

Α. ΓΕΩΡΓΟΠΑΠΑΔΑΚΟΥ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 6. Μ. Χ. ΑΙΩΝΑ

ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΑΝΑΘΕΩΡΗΜΕΝΗ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΜΟΛΧΟ
ΟΔΟΣ ΤΣΙΜΙΣΚΗ 10
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1977

150
116
Α. ΓΕΩΡΓΟΠΑΠΑΔΑΚΟΥ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 6. Μ. Χ. ΑΙΩΝΑ

ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΑΝΑΘΕΩΡΗΜΕΝΗ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΑΛΕΞΗ ΔΗΜΑΡΑ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΜΟΛΧΟ
ΟΔΟΣ ΤΣΙΜΙΣΚΗ 10
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1977

Τὰ γνήσια ἀντίτυπα ἔχουν
τὴ σφραγίδα τοῦ ἐκδότη.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΜΟΛΧΟ

ΤΣΙΜΙΣΚΗ 10 - ΤΗΛ. 275-271

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ

Είναι γεγονός πώς λείπει μία Γραμματολογία σὲ μορφή καὶ ἔκταση τέτοια πού, ὄχι μονάχα τὸ σπουδαστὴ νὰ κατατοπίζη μεθοδικὰ γιὰ τὴν γένεση καὶ ἀνάπτυξη τῶν διαφόρων εἰδῶν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας, ἀλλὰ καὶ καθένα πού ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ λογοτεχνικὰ μνημεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος νὰ πληροφοροῦν σύντομα καὶ ὑπεύθυνα.

Τὸ κενὸ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἑνὸς τέτοιου ἔργου ζητῶ νὰ καλύψω μὲ τὸ βιβλίον αὐτό. Στὴ σύνταξή του ἀκολούθησα τὶς παρακάτω ἀρχές:

1. Ἀπόφωνα τὶς σημειώσεις, τὶς παραπομπὲς σὲ βιβλία καὶ τὴν ἀναγραφὴ λεπτομερειῶν — φανταστικῶν τὶς περισσότερες φορές — γιὰ τὴ ζωὴ τῶν συγγραφέων, ἐπειδὴ ἔκρινα ὅτι ὅλα αὐτὰ εἶναι ἄσκοπα σὲ ἓνα τέτοιο ἔργο καὶ μόνο τὸν ὄγκο του αὐξάνουν καὶ τὸν ἀναγνώστη κουράζουν, χωρὶς οὐσιαστικὴ ὠφέλεια.

2. Ἀπόφωνα τὴ μικρολόγο ἐξέταση τῶν ζητημάτων καὶ τὴν παράθεση καὶ συζήτηση γνώμῶν, συνήθως ὑποκειμενικῶν καὶ ἀστήρικτων. Ἰδιαιτέρα σὲ ζητήματα γνησιότητος ἑνὸς ἔργου ὑπῆρξα συντηρητικὸς, γιὰτὴ ἡ πείρα ἔχει ἀποδείξει ὅτι ἄδικα ἀμφισβητήθηκε πολλὲς φορές ἡ γνησιότητα διαφόρων ἔργων, ὀλόκληρων ἢ τμημάτων αὐτῶν. Μόνον ἀσφαλῆ ἢ πολὺ πιθανὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας δέχθηκα.

3. Ἐπεξετάθηκα περισσότερο στὴν ἐξέταση καὶ παρουσίαση τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου τῶν μεγάλων μορφῶν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν συγγραφέων αὐτῶν παράθεσα, ὅπου ἔκρινα ὅτι ἐπιβαλλόταν αὐτό, καὶ ἀποσπάσματα στὸ πρωτότυπο ἢ σὲ μετάφραση ἢ καὶ στὰ δύο. Τῶν μικρότερης σημασίας συγγραφέων τὸ ἔργο ἐξέτασα συντομώτερα.

4. Περιέλαβα ὅλους τοὺς συγγραφεῖς πού ἔγραψαν σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅπου εἶναι τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ χαρναγὴ τοῦ νεώτερου. Τοὺς χριστιανοὺς συγγραφεῖς περιέλαβα ὄχι μονάχα γι' αὐτὸν τὸν λόγο, ἀλλὰ καὶ γιὰτὴ κορυφαῖοι φιλόλογοι δέχονται σήμερα πὼς ἀρκετοὶ ἀπ' αὐτοὺς συνεχίζουν τὴν ἑλληνικὴ παράδοση καὶ μάλιστα γνησιώτερα καὶ ἀξιώτερα ἀπὸ τοὺς σύγχρονους τοὺς ἐθνικοὺς συγγραφεῖς.

Είναι επόμενο πώς ένα τέτοιο βιβλίο οφείλει πολλά στις εργασίες άλλων.

Πολύτιμη στάθηκε στη συγγραφή του βιβλίου η συνδρομή της γυναίκας μου. Της εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου.

Θεσσαλονίκη, 7 Ιούλιος 1955

A. Γ.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ

Στην έκδοση τούτη έγιναν οι ακόλουθες προσθήκες και αλλαγές:

1. Στην εισαγωγή προστέθηκαν δυο κεφάλαια για την πρώτη ελληνική γραφή και για την παράδοση της αρχαίας ελληνικής γραμματικής.

2. Στο τμήμα για την έπική ποίηση προστέθηκαν τρία κεφάλαια για το φιλοσοφικό, το θρησκευτικό και το παρωδικό έπος.

3. Τα σχετικά με τη γένεση και εξέλιξη του δράματος και των ειδών του αναπτύχθηκαν εκτενέστερα. Σημαντικές προσθήκες έγιναν επίσης και στο κεφάλαιο για το αρχαίο θέατρο.

4. Προσθήκες και αλλαγές έγιναν και στα άλλα κεφάλαια έτσι πού το βιβλίο, κατά ένα σημαντικό μέρος, να είναι όχι μονάχα ενημερωμένο αλλά καινούργιο.

5. Παρατέθηκε βιβλιογραφία και συμπληρώθηκε το ερθετήριο.

Χάρη στον εκδότη κ. Σ. Μόλχο και τον κ. Ν. Νικολαΐδη, διευθυντή του ομώνυμου τυπογραφείου, το βιβλίο εμφανίζεται αρτιότερο και από την πλευρά της έκτυπώσεως.

Θεσσαλονίκη, Φεβρουάριος 1968

A. Γ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τί είναι Γραμματολογία. Γραμματολογία ή ιστορία τῆς λογοτεχνίας ονομάζομε τὸν κλάδο ἐκεῖνο τῆς φιλολογίας ποῦ ἐξετάζει τὴν γένεση, ἀνάπτυξη καὶ παρακμὴ τῶν μνημείων τοῦ ἔντεχνου λόγου ἐνὸς λαοῦ, καθὼς καὶ τὸν βίον ἐκείνων (τῶν ποιητῶν δηλαδὴ καὶ πεζογράφων) ποῦ τὰ δημιούργησαν. Τὸ σύνολο τῶν μνημείων τοῦ ἔντεχνου λόγου οἱ παλαιοὶ ὠνόμαζαν *Γράμματα* ἢ *Λόγους*, οἱ νεώτεροι *Γραμματεία* ἢ *Λογοτεχνία*. Ὁ ὅρος *φιλολογία* γιὰ τὸ σύνολο τῶν μνημείων τοῦ ἔντεχνου λόγου δὲν εἶναι σωστὸ νὰ χρησιμοποιηθῆται, γιὰτὶ φιλολογία εἶναι ὀλόκληρη ἢ ἐπιστήμη τῆς ἀρχαιότητος, ἢ ἀρχαιομάθεια.

Ἄξια τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας.
Ἡ γραμματεία κάθε λαοῦ ἀναμφισβήτητα ἔχει τὴν ἀξία τῆς· ἡ ἀρχαία ὅμως ἐλληνικὴ γραμματεία ὑπερέχει, κατὰ γενικὴ ἀναγνώριση, ὅλων τῶν ἄλλων καὶ κατὰ τὴν μορφήν καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενον καὶ εἶναι ἡ τροφὸς μητέρα τόσο τῆς ρωμαϊκῆς λογοτεχνίας ὅσο καὶ τῶν νεώτερων εὐρωπαϊκῶν λογοτεχνιῶν. Ὅπως τὰ ἄλλα καλλιτεχνικὰ δημιουργήματα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εἶσι καὶ τὰ λογοτεχνικὰ ἔχουν διαχρονικὴ ἀξία καὶ μονάχα γι' αὐτὰ εἰπώθηκε, ἀπὸ τὸν Herder καὶ ἄλλους, ὁ μέγας ἀλλὰ ἀληθινὸς λόγος: «Ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων μιλᾷ σ' ἐμᾶς τὸ δαιμόνιο τῆς ἀνθρωπότητος καθαρὰ καὶ κατανοητὰ». Τὴν ἐξαιρετικὴ αὐτὴ ἀνάπτυξή τῆς ἢ ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας τὴν ὀφείλει καὶ στὴ φυσικὴ εὐφυΐα τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ στὸ φιλελεύθερο πολίτευμά του καὶ στὴν ἔλλειψη ὀργανωμένου ἱερατείου τὸ ὁποῖο νὰ ἐλέγχει τὴν πνευματικὴν ζωὴ, ὅπως αὐτὸ συνέβαινε στὶς χώρες τῆς Ἀνατολῆς καὶ στὴν Αἴγυπτο. Οἱ Ἕλληνες, πρῶτοι ἀπ' ὅλους τοὺς λαοὺς τοῦ κόσμου, βλέπουν τὸν ἑαυτό τους, τοὺς θεσμούς τους, τὸ γύρω κόσμον κι ὀλόκληρον τὸ σύμπαν χωρὶς προκατάληψιν καὶ προσπαθοῦν μὲ τὸ *λογικὸ* νὰ δώσουν κάποιαν ἐξήγησιν. Ἡ πίστις αὐτὴ στὴν δύναμιν τοῦ λογικοῦ χαρακτηρίζει τὴν ἐλληνικὴν διάνοσιν καὶ κάνει τὰ δημιουργήματα τοῦ ἐλληνικοῦ νοῦ ἀγέραστα καὶ θεμελιακὰ γιὰ τὸν νεώτερον πολιτισμόν.

Στὸν ἔντεχνον λόγον διακρίνομε τὴν *ὕλην* καὶ τὸ *εἶδος*. Ὑλὴ εἶναι τὸ περιεχόμενον τοῦ λογοτεχνήματος, τὰ νοήματα, οἱ ἰδέες· εἶδος εἶναι ἡ μορφή, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐκφράζονται οἱ ἰδέες. Τὸ εἶδος ἢ τὴν μορφήν τὴν ἀπαρτίζουν ὄχι μονάχα οἱ λέξεις, ἀλλὰ καὶ ἡ πλοκὴ τῶν λέξεων, οἱ εἰκόνες, οἱ μεταφορές, οἱ παρομοιώσεις, τὰ διάφορα σχήματα λόγου καὶ γενικὰ ἢ ὅλη δομὴ τοῦ λογοτεχνήματος. Ἡ μεγαλύτερη ἀρετὴ γιὰ τὸ περιεχόμενον εἶναι ἡ ἀλήθεια, γιὰ τὴν μορφήν τὸ κάλλος. Ἡ γραμματολογία ἐξετάζει τὰ μνημεῖα τοῦ ἔντεχνου λόγου καὶ κατὰ τὴν μορφήν καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενον τους.

Μέθοδοι τῆς Γραμματολογίας. Ἡ ἐξέταση τῶν γραμματειακῶν εἰδῶν μπορεῖ νὰ γίνῃ κατὰ τρεῖς τρόπους: α) Νὰ ἐξετασθῇ κάθε εἶδος χωριστὰ ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή του ὡς τὴν παρακμὴ καὶ ἐξαφάνισή του· λ.χ. τὸ ἔπος ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ὀμήρου ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ (εἰ δ ο γ ρ α φ ι κ ῆ ῖ μέ θ ο δ ο ς). β) Νὰ ἐξετασθοῦν μαζὶ τὰ σύγχρονα μνημεῖα τοῦ ἑντεχνου λόγου, ἔστω καὶ ἂν ἀνήκουν σὲ διάφορα εἶδη· λ.χ. δρᾶμα, ἱστορία, φιλοσοφία στὸν 5. π.Χ. αἰῶνα (σ υ γ χ ρ ο ν ι σ τ ι κ ῆ ῖ μέ θ ο δ ο ς). γ) Νὰ ἐξετασθοῦν τὰ μνημεῖα τοῦ ἑντεχνου λόγου κατὰ εἶδος ἀλλὰ σὲ μεγάλες ὀπωσδήποτε περιόδους ἢ ἐποχές· λ.χ. δρᾶμα, ἱστορία, φιλοσοφία, ρητορεία στὴν κλασσικὴ ἢ ἀττικὴ ἐποχὴ (500 - 323 π.Χ.). Ἡ μέθοδος αὕτη ὀνομάζεται *μεικτὴ*, γιατί ἀποτελεῖ συνδυασμὸ τῶν δύο ἄλλων. Τὴν τελευταία αὕτη μέθοδο ἀκολούθησαμε στὴ σύνταξί τοῦ βιβλίου.

Προφορικὸς καὶ γραπτὸς λόγος. Οἱ ἄνθρωποι γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἐπικοινωνοῦσαν μεταξὺ τους μονάχα μὲ τὸν προφορικὸ λόγόν· ὁ γραπτὸς λόγος, ποῦ εἶναι μόνιμη ἀποτύπωση τοῦ προφορικοῦ μὲ σημεῖα, ἀναπτύχθηκε πολὺ ἀργότερα. Μεταξὺ προφορικοῦ καὶ γραπτοῦ λόγου, σὲ ὅλους τοὺς λαοὺς καὶ σὲ ὅλες τὶς ἐποχές, ὑπάρχει διαφορά: ὁ γραπτὸς λόγος εἶναι τελειότερος καὶ τεχνικώτερος ἀπὸ τὸν προφορικόν.

Ὁ γραπτὸς καὶ ὁ προφορικὸς λόγος διαιροῦνται σὲ δύο μεγάλα γένη, τὴν *ποίησιν* καὶ τὸν *πεζὸν λόγον*. Καθένα ἀπὸ τὰ γένη αὐτὰ ὑποδιαιρεῖται σὲ τρία εἶδη· ἡ *ποίησις* στὸ *ἔπος*, τὴν *λυρικὴν ποίησιν* ἢ τὸ *μέλος* καὶ τὸ *δρᾶμα*· ὁ *πεζὸς λόγος* στὴν *ἱστορίαν*, τὴν *φιλοσοφίαν* καὶ τὴν *ρητορείαν*. Τὸ καθένα ἀπὸ τὰ τρία εἶδη τοῦ πεζοῦ λόγου ἀνταποκρίνεται σὲ καθένα ἀπὸ τὰ τρία εἶδη τῆς ποιήσεως, ἢ ἱστορία δηλαδὴ στὸ ἔπος, ἢ φιλοσοφία στὴν *λυρικὴν ποίησιν* καὶ ἢ ρητορεία στὸ δρᾶμα. Τὸ ἔπος, τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν δημιουργήσαν κυρίως οἱ Ἴωνες, τὴν *λυρικὴν ποίησιν* οἱ Δωριεῖς καὶ οἱ συγγενεῖς τοὺς Αἰολεῖς, τὸ δρᾶμα καὶ τὴν ρητορείαν οἱ Ἀθηναῖοι, οἱ ὅποιοι ἀνάπτυσαν σὲ ὕψιστον βαθμὸν τελειότητος ὄχι μονάχα αὐτὰ τὰ εἶδη ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν.

Ἡ *ποίησις*, ὅπως καὶ στοὺς ἄλλους λαοὺς ἔτσι καὶ στοὺς Ἕλληνας, ἀναπτύχθηκε νωρίτερα ἀπὸ τὸν πεζὸν λόγον ἀλλὰ τὰ προϊόντα τῆς ἔμεναν ἄγραφα γιὰ μερικὸν αἰῶνα, γιατί ἡ γραφὴ, μολοντὸς γνωστὴ ἀπὸ τὴν ὑστεροελλαδικὴν ἐποχὴν (1600 - 1100 π.Χ.), δὲν ἦταν πολὺ διαδομένη καὶ οἱ γραφικὲς ὕλες ἦταν δύσχρηστες (πήλινες ἢ εὐύλινες πινακίδες, λίθινες στήλες, μετάλλινες πλάκες). Τὰ ποιήματα διαδίδονταν κυρίως μὲ τὴν ἀπαγγελίαν καὶ παραδίδονταν μὲ τὸ στόμα ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιά. Σήμερον θεωρεῖται σχεδὸν βέβαιον ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ 700 π.Χ. χρησιμοποιοῦσαν γιὰ γραφικὴ ὕλη κατεργασμένο δέρμα ζώου καὶ πάπυρον ποῦ τὸν εἰσῆγαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον καὶ ὅτι τὰ ἔπη τοῦ Ὀμήρου καταγράφηκαν πρὶν ἀπὸ τὸν 8. αἰ. π.Χ., ἴσως τὸν 9., ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ποιητὴν.

Τοῦ πεζοῦ λόγου γραπτὰ μνημεῖα παρουσιάζονται μὲ τὴν ἀρχὴ τῶν Ὀλυμπιάδων (776 π.Χ.) καὶ τὴν ἀναγραφὴν τῶν Ὀλυμπιονικῶν

και άλλων γεγονότων. Μόλις όμως από το 600 π.Χ. περίπου έχουμε τα πρώτα κάπως έντεχνα μνημεία του πεζού λόγου.

Τά έξι αυτά είδη τής ποιήσεως και του πεζού λόγου (έπος, μέλος, δράμα· ιστορία, φιλοσοφία, ρητορεία) οί Έλληνες έχι μόνο δημιουργήσαν έντελώς πρωτότυπα, αλλά και τά ανάπτυξαν σέ βαθμό τελειότητος και τά έκαμαν υποδείγματα για τούς Ρωμαίους πρώτα και για τούς νεώτερους λαούς ύστερα. Τά διάφορα αυτά λογοτεχνικά είδη και έπειδή δημιουργήθηκαν τό καθένα από άλλο έλληνικό φύλο (λ.χ. τό έπος από τούς Ίωνες, τό μέλος από τούς Δωριείς και τούς Αίολείς κλπ.), και μιλούσε ιδιαίτερη διάλεκτο, και έπειδή γράφθηκαν σέ διάφορες εποχές (περίπου από τόν 9. π.Χ. αιώνα ως τόν 6. μ.Χ.) είναι έπόμενο να μήν έχουν τόν ίδιο γλωσσικό τύπο, αλλά να παρουσιάζουν και διαλεκτικές διαφορές και άλλες που όφείλονται στή φυσική εξέλιξη τής γλώσσας. Είναι, έπομένως, ανάγκη να μιλήσωμε για τή γραφή, τήν έλληνική γλώσσα, τίς διαλεκτούς τής και τήν εξέλιξή τής. Σύντομος λόγος πρέπει να γίνη έπίσης για τόν έλληνικό πολιτισμό, τά κέντρα του και τά κυριώτερα χαρακτηριστικά του, γιατί τά μνημεία του έντεχνου λόγου είναι μέρος του όλου πολιτισμού ένός λαού.

A. Ἡ γραφή. Κατά τή δεύτερη π.Χ. χιλιετηρίδα τά σπουδαία κέντρα πολιτισμού στή Μεσόγειο, δηλ. ή Κρήτη, Μυκῆνες, Τίρυνθα, Ἀσίνη και Πύλος χρησιμοποιούσαν τή γραφή. Τά κρητικά γραπτά, τά γνωστά ως μινωικά γραπτά (Scripta Minoa), ήρθαν στό φῶς χάρη στίς ανασκαφές του A. Evans τό 1909 στήν Κνωσό και λίγο αργότερα και στή Φαιστό. Ἀπό τό 1939 κι έδώθε πινακίδες όμοιες μ' εκείνες τής Κνωσού βρέθηκαν στήν Πύλο, τίς Μυκῆνες, τή Θήβα, τόν Ὁρχομένο.

Είναι πιθανό ότι τόν πρώτο στάδιο τής γραφῆς αὐτῆς ἦταν τό ἰδεογραφικό και τά πιό πέρα, στήν εξέλιξή τής, τό συλλαβογραφικό και τό φθογογραφικό.

Τῆς γραφῆς αὐτῆς ξεχωρίζουν οί ακόλουθοι τύποι:

I. Ἱερογλυφική A. Ἡ πιό παλιά μορφή τής. Δείγματα τής έχομε μονάχα ἐπάνω σέ πολύτιμους λίθους. Ξεχωρίζουν 90 περίπου σημεῖα. Χρησιμοποιεῖται τήν πρώτη μεσομινωική ἢ μεσοελλαδική ἐποχή (2100-1900 π.Χ.).

Ἱερογλυφική B. Χρησιμοποιεῖται συχνά από τή δεύτερη μεσομινωική ἢ μεσοελλαδική ἐποχή (1900 - 1750 π.Χ.). Περίπου 95 σημεῖα από τά όποια 50 κοινά με τῆς A.

II. Γραμμική A. Σέ γενική χρήση από τήν τρίτη μεσομινωική ἢ μεσοελλαδική ἐποχή (1750 - 1580 π.Χ.). Περίπου 90 σημεῖα.

Γραμμική B. Χρησιμοποιεῖται στήν δεύτερη ύστερομινωική ἢ ύστεροελλαδική ἐποχή (1450 - 1300 π.Χ.). Περίπου 88 σημεῖα από τά όποια τά μισά κοινά με τῆς γραμμικῆς A.

Ἡ γραμμική B θεωρεῖται σήμερα, ύστερα από τίς έργασίες τῶν M. Ventris και J. Chadwick (1953), σχεδόν βέβαιο ότι έχει διαβαστῆ.

Γιὰ 65 σημεῖα τῆς ἔχει προταθῆ ὠρισμένη φθογγικὴ ἀξία. Τὸ πιδ ἀπροσδόκητο ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάγνωστος ἦταν ὅτι ἡ γλῶσσα ἀποδείχτηκε ἐλληνικὴ. Ἡ ἱερογλυφικὴ Α καὶ Β καὶ ἡ γραμμικὴ Α δὲν ἔχουν ἀκόμη διαβαστῆ.

Τὸ συλλαβογραφικὸ ἀλφάβητο, ποῦ ἦταν σὲ χρῆση στὴν Κύπρο ἀπὸ τὸν 6. ὡς τὸν 3. π.Χ. αἰῶνα ἔχει τὴν ἀρχὴν του σὲ παρόμοιο εἶδος γραφῆς. Τὸ κυπριακὸ συλλαβάριο ἔχει 54 σημεῖα ποῦ καθένα τους δὲν ἀντιπροσωπεύει ἓνα γράμμα, ἀλλὰ μιὰ συλλαβή, δηλ. ἡ ἓνα φωνῆεν ἢ ἓνα σύμφωνο μὲ ἓνα φωνῆεν. Τὰ φωνήεντα εἶναι 5 καὶ τὰ σύμφωνα, μὲ τοὺς διαφοροὺς συνδυασμοὺς μὲ φωνήεντα, 49. Ὑπάρχει ἐπίσης μιὰ κάθετη γραμμὴ γιὰ τὸ χωρισμὸ λέξεων ἢ ομάδων λέξεων.

Ὅλοι αὐτοὶ οἱ τρόποι γραφῆς δὲν ἔχουν καμμιά σχέση μὲ τὸ κατοπινοῦ ἐλληνικὸ ἀλφάβητο. Μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ (γύρω στὰ 1100 π.Χ.) ἡ τέχνη τοῦ «γράφειν» χάθηκε. Ἐπειτα ἀπὸ μερικὲς ἑκατονταετηρίδες οἱ Ἕλληνες ἔπρεπε νὰ βροῦν ξανά ἓνα τρόπο γιὰ νὰ ἀποτυπώνουν τὴ σκέψη τους. Αὐτὸ τὸ πέτυχαν προσαρμόζοντας στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας τὸ φοινικικὸ ἢ, καλύτερα, τὸ βορειοσημιτικὸ ἀλφάβητο. Τὴν παράδοσιν γι' αὐτὸ μᾶς τὴ διάσωσε ὁ Ἡρόδοτος (V, 58). Ἀλλὰ καὶ χωρὶς τὴν πληροφορία αὐτὴ τὸ πρᾶγμα εἶναι φανερό. Τὰ ὀνόματα τῶν γραμμάτων, ἢ σειρὰ τους, ἡ ἀρχικὴ διεύθυνση τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς (γραφὴ βουστροφηδόν) καὶ ἡ φωνητικὴ ἀξία τῶν σημείων (γραμμάτων) τὸ δείχνουν.

Σχετικὰ μὲ τὸ χρόνον εἰσαγωγῆς τοῦ σημιτικοῦ ἀλφαβήτου στὴν Ἑλλάδα δὲν ὑπάρχουν ἄμεσες ἀποδείξεις στὴ διάθεσίν μας, οὔτε ἕμμεσα μποροῦμε νὰ φθάσουμε σὲ ἀσφαλὲς συμπέρασμα. Τὰ παλαιότερα μνημεῖα τῆς γραφῆς αὐτῆς φθάνουν στὸν 8. π.Χ. αἰῶνα, στὸν κατάλογο δηλ. τῶν ὀλυμπιονικῶν τοῦ ἔτους 776 π.Χ. Οἱ κατάλογοι ἀρχόντων τῆς Ἀθῆνας ἀρχίζουν γύρω στὰ 685 π.Χ., εἶναι δηλ. πολὺ νεώτεροι. Ἄν δεχοῦμε πῶς, ὄχι τόσο γιὰ τὴ διάδοσιν ὅσο γιὰ τὴ δημιουργία τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν, ἦταν ἀπαραίτητὴ ἡ ὑπαρξὴ τῆς γραφῆς, ὅτι αὐτὰ (ἢ τουλάχιστο ἡ Ἰλιάδα) δημιουργήθηκαν τὸν 9. π.Χ. αἰῶνα καὶ ὅτι ἡ κάθοδος τῶν Δωριέων, ποῦ κατὰστρεψε τὸν μυκηναϊκὸ πολιτισμὸ καὶ μαζί του καὶ τὴ γραφὴν ποῦ εἶχε ἐπινοηθῆ, ἔγινε γύρω στὸ 1100 π.Χ., ὀδηγούμεστε στὸ πιθανὸ συμπέρασμα πῶς τὸ σημιτικὸ ἀλφάβητο τὸ πῆραν καὶ τὸ προσάρμοσαν στὶς ἀνάγκες τῆς γλώσσας τους οἱ Ἕλληνες ἀνάμεσα στὸ 1000 καὶ 850 π.Χ.

Β. Ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα. Οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τίς πεδιάδες τοῦ Δουνάβεως εἰσδύσανε, ἀπὸ τὸ 2000 π.Χ., μὲ διαδοχικὲς εἰσβολὲς στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου, στὴ χώρα ποῦ ἀργότερα ὠνομάστηκε Ἑλλάς. Τοὺς παλαιότερους κατοίκους τῆς χώρας, ποῦ εἶχαν ἀναπτύξει ἕξοχο πολιτισμὸ (κρητομυκηναϊκὸ ἢ αἰγαίον), ἐνίκησαν καὶ μὲ τὸν καιρὸ ἀφωμοίωσαν ἢ ἀνάγκασαν νὰ ἐκπατριστοῦν.

Ὁ ἀποικισμὸς ἀπὸ τὸν 8. - 5. π.Χ. αἰῶνα εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ διάδοσιν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ παράλια τῆς Μεσο-

γείου. Οι κατακτήσεις του Μ. Ἀλεξάνδρου τὴν ἔφεραν ὡς τὴν καρδιά τῆς Ἀσίας καὶ ἡ ρωμαϊκὴ κατάκτηση τὴν εἰσήγαγε στὴ Ρώμη καὶ στὴν κεντρικὴ Ἰταλία. Τὸν πρῶτο π.Χ. αἰῶνα σχεδὸν σὲ ὅλο τὸν ἀρχαῖο κόσμο μιλοῦσαν, διάβαζαν ἢ ὀπωσδήποτε καταλάβαιναν ἑλληνικά.

Ἡ ἑλληνικὴ ἀνήκει στὴ μεγάλη οἰκογένεια τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν. Οἱ ἴδιες ρίζες βρίσκονται στὴν ἑλληνικὴ, σασκρινικὴ, λατινικὴ, σλαβικὴ, γερμανικὴ κλπ. Σὲ μιὰν ἐποχὴ, ποὺ οἱ ἐρευνητὲς τὴν προσδιορίζουν γύρω στὸ 3000 π.Χ., τὰ φύλα τὰ ὁποῖα ἐγκαταστάθηκαν κατόπι στὴς Ἰνδίες, τὴν Περσία, τὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἰταλία, τὴ Γερμανία κλπ., ζοῦσαν μαζὶ, πιθανὸν στὴν περιοχὴ τῶν Καρπαθίων, καὶ μιλοῦσαν τὸ ἴδιο γλωσσικὸ ἴδιωμα, τὸ ὁποῖο οἱ γλωσσολόγοι ἀποκαθιστοῦν στὰ κύρια σημεῖα του μὲ τὴν σύγκριση τῶν πολυάριθμων γλωσσῶν ποὺ προῆλθαν ἀπ' αὐτό.

Μεταξὺ αὐτῆς τῆς παλαιᾶς Ἰνδοευρωπαϊκῆς καὶ τῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων τῶν μαρτυρημένων μὲ ἐπιγραφὰς ἢ λογοτεχνικὰ κείμενα, πρέπει νὰ ὑποθέσωμε πολλὰ στάδια· ἀλλὰ αὐτῶν τῶν διάμεσων σταδίων δὲν ἔχομε ἔγγραφο. Μονάχα μὲ τὴ σύγκριση τῶν γνωστῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων μπορούμε νὰ ἀνεβοῦμε ὡς σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου αὐτὲς δὲν εἶχαν διαφοροποιηθῆ· τὴ μορφὴ αὐτὴ τῆς γλώσσας τὴν ὀνομάζουσαν π ρ ὠ τ η κ ο ι ν ἠ ἔ λ λ η ν ι κ ἠ.

Ἡ γλώσσα αὐτὴ ἔχει ἓνα ἀρκετὰ πλούσιο λεξιλόγιο, ἓνα μέρος τοῦ ὁποίου προέρχεται ἀπὸ τὴν μητέρα Ἰνδοευρωπαϊκὴ, ἐνῶ μερικὰ στοιχεῖα ἀντιπροσωπεύουν μεταγενέστερα ἀποκτήματα.

Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ὀριστῆ μὲ ἀκρίβεια τί ἀνήκει σ' αὐτὴ τὴ μητέρα γλώσσα. Οἱ ἐρευνητὲς θεωροῦν ὡς Ἰνδοευρωπαϊκῆς καταγωγῆς ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἀνώμαλα ῥήματα (φέρω, πάσχω, οἶδα κλπ.), τίς ἀντωνυμίες, τίς προθέσεις, τὰ ἀριθμητικά, τὰ ὀνόματα ποὺ φανερώνουν συγγενικὲς σχέσεις, ὅπως πατήρ, μήτηρ, φράτηρ κλπ., ὀνόματα ζῶων, ὅπως βοῦς, ἵππος κλπ., μερικὰ ἀφηρημένα οὐσιαστικά, ὅπως μένος, κῦδος κλπ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ αὐτὸ λεξιλογικὸ στρώμα ποὺ, ὀπωσδήποτε, εἶναι σημαντικὸ, μιὰ σοβαρὴ λεξιλογικὴ εἰσφορὰ φαίνεται ὅτι ὀφείλεται στοὺς παλαιότερους κατοίκους τῆς χώρας μὲ τοὺς ὁποίους οἱ Ἕλληνες, μετὰ τὴν κάθοδό τους σ' αὐτὴ, ἤλθαν σὲ ἐπαφὴ. Τέτοιες λέξεις εἶναι:

α) Ὄνόματα ἀντικειμένων ποὺ ἦταν ἀγνωστα στὰ ἑλληνικὰ φύλα, ὅπως λ.χ. ἀτάμνθος (= λουτήρας). Γενικὰ οἱ καταλήξεις -νθος καὶ -σος (ἡ -ττος) ποὺ συναντοῦμε σὲ πολλὰ τοπωνύμια δὲν εἶναι Ἰνδοευρωπαϊκῆς, ἀλλὰ ἀνήκουσιν εἰς τὴν γλώσσα τῶν παλαιῶν κατοίκων τῆς χώρας.

β) Ὄνόματα φυτῶν ποὺ εὐδοκίμοι μόνάχα στίς χώρες ποὺ βρέχει ἡ Μεσόγειος θάλασσα καὶ τὰ ὁποῖα ἦταν φυσικὸ νὰ ἀγνοοῦν οἱ Ἕλληνες ποὺ ζοῦσαν βορειότερα, ὅπως λ. χ. ἐλαία, ἐλαιον (στὴν Κρήτη βρέθηκαν ἐρείπια ἐλαιουτριβείου), σῦκον, ὄλυθος, μίνθη, λείριον, ῥόδον κλπ.

γ) Ἴσως οἱ λέξεις βασιλεύς, ἀναξ καὶ μερικὲς ἄλλες παραπλήσιες σημασίας. Ἄν ἡ προελληνικὴ καταγωγὴ αὐτῶν τῶν λέξεων ἦταν μαρτυρημένη, θὰ εἶχαν μιὰ πολὺ σπουδαία ἀπόδειξη τῆς ἐπιρροῆς ποὺ ἔσκησαν οἱ Προελληνες στὴ διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς ὀργανώσεως τῶν ἑλληνικῶν φύλων.

Τὸ λεξιλόγιον τῶν ἑλληνικῶν φύλων μεταβάλλονταν ἐπίσης στὶς μετακινήσεις τους. Μερικὲς λέξεις ἄλλαξαν σημασία καὶ μερικὲς ἄλλες χάθηκαν, γιατί στὸ νέο τόπο διαμονῆς δὲν ὑπῆρχαν τὰ πράγματα ποὺ οἱ λέξεις αὐτὲς σήμαιναν.

Τὸ ἀρχικὸ Ἰνδοευρωπαϊκὸ λεξιλόγιον πλουτίστηκε λοιπὸν καὶ ἔλλαξε καὶ στὶς μετακινήσεις τῶν ἑλληνικῶν φύλων καὶ στοὺς πρώτους, μετὰ τὴν κάθοδον εἰς τὴν Ἑλλάδα, χρόνους. Ὅπως δὴποτε εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν ἱστορικῶν χρόνων τὸ λεξιλόγιόν τους εἶναι καὶ πλούσιον καὶ διαμορφωμένον. Στὰ κατοπιναῖα χρόνια πολὺ λίγες λέξεις ἔγιναν δεκτῆς, δάνεια ἀπὸ λαοὺς μὲ τὸς ὁποίους οἱ Ἕλληνες ἤρθαν εἰς ἐπαφὴν, ὅπως μερικὲς λέξεις σημιτικές: *σάκκος* = ὕφασμα γιὰ περιτύλιγμα, *κάδος* = δοχεῖον, *μῆα* = μέταλλο, οἱ περισσότερες σχετικῆς μὲ τὸ ἐμπόριον, καὶ μερικὲς περσικές: *σατραπείης*, *παράδεισος*, *ἀγγαρεία*, *μάγος*, καὶ αἰγυπτιακές: *βάρης* = βάρκα.

Γ. Οἱ διάλεκτοι. Ἡ ἀρχικὴ αὐτὴ κοινὴ ἑλληνικὴ μὲ τὸν καιρὸ διαφοροποιήθηκε εἰς διαλέκτους. Οἱ διαλεκτικὲς διαφορᾶς δὲν ἦσαν τέτοιαι ποὺ νὰ ἐμποδίζουν τοὺς Ἕλληνας νὰ συνεννοῦνται μεταξύ τους καὶ νὰ αἰσθάνονται ὅτι συνδέονται καὶ μὲ κοινὴ γλῶσσα.

Ἐνῶ εἰς τὴν Ἰταλίαν μονάχα ἡ λατινικὴ ποὺ μιλοῦσαν εἰς τὴν Ῥώμην ἔγινε ἡ γλῶσσα τῆς λογοτεχνίας, εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰ λογοτεχνικὰ ἔργα εἶναι γραμμένα εἰς τρεῖς διαλέκτους: εἰς τὴν ἰωνικὴν - ἀττικὴν, εἰς τὴν αἰολικὴν καὶ εἰς τὴν δωρικὴν. Ἡ ἀρκαιοκυπριακὴ, ὅπου οἱ γλωσσολόγοι ἀναγνωρίζουν μιὰ τέταρτη διάλεκτον, δὲν ἐνδιαφέρει τὴν γραμματολογία, γιατί δὲν ἔχομε εἰς αὐτὴν μνημεῖα τοῦ ἐντεχνου λόγου. Γιὰ τὸν ἴδιον λόγον δὲν ἐνδιαφέρει τὴν γραμματολογία ἡ διάλεκτος τῶν εἰς γραμμικὴν Β πινακίδων.

1. Ἡ ἰωνικὴ - ἀττικὴ. α) ἡ ἰωνικὴ. Ἡ ἰωνικὴ μιλοῦσαν εἰς τὴν Εὐβοίαν, εἰς τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ῥόδον, Κῶν, Λέσβον καὶ μερικὰ ἄλλα), εἰς τὴν μικρασιατικὴν παραλίαν ἀπὸ τὴν Ἀλικαρνασσὸς ὡς εἰς τὴν Σμύρνην καὶ τὴν Φώκαιαν, εἰς τὰς ἀποικίας τῶν ἰωνικῶν πόλεων. Χάρη εἰς τὴν λάμψην τοῦ ἰωνικοῦ πολιτισμοῦ ὑπερίσχυσε καὶ εἰς περιοχὰς κατοικοῦμενας ἀπὸ Αἰολεῖς καὶ Δωριεῖς. Ἐπεὶ δὲ Ἡρόδοτος, ἀπὸ τὴν δωρικὴν Ἀλικαρνασσὸς, γράφει τὴν ἱστορίαν του εἰς τὴν ἰωνικὴν ποὺ εἶχε εἰσδύσει ὡς εἰς τὴν Κερίαν.

Τὸ πρὸ χτυπητὸ χαρακτηριστικὸν τῆς ἰωνικῆς εἶναι ἡ τροπὴ τοῦ μακροῦ α, τοῦ ὁποίου ὁ ἦχος ἔφθασε νὰ συγχέεται μὲ τὸν ἦχον τοῦ η, σὲ ἧ' οἱ ἄλλοι Ἕλληνες ἔλεγαν *μάτρη* οἱ Ἴωνες ἐπέφεραν *μήτρη*. Ἐπίσης οἱ ἀσυναίρετοι τύποι (*κινέω* κλπ.), τὰ ψιλὰ σύμφωνα καὶ πνεύματα (*ἀπικόμοι*, *δέχομαι* κλπ.) καὶ οἱ ἀνάυξτοι ρηματικοὶ τύποι.

Ἀνάμεικτον μὲ ἀιολικὰ στοιχεῖα ἡ ἰωνικὴ ἐπικρατεῖ εἰς τὴν ἀρχαιότερην ἑλληνικὴν ποιήσιν, τὴν ἐπικὴν (Ὅμηρος), τὴν διδακτικὴν (Ἡσίοδος), τὴν ἐλεγειακὴν (Θέογνις). Στὴν ἀλεξανδρινὴν ἐποχὴν οἱ πολυμαθεῖς ποιητῆς, ὅπως ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Ῥόδιος, ὁ Ἄρατος ὁ Σολεῦς καὶ ὁ Νίκανδρος ὁ Κολοφώνιος, πεθαμένην πιά τὴν ἀνάστησαν καὶ ἔγραψαν εἰς αὐτὴν τὶς περιεργὰς ἐποποιίας του. Ἡ ἰωνικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ πρώτη γλῶσσα τοῦ πε-

ζού λόγου, ακόμη όμως αρκετά ποιητικοῦ, τοῦ ὁποῖου τὸ κυριώτερο μνημεῖο εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ Ἡροδότου.

β) Ἡ ἀττικὴ. Ἡ ἀττικὴ ἔχει μεγάλες ὁμοιότητες μετὰ τὴν ἰωνικὴν ἢ κυριώτερον διαφορά εἶναι ἡ διατήρησις σ' αὐτὴν τοῦ παλαιοῦ α μακροῦ ἔπειτα ἀπὸ τὸ ε, ι, ρ (ἡμέρα, ἰων. ἡμέρη, δωρικὰ ἀμέρα). Σημειώνομε ἐπίσης τὴ σταθερὴ καὶ κανονικὴ χρῆσις τῆς συναίρεσεως καὶ τῆς αἰθέσεως.

Στὴν ἀττικὴ διάλεκτο διακρίνουσι δύο μορφὰς ἀρχαία καὶ νέα. Ἡ πρώτη χαρακτηρίζεται μετὰ τὴν χρῆσιν τῶν σσ ἀντὶ τῶν ττ: θάλασσα, γλώσσα· τῆς ὀνομ. πληθ. τῶν ὀνομάτων σέ -εὺς σέ -ῆς: ἱππῆς, Ἀχαιοῆς· τῶν προθέσεων ἐς καὶ ἐν ἀντὶ τῶν εἰς καὶ σὺν· τῶν σέ -η ἐνεργητ. ὑπερσυντελικῶν ἀντὶ τῶν σέ -ειν: ἀπαλώλη κλπ. Στὴ νέα ἀττικὴ ἔχουσι γράψαι οἱ μετὰ τὸ 400 π.Χ. συγγραφεῖς.

Διάλεκτος εὐκαμπτη καὶ μετὰ ἰσχυρὸν γραμματικὸν ἐξοπλισμὸν ἡ ἀττικὴ, προσφέρεται θαυμάσια στὴν ἔκφραση τῶν ἀφηρημένων ἰδεῶν, στίς λεπτεπίλετες συζητήσεις, τίς λογικὰς ἀποδείξεις καὶ τίς ὁμηρικὰς ἀγορεύσεις. Οἱ μεγάλοι δραματικοὶ ποιητὲς καὶ οἱ μεγάλοι πεζογράφοι τῆς Ἀθήνας τὴν ἀνάδειξαν ὡς τὴν κατ' ἐξοχὴν ἑλληνικὴν διάλεκτον, αὐτὴν τοῦ διδάσκουσι οἱ σχολικὰς γραμματικὰς ὡς σήμερον, γιὰτὶ σ' αὐτὴν γραμμένον μᾶλλον παραδόθηκε τὸ μεγαλύτερον καὶ ἐκλεκτότερον μέρος τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας.

2. Ἡ αἰολικὴ. Ἡ αἰολικὴ μιλιόταν στὴν ἀσιατικὴ παραλία ἀπὸ τίς ἐκβολὰς τοῦ Ἑρμοῦ (λίγο βορειότερα τῆς Σμύρνης) ὡς τὸν Ἑλλησποντον, τὴν Λέσβον, τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Βοιωτίαν.

Γραμματικαῖα καθαρὴ ἀντιπροσωπεύεται μονάχα μετὰ τὰ λυρικὰ ἀποσπάσματα τῶν Λεσβίων Ἀλκαίου καὶ Σαπφῶς καὶ τῆς Κόρινθος ἀπὸ τὴν Βοιωτίαν, ἀνάμεικτὴ δὲ μετὰ ἄλλα διαλεκτικὰ στοιχεῖα τὴν βρίσκουμε, ὅπως εἶπαμε, στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα καὶ στὴ χορικὴν ποίησιν, ἰδιαιτέρως στὸν Πίνδαρον.

Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς αἰολικῆς εἶναι: Τὰ συνηρημένα ῥήματα τὰ σχηματίζει σέ -μι: ὄσμι, φίλημι κλπ., ἀντὶ ὄρω, φιλῶ κλπ. Οἱ δισύλλαβες καὶ πολυσύλλαβες λέξεις τονίζονται, ὅπως στὴ λατινικὴν, πέρα ἀπὸ τὴν λήγουσα: χεῖμων, θυμός, ἀγαθος, ἀντὶ χεῖμων, θυμός, ἀγαθός. Στὰ ὑβρίληκτα καὶ ἐνρινόληκτα ῥήματα διατηροῦνται τὰ διπλά ὑγρά ἢ ἔνρινα καὶ δὲν γίνονται ἀποβολὴ τοῦ ἐνός καὶ ἀναπληρωματικὴ ἔκτασις: κρήνω, κτένω, φθέρω κλπ. Ἔχει τὸ σ, ἀντὶ τοῦ α τῶν ἄλλων διαλέκτων, κοντὰ στὸ ρ καὶ στὸ λ: στρατός, βροχὸς ἀντὶ στρατός, βραχὺς.

3. Ἡ δωρικὴ. Οἱ γλωσσολόγοι κατατάσσουσι τὴν δωρικὴν ὁμάδα τίς δυτικὰς διαλέκτους τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, τίς διαλέκτους δηλ. τῆς Πελοποννήσου (ἐκτός τῆς Ἀρκαδίας), τῆς Κρήτης καὶ τῶν δωρικῶν ἀποικιῶν στὴ Σικελίαν, τὴν Μεγάλην Ἑλλάδα καὶ τὴν Κυρηναϊκὴν, καθὼς ἐπίσης καὶ τίς διαλέκτους τῆς Μήλου, Θήρας, Ρόδου, Κῶ, Καρπάθου καὶ Καλύμνου.

Ἀπὸ ἔλλειψη ντόπιων λογοτεχνῶν ξένοι ὑπῆρξαν ἐκεῖνοι ποὺ ἔδωσαν στὰ λογοτεχνικά εἶδη τῶν Δωριέων, ποὺ θεωροῦνταν καὶ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Δωριεῖς πολὺ «τραχέα», μορφὴ λεπτότερη καὶ μουσικώτερη. (Ὁ Σιμωνίδης ἦταν ἀπὸ τὴν Κέα, νησί Ἴωνικό, καὶ ὁ Πίνδαρος ἀπὸ τὴ Βοιωτία ἔπαιμιλοῦσαν τὴν αἰολικὴ).

Ἡ φιλολογικὴ δωρικὴ λοιπὸν εἶναι μιὰ γλῶσσα ἐκλεκτικὴ μὲ φανερὴ τὴν ἐπίδραση τῆς προγενέστερης παραδόσεως καὶ πρὸ πάντων τοῦ ἔπους. Κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς εἶναι ἡ διατήρηση τοῦ παλαιοῦ α μακροῦ καὶ ἡ μὴ ἀντικατάστασή του μὲ τὸ η' στὴ δωρικὴ ἀμέρα, μάτηρ, ἀντὶ τοῦ ἡμέρη, μήτηρ τῆς Ἴωνικῆς. Ἄλλα χαρακτηριστικὰ τῆς εἶναι ἡ διατήρηση τοῦ τι, ντι στὶς ρηματικὲς καταλήξεις: τίθητι, φέροντι, ἴσαντι κλπ., ἡ ρηματικὴ κατάληξη -μες ἀντὶ τῆς -μεν: φέρομες, ἀπορίομες κλπ., ὁ δωρικὸς λεγόμενος μέλλων ἐνεργητ. σέ -σῶ ἀντὶ -σω: δεῖξῶ ἀντὶ δεῖξω, μέσος σέ -σοῦμαι ἀντὶ -σομαι: παίζομαι ἀντὶ παίζομαι καὶ παθ. σέ -θησῶ ἀντὶ -θήσομαι: συναχθῶ ἀντὶ συναχθήσομαι.

Φαίνεται ὅτι μόνο στὶς Συρακοῦσες, μὲ τὴν κωμωδία τοῦ Ἐπίχαρμου καὶ ἀργότερα μὲ τὰ εἰδύλλια τοῦ Θεόκριτου, γράφηκαν ἔργα σὲ καθαρὴ δωρικὴ διάλεκτο.

Ἡ κ ο ι ν ῆ. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ 4. π.Χ. αἰῶνα μιὰ λογοτεχνία ἐπιβάλλονται στὸν ἑλληνικὸ κόσμο: ἦταν ἡ ἀθηναϊκὴ λογοτεχνία. Ἡ ἀττικὴ διάλεκτος ἀπὸ τότε κι ὕστερα διαδίδεται σὲ ὅλες τὶς ἑλληνικὲς χώρες σὰν μιὰ γλῶσσα κοινὴ, τουλάχιστο γιὰ τὶς ἀνώτερες κοινωνικὲς τάξεις. Οἱ κατακτήσεις τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἔκαμαν ἀπαραίτητη τὴν καθιέρωση μιᾶς γλώσσας ἐπίσημης, γλώσσας τῆς διοικήσεως, τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς λογοτεχνίας, ἡ ὁποία νὰ κἀν δυνατὲς τὶς πολιτικὲς σχέσεις, νὰ διευκολύνῃ τὶς συναλλαγὲς καὶ γενικὰ νὰ χρησιμεύῃ στὴν ἀνταλλαγὴ σκέψεων καὶ ἰδεῶν ἀνάμεσα στοὺς διάφορους λαοὺς. Αὐτὴ ἡ νέα κοινὴ ἑλληνικὴ ποὺ ἀρχίζει νὰ διαμορφώνεται ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ἀριστοτέλη κι ὕστερα ὀνομάζεται ἀ λ ε ξ α ν δ ρ ι ν ῆ κ ο ι ν ῆ ἢ ἀπλῶς κ ο ι ν ῆ.

Ἡ γλῶσσα αὐτὴ, ποὺ κατάγεται ἀπὸ τὴν ἀττικὴ, δὲν ἔχει οὔτε τὴν κομψότητα οὔτε τὴν καθαρότητα ἐκείνης. Οἱ συγγραφεῖς τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς, προσερχόμενοι οἱ ἴδιοι ἀπὸ διάφορες περιοχὲς τοῦ ἐξελληνισμένου κόσμου, ἀντιμετωπίζουν τὴ δυσκολία νὰ γίνουν κατανοητοὶ ἀπὸ ἓνα κοινὸ διασπαρμένο καὶ ἀνομοιογενές. Ἀδιάφοροι, οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς, γιὰ τὴ μορφὴ ἀποβλέπουν κυρίως νὰ ἐκφράσουν ἰ δ έ ε ς προσιτὲς σὲ κάθε σκεπτόμενο ἄνθρωπο. Ἡ γλῶσσα ἀπογυμνωμένη ἀπὸ τὴ λεπτότητα καὶ τὴν τοπικὴ τῆς γραφικότητα εἶναι γιὰ τοὺς συγγραφεῖς αὐτοὺς ἓνα εἶδος ἀλγέβρας. Ἐτσι δημιουργεῖται μιὰ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐξωμαλισμένη, «κοσμοπολιτικὴ», ἀκριβῶς τὴν ἴδια ἐποχὴ ποὺ ἡ στωικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν ἄνθρωπο «πολίτη τοῦ κόσμου» παίρνει τὴ θέση τῆς παλιᾶς ἑλληνικῆς ἀντίληψης γιὰ τὸν ἄνθρωπο «πολίτη τῆς πόλεως».

Τοὺς ἀνετους ἐκφραστικὸς τρόπους τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Λυσία διαδέχονται οἱ ἄχαρες καὶ στριφνὲς ἐκφράσεις τοῦ Πολύβιου καὶ τοῦ Πλούταρχου. Ἡ κλίση τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν ρημάτων πάει νὰ ἀπλο-

ποιητή. Οί καταλήξεις συγκριτικοῦ σέ -τερος ἀντικαθιστοῦν τὶς πῶς σπάνιες σέ -λων ὁ Πολύβιος ἔχει ραδιέστερος ἀντὶ τοῦ ράνῃ ὁ δυϊκὸς χάνεται· ἡ εὐκτικὴ χρησιμοποιεῖται ἐλάχιστα καὶ σχεδὸν πάει νὰ ἐξαφανιστῇ· σὲ 100 σελίδες τοῦ Ξενοφῶντα βρῖσκομε 330 εὐκτικές, ἀπέναντι 76 πού βρῖσκομε στὸ Στράβωνα καὶ 13 στὸ Διόδωρο τὸ Σικελιώτη.

Ἀττικισμός. Ἡ κοινὴ αὐτὴ γλῶσσα, ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ἡγησία ἀπὸ τὴ Μαγνησία τῆς Μ. Ἀσίας (γύρω στὸ 300 π.Χ.), ἀρχισε νὰ γράφεται μὲ στόμφο καὶ ρητορικότητα πού ὠνομάστηκε Ἀσιανισμός. Ὁ γλωσσικὸς Ἀσιανισμὸς προκαλεῖ ἀντίδραση καὶ νοσταλγία γιὰ τὴ λεπτότητα καὶ τὴ χάρη τῶν ἀττικῶν συγγραφέων, προκαλεῖ δηλ. ἀπὸ τὸν 1. π.Χ. αἰῶνα τὸν Ἀττικισμὸ. Οἱ ἀττικιστὲς παρουσιάστηκαν ἔχι μονάχα στὰ παλιὰ κέντρα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ (Ἀθήνα, Ἀλεξάνδρεια, Ἀντιόχεια, Πέργαμο, Ρόδο), ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὴ τὴ Ρώμη, ἔπου, στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου, ζοῦν ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς καὶ ὁ Καϊκίλιος ἀπὸ τὴν Καλὴ Ἀκτὴ τῆς Σικελίας, οἱ κυριώτεροι εἰσηγητὲς τοῦ Ἀττικισμοῦ.

Ἡ ἐπικράτηση τοῦ Ἀττικισμοῦ ἢ ἀρχαϊσμοῦ εἶχε καταστρεπτικὲς συνέπειες γιὰ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Ἐνῶ δὲν μπόρεσε νὰ ἐξαλείψῃ τὸ στόμφο τοῦ Ἀσιανισμοῦ κατὰ τρεῖς τὰ ἔργα πού δὲν ἀττικίζαν καὶ ἔγινε ἀφορμὴ νὰ χαθοῦν τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτά. Περιφρονοῦσε ἐπίσης τὴ σύγχρονη γλῶσσα, παρακινῶσε νὰ μὴν τὴν γράφουν καὶ ἔτσι δημιουργήθηκε μεγάλο χάσμα ἀνάμεσα σὲ γραφόμενη καὶ ὁμιλούμενη.

Ἡ δύναμη τοῦ Ἀττικισμοῦ εἶναι τόση ὥστε οὔτε ἡ Καινὴ Διαθήκη — γραμμὴν στὴ σύγχρονη γλῶσσα τοῦ λαοῦ — κατορθώνει νὰ τὴν σπάσῃ. Οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς τοῦ 2. καὶ τοῦ 3. μ.Χ. αἰ. καὶ οἱ μεγάλοι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας τοῦ 4. καὶ τοῦ 5. γράφουν ἔχι στὴ σύγχρονη γλῶσσα, ἀλλὰ στὴν τεχνητὴ τῶν Ἀττικιστῶν.

Δ. Ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς στὴ δημιουργία τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ συντέλεσαν πολλοὶ παράγοντες, ἓνας ἀπὸ τοὺς ὑποίους, ἀναμφισβήτητα, ἦταν καὶ τὸ φυσικὸ περιβάλλον. Στὴν Ἑλλάδα ὁ ἥλιος συνήθως λάμπει σ' ἓναν ἀνέφελο οὐρανὸ καὶ τὰ περιγράμματα ξεχωρίζουν μὲ ἀπόλυτη σαφήνεια. Τὰ χρώματα δὲν ἐξασθενοῦν βαθμιαῖα, ἀλλὰ διαδέχονται τὸ ἓνα τὸ ἄλλο μὲ ζωηρότητα καὶ στολίζουν μὲ φωτεινὸ μεγαλεῖο κάθε βράχο, κάθε δέντρο, κάθε λουλούδι. Γλύπτες, ζωγράφοι καὶ ἀρχιτέκτονες ἀναζήτησαν καὶ πέτυχαν τὴ σαφήνεια τῆς γραμμῆς καὶ τοῦ χρώματος. Τὸ ἰδανικὸ γιὰ τὸν καλλιτέχνη, τὸν ποιητὴ καὶ τὸ φιλόσοφο δὲν εἶναι ἡ μείωση, ἡ ἐξαφάνιση τοῦ πραγματικοῦ μέσα στὸ μὴ πραγματικὸ, ἀλλὰ, ἀντίθετα, ἡ συγκέντρωση, ἡ συμπύκνωση τῆς πραγματικότητας. Ὅπως αὐτὴ ἔτσι καὶ αὐτὸς εἶναι ἀκριβὴς καὶ σαφής. Στὶς νεφασκέπαστες χῶρες τὸ τέλειο εἶναι δυνατὸ νὰ συγχέεται μὲ τὸ ἄπειρο. Στὶς χῶρες τοῦ φωτὸς τὸ ἄπειρο εἶναι τὸ ἀτελὲς καὶ τέλειο εἶναι τὸ πεπερασμένο. Ἀκόμη καὶ στὸ θάνατο οἱ Ἕλληνες δὲν ἐβλεπαν τίποτε τὸ φοβερὸ παρὰ ὅτι τοὺς στεροῦσε τὸν ἥλιο.

Οἱ Ἕλληνες παρὰ τὶς διαιρέσεις τοὺς εἶχαν τὴ συναίσθησις ὅτι ἀπο-

τελοῦν ἓνα λαὸ πού τὸν ἔνωσε ἡ κοινὴ γλῶσσα καὶ ἡ κοινὴ θρησκεία. Ὁ Ἕλληνας ἀντιτάσσονταν στὸν ξένο, γιατί ξένος εἶναι ἡ ἀρχικὴ σημασία τῆς λέξεως βάρβαρος. Μετὰ τὰ μηδικὰ αὐτὸ τὸ αἶσθημα τῆς κοινότητος δυναμώνει, ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ ἔννοια τῆς λέξεως βάρβαρος παίρνει μιὰν ἀπόχρωση κατωτέρωτης καὶ λέγεται μὲ περιφρόνηση γιὰ τοὺς νικημένους Πέρσες. Ἡ ἰδέα αὐτὴ ἐκφράζεται μὲ δύναμη ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ λογοτεχνία τοῦ 5. καὶ 4. π.Χ. αἰῶνα καὶ ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ πραγματικότητα : οἱ Ἕλληνες ἔδωσαν στὸν κόσμον ἓνα νέο τύπο πολιτισμοῦ τοῦ κατὰ μεγάλο μέρος ἐπιζῆ στοῦ σημερινοῦ πολιτισμοῦ.

Ἀρκετὰ νωρίς, νωρίτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο λαὸ τῆς γῆς, οἱ Ἕλληνες ἔμαθαν ὅτι στὶς ἐνέργειες, ἀκόμη καὶ στὶς σκέψεις, ἐπικρατεῖ ἓνας κοινὸς κανόνας, ἓνα κοινὸ μέτρο δικαίου, ὁ νόμος, καὶ ἓνα κοινὸ μέτρο γιὰ τὶς πνευματικὲς ἀξίες, ὁ λόγος. Τὸ νόμο καὶ τὸ λόγο, ἴδια γιὰ ὅλους, θὰ κληροδοτήσῃ ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα στὶς κοινωνίες τοῦ μέλλοντος.

Τὰ κέντρα τοῦ πολιτισμοῦ. Ὅλα τὰ τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου δὲν ὑπῆρξαν ἑστίες πολιτισμοῦ οὔτε στὸν ἴδιο βαθμὸ οὔτε τὴν ἴδια ἐποχὴ. Περιοχὲς ὅπως ἡ Ἡπειρος, ἡ Θεσσαλία, ἡ Ἀρχαδία δὲν ἄφησαν οὔτε στὴν τέχνη οὔτε στὴ λογοτεχνία κανένα μνημεῖο. Τὰ κέντρα τοῦ πολιτισμοῦ, ἀπ' ὅπου ἡ ἑλληνικὴ σκέψη ἀκτινοβόλησε, φώτισε τὸν ἀρχαῖο κόσμο καὶ φωτίζει καὶ τὸ σημερινό, εἶναι κυρίως τέσσαρα :

α) Στὴν ὀμηρικὴ ἐποχὴ καὶ ὡς τὸ τέλος τοῦ 6. π.Χ. αἰ. ἡ Ἰωνία.

β) Στὸν 6. π.Χ. αἰ. οἱ Συρακοῦσες καὶ οἱ πλούσιες πόλεις τῆς Σικελίας καὶ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας (Λεοντῖνοι, Ἀκράγας, Κρότων, Τάρας κλπ.).

γ) Κατὰ τὸν 5. καὶ 4. π.Χ. αἰῶνα ἡ Ἀθήνα.

δ) Μετὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρο, κάτω ἀπὸ τοὺς διαδόχους, ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ σὲ μικρότερο βαθμὸ ἡ Ἀντιόχεια, ἡ Πέργαμος καὶ ἡ Ρόδος.

Ὑστερα ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση οἱ ἑνδοξες πόλεις τῆς Ἑλλάδας ἀσχοῦν ἀκόμη μεγάλη γοητεία. Οἱ νεαροὶ εὐγενεῖς Ρωμαῖοι ἐρχονται στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ σπουδάσουν ρητορικὴ ἢ Ρόδος εἶναι ἐπίσης ὀνομαστὴ γιὰ τὶς ρητορικὲς σχολὰς τῆς. Ἀλλὰ μ' ὅλο τὸ ζῶηρό ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει ἀκόμη ἡ λογοτεχνικὴ παραγωγή ὀρισμένων ἑλληνικῶν πόλεων, ἡ γενικώτερη ἐπίδρασή τους εἶναι περιορισμένη. Ἡ Ρώμη, κύρια τοῦ κόσμου, γίνεται καὶ ὁ ἐγκέφαλός του. Σ' αὐτὴ ζοῦν ἡ περατικὸι διδάσκουν οἱ πρὸ φημισμένοι Ἕλληνες λόγιοι. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀσκειτὰ τώρα διὰ μέσου τῆς Ρώμης στὴ σύνθεση πού τὴν ὀνομάζουμε ἑλληνορωμαϊκὸ πολιτισμὸ. Τέλος, ἀπὸ τὸν 4. μ.Χ. αἰῶνα, στὸ Βυζάντιο, μὲ τὴ ζωογόνο πνοὴ τοῦ χριστιανισμοῦ, συνεχίζονται τὰ πεπρωμένα τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ποιὰ ἦταν λοιπὸν τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ;

1. *Ἡ ἁρμονικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου.* Τὸ πρῶτο χαρακτηριστικὸ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἡ ἁρμονικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου. Δὲν ὑπάρχει στὸν Ἕλληνα ἡ χωριστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ πνεῦμα καὶ τὸ σῶμα, τὸ στοχασμὸ καὶ τὴ δράση. Σῶμα καὶ πνεῦμα πρέπει νὰ ἀναπτυχθοῦν συμμετρικὰ (γυμναστικὴ, ἀθλητισμός), στοχασμὸς καὶ δράση εἶναι ἀδιαίρετα (φιλοσοφία, ρητορεία).

2. *Ἡ αὐτονομία τῆς πόλεως.* Τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς ἀνατολικοὺς λαοὺς μὲ τὰ συγκεντρωτικὰ πολιτεύματα, δημιούργησε τὴν «πόλην», ὅπου ὁ πολίτης αὐτοκυβερνιέται καὶ μὲ τὴν ὑποταγὴ στοὺς νόμους μένει αὐτόνομος. Τὸ ἄτομο, μὲ τὴ μακρὰ παραμονή του στὴν παλαίστρα καὶ στὸ στάδιο, ἀνάπτυξε πολλαπλὰς ἱκανότητες. Ὁ Θουκυδίδης μᾶς πληροφορεῖ πὼς στὰ μέσα τοῦ 5. π.Χ. αἰῶνα ὁ ἴδιος Ἀθηναῖος μπορούσε νὰ ἔχη τὶς ἱκανότητες στρατηγοῦ, δικαστῆ, νομοθέτη, ἔμπορου, καλλιτέχνη.

3. *Τὸ μέτρο στὴν τέχνη.* Ἡ Ἑλλάς πραγματοποίησε στοὺς ναοὺς τῆς, στὰ ἀγάλματά τῆς, στὶς μεγάλες λογοτεχνικὲς τῆς δημιουργίες, τὸ ἰδεῶδες μιᾶς ὁμορφιάς πού τὴ διακρίνει ἡ εὐγένεια καὶ τὸ μέτρο. Ὅπως ἡ ἠθικὴ τῶν Ἑλλήνων καταδίκαζε τὴν ὑπεροφία (ὑβριν) στὴ διαγωγή τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι ἡ καλαισθησία τοὺς ἀπόκλειε ἀπὸ τὴν τέχνη τὶς ὑπερβολὲς τῆς φαντασίας πού δὲν χαλιναγωγοῦνταν ἀπὸ τὸ μέτρο. Ὁ Παρθενώνας, οἱ τραγωδίαι τοῦ Σοφοκλῆ, οἱ διάλογοι τοῦ Πλάτωνα, μένουν τὰ αἰῶνια πρότυπα αὐτῆς τῆς μὲ μέτρο καμωμένης ὁμορφιάς.

4. *Τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα.* Στὴν Ἑλλάδα δημιουργήθηκε ἐκεῖνο πὸν ὀνομάζουμε ἐπιστῆμη καὶ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα. Οἱ μαθηματικοὶ καὶ φιλόσοφοι τῆς θεμελίωσαν τὴν ἀπροκατάληπτη ἔρευνα μὲ τὸ λογικὸ τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου. Ἡδὴ ὁ Ἡρόδοτος (I, 74) σημειώνει μὲ περηφάνεια ὅτι ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος μπορούσε νὰ προβλέπῃ μιὰν ἐκλειψὴ τοῦ ἡλίου, ὅταν οἱ Λυδοὶ τρομοκρατημένοι ἔβλεπαν στὸ φυσικὸ αὐτὸ φαινόμενο τὴ μυστηριώδη ἐκδήλωση κάποιας κακοποιοῦ ὑπερφυσικῆς δυνάμεως.

Οἱ Ἕλληνες δὲν ἀρκοῦνται νὰ ζοῦν στὸν κόσμο καὶ νὰ ἱκανοποιοῦν μέσα σ' αὐτὸν τὶς ἀνάγκαις τοὺς. Θέλουν νὰ τὸν καταλάβουν μὲ τὸ λογικὸ, τὸν νοῦν, πού εἶναι τὸ ἀνώτερο στὸν κόσμο. Νοῦς βασίλειος, ἔλεγε ὁ Ἀναξαγόρας. Ὁ νοῦς εἶναι ὁ ἐξουσιαστῆς ὅλων.

Αὐτὴ ἡ «ἀνακάλυψη» τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀποτελεῖ τὴ μεγαλύτερη προσφορά τοὺς στὸν ἄνθρωπο, τὸ βῆθρο καὶ τὴν οὐσία τοῦ πολιτισμοῦ τοὺς. Νοῦς καὶ μέτρο καὶ καθάρτητα, ὅπως εἶπε ὁ Σίλλερ, εἶναι ἡ ἑλληνικότητα.

Ε. Ἡ παράδοση τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γραμματείας. Τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ πεζογράφων ἔφτασαν σ' ἐμᾶς μὲ τὴν ἀντιγραφή. Δὲν ἔχομε τὸ αὐτόγραφο κανενὸς ἀπ' αὐτοὺς. Χρειάζεται, ἐπομένως, νὰ εἰπωθοῦν μερικὰ πράγματα γιὰ τὶς γραφικὲς ὕλες πού χρησιμοποιοῦντο, γιὰ τὴ γραφὴ καὶ ἀντιγραφή

τους, γιά τὰ εἶδη γραφῆς (μεγαλογράμματη, μικρογράμματη) πού συναντοῦμε στά χειρόγραφα, γιά τίς σπουδαιότερες συλλογές χειρογράφων (παπύρων καί κώδικων), γιά τὰ λάθη πού ἔγιναν στήν ἀντιγραφή κλπ.

Γραφικές ὕλες. Οἱ κυριώτερες ὕλες πού χρησιμοποιήθηκαν στή γραφή καί ἀντιγραφή τῶν βιβλίων ἦταν παλιότερα ὁ πάπυρος κι ἡ περγαμηνή, ἀργότερα τὸ χαρτί.

Ὁ πάπυρος. Ἡ γραφικὴ αὐτὴ ὕλη, πού ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας λεγόταν πάπυρος, βύβλος (μυθ. βίβλος), βιβλίον καί χάρτης, χρησιμοποιούνταν ἀπὸ τοὺς Αἰγύπτιους ὡς τέτοια τουλάχιστο ἀπὸ τὸ 3000 π.Χ. Εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, τὸ πιὸ συνηθισμένο ὕλικό στὸ ἔποιο γράφηκαν τὰ ἑλληνικὰ βιβλία ἀπὸ τίς ἀρχές ὡς τὰ ἐλληνιστικά χρόνια. Οἱ Πτολεμαῖοι πρῶτα κι οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες ὕστερα ἐνθάρρυναν τὴ χρήση του, γιὰτί, ἐπειδὴ τὸν εἶχαν μονοπωλήσει, εἶχαν ἀπὸ τὴν κατανάλωση ἓνα σημαντικὸ ἔσοδο.

Ἡ περγαμηνή (ἢ διφθέρα ἢ δέρμα, λατιν. membrana) πιθανὸν ὠνομάστηκε ἔτσι, γιὰτί ἦταν περίφημα τὰ δέρματα τοῦ Περγάμου. Αὐτὴ ἦταν τὸ κατεργασμένο δέρμα ἐνὸς ζώου πού εἶχε γίνει λεῖο στήν ἀρχὴ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά κι ὕστερῶτερα κι ἀπὸ τίς δύο. Ὡς γραφικὴ ὕλη τὸ δέρμα εἶναι πιὸ κατάλληλο ἀπὸ τὸν πάπυρο. Χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ πολλὰ παλιὰ καί σὲ πολλοὺς τόπους: : στήν Αἴγυπτο στήν πέμπτη δυναστεία (3950 - 3700 π.Χ.), στήν Περσία γιά τὰ βασιλικά χρονικά, στήν Παλαιστίνη γιά τὴν Παλαιὰ Διαθήκη. Γιά τὴ χρήση της στήν Ἑλλάδα μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἡρόδοτος (V, 58).

Τὸ χαρτί. Οἱ Κινέζοι ἀπὸ τὸν 2. μ.Χ. αἰῶνα χρησιμοποιοῦσαν ἓνα εἶδος χαρτιοῦ καμωμένου ἀπὸ βαμβάκι ἢ λινάρι. Στά μέσα τοῦ 8. μ.Χ. αἰῶνα οἱ Ἄραβες ἔμαθαν ἀπὸ τοὺς Κινέζους στή Σαμαρκάνδη τὴν τέχνη νὰ φτειάχνουν χαρτί. Ὁ κώδικας Vaticanus Graecus 2200, πού θεωρεῖται πιθανὸ ὅτι γράφηκε στή Δαμασκὸ γύρω στὰ 800 μ.Χ., εἶναι ἀπὸ χαρτί. Πλατύτερη ὁμοίως χρήση τοῦ χαρτιοῦ γίνεται μονάχα μετὰ τὸ 12. μ.Χ. αἰῶνα.

Μελάνι καί πένες. Στήν ἀρχή, στὸν πάπυρο καί στήν περγαμηνή, ἔγραφαν μ' ἓνα καλάμι κομμένο λοξά, μερικὲς φορές καί μ' ἓνα λεπτὸ πινελάκι. Φαίνεται ὁμοίως πὼς στὸν 3. π.Χ. αἰῶνα τὸ καλάμι αὐτὸ (χάλαμος, δόναξ) εἶχε καί σχισμὴ στὴ μέση, ἕπως ἡ δικὴ μας πένα, κι ἔτσι ἦταν πιὸ εὐκόλο νὰ κανονίζη κανεὶς τὸ πάχος τῶν γραμμῶν. Τὸ φτερό (γραφίς, πένα, λατ. penna) ἀναφέρεται μονάχα τὸν 5. μ.Χ. αἰῶνα, εἶναι ὁμοίως βέβαιο πὼς χρησιμοποιοῦταν νωρίτερα, σὰν πιὸ κατάλληλο, ἰδιαίτερα γιά τὸ γράψιμο στήν περγαμηνή.

Τὸ μελάνι (μέλαν, ἔγκαιστον) πού χρησιμοποιήθηκε στίς περγαμηνές καί στοὺς παπύρους εἶναι μαῦρο καί καλῆς ποιότητος· τὸ ἔφτειαχναν ἀπὸ καπνιά (ἀσβόλην) καί φυτικὴ γόμα. Γιά τίς ἐπικεφαλίδες καί τὰ ἀρχικὰ γράμματα χρησιμοποιοῦσαν συχνὰ κόκκινο μελάνι.

Σχήματα τῶν βιβλίων (χειρογράφων). Τὰ κύρια σχήματα τῶν χειρόγραφων βιβλίων εἶναι ὁ κύλινδρος καὶ ὁ κώδικας.

Ὁ κύλινδρος. Ὁ κύλινδρος (ρολό) σχηματίζοταν μὲ κολημένα φύλλα παπύρου (κολλημένα). Τὸ κείμενο ἦταν γραμμένο μονάχα ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καὶ σὲ στῆλες (σελίδες), πού τὸ πλάτος τους δὲν ξεπερνοῦσε τὸ πλάτος τοῦ ἐπικοῦ ἐξάμετρου. Οἱ στῆλες χωρίζονταν μὲ μικρὸ κενό. Δὲν ὑπῆρχαν γραμμὲς οὔτε κάθετες οὔτε ὀριζόντιες. Τὴν πρώτη σελίδα τὴν ἔλεγαν πρῶτόκολλον καὶ τὴν τελευταί ἔσχατόκολλον. Τὸ ρολό (κύλινδρος) τυλιγόταν γύρω ἀπὸ ἕνα στρογγυλὸ ραβδάκι, τὸν ὀμφαλόν. Ὁλόκληρο τὸ ρολό λεγόταν βύβλος ἢ βιβλος ἢ βιβλίον. Γιὰ νὰ ἔχουν πρόχειρο τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου καὶ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, κρεμοῦσαν ἀπὸ τὸν κύλινδρο μιὰν ἐτικέτα ἀπὸ περγαμνῆ (σίλλυβον ἢ σίπτυβον, ἀργότερα πιττάκιον) στὴν ὁποία τὰ ἔγραφαν.

Ὁ κύλινδρος (ρολό) χρησιμοποιοῦνταν ὡς τὸν 4. μ.Χ. αἰώνα· κατόπι ἐκτοπίστηκε ἀπὸ τὸν κώδικα (βλέπε πιὸ κάτω). Τὸ ὕψος καὶ τὸ μῆκος τῶν κυλίνδρων ποικίλλει. Γιὰ τὸ ὕψος κατώτατο ὄριο εἶναι τὰ 5 ἑκατοστά καὶ ἀνώτατο τὰ 35. Γιὰ τὸ μῆκος δὲν ὑπάρχουν ὄρια. Ὁ μεγαλύτερος σωζόμενος πάπυρος, ὁ πάπυρος τοῦ Harris, πού βρίσκεται στὸ βρετανικὸ μουσεῖο, ἔχει μῆκος 40 μέτρα. Ὁ πάπυρος τοῦ Βακχυλίδη κι ἐκεῖνος τῆς Ἀθηναίων πολιτείας τοῦ Ἀριστοτέλη (κι οἱ δύο βρίσκονται στὸ βρετ. μουσεῖο) ἔχουν περίπου 5 μέτρα μῆκος. Ὁ Ζωναρᾶς (12. μ.Χ. αἰ.) λέει πὼς στὰ χρόνια τοῦ ἕνα χειρόγραφο μὲ τὰ ἔργα τοῦ Ὀμήρου εἶχε μῆκος 40 μέτρα.

Ὁ κύλινδρος, ὡς τύπος βιβλίου, εἶχε μερικὰ μειονεκτήματα. Σπαταλιόταν χώρος μιὰ κι ἔγραφαν μονάχα στὴ μιὰ μεριά· δὲν ἦταν εὐκόλο τὸ διάβασμα· συχνὴ χρῆση του τὸν ἐφθειρε, ἰδιαιτέρα ὅταν ὁ κύλινδρος εἶχε μεγάλο μῆκος. Γι' αὐτὸ κι ἐκτοπίστηκε ἀπὸ ἕνα ἄλλο τύπο βιβλίου, τὸν κώδικα.

Ὁ κώδικας. Ἡ λέξη εἶναι λατινικὴ κι ἀρχικὰ σήμαινε κορμὸ δέντρου καὶ κατόπι ἕνα τύπο βιβλίου. Οἱ Ἕλληνες τὸν ἔλεγαν κι αὐτὸν βιβλίον ἢ σωματίον. Ἀποτελιόταν εἴτε ἀπὸ ξύλινες πινακίδες δεμένες μαζί καὶ γραμμένες κι ἀπὸ τίς δύο μεριές εἴτε ἀπὸ κερωμένες πινακίδες. Ἡ πιὸ συνηθισμένη ὅμως ὕλη γιὰ τοὺς κώδικες ἔγινε ὁ πάπυρος καὶ πρὸ πάντων ἡ περγαμνῆ κι ἀργότερα τὸ χαρτί. Τὸν κώδικα ἀπαρτίζουν τετράδες ἢ τετράδια πού καθένα τους ἀπαρτίζεται ἀπὸ φύλλα ἢ χαρτί (λατιν. folia). Τὸ κείμενο γράφεται σὲ κάθε σελίδα σὲ μιὰν ἢ περισσότερες στῆλες. Τὸ πιὸ συνηθισμένο εἶναι νὰ ᾿χωμε στοὺς κώδικες μιὰν ἢ δύο στῆλες. Τὰ πλεονεκτήματα πού ἔχει ὁ κώδικας συγκριτικὰ μὲ τὸν κύλινδρο εἶναι φανερά: μικρὴ φθορά, γράψιμο κι ἀπὸ τίς δύο μεριές, εὐκόλη χρῆση κλπ. Στους κώδικες ἀπὸ περγαμνῆ συχνὰ ὑπάρχουν ὀριζόντιες καὶ κάθετες γραμμὲς (γιὰ τὰ περιθώρια) πού τίς ἔκαναν στὴν ἀρχὴ μὲ ἕνα μυτερὸ ξύλο (τὸν στύλο) κι ἀπὸ τὸν 11. μ.Χ. αἰώνα μ' ἕνα μολυβένιο τροχό.

Ἐπειδὴ ὁ πάπυρος εὐκόλα σπάζει, τὸ κατάλληλο ὕλικὸν γιὰ τοὺς κώδικες ἀπὸ τῶν 4. μ.Χ. αἰῶνα γίνεται ἡ περγαμηνή. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀρχίζουν οἱ λόγιοι νὰ ἀντιγράφουν (ἢ νὰ παραγγέλλουν ἀντίγραφα) τὰ κατὰ τὴν κρίση τους ἀξιόλογα ἔργα ἀπὸ τοὺς εὐθραυστοὺς παπύρους στὶς ἀνθεκτικὰς περγαμηνές. Αὐτὸ ἐξηγεῖ γιὰ τὴν ἀρχέτυπα τῶν κατοπινῶν χειρογράφων εἶναι αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, καθὼς ἐπίσης καὶ γιὰ τὴν ἀπόφραση τῶν λογίων αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ποιά ἔργα ἀξιῶσαν νὰ ἀντιγραφῶν καὶ ποιά ὄχι, ἔκρινε ὀριστικὰ τὴν τύχην τῶν ἔργων αὐτῶν.

Παραθέτομε πρὸ κάτω κατάλογο τῶν κυριώτερων συλλογῶν παπύρων καὶ κωδίκων μὲ ἀξιόλογα λογοτεχνικὰ κείμενα, ὀλόκληρα ἢ ἀποσπάσματα, καὶ σημειώνομε τὸ χρόνον ποὺ ἔχουν γραφῆ :

A. Συλλογὲς παπύρων.

1. Ἀγγλία : Βρετανικὸ μουσεῖο : Ἀριστοτέλους Ἀθηναίων Πολιτεία (1. μ.Χ. αἰ.). Βακχυλίδης (1. ἢ 2. μ.Χ. αἰ.). Ἡρόνδης ἢ Ἡρόδης (1. μ.Χ. αἰ.). Ὑπερείδης (1. ἢ 2. μ.Χ. αἰ.). Ὁξφόρδη : Ἀλκαῖος (1. ἢ 2. μ.Χ. αἰ.). Καλλίμαχος (1., 2. καὶ 4. μ.Χ. αἰ.). Πίνδαρος (Παιᾶνες, 2. μ.Χ. αἰ.). Σοφοκλῆς (Ἰχνευταί, 2. μ.Χ. αἰ.).

2. Γερμανία : Μουσεῖο Βερολίνου : Ἀριστοτέλους Ἀθηναίων Πολιτεία (4. μ.Χ. αἰ.). Τιμοθέου Πέρσαι (4. π.Χ. αἰ., ὁ ἀρχαιότερος πάπυρος λογοτεχνικοῦ κειμένου).

3. Γαλλία : Παρίσι : Ὑπερείδης (2. π.Χ. αἰ.). Ἀλκμάν (1. π.Χ. αἰ.).

4. Ἴταλία : Φλωρεντία : Καλλίμαχος (Αἴτια, 1., 2. καὶ 3. μ.Χ. αἰ.). Σαπφώ (2. - 3. μ.Χ. αἰ.). Νεάπολη : Ἐπικουρεία κείμενα (1. π.Χ. αἰ.).

5. Ἑλβετία : Γενεύη : Μένανδρος (5. μ.Χ. αἰ.).

B. Συλλογὲς κωδίκων.

Πολὺ λίγα ἀποσπάσματα παλαιῶν κωδίκων μὲ λογοτεχνικὰ κείμενα ἔχουν βρεθῆ μαζὶ μὲ παπύρους, ὅπως λ.χ. ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τοὺς Κρητῆρες τοῦ Εὐριπίδου (2. μ.Χ. αἰ.) καὶ μερικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τοὺς Ἐπιτρέποντες καὶ τὴν Περιχειρομένην τοῦ Μενάνδρου.

Σημασία ὅμως γιὰ τὴν φιλολογοῖα ἔχουν οἱ κώδικες ποὺ γράφηκαν σὲ σχετικὰ νεώτερος χρόνος ὡς τὴν Ἀναγέννηση καὶ ποὺ ὕστερα ἀποτελέσανε τὶς μεγάλας συλλογὰς ποὺ βρίσκονται σήμερον στὴν Ἰταλία (Ρώμη, Βατικανόν, Φλωρεντία, Νεάπολη, Μιλάνο, Ραβέννα, Βενετία, Μοδένα, Βερόνα), Γαλλία (Παρίσι, Μομπελιέ, Στρασβούργο, Τούρ), Γερμανία (Βερολίνο, Χαϊδελβέργη, Λιψία, Μόναχο, Καινιζβέργη), Ἀγγλία (Λονδίνο, Ὁξφόρδη, Καϊμπριτζ), Ὀλλανδία, Βέλγιο, Δανία, Ἰσπανία, Αὐστρία καὶ ποὺ εἶναι γνωστοὶ μὲ τὰ λατινικὰ τοὺς ὀνόματα (Vaticanus, Florentinus, Mediceus, Venetus, Parisinus, Berolinensis κλπ.).

Ὁ παλαιότερος κώδικας μὲ κείμενα ἀρχαίου Ἑλλήνα συγγραφέα εἶναι ἐκεῖνος ποὺ βρίσκεται στὴν Ὁξφόρδη καὶ περιέχει τὰ ἔργα τοῦ μαθησιοποιήθηκε ἀπὸ το Ἰνστιτούτο Εκπαιδευτικῆς Πολιτικῆς

θηματικῶν Εὐκλείδου. Γράφηκε τὸ 888 μ.Χ. γιὰ τὸ λόγιον Ἀρέθα, τὸν κατόπι ἐπίσκοπον Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας. Ἄλλοι παλαιοὶ κώδικες εἶναι ὁ Clarkianus 39 (τοῦ 895 μ.Χ.) ποὺ περιέχει τὶς ἑξὶ πρώτες τετραλογίες τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνα μετὰ σχόλια. Ὁ Parisinus 1807 ποὺ περιέχει τὴν ὕμνον καὶ ἑνατη τετραλογία τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνα (9. μ.Χ. αἰ.). Ὁ Vaticanus 90 μετὰ ἔργα τοῦ Λουκιανοῦ (9. ἢ 10. μ.Χ. αἰ.). Ὁ Parisinus 2934 (τῶν ἀρχῶν τοῦ 9. μ.Χ. αἰ.) μετὰ ἔργα τοῦ Δημοσθένου. Ὁ Parisinus 1853 (9. μ.Χ. αἰ.) ποὺ περιέχει τὰ Φυσικὰ καὶ τὰ Μετὰ τὰ Φυσικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ Laurentianus 70 (10. μ.Χ. αἰ.), τὸ πιὸ παλιὸ χειρόγραφο γιὰ τὸν Ἡρόδοτον. Ὁ Laurentianus 69 (10. μ.Χ. αἰ.), τὸ παλαιότερον χειρόγραφο γιὰ τὸ Θουκυδίδου. Ὁ Parisinus 388 (10. μ.Χ. αἰ.), ὁ παλαιότερος κώδικας γιὰ τὸν Θεόγγου. Ὁ Venetus 454 A (10. μ.Χ. αἰ.), ὁ περίφημος κώδικας ποὺ περιέχει τὴν Ἰλιάδα καὶ ποὺ τὸν δημοσίευσεν τὸ 1788 ὁ Γάλλος D'Ansse de Vil-loison. Ἔχει τὸ κείμενον σὲ μιὰ στήλη μετὰ ἀκριτικὰ σημάδια τοῦ Ἀρισταρχοῦ ἀπὸ τῆς Σαμοθράκης (ὄβελόν, διπλὴν, ὄβελόν περιεστιγμένον, διπλὴν περιεστιγμένον, ἀστερίσκον κ.ἄ.), πλούσια σχόλια σ' ὅλα τὰ περιθώρια καὶ ἀνάμεσα στὶς γραμμὰς (στὰ διάστιχα). Ὁ Laurentianus 32 (11. μ.Χ. αἰ.) μετὰ ἔργα τοῦ Σοφοκλέους, τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Ρόδιου. Ὁ Vaticanus 1335 (11. μ.Χ. αἰ.) μετὰ ἔργα τοῦ Ξενοφῶντος. Ὁ Marcianus 471 (12. μ.Χ. αἰ.), τὸ καλύτερον χειρόγραφο γιὰ τὸν Εὐριπίδου. Ὁ Palatinus 88 (12. μ.Χ. αἰ.), ἀρχέτυπον γιὰ ὅλα τὰ χειρόγραφα τοῦ Λυσία κλπ.

Ἐπιγραφὰς μετὰ λογοτεχνικὴ ἀξία. Ἡ λογοτεχνία ποὺ διασώθηκε σὲ ἐπιγραφὰς εἶναι καὶ ποσοτικὰ καὶ ποιοτικὰ ἀσήμαντη μετὰ ἐξαιρέσει μετὰ ἐπιγράμματα καὶ μερικὸς θρησκευτικὸς ὕμνος.

Γραφὴ τῶν χειρογράφων. Ὡς τὸν 9. μ.Χ. αἰῶνα γραφὴ τῶν χειρογράφων εἶναι ἡ λεγόμενη μεγαλογράμματος (κεφαλαῖα γράμματα, χωρὶς τόνοι, πνεύματα καὶ στίξη καὶ δίχως νὰ γράφονται χωριστὰ οἱ λέξεις). Ἀπὸ τὸν 9. μ.Χ. αἰ. τὰ χειρόγραφα εἶναι γραμμένα στὴ λεγόμενη μικρογράμματος γραφὴ. Ὅλοι σχεδὸν οἱ κώδικες μετὰ κείμενα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας εἶναι γραμμένοι σὲ μικρογράμματη γραφὴ. Οἱ ἐξαιρέσεις εἶναι πολὺ λίγες: μερικά ἔργα τοῦ Διοσκουρίδου καὶ ἡ «Μαθηματικὴ Σύνταξις», γνωστὴ ὡς «Ἀλμαγέστη», τοῦ Κλαύδιου Πτολεμαίου μᾶς ἔχουν παραδοθῆ σὲ μεγαλογράμματη γραφὴ.

Τὸ πιὸ παλιὸ, μετὰ σιγουριά χρονολογημένον χειρόγραφο μετὰ μικρογράμματη γραφὴ εἶναι τὸ λεγόμενον Εὐαγγελιστὸν τοῦ Οὐσπένσκη (Uspenskiij) ποὺ βρίσκεται στὸ μουσεῖον τοῦ Λένινγκραντ καὶ εἶναι γραμμένον τὸ 835 μ.Χ. στὴν Ἱερουσαλήμ.

Στοὺς ἀρχαιότερους μικρογράμματους κώδικες παρουσιάζεται ὁ τονισμὸς, στοὺς νεώτερους εἶναι κάτι τὸ συνηθισμένον. Τὰ τονικά σημάδια εἶναι πολὺ μικρά. Οἱ λέξεις ἐξακολουθοῦν νὰ γράφονται συνέχεια, δὲν χωρίζονται. Παρουσιάζονται ἐπίσης στὴ μικρογράμματη γραφὴ — καὶ σιγὰ σιγὰ πληθαίνουν — συνδυασμοὶ γραμμάτων καὶ συντομογραφίαι ποὺ τὴν κάνουν δυσκολοδιάβατη.

Οι περισσότεροι μικρογράμματοι κώδικες με έργα αρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων που ἔχομε σήμερα εἶναι τοῦ 13., 14. καὶ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 15. μ.Χ. αἰώνα. Λιγότεροι εἶναι τοῦ 10., 11. καὶ 12. καὶ ἐλάχιστοι (μόλις 30 με βεβαιότητα) τοῦ 9. μ.Χ. αἰώνα.

Τονισμός. Οἱ τόνοι καὶ τὰ πνεύματα εἶναι, ὡς γνωστό, ἐπινόηση τῶν ἀλεξανδρινῶν φιλολόγων, τῶν γραμματικῶν (ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος ἀναφέρεται ὀνομαστικῶς) γιὰ νὰ διευκολυνθῇ τὸ διάβασμα τῶν κειμένων, γραμμένων συνέχεια (οἱ λέξεις, ὅπως εἴπαμε, δὲ χωρίζον) καὶ νὰ δίνεται κάποια λύση σὲ περίπτωση ἀμφιβολίας. Στὴν ἀρχὴ παρουσιάζονται πολὺ ἀραιά. Πιὸ συχνὰ τοὺς συναντοῦμε ὕστερα ἀπὸ τὸν 1. μ.Χ. αἰώνα καὶ σιγὰ σιγὰ φτάνομε στὸ σημερινὸ σύστημα τονισμοῦ.

Γιὰ τὰ πνεύματα οἱ ἀλεξανδρινοὶ φιλόλογοι χρησιμοποίησαν τὰ δύο μισὰ ἀπὸ τὸ παλαιὸ δασύ σημεῖο Η, τὸ † γιὰ τὴ δασεία καὶ τὸ † γιὰ τὴν ψιλὴ. Ἀργότερα αὐτὰ πῆραν τὴ μορφή γωνιῶν (ι καὶ ι) καὶ ἀπὸ τὸ 12. μ.Χ. αἰώνα τὴ σημερινή τους (' καὶ ').

Καὶ τὰ σημεῖα στίξης (ἡ τελεία, ἡ ἄνω τελεία, τὸ κόμμα, τὸ ἐρωτηματικὸ καὶ τὸ θαυμαστικὸ) μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐπινοήσεις τῶν ἀλεξανδρινῶν φιλολόγων, ἰδιαίτερα τοῦ Ἀριστοφάνη τοῦ Βυζάντιου.

Διρθώσεις. Στὰ χειρόγραφα συναντοῦμε κυρίως δύο λογίων διορθώσεις: προσθήκες καὶ ἀπαλείψεις (διαγραφές). Οἱ προσθήκες παρουσιάζονται εἴτε ἀνάμεσα στὶς γραμμὲς (στὰ διάστιχα) εἴτε στὸ περιθώριο (ῶα). Οἱ ἀπαλείψεις (διαγραφές), συλλαβῶν ἢ λέξεων, εἶναι δυνατὲς στοὺς παπύρους μετὰ τὸ σβήσιμο, στοὺς κώδικες μετὰ τὸ ζύσιμο καὶ στὰ δύο μετὰ τὴ σημείωση παρενθέσεως () ἢ ἀγκύλης [] ἢ στιγμῶν πάνω ἢ κάτω ἀπὸ τὶς λέξεις ποὺ πρέπει νὰ ἀπαλειφθοῦν (διαγραφοῦν).

Γλῶσσες καὶ σχόλια. Οἱ γ λ ὦ σ σ ε ε (ἢ γ λ ω σ σ ῆ μ α τ α), γραμμένες συνήθως ἀνάμεσα στὶς γραμμὲς, εἶναι συνώνυμα λέξεων ποὺ ὑπάρχουν στὸ κείμενο ἢ ἀπαρχαιωμένες καὶ δυσκολοερμήνευτες λέξεις. Τὰ σχόλια εἶναι ἐκτεταμένες σημειώσεις ἀναφερόμενες στὸ κείμενο, συνήθως γραμμένα στὸ περιθώριο. Γλῶσσες καὶ σχόλια μπορεῖ νὰ προέρχονται εἴτε ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα εἴτε ἀπὸ ἄλλον, λ.χ. τὸν κάτοχο τοῦ κυλίνδρου ἢ τοῦ κώδικα.

Λάθη. Τὰ λάθη ποὺ ὑπάρχουν στὰ χειρόγραφα ὀφείλονται συνήθως στὶς ἀκόλουθες αἰτίες:

1. Σὲ σύγχυση γραμμάτων ποὺ μοιάζουν. Στὶς Ἰ κ ἔ τ ι δ ε ε τοῦ Αἰσχύλου (στίχ. 95) τὸ «ἀίπτει δ' ἐπίδων» (ΔΕΑΠΙΔΩΝ) ἔγινε «ἀίπτει δ' ἀπίδων» (ΔΕΑΠΙΔΩΝ)· στὸν Α υ σ ί α (25, 14) τὸ «οἱ τριάκοντα» (ΟΙΑ') ἔγινε «οἶδε» (ΟΙΑΕ)· στὸν Θ ο υ κ υ δ ῖ δ η (VIII, 42) τὸ «τάδ' εἶναι» (ΤΑΔΕΙΝΑΙ) ἔγινε «τά δεινά» (ΤΑΔΕΙΝΑ)· τὸ «τριήρεσι πενήκοντα» (ΤΡΙΗΡΕΣΙΝ') ἔγινε «τριήρεσιν» (ΤΡΙΗΡΕΣΙΝ) κλπ.

2. Σὲ παρανόηση συντομογραφιῶν. Στὸν Ξ ε ν ο φ ὶ ν τ α (Οἶκον. 5, 12) τὸ «ἡ γῆ θεός οὔσα» ἔγινε «ἡ γῆ θέλουσα» (ἢ συντομογραφία ΘΣ

διαβάστηκε ως ΘΕ και μαζί με τὸ ΟΥΣΑ, ΘΕΟΥΣΑ· ἔπειτα, ἐπειδὴ ἔτσι δὲν ἔβγαίνει νόημα, κάποιος ἀντιγραφῆς τὸ διώρθωσε σὲ ΘΕΛΟΥΣΑ).

3. Σὲ φθορὰ ἢ παράλειψη γραμμάτων, λέξεων, προτάσεων ἢ στίχων. Στὶς Ἰκ έτιδες τοῦ Αἰσχύλου (στίχ. 4) τὸ «ἀπὸ προστομίων λεπτομαθῶν Νείλου» πρέπει νὰ διαβαστῆ «ἀπὸ προστομίων λεπτοψαμάθων Νείλου». Στὴν Ἐλένη τοῦ Εὐριπίδη ὁ στίχ. 561 «Ἐλληνίς εἴ τις ἢ ἴπιχωρή γυνή» χάθηκε (καὶ προστέθηκε, γιατί ἐπισημάνθηκε στὴν παρωδία ποὺ κάνει ὁ Ἀριστοφάνης στὶς Θεσμοφοριάζουσες στίχ. 907), γιατί ὁ ἐπόμενος στίχος ἄρχιζε μετὴν ἴδια λέξη («Ἐλληνίς· ἀλλὰ καὶ τὸ σὸν θέλω μαθεῖν»).

4. Σὲ προσθήκη περιττῶν γραμμάτων, λέξεων, προτάσεων ἢ στίχων. Στὸν Λοικιανὸ (Διάλογοι θεῶν 4, 5) τὸ «καταθεῖναι εἰς τὴν γῆν» πρέπει νὰ διαβαστῆ «καθεῖναι εἰς τὴν γῆν». Στὸν Ἀθήναιο (ΧΙΙ, 52, 537b) τὸ «τούτων οὖν ὄντων τῶν χρημάτων...» πρέπει νὰ διαβαστῆ χωρὶς τὸ «ὄντων». (Τὸ «ὄντων» προῆλθε ἀπὸ κακὴ ἀνάγνωση τοῦ «οὖν» ὡς «ὄν» καὶ τοῦ «τῶν» ὡς «των»). Εἶναι πιθανὸ τὸ ἴδιο νὰ ἔχη γίνει καὶ στὸν Θεοκυδίδη (ΙΙ, 44, 2) «..... καὶ οἷς ἐνευδαιμονῆσαι τε ὁ βίος ὁμοίως καὶ ἐντελευτῆσαι ξυμεμετρήθη». Ἰσως ἡ ἀρχικὴ γραφὴ ἦταν: «..... καὶ οἷς εὐδαιμονῆσαι τε ὁ βίος ὁμοίως καὶ εὐτελευτῆσαι ξυμεμετρήθη». Ἐγινε πρῶτα τὸ «εὐτελευτῆσαι» (ΕΥΤΕΛΕΥΤΗΣΑΙ) («ἐντελευτῆσαι») (ΕΝΤΕΛΕΥΤΗΣΑΙ) καὶ κατόπι, γιὰ ἐξισορρόπηση, ὅπως θὰ νόμισε κάποιος ἀντιγραφῆς, τῆς φράσεως, προστέθηκε τὸ «ἐν» καὶ στὸ «εὐδαιμονῆσαι».

5. Στὸ νὰ μποῦν στὸ κείμενο γλῶσσες ἢ σχόλια γραμμένα στὸ περιθώριο με ἀποτέλεσμα, καμμιά φορὰ, νὰ ἐξαφανιστῆ ἡ ἀρχικὴ λέξη. Στὸν Δημόσθην (Ὀλυμπιακὸς Β, 20) τὸ «καὶ γὰρ εὐπραξία δεινὰ συγκρύψαι καὶ συσκιᾶσαι τὰ τοιαῦτ' ὄνειδην» πρέπει νὰ διαβαστῆ χωρὶς τὸ «καὶ συσκιᾶσαι» (δυσ κώδικες δὲν τὸ ἔχουν) ποὺ ἦταν σχόλιο στὸ περιθώριο καὶ μπῆκε στὸ κείμενο. Τὸ ἴδιο ἔχει γίνει καὶ στὸν Ἀγαμέμνονα τοῦ Αἰσχύλου (στίχ. 282), ὅπου τὸ «ἀγγέλου» (στὴν φράση «ἀπ' ἀγγέλου πυρός») ἀντικατάστησε τὸ ἀρχικὸ «ἀγγάρου» ποὺ μᾶς τὸ διάσωσαν τὰ λεξικά Σοῦδα καὶ Μ. Ἐτυμολογικό.

6. Σὲ ἀντικατάσταση μιᾶς ἄγνωστης κι ἀσυνήθιστης λέξης ἀπὸ μιὰ γνωστὴ καὶ συνηθισμένη. Στὰ Τακτικά τοῦ Αἰνεία (10, 12) τὸ ἀσυνήθιστο «καθολική» στὴ φράση «τῶ δὲ ναυκλήρω ἀνολικήν καὶ ἱκαθολκήν» ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸ συνηθισμένο «καθολική».

7. Σὲ μετάθεση γραμμάτων ἢ λέξεων ἢ στίχων. Στὶς Εὐμενίδες τοῦ Αἰσχύλου (στίχ. 727) τὸ «παλαιὰς δαίμονας» πρέπει νὰ διαβαστῆ «παλαιὰς διαμόνας» (μετάθεση τῶν γραμμάτων ι καὶ α). Στὴν Πολιτεία τοῦ Πλάτωνα (437 d) τὸ «ἐν ὀλίγω» πρέπει νὰ διαβαστῆ «ἐνὶ λόγω» (μετάθεση τῶν γραμμάτων ι, λ, ο).

8. Σὲ λανθασμένο χωρισμὸ τῶν λέξεων (πού, ὅπως εἴπαμε, ἦταν γραμμένες συνέχεια) ἢ λανθασμένο τονισμὸ (ἀρχικά, ὅπως εἶδαμε, δὲν σημειώνονταν τόνοι). Στὴν Ἐλένη τοῦ Εὐριπίδη (στίχ. 801) τὸ «πυρὰν ἀνήπτον» πρέπει νὰ διαβαστῆ, ὅπως ἀπαιτεῖ καὶ τὸ μέτρο, «πῦρ ἀνήπτον»

(σὲ μεγαλογράμματο χειρόγραφο ἦταν γραμμμένο ΠΥΡΑΝΗΠΤΟΝ πού εὐκόλα μπορούσε νὰ διαβαστῆ λανθασμένα). Στὸν Εὐπολι ('Απόστ. 276, 1) τὸ «καλήν» (στὴ φράση «δωδέκατος ὁ τυφλός, τρίτος ὁ τὴν καλήν ἔχων») πρέπει νὰ διαβαστῆ «κάλην» (δηλαδή αὐτὸς πού εἶχε κήλη).

Ἐκδόσεις ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων. Οἱ σημαντικώτερες ἐκδόσεις τῶν ἔργων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ πεζογράφων στὰ νεώτερα χρόνια ἔγιναν: στὴν Γερμανία (Λιψία) ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Teubner (Bibliotheca Teubneriana, ἡ πληρέστερη)· στὴν Ἀγγλία ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Oxford (Bibliotheca Oxoniensis, δὲν ἔχει συμπληρωθῆ) καὶ ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Heinemann (στὴ σειρά Loeb Classical Library, δίγλωσση, δὲν ἔχει ἐπίσης συμπληρωθῆ)· στὴν Γαλλία ἀπὸ τὴν Association Guillaume Budé (Collection des Universités de France, δίγλωσση, δὲν ἔχει συμπληρωθῆ). Οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς εἶναι εὐχρηστες κι ὑπεύθυνες.

Στὴ χώρα μας, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν δεῦτερο παγκόσμιο πόλεμο κι ὕστερα ἀπ' αὐτόν, ἔγινε προσπάθεια νὰ ἐκδοθοῦν τὰ ἔργα τῶν πιὸ σημαντικῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων (εἰσαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια). Τέτοιες ἐκδόσεις ἔκαμαν οἱ ἐκδοτικοὶ οἴκοι: Πάπυρος, Ζαχαρόπουλος, Δημητράκος (διακόπηκε χωρὶς νὰ συμπληρωθῆ) καὶ Γκοβόστης (κυκλοφόρησε μονάχα ὁ Θουκυδίδης κι ὁ Ἡρόδοτος)· ἐπίσης ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ('Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη' κυκλοφόρησε μονάχα τὸ «Συμπόσιο» τοῦ Πλάτωνα, ἡ «Ποιητικὴ» τοῦ Ἀριστοτέλη, τὸ «Τῶν ἑπτὰ σοφῶν συμπόσιον» τοῦ Πλούταρχου κι οἱ «Χαρακτῆρες» τοῦ Θεόφραστου).

Περίοδοι ἢ ἐποχὲς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας. Στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία μπορούμε νὰ ξεχωρίσωμε τέσσερις μεγάλες περιόδους ἢ ἐποχὲς: Τὴν πρῶτη ἀπὸ τὴ δεύτερη ἀπὸ τοὺς περσικοὺς πολέμους ὡς τὸ θάνατο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου (500 - 323 π.Χ.)· τὴν τρίτη ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ὡς τὸν αὐτοκράτορα Ὀκταβιανὸ Αὐγούστο, δηλ. ὡς τὴν ἔδρουση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας (323 - 27 π.Χ.)· τὴν τέταρτη ἀπὸ τὴν ἔδρουση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ὡς τὸ τέλος τοῦ 6. μ.Χ. αἰῶνα (27 π.Χ. - 599 μ.Χ.). Ἡ τελευταία αὐτὴ περίοδος μπορεῖ νὰ ὑποδιαιρεθῆ στὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ἔδρουση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ὡς τὴν κτίση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο (27 π.Χ. - 330 μ.Χ.) καὶ στὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὸ 330 μ.Χ. ὡς τὸ τέλος τοῦ 6. μ.Χ. αἰῶνα. Τὰ τελευταία χρόνια συνηθίζουν νὰ ὀνομάζουν τὴν πρώτη περίοδο ἢ ἐποχὴ ἀρχαϊκὴ, τὴ δεύτερη κλασσικὴ ἢ ἀττικὴ, τὴν τρίτη ἀλεξανδρινὴ καὶ τὴν τέταρτη ρωμαϊκὴ καὶ βυζαντινὴ.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΡΩΤΗ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΩΣ ΤΟΥΣ ΠΕΡΣΙΚΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ

Ι. ΠΟΙΗΣΗ

Προομηρική ποίηση. Ἡ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι πολλοὺς αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρον ὑπῆρχε ποίηση, δημοτικὴ στὴν ἀρχή, τεχνικὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ κατόπι. Ἡ ποίηση αὐτή, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲ σώθηκε τίποτε, ἦταν ἡ ἰε ρ ή, ὕμνοι δηλαδὴ καὶ ἐπικλήσεις πρὸς τοὺς θεοὺς, ἡ μ υ θ ι κ ή, ἔπαινε δηλ. τίς ὑποθέσεις τῶν ποιημάτων ἀπὸ τίς τύχες τῶν βασιλικῶν γενῶν τῶν μυθικῶν χρόνων. Ὁ Ὅμηρος γνωρίζει π α ι ᾶ ν α πὸ πού φαλλόταν γιὰ τὴν κατάπαυση τοῦ λοιμοῦ καὶ γιὰ τὸ φόνο τοῦ Ἔκτορα. Τὰ παραδομένα ὀνόματα τῶν πρὸ τοῦ Ὁμήρου ποιητῶν, πὸ ὀνομάζονταν Ἄ σ ι δ ο ί, Λίνος, Μουσαῖος, Εὐμόλπος, Ὀρφεύς, Πάμφως, Ὡλήν, Θάμυρις Φιλάμμων, Χρυσόθεμις εἶναι πλαστά καὶ τὰ ποιήματα πού ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς καὶ τοὺς ἀποδίδονται, εἶναι νόθα ἔργα τῶν πολλῶ μεταγενέστερων χρόνων. Ὁ Ὅμηρος μᾶς διάσωσε τὰ ὀνόματα διὸ ἐπαγγελματιῶν ἀοιδῶν: τοῦ Δημόδοκου, πού στὴν αὐλή τοῦ Ἀλκίνοου, τοῦ βασιλιᾶ τῶν Φαιάκων, ψάλλει, μὲ τὴ συνοδεία φόρμιγγας, κ λ έ α ἄ ν δ ρ ῶ ν, τὴ φιλονικία δηλ. τοῦ Ἀγαμέμνονα καὶ τοῦ Ἀχιλλέα καὶ τὴν ἄλωση τῆς Τροίας ἀπὸ τοὺς Ἀχαιοὺς μὲ τὸ τέχνασμα τοῦ δούρειου ἵππου, καὶ τοῦ Φήμιου, πού στὸ ἀνάκτορο τοῦ Ὀδυσσεᾶ, στὴν Ἰθάκη, ψάλλει, ἐπίσης μὲ τὴ συνοδεία φόρμιγγας, ν ό σ τ ο ν Ἀ χ α ι ῶ ν, τραγούδια δηλ. σχετικὰ μὲ τὴν ἐπάνοδο στὴν πατρίδα τῶν Ἀχαιῶν πού ἐκστρατεύσανε ἐναντίο τῆς Τροίας.

Νὰ λοιπὸν οἱ ἀρχές τοῦ ἔπους: ἀπλὰ καὶ σύντομα δημοτικὰ τραγούδια — κυρίως ὕμνοι καὶ παιάνες ἐπινίκιοι σὲ θεοὺς, ἐγκώμια καὶ θρηνοὶ σὲ ἀρχηγούς ἢ σὲ ἄλλους ἥρωες — γίνονται σιγὰ σιγὰ μεγαλῦτερα ἐ π ὕ λ λ ι α, ἀφοῦ στὸ μεταξὺ οἱ δύσκολοι ἀγῶνες, ἰδιαιτέρως στὶς μεταναστεύσεις, καὶ οἱ ἥρωισμοὶ σ' αὐτοὺς προσφέρουν καινούργιο ὕλικὸ καὶ οἱ ἀκροατὲς προσέχουν δλοένα καὶ περισσότερο στὸ ποίημα τῆ-διήγησι καὶ λιγώτερο τῆ μελωδία. Πάντως τὸ μουσικὸ στοιχεῖο ποτὲ δὲν ἔλειψε ἐντελῶς ἀπὸ ὅλα τὰ εἶδη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ποιήσεως, ἰδιαιτέρως τὸ μ έ τ ρ ο, ὁ ρυθμὸς δηλαδὴ πού καταέγεται ἀπὸ τὴν ἐνωμένη ἀρχικὰ ἐπικολυρικὴ μορφή τοῦ ποιήματος.

Πρῶτες πατρίδες τοῦ ἔπους ἦταν ἡ κυρίως Ἑλλάδα καὶ ἡ Κρήτη. Μὲ τὴ Θεσσαλία συνδέεται ὁ μεγαλῦτερος ἥρωας τοῦ ἔπους, ὁ Ἀχιλλέας, καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ Ἀργοναύτης Ἰάσωνας. Σ' αὐτὴ βρίσκεται καὶ ὁ Ὀ-

λυμπος, ἡ ἔδρα τῶν θεῶν, ἡ πρώτη Ἑλλάδα, ἴσως καὶ τὸ πρῶτο Ἄργος. Μὲ τὴν Πελοπόννησο συνδέονται ἄλλοι σημαντικοὶ ἥρωες τοῦ ἔπους, ὅπως ὁ Ἀγαμέμνων, ὁ Μενέλαος, ὁ Νέστορας. Στὸ Ἄργος καὶ τὴ Θήβα μᾶς ὀδηγεῖ καὶ ἄλλο μεγάλο, χαμένο πιά ἔπος, ποῦ ἀποδίδοταν στὸν Ὅμηρο: ἡ «Θηβαΐδα». Οἱ περιπλανήσεις τοῦ Ὀδυσσεύ, καὶ γενικώτερα οἱ θαλασσινὲς διηγήσεις τοῦ ἔπους, προϋποθέτουν γνωστὴ τὴ θαλασσοκράτειρα Κρήτη τῶν μινωικῶν χρόνων σὰν πρώτη κοιτίδα θαλασσινῶν ἐπιχειρήσεων καὶ παραμυθιῶν ποῦ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὰ ταξίδια.

Πρέπει νὰ θεωρηθῆ βέβαιον πὼς στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα δημιουργήθηκαν οἱ πρῶτες ἐπικὲς παραδόσεις, ὅπως καὶ τὰ πρῶτα ἠρωϊκὰ «κλέρη», τὰ ὁποῖα, μὲ τὴ μορφή δημοτικῶν τραγουδιῶν καὶ θρύλων, ἀλλὰ καὶ μικρῶν ἐπῶν, μεταφυτεύθηκαν, τὸν 11. π.Χ. αἰῶνα, στὰ μικρασιατικὰ παράλια, ἀπὸ τοὺς ἀποίκους ποῦ ἤρθαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ ἀναπτυχθοῦν καὶ νὰ γίνουιν ἐκεῖ, στὴν Ἰωνία, τὸ «μέγα ἔπος». Αἰῶνες ἐπομένως ὀλόκληρους κράτησε ἡ περίοδος διαμορφώσεως τοῦ ἔπους σὲ ἀληθινὸ λογοτεχνικὸ εἶδος. Βάσιμα ὑποθέτουν ὅτι οἱ πρῶτες ἀρχὲς ὑπῆρχαν ἤδη στὰ μέσα τῆς 2. π.Χ. χιλιετηρίδας καὶ πὼς στὸ τέλος αὐτῆς τὸ ἔπος εἶχε ἀρκετὰ διαμορφωθῆ.

Ὅπως ἀναφέρθηκε πρὸ πάνω ἡ πλήρης διαμόρφωση τοῦ ἔπους συντελέστηκε στὴν Ἰωνία, ποῦ, ὡς τὴ λυδικὴ κατάκτηση, ζοῦσε σὲ εἰρήνη καὶ εὐδαιμονία. Καὶ ἡ ἀρχαία ἄλλωστε παράδοση περισσότερο θέλει τὸν μεγάλο ἐπικὸ ποιητὴ Σμυρναῖο, συμπέρασμα στὸ ὅποιο καταλήγει (μὲ μερικὲς ταλαντεύσεις γιὰ τὴ Χίο) καὶ ἡ νεώτερη ἔρευνα. Θεωρεῖται πιθανὸ πὼς στὴν Ἰωνία ἐγινε καὶ ἡ πρώτη καταγραφή ἐπῶν, ὅχι βέβαια γιὰ τὸ κοινὸ, ἀλλὰ γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς ρ α ψ ω δ ο ῦ ς (τραγουδογράφτες) καὶ τὶς συντεχνίες τους (μαρτυρημένες ἔχομε δυὸ συντεχνίες: τῶν Ὀμηριδῶν στὴ Χίο καὶ τῶν Κρεωφυλιδῶν στὴ Σάμο), γιὰ διευκόλυνση τῆς μνήμης τους.

Οἱ μῦθοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ αἰοδοὶ ἔπαιρναν τὶς ὑποθέσεις τῶν ποιημάτων τους ἀναφέρονταν ἢ, σπανιότερα, στὴν ἱστορία μὲς χώρας (μῦθοι θεσσαλικοί, θηβαϊκοί, ἀττικοί, ἀργεῖοι, ἠλεῖοι κλπ.) ἢ, συνηθέστερα, στὴν ἱστορία ἠρώων, ὅπως π.χ. ὁ Θησεύς, καὶ ἰσχυρῶν δυναστῶν τῶν παλαιῶν χρόνων, ὅπως οἱ Ἀτρεΐδες, οἱ Πηλεΐδες, οἱ Λαβδακίδες. Καὶ οἱ κοινὲς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τῶν διαφόρων ἑλληνικῶν φύλων, στὶς ὁποῖες διακρίνονταν οἱ ἥρωες καὶ οἱ ἡγεμόνες τους, μεταμορφωμένες ἀπὸ τὴ λαϊκὴ φαντασία μὲ τὸν καιρὸ σὲ θρύλους, ἔδωσαν τροφή στὴν προομηρικὴ — καὶ στὴν ὀμηρικὴ κατόπι — ποίηση. Ἀπὸ τοὺς θρύλους αὐτοὺς γεννήθηκε τὸ ἑλληνικὸ ἔπος, τὸ ὅποιο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ εἶχε μιὰ δυνατὴ ὀρμὴ πρὸς ἓνα ἐθνικὸ ὄλο. Οἱ ἀγῶνες τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας, ἡ ἄλωση τῆς πόλεως αὐτῆς ἀπὸ τοὺς Ἐπιγόνους, ἡ ἐκστρατεία τῶν Ἀργοναυτῶν καὶ οἱ ἐπὶ δέκα ἔτη ἀγῶνες γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς Τροίας, γίνονταν φαίνεται καὶ γιὰ τοὺς αἰοδοὺς καὶ γιὰ τὸ λαὸ οἱ πρὸς ἐνδιαφέρουσες ὑποθέσεις καὶ ἀπ' αὐτὲς σιγὰ σιγὰ ἀπαρτίστηκαν μεγάλα ἔπη ἢ, ὅπως ἔλεγαν οἱ ἀρχαῖοι, «κ ὕ κ λ ι α ἔ π η». Ἀπὸ ὅλους τοὺς μυθικοὺς κύκλους σπουδαιότερος ἐγινε ὁ Τρωϊκός, ὁ ὁποῖος διαμορφώθηκε, ὅπως

εἶπαμε, ἐντελῶς στὴν Ἴωνία μὲ τὸν ἀποικισμό καὶ συνένωνε τοὺς ἀρχαίους μύθους καὶ τὰ ἔργα τῶν διαφόρων ἑλληνικῶν φύλων, τῶν ἡρώων καὶ τῶν ἡγεμόνων τους, μὲ τὶς πολεμικὲς τοὺς πράξεις στὴν Ἀσία.

Α. ΕΠΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Ἐπος ἢ ἐπικὴ ποίηση ὠνομάστηκε ἀπὸ τοὺς παλαιούς ἢ ποίηση τοῦ ἀπαγγέλλεται, ἢ ἀφηγηματικὴ, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ποίηση τοῦ τραγουδιέται («τὴν ἀδομένην»), τὴ λυρική, κι ἐκείνη τοῦ παρασταίνεται («τὴν δρωμένην»), τὴ δραματικὴ.

Ἀνάλογα μὲ τὸ περιεχόμενο ξεχωρίζομε ἡρωικό, διδακτικὸ ἢ βιοσοφικὸ, θρησκευτικὸ, φιλοσοφικὸ καὶ παρωδικὸ ἔπος.

Γλῶσσα τοῦ ἔπους εἶναι ἡ ἰωνικὴ διάλεκτος μὲ ἀρκετὰ αἰολικὰ καὶ λιγώτερα ἀττικὰ καὶ ἀρκαδοκυπριακὰ στοιχεῖα, καὶ μέτρο τὸ λεγόμενο δακτυλικὸ ἐξάμετρο.

1. ΗΡΩΙΚΟ ΕΠΟΣ. ΟΜΗΡΟΣ

Ὁ κύριος ἀντιπρόσωπος τοῦ ἡρωικοῦ ἔπους, ὁ μεγάλος κι ἀξεπέραστος δημιουργὸς του, εἶναι ὁ Ὅμηρος.

Οἱ πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ἐπικοί ποιητὲς εἶχαν δημιουργήσει μικρὰ ἔπη καὶ καλλιεργήσει ἀρκετὰ τὸ στίχο καὶ τὴν ἔκφραση. Τὰ ἔργα τους ὅμως αὐτὰ χάθηκαν νωρίς, γιατί δὲν εἶχαν ἀληθινὴ ποιητικὴ πνοή, δὲν ἀγαπήθηκαν ἀπὸ τὸ πλατὺ κοινὸ καὶ δὲν ἔγιναν κτῆμα του. Ἀληθινὴ ποιητικὴ πνοὴ ἔχουν τὰ ποιήματα τοῦ Ὀμήρου, ἢ Ἰλιάδα καὶ ἢ Ὀδύσσεια, γι' αὐτὸ ἀγαπήθηκαν κι ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς σὲ σχετικὰ καλὴ κατάστασι. Ὁ Ἀριστοτέλης στὴν Ποιητικὴ του (VIII, 3) λέει ὅτι ὁ Ὅμηρος διαφέρει ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἐπικούς ποιητὲς καὶ σ' αὐτό, ὅτι συνθέτοντας τὴν Ὀδύσεια δὲν σύνθεσε ὅλα ὅσα συνέβησαν στὸν Ὀδυσσεά ἀλλὰ περὶ μίαν πράξιν, ὅσαν λέγομεν (ὅπως δηλ. τὴν ἐννοοῦμε, μὲ ἀρχή, μέση καὶ τέλος), τὴν Ὀδύσειαν συνέστησεν, ὁμοίως δὲ καὶ τὴν Ἰλιάδα», εἶναι δηλ. ὁ Ὅμηρος γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ πρῶτος ἀξιόλογος ἐπικός ποιητής. Τὰ δύο ποιήματά του ἔχει συνθέσει σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς τέχνης, τὴν Ἰλιάδα ὡς ποίημα ἀπλό καὶ παθητικὸ (μὲ πολλὰ δηλ. παθήματα, φόνους, τραυματισμούς κλπ.), τὴν Ὀδύσεια ὡς πολὺπλοκο (ἀφοῦ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος εἶναι ἀναγνωρισμὸς) καὶ παραστατικὸ χαρακτήρων (Ποιητ. XXIV, 2). Τέλος, λέει ὁ Ἀριστοτέλης (Ποιητ. XXVI, 6) ὅτι τὰ ποιήματά του αὐτὰ ὁ Ὅμηρος «συνέστηκεν ὡς ἐνδέχεται ἄριστα καὶ ὅτι μάλιστα μίᾳς πράξεως μίμησις».

Ποιὸς ἦταν ὁ Ὅμηρος δὲν ξέρομε μὲ ἀκρίβεια, γιατί ὅλα ὅσα μᾶς ἔχουν παραδοθῆ γι' αὐτὸν εἶναι μεταγενέστερα. Ἀβέβαιος εἶναι καὶ ὁ τόπος τῆς γεννήσεώς του, γιατί, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἑπτὰ πόλεις (Κύμη, Σμύρνη, Χίος, Κολοφῶνα, Πύλο, Ἄργος, Ἀθήνα) καὶ πολλὲς ἄλλες ἰσχυρί-

ζονταν πώς ήταν πατρίδες του ποιητή. Ὁ ἀλεξανδρινὸς φιλόλογος καὶ κριτικὸς Ἀρίσταρχος ὁ Σαμόθραξ (περίπου 217 - 145 π.Χ.) θεωροῦσε τὸν Ὀμηρὸ Ἀθηναῖο· οἱ περισσότεροὶ ὅμως ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, πού μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὸν Ὀμηρὸ, δέχονταν ὡς πατρίδα του τὴ Σμύρνη. Οἱ μαρτυρίες διαφωνοῦν καὶ γιὰ τὸ χρόνο πού ἔζησε ὁ ποιητής. Πιθανώτερη σήμερα θεωρεῖται ἡ μαρτυρία τοῦ Ἡροδότου ὅτι ὁ Ὀμηρὸς ἦταν κατὰ 400 χρόνια παλαιότερος του, ἔζησε δηλ. στὰ μέσα τοῦ 9. π.Χ. αἰώνα στὴ βόρεια Ἰωνία τῆς Μ. Ἀσίας, πού εἶναι καὶ ἡ πατρίδα τοῦ ἡρώικου ἔπους. Τὴν περιοχὴ αὐτὴ φαίνεται πὺς ζέρει καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλη ὁ ποιητής (πρὸβλ. Ε 10. 773, Η 86, Ω 336). Ἡ ἔρευνα στὶς μέρες μας πάει νὰ δεχθῆ τὸν ποιητὴ σὰν ἱστορικὴ προσωπικότητα καὶ τὸ ὄνομα σὰν κύριο (= ἐγγύηση) καὶ ὄχι σὰν ἐκφραστικό. Τὸν θεωρεῖ ὄχι αἰοιδὸ ἀλλὰ ραψωδὸ πού εἶχε στενὸ σύνδεσμο μὲ τὶς ἡγεμονικὲς αὐλὲς τῆς ἐποχῆς του. Ἡ παραμονὴ του στὴ Χίος — ἴσως μακροχρόνια — καὶ ὁ θάνατός του στὸ νησί Ἴο μπορεῖ νὰ εἶναι ἱστορικὰ γεγονότα. Οἱ ἀπόψεις γιὰ τὸ πότε ἔζησε κυμαίνονται ἀπὸ τὸν 9. ὡς τὸν 7. μ.Χ. αἰώνα. Θεωρεῖ ἐπίσης ἡ ἔρευνα πιθανὸ ὅτι ὁ Ὀμηρὸς ἔγραψε τὰ ποιήματά του, ἂν ὄχι γιὰ νὰ τὰ διαβάσουν ἄλλοι, πάντως γιὰ δική του εὐκολία στὴν ἀπαγγελία. Ἡ γραφὴ, ὅπως εἴπαμε, ἦταν γνωστὴ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα τουλάχιστο στὴν ὑπερρελλαδικὴ ἐποχὴ (1600 - 1100 π.Χ.).

Πάντως οἱ ἔρευνες πού ἔγιναν τὰ τελευταῖα χρόνια (κυρίως στὴ Γιουγκοσλαβία ἀπὸ τοὺς Μ. Parry καὶ Α. Lord) ἔδειξαν πὺς εἶναι δυνατὴ ἡ πιστὴ μετάδοση καὶ καταγραφὴ πολλῶν χιλιάδων στίχων (περισσότερα βλέπε πῶς κάτω, στὸ Ὀμηρικὸ ζήτημα).

Τὰ δύο ποιήματα δείχνουν τέτοια λεπτὴ παρατήρηση τῆς φύσεως πού πρέπει νὰ ἀπορριφθῆ ὁπωσδήποτε ἡ παράδοση πὺς ὁ ποιητής ἦταν τυφλός.

Μὲ τὴ μορφή πού ἔχομε σήμερα τὰ δύο ποιήματα θὰ τὰ ἐξετάσουμε πῶς κάτω γιὰ νὰ ἰδοῦμε τόσο τὴν ποιητικὴ τους ἀξία, ἀμάραντη καὶ ἀξέπέραστη, ὅσο καὶ τὴν ἱστορικὴ τους σημασία καὶ τὰ προβλήματα πού γέννησαν.

Η ΙΛΙΑΔΑ

Ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα. Τὸν 12. π.Χ. αἰώνα ἑλληνικὰ φύλα κυρίευσαν καὶ πυρπόλησαν τὴν Τροία, ἰσχυρὴ πόλη κτισμένη στὴν ἀσιατικὴ πλευρὰ τοῦ Ἑλλησπόντου. Ἦταν πλούσια σὲ χρυσὸ καὶ ὀρεχάλκο, γιὰτὶ ἔπαιρνε φόρο ἀπὸ τοὺς ναυτικούς πού περνοῦσαν τὰ στενά. Τὰ ἑλληνικὰ φύλα, ἰδιαίτερα οἱ Ἀχαιοί, δὲν μποροῦσαν νὰ ἀνεχθοῦν τὸν ἔλεγχο αὐτὸ τῶν στενῶν. Ἐκστρατεύσανε λοιπὸν ἐναντίου τῆς καὶ ἔπειτα ἀπὸ μακρόχρονη προσπάθεια (νὰ περικυκλώσουν καὶ ἀπομονώσουν τὴν πόλη δὲν ἦταν σὲ θέση) κατάρθωσαν νὰ τὴν καταστρέψουν.

Τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ γεγονὸς μεταμορφώθηκε ἀπὸ τὴ λαϊκὴ φαντασία στὸς σχετικὸς μὲ τὸν τρωικὸ πόλεμο θρύλος. Αὐτοὶ ἀκριβῶς οἱ θρύ-

λοι αποτελούν την υπόθεση τῆς Ἰλιάδας, τοῦς πρότυπου αὐτοῦ ὅλης τῆς μεταγενέστερης ἐπικῆς ποιήσεως.

Ἡ Ἰλιάδα ἔχει υπόθεση τὴν μῆνιν τοῦ Ἀχιλλέως ἐναντίου τοῦ Ἀγαμέμνονα καὶ τὰ φοβερὰ ἐπακόλουθά της. Ἐπειδὴ ὁ ποιητὴς παρεμβάλλει στὸ ἐπεισόδιον αὐτὸ καὶ πολλὰ ἄλλα γεγονότα τοῦ πολέμου γύρω ἀπὸ τὸ Ἴλιον αὐτὸ ὀνομάστηκε Ἰλιάδα καὶ ὄχι, ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, Ἀχιλλίδα. Ἡ ὅλη πράξις στὴν Ἰλιάδα συντελεῖται σὲ 52 ἡμέρες, ἀπὸ τίς ὅποιες οἱ πιὸ δραματικές καὶ ἀποφασιστικές γιὰ τὴν πιὸ πέρα ἐξέλιξη εἶναι τέσσερεις.

Σύντομη ἀνάλυση. Ἡ Ἰλιάδα εἶναι πικρὸν ποίημα 15537 στίχων. Σύντομα ἡ υπόθεσίς της εἶναι ἡ ἀκόλουθη :

Στὸ δέκατο ἔτος τῆς πολιορκίας τῆς Τροίας ὁ Ἀχιλλέας, ἐπειδὴ προσεβλήθη ἀπὸ τὸν Ἀγαμέμνονα, ἔπαψε νὰ παίρῃ μέρος στὶς μάχες (Α)*. Στὶς ραφωδίες Β - Η ἀριθμοῦνται οἱ δυνάμεις τῶν Ἀχαιῶν καὶ περιγράφεται ἡ μονομαχία Πάρη καὶ Μενέλαου, ἡ ἀριστεία τοῦ Διομήδη καὶ ἡ μονομαχία Αἴαντα καὶ Ἑκτορα. Ἡ ἀπογὴ τοῦ Ἀχιλλέα προκαλεῖ σημαντικὴ ἥττα τῶν Ἀχαιῶν (Θ). Πρεσβεία προσπαθεῖ, χωρὶς ἀποτέλεσμα, νὰ μαλακώσῃ τὸν Ἀχιλλέα καὶ ὁ κίνδυνος τῶν Ἀχαιῶν φθάνει στὰ ἔσχατα (Ι). Στὶς ραφωδίες Κ - Ξ περιγράφονται οἱ μεγάλες μάχες ἀνάμεσα σ' Ἀχαιοὺς καὶ Τρῶες στὶς ὁποῖες, παρὰ τίς ἀνδραγαθίες πολλῶν Ἀχαιῶν ἡρώων, οἱ Τρῶες, χάρη στὸν Ἑκτορα, νικοῦν. Θεοὶ παίρνουν μέρος στὶς μάχες γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὴ μιὰ παράταξι ἢ τὴν ἄλλη. Στὴ ραφωδία Ο ὁ Ἀχιλλέας δέχεται νὰ δανεισθῇ τὰ ὅπλα τὸν στὸν Πάτροκλο καὶ νὰ στείλῃ τοὺς Μυρμιδόνες του· ἐκεῖνος τὰ φορεῖ καὶ ἀπωθεῖ τοὺς Τρῶες, ἀλλὰ σκοτώνεται ἀπὸ τὸν Ἑκτορα (Π). Ἄγρια μάχη ἀνάβει γύρω ἀπὸ τὸ πτώμα τοῦ Πάτροκλου, ὁ Ἑκτορας ἀφαιρεῖ τὰ ὅπλα τοῦ νεκροῦ, ἀλλὰ τὸ νεκρὸ, τελικὰ, τὸν παίρνουν οἱ Ἕλληνες (Ρ). Γιὰ νὰ ἐκδικηθῇ τὸ φίλον τοῦ ὁ Ἀχιλλέας μπαίνει στὸν ἀγῶνα (Σ) καὶ ἀποκηρύσσει τὴν ὀργήν του (Τ). Ἀρχίζει ἡ τελευταία καὶ πιὸ ἄγρια μάχη τοῦ πολέμου (Υ). Οἱ Τρῶες ἀπωθοῦνται καὶ κλείνονται στὸ κάστρο (Φ)· μόνον ὁ Ἑκτορας μένει ἔξω καὶ ἀντιμετωπίζει τὸν Ἀχιλλέα, ὁ ὁποῖος, ἐπειτα ἀπὸ δραματικὴ καταδίωξι, τὸν σκοτώνει (Χ). Ταφή τοῦ Πάτροκλου καὶ ἀγῶνες πρὸς τιμὴν του (Ψ). Στὴ γεμάτη ἀνθρωπιά ραφωδία Ω ὁ Ἀχιλλέας δίνει στὸν γέροντα Πρίαμον τὸ νεκρὸ τοῦ γιου του καὶ τοῦ ὑπόσχεται ἑνδεκάημερη ἀνακωχὴ γιὰ νὰ θαφτῇ ὅπως τοῦ ἀξίζει.

Γύρω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ αὐτὸ θέμα πλέκονται διάφορα ἐπεισόδια τὰ ὁποῖα ἀναπτυσσόμενα ἔντεχνα τὸ σκεπάζουν καὶ τὸ μεταμορφώνουν: συσκέψεις θεῶν ἢ ἀνθρώπων, ἀνακωχές, νυκτερινὲς ἀποστολές, μονομαχίες, καὶ πρὸ πάντων μιὰ σειρά ἀπὸ μάχες στὶς ὁποῖες οἱ κυριώτεροι ἥρωες πρωταγωνιστοῦν, ὑποστηριζόμενοι ἢ πολεμούμενοι ἀπὸ τοὺς θεοὺς τοῦ παίρνουν αὐτοπροσώπως μέρος στὴ μάχη. Νὰ τὰ πιὸ ἀξιόλογα ἀπὸ τὰ ἐπεισόδια αὐτά:

Στὸ τέλος τοῦ Α ἡ συνέλευσις τῶν θεῶν. Ὁ Δίας ὑπόσχεται στὴ Θέτι ὅτι γιὰ νὰ ἱκανοποιηθῇ ὁ Ἀχιλλέας θὰ πάψῃ νὰ ὑποστηρίξῃ τοὺς Ἀχαιοὺς. Στὸ Β τὸ ἀπα-

* Τὰ κεφαλαῖα γράμματα φανερώνουν ραφωδίες τῆς Ἰλιάδας, τὰ μικρὰ ραφωδίες τῆς Ὀδύσσειας.

τηλό δνετρο τοῦ Ἄγαμέμνονα καὶ ἡ ἀπαρίθμηση τῶν πλοίων. Στὸ Γ ἡ μονομαχία Πάρη καὶ Μενέλαιου καὶ ἡ ἐμφάνιση τῆς Ἑλένης στὰ τεῖχη τῆς Τροίας. Τὸ Ε καὶ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ Ζ εἶναι ἀφιερωμένα στὰ κατορθώματα (ἀ ρ ι σ τ ε ῖ α ς) τοῦ Διομήδη, τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ Ζ τὸ γεμίζει μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ τρυφερές σκηνές τῆς Ἰλιάδας, ἡ συνάντηση Ἐκτορα καὶ Ἄνδρομάχης. Στὸ Η ἔχομε τὴ μονομαχία Ἐκτορα καὶ Αἴαντα. Στὸ Κ (Δολώνεια) ὁ Ὀδυσσεύς καὶ ὁ Διομήδης ἐνεδρεύουν στὴν τρωικὴ πεδιάδα γιὰ νὰ ἀρπάξουν τὰ ἄλογα τοῦ Θράκα ἡγεμόνα Ρήσου. Τὸ Λ εἶναι ἡ ραψωδία μὲ τὰ κατορθώματα τοῦ Ἄγαμέμνονα. Στὶς ραψωδίες Μ, Ν, Ξ, Ο οἱ Τρῶες, μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Ἐκτορα, νικοῦν ἐπανελημμένα καὶ ἡ θέση τῶν Ἀχαιῶν γίνεται πολὺ δύσκολη. Στὸ Π ἔχομε τὰ ἀνδραγαθήματα τοῦ Πάτροκλου καὶ τὸ θάνατό του. Στὸ Ρ τοὺς ἀγῶνες ποὺ γίνονται γιὰ νὰ μὴν πάρουν οἱ Τρῶες τὸ νεκρὸ του. Στὸ Σ τὴν εἴσοδο στὸν ἀγῶνα τοῦ Ἀχιλλέου ντυμένου τὴν πανοπλία ποὺ τοῦ ἐτοίμασε ὁ Ἥφαιστος (ἡ περιγραφή τῆς κατασκευῆς τῆς ἀσπίδας εἶναι ἀπὸ τὰ ὠραιότερα μέρη τοῦ ποιήματος). Στὸ Τ ὁ Ἀχιλλέας μὲ μανία ἐπιτίθεται κατὰ τῶν Τρῶων, ἰδιαίτερα καταδιώκει τὸν Ἐκτορα. Στὸ Υ ἀρχίζει ἡ ἀποφασιστικὴ πάλη. Ὁ ποταμὸς Σάνθος προστατεύει γιὰ λίγο τοὺς Τρῶες ἐμποδίζοντας τὸ πέρασμα τῶν Ἀχαιῶν (Φ). Τέλος, ἀνάμεσα στὸ θάνατο τοῦ Ἐκτορα (Χ) καὶ τὴν ἐξαγορὰ τοῦ πτώματός του (Ω), ἡ ραψωδία Ψ εἶναι ἀφιερωμένη στοὺς ἐπιτάφιους ἀγῶνες πρὸς τιμὴ τοῦ νεκροῦ τοῦ Πάτροκλου.

Ὁ χαρακτήρας τῆς Ἰλιάδας. Ὁ χαρακτήρας τῆς Ἰλιάδας εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τοῦ θέματος πολεμικός. Ἐκεῖνο ποὺ ὑμνεῖται κυρίως σ' αὐτὴ εἶναι ἡ ρώμη καὶ ἡ εὐκινησία, πολὺ λιγώτερο ἡ σύνεση. Ἡ δεσπόζουσα μορφή στὴν Ἰλιάδα εἶναι ὁ ἀ ρ ῆ ι ο ς καὶ π ο δ ῶ κ η ς Ἀχιλλέας ὄχι ὁ π ο λ ὺ μ η τ ι ς καὶ π ο λ ὺ τ ρ ο π ο ς Ὀδυσσεύς· αὐτὸς κυριαρχεῖ στὴν Ὀδύσεια.

Η ΟΔΥΣΣΕΙΑ

Ἡ Ὀδύσεια, συντομώτερη ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα (12080 στίχοι), περιέχει τὴ μυθιστορία τοῦ ναυτικοῦ, ποὺ μ' ἀλύγιστη ἐπιμονὴ θέλει νὰ ξαναγυρίσει στὸν τόπο του, θαλασσινὰ παραμύθια καὶ θρύλους ἀπὸ τὸν τρωικὸ πόλεμο, συνενωμένα ὅμως καὶ τὰ τρία σ' ἓνα πρόσωπο, τὸν Ὀδυσσεύα. Ἀπευθύνεται κυρίως στοὺς ναυτικούς ποὺ διψοῦν γιὰ μακρινὰ ταξίδια καὶ περιπέτειες σ' ἄγνωστες χῶρες, ἀλλὰ καὶ στοὺς ἄλλους προγόνους ἐκείνων ποὺ δύο αἰῶνες ἀργότερα θὰ ἀποικίσουν τὴ Νότια Ἰταλία, τὴ Σικελία καὶ τίς ἀκτὲς τῆς Ἀφρικής.

Ὁ θρύλος εἶχε δώσει κάποια συνέχεια στὸν Τρωικὸ πόλεμο. Φαντάστηκαν τὴν ἐπάνοδο τῶν Ἀχαιῶν ἡγεμόνων στὶς πατρίδες τους (νόστους). Ἀργότερα ἡ τραγωδία συχνὰ θὰ δανεισθῇ τίς ὑποθέσεις τῆς ἀπ' αὐτὲς τίς παραδόσεις. Μιὰ τέτοια παράδοση, τὸν νόστον τοῦ Ὀδυσσεύα, ποὺ ἄρесе περισσότερο, τὴν πῆρε ὁ Ὅμηρος (ἢ, ἂν δεχτοῦμε τὴν ἀποψη τῶν «χωρίζοντων»), ὁ ἄγνωστος ποιητὴς τοῦ τέλους τοῦ 8. π.Χ. αἰῶνα) καὶ μὲ τὴν ἔξοχη ποιητικὴ φαντασία του δημιούργησε ἀπ' αὐτὴ τὴν Ὀδύσεια. Ἡ ὅλη πράξις τῆς Ὀδύσειας συντελεῖται σὲ 40 ἡμέρες.

Σύντομη ανάλυση. Ὁ Ὀδυσσεύς κρατιέται μακριά ἀπὸ τὴν Ἰθάκη στὸ νησί τῆς θαλάσσιας θεᾶς Καλυψῶς. Οἱ Μνηστῆρες ἔκαμαν κατοχὴ τοῦ παλατιοῦ του καὶ ὀρεγόμενοι τὰ πλοῦτη του θέλουν νὰ παντρευτοῦν τὴ γυναίκα του Πηνελόπη. Ὁ Τηλέμαχος μὲ τὴ συμβουλὴ τῆς Ἀθηναῖς πηγαίνει στὴν Πύλο, στὸ Νέστορα, καὶ στὴ Σπάρτη, στὸ Μενέλαο, γιὰ νὰ μάθῃ νέα γιὰ τὸν πατέρα του. Ἀπὸ τὸ Μενέλαο μαθαίνει ὅτι ὁ Ὀδυσσεύς ζῆ (α - δ).

Ἐπειτα ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ Δία ἡ Καλυψὼ ἀφήνει τὸν Ὀδυσσεύα νὰ φύγῃ. Φοβερὴ τρικυμία τὸν ρίχνει στὸ νησί τῶν Φαιάκων. Ἡ Ναυσικᾶ, κόρη τοῦ βασιλιᾶ τοῦ νησιοῦ Ἀλκίνοου, τοῦ ἀποκαλύπτει ποῦ βρίσκεται καὶ τὸν ὀδηγεῖ στὴν πόλη (ε - η). Στὴν ἀρχὴ ἀγνωστος ξένος τοῦ βασιλιᾶ, ἀποκαλύπτει τὸ ὄνομά του κατὰ τὴ διάρκεια ἐνὸς συμπόσιου (θ) καὶ διηγεῖται τίς περιπέτειές του στὶς χώρες τῶν Κικλών, τῶν Λαιτοφάγων καὶ τῶν Κυκλώπων (ι), στὸ νησί τοῦ Αἰόλου, στὴ χώρα τῶν Λαιστρυγόνων καὶ στὸ νησί τῆς Κίρκης, ποῦ ἀνήκει στὴ χώρα Αἶα κι ἐκεῖ ἔχει ὁ ἥλιος τὴν ἀνατολὴ του (κ) τὴν ἐπίσκεψή του στὴ χώρα τῶν Κιμμεριῶν ποῦ, στὴν πέρα ὄχθη τοῦ Ὠκεανοῦ, ζοῦν σ' ἓνα αἰώνιο σκοτάδι, καὶ τὴν «κάθοδόν» του, κατὰ τὴ συμβουλὴ τῆς Κίρκης, στὸν Ἄδη γιὰ νὰ μάθῃ ἀπὸ τὸν Τειρεσία τὰ μελλοντικά (λ). Ἀφηγεῖται κατόπι πῶς ξέφυγε τίς Σειρήνες, τὴ Σκύλλα καὶ τὴ Χάρυβδη, πῶς, τέλος, χάθηκαν οἱ σύντροφοί του, ἐπειδὴ ἔφαγαν τὰ ἱερὰ βόδια τοῦ Ἥλιου, καὶ μόνος αὐτός, ναυαγός, ἐκβράστηκε στὴν Ὠλυγία, στὸ νησί τῆς Καλυψῶς, ἡ ὁποία τὸν περιποιεῖται καὶ θέλει νὰ τὸν κάμῃ σύζυγό της (μ). Ὁ Ἀλκίνοος συγκινημένος ἀπὸ τίς περιπέτειες τοῦ Ὀδυσσεύα τοῦ δίνει πλοῦσια δῶρα καὶ τὸν στέλνει στὴν Ἰθάκη. Οἱ ναῦτες κοιμισμένοι τὸν ἀφήνουν στὴν ἀκτὴ κι ὅταν ξυπνᾷ, μαθαίνει ἀπὸ τὴν Ἀθηναῖα πῶς βρίσκεται στὴν πατρίδα του (ν). Ὁ πιστὸς χοιροβοσκὸς Εὐμειὸς τὸν δέχεται στὸ ὑποστατικὸ του (ξ), ὁ συνετὸς ὄμως Ὀδυσσεύς δὲν τοῦ φανερώνεται. Πρῶτα ἀποκαλύπτεται στὸν Τηλέμαχο (π) καὶ, μεταμορφωμένος ἀπὸ τὴν Ἀθηναῖα σὲ ζητιάνο, ἐρχεται στὸ παλάτι, ὅπου ὁ σκύλος Ἄργος τὸν ἀναγνωρίζει καὶ πεθαίνει (ρ). Διάφορες σκηνὲς δεῖχνουν τὴν ἀυθάδεια τῶν Μνηστήρων (σ, τ, υ). Ἡ Πηνελόπη, φωτισμένη ἀπὸ τὴν Ἀθηναῖα, προτείνει στοὺς Μνηστήρες μιὰ δοκιμασία: θὰ παντρευτῆ ἐκεῖνον ποῦ θὰ μπορέσῃ νὰ τεντώσῃ τὸ τόξο τοῦ Ὀδυσσεύα. Ὁ Ὀδυσσεύς, παρὰ τίς βρισιὲς καὶ ἀπειλὲς τῶν Μνηστήρων, παίρνει μέρος στὸν ἀγῶνα καὶ μόνος αὐτὸς τεντώνει τὸ τόξο (φ). Βοηθούμενος ἀπὸ τὸν Τηλέμαχο καὶ δύο πιστοὺς δούλους, τὸ χοιροβοσκὸ Εὐμειο καὶ τὸ βουκόλο Φιλοτίμο, σκοτώνει τοὺς Μνηστήρες καὶ τιμωρεῖ ἐπίσης μὲ θάνατο τοὺς ἄπιστους δούλους (χ). Γίνεται κατόπι ὁ ἀναγνωρισμὸς μὲ τὴν Πηνελόπη καὶ μὲ τὸ γέροντα Λαέρτη ποῦ ζῆ στὰ κτήματα (ψ). Οἱ συγγενεῖς τῶν Μνηστήρων θέλουν νὰ ἐκδικηθοῦν τὸ θάνατό τους καὶ χτυπιοῦνται μὲ τὸν Ὀδυσσεύα καὶ τοὺς ὑποστηρικτές του, ἐπεμβαίνει ὁμως ἡ Ἀθηναῖα καὶ ἀποκαθίσταται στὸ τέλος ἡ εἰρήνη (ω).

Χαρακτήρας τῆς Ὀδύσσειας. Ἡ Ὀδύσεια εἶναι ταυτόχρονα ποίημα μυθικὸ καὶ γεωγραφικὸ. Μερικὰ τῆς μέρη μᾶς μεταφέρουν σὲ χώρες μυθικὲς, ὅπου ὑπάρχουν καρποὶ ποῦ ἅμα τοὺς γευτῆ κανεὶς ξεχνᾷ, θεὸς ποῦ εἶναι μάγισσες, τέρατα ποῦ παραμονεύουν τοὺς ταξιδιώτες. Ἄλλα ὁμως μέρη τοῦ ποιήματος δὲν ἔτερπαν μονάχα, μὲ τίς συγκινητικὲς ἢ τρομακτικὲς τοὺς ἱστορίες, τοὺς παλαιοὺς ἐκείνους Ἑλληνας τοὺς ἔδιναν καὶ χρήσιμες πληροφορίες ἔστω κι ἀνακατωμένες

μέ το μύθο. Στην σύνθεση τῆς Ὀδύσσειας ὁ Ὅμηρος φαίνεται πὼς ἐπωφελήθηκε ὄχι μόνο τοὺς νόστους, τὶς διηγήσεις δηλ. γιὰ τὴν ἐπάνοδο στὶς πατρίδες ἀπὸ τὴν Τροία τῶν διαφόρων Ἑλλήνων ἡρώων, καὶ παρὰ μύθια μὲ τὸ θέμα τοῦ ναυαγοῦ ἢ τοῦ ναυτικοῦ ποὺ ξαναγυρίζει στὸ σπιτικό του, ποὺ ὑπῆρχαν ἀφθονά ἀπὸ τὴ 2. π.Χ. χιλιετηρίδα, ἀλλὰ καὶ περιπλοὺς, περιγραφὰς δηλ. τῆς θάλασσας καὶ τῶν ἀκτῶν, ποὺ εἶχαν γίνῃ ἀπὸ θαλασσοπόρους γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ναυσιπλοίας. Ἴσως μερικοὶ ἀπὸ τοὺς περίπλους νὰ διάσωζαν καὶ πληροφορίες κρητικῶν ἢ σημιτικῶν ναυτικῶν, ἰδίως Φοινίκων. Οἱ παλαιοὶ ὑπώπτευαν κάτι τέτοιο· Ὁ Στράβωνας (III, 150) λέει πὼς οἱ Φοίνικες ὑπῆρξαν οἱ ὁδηγοὶ τοῦ Ὀμήρου.

Ὁ Γάλλος φιλόλογος Victor Bérard τὰ τελευταῖα χρόνια μὲ βάση τὴν ἀποψη πὼς ἡ Ὀδύσσεια εἶναι ποίημα γεωγραφικὸ ἐπροσπάθησε νὰ καθορίσῃ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς τόπους ὅπου ἔφτασε τὸ πλοῖο τοῦ περιπλανώμενου Ὀδυσσεά. Τὸ σπῆλαιο τῆς Καλυψῶς νομίζει ὅτι τὸ βρίσκει 15 χιλιόμετρα δυτικὰ τῆς σημερινῆς Θέουτα, στὸ ἰσπανικὸ Μαρόκο. Ἡ χώρα τῶν Κυκλάπων, λέει, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ στὴν περιοχή τῆς Κύμης τῆς Ἰταλίας, ὅπου οἱ κρατῆρες τοῦ Βεζούβιου, ὅταν τὸ ἠφαίστειο εἶναι σὲ ἐνέργεια, λάμπουν καὶ ἀπὸ τὴ θάλασσα φαντάζουν ὡς στρογγυλὰ μάτια (κύκλωπες) τεράτων. Τὸν ὄρομο τῶν Λαιστρυγῶνων, με τοὺς ἀπότομους βράχους, τὸν τοποθετεῖ στὴ Σαρδηνία, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ στενοῦ τοῦ Bonifacio, στὸ σημερινὸ «Λιμάνι τῶν πηγαδιῶν». Τὸ νησι τῆς Κίρκης νομίζει πὼς εἶναι τὸ σημερινὸ Monte Circeo, στὴν ἰταλικὴ ἀκτὴ, ἀπέναντι περίπου ἀπὸ τὴ Σαρδηνία· αὐτὸ ἀπὸ μακριὰ φαίνεται ὡς νησί. Ἡ Σχερία εἶναι ἡ Κέρκυρα. Ἡδὴ ὁ Ὀσουλιδῆς τὸ λέει αὐτὸ (I, 25)· ὁ Bérard ὅμως δὲν περιορίζεται μονάχα σ' αὐτὴ τὴν πολὺ γενικὴ ταύτιση. Ὅριζει, ὅπως πιστεῖται, μὲ ἀκρίβεια τὴ θέση τῆς πόλεως τῶν Φαιάκων, τὸ μέρος ποὺ ἐκβράστηκε ἀπὸ τὰ κύματα ὁ Ὀδυσσεάς κλπ.

Ὅπως δὴποτε τὸ μυθικὸ στοιχεῖο στὴν Ὀδύσσεια πλεονάζει. Κατὰ τὸ μεγαλύτερό του μέρος ὁ κόσμος τῶν περιπλανήσεων τοῦ Ὀδυσσεά εἶναι φανταστικός, παραμυθένιος. Ἐνα παράδειγμα. Ὁ Ὀδυσσεάς μὲ τοὺς συντρόφους του, διαγμῆνοι ἀπὸ τὸν Αἴολο, φτάνουν στὸ νησι τῆς Κίρκης, τὴν Αἰαίη, στὴ χώρα τοῦ Ἥλιου, δηλ. τὴ μακρινὴ Ἀνατολὴ (κ)· ἔπειτα ἀπὸ λίγες μέρες ὁ Ὀδυσσεάς βρίσκεται στὴ μακρινὴ Δύση, τὴν Ὠκυγία, τὸ νησι τῆς Καλυψῶς (μ), χωρὶς νὰ δοθῇ καμμιά ἐξήγηση γιὰ τὸ πὼς ἔφτασε ἐκεῖ. Εὐλόγα ὑποθέτουν πὼς σὲ θαλασσινὲς περιπέτειες στὴ Δύση παραχάθηναι ἄλλες ἀπὸ τὸ θρύλο τῶν Ἀργοναυτῶν, ποὺ συνέβη στὴν Ἀνατολή. Ὁ ἀλεξανδρινὸς φιλόλογος Ἐρατοσθένης (περίπου 300 - 230 π.Χ.) τὸ εἶχε ἀντιληφθῆ αὐτὸ καὶ τὸ εἶχε πεῖ πολὺ κοφτά.

Ἡ Ὀδύσσεια ἔχει χαρακτῆρα ἥρεμο καὶ εἰρηνικὸ, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν πολεμικὸ καὶ σχεδὸν ἄγριο χαρακτῆρα τῆς Ἰλιάδας. Αὐτὸ ὅμως μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὴ φύση τοῦ θέματος καὶ ὄχι ὅπως δὴποτε στὸ ὅτι ἡ Ὀδύσσεια συντέθηκε πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα ἢ ἀπὸ ἄλλον ποιητῆ.

Ο ΟΜΗΡΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Ἡ ὁμηρικὴ θρησκεία. Ὁ ὁμηρικὸς κόσμος εἶναι γεμάτος ἀπὸ θρησκευτικότητας. Καμμιά ἀνθρώπινη κοινωνία σὲ κάθε τῆς ἐνέργεια δὲν κάνει τόσες προσευχές, δὲν προσφέρει τόσες θυσίες, δὲν ἔχει τόση πεποιθήσιμη στὴ δυνατότητα ἄμεσης ἐπέμβασης τῶν θεῶν στὰ ἀνθρώπινα, ὅσο ἡ ὁμηρικὴ κοινωνία.

Ἡ ὁμηρικὴ θρησκεία εἶναι ἀνθρωπομορφική. Οἱ θεοὶ σπάνια ἐμφανίζονται ὅπως τοὺς πίστευαν στὰ παλιότερα χρόνια, λ.χ. σὰν πουλιὰ· συνήθως παρουσιάζονται σὰν ἄνθρωποι, ἀλλὰ πολὺ πιὸ δυνατοί. Εἶναι ἀθάνατοι (αἰ ἐν ἐόντες, ἀθάνατοι) καὶ εὐτυχεῖς (μάκαρες, ἀκηδέες) ζοῦν στὶς κορφές τοῦ Ὀλύμπου μέσα σὲ γιορτές ὅπου γέγονται τὸ νέκταρ καὶ τὴν ἀμβροσία. Ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο καταβαίνουν ὅταν θέλουν νὰ ἐμφανιστοῦν στοὺς θνητοὺς εἴτε μὲ τίς θεϊκὲς τους μορφές εἴτε μὲ τὴν ἀπατηλὴ μορφή ἀνθρώπου (στὸ X λ.χ. ἡ Ἀθηνᾶ παρουσιάζεται στὸν Ἑκτορα μὲ τὴ μορφή τοῦ ἀδελφοῦ του Διήφοβου). Ἔχουν, ὅπως οἱ ἄνθρωποι, τίς ἀντιζηλίεις τους καὶ τὰ πάθη τους. Μερικὲς φορὲς εἶναι αὐθαίρετοι καὶ ἄδικοι, γενικὰ ὅμως νοιάζονται γιὰ δικαιοσύνη καὶ ἠθική. Τοὺς θεοὺς τοὺς λατρεύουν σὲ ναοὺς καὶ τοὺς προσφέρουν θυσίες κι ἄλλου εἶδους προσφορές. Στὰ ποιήματα ἀναφέρονται ἀγάλματα θεῶν, βωμοὶ κι ἱεροὶ χώροι. Ὑπάρχουν ἱερεῖς καὶ μάντιες, ποὺ εἶναι ἰσχυρὰ πρόσωπα καὶ τοὺς προστατεύουν οἱ θεοί. Κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τῶν θεῶν εἶναι καὶ οἱ ξένοι.

Μονάχα ὁ Δίας μένει ἀπομαχρυσμένος. Κύριος τοῦ Ὀλύμπου, δὲν καταβαίνει στὴ γῆ, δὲν παίρνει μέρος στὶς μάχες. Αὐτὸς συγκαλεῖ τίς συνελεύσεις τῶν θεῶν, διευθετεῖ τίς διαφορές τους, προβάλλει συχνὰ τὴν παντοδύναμη θέλησή του. Εἶναι ὁ Ἀγαμέμνωνας τοῦ θεϊκοῦ αὐτοῦ συλλόγου καὶ οἱ ἀποφάσεις του, ἂν καὶ τελικὰ εἶναι σεβαστές, σηκώνουν συχνὰ διαμαρτυρίες, ὅπως ἐκεῖνες τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Ἀχαιῶν.

Πάνω ἀπὸ τοὺς θεοὺς αἰωρεῖται μιὰ δύναμη σκοτεινὴ κι ἀκαθόριστη μπροστὰ στὴν ὁποία κι ὁ ἴδιος ὁ Δίας εἶναι ἀνίσχυρος. Εἶναι ἡ Μοῖρα (μοῖρα, αἶσα). Ὁ Δίας ἀναστενάζει γιὰ τὸν Ἑκτορα («πὺρ συχνὰ ἔκαψε γι' αὐτὸν μεριά βοδιῶν στὶς κορυφές τῆς δασωμένης Ἰδης») (X 170), ἀλλὰ δὲν θά τὸν σώσει, γιατί «ἡ Μοῖρα θάνατο τοῦ ἔχει ἀπὸ χρόνια γράψει» (X 179).

Ἡ ὁμηρικὴ κοινωνία. Στὰ περισσότερα μέρη τους ἡ Ἰλιάδα καὶ ἡ Ὀδύσεια παρουσιάζουν ἀναμφισβήτητα τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση τῶν Ἀχαιῶν κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς κατακτῆσεως τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, δηλ. κοινωνικὴ ὀργάνωση πρὺγενέστερη τῶν χρόνων τοῦ ποιητῆ. Ἡ κοινωνία ἀπαρτίζεται ἀπὸ τοὺς λαοὺς καὶ τοὺς σκηπτοὺχοὺ βασιλεῖς ποὺ τοὺς κυβερνοῦν. Αὐτοὶ συγκαλοῦν τίς συνελεύσεις, στὶς ὁποῖες ὁ λαὸς παραστέκεται, χωρὶς ὅμως νὰ παίρνῃ τὸ λόγο. Μόνο οἱ ἀρχηγοὶ συζητοῦν μεταξύ τους. Στὴν Ἰλιάδα ὁ λαὸς ἐπιδοκιμάζει μὲ ἐπευφημίες τοὺς ἀρχηγούς ἢ τοὺς ἀποδοκιμάζει μὲ τὴ σιω-

πή του. Πάντως ἡ ἀπόφαση ἀνήκει στοὺς ἀρχηγούς. Στὴν Ὀδύσεια ἡ συνέλευση τοῦ δήμου εἶναι μόνιμος καὶ σημαντικός θεσμός.

Ἡ φιλοξενία στὴν ὀμηρικὴ κοινωνία εἶναι σπουδαῖος θεσμός καὶ οἱ δεσμοὶ ἀπ' αὐτὴν πολὺ ἰσχυροί. Ὁ πολεμιστής, στὸ πεδίο τῆς μάχης, ἀποφεύγει νὰ ἀναμετρηθῆ μετὸν ἀντίπαλό του, ἀν ἀναγνωρίσῃ σ' αὐτὸν ἕνα ξένο (βλ. στὸ Ζ 215 κ.έ. ἕνα τέτοιο περιστατικὸ μετὸν Γλαῦκο καὶ τὸν Διομήδη).

Ἡ γυναίκα στὸ σπίτι ἀσχολεῖται μετὰ ὑφαντικὰς ἐργασίας. Οἱ γυναῖκες τῶν ἡγεμόνων ντύνονται μετὰ ἀρκετὴ πολυτέλεια· φοροῦν χιτῶνα καὶ πέπλον (ἐπανωφόρι), διάδημα (ἄμπυκα) καὶ σκούφια (κεκρύφαλον) ποὺ συγκρατιέται μετὰ ταινίες (ἀναδέσμας)· μιὰ λεπτὴ καλύπτρα (κρήδεμνον) σκεπάζει τὸ κεφάλι καὶ πέφτει ὡς τὰ νῶτα καὶ τοὺς ὤμους· ἡ καλύπτρα μπορεῖ νὰ συρθῆ καὶ νὰ σκεπάσῃ τὸ πρόσωπο, ὅταν ἡ γυναίκα μιᾶ μετὰ ἄνδρες. Φοροῦν χρυσὰ κοσμήματα (πολλὰ βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφὰς) στὸ λαιμὸ, στ' αὐτιά καὶ στὸ στήθος, βάρονται καὶ ἀρωματίζονται. Κληρονόμοι τοῦ αἰχάλου πολιτισμοῦ οἱ Ἀχαιοὶ γνωρίζουν τὴν λεπτὴ καὶ πολυτελεῆ ζωὴ.

Ὁ Ὅμηρος δὲν θεωρεῖ τὸν πόλεμο διασκέδαση, ἀλλὰ σκληρὴ ἀνάγκη, ποὺ φέρνει μεγάλας δυστυχίες (Ε 31, Η 174, Υ 302, Ω 498). Αἰτίαις του εἶναι ἀπαγωγή γυναικῶν, ἀρπαγὴ ζώων ἢ προϊόντων. Πουθενὰ στὴν Ἰλιάδα ἢ τὴν Ὀδύσεια δὲν γίνεται λόγος γιὰ πόλεμο γιὰ νὰ κατακτηθῆ ἕδαφος. Γίνεται μονάχα γιὰ λεηλασία, γιὰ ἐπιβολὴ ἀντιποίνων, τὸ πολὺ γιὰ τὴν ἐξόντωση ἐνοχλητικοῦ ἀντιπάλου.

Οἱ ὀμηρικοὶ ἄνθρωποι ἄλλοτε μᾶς παρουσιάζονται σκληροί, ἄγριοι, φύσεις ἀσυγκράτητες ποὺ ὀργίζονται εὐκολὰ καὶ εἶναι δυνατό νὰ ἐκστομίσουν ὁ ἕνας πρὸς τὸν ἄλλον βρισιὲς βαριεῖς (βλ. τὴ φιλονικία Ἀχιλλέου-Ἀγαμέμνονα στὸ Α) καὶ ἄλλοτε — καὶ αὐτὸ συμβαίνει ἀρκετὰ συχνὰ — εὐαίσθητοι, ἵπποτικοί, γεμάτοι ἀνθρωπιά. Πόσο βαθύτητα ἀνθρώπινη εἶναι ἡ σκηνὴ (Ω 477 κ.έ.) ποὺ ὁ Πρίαμος ἔρχεται νὰ ἐξαγοράσῃ τὸ σῶμα τοῦ γιοῦ του καὶ ὁ Ἀχιλλέας μαλακωμένος, ἐξευγενισμένος, δείχεται μεγαλόψυχος πρὸς τὸν ἐχθρό του μετὰ ἕνα ἥρεμο καὶ γεμάτο οἶκτο στοχασμὸ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ὑποφέρουν κάτω ἀπὸ τὸ μάτι τῶν θεῶν, μόνων ἀπαλλαγμένων ἀπὸ τὸν πόνο. Σ' αὐτὴ τὴν περικατὴ ἔβλεπε ὁ Otfried Müller τὴν ἐνότητα τῆς Ἰλιάδας: «ὁ ποιητὴς μᾶς δείχνει τὴν προοδευτικὴν κάθαρση τῶν συναίσθημάτων τοῦ Ἀχιλλέου, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ, ἀπὸ ἀγάπης πρὸς τὸν φίλο του Πάτροκλο, κατανίκησε τὴ μνησικακίαν πρὸς τὸν Ἀγαμέμνονα, ἔφθασε στὸ τέλος, ξεπερνώντας τὸν ἑαυτὸ του, στὴν ὑπέρτατη μεγαλοψυχίαν πρὸς ἕνα μισητότατο ἐχθρό του».

Τὴ συζυγικὴ καὶ πατρικὴ τρυφερότητα εἰκονίζει ἔξαχα ὁ ποιητὴς στοὺς ὠραίους ἐκείνους στίχους τῆς συναντήσεως τοῦ Ἑκτορα καὶ τῆς Ἀνδρομάχης στὰ τείχη τῆς Τροίας (Ζ 429 κ.έ.).

Καὶ δὲν εἶναι τὸ μόνον ἀπόσπασμα ὅπου ὁ ποιητὴς δείχεται ἱκανὸς νὰ διειδύσῃ στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ. Οἱ στοχασμοὶ τοῦ Ἑκτορα λίγο πρὶν συγκρουστῆ μετὰ τὸν Ἀχιλλέου καὶ σκοτωθῆ (Χ 99 - 130), μᾶς ἀποκαλύπτουν τὴν ἴδια διειδυτικὴν δύναμιν τοῦ ποιητῆ· οἱ στοχασμοὶ αὐτοὶ

σχεδόν είναι ένας μ ο ν ό λ ο γ ο ς όπου ο ήρωας συζητεί τὰ ὑπὲρ καὶ τὰ κατὰ, ὅπως κάνουν ἀργότερα οἱ ἥρωες τῆς ἀττικῆς τραγωδίας.

Ἡ ὁμηρικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ ζωὴ. Οἱ ὁμηρικοὶ ἥρωες ἀγαποῦν μὲ πάθος τὴ ζωὴ καὶ ἀποστρέφονται τὸ θάνατο καὶ τὰ γηρατεῖα. Ἡ ζωὴ εἶναι ὠραία, ἀλλὰ μόνο ὅσο ἀκμάζει τὸ σῶμα. Ἀγαποῦν ἐπίσης τὸν ἀ γ ῶ ν α πού θὰ τοὺς δώσῃ τὴν εὐκαιρία νὰ κερδίσουν τὸ κ ῶ δ ο ς. Μιὰ μακρὰ ζωὴ χωρὶς δόξα (κ λ έ ο ς) δὲν τὴ θέλουν· προτιμοῦν μιὰ σύντομη ἀλλὰ δοξασμένη. Ὁ Ἀχιλλέας μπορούσε νὰ μείνῃ στὴν πατρίδα του καὶ νὰ φθάσῃ σὲ βαθιὰ γηρατεῖα, ἀλλὰ προτίμησε νὰ πάῃ στὸν πόλεμο καὶ νὰ σκοτωθῇ δοξασμένος. Ἡ σ ῦ ν ε σ η, τὸ μόνο πλεονέκτημα τῶν γηρατειῶν, μόλις ἀναγνωρίζεται στὴν Ἰλιάδα ὡς ἀρετὴ. Αὐτὴ κυριαρχεῖ στὴν Ὀδύσεια, καὶ ἀσφαλῶς δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι, στὴν Ὀδύσεια, ἡ Ἀθηνᾶ, ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀθάνατους, παίζει τὸν πρῶτο ρόλο.

Οὔτε στὴν Ἰλιάδα οὔτε στὴν Ὀδύσεια ὑπάρχει ἡ ἰδέα γιὰ ἀμοιβὴ καὶ τιμωρία ἔπειτα ἀπὸ τὸ θάνατο. Ἡ μεταθανάτια ζωὴ θεωρεῖται σὰν μιὰ ἄθλια ἐπιβίωση στὴν ὅποια τὸ μόνο προνόμιο τῶν ἡρώων εἶναι νὰ διατηρήσουν τὴ θέσῃ πού εἶχαν στὴ γῆ. Ἡ πεποίθηση τοῦ ὁμηρικοῦ ἥρωα πῶς δὲν ἔχει στὴ διάθεσή του τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σύντομη αὐτὴ ζωὴ δὲν τὸν κάνει, ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, φιλόψυχο· εἶναι ἔτοιμος, τὸ πολύτιμο αὐτὸ ἀγαθὸ, νὰ τὸ θυσιάσῃ γιὰ νὰ ὑπερασπίσῃ τὴν τιμὴ του, τὴν τιμὴ τῶν ὁμοφύλων του, ἕναν ἀδύνατο πού θὰ ζητήσῃ τὴν προστασία του.

Η ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΟΜΗΡΟΥ

Ἐκεῖνο πού κάνει ἐντύπωση στὸν ἀναγνώστη τῆς Ἰλιάδας καὶ τῆς Ὀδύσειας εἶναι ἡ συχνὴ ἐπανάληψη ὠρισμένων στίχων ἢ ἐπιθέτων πού παισιώνουν τοὺς λόγους, συνοδεύουν τὸ ὄνομα τῶν ἡρώων καί, χαλαρώνοντας τὸ ζωηρὸ ρυθμὸ τοῦ ποιήματος, τοῦ δίνουν ἕνα χαρακτῆρα ἐπίσημο, σχεδόν ἱερατικὸ. Σὲ κάθε σελίδα τῶν δύο ποιημάτων συναντοῦμε στίχους σὰν τοὺς ἀκόλουθους :

Τὸν δ' ἀπαμειβόμενος προσέφη πῆδας ὄκλις Ἀχιλλεύς.

Τὸν δ' ἠμείβετο ἔπειτα ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγαμέμνων.

Τὸν δ' αὐτε προσέειπε θεὰ γλαυκῶπις Ἀθήνη.

Ἡ ἐξήγηση πού δίνεται εἶναι πὼς οἱ ἄοιδοί, ἀπαγγέλλοντες τὰ ποιήματά τους, γιὰ νὰ κάμουν σαφῆς στοὺς ἀκρατές τοὺς ποιῆς θεὸς ἢ ἥρωας κάθε φορὰ μιλοῦσε, χρησιμοποιοῦσαν τέτοιους τυπικοὺς στίχους ἢ τυπικὲς λέξεις. Ἀντὶ δηλ. νὰ ποῦν ἀπλῶς τὸ ὄνομα «Ἀχιλλεύς», «Ἀγαμέμνων», «Τηλέμαχος», ὅπως κάνουμε σήμερα ἐμεῖς, ὅταν διαβάζουμε δυνατὰ ἕνα θεατρικὸ ἔργο, μεταχειρίζονταν αὐτοὺς τοὺς τυπικοὺς στίχους πού μὲ τὸ ρυθμὸ τους καὶ μὲ ἐλάχιστες ἀλλαγές κάθε φορὰ, ἐνσωματώνονταν εὐκόλα στὸ ὅλο ποίημα. Πρὸς τὴν ἐπική αὐτὴ παράδοση, πού φαίνεται πὼς ἦταν πολὺ δυνατὴ, συμμορφώθηκε καὶ ὁ Ὀμηρος.

Τέτοιους καθιερωμένους τύπους έχει, αργότερα, και η τραγωδία (μακρούς λόγους, στιχομυθίες, χορικά) που τους σεβάστηκαν και τους μεταχειρίστηκαν και οι πύο ρηξικέλευθοι τραγικοί ποιητές, όπως λ.χ. ο Εύριπίδης.

Τὸ ἴδιο μπορούμε νά πούμε πώς συμβαίνει με τις παρομοιώσεις. Ὁ τύπος είναι ὁ κατά παράδοση, κάθε φορά σχεδόν ὁ ἴδιος, τὸ περιεχόμενο όμως δημιουργία τοῦ ποιητῆ :

ὡς ὡς
ὡς δ' ὅτε ὡς
(πρβλ. X 93 - 95, 162 - 165 κ.ά.).

Ἡ στιχοουργία. Ἡ στιχοουργία είναι ἀναμφισβήτητα ἐκεῖνο πού ὁ ποιητῆς βρήκε περισσότερο προετοιμασμένο ἀπὸ τοὺς παλιούς αἰοδούς. Αὐτὴ ἔχει μιὰν ἀντετή σταθερότητα πού μαρτυρεῖ τὴ μακρὰ προηγούμενὴ τῆς καλλιέργεια.

Ὁ στίχος τοῦ Ὀμήρου είναι ὁ δακτυλικὸς ἐξάμετρος (ἐξί μέτρα ἢ πόδια) πού ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε δακτύλους (—|—) καὶ ἓνα τροχαῖο (—|) ἢ σπονδεῖο (—|—) στὸ τέλος, γιὰ τὸ ἀδιάφορο τῆς τελευταίας συλλαβῆς. Είναι δυνατὸ δάκτυλος νὰ ἀντικατασταθῆ μετὰ σπονδεῖο, πάντα ὅμως οἱ δάκτυλοι εἶναι περισσότεροι ἀπὸ τοὺς σπονδεῖους.

Κάθε στίχος ἔχει τὸ μέγεθος, θέσεις δηλ. πού τελειώνει ὅπωςδήποτε μιὰ λέξη, σπάνια ὅμως (μονάχα στὴν βουκολικὴ τομῆ) καὶ μιὰ μετρικὴ ἐνότητα (δάκτυλος, σπονδεῖος). Ἔχουμε τομὲς κύριες καὶ δευτερεύουσες. Κύριες τομὲς εἶναι ἡ πενθήμερῆς, πού γίνεται μετὰ τὴν πρώτη συλλαβὴ τοῦ τρίτου ποδός :

Τὸν δ' ἀπαμειβόμενος / προσέφη πόδας ὠκὺς Ἀχιλλεύς (Α 84).

καὶ ἡ κατὰ τρίτον τροχαῖον, πού γίνεται μετὰ τὴ δευτέρη συλλαβὴ τοῦ τρίτου ποδός :

Καὶ τότε δὴ θάρσθησεν / καὶ ἤϊδα μάντις ἀμύμων (Α 92)

Δευτερεύουσες τομὲς εἶναι ἡ ἐφθημιμερῆς, πού γίνεται μετὰ τὴν πρώτη συλλαβὴ τοῦ τετάρτου ποδός :

Ἴσандрόν τε καὶ Ἴππόλοχον / καὶ Λαοδάμειαν (Ζ 197)

καὶ ἡ βουκολικὴ (ὠνομάστηκε ἔτσι γιὰτὶ συχνὰ ἀπαντᾷ στοὺς βουκολικοὺς ποιητές), πού γίνεται μετὰ τὴν τελευταία συλλαβὴ τοῦ τετάρτου ποδός (τελειώνει δηλ. σ' αὐτῆ, ὅπως εἶπαμε, μιὰ μετρικὴ ἐνότητα) :

Ἄλλὰ Ποσειδάων γαίηχος / ἀσκελὲς αἰὲν (α 68)

Μερικοὶ τῆ βουκολικὴ τομῆ τὴ λένε διαίρεση.

Σχεδὸν πάντα μετὰ τὴν βουκολικὴ τομῆ συνυπάρχει καὶ ἡ πενθήμερῆς (ὅπως στὸν παραπάνω στίχο) ἢ ἡ κατὰ τρίτον τροχαῖον.

Ὁ στίχος λέγεται σπονδεϊάζων, ὅταν ἔχη σπονδεῖο στὸν πέμπτο πόδα (πράγμα ὄχι πολὺ συχνό).

Ὁ δακτυλικὸς ἐξάμετρος εἶναι στίχος πολὺ πλαστικὸς καὶ εὐλύγιστος

και μπορεί να πάρη 32 μορφές χάρη στους ποικίλους συνδυασμούς των δακτύλων και των σπονδείων του. Άλλοτε ξεδιπλώνεται μεγαλόπρεπα :

Βῆ δ' ἄκων παρά θίνα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης (Α 34)

Άλλοτε ἀξιοποιεῖ μιὰ πολὺ σημαντικὴ λέξη :

Οὐρῆας μὲν πρῶτον ἐπόχετο καὶ κύνας ἀργούς,
αὐτὰρ ἔπειτ' αὐτοῖσι βέλος ἔχεπευκὲς ἐφίεις
β ἄ λ λ ε (Α 50 κ.έ.)

και σχεδὸν πάντα ὑπηρετεῖ τοὺς σκοποὺς, και τοὺς πιὸ ὑψηλοὺς, τοῦ ποιητῆ. Αὐτὸ ἀποδείχνει ἀναμρισηβήτητα και τὴν τέχνη τοῦ ποιητῆ, ἀλλά, ἐπίσης, και μιὰ μακρὰ προγενέστερη ζωὴ τοῦ στίχου.

Γενικὰ μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς τόσο στὴν Ἰλιάδα ὅσο και στὴν Ὀδύσσεια βρίσκομε ἐπικὸ στίχο ἐξελιγμένο και λογοτεχνικὲς συνήθειες καθιερωμένες. Τὸ ὄργανο τῆς ποιητικῆς δημιουργίας ἦταν παρασκευασμένο. Πὼς τὸ χρησιμοποίησε ὁ ποιητῆς ;

Σχέδιο και τεχνικὴ τῶν ποιημάτων. Ὁ ποιητῆς ξέρει νὰ συνθέσῃ, νὰ ὀργανώσῃ δηλ. τὰ διάφορα μέρη ἑνὸς θέματος ἔτσι ποὺ νὰ αὐξάνῃ τὸ ἐνδιαφέρον μὲ τὴ συνεχῆ ἐξέλιξη, τὴν ποιητὴ και τὴν ἀντίθεση. Αὐτὸ μπορούμε νὰ τὸ διαπιστώσωμε ἀν ἐξετάσωμε μιὰν ἐκτεταμένη ἐνότητα, π.χ. τὸν θάνατο τοῦ Ἑκτορα στὸ Χ. Στὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ ὑπάρχει μιὰ σύνθεση δραματικὴ. Ἀρχίζει μὲ παρακλήσεις και τελειώνει μὲ δάκρυα.

1. Στὰ τείχη τῆς Τροίας ὁ Πριάμος και ἡ Ἑκάβη ἐξορκίζουν τὸν Ἑκτορα νὰ μπῆ στὸ κάστρο. Ἡ Ἀνδρομάχη ἤσυχη στὸ παλάτι ἀσχολεῖται μὲ τίς συνηθισμένες γυναικεῖες δουλειές. Ἀκολουθεῖ ὁ μονόλογος τοῦ Ἑκτορα γιὰ τὸ τι τοῦ ἐπιβάλλει τὸ καθῆκον νὰ κάμῃ.

2. Ἡ συνάντηση Ἑκτορα και Ἀχιλλέα. Ὁ Ἑκτορας στὸ ἀντίκρισμα τοῦ Ἀχιλλέα δειλιάζει και φεύγει.

3. Μέσα στὴν καταδίωξη, ὁ ποιητῆς, σὰν ἕνας ἐπιδέξιμος τεχνίτης, τοῦ λόγου, μᾶς ἀφήνει μετέωρους και μεταφέρει τὴ σκηνὴ στὸν Ὀλυμπο, στὴ συνέλευση τῶν θεῶν. Ἐκεῖ ἀποφασίζεται ἡ τύχη τοῦ Ἑκτορα. Εἶναι ἡ δέσση.

4. Ἡ Ἀθηνᾶ μὲ τὴ μορφή τοῦ Διήροβου, ἀπατᾶ τὸν Ἑκτορα και τὸν ἀναγκάζει νὰ σταματήσῃ. Εἶναι ἡ περιπέτεια. Ἡ μονομαχία τῶν δύο ἡρώων ἀρχίζει. Ὁ Ἑκτορας νικεῖται και σκοτώνεται.

5. Θρῆνοι τοῦ Πριάμου και τῆς Ἑκάβης (ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς παρακλήσεις τους τῆς ἀρχῆς). Ἀριεὴ τῆς Ἀνδρομάχης, ἀπελπισία της και θρῆνοι της. Αὐτὸ μοιάζει μὲ τὸ τέλος τῆς τραγωδίας.

Ἀναμρισηβήτητα ὑπάρχει ἐδῶ μιὰ ὑπέροχη τέχνη στὴν ὀργάνωση τοῦ συνόλου. Οἱ νόμοι τῆς ἐπικῆς ποιήσεως ὄχι μονάχα ὀλοκληρώνονται, ἀλλὰ ξεπερνιοῦνται πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς τραγωδίας. Κι αὐτὸ γίνεται σ' ὅλα τὰ κεντρικὰ θέματα τῆς Ἰλιάδας και τῆς Ὀδύσσειας.

Σχεδὸν κάθε ἀφήρηση τοῦ Ὀμήρου συνενώνει τὴν κίνηση τοῦ συνόλου μὲ τὴν ἀκρίβεια τῆς περιγραφῆς τῆς λεπτομέρειας. Ὁρατο παρά-

δειγμα είναι η φυγή του Έκτορα (Χ 138 - 166). Νομίζουμε ότι άκουμε τὸ τρέξιμο καὶ τὴ βαριά ἀναπνοή του.

Ἄλλο παράδειγμα: ἡ ἀναγγελία ἀπὸ τὴν Εὐρύκλεια στὴν Πηνελόπη τῆς χαρμόσυνης εἰδήσης πὼς ὁ Ὀδυσσεύς βρισκεται στὸ παλάτι καὶ τιμώρησε τοὺς αὐθάδεις Μνηστήρες (ψ 1 - 9).

Ὁ Ὅμηρος εἶναι ἕνας ποιητῆς ρεαλιστῆς, στὴν ἔννοια ὅτι δὲν ὑποχωρεῖ μπροστὰ στὴν ἐξεικόνιση ἀκόμη καὶ σκηνῶν οἰκτρῶν. Ἄλλὰ ὁ ρεαλισμὸς του δὲν εἶναι ποτὲ χυδαῖος. Ὁ ποιητῆς ἔχει ἔμφυτη τὴν αἰσθησὴ τῆς ὁμορφίᾳς καὶ τοῦ μέτρου. Οἱ ὁμηρικοὶ ἥρωες ξέρουσι νὰ ἐκφράζονται «μὲ εὐπρέπεια καὶ χωρὶς νὰ προχωροῦν πέρα ἀπὸ τὴν εὐπρέπεια» (κατ' αἴσαν οὐδ' ὑπὲρ αἴσαν). ἄς ὑπονοήσωμε ἐδῶ «κατὰ τὴ λογοτεχνικὴ εὐπρέπεια», ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἀπεικόνιση σφοδρῶν παθῶν καὶ οἰκτρῶν σκηνῶν, ἀπαγορεύει ὅμως τὴν ὑπερβολὴ καὶ τὴ χυδαιότητα.

Γλώσσα τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων. Ἡ γλώσσα τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν εἶναι γλώσσα τεχνιτῆ, λογοτεχνικῆ, ἀνάμεικτη ἀπὸ ἰωνικὰ κυρίως, αἰολικὰ λιγώτερο, καὶ ἐλάχιστα ἀττικὰ καὶ ἀρκαδοκυπριακὰ στοιχεῖα. Εἶναι ἡ πρώτη πανελληνία λογοτεχνικὴ γλώσσα καὶ ἡ κατὰ παράδοση γλώσσα τῆς ἐπικῆς ποιήσεως. Ἄλλὰ καὶ στὰ ἄλλα λογοτεχνικὰ εἶδη εἶχε τὴν ἐπίδρασή της ἡ ὁμηρικὴ γλώσσα, ὅπως στὴν ἐλεγεία καὶ στὸ ἐπίγραμμα καὶ ὁ πεζὸς ἀκόμη λόγος, ἰδίως τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἡρόδοτου, δὲν ἔμεινε ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὴν ὁμηρικὴ γλώσσα.

Συμπέρασμα. Ἡ σύντομη ἐξέταση τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων μᾶς ἀναγκάζει νὰ παραδεχοῦμε πὼς τόσο στὴν Ἰλιάδα ὅσο καὶ στὴν Ὀδύσεια ὑπάρχει ὄχι μονάχα μιὰ ἀξιοθαύμαστη νεανικὴ φαντασία, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ μιὰ ἀξιοθαύμαστη τέχνη. Τὸ ἀπλοϊκὸ, τὸ πρωτόγονο, τὸ λαϊκὸ, ποὺ συναντοῦμε στὰ δύο ποιήματα, ὀφείλεται στὶς παραδόσεις ποὺ ὑπῆρξαν τὸ ὕλικό γιὰ τὸν ποιητῆ. Σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια μπορεῖ νὰ παραδεχτῆ κανεὶς μαζὶ μὲ τὸν Wolf πὼς ἡ ἐλληνικὴ φυλὴ ὀλόκληρη συνεργάστηκε στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα, ἀφοῦ αὐτὴ δημιούργησε τὶς ἰδέες, τοὺς ἥρωες καὶ τοὺς θρύλους, τὶς παραδόσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὁ ποιητῆς ἀντλήσε τὸ ὕλικό του.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΟΜΗΡΙΚΩΝ ΠΟΙΗΜΑΤΩΝ. ΤΟ ΟΜΗΡΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Ἀρχικὴ διάσωση καὶ διάδοση. Εἶδαμε πὼς ἡ ἔρευνα σήμερα θεωρεῖ πολὺ πιθανὸ ὅτι τὰ δύο ποιήματα (καὶ ὀπωσδήποτε ἡ Ἰλιάδα) γράφηκαν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο τὸν 9. π.Χ. αἰῶνα, ἀφοῦ ἡ γραφὴ ἦταν γνωστὴ στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἤδη ἀπὸ τὸν 15. αἰῶνα π.Χ. Θεωρεῖται πάντως βέβαιον πὼς στὴ διάσωση καὶ διάδοσή τους συντέλεσε πρὸ πάντων μιὰ τάξη ἀνδρῶν, ποὺ εἶχε ὡς ἐπάγγελμα νὰ ἀπαγγέλλη ἀπὸ μνήμης τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα. Οἱ ἄνδρες αὐτοί, ποὺ ἦταν σὰν τοὺς

Ψηφιοποιήθηκε ἀπὸ τὸ Ἰνστιτούτο Ἐκπαιδευτικῆς Πολιτικῆς

παλιούς αοιδούς, ὠνομάζονταν Ὀμηρίδαι καὶ ἀποτελοῦσαν εἶδος συντεχνίας στοὺς κόλπους τῆς ὁποίας φυλάγονταν ζηλότυπα τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα καὶ μεταδίδονταν ἡ γνώση τους. Γνωρίζομε μιὰ τέτοια συντεχνία Ὀμηριδῶν στὴ Χίο. Οἱ Ὀμηρίδες, ποὺ λέγονταν ἐπίσης καὶ ραψῶδοι («ραπτῶν ἐπέων τὰ πόλλ' αοιδοί», Πινδ. Νεμ. II, 3), γύριζαν στὶς πόλεις καὶ ἀπαγγέλλαν διάφορα μέρη ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα στὰ συμπόσια τῶν ἡγεμόνων καὶ στὶς γιορτὲς καὶ πανηγύρεις τοῦ λαοῦ. Κρατοῦσαν λύρα, ἀλλὰ δὲν ξέρομε πῶς καὶ ὡς ποῦ βαθμὸ συνάδευαν μ' αὐτὴ τὴν ἀπαγγελία, οὔτε ἂν ἡ ἀπαγγελία εἶχε χαρακτῆρα ἐπίσημο καὶ ἱερατικὸ ἢ ζωηρὸ καὶ θεατρικόν.

Δημοσίευση καὶ κριτικὴ τοῦ κειμένου στὴν ἀρχαιότητα. Ἡ πρώτη μαρτυρημένη ἐκδοσὴ τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων εἶναι ἡ ἐπὶ Πεισιστράτου, κατὰ τὰ μέσα τοῦ 6. π.Χ. αἰῶνα.

Ὁ Κικέρωνας (De oratore III, 137) γράφει: «Λέγεται ὅτι ὁ Πεισίστρατος πρῶτος τὰ βιβλία τοῦ Ὀμήρου, ποὺ ἦταν πρωτότερα συγκεχυμένα (ἀνακατωμένα), ἔτσι τὰ διάταξε (κατάταξε) ὅπως τὰ ἔχομε σήμερα». («Pisistratus primus Homeri libros confusos antea sic disposuisse dicitur ut nunc habemus»). Τὴν πληροφορία ἐπαναλαμβάνουν ὁ Πανσανίας, ὁ Αἰλιανός, ὁ Ἰούσκιππος καὶ ἓνα ἀνώνυμο ἐπιγράμμα τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας.

Ἡ πληροφορία δὲν μιλάει γιὰ σύνθεσιν ἢ καταγραφήν ἀλλὰ γιὰ κατάταξιν. Στὰ Παναθήναια (ιδρύθησαν τὸ 566 π.Χ.) ἀπαγγέλλεταν αὐτὸ τὸ ἐπίσημο κείμενο καὶ ἀπαγορεύτηκε κάθε ἀλλαγὴ. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐκδοσὴν, ὑπῆρχαν καὶ ἐκδόσεις ποὺ ὀφείλονταν εἶτε στὴν πρωτοβουλία πόλεων («ἐκδόσεις κατὰ πόλεις»), εἶτε στὴν πρωτοβουλία ἀτόμων («ἐκδόσεις κατ' ἄνδρα»). Ἀπὸ τίς πρῶτες τὴν μεγαλύτερη ὑπόληψη στὴν ἀρχαιότητα εἶχε ἡ μασσαλιωτικὴ, ἀπὸ τίς δεύτερες σπουδαία ἦταν ἐκεῖνη ποὺ εἶχε κάμει ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο, ἡ ὁποία λεγόταν Ἰλιάς ἢ ἐκ τοῦ νάρθηκος (νάρθηξ = μικρὴ θήκη), καὶ ποὺ ἐκεῖνος τὴν εἶχε πάντα μαζί του.

Στοὺς μετὰ τὸν Ἀλέξανδρο χρόνους οἱ φιλόλογοι (γραμματικοὶ) τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ἰδίως ὁ Ζηνώδοτος ὁ Ἐφέσιος (325 - 260 π.Χ. περίπου), ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος (257 - 180 π.Χ. περίπου) καὶ ὁ Ἀρίσταρχος ὁ Σαμῶθραξ (217 - 145 π.Χ. περίπου) ἔκαμαν κριτικὲς ἐκδόσεις τοῦ Ὀμήρου καὶ ἀγωνίστηκαν — ἰδιαιτέρως ὁ Ἀρίσταρχος — νὰ ἀποκαταστήσουν τὸ ἀρχικὸ κατὰ τὴν κρίσιν τους κείμενο. Στὴν ἐργασία τους αὐτὴ γνωρίζομε ὅτι χρησιμοποίησαν τὴν ἐκδοσὴν ποὺ κυκλοφοροῦσε τὴν ἐποχὴ τους, τὴν «κοινὴν» θὰ λέγαμε, τίς ἐκδόσεις κατὰ πόλεις, τίς ἐκδόσεις κατ' ἄνδρα καὶ τέλος τίς ἐκδόσεις ποὺ ὁ Ἀρίσταρχος ὀνομάζει τετρίμηνος, δημῶδεις ἢ εἰκασιότερας, καθὼς καὶ σημειώσεις ποιητῶν ἢ λογίων ποὺ ὑπῆρχαν στὶς ἐκδόσεις. Τοὺς στίχους ποὺ θεωροῦσαν παρεμβλητοὺς ἢ ὅτι ἔπρεπε νὰ μετατεθοῦν τοὺς ἐπισήμαναν μὲ εἰδικὰ σημεῖα ποὺ ἐκεῖνοι ἐπινόησαν (ἀστρίσκον, διπλῆν, ὀβελόν,

κεραύνιον, αντίσιγμα κ.ά.). Έργο τῶν ἰδίων εἶναι καὶ ἡ διαίρεση καθενὸς ἀπὸ τὰ δύο ποιήματα σὲ 24 ραψωδίες. Ἡ ἔκδοση τοῦ Ἀριστάρχου φαίνεται πῶς ἀποτελέσεν τὴ βάζη γιὰ ὅλες τὶς κατοπινὲς ἐκδόσεις.

Στὰ χρόνια τοῦ Ἀριστάρχου δύο γραμματικοί, ὁ Ξένων καὶ ὁ Ἐλάνικος, ἰσχυρίζονταν ὅτι ἡ Ἰλιάδα καὶ ἡ Ὀδύσεια δὲν ἦσαν ἔργα τοῦ ἴδιου ποιητῆ (χωρίζοντες). Στὸν Ὀμηρο ἀπόδιδαν μόνο τὴν Ἰλιάδα τὴν Ὀδύσεια, ἀπὸ λόγους κυρίως γλωσσικούς, τὴν θεωροῦσαν ἔργο ἄλλου, μεταγενέστερου ποιητῆ. Ἡ γνώμη τους δὲν προσέχτηκε πολὺ, πολεμήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀρίσταρχο καὶ σχεδὸν λησιμονήθηκε. Μόνο ἀπὸ τὸ 18. αἰῶνα ἄρχισαν νὰ διατυπώνωνται ἀμφιβολίες γιὰ τὴν προσωπικὴ ὑπαρξὴ τοῦ Ὀμήρου, γιὰ τὴν ἀπὸ τὸν ἴδιο ποιητῆ σύνθεσι τῶν δύο ποιημάτων καὶ γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ καθενὸς ἀπ' αὐτά, δημιουργήθηκε δηλαδὴ τὸ λεγόμενον ὁμηρικὸ ζήτημα.

Κριτικὴ τοῦ κειμένου στοὺς νεώτερους χρόνους. Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 17. αἰ. καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18. φιλόλογοι καὶ ἄλλοι λόγιοι ἔθεσαν τὸ ζήτημα εἴτε τῆς ὑπάρξεως τοῦ Ὀμήρου εἴτε τῆς ἐνότητας τῶν δύο ποιημάτων εἴτε τῶν νοθεύσεων στὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσεια.

Πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰταλὸ Vico (1668 - 1774) καὶ τοὺς Ἀγγλοὺς Bentley (1662 - 1742), Wood καὶ Merian (κιτ' ἑξῆς δύο ἔγραψαν γύρω στὸ 1769) ποὺ εἶχαν ἐκφράσει ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Ὀμήρου ἢ τὴν ἐνότητα τῶν δύο ποιημάτων καὶ τὴν ἀπὸ τὸν ἴδιο ποιητῆ σύνθεσή τους, ὁ Γάλλος ἀββὰς Francois d'Aubignac (1604 - 1676) εἶχε θέσει καθαρὰ τὸ ὁμηρικὸ ζήτημα. Στὴ μελέτη του *Conjectures académiques ou dissertation sur l'Iliade*, ποὺ δημοσιεύτηκὲ τὸ 1715, μετὰ τὸ θάνατό του, ἐκφράζει ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Ὀμήρου καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ Ἰλιάδα καὶ ἡ Ὀδύσεια δὲν εἶναι ἐνιαῖα ποιήματα ἀλλὰ, καθένα, ἀποτελεῖ συμπλήρωμα ἀπὸ πολλὰ μικρὰ ἔπη διαφόρων ἀγνώστων ποιητῶν.

Τὰ «Προλεγόμενα» τοῦ Wolf. Στὸ 17. αἰ. δὲν ἦταν τῆς μόδας τὸ «πρωτόγονο» καὶ τὸ «λαϊκόν». Εὐνοϊκὸ κλίμα γι' αὐτὰ δημιουργήθηκε ἕνα αἰῶνα ἀργότερα.

Στὰ 1781 ὁ Γάλλος ἄγγλιστὴς d'Ansse de Villosion ἀνακάλυψε στὴ Βενετία ἕνα χειρόγραφο τῆς Ἰλιάδας (τὸν κώδικα Venetus A τοῦ 10. ἢ 11. μ.Χ. αἰ.) ποὺ εἶχε στὸ περιθώριο ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς διορθώσεις τοῦ Ἀριστάρχου καὶ τῶν ἄλλων ἑλεξανδρινῶν φιλολόγων μὲ τὰ σημεῖα (ἀστερίσκο, κεραύνιο, αντίσιγμα, διπλὴ, ὄβελὸ κλπ.) ποὺ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ ἀποκαταστήσουν τὸ κείμενο.

Ἡ ἐξέταση τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στὸ παραδομένο κείμενο τῆς Ἰλιάδας καὶ κείνο τὸ ὁποῖο ἔδινε τὸ βενετικὸ χειρόγραφο, ὠδήγησε τὸ Γερμανὸ φιλόλογο καὶ καθηγητῆ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Halle Friederich August Wolf (1759 - 1824) νὰ θέσῃ τὸ πρόβλημα τῆς συνθέσεως καὶ τῆς παραδόσεως τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων: «Ἄν τὸ κείμενο τῆς Ἰλιά-

δας ήδη στην αλεξανδρινή εποχή ήταν τόσο άβεβαιο, αυτό σημαίνει ότι και παλαιότερα δεν είχε σταθερή μορφή. Ο Wolf παρουσίασε τις απόψεις του στα Προλεγόμενα στον "Όμηρο (Prolegomena ad Homerum, Halle 1795). Το έργο αποτελεί σταθμό στην κριτική του όμηρικού κειμένου. Σ' αυτό απόκρουσε κατηγορηματικά την άποψη της ένότητας καθενός από τα δύο ποιήματα και ότι αυτά είναι έργο ενός ποιητή. Δύο είναι οι βασικές «θέσεις» του Wolf:

1. Τα άσματα που άπαρτίζουν την 'Ιλιάδα και την 'Οδύσεια δεν είναι ένας ποιητή.

2. Τα άσματα αυτά είναι και στη μορφή και στο περιεχόμενο πρωτόγονα και λαϊκά.

Τις «θέσεις» του αυτές ο Wolf τις υποστηρίζει με πολλά επιχειρήματα που μπορούν να συνοψιστούν στα εξής τρία :

α) Δεν υπήρχε γραφή στην Ελλάδα (τα σήματα λυγρά που αναφέρονται στην 'Ιλιάδα, Z 168, ο Wolf πιστεύει ότι ήταν συνθηματικά σημάδια κι όχι γράμματα) και χωρίς τη βοήθεια της γραφής είναι άδύνατο ένας άνθρωπος μόνος να συνθέσει τόσο έκτεταμένα ποιήματα. Κάθε αοιδός μπορούσε να συνθέσει μόνο περιορισμένης έκτασεως έπικες διηγήσεις.

β) Τα έπη συνθέτονταν για να άπαγγελθούν από μνήμης σε άκροατήριο όχι να διαβαστούν από αναγνώστες ή έκταση έπομένως κάθε έπος έπρεπε να είναι ανάλογη με τις δυνατότητες των συνθετών να το άπομνημονεύσουν και των άκροατών να το παρακολουθήσουν. Είναι παράλογο να υποθέσουμε ότι ένας ποιητής θά μπορούσε να διατηρήσει στη μνήμη του τόσο μακρό ποίημα και ότι θά υπήρχε κοινό που θά ενδιαφέρονταν να το άκούσει.

γ) Αν εξετάσουμε τα δύο ποιήματα — και κυρίως την 'Ιλιάδα — θά βρούμε αντίφάσεις, επαναλήψεις, ανακολουθίες κλπ. που μαρτυρούν πώς δεν υπάρχει έναίο σχέδιο και πώς καθένα από τα δύο αυτά ποιήματα (ο Wolf επέμενε πρό πάντων στην 'Ιλιάδα) στην πραγματικότητα είναι μιá συμπίληση ή συγκόλληση μικρότερων έπων, δημιουργιών διαφόρων αοιδών ή ραψωδών, ή ύποια έγινε πολλούς αιώνας μετά τη σύνθεσή τους. Τα όμηρικά ποιήματα δείχνουν μιάν έμφυτη ποιητική δεξιότητα, όχι όμως ύψηλή τέχνη. Μπορούν να παραβληθούν με τα γερμανικά λαϊκά άσματα που αναφέρει ο Τάκιτος και που συναθροίστηκαν και καταγράφηκαν την εποχή του Καρολομάγνου. Και τα όμηρικά ποιήματα καταγράφηκαν μόλις τον 6. π.Χ. αιώνα από τον Πεισίστρατο, γιατί μόλις τότε ήταν διαδομένη ή γραφή. Ο Πεισίστρατος και οι άλεξανδρινοί έκαμαν τον Όμηρο που έγραψε έμεϊς σήμερα.

Από τα επιχειρήματα αυτά του Wolf και των όπαδών του (άναλυτικώς) το πρώτο, που θεωρούνταν και το σπουδαιότερο, δεν έχει πια σήμερα αξία, γιατί, έπως είπαμε, άποδείχτηκε πώς ή γραφή (Γρομμική Β) ήταν γνωστή στην ήπειρωτική Ελλάδα (Πύλο, Μυκήνες, Όρχομενό) και στην Κρήτη και άρκετά διαδομένη, τουλάχιστο από τα μέσα του 15. π.Χ. αιώνα (στην Κρήτη ή Γρομμική Α υπάρχει τον 18. π.Χ. αι.). Ήταν, έπομένως, δυνατό ο ποιητής - ραψωδός να καταγράψει

τῆ δημιουργία του, ὄχι γιὰ ἀναγνώστες, ἀλλὰ γιὰ δική του εὐκολία. Εἶναι λογικὸ ἐπίσης νὰ ὑποθέσωμε πὼς τὰ μακρὰ αὐτὰ ποιήματα δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ ἀπαγγελθοῦν ὁλόκληρα, ἀλλὰ κατὰ μικρὰ ἢ μεγάλα, καὶ μὲ κάποιαν αὐτοτέλεια, τμήματα ἀνάλογα μὲ τὸ ἀκροατήριον καὶ τὰ ἐνδιαφέροντά του. Ἡ ἔρευνα στὰ χρόνια μας (ἰδιαίτερα οἱ ἔρευνες τῶν M. Parry καὶ A. Lord στὴν Γιουγκοσλαβία) ἔδειξε ἀκόμη πὼς εἶναι δυνατὴ ἡ ἀπομνημόνευση καὶ πιστὴ μετάδοση δεκάδων χιλιάδων στίχων, πράγμα πού, φυσικὰ, ἀγνοοῦσαν ὁ Wolf καὶ οἱ ὀπαδοὶ του.

Οἱ ἀντιφάσεις, ἐπαναλήψεις καὶ ἀνακολουθίες, στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται τὸ τρίτο ἐπιχείρημα, δὲν εἶναι στὴν πραγματικότητα τόσες ὅσες εὑρίσκαν ὁ Wolf καὶ οἱ ὀπαδοὶ του· εἶναι πολὺ λιγώτερες καὶ οἱ πιὸ πολ- λές πιθανὸ παρεμβολές τῶν ραψωδῶν. Τὸ πρωτόγονο καὶ τὸ λαϊκὸ ἀπό- φηο δὲν βρίσκεται πουθενὰ στὰ δύο ποιήματα· παντοῦ ἢ φαντασία τοῦ ποιητῆ τὸ ἔχει δουλέψει καὶ ἐναρθρώσει ἀξεχώριστα στὸ ὄλο.

Τὸ ὁμηρικὸ πρόβλημα στὰ χρόνια μας. Οἱ ἰδέες τοῦ Wolf μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς πὼς κυριαροῦσαν σ' ὄλον τὸν 19. αἰώνα. Ἀπὸ τίς ἀρχές ἡμῶς τοῦ αἰώνα μας οἱ ἀπόψεις αὐτὲς ἀμφισβητήθηκαν ζωηρὰ καὶ σήμερα δὲν εἶναι πιὰ τόσο πολλοὶ οἱ φιλόλογοι ποὺ δέχονται ἄλλον τὸν ποιητῆ τῆς Ὀδύσσειας καὶ ἄλλον τῆς Ἰλιάδας, κι εἶναι λι- γώτεροι ἐκεῖνοι ποὺ δέχονται ὅτι τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσεια τίς ἀπαρ- τίξουν μικρότερα ἄσματα, ἔργα διαφόρων ποιητῶν (γιὰ τὴν Ἰλιάδα δέχονται ξεχωριστὰ ἄσματα: Ἰαγίλληϊδα, Διομήδεϊα, Πατρόκλειαι, Ἀτρηϊδα, Δολώνεια· γιὰ τὴν Ὀδύσεια: Τηλεμάχεια, ὄστω τοῦ Ὀδυσσεῆ, μνηστηροφονία). Εἶναι καὶ μερικοὶ ποὺ δέχονται καὶ γιὰ τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσεια πολὺ περισσότερες ἀρχικὲς ἐνότητες (Ἀνα- λυτικὴ θεωρία). Ὑπάρχουν ἡμῶς καὶ φιλόλογοι ποὺ δέχονται ἓνα τὸν ποιητῆ καὶ τῶν δύο ποιημάτων, ὅτι καθένα ἀπ' αὐτὰ ἀποτελεῖ μιὰ ξεχωριστὴ ἐνότητα ποὺ πραγματοποιεῖτο μὲ βάση ἓνα σχέδιο, καὶ ὅτι οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσεια ὀφείλονται στὴ διαφορὰ τοῦ θέματος· ἀναγνωρίζουν μονάχα πὼς ἔγιναν μερικὲς μεταγενέστερες προσθήκες ἀπὸ τοὺς ραψωδοὺς καὶ τοὺς ἀντιγραφεῖς (Ἐνωτικὴ θεωρία). Εἰδικώτερα:

Οἱ γλωσσολόγοι βεβαιώνουν ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν ὁμηρικῶν ποιη- μάτων δὲν εἶναι ἓνα ἴδιωμα λαϊκὸ ποὺ μόνον μιλιόταν, ἀλλὰ ἓνας τρόπος ἐκφράσεως καλλιεργημένος καὶ σύνθετος· εἶναι μιὰ γλῶσσα τεχνητὴ, λογοτεχνικὴ, σχηματισμένη μὲ τὴν ἀνάμειξη ἰωνικῶν κυρίως, αἰολικῶν λιγώτερο, κι ἐλάχιστων ἀττικῶν καὶ ἀρκαδοκυπριακῶν στοιχείων.

Τὴν ἔλλειψη κάθε ὑπαινιγμοῦ στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα γιὰ γραφὴ τὴν ἀποδίδουν ὄχι σὲ ἄγνοιαν τῆς, ἀλλὰ σὲ ὑπολογισμένη ἀπὸ τὸν ποιητῆ ἀποσιώπηση, γιὰ νὰ ἔχῃ τὸ ἔργο μεγαλύτερη ἀληθοφάνεια, ἐπειδὴ ἀνα- φέρεται σὲ μιὰ προγενέστερη ἥρωικὴ ἐποχῆ.

Τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, ἐξ ἄλλου, ἔδειξαν πὼς οἱ Ἕλληνες τοῦ 9. καὶ τοῦ 8. π.Χ. αἰ. δὲν ἦταν καθόλου βάρβαροι, «πρωτόγονοι», ἀλλὰ κληρονόμοι κοινωπιῶν ποὺ εἶχαν ἀγαπήσει τὴν τέχνην καὶ τὴν πο-

λυτέλεια. Οί άριστοκράτες τών πόλεων, στους όποιους κυρίως άπευθύνονταν οί ραψωδοί, ήταν σέ θέση νά νιώσουν λεπτές αισθητικές άπολαύσεις. Καί τή λογοτεχνική άξία πού άρνιόνταν ό Wolf και οί όπαδοί του στην 'Ιλιάδα, τήν είδαμε (σελ. 35 κ.έ.) νά φανερώνεται άφθαστη σέ ένα από τά ωραιότερα έπεισόδιά της.

Πολλοί έρευνητές σήμερα δέχονται ότι καθένα από τά δύο ποιήματα έχει άδιάσπαστη ενότητα και ότι όσοι τά κομματιάζουν καταστρέφουν τήν ποιήσή τους. Είναι, λένε, πιθανό ό ποιητής τής 'Ιλιάδας και τής 'Οδύσειας νά είχε υπόψη του παλαιότερα έπη, αλλά, πάντως, καθένα από τά δύο ποιήματα συντέθηκε επάνω σέ σχέδιο έναίιο και σταθερό, μέ άρχή, μέση και τέλος. Οί ραψωδοί και οί αντίγραφείς παράχωσαν στίχους όχι όμως μεγάλες ενότητες. Μονάχα τό τμήμα ψ 297 - ω 548 τής 'Οδύσειας είναι πιθανό όλόκληρο παρέμβλητο κι άποτελούσε ίσως εισαγωγή στό χαμένο έπος Τηλεγόνοια.

Στή μεταβολή αύτή τών γνώμων συντέλεσαν, όπως είπαμε, και οί αρχαιολογικές ανακαλύψεις και ή πρόοδος τής κριτικής, πρò πάντων όμως οί συγκριτικές γραμματολογικές μελέτες από τις όποιες καταδείχτηκε ότι παντού όπου υπάρχει μεγάλο ποιητικό έργο υπάρχει και μεγάλος ποιητής. Βρήκε βέβαια και ό "Όμηρος έτοιμη πλούσια ποιητική ύλη και γλώσσα επιτήδεια για νά έκφραστ, αλλά αύτός, μέ τό ποιητικό του δαιμόνιο και τήν έξοχη γνώση του τής ανθρώπινης ζωής, έπινόησε τή θαυμαστή οικονομία τών δύο ποιημάτων, χαρακτήρισε τά πρόσωπα, παρενέβαλε έπεισόδια και τελικά σύνθεσε σέ ένα όλο τήν 'Ιλιάδα πρώτα και τήν 'Οδύσεια ύστερα.

Ό άγνωστος συγγραφέας τής όνομαστής «Περὶ Ύψους» πραγματείας εϋστοχα χαρακτηρίζει τά δύο ποιήματα (IX, 13): «'Η 'Ιλιάδα, γραμμένη από τόν ποιητή στην άκμή τής ηλικίας του, είναι δραματική και γεμάτη άγώνες' ή 'Οδύσεια γραμμένη σέ ηλικία γεροντική, περιέχει περισσότερο διηγήσεις, πού είναι γνώρισμα τών γηρατειών' μπορούμε νά παραβάλουμε τόν "Όμηρο στην 'Οδύσεια μέ τόν ήλιο όταν δύη, ό όποιος διατηρεί τή μεγαλοπρέπειά του, όχι όμως και τή θερμαντική του δύναμη». Τήν 'Οδύσεια τή θεωρεί ως τόν επίλογο τής 'Ιλιάδας («ού γάρ άλλο ή τής 'Ιλιάδος επίλογός έστιν ή 'Οδύσεια» IX, 12).

Και άλλοι στην αρχαιότητα θεωρούσαν τήν 'Ιλιάδα ως τό νεανικό έργο του 'Ομήρου και τήν 'Οδύσεια ως τό γεροντικό, γνώμη πού και σήμερα δέν θεωρείται άπίθανη.

Τή χαλαρότητα, τό κάπως άτονο, τής 'Οδύσειας άσφαλώς είχε υπόψη του και ό 'Οράτιος, όταν έγραφε ('Επιστολή πρòς Πείσωνας, 359): Quandoque bonus dormitat Homerus! (Καμμιά φορά νυστάζει ό καλός "Όμηρος).

'Αγαπητότερα από κάθε άλλο έργο στην αρχαιότητα τά όμηρικά ποιήματα, διασώθηκαν, μετά τις βαρβαρικές έπιδρομές, στό Βυζάντιο, όπου οί μοναχοί μέ αγάπη τά αντίγραφαν και ό αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Εϋστάθιος τό 12. αί. έγραφε τά γνωστά σχόλια πού τά έχομε σέ αυτόγραφο του συγγραφέα. Στή δύση, τό Μεσαίωνα, ήταν άγνωστα

και τὸ πολυδιαβασμένο Roman de Troie, γραμμένο ἀπὸ τὸν Benoit de Sainte - Maure, ἀντλεῖ ὄχι ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Δίκτυν τὸν Κρήτα καὶ τὸν Δάρητα τὸν Φρύγα (κι οἱ δυὸ ἔζησαν τὸν 1. ἢ 2. μ.Χ. αἰώνα κι ἔγραψαν γιὰ τὸν τρωικὸ πόλεμο στὴν ἑλληνικὴ, τὰ ἔργα τους ὅμως σώθηκαν μονάχα σὲ λατινικὴ μετάφραση σ' ἐπιτομῇ). Μόλις στὴν Ἀναγέννηση γίνονται γνωστά, ἀπὸ τοὺς φυγάδες Ἑλληνας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα στὴν Ἰταλία πρῶτα καὶ στὶς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χῶρες κατόπι. Στὰ 1488 τυπώθηκαν πρῶτη φορὰ στὴ Φλωρεντία ἀπὸ τὸ Δημήτριο Χαλκοκονδύλη (editio princeps) καὶ στὰ 1504 ἀπὸ τὸν Ἄλδο Μανούτιο στὴ Βενετία.

Ὁ θαυμασμὸς πρὸς τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα παραμένει ζωηρὸς ὡς τις μέρες μας καὶ κάθε μορφωμένος σ' ὅλον τὸν κόσμον θεωρεῖ ὑποχρέωσή του νὰ τὰ γνωρίσῃ τουλάχιστο σὲ μετάφραση, ἀν δὲν μπορῇ νὰ τὰ χαρῇ στὸ πρωτότυπο.

ἌΛΛΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΑΠΟΔΙΔΟΜΕΝΑ ΣΤΟΝ ΟΜΗΡΟ

Στὸν Ὅμηρον ἀποδόθηκαν καὶ μερικὰ ἄλλα μικρότερα ποιήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ περισσότερα ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς. Τὰ ποιήματα αὐτὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα :

1. *Οἱ Ὅμηρικοὶ Ὕμνοι*. Εἶναι 34 ποιήματα, ἀγνωστων ποιητῶν, ἄνισα μεταξὺ τους, γραμμένα σὲ ἑξάμετρο πιθανὸ γιὰ νὰ χρησιμεύσουν ὡς εἰσαγωγή (προοίμια) στὶς ἐπικές ἀπαγγελίες μετ' τὴν εὐκαιρία πανηγύρεων ἢ ἑορτῶν ὅπου σύχναζαν οἱ ραψωδοί. Τὸ περιεχόμενον τοῦ καθενὸς εἶναι ἕνας ὕμνος πρὸς ἕνα θεὸ (εἰς Ἀπόλλωνα, εἰς Διὸν, εἰς Ἄφροδίτην κλπ.). Ὁ ραψωδὸς ἐπικαλεῖται σ' αὐτὸν τὸ θεὸ τοῦ ὁποῖου πανηγυρίζοταν ἡ ἑορτὴ. Ὁ παλαιότερος ἀπὸ τοὺς ὕμνους πιθανὸ εἶναι ὁ ἀφιερωμένος στὸν Ἀπόλλωνα τὸν Δῆλιον, πού κι ὁ Θουκυδίδης ἀκόμη (III, 104) ἀπόδιδε στὸν Ὅμηρον. Ἐξυμνεῖται σ' αὐτὸν ἡ γέννηση τοῦ θεοῦ στὴ Δῆλον. Ἡ ἔρευνα σήμερα δὲν δέχεται τοὺς ὕμνους ὁμηρικοὺς καὶ τοὺς χρονολογεῖ ἀπὸ τὸν 7. ὡς τὸν 6. π.Χ. αἰώνα. Τὰ μικρὰ αὐτὰ ποιήματα εἶναι μιὰ ἀπόδειξις τῆς διάδοσεως τῶν ἐπικῶν ἀπαγγελιῶν σὲ ὅλο τὸν ἑλληνικὸν κόσμον.

2. *Ἡ Βατραχομουμαχία*. Ἀποτελεῖ κωμικὴ παρωδία τῆς Ἰλιάδας. Σ' αὐτὴ περιγράφεται ἕνας φανταστικὸς πόλεμος μεταξὺ ποντικῶν καὶ βατράχων. Ὁ ποιητὴς εἶναι ἄγνωστος. Στὸ λεξικὸν Σούδα ὑπάρχει ἡ εἰδηση ὅτι στὴν ἀρχαιότητα μερικὸι τὴν ἀπόδιδαν στὸν Κἄρα Πίγρητα, ἀδελφὸ τῆς βασίλισσας Ἀρτεμισίας.

3. *Ὁ Μαργίτης*. Κωμικὸ ἔπος ποῦ χάθηκε. Ὁ ἥρωας Μαργίτης (= μωρὸς) ἦταν ἕνας παράξενος τύπος ποῦ καταπαύοταν μετ' πολλὰς δουλειὰς χωρὶς νὰ μπορῇ νὰ φέρῃ καρμὶα σὲ πέρας. Χαρακτηρίζεται πετυχημένα ἀπὸ τὸ στίχο ποῦ μᾶς διάσωσε ὁ Πλάτωνας :

πόλλ' ἠπίστατο ἔργα, κακῶς δ' ἠπίστατο πάντα.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐκτιμοῦσε πολὺ τὸ ποίημα αὐτὸ πού, κατὰ τὴν ἰδέα του, ἦταν γιὰ τὴν κωμωδία ὅ,τι ἡ Ἰλιάδα καὶ ἡ Ὀδύσεια γιὰ τὴν τραγωδία. Ὁ ποιητὴς εἶναι ἄγνωστος. Ἡ Σοῦδα ἀναφέρει καὶ γι' αὐτὸ τὴν εἴδηση πὼς εἶναι ἔργο τοῦ Κάρα Πίργρητα.

Στὸν Ὅμηρον ἀποδίδαν καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ λεγόμενα κύκλια ἔπη (βλ. ἀμέσως πῶς κάτω), ὅπως τῆ Θηβαΐδα, τὴν Οἰχαλίαις ἀλωσιν καὶ τὰ Κύπρια.

ΚΥΚΛΙΑ ΕΠΗ

Ὠνόμαζαν στὴν ἀρχαιότητα «κύκλια ἔπη» ἢ «ἐπικὸν κύκλον» μερικὰ ἄλλα ἔπη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσεια, πού ἀποδίδονταν σὲ διάφορους ποιητές. Ἐκτὸς ἀπὸ λίγα ἀπισπάσματα τὰ ἔπη αὐτὰ χάθηκαν, ξέρομε ὅμως τὸ περιεχόμενο καὶ τοὺς τίτλους τοὺς ἀπὸ τῆς περιλήψεως τῆς Χρηστομαθείας τοῦ Πρόκλου (πιθανὸ τοῦ νεοπλατωνικοῦ). Ἐπιτομὴ τῶν περιλήψεων αὐτῶν ἔχομε καὶ στὴ Μυριόβιβλο τοῦ πατριάρχου Φωτίου. Τὰ ἔπη αὐτὰ ἦταν τὰ ἑξῆς:

Α. Τοῦ τρωικοῦ κύκλου: 1. Κύπρια, πού περιλάμβαναν τὰ σχετικὰ μὲ τὴν τρωικὴ ἐκστρατεία ὡς ἐκεῖ πού ἀρχίζει ἡ Ἰλιάδα. Μερικὰ τὰ ἀποδίδαν στὸν Ὅμηρον κι ἄλλοι στὸν Ἡγησία ἢ Ἡγησίνο ἢ, πιθανώτερα, στὸν Στασίνο. 2. Αἰθιοπίς, συνέχεια τῆς Ἰλιάδας, ἔργο πιθανὸ Ἀρκτίου τοῦ Μιλήσιου. 3. Ἰλίου πέρσις, περιλάμβανε τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀλωση καὶ καταστροφή τῆς Τροίας. Ποιητὴς τῆς θεωροῦνταν ὁ Ἀρκτίος ὁ Μιλήσιος. 4. Μικρὰ Ἰλιάς, πραγματευόταν τὴν ἐπιδίκαση τῶν ὅπλων τοῦ Ἀχιλλέα στὸν Ὀδυσσεά καὶ τῆς συνέπειές τῆς καὶ μερικὰ ἄλλα περιστατικὰ τοῦ τρωικοῦ πολέμου ὡς τὸ μπάσιμον τοῦ δούρειου ἵππου στὴν πόλη, ποιητὴς τῆς θεωροῦνταν ὁ Λέσχος ὁ Μυτιληναῖος. 5. Νόστοι, ἐξιστοροῦσαν τῆς περιπέτειες, τῶν Ἀχαιῶν ἡρώων κατὰ τὴν ἐπιστροφή στὴν πατρίδα (νόστο) ποιητὴς τοὺς Ἀγίας ὁ Τροϊζήνιος. 6. Τηλεγένεια, πραγματευόταν τῆς περιπέτειες τοῦ Ὀδυσσεά, τοῦ Τηλέμαχου καὶ τῆς Πηνελόπης ἔπειτα ἀπὸ τὴ μνηστηροφονία, ποιητὴς τῆς θεωροῦνταν ὁ Εὐγάμμων ὁ Κυρηνάιος ἢ ὁ Κινάιθων ὁ Λακεδαιμόνιος.

Β. Τοῦ θηβαϊκοῦ κύκλου: 1. Οἰδιπόδεια, περιεῖχε τὸν μῦθο τοῦ Οἰδίποδα κι ἀποδίδοταν στὸν Κινάιθωνα τὸ Λακεδαιμόνιο. 2. Θηβαΐς, πραγματευόταν τῆς τύχες τῶν Λαβδακιδῶν καὶ τὴν ἐκστρατεία τῶν Ἑπτὰ (ἀρχηγῶν) ἐναντίο τῆς Θήβας κι ἀποδίδοταν στὸν Ὅμηρον. 3. Ἐπίγονοι, ἐξιστοροῦσε τὴν ἀλωση τῆς Θήβας ἀπὸ τοὺς γιουὺς τῶν Ἑπτὰ ἡρώων κι ἀποδίδοταν στὸν Ὅμηρον ἢ, πιθανώτερα, στὸν Ἀντίμαχο τὸν Κολοφώνιο.

Ἐξω ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς μεγάλους μυθικοὺς κύκλους ὑπῆρχαν καὶ μερικὰ ἄλλα ἔπη, ὅπως ἡ Τιτανομαχία πού ἀναφέροταν σὲ συγκρούσεις θεῶν ὡς τὴν κυριαρχία τοῦ Δία καὶ ποιητὴς τῆς θεωροῦνταν ὁ Ἀρκτίος ὁ Μιλήσιος ἢ ὁ Εὐμηλος ὁ Κορίνθιος, ἢ Ὁἰχαλίαις

ἄλωσις, πού ἐξιστοροῦσε τὴν κατάκτηση τῆς πόλης αὐτῆς ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ καὶ τὴν ἀπαγωγή τῆς Ἰόλης καὶ τὴν ἀπόδοσιν ἄλλοι στὸν Ὅμηρο κι ἄλλοι, πιθανώτερα, στὸν Κρεώφυλο τὸ Σάμιο, ἢ Δαναΐς, ἢ Μινυάς, ἢ Φωκάς, ἴσως κι ἄλλα· γιὰ τὰ τελευταῖα αὐτὰ ὅμως δὲν ξέρομε τίποτε ἄλλο πέρα ἀπὸ τὸν τίτλο τους.

Τὰ «κύκλια ἔπη» ἔχουν σπουδαιότητα, γιατί ἀπ' αὐτὰ πῆραν τίς ὑποθέσεις πολλῶν ἔργων τους οἱ λυρικοὶ κι οἱ τραγικοὶ ποιητῆς (πιθανὴ χρονολογία τῶν «κυκλίων ἐπῶν» 8. - 6. π.Χ. αἰώνας).

Τοὺς «Ὀμηρικοὺς Ὕμνους», τὴ «Βατραχομουμαχία», τὰ ἀποσπάσματα τῶν «Κύκλιων ἐπῶν» καὶ τὰ ἐλάχιστα πού σώζονται ἀπὸ τὸν «Μαργίτη» καὶ τ' ἄλλα παρωδικὰ ἔπη τὰ βρῖσκει κανεὶς στὸν 5. τόμο τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ὁμήρου ἀπὸ τὸν T. W. Allen (Bibliotheca Oxoniensis).

2. ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΕΠΟΣ. ΗΣΙΟΔΟΣ (γεν. μέσα τοῦ 8. π.Χ. αἰ. περίπου)

Τὸ περιεχόμενον τῆς Ὀδύσειας σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσωμε κάποια χαλάρωση τῆς ἀριστοκρατικῆς ἀντιλήψεως γιὰ τὴ ζωὴ καὶ πῶς ἔντονη παρουσία ἠθικῶν σκέψεων. Θὰ μπορούσε ἴσως νὰ πῆ κανεὶς ὅτι ἦδη σ' αὐτὴν ἔχομε τὴ χαρμηλὴ τοῦ διδασκατικοῦ ἢ βιοσοφικοῦ ἔπους. Ὁ κύριος ὅμως ἀντιπρόσωπος τοῦ λογοτεχνικοῦ αὐτοῦ εἶδους εἶναι ὁ Ἡσιόδος.

Ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἡσιόδου. Τὰ ποιήματα τοῦ Ἡσιόδου φανερώουν περιβάλλον διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν ὀμηρικῶν ποιημάτων. Σ' αὐτὰ δὲν ἔχομε νὰ κάμωμε μὲ περήφανους καὶ μεγαλόψυχους ἠγεμόνες πού μαζί μὲ τοὺς «λαοὺς» πολεμοῦν γιὰ κῦδος, ἀλλὰ μὲ σκληροὺς καὶ ἀδικούς ἀρχόντες πού ἐξουσιάζουν τὴ Βοιωτία καὶ καταδυναστεύουν τοὺς φτωχοὺς χωρικοὺς τῆς. Οἱ κοινωνικὲς μεταβολὲς πού συντελέστηκαν στὸ τέλος τῶν ὀμηρικῶν χρόνων (ὀμηρικοὶ χρόνοι: 12. - 8. π.Χ. αἰ.) εἶναι σημαντικὲς: διάσπαση τοῦ γένους, ἄνοδος τῆς ἀριστοκρατίας, οἰκονομικὴ ἀστάθεια. Ὑπάρχει μεγάλη δυστυχία. Τὸ άτομο δὲν αισθάνεται τὴν εὐστάθεια ἐκεῖνη πού αισθανόταν πρὶν μέσα στὸ γένος. Νιώθει ἀπομονωμένον καὶ γαμμένο ἀνάμεσα στὴν ἀναρχία καὶ τὴν τυραννία. Ἄντ' ἐνὸς βασιλιᾶ ἔχει τώρα πολλὰ ἀφεντικά πού ἐκμεταλλεύονται τὴν ἀδυναμία του. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἀντὶ νὰ καλλιεργῆ μιὰ γωνιά στὸ κοινὸ κτῆμα τοῦ γένους (συλλογικὴ ἰδιοκτησία) ἔχει δικό του κλῆρο (ἀτομικὴ ἰδιοκτησία), ἀλλὰ τόσο μικρὸ πού δὲν μπορεῖ νὰ θρέψῃ τὴν οἰκογένειά του· γι' αὐτὸ ἢ πρέπει νὰ ἀποκτήσῃ περισσότερη γῆ ἢ λιγώτερα παιδιά. Ὁ Ἡσιόδος περιγράφει μὲ ζωηρὰ χρώματα τοὺς χρόνους αὐτοὺς τῆς ὀδύνης καὶ τῆς ἀγωνίας. Δὲν ὑπάρχει πιά ἀλληλεγγύη. Καθένας φροντίζει μονάχα γιὰ τὸν ἑαυτὸ του. Δὲν ὑπάρχει οἶκος οὔτε γιὰ τοὺς γέροντες γονεῖς. Χάθηκε ἡ εἰρήνη. Ὁ γείτονας στρέφεται ἐναντίου τοῦ γείτονα κι ὁ φίλος ἐναντίου τοῦ φίλου. Μονάχα ἡ σκληρὴ δουλειὰ μπορεῖ νὰ γλυτώσῃ τοὺς φτωχοὺς ἀπὸ τὴν πείνα καὶ τὴν ἀθλιότητα. Κι ὁ ποιητῆς συμ-

περαίνει μελαγχολικά πώς οι ημέρες του σιδήρου είναι σκοτεινές συγκρινόμενες με τις φωτεινές ημέρες του χρυσού.

Οι «βασιλείς» των *Ἔργων* και *Ἡμερών* δὲν ἔχουν τίποτε τὸ κοινὸ μετὰ τὸς βασιλεῖς «ποιμένας λαῶν» τῆς ὀμηρικῆς κοινωνίας. Ὁ ποιητὴς δὲν ἀσχολεῖται λοιπὸν μετὰ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ μετὰ βλέμμα θετικὸ παρατηρεῖ τὸν κόσμον μέσα στὸν ὁποῖο ζῆ. Προσπαθεῖ νὰ καταλάβῃ τὴ ζωὴ τοῦ καιροῦ του καὶ μετὰ ἠθικὰ παραγγέλματα νὰ τὴν καλυτερέψῃ. Δὲν ἀποβλέπει νὰ τέρψῃ ἀλλὰ νὰ διδάξῃ. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἡσίοδος θεωρεῖται ὁ πατέρας τοῦ διδακτικοῦ ἢ βιοσοφικοῦ ἔπους.

Ἡ ζωὴ τοῦ. Ὁ Ἡσίοδος γεννήθηκε κατὰ τὰ μέσα τοῦ 8. π.Χ. αἰ. Ἡ οἰκογένειά του ἀπὸ τὴν αἰολικὴ Κύμη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἦλθε στὴ Βοιωτία καὶ καλλιέργησε ἕνα μικρὸ ἀγρόκτημα στὶς πλαγιὰς τοῦ Ἐλικῶνα, στὸ χωριὸ Ἄσκρα κοντὰ στὶς Θεσπιές. Ὅταν πέθανε ὁ πατέρας του, ὁ Ἡσίοδος δὲν συμφώνησε μετὰ τὸν ἀδελφὸ του Πέρση στὸ μοῖρασμα τῆς περιουσίας καὶ κατὰλῆξαν στοὺς δικαστὲς «βασιλεῖς ἀχόρταγους γιὰ δῶρα» ποὺ δικαίωσαν τὸν ἀδελφὸ του. Τὸ ποίημα *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* γράφηκε ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἐρίδων αὐτῶν.

Κατὰ μία μεταγενέστερη εἰδήση, ποὺ οἱ ἀρχές τῆς βρίσκονται στὸν Ἀριστοφάνη (Εἰρήνη 1282 - 83, 1286 - 87), ὁ Ἡσίοδος νίκησε τὸν Ὀμηρο σὲ ποιητικὸ ἀγῶνα ποὺ ὀργάνωσε ὁ βασιλεὺς τῆς Χαλκίδας τῆς Εὐβοίας Πανήδης καὶ στὸν ὁποῖο πῆραν μέρος οἱ δύο ποιητὲς. Πρόκειται ὀλοφάνερα γιὰ μῦθο γεννημένο σὲ σχολικὸ περιβάλλον τοῦ 5. ἢ 4. π.Χ. αἰ., ὅπου ἔκαναν συγκριτικὴ ἀξιολόγηση (σύγκρισις) τοῦ ἠρωικοῦ καὶ τοῦ διδακτικοῦ ἔπους. Τὰ ὀμηρικὰ ποιήματα τὰ γνώρισε ἀπὸ τοὺς περιπλανώμενους ραψωδοὺς καὶ φαίνεται πῶς ἀρκετὰ νωρὶς ἔγινε ἕνας ἀπ' αὐτοὺς, χωρὶς νὰ σημαίνει τοῦτο ὅτι ἄφησε τὰ χωράφια του ἢ ὅτι ἔκανε μακρινὰ ταξίδια.

Ἔργα τοῦ Ἡσιόδου. Μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ Ἡσιόδου μᾶς παραδόθηκαν τρία ποιήματα: Ἡ Θεογονία (1022 στίχοι), τὰ Ἔργα καὶ Ἡμέραι (828 στίχοι) καὶ Ἡ Ἄσπις Ἡρακλέους (480 στίχοι). Τοῦ τελευταίου ἀνοῦ ἔργου ἴσως οἱ 56 πρώτοι στίχοι, στοὺς ὁποίους ἐξιστορεῖται ἡ γέννηση τοῦ Ἡρακλεῖ, προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο· οἱ ὑπόλοιποι, στοὺς ὁποίους περιγράφεται ἡ ἀσπίδα τοῦ Ἡρακλεῖ κατὰ μίμησιν τοῦ Στῆς Διῶδας, ὅπου περιγράφεται ἡ ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλεῖ, εἶναι νόθοι, πιθανὸν ἔργο μαθητῆ τοῦ Ἡσιόδου. Οἱ 56 αὐτοὶ στίχοι ἴσως προέρχονται ἀπὸ ἕνα ποίημα τοῦ Ἡσιόδου ποὺ χάθηκε, τὸν Γυναικῶν κατὰ λόγον ἢ Ἡοίας. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἦταν συνέχεια τῆς Θεογονίας καὶ περιεῖχε κατὰλογον τῶν γυναικῶν ποὺ ἀπὸ θεοὺς γέννησαν ἥρωες. Ὀνομάστηκε Ἡοίαι ἀπὸ τὴ συχὴ ἐπανάληψη τῶν λέξεων «ἦ οἶη» = ἦ καθὼς ἦ... ποὺ ἦταν τρόπος μεταβάσεως σὲ ἄλλη ἥρωίδα. Τὰ τελευταῖα χρόνια βρέθηκαν σὲ παύρους ἀρκετὰ ἀπυσπᾶσματα ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ ἔτσι ποὺ ἔγινε δυνατό μερικὰ τμήματά του νὰ ἀνασυνθεθοῦν.

Στὸν Ἡσίοδο ἀποδίδονται ἐπίσης, χωρὶς νὰ εἶναι γνήσια ἔργα του, μερικὰ ἄλλα ποιήματα, ὅπως Ἡ Μελαμπόδεια, ὁ Κήυκος γὰ-

μος, ἡ Θησέως εἰς Ἄιδου κατάβασις, αἱ Χίρωνος ὑποθήκαι, ἡ Γῆς περίοδος κ.ἄ.

Κατὰ τὸν περιηγητὴν Πausανία στίς μέρες του (μέσα 2. μ.Χ. αἰ.) οἱ περὶ τὸν Ἑλικῶνα Βοιωτοὶ ἀναγνώριζαν ὡς γνήσιο ἔργο τοῦ Ἡσίοδου μόνον τὰ Ἔργα καὶ Ἡμέρας. Ὀλόκληρη ὁμοίη ἢ πρὶν ἀπὸ τὸν Pausanias ἀρχαιότητα ὁμόφωνα τοῦ ἀποδίδει καὶ τῆ Θεογονία καὶ τῆ γνώμη αὐτῆ παραδέχεται καὶ ἡ νεώτερη κριτική. Ὑποπτοὺς θεωρεῖ μόνον τοὺς στίχους 965 - 1022 τῆς Θεογονίας.

Ἡ Θεογονία. Τὸ ποίημα αὐτὸ ἀποτελεῖ προσπάθεια νὰ ὑπαχθοῦν σὲ ἓνα σύστημα οἱ διάφοροι ἑλληνικοὶ μῦθοι γιὰ τὴ γένεση τῶν θεῶν καὶ τοῦ κόσμου. Στὸ ἔργο ἀνακατεῖνται θρησκευτικὲς παραδόσεις τῆς Ἀνατολῆς τῶν μέσων τῆς 2. π.Χ. χιλιετηρίδας, προελληνικὲς καὶ μυκηναϊκὲς, χωρὶς νὰ μπορῇ ἀκόμη ἡ ἔρευνα νὰ προσδιορίσῃ μὲ περισσότερη ἀκρίβεια τὰ μερίδια. Πάντως χάσκει γιὰ τὸν Ἡσίοδο ἦταν ἡ ἄβυσσος ποὺ χάσκει, ὅχι τὸ ἄτακτο ἀνακάτωμα τὴν τελευταία αὐτῆ σημασία τὴν πῆρε ἡ λέξις στοὺς πρώτους Ἑλληνας φιλοσόφους. Εἶναι πιθανὸν ὅτι εἶχε ἐπίσης ὑπόψιν τοῦ ὁ ποιητῆς καὶ ἱεροῦς λόγου τοῦ βοιωτικοῦ ἱερατείου.

Σύντομη ἀνάλυση. Τὸ ποίημα ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη. Στίχ. 1 - 115 : Προοίμιον. Στίχ. 116 - 964 : Θεογονία, Κοσμογονία, Τιτανομαχία. Στίχ. 965 - 1022 : Ἡρωογονία. Εἰδικότερα : Στίχ. 1 - 115. Ἐπίβληση τῶν Μουσῶν. Στίχ. 116 - 132. Γένεση τοῦ σύμπαντος. Στὴν ἀρχὴ ὑπῆρχε τὸ Χάος, ἔπειτα ἡ Γῆ καὶ ὁ Ἔρωτας, ὁ θεὸς τῆς παραγωγικῆς δυνάμεως. Ἀπὸ τὸ Χάος γεννήθηκε ἡ Νύχτα, ἀπὸ τῆ Νύχτα τὸ Φῶς. Ἡ Γῆ γέννησε τὸν Οὐρανὸν καὶ τὴ Θάλασσα. Στίχ. 133 - 210. Βασιλεία τοῦ Οὐρανοῦ. Ἀπ' αὐτὸν γεννήθηκαν οἱ Τιτάνες, οἱ Κύκλωπες, ὁ Κρόνος καὶ ἄλλοι. Ὁ Κρόνος ἀκρωτηριάζει τὸν Οὐρανὸν καὶ βασιλεύει ἀντὶ ἐκείνου. Στίχ. 211 - 452. Βασιλεία τοῦ Κρόνου. Ἀπὸ αὐτὸν καὶ τῆ Ρέα προήλθε μιὰ γενεὰ θεῶν : Ζεὺς, Ἡρα, Ἄδης, Ποσειδῶν κλπ. Στίχ. 453 - 964. Βασιλεία τοῦ Δία. Ὁ Ζεὺς νικά τοὺς Τιτάνες καὶ τὸν Τυφῶα. Ἀπὸ τὸν Δία γεννοῦνται οἱ Μοῦσες, ὁ Ἀπόλλωνας, ἡ Ἄρτεμις, ὁ Ἄρης, ὁ Ἑρμῆς, ἡ Ἄθρηά καὶ οἱ ἄλλοι θεοί. Στίχ. 965 - 1022. Κατάλογος ἡρώων ποὺ γεννήθηκαν ἀπὸ θεῶν. Οἱ στίχοι αὐτοί, ὅπως εἶπαμε, θεωροῦνται προσθήκη μεταγενέστερη.

Ἡ κεντρικὴ ἰδέα τοῦ ποιήματος εἶναι ὅτι ἡ βασιλεία τοῦ Δία ἐγκαινιάζει μιὰν ἐποχὴ δικαιοσύνης στὸν ἄσμο. Ὁ Δίας, ἀπόλυτος καὶ παντοτινὸς κύριος τοῦ κόσμου, ἀποτελεῖ ἐγγύηση τῆς τάξεως καὶ τῆς δικαιοσύνης στὸ σύμπαν, γιὰτὶ «αὐτὸς μοίρασε στοὺς ἀθάνατους τὰ ἀξιώματα» (στίχ. 885). Ἡ ἴδια πίστη στὴ δικαιοσύνη τοῦ Δία ὑπάρχει καὶ στὸ ἄλλο ποίημα τοῦ Ἡσίοδου Ἔργα καὶ Ἡμέραι, καὶ ἀποτελεῖ τοῦτο ἀπόδειξις πὺς ὁ ἴδιος εἶναι ὁ ποιητῆς καὶ τῶν δύο.

Ἔργα καὶ Ἡμέραι. Στὸ ποίημα αὐτὸ ὁ Ἡσίοδος ἀπευθύνεται στὸν ἀδελφὸ του Πέρση, ὁ ὅποιος, διαφθείροντας μὲ δῶρα τοὺς δικαστὰς στίς Θεσπιές, πέτυχε νὰ πάρῃ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς πατρικῆς περιουσίας, ἀπὸ τὴν τεμπελιά του ὅμως φτώχυνε καὶ ἀπειλοῦσε τὸν

Ἡσίοδο μὲ νέα δίκη. Ἡ πρόθεση τοῦ ποιητῆ εἶναι νὰ φέρῃ αὐτὸν τὸν κακὸ ἀδελφὸ στὸ δρόμο τῆς δικαιοσύνης, τῆς τίμιας δουλειᾶς. Χωρὶς νὰ κατατρίβεται σὲ λεπτομέρειες γιὰ τὶς ἐριδίες του μὲ τὸν Πέρση ὑψώνεται σὲ γενικὲς θεωρήσεις καὶ διατυπώνει τὸ πρόγραμμα μιᾶς τίμιας ζωῆς. Ἔτσι τὸ ποίημα ἀπευθύνεται ὄχι μόνον στὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἡσιόδου καὶ τοὺς σύγχρονούς του, ἀλλὰ στοὺς ἀνθρώπους κάθε ἐποχῆς.

Ὁ τίτλος τοῦ ποιήματος δὲν ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς στὸ περιεχόμενό του, γιὰτὶ αὐτὸ δὲν περιέχει μονάχα χρήσιμες συμβουλὲς γιὰ τὶς διάφορες ἀγροτικὲς δουλειές, ἀλλὰ, περισσότερο, κάνει λόγο γιὰ τὶς μέρες πού, ἀπὸ ἀποψη θρησκευτικῆ, εἶναι εὐνοϊκὲς γιὰ τὶς διάφορες ἐργασίες, εἶναι δηλ. τὸ ποίημα κυρίως θρησκευτικὸ καὶ ἠθικόν.

Σὴν τομὴν ἀνάλυσιν. Πρῶτο μέρος (στίχ. 1 - 382). Ἐγκώμιο τῆς ἐργασίας καὶ τῆς δικαιοσύνης. Ἀναλυτικώτερα : Στίχ. 1 - 10 : Ἐπίκληση τῶν Μουσῶν γιὰ νὰ ὑμνηθῇ ὁ Δίας, ὁ δίκαιος θεός. Στίχ. 11 - 41 : Ἡ ἀμιλλα εἶναι γόνιμη, ὁ φθὸνος στειρὸς καὶ ὀδηγεῖ στὴν ἀδικία. Στίχ. 42 - 105 : Ὁ μῦθος τῆς Πανδώρας. Στίχ. 106 - 201 : Ὁ μῦθος τῶν πέντε ἀνθρωπίνων γενεῶν, χρυσοῦς (παραδεισεῖνας), ἀργυρῆς, χάλκινης, ἥρωικῆς, σιδερένιας (τῆς δικῆς μας μὲ τὰ πολλὰ δεινὰ). Ἡ ἠθικὴ ἔννοια τῶν δύο αὐτῶν μύθων (τοῦ μύθου τῆς Πανδώρας καὶ τοῦ μύθου γιὰ τὶς ἀνθρώπινες γενεές) εἶναι ὅτι οἱ θεοὶ ἐπιβάλανε στοὺς ἀνθρώπους τὸ νόμο τῆς ἐργασίας. Στίχ. 202 - 285 : Ὁ μῦθος τοῦ ἀηδονιοῦ πού σπυράζει στὰ νύχια τοῦ γερακιοῦ. Ὁ Δίας τιμωρεῖ πάντα τὴν ἀδικία γι' αὐτὸ κι ἔχει ὀρίσει 30.000 φύλακες τῶν ἀνθρώπων. Στίχ. 286 - 382 : Συμβουλὲς γιὰ ἐργατικότητα καὶ τιμιότητα.

Δεύτερο μέρος (στίχ. 383 - 617) : Οἱ ἐργασίες τῶν ἀγρῶν.

Τρίτο μέρος (στίχ. 618 - 694) : Ἡ ναυτιλία.

Τέταρτο μέρος (στίχ. 695 - 762) : Καθήκοντα πρὸς τὸν ἑαυτὸ μας καὶ τοὺς συνανθρώπους μας.

Πέμπτο μέρος (στίχ. 763 - 828) : Οἱ μέρες τοῦ κάθε μῆνα πού εἶναι εὐνοϊκὲς (ἀπὸ θρησκευτικῆ ἀποψη) γιὰ τὶς διάφορες ἐργασίες.

Ὅπως παρατηρεῖ κανεὶς, τὸ γενικὸ σχέδιο τοῦ ποιητῆ εἶναι στέρεο καὶ μεθοδικόν: πρὶν δώσῃ τὶς συμβουλὲς του γιὰ τὶς διάφορες ἀγροτικὲς δουλειές, ἐκθέτει τὶς ἀντιλήψεις τῶν συνετῶν γιὰ τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴν ἐργασία.

Χαρακτήρας τῆς ποιήσεως τοῦ Ἡσιόδου. Στὴν ποίησιν τοῦ Ἡσιόδου ὑπάρχει μιὰ πρώτη δοκιμὴ βιοσοφίας. Ὁ Ἡσίοδος προσπαθεῖ μὲ τὸν ὀρθὸ λόγον νὰ ὑποστηρίξῃ τὰ ἰδεώδη του γιὰ ἐργασία καὶ δικαιοσύνη. Μὲ δύναμη διακηρύσσει ὅτι ἡ Δίκη, τὸ δίκαιο, πρέπει νὰ θριαμβεύῃ ἀπέναντι στὴν Ἵβρη, τὴν ὑπεροψία καὶ αὐθαιρεσία, καὶ ὅτι τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυρότερου θὰ τὸ διαδεχθῇ μιὰ μέρα ἢ πραγματικὴ δικαιοσύνη πού δίνει στὸν ἀδικούμενον μιὰν ἀνταπόδοση χωρὶς μάχη» (Θεογονία 88 - 90).

Ἀλλὰ καὶ ἡ καθημερινὴ ζωὴ δὲν διαψεύδει τὴν πρακτικὴ ἀξία αὐτῶν τῶν ἰδεωδῶν. Γιὰ νὰ ἀποδείξῃ τὸν ἰσχυρισμὸ του αὐτὸν ὁ ποιητὴς χρησιμοποιεῖ ἐπιχειρηματολογία πού οἱ ἀγρότες καταλαβαίνουν καὶ συχνὰ δὲν διστάζει ὡμὰ νὰ κάμῃ ἐκκλήση στὸ προσωπικόν τους συμφέρον:

Ζήτα τήν εὐνοία τῶν θεῶν μέ σπονδές καί θυμιάματα καί τήν ὥρα πού πᾶς νά κοιμηθῆς καί τήν ὥρα πού θά ξυπνήσης, γιά νά ἔχουν γιά σένα εὐνοϊκή τήν καρδιά τους καί τό νοῦ τους. Ἔτσι ἐσύ θά ἀγοράζεις τήν περιουσία τῶν ἄλλων, ὅχι οἱ ἄλλοι τή δική σου.

(Ἔργα καί Ἡμέραι 338 - 340)

Οἱ ἀρετές πού ὁ Ἡσίοδος θεωρεῖ ὡς τίς σπουδαιότερες, γιατί ἔχουν ἄμεση χρησιμότητα γιά τή ζωή, εἶναι ἡ οἰκονομία, ἡ τάξη, ἡ σκληρή ἐργασία :

Ἄν στό λίγο προσθέτης λίγο, κι αὐτό κάνεις συχνά, γρήγορα τό λίγο θά σοῦ γενῆ πολύ.

(Ἔργα καί Ἡμέραι 361 - 362)

Δουλειά καλᾶ κανονισμένη, νά τό καλύτερο γιά τό θνητό, δουλειά κακᾶ κανονισμένη, τό χειρότερο.

(Ἔργα καί Ἡμέραι 471 - 472)

Τόν ποιητή τόν διακρίνει μιᾶ εὐαισθησία πρωτόγονη βέβαια, ἀλλά ἀρκετά εὐδιάκριτη. Τό αἶσθημα τῆς φύσεως στήν ποίηση τοῦ Ἡσίοδου, ὅπως καί στήν ὁμηρικῆ, εἶναι πολύ ζωηρό.

Τίς ἐντυπώσεις του τίς ἐκφράζει αὐθόρμητα, ἔντονα, παραστατικά. Καί τά ἀφηρημένα ἀκόμη φροντίζει νά τά κάνει συγκεκριμένα. Νά, λ.χ., πῶς ἐκθέτει τά ἀποτελέσματα τῆς ἀπρνοησίας:

Ἡ φωνή (τοῦ γερανοῦ) δαγκώνει τήν ψυχὴ ἐκείνου πού δέν ἔχει βόδια . . . Εἶναι εὐκόλο νά πῆς: «ἄδωσε μου τά δύο σου βόδια καί τ' ἀμάξι», ἀλλά εὐκόλο ἐπίσης νά πάρης τήν ἀπάντηση: «τά βόδια ἔχουνε δουλειά».

(Ἔργα καί Ἡμέραι 451 - 455)

Τῇ γοητευτικῇ αὐτῇ ἀπλότητᾳ καί παραστατικότητᾳ διαδέχεται κάποτε μιᾶ τραχιᾶ εὐγλωττία: ὁ ἀγρότης ποιητής γίνεται προφήτης, ὁμοίως μέ τοὺς σκυθρωπούς προφῆτες τοῦ Ἰσραήλ, ἰδιαίτερα τόν Ἀμώς:

ἜΩ βασιλεῖς, σκεφθῆτε καί σεῖς οἱ ἴδιοι αὐτῇ τῇ δικαιοσύνῃ: γιατί πολὺ κοντά στοὺς ἀνθρώπους βρίσκονται οἱ ἀθάνατοι καί καταλαβαίνουν ἐκείνους πού μέ στρεψοδικίες καταδυναστεύουν τόν ἕνα μέ τόν ἄλλον, χωρίς νά λογαριάζουν τήν τιμωρία τῶν θεῶν. Γιατί πρεῖς φορές δέκα χιλιάδες πάνω στήν εὐφορᾳ γῆ ὑπάρχουνε ἀπό τό Δία οἱ ἀθάνατοι τῶν θνητῶν ἀνθρώπων φύλακες. Αὐτοὶ ἀγρυπνοῦνε πάνω ἀπὸ τίς δίκες καί τά ἄθλια ἔργα, ἀόρατοι, τριφυρώνοντας παντοῦ πάνω στή γῆ. Ἐπάρχει ἀκόμη καί ἡ παρθένος Δικαιοσύνη, ἡ κόρη τοῦ Δία, πού τήν τιμοῦν καί τήν σέβονται: οἱ θεοὶ πού κατοικοῦν στόν Ὀλυμπο. Καί, λοιπόν, ἔταν κάποιος τήν προσβάλλῃ αὐτῇ δικάζοντας ἀδικῶν, ἐκείνη ἀμέσως τρέχει νά καθίση κοντά στό Δία, τό γιό τοῦ Κρόνου, τόν πατέρα τῆς καί τοῦ ἀναγγέλει τήν κρίση τῶν ἀδικῶν ἀνθρώπων, γιά νά πληρώσῃ ὁ λαός τίς ἀνοησίες τῶν ἀρχόντων του, πού μέ ὀλέθριους στοχασμούς, πότε ἔτσι πότε ἀλλοῦς, ἔξω ἀπὸ τόν ἴσιον δρόμο κρίνουν τίς δίκες μέ τίς ἀδικίες ἀποφάσεις τους. Φυλαχθῆτε, βασιλεῖς, ἀπ' αὐτά κι ἴσκι τῇ γλώσσᾳ σας κρατεῖτε, σεῖς πού παίρνετε τά δῶρα πού σᾶς φέρνουν. Ἐσχάστε ὀλότελα τίς στρεψοδικίες. Ἐχετε στό νοῦ σας, πῶς ἐτοιμάζει δυστυχίες γιά τόν ἑαυτό του ὅποιος ἐτοιμάζει δυστυχίες γιά τόν ἄλλο, καί πῶς ὁ κακὸς στοχασμὸς εἶναι πιὸ κακὸς γιά κείνον πού τόν στοχάζεται.

(Ἔργα καί Ἡμέραι 248 - 266)

Γλώσσα, στιχουργία, ύφος. Τὸ ἔργο τοῦ Ἡσιόδου εἶναι ἐξαρτημένο, κυρίως ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μορφῆς, ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα· ὁ ποιητὴς ὅμως ἀγωνίζεται νὰ προσαρμόσῃ τὰ ἐκφραστικὰ μέσα πού πῆρε στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ νέου λογοτεχνικοῦ εἴδους πού καλλιεργεῖ· γιατί, παρ' ὅλο πού ὀφείλει πολλὰ στὸν Ὅμηρο, σπάζει τὴν ἐπική παράδοση καὶ στὴ μορφή καὶ στὸ περιεχόμενο. Εἶναι ὁ πρῶτος ποιητὴς πού μᾶς παρουσιάζεται μετὰ τὸ ὄνομά του, τὴν προσωπικότητά του, τὴν προσωπική του ἱστορία, καὶ ὁ πρῶτος πού προσπαθεῖ νὰ καταλάβῃ τὸν κόσμον καὶ μάλιστα ὄχι στατικά ἀλλὰ ἐξελικτικά.

Ἡ γλώσσα του, παρ' ὅλο πού ζῆ στὴν αἰολικὴ Βοιωτία, εἶναι ἡ κατὰ παράδοση γλώσσα τοῦ ἔπους, ἡ ἰωνικὴ μὲ μερικὰ αἰολικὰ στοιχεῖα. Τὸ λεξιλόγιό του κατὰ τὸ μεγαλύτερό του μέρος εἶναι ὁμηρικόν. Καὶ ἡ στιχουργία του ἐπίσης εἶναι ἡ ἴδια μετὰ τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων. Ὁ Ἡσιόδος μάλιστα εἶναι αὐστηρότερος στὴν τήρηση τῶν κανόνων τοῦ δακτυλικοῦ ἑξαμέτρου.

Τὸ ὄφος του τὸ διακρίνει ἀκρίβεια καὶ λιτότητα. Ἀποφεύγει τὴν ὑπερβολὴ καὶ τὴν ἐπιτήδευση καὶ μεταχειρίζεται ἐλάχιστα τὰ λεγόμενα κοσμητικὰ ἐπίθετα πού τόσο ἀφθονοῦν στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα. Ἐχει ἐπίσης ἀποκλείσει ἐντελῶς ἀπὸ τὸ ἔργο του τίς μακρὲς τυπικὲς ὁμηρικὲς παρομοιώσεις.

Οἱ παλαιοὶ ναῖρις ἀναγνώρισαν τὴν πρωτοτυπία τοῦ Ἡσιόδου καὶ τὸν θεώρησαν ὡς τὸν ἀντιπρόσωπον ἐνὸς νέου ἰδεώδους, τὸν προφήτη τῶν νέων καιρῶν, τὸν προάγγελον τοῦ θετικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Ὅμηρον πού εἶναι ὁ ψάλτης τοῦ παλαιοῦ ἥρωικοῦ κόσμου. Οἱ συγγραφεῖς φιλοσοφικῶν ἔργων στὴν ἀρχαιότητα τὸν ἀναφέρουν συχνά. Στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ τὸν ἐκτιμοῦσαν πολὺ καὶ εἶναι φανερὴ ἡ ἐπίδρασή του στὴ λατινικὴ λογοτεχνία, ὅπως λ.χ. στὰ Γεωργικὰ τοῦ Βεργιλίου.

Τὸν Ἡσιόδο συνεχίζουν ἄλλοι ποιητὲς, κυρίως γενεαλόγοι, ὅπως ὁ Εὐμηλὸς πού ἔγραψε «Κορινθιακά», ὁ Καρκίνος πού ἔγραψε «Ναυπάκτια» καὶ ὁ Ἄσιος «Σαμιακά». Ὅλοι αὐτοὶ ζοῦν πρὸ τὸν 7. π.Χ. αἰ. Ἀπὸ τὰ ἔργα τους δὲν σώθηκε τίποτε. Τὴν καθαρὰ διδακτικὴ ποιήσῃ τοῦ Ἡσιόδου, ἐκείνη τῶν «Ἔργων καὶ ἡμερῶν», συνεχίζει καὶ προάγει ὁ Φωκυλίδης ὁ Μιλήσιος (πρὸ ἀρχῆς 6. π.Χ. αἰ.). Ἀπὸ τὸ ἔργο του σώθηκαν μερικὰ ἀποσπάσματα (βλ. σελ. 59).

3. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟ ΕΠΟΣ

Γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ποιήσῃ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἔχομε μᾶλλον ἐσφαλμένη γνώση ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ καὶ τὰ Ἡσιόδεια ποιήματα, γιατί αὐτὰ μᾶς λένε περισσότερα γιὰ τὴν καθιερωμένη, τὴν ἐπίσημη θρησκεία καὶ ἐλάχιστα ἢ τίποτε γιὰ τὴ λαϊκὴ καὶ γιὰ τίς τοπικὲς λατρεῖες πού εἶχαν τὴν πρώτη θέση στὴν τότε θρησκευτικὴ ζωὴ. Κι αὐτοὶ οἱ λεγόμενοι «ὁμηρικοί ὕμνοι» (βλ. σελ. 42) εἶναι περισσότερο κοσμικὰ ποιήματα πού σχεδὸν πούθενά δὲν ἀποπνεοῦν ἀληθινὴ θρησκευτικὴ εὐλάβεια.

Ἡ παλαιότερη θρησκευτικὴ ποιήσις — ἰδιαίτερα ἡ τελετουργικὴ — δυστυχῶς χάθηκε. Χάθηκαν ἐπίσης τὰ μαγικοθρησκευτικοῦ περιεχομένου Ἀριμάσπεια ἐπιγράμματα, πού ἀποδίδονταν στὸν Ἀριστέα τὸν Πρακοννήσιον (πιθ. ζῆ ἀρχές 6. π.Χ. αἰ.), καὶ τὰ παρόμοιου περιεχομένου σὲ ἐξάμετρος ποιήματα Θεογονία, Χρησμοὶ καὶ Καθαρμοὶ πού ἀποδίδονταν στὸν Ἐπιμενίδη ἀπὸ τὴν Κρήτη (πιθ. μέσα ὀ. π.Χ. αἰ.). Μιὰν ιδέα τῆς παλιᾶς αὐτῆς θρησκευτικῆς ποιήσεως ἴσως μπορούμε νὰ πάρουμε ἀπὸ τὰ λεγόμενα «Ὀρφικά», ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχομε ἀρκετὰ ἀποσπάσματα. (Orphicorum Fragmenta, ἔκδοσή τους ἀπὸ τὸν O. Kern, Βερολίνο 1922), τὰ περισσότερα, εἶναι ἀλλήθεια, μεταγενέστερης ἐποχῆς, ἀκόμη καὶ παρέμβλητα τῶν χριστιανικῶν χρόνων. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ ἀπηχοῦν τελετὲς ἡ ὄργια ἡ μυστήρια, πού μὲ διάφορα ὀνόματα τελοῦνταν σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὸν 6. π.Χ. αἰ. (ἴσως καὶ νωρίτερα), πηγάζουν ἀπὸ ἀληθινὴ θρησκευτικὴ ἀνάγκη, καὶ εἶναι γεμάτα ἀπὸ τὴν πίστη σὲ μεταθανάτια ζωὴ καὶ τὴν ἐλπίδα γιὰ ἀναγέννησις κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ ἀναγεννημένου θεοῦ. Ὀρφικὲς ἀντιλήψεις πιθανὸν ἀπηχοῦν καὶ ὅσα γράφει ὁ Πίνδαρος (Ὀλυμπ. II, 56 - 75) γιὰ ἀμοιβὲς καὶ τιμωρίες τῶν ψυχῶν, καὶ ὅσα, παρωδώντας τὴν κοσμογονίαν, γράφει ὁ Ἀριστοφάνης στουὺς «Ὀρνιθες» (στίχ. 693 - 702).

Ἀπὸ τὰ «Ὀρφικά» διαπιστώνεται ἡ ὑπαρξὴ μεγάλων θρησκευτικῶν ἐπιπέδων, ὅπως «Θεογονίας» καὶ «Ἱερῶν λόγων» σὲ 24 ραψωδίες, στὰ ὁποῖα ἐκθέτοσαν ἡ ὄρφικὴ κοσμογονία καὶ θεολογία καὶ οἱ δυὸ ἀποκαλυπτικὲς «κάθοδοι» στὸν Ἄδη τῆς Κόρης καὶ τοῦ Ὀρφέα. Τῶν ἀποκαλύψεων καὶ μυστικῶν αὐτῶν διδασκαλιῶν ἀπηγγέλλονται βροσκομεστὶς ἐπάνω σὲ χρυσὰ ἐλάσματα (lamellae aureae) ὁδηγίαι πρὸς τοὺς πιστοὺς (μυημένους στὰ ὄρφικὰ μυστήρια) γιὰ τὸν κάτω κόσμον, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν σὲ τάφους στὴν Κάτω Ἰταλία, Σικελία, Κρήτη, Θεσσαλία καὶ πού τὰ ἀρχαιότερα εἶναι τοῦ 4. π.Χ. αἰ., ἀποτελοῦν ὅμως συνέχεια παλιᾶς ὄρφικῆς παράδοσης. Τυπικὸι στίχοι ἀπὸ τὴν ὁδηγίαν αὐτὴν:

Εὐρήσεις δ' Αἶδα δόμων ἐπ' ἀριστερὰ κρήνην
 παρ' δ' αὐτῇ λευκὴν ἐστηκυῖαν κυπάρισσον
 ταύτης τῆς κρήνης μηδὲ σχεδὸν ἐμπελάσειας.
 Εὐρήσεις δ' ἐτέραν τῆς Μνημοσύνης ἀπὸ λίμνης
 ψυχρὸν ὕδωρ προρρέον· φύλακες δ' ἐπίπροσθεν ἔασιν.
 Εἰπεῖν· γῆς παῖς εἰμι καὶ οὐρανοῦ ἀστερόεντος.

Διαπιστώνεται ἐπίσης (ἀπὸ τὰ «Ὀρφικά») ἡ ὑπαρξὴ μικρότερων ποιημάτων, ἐπικῶν ὅμως καὶ αὐτῶν, ὅπως ὕμνων καὶ χρησμῶν. Συχνὰ οἱ ὕμνοι πού σώθηκαν ἀρχίζουν μὲ τὴν φράση: «ἀεῖδα συνετοῖσι· θύρας ἐπίθεσθε βέβηλοι», πού σημαίνει πῶς αὐτοὶ προσωρίζονταν γιὰ τοὺς λίγους, τοὺς μυημένους.

Ὅπως δὴποτε ἡ ἀποψη τῶν παλαιότερων φιλολόγων ὅτι ὁ ὄρφισμὸς καὶ ὁ πυθαγορισμὸς, καὶ γενικώτερα ὁ μυστικισμὸς καὶ ἡ βαθιὰ θρησκευτικὴ ἀνάγκη, ἦταν ξένα πρὸς τὴν ἐλληνικότητα (πού ἐκεῖνοι τὴν καθάριζαν

ὡς ἀπόλυτα ὀρθολογιστική) κι ἀποτελοῦσαν, ὅπου ἀνευρίσκονταν, μεταγενέστερες ἐπιδράσεις τῆς Ἀνατολῆς, ἀποκρούεται σήμερα κατηγορηματικά ἀπὸ τὴν ἔρευνα, ἡ ὁποία δέχεται ὅτι μυστικισμὸς καὶ θρησκευτικότητα ἀποτελοῦν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ οὐσιαστικά στοιχεῖα τῆς ἐλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς.

4. ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ ΕΠΟΣ

Τὸ φιλοσοφικὸ ἔπος στὴν ἀρχὴ ἦταν συνενωμένο μὲ τὸ θρησκευτικὸ, ἀφοῦ οἱ πρῶτες «Θεογονίες» ἦταν κι οἱ πρῶτες προσπάθειες ὀντολογικῶν καὶ κοσμολογικῶν ἐρμηγιῶν. Ὁ πρῶτος ποῦ ἐγράψε τοὺς φιλοσοφικῶν του στοχασμοὺς στὸ μέτρο τῶν ὀμηρικῶν καὶ ἠσιόδειων ἐπῶν ἦταν ὁ Ξενοφάνης (περ. 565 - 470 π.Χ.), ἀπὸ τὴν Κολοφώνα τῆς Ἰωνίας, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἀναγκάστηκε, ἐξ αἰτίας τῆς περσικῆς ἐπιδρομῆς τοῦ 540 π.Χ., νὰ ἀφήσῃ τὴν πατρίδα του, γύρισε ὅλες σχεδὸν τὶς ἐλληνικὲς χῶρες κερδίζοντας τὸ ψωμί του σὰν ραψῳδός, καὶ τελικὰ ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἐλέα τῆς Κάτω Ἰταλίας, ὅπου ἐγίνε ἰδρυτὴς σχολῆς, τῆς Ἐλεατικῆς, ἡ ὁποία ἄσκησε σημαντικὴ ἐπίδραση στὴν διαμόρφωση τῆς πρώιμης ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Ξενοφάνης εἶναι ὁ πρῶτος ποῦ διακήρυξε ἀπροκάλυπτα τὴν πνευματικὴν ἀνεξαρτησία καὶ καταδίκασε τὴν πολυθεΐα καὶ τὶς πλατιά διαδομμένες ἀνθρωπομορφικὲς ἀντιλήψεις:

Εἰς θεὸς ἔν τε θεοῖσι ἔν τε ἀνθρώποισι μέγιστος,
οὐλος ὄρα, οὐλος δὲ νοεῖ, οὐλος δὲ τ' ἀκούει.

Γιὰ τὸν Ξενοφάνη ὁ κόσμος εἶναι ἐνιαῖος, αἰώνιος κι ἀμετάβλητος. Ἡ φιλοσοφία του καταλήγει σ' ἓνα εἶδος πανθεισμοῦ.

Ὁ Ξενοφάνης ἀπὸ τὰ ἀπολιθώματα θαλασσινῶν ζώων στὴ στεριά ἐβγαλε τὸ συμπέρασμα πὼς κάποτε ἡ γῆ εἶχε κατακλυσθῆ ἀπὸ τὴ θάλασσα.

Τὸ ἔργο του, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώθηκαν ἀποσπάσματα, ἴσως εἶχε τὸν τίτλο «Περὶ φύσεως».

Ἀνώτερος καὶ σὲ δύναμη σκέψης καὶ σὲ θέρμη ποιητικῆ ἦταν ὁ Παρμενίδης ὁ Ἐλεάτης (περίπου 540 - 470 π.Χ.), ποῦ κι ἂν δὲν ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ξενοφάνη ὅμως τὸν γνώρισε κι ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὶς ἰδέες του, ὅπως ἐπίσης γνώρισε καὶ τὸν Ἀναξίμανδρου καὶ τὸν Ἀναξίμανη, κι εἶχαν κι αὐτῶν οἱ ἀντιλήψεις ἀρκετὴν ἐπίδραση στὴ διαμόρφωση τῶν δικῶν του. Ὁ Παρμενίδης ὑποστηρίζει πὼς κάτω ἀπὸ τὰ φαινόμενα, τὴν κίνηση κι ἀλλαγὴ, ὑπάρχει ἓνα καὶ μοναδικὸ ὄν, ποῦ εἶναι ἀγέννητο καὶ ἀφθαρτο, συνεχές, ἀκίνητο καὶ ὁμοειδές. Αὐτὸ μόνον ἡ σκέψη τοῦ σοφοῦ μπορεῖ νὰ πλησιάσῃ.

Οἱ αἰσθητοὶ, ποῦ μᾶς παρουσιάζουν τὰ πολλὰ, τὴ γένεση καὶ τὴ φθορά, μᾶς ἀπατοῦν. Πάντως ὁ Παρμενίδης μὲ τὸ ὄν δὲν ἐνοεῖ κάτι τὸ ἀφρηρημένο, ἀλλὰ κάτι ὕλικό. Σ' ἀντίθεση μὲ τὸ ὄν εἶναι τὸ μὴ ὄν, ὁ κόσμος τῶν φαινομένων, ἡ ἀλλαγὴ καὶ ἡ φθορά. Σ' αὐτὸν τὸν κόσμο μένει,

δὲν προχωρεῖ πρὸς πέρα, ἢ σιέψη τῶν πολλῶν, γι' αὐτὸ κι οἱ πολλὲς γνώμες (δόξες).

Ἐντυπωσιακὴ ἦταν ἡ εἰσαγωγή (προοίμιο) τοῦ ἔπους του, πού τιλοφοροῦνταν «Περί φύσεως»: ἐξιστοροῦσε σ' αὐτὴν ὄπτασία του γιὰ ἀνάβαση, ἐπάνω σὲ φτερωτὸ ἄρμα, στὴν αἰθέρια μεθόριον ἡμέρας καὶ νύχτας, ὅπου τὸν δέχτηκε μιὰ θεά, ἴσως τῆς σοφίας, καὶ τοῦ ὑπαγέρεψε, σὰν εἶδος ἀποκάλυψης, τὶς καινούργιες ἀλήθειες.

Ἀκόμη πρὸ ποιητικὸς ἦταν ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἀπὸ τὸν Ἀκράγαντα τῆς Ἰταλίας (περ. 495 - 430 π.Χ.). Γιὰ τὴ ζωὴ του ξέρομε πολὺ λίγα πράγματα, γιὰτὶ αὐτὴ πολὺ νωρὶς σκεπάστηκε μὲ θρύλους. Ἦταν ἐπιστήμονας, ποιητὴς καὶ θαυμαστοποιὸς μαζί. Φαίνεται πὼς ἔλαβε μέρος στὴ δημόσια ζωὴ τῆς πατρίδας του, ἀργότερα ὅμως ἀναγκάστηκε νὰ φύγῃ στὴν Πελοπόννησο, ὅπου καὶ πέθανε ἐξόριστος. Ἐγραψε κι αὐτὸς σὲ ἑξάμετρος ποίημα «Περί φύσεως» στὸ ὅποιο, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, γίνεται λόγος γιὰ τέσσερα στοιχεῖα (ριζώματα): φωτιά, ἀέρα, γῆ, νερό, ἀπὸ τὰ ὅποια ἔχουν σχηματισθῆ ὅλα. Μιλᾷ ἐπίσης καὶ γιὰ τὶς δυνάμεις πού ἐνώνουν καὶ χωρίζουν τὰ στοιχεῖα αὐτά, τὴ φιλότιτα (ἀγάπη) καὶ τὸ νεῖκος (μίσος, διχόνοια). Μὲ τὴν ἔνωση καὶ τὴ διάσπαση τῶν στοιχείων αὐτῶν παράγεται ἡ ποικιλία τῶν αἰσθητῶν μορφῶν, ἡ ἀλλαγὴ, ἡ κίνηση.

Στὸ ἄλλο του ποίημα, τοὺς «Καθαρμοῦς», βρῖσκομε ὀρφικο-πυθαγορικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ψυχὴ καὶ τὶς περιπλανήσεις της. Σ' αὐτὸ μιλᾷ μὲ ἀληθινὸ πάθος γιὰ τὸ θεῖο, γιὰ μετενσάρκωση, γιὰ τιμωρία τῶν ψυχῶν τῶν ἀσεβῶν. Ἀπὸ τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔργο τοῦ φιλοσόφου ἔχομε μακριὰ ἀποσπάσματα. Στὴν ἀρχαιότητα ὁ Ἐμπεδοκλῆς θεωροῦνταν σὰν ὁ μεγαλύτερος ποιητὴς τοῦ εἴδους αὐτοῦ.

Ὁ Ἐμπεδοκλῆς κάνει μιὰ σύνθεση ἀπὸ τὰ πρὶν ἀπ' αὐτὸν φιλοσοφικὰ συστήματα. Ἀπὸ τοὺς Πυθαγόρειους παίρνει τὴν ἰδέα τῆς μετενσωματώσεως, ἀπὸ τοὺς Ἐλεάτες τὴν ἀντίληψη γιὰ σταθερότητα κι ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο τὴν ἀλλαγὴ. Τὸ σταθερὸ κι ἀμετάβλητο γι' αὐτὸν δὲν εἶναι ἓνα ἀλλὰ τέσσερα: φωτιά, ἀέρας, γῆ, νερό.

Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ξενοφάνη, Παρμενίδη κι Ἐμπεδοκλῆ, τὰ βρῖσκει κινεῖς στὴ συλλογὴ ἀποσπασμάτων τῶν προσωκρατικῶν τοῦ H. Diels.

5. ΠΑΡΩΔΙΚΟ ΕΠΟΣ

Παρὰ τὶς ἰσχνὲς εἰδήσεις πού ἔχομε πρέπει νὰ δεχθῶμε ὅτι ποίηματα παρωδικοῦ περιεχομένου, σὲ ἑξάμετρος στίχους, ὑπῆρχαν στὴν ἀρχαιότητα ἄρκετὰ νωρὶς, ἀφοῦ, ὅπως εἶδαμε (σελ. 42 κ.έ.), μερικὰ ἀπ' αὐτά, καθὼς ἢ «Βατραχομουσομαχία» κι ὁ «Μαργίτης», ἀποδίδονταν στὸν ἴδιο τὸν Ὅμηρο. Ὅπως εἶπαμε ἐκεῖ, ἄλλοι θεωροῦσαν ποιητὴ τῶν δύο αὐτῶν ποιημάτων τὸν Πίγρητα ἀπὸ τὴν Ἀλικαρνασσὸ τῆς Καρίας.

Ἄλλα παρωδικὰ ἔπη, πού κι αὐτὰ ἀποδίδονταν στὸν Ὅμηρο, ἦταν οἱ «Κέρκωπες», ἱστορία δυὸ ἀπατεῶνων πού θέλησαν νὰ ἐξαπατή-

σουν ακόμη και τὸν Δία, κι οἱ «Ἐπικυλίδες», ἐρωτικοῦ περιεχομένου κατὰ τὸν Ἀθήναιο.

Γιὰ μερικά ἄλλα παραδεικὰ ποιήματα, ὅπως Ἀραχνομαχία, Γερανομαχία κ.ά., δὲν ξέρομε τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τίτλο.

Γιὰ τὸ ποῦ μπορεῖ κανεὶς νὰ βρῆ τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα τῶν παραδεικῶν ἐπῶν, εἶπαμε πρὸ πάνω (σελ. 44).

B. ΛΥΡΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Στοὺς ποικίλους τύπους τοῦ προσωπικοῦ καὶ ὁμαδικοῦ λυρισμοῦ, στὴν ἐλεγεία, τὸν Ἰαμβο, τὴν ὠδή καὶ τὸ χορικό ἄσμα ἐκφράζεται ἡ ψυχὴ ἀπὸ τὸν 8. ὡς τὸν 6. π.Χ. αἰῶνα.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ζυπνᾷ ἐπίσης τὸ πνεῦμα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας καὶ ἐμφανίζεται ὁ πεζὸς λόγος στὰ ἔργα μερικῶν ἀπὸ τοὺς πρώτους φιλοσόφους, καθὼς καὶ στὰ ἔργα τῶν πρώτων ἱστορικῶν, τῶν λογογράφων.

Στῆ λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἀντιπροσωπεύονται ὅλες σχεδὸν αἱ περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας. Ἡ πρώτη ὁμῶς ὄθηση δόθηκε ἀπὸ τὴν Ἰωνία, τὴν περιοχὴ αὐτὴ ποὺ ἦταν τὸ σημεῖο ἐπαφῆς μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς μὲ τοὺς παλαιούς πολιτισμούς. Ὁ πεζὸς λόγος παρουσιάζεται στὴν Ἰωνία μὲ τοὺς πρώτους φιλοσόφους, τοὺς φυσιολόγους, καὶ τοὺς πρώτους ἱστορικούς ἢ λογογράφους. Στὴν Ἰωνία ἐπίσης ἀναπτύχθηκαν καὶ τὰ διάφορα εἶδη τοῦ προσωπικοῦ λυρισμοῦ (ἐλεγεία, Ἰαμβος, ὠδή). Ὁ ὁμαδικὸς λυρισμὸς (χορικό ἄσμα) καλλιεργήθηκε κυρίως στὶς δωρικὲς πόλεις τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Σικελίας.

Ὁ ὄρος «λυρική», γιὰ κάθε εἶδος ποιήσεως ποὺ δὲν ἦταν ἐπική ἢ δραματική, εἶναι τῶν ἀλεξάνδρινῶν καὶ δήλωνε πὼς ἡ ποίηση αὐτὴ ψάλλοταν μὲ τὴ συνοδεία λύρας, μόνης τῆς ἢ μαζὶ μὲ αὐλό. Μὲ τὴν ἔννοια ὁμῶς αὐτὴ ὁ ὄρος δὲν εἶναι ἀκριβής, γιὰτι καὶ τὸ ἔπος — τουλάχιστο στὶς ἀρχές του — ψάλλοταν μὲ τὴ συνοδεία λύρας (φόρμιγγος), καὶ τὰ λυρικά εἶδη ἐλεγεία καὶ Ἰαμβος, πολὺ νωρίς, δὲν συνοδεύονταν μὲ μουσικὸ ὄργανο. Ἐκεῖνα ποὺ πραγματικὰ ξεχωρίζουν τὴ λυρική ποίηση ἀπὸ τὰ δύο ἄλλα εἶδη (ἐπική, δραματική) εἶναι τὸ μέτρο, ὁ συνδυασμὸς δηλ. τῶν ποδῶν ποὺ ἀπαριθμοῦν τὸ στίχο, καὶ ἡ στροφή, ἢ συνένωση δηλ. στίχων, συχνὰ διαφορετικοῦ μέτρου, σ' ἓνα σύνολο ποὺ ἐπαναλαμβάνεται σὲ κανονικὰ διαστήματα.

Περισσότερο ἀπὸ τὸ μέτρο, τὸ ρυθμὸ, παρὰ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο διακρίνομε τὰ διάφορα εἶδη τοῦ προσωπικοῦ λυρισμοῦ. Ἡ ἐλεγεία λ.χ. ἐκφράζει τὰ πρὸ διαφορετικὰ συναισθήματα: πολεμικὰ στὸν Τυρταῖο, ἠθικὰ στὸ Θέογνη, πολιτικὰ στὸ Σόλων. Ὁ Ἰαμβος εἶναι τὸ μέτρο τῆς λυρικῆς σάτιρας. Οἱ ποιητὲς ὠδῶν (οἱ μελικοὶ ποιητὲς) χρησιμοποιοῦν παικίλα μέτρα γιὰ νὰ τραγουδήσουν τὴ χαρὰ, τὴ λύπη, τὸν ἔρωτα.

Μὲ τὸ χορικό ἄσμα (χορική ποίηση) ἐξωτερικεύονται τὰ ὁμαδικὰ

συναισθήματα τῶν ἀνθρώπων στὶς θρησκευτικὲς τελετὲς στὴν ἀρχὴ κι ἔπειτα καὶ στὶς ἄλλες μεγάλες γιορτὲς τῆς πόλεως. Στὶς γιορτὲς αὐτὲς ὁμάδες ἀνδρῶν, χοροί, μὲ ρυθμικὲς κινήσεις καὶ μὲ συνόδεϊα μουσικῆς ἐκτελοῦσαν λυρικὰ τραγούδια.

Οἱ ἀρχὲς τῆς λυρικῆς ποιήσεως. Οἱ ἀρχὲς τοῦ λυρισμοῦ βρίσκονται στὶς ἀρχὲς τῆς ποιήσεως. Οἱ πρῶτες μορφὲς τῆς λυρικῆς ποιήσεως συνδέονται μὲ τὰ πρῶτα τραγούδια ποῦ εἶναι μίᾶ ἀνάγκη τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου. Πολὺ πρὶν ἐμφανισθῆ ἡ λυρικὴ ποίηση ὡς ἰδιαιτέρου λογοτεχνικοῦ εἶδος, ὑπῆρχε στοὺς θρησκευτικοὺς ὕμνους καὶ στὸ λαϊκὸ τραγούδι. Ὁ Ὅμηρος γνωρίζει παιῖνα, ὕμνο ποῦ τραγουδιέται πρὸς τιμὴ τοῦ Ἀπόλλωνα, ὕμνον αἰον, τραγούδι γιὰ νὰ τιμηθῆ ἡ νύφη, καὶ θρηνον, μοιρολόι γιὰ τὸ νεκρὸ. Λαϊκὰ τραγούδια ἀσφαλῶς ὑπῆρχαν ἀπὸ πολλὰ παλιὰ ὡς ἐμᾶς ἔφτασαν ἐλάχιστα, ὅπως ἐκεῖνο τὸ τραγούδι γιὰ τὸ ἄλεσμα («Ἄλει, μύλε, ἄλει...») κλπ.) καὶ τὸ χελιδόνισμα, ποῦ τραγουδοῦσαν τὴν ἀνοιξή τὰ παιδιὰ στὴ Ρόδο.

Τὰ παλαιότερα δείγματα τῆς ποιήσεως αὐτῆς εἶναι οἱ νόμοι, θρησκευτικὰ ἄσματα ποῦ τὰ τραγουδοῦσε ἕνας ἀαῖδος, ποῦ ἦταν ὁ ποιητῆς καὶ ὁ μουσικὸς μαζί, καὶ συνῶδευε τὸ τραγούδι του μὲ τὸν αὐλὸ ἢ τὴν κιθάρα (εἶδος λύρας). Οἱ νόμοι τραγουδιόνταν πρὸς τιμὴ ἐνὸς θεοῦ, συνήθως τοῦ Ἀπόλλωνα. Οἱ παλαιότεροι ποιητὲς νόμων ἦταν ὁ Ὀλυμπος ἀπὸ τὴ Φρυγία (περὶ τὸ τέλος τοῦ 8. αἰ. π.Χ.), ποῦ τελειοποίησε τὸν αὐλό, καὶ ὁ Τέρπανδρος ἀπὸ τὴν Ἀντίσσα τῆς Λέσβου (ἀκμάζει γύρω στὰ 675 π.Χ.), ὁ πιὸ ὀνομαστὴς ἀπὸ ὅλους, ποῦ ἔκαμε ἐπτάχορδη τὴν πρωτόγονη τετράχορδη λύρα. Ἄλλοι ποιητὲς νόμων, μετὰ τὸν Τέρπανδρο, ἦταν Κλονᾶς ὁ Τεγεάτης, Πολύμνηστος ὁ Κολοφώνιος, Σακάδας ὁ Ἀργεῖος καὶ Ἐχέμβροτος ὁ Ἀρκάς.

Λυρικὴ ποίηση καὶ μουσικὴ. Ὁ λυρισμὸς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων διαφέρει βασικὰ ἀπὸ τὸ νεώτερο λυρισμὸ. Τὸ κείμενο στὸ λυρικὸ ποίημα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων γράφεται γιὰ νὰ τραγουδηθῆ μὲ τὴ συνόδεϊα μουσικοῦ ὀργάνου, ὁ ποιητῆς δηλ. εἶναι ταυτόχρονα καὶ ὁ συνθέτης τῆς μουσικῆς καὶ ὁ ἐκτελεστὴς τῆς (στὶς μονωδίες) ἢ, ἂν πρόκειται γιὰ χορικὸ ἄσμα, ὁ ποιητῆς εἶναι ἐκεῖνος ποῦ διευθίνει τὸ χορὸ. Ἔτσι οἱ πρῶτες πρόοδοι τῆς λυρικῆς ποιήσεως συνδέονται μὲ τὴν τεχνικὴ πρόοδο στὴ μουσικὴ καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ θεμελιωτὲς τῆς λυρικῆς ποιήσεως Ὀλυμπος καὶ Τέρπανδρος θεωροῦνται, μὲ τὶς βελτιώσεις ποῦ ἔκαμαν στὸν αὐλό καὶ στὴ λύρα, καὶ οἱ δημιουργοὶ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς μουσικῆς.

Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ μουσικὴ. Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ μουσικὴ μᾶς εἶναι ἐλάχιστα γνωστὴ. Ξέρομε ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες διέκριναν κυρίως τρεῖς μουσικοὺς τρόπους: τὸν δῶριον, βαρὺ καὶ ἐπίσημο, τὸν λυδίον, ζωρὸ καὶ ταχύ, καὶ τὸν φρύγιον, διάμεσο στοὺς δύο προηγούμενους.

Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ μουσικὴ ἦταν πολὺ πιὸ ἀπλὴ ἀπὸ τὴ σημερινή· εἶχε ἐλάχιστα μουσικὰ ὄργανα — κυρίως δύο τὸν αὐλὸν καὶ τὴ λύρα, τὰ ἄλλα ἀποτελοῦν ἀπλὲς παραλλαγές αὐτῶν τῶν δύο — καὶ αὐτὰ περιορισμένης ἤχητικότητος. Τὸ πιὸ ἤχηρὸν ἀπ' αὐτὰ ἦταν ὁ αὐλός. Ἐλεγαν ὅτι ἦταν ἰωνικῆς καταγωγῆς καὶ ὅτι τὸν ἐπινόησε ὁ σάτυρος Μαρσύας. Ἡ ἔρευνα σήμερα δέχεται πῶς αὐλός καὶ λύρα ἦταν γνωστὰ καὶ χρησιμοποιοῦνταν στὶς περιογές τοῦ κρητομικηναϊκοῦ πολιτισμοῦ στὰ μέσα τῆς 2. π.Χ. χιλιετηρίδας. Τὰ δύο ὄργανα ξέρεε κι ὁ ποιητὴς τῆς Ἰλιάδας. Πάντως ἡ χρῆσις τοῦ αὐλοῦ διαδόθηκε μὲ τὴ διάδοσις τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου. Ἀπὸ τὸ 582 π.Χ. τὸν βρίσκομε νὰ χρησιμοποιεῖται ἀκόμη καὶ στοὺς Δελφοὺς, στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα, τοῦ θεοῦ τοῦ ἐπινόησε τὴ λύρα.

Ἡ λύρα, ποὺ ὀνομάζεται ἐπίσης κιθάρα καὶ φόρμιγγε, εἶναι τὸ πατροπαράδοτο μουσικὸ ὄργανο τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Τὰ ἄλλα μουσικὰ ὄργανα ποὺ ἀναφέρονται, ὅπως ἡ πηκτίς, ἡ σαμβύκη, ἡ βάρβιτος, θεωρεῖται βέβαιον ὅτι ἦταν τοπικὲς παραλλαγές τῆς λύρας.

1. Η ΕΛΕΓΕΙΑ

Ἡ ἐλεγεία παρουσιάζεται στὶς ἀρχές τοῦ 7. π.Χ. αἰῶνα στὴν Ἰωνία τῆς Μ. Ἀσίας καὶ πολὺ λίγο ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν παλαιὸν τρόπο τῆς ἐπικῆς ἀπαγγελίας. Αὐτὴ συνάπτει στὸν παλαιὸν ἐξάμετρο στίχο ἓνα ἄλλο βραχύτερο, τὸν πεντάμετρο, στίχο δηλ. μειωμένο κατὰ τὶς ἀρσεῖς τοῦ τρίτου καὶ τοῦ ἔκτου ποδὸς καὶ ἔτσι ἀποτελεῖται μιὰ μικρὴ στροφή, τὸ δίστιχο ἢ ἐλεγεῖον:

— 0 0 — 0 0 — 0 0 — | — 0 0 — 0 0 — 0 —
— 0 0 — 0 0 — | — 0 0 — 0 0 —

Στὸν πληθυντικὸ ἐλεγεῖον, ἢ σὲ θηλυκὸ γένος ἐλεγεία, λεγόταν τὸ ποίημα ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τέτοια δίστιχα.

Οἱ ἀλεξανδρινοὶ φιλόλογοι νόμιζαν ὅτι ἡ λέξις ἐλεγεῖον (ἀπὸ τὴν ὁποία παράγεται τὸ ἐλεγεῖον καὶ ἡ ἐλεγεία) ἦταν ἐλληνικὴ καὶ σήμαινε θλίψη, οἶκτος, θρήνη. Σήμερα οἱ ἐρευνητὲς δέχονται ὡς πιθανώτερον ὅτι ἡ λέξις εἶναι ἀρμενικῆς ἢ φρυγικῆς καταγωγῆς καὶ σημαίνει αὐλός, καὶ ἐπομένως ἐλεγεία σημαίνει τραγουδι ποὺ τραγουδιέται μὲ συνοδεία αὐλοῦ.

Πάντως ἡ ἰδέα πῶς ἡ ἐλεγεία εἶναι θρηνητικὸ ἄσμα δὲν δικαιολογεῖται καθόλου ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα, γιατί οἱ ἀρχαιότερες ἐλεγείες ποὺ ἔχομε εἶναι ποικίλου περιεχομένου: πολεμικοῦ οἱ ἐλεγείες τοῦ Καλλίνου καὶ τοῦ Τυρταίου, ἐρωτικοῦ ὄρισμένες ἀπὸ τὶς ἐλεγείες τοῦ Μίμνερμου, γνωμικοῦ οἱ ἐλεγείες τοῦ Θέογνη καὶ τοῦ Φακυλίδη, ἠθικοῦ καὶ πολιτικοῦ οἱ περισσότερες ἐλεγείες τοῦ Σόλωνα.

Ἡ πολεμικὴ ἐλεγεία. Καλλίνος καὶ Τυρταῖος. Ὁ παλαιότερος ἐλεγειακὸς ποιητὴς εἶναι ὁ Καλλίνος ὁ Ἐφέσιος (ἀρχές τοῦ 7. π.Χ. αἰῶνα). Τὰ δύο ἀποσπάσματα ποὺ σώζονται ἀπὸ τὸ

ἔργο του μᾶς μεταφέρουν στήν Ἰωνία, στήν ἐποχή πού οἱ Κιμμέριοι, εἰσβολαῖς ἀπό τόν βορρᾶ, λεηλατοῦσαν τή χώρα (γύρω στά 675 π.Χ.), καί παρακινοῦν γιά ἀντίσταση καί θυσία.

Μέ τόν Τυρταῖο μεταφερόμαστε στή Σπάρτη στά χρόνια τοῦ δεύτερου μεσσηνιακοῦ πολέμου (650 π.Χ.). Μιά παράδοση ἤθελε τόν Τυρταῖο κουτσό δάσκαλο πού οἱ Ἀθηναῖοι τόν ἔστειλαν στους Λακεδαιμονίους, ὅταν οἱ τελευταῖοι ζήτησαν τή βοήθειά τους, γιά νά τοὺς περιπαίξουν. Ἡ Σοῦδα λέει πὸς ὁ Τυρταῖος ἦταν Λάκωνας ἢ Μιλήσιος. Τὸ πιθανώτερο εἶναι ὅτι ὁ Τυρταῖος ἦταν Σπαρτιάτης πού δέχτηκε ὁμως τήν ἐπίδραση τῆς ἰωνικῆς ἐλεγείας.

Οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ἐλεγείες τοῦ Τυρταίου χάθηκαν. Τὰ μεγαλύτερα ἀποσπάσματα — τρεῖς ἐλεγείες — ἔχομε ἀπὸ μιὰ συλλογή πού ἔφερε τὸν τίτλο Ἰπποθῆκαι. Σ' αὐτὲς ὁ ποιητὴς παρακινεῖ τοὺς πολεμιστὲς τῆς Σπάρτης νά φανοῦν ἀντάξιοι τῆς πατρίδας τους καί τῆς γενιᾶς τους, «τῆς ἀνίκητης γενιᾶς τοῦ Ἡρακλῆ» (Diehl Ἀπ. 8,1)¹. Ὁ Τυρταῖος πολὺ παραστατικὰ ἀπεικονίζει τὴν ἀξιοθρήνητη μοῖρα τῶν νικημένων στὸν αἰῶνα αὐτὸ τοῦ σιδήρου.

Μικρὰ ἀποσπάσματα ἔχομε ἀπὸ τὴν Εὐνομία, μετὰ τὴν ὁποία ὁ ποιητὴς συμφιλῶσε τοὺς Λακεδαιμονίους πού μάλλον ἀναμεταξύ τους ἐξ αἰτίας τῶν ἀτυχιῶν τοῦ πολέμου πρὸς τοὺς Μεσσηνίους. Διαφορετικὰ ἀπὸ τίς ἐλεγείες ἦταν τὰ Ἐμβατήρια (ἐν. μέλη), ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώθηκε ἓνα πού ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕξι ἀναπαιστικὲς καταληκτικὲς τετραποδιές. Εἶναι γραμμένα σὲ δωρικὴ διάλεκτο (ἐνῶ οἱ «Ἰπποθῆκες» καί ἡ «Εὐνομία» εἶναι γραμμένες σὲ ἰωνικὴ) καί οἱ Λακεδαιμόνιοι τὰ ἔφαλλαν μετὰ τὴ συνοδεία αὐλοῦ, ὅταν βιάδιζαν στή μάχη. Ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει ἀποφανθῆ ὀριστικὰ ἀνὰ τὰ ἐμβατήρια γράφηκαν ἀπὸ τὸν Τυρταῖο ἢ τοῦ ἀποδόθηκαν ἀργότερα.

Ἡ ἔρωτικὴ ἐλεγεία. Μίμνερομος. Πολὺ διαφορετικὸ εἶναι τὸ περιεχόμενον τῶν ἐλεγείων τοῦ Μίμνερομου τοῦ Κολοφώνιου (ἀκμ. γύρω στά 600 π.Χ.). Ὁ ποιητὴς εἶναι πολὺ λυπημένος, γιὰ τὸ ὅτι οἱ Λυδοὶ μονάρχες ὑπόταξαν τὴν πατρίδα του καὶ ἔγραψε στίχους πολεμικοὺς γιά νά ξεσηκώσῃ τὴν ψυχὴ τῶν συμπατριωτῶν του καὶ νά τοὺς κάμῃ πρόθυμους γιά θυσία. Οἱ ωραιότερες ὁμως ἐλεγείες του δὲν εἶναι οἱ πολεμικὲς, ἀλλὰ ἐκεῖνες πού ἔχουν περιεχόμενον συναισθηματικώτερο, ἐκεῖνες στὶς ὁποῖες τραγουδᾷ τοὺς πόθους καὶ τίς ἀνησυχίες του, τίς χαρὰς καὶ τίς λύπες τῆς ζωῆς. Ἰδιαίτερα θρηνεῖ τὰ σύντομα νιάτα, τὰ βάρσανα τῶν γηρατειῶν καὶ τὸ θάνατο πού τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ τ' ἀποτρέψῃ καὶ κανένας δὲν μπορεῖ νὰ τὰ ξεφύγῃ. Τὸ τέτοιο ἀντί-

1. Οἱ παραπομπὲς στὰ ἀποσπάσματα τῶν λυρικῶν ποιητῶν γίνονται εἴτε σύμφωνα μετὰ τὴν ἀρίθμηση τοῦ E. Diehl στήν Anthologia Lyrica Graeca (συντομογραφικὰ: Diehl) εἴτε σύμφωνα μετὰ τὴν ἀρίθμηση τῶν E. Lobel καὶ D. Page στὰ Poetarum Lesbiorum Fragmenta (συντομογρ. Lobel - Page) ἢ τοῦ D. Page, στὸ Poetae Melici Graeci (συντομογρ. Page).

κρισμα τῆς ζωῆς τοῦ ἔφερνε θλίψη καὶ μελαγχολία κι αὐτὰ του τὰ συναισθήματα ἀδρά τ' ἀπεικονίζει ὁ ποιητής.

Τὸν Μίμνερμο τὸν θαύμαζαν πολὺ οἱ Ἀλεξανδρινοὶ καὶ οἱ Ρωμαῖοι καὶ τὸ ποίημά του Νανῶ ὑπῆρξε τὸ πρότυπο γιὰ τὶς ἐρωτικές τους ἐλεγείες.

Ἀπὸ τὸ ἔργο του σώθηκαν μονάχα λίγα ἀποσπάσματα.

Ἡ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ ἐλεγεία. Σόλων. Ὁ σοφὸς νομοθέτης τῶν Ἀθηναίων Σόλωνας (περίπου 640 - 560 π.Χ.) κατάγονταν ἀπὸ ἀρχοντικὴ οἰκογένεια τῶν Ἀθηναίων, ποὺ ἀργότερα ὅμως φτώχυνε. Γιὰ νὰ ἀποκτήσῃ, περιουσία ρίχτηκε στὸ ἐμπόριο καὶ στὰ ταξίδια, ὅπου, φαίνεται, εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσῃ, στὴ Μικρὰ Ἀσία, τοὺς Ἴωνες ποιητές. Ὅταν γύρισε στὴν Ἀθήνα ἀσχολήθηκε μὲ πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ ζητήματα. Πέτυχε νὰ παρασύρῃ τοὺς συμπολίτες του νὰ ἀνακτήσουν τὴ Σαλαμίνα ποὺ τὴν κατεῖχαν οἱ Μεγαρεῖς. Ἀπὸ τὸ περιστατικὸ αὐτὸ ἀπόκτησε μεγάλο ὄνομα, ποὺ ἐξηγεῖ γιὰτὶ οἱ συμπολίτες του αὐτὸν ἔκαμαν διαιτητὴ (διὰ λ λ α κ τ ῆ ν), δηλ. ἄρχοντα μὲ ἀπεριόριστη ἐξουσία, ὅταν στὶς ἀρχὲς τοῦ 6. αἰ. π.Χ. βρισκόντουσαν στὰ πρόθυρα τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Ὁ Σόλωνας μὲ σειρά μεταρρυθμίσεων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ σπουδαιότερες ἦταν ἡ σ ε ι σ ἶ ἄ χ θ ε ι α καὶ ἡ παραχώρηση δικαιωμάτων γιὰ τὴν ἐκλογή τῶν ἀρχόντων καὶ στὸ λαό, πέτυχε νὰ βρῇ τὴ σωστὴ μεσότητά, νὰ συνδιαλλάξῃ λαὸ καὶ εὐγενεῖς καὶ νὰ βάλῃ ἔτσι τὰ θεμέλια τοῦ ἀθηναϊκοῦ μεγαλείου. Δίκαια λέει ὁ Ἀριστοτέλης πὼς μὲ τὸ Σόλωνα ἀρχίζει ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Σόλωνα ἦταν γραμμένα σὲ ἐλεγειακοὺς στίχους· ἔγραψε ὅμως ποιήματα καὶ σὲ ἱαμβικὰ καὶ σὲ τροχαϊκὰ μέτρα, σὲ τύπο δηλαδὴ πιὸ συνηθισμένο, πιὸ λαϊκό. Ἀπὸ τὶς Ἐλεγείες καὶ τοὺς Ἰάμβους του ἔχομε σημαντικὰ ἀποσπάσματα. Τὸ μακρότερο ἀπ' αὐτὰ εἶναι μιὰ ἐλεγεία ἀπὸ 72 στίχους στὴν ὁποία μιλά γιὰ τὴν καλὴ χρῆση τοῦ πλοῦτου.

Ὁ χαρακτήρας τῆς ποιήσεως τοῦ Σόλωνα. Οἱ ἠθικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἰδέες τοῦ Σόλωνα δὲν ἀπομακρύνονται πολὺ ἀπὸ τὶς ἠθικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἰδέες τῆς ἐποχῆς του. Ἡ κατάρτα γιὰ τὸν ἄνθρωπο εἶναι τὸ ἀλαξονικὸ καὶ ὑπερσπικὸ πνεῦμα, ἡ ὕβρις· τὸ πνεῦμα αὐτὸ τὸν ὠθεῖ σὲ κάθε λογῆς ὑπερβολὴ κι αὐθαιρεσία. Ἀλλὰ ἡ ἐκδίκηση τοῦ Δία εἶναι ἀναπόφευκτη καί, σύμφωνα μὲ μιὰ πολὺ παλιὰ ἀντίληψη ποὺ τὴ βροῖσκομε ζωντανή καὶ στὴν ἀττικὴ τραγωδία, ξεσπᾷ ὄχι μονάχα σ' ἐκείνον ποὺ ἔσφαλε ἀλλὰ σ' ὅλη του τὴ γενιά, ἀκόμη καὶ σὲ πολλὸ μακρινόσ ἀπογόνους του. Συγγὰ ἡ θεϊκὴ ἐκδίκηση πραγματοποιεῖται μὲ τὴν πλάνη, μὲ τὴν τύφλωση τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου (ἄ τ η), ποὺ τὸν παρασέρνει στὴν αὐτοκαταστροφὴ.

Ἄν οἱ ἠθικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Σόλωνα εἶναι οἱ παλιές, οἱ ἀντιλήψεις του γιὰ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ προαναγγέλλουν τοὺς νέους καιροὺς. Ὁ Σόλωνας δὲν ἔχει στραμμένο τὸ βλέμμα του στὸ παρελθόν, ἀλλὰ στὸ μέλλον. Πιστεύει στὴν πρόοδο· ἀγωνίζεται ὅμως αὐτὴ

νά συντελεστή χωρίς σκοτωμούς, πού θά ἔχουν σάν ἀποτέλεσμα νά στεροθῆ ἡ πόλη (πολλῶν ἀνδρῶν). Γι' αὐτό καί δέν συντάσσεται μέ καμμιὰ ἀπό τίς ἀντιμαχόμενες μερίδες, ἀλλά στέκεται ἀντιμέτωπος πρὸς ὅλες αὐτὸς ὡς λύκος ἐν κυσίν πολλῆσιν». (Diehl, Ἀπ. 24, 27). Πιστεύει πὼς τελικὰ ἡ δικαιοσύνη θά ὑπερισχύσῃ ἀπέναντι σ' ὅλες τίς καταχρήσεις.

Εὐλικρίνεια στὴν ἔμπνευση καὶ σαφήνεια στὴν ἔκφραση χαρακτηρίζουν τὴν ποίηση τοῦ Σόλωνα. Θά μπορούσε νά πῆ κανεὶς πὼς στὸν πρῶμο αὐτὸν ἀπτικὸ συγγραφέα βρῖσκομε κάτι ἀπὸ τὴν ἀπλότητα, τὴν καθαρότητα καὶ τὴ συμμετοία τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς.

Ὁ Σόλωνας ἔχει μονάχα ὅσο ζῶσε ἦταν πρόσωπο σεβαστὸ καὶ τιμημένο, ἀλλὰ καὶ πολλὰ χρόνια ἀργότερα. Ὁ Πλάτωνας ἀπὸ ὅλους τοὺς ποιητὲς αὐτὸν μονάχα τιμᾷ. Ὁ Δημοσθένης θέλοντας νά δείξῃ τί κακὸ μπορούν νά κάμουν στὴν πολιτεία οἱ κακοὶ πολῖτες στὸν Περὶ παραπρεσβείας λόγο του παραθέτει ἕνα ἀρκετὰ μακρὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ μιὰν ἐλεγεία τοῦ Σόλωνα. Τέλος ὅλοι οἱ Ἕλληνες θεωροῦσαν τὸ Σόλωνα ὡς ἕνα ἀπὸ τοὺς ἑπτὰ σοφοὺς.

Γνωμικὴ ποίηση. Θεόγνις. Ὁ σημαντικώτερος ἀντιπρόσωπος τῆς γνωμικῆς ποιήσεως εἶναι ὁ Θεόγνης (πιθ. ἀκμ. γύρω στὰ 510 - 490 π.Χ.) ἀπὸ τὰ Μέγαρα. Ὁ Θεόγνης δέν ἦταν, ὅπως πιστεύεται, μόνο ποιητὴς γνωμῶν. Ἡ ἀπὸ 1390 περίπου στίχους συλλογὴ πού μέ τὸ ὄνομά του μᾶς παραδόθηκε περιλαμβάνει βέβαια πρὸ πάντων ἐλεγείες ἠθικοῦ περιεχομένου, περιέχει ὅμως ἐπίσης καὶ ἐλεγείες προσωπικοῦ χαρακτήρα. Καὶ ἀσφαλῶς ὁ ποιητὴς ἔγραψε περισσότερες ἀπὸ ἐκεῖνες πού σώθηκαν. Ἀπὸ αὐτὲς ἀκριβῶς μαθαίνομε μερικὰ πράγματα γιὰ τὴ ζωὴ του καὶ γιὰ τὴν προσωπικότητά του.

Ὁ Θεόγνης ἦταν ἀριστοκράτης καὶ ὑπῆρξεν ὁ ἴδιος μάρτυρας καὶ θύμα τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο σπαράσσονταν τὰ Μέγαρα τὸν 6. π.Χ. αἰώνα. Χρόνια ἔζησε ἐξόριστος καί, ὅπως φαίνεται, κακοπάθησε πολύ. Κατὰ τὴ γνώμη του ὅλα τὰ κακὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν κτηνὴ περιουσία, ἀπὸ τὸ γρῆμα, τὸ δημιούργημα αὐτοῦ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας· αὐτὸ, τὸ γρῆμα, ἔσπασε τοὺς δεσμοὺς καὶ τὴν ἀλληλεγγύη ἀνάμεσα καὶ στοὺς ἴδιους τοὺς ἀριστοκρατικούς.

Τις ἐλεγείες του τίς ἀπευθίνει πρὸς κάποιον εὐγενῆ νέο ὀνομαζόμενον Κύρνο τὸν Πολυπατῆ, ἀλλὰ, ὅπως αὐτὲς σώζονται, περιέχουν ἀσφαλῶς καὶ στίχους ἄλλων ποιητῶν (Σόλωνα, Μίμνεμμο, Τυρταίου, Εὐθηνου καὶ ἀκόμη μεταγενέστερων). Πότε ἡ συλλογὴ πῆρε τὴ μορφή στὴν ὁποία τὴν ἔχομε, ποιά ποιήματα σ' αὐτὴν εἶναι δικὰ του καὶ ποιά τοῦ ἀποδόθηκαν δέν ἔχει ἀκόμη ξεκαθαριστῆ. Ὅπως ὅποτε σ' αὐτὴν ὑπάρχουν πολλοὶ στίχοι πού ἀνήκουν στὸ Θεόγνη· σ' αὐτοὺς ὁ ποιητὴς ἐκφράζεται μὲ πολλὴ μίσος γιὰ τοὺς δημοκρατικούς, τοὺς χαρακτηρίζει χυδαίους καὶ ἄθλιους καὶ συμβουλεύει τὴν σκληρὴν καταδυνάστευσή τους (στίχ. 847 - 850).

Οἱ ἠθικὲς ἀντιλήψεις τοῦ ποιητῆ δέν διαφέρουν ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ Σόλωνα. Εἶναι οἱ παλιές, παραδομένες ἠθικὲς ἀντιλήψεις: πρέπει νά τιμοῦ-

με τους θεούς, να σεβόμαστε τους γονεῖς μας, να αγαπούμε τους φίλους μας, να μισοῦμε τους ἐχθρούς μας.

Ἀλλὰ ἐνῶ ὁ Σόλωνας εἶναι αἰσιόδοξος, εὐχαριστημένος ἀπὸ τῆ ζωῆ καὶ τὸ κοινωνικό του ἔργο, ὁ Θεόγνης, μὲ πληγωμένη τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὴν ἐξορία καὶ τὶς στερήσεις, σχεδὸν πάντα εἶναι ἀπαισιόδοξος καὶ μεμψίμοιρος. Μερικὲς φορές τὰ βάζει καὶ μὲ τὸν ἴδιο τὸ Δία. Εἶναι σωστό, τὸν ἐρωτᾷ, νὰ ὑποφέρῃ ὁ δίκαιος καὶ νὰ εὐτυχῇ ὁ ἀδίκος; Πῶς νὰ σεβαστοῦν οἱ ἄνθρωποι τοὺς θεούς, ὅταν βλέπουν νὰ συμβαίνουν αὐτά: (στίχ. 743 - 752).

Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ μὲ τὸ ὁποῖο κατὰ ἀρχαῖο ῥόδο θέτοσαν γιὰ πρώτη φορὰ τὸ πρόβλημα τῆς θεϊκῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἠθικῆς ἰσορροπίας θὰ ἐπαναληφθῇ συχνὰ ἀπὸ τοὺς τραγικούς σ' ἓνα ψηλότερο μάλιστα τόνο. Τὸ πρῶτο ὅμως αὐτὸ ζήτημα ἠθικοῦ στοχασμοῦ στὸν Μεγαρέα ἀριστοκράτη δὲν ἀφείλεται σὲ ἀφηρημένους συλλογισμούς, ἀλλὰ στὴν πίκρα καὶ στὴν ὀργὴ ποὺ τοῦ προκαλέσαν οἱ ἀδικίες ἀπὸ τὶς ὁποῖες προσωπικὰ ὑπόφερε.

Εἶναι λοιπὸν ἀξιόλογος ποιητῆς ὁ Θεόγνης καὶ θὰ τὸν ἀδικούσαμε ἂν τὸν θεωρούσαμε μόνον «κατασκευαστῆ» γνωμικῶν στίχων. Ἡ λεπτὴ εὐαίσθησις, ἡ λιτὴ, ἀπλὴ καὶ ζωηρὴ ἔκφρασί του, οἱ ἀκριβεῖς καὶ ἐναργεῖς εἰκόνες του, φανερώουν ἐμπνευσὴ πηγαία καὶ τέχνη ἀξιόλογη.

Φωκυλίδης (πιθ. ἀρχές 6. π.Χ. αἰώνα). Πολὺ λίγα ξέρομε γιὰ τὸ σύγχρονο τοῦ Θεόγνη Φωκυλίδη. Κατάγοσαν ἀπὸ τὴ Μίλητο καὶ εἶναι κι αὐτὸς περισσότερο ποιητῆς γνωμῶν. Σχεδὸν ὅλες οἱ γνωμῆς του ποὺ σώθησαν, ἀρχίζουσιν μὲ τὰ λόγια: «Καὶ τοῦτο εἶναι τοῦ Φωκυλίδη». (Καὶ τὸ δε Φωκυλίδεω). Ἀσφαλῶς ἔτσι ἤθελε νὰ καταστήσῃ σαφές ὅτι ὅσα ἔλεγε ἦταν καταστάλαγμα τῆς πείρας του. Φαίνεται ὅμως ὅτι δανειστῆς ἀρκετὰ καὶ ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο. Ἀπὸ τοὺς στίχους του δὲν λείπει ἐντελῶς κάποια δροσιά καὶ χάρις.

Ἡ φήμη τοῦ Φωκυλίδη ὡς γνωμικοῦ ποιητῆ ἦταν τόση ὥστε μεταγενέστεροι δημοσίεψαν συλλογὴ γνωμικῶν μὲ τὸ ὄνομά του. Μιὰ τέτοια συλλογὴ ἀπὸ 230 ἑξαμέτρους γνωμικὸς στίχους ἐφθασε ὡς ἐμᾶς, ἀλλὰ αὐτὴ εἶναι ἔργο ἀλεξάνδρινοῦ Ἰουδαίου τοῦ 2. ἢ 1. π.Χ. αἰώνα.

2. ΙΑΜΒΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Οἱ ἀρχαῖοι νόμιζαν ὅτι ὁ ἱαμβικὸς στίχος ἔχει τὴν ἀρχὴν του στὶς γιορτὲς τῆς Δήμητρας καὶ πὼς ἡ λέξις ἱαμβος σχετιζόταν μὲ τὸ ὄνομα τῆς δούλης Ἰάμβης, ποὺ πέτυχε νὰ κάμῃ τὴ θεὰ νὰ γελάσῃ ὅταν ἐφθασε στὴν Ἐλευσίνα ἀναζητώντας τὴν κόρη τῆς Περσεφόνη. Ἡ ἐτυμολογία αὐτὴ εἶναι ἀναμφισβήτητα λαθασμένη. Ἡ λέξις ἱαμβος, καθὼς κι οἱ θρίαμβος καὶ διθύραμβος, πιθανώτατα εἶναι προελληνικὲς, σχετιζόταν μὲ τὸ τραγοῦδι ποὺ ψάλλοταν πρὸς τιμὴν τοῦ θεοῦ στὶς γονιμικὲς λατρεῖες καὶ τὶς ὀρχηστικὲς κινήσεις ποὺ τὸ συνᾶδευαν κι ἴσως σήμαιναν «δύο, τρία, τέσσερα βήματα» (βλ. καὶ διθύραμβος).

Πάντως κι ἡ ἐσφαλμένη αὐτὴ ἐτυμολογικὴ συσχέτιση δείχνει ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ἐβλεπον στὸν ἱαμβο (—), ἐξ αἰτίας τοῦ ζωηροῦ ρυθμοῦ του καὶ τῆς ἀπλῆς μορφῆς του, τὸ μέτρο τοῦ σκώμματος, τῆς χλεύης, τῆς βρισιᾶς καὶ τῆς βωμολοχίας, καὶ θεωρεῖται σήμερα σχεδὸν βέβαια πὼς ὁ ἱαμβικὸς στίχος πρὶν χρησιμοποιηθῆ στὴ λυρική σάτιρα χρησιμοποιούνταν στὶς γονιμικὲς λατρεῖες στὶς ὁποῖες πολὺ διαδομένο στοιχεῖο ἦταν ἡ τολμηρὴ, πολλὰς φορὲς ἀπροκάλυπτη, βωμολοχία.

Οἱ δύο τύποι στίχου ποὺ χρησιμοποιοῦνται περισσότερο ἀπὸ τοὺς ποιητὲς τῆς λυρικῆς σάτιρας ἢ ἱαμβογράφους εἶναι ὁ ἱαμβικὸς τρίμετρος (— — — — —) καὶ ὁ χωλῖαμβος ἢ ἱαμβος σκιάζων, στὸν ὁποῖο ἀντικαθίσταται ὁ τελευταῖος ἱαμβος (—) τοῦ στίχου μὲ σπονδεῖο (— —), δηλ. μὲ δύο μακρὲς συλλαβὲς ἀντὶ μίᾳ βραχεῖα καὶ μίᾳ μακρά. Ἡ τομὴ κανονικὰ ὑπάρχει μετὰ τὴν πέμπτη συλλαβή.

Ἡ ἐμφάνιση αὐτῶν τῶν νέων μέτρων εἶναι σπουδαῖος σταθμὸς στὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας. Ἡ ποίηση ἔχει τώρα μέσο κατάλληλο γιὰ νὰ ἐκφράσῃ συναισθήματα ποὺ σχετίζονται μὲ περιστατικὰ τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Μὲ τοὺς ἱαμβογράφους κυρίως ἀρχίζει ἡ ποίηση νὰ γίνεται προσωπικὴ, ρεαλιστικὴ, ἀπλή. Τὸ ἱαμβικὸ τρίμετρο τὸ πῆρε ἀργότερα καὶ ἡ τραγωδία.

Ἀρχίλοχος (ἀκμ. πρῶτο μιστὸ τοῦ 7. αἰ. π.Χ.). Ὁ δημιουργὸς τῆς λυρικῆς σάτιρας κατάγοσαν ἀπὸ τὸ νηεὶ Πάρο, ὀνομαστὸ στὴν ἀρχαιότητα γιὰ τὰ μάρμαρά του. Ὁ πατέρας του Τελεσικλῆς ἦταν εὐγενῆς, ἡ μητέρα του ὅμως Ἐνιπῶ δούλη. Στὴ ζωὴ του δοκίμασε πολλὰς περιπέτειες καὶ στερήσεις. Ἐξ αἰτίας τῆς φτώχειας του ἔφυγε ἀπὸ τὴν Πάρο καὶ ἦλθε στὴν Θάσο ποὺ ἦταν ἀποικία τῶν Παρίων. Πῆρε μέρος καὶ σὲ μίᾳ ἐκστρατεῖα ἐναντῖο τῶν Θρακῶν Σαίων, ἀλλὰ στὴ μάχη ποὺ ἔγινε, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, γιὰ νὰ σωθῆ πέταξε τὴν ἀσπίδα. Γύρισε στὴν Πάρο καὶ μνηστεύθηκε τὴ Νειβοῦλη, ὁ πατέρας της ὅμως Λυκάμβης, γιὰ ἄγνωστο λόγο, διόλυσε τὴ μνηστεία. Ὁ Ἀρχίλοχος ὀργίστηκε πολὺ γι' αὐτὸ καὶ ἔγραψε πολὺ πικροὺς στίχους ἐναντίο τοῦ Λυκάμβη καὶ τῆς κόρης του. Ἡ φτώχεια καὶ ἡ ἀπογοήτευση τὸν ἀνάγκασαν νὰ γίνῃ καὶ μισοφόρος. Σκοτώθηκε σὲ μίᾳ μάχῃ ἐναντίον τῶν Ναξίων.

Ἔργα. Οἱ ἀρχαῖοι ἀπόδιδαν στὸν Ἀρχίλοχο ἐλεγγεῖς, ἐπιγράμματα καὶ ὕμνους. Τῆ δόξα του ὅμως ὁ ποιητὴς χρωστᾶ στοὺς ἱαμβοὺς του, στὶς λυρικὲς δηλαδὴ σάτιρές του. Δυστυχῶς μόνο μικρὰ ἀποσπάσματα (τὸ μεγαλύτερο ἀποτελεῖται ἀπὸ 10 στίχους) ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Ἀρχίλοχου ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς.

Ἡ ποίηση τοῦ Ἀρχίλοχου ἔχει χαρακτῆρα πολὺ προσωπικὸ. Ὅχι μόνο συχνὰ μιᾶ γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ δὲν διστάζει καὶ νὰ τὸν κοροϊδέψῃ (Diehl, Ἀπ. 6).

Τὸ ὕφος εἶναι ζωντανό, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ κάθε συμβατικότητα. Δὲν μεταχειρίζεται τὰ στολῖδια τῆς ἐπικῆς ποιήσεως οὔτε τὰ πολλὰ ἐπί-

θετά της. Οι παρομοιώσεις που χρησιμοποιεί είναι σύντομες, ο στίχος του εὐλύγιστος και με πολλούς διασκελισμούς.

Ὁ Ἀρχιλόχος δὲν εἶναι μόνο ὁ δημιουργὸς τῆς λυρικῆς σάτιρας, ἀλλὰ καὶ ὁ πρῶτος ἀντιπρόσωπος τοῦ ρεαλισμοῦ στὴ λογοτεχνία. Οἱ ἀρχαῖοι τὸν θαύμαζαν πολὺ καὶ τὸν ἐβαζαν πλάι στὸν Ὅμηρο.

Σημειώθηκε ὁ Ἀμοργῖνος (ἀκμ. δεύτερο μισὸ τοῦ 7. αἰ. π.Χ.). Ὁ ποιητὴς αὐτὸς γιὰ πολὺ συγγέοταν μετὰ τὸν Σιμωνίδη τὸν Κεῖο, στὸν ὁποῖο καὶ ἀπέδιδαν τὰ ἀποσπάσματα πού σώθηκαν ἀπὸ τὸ ἔργο του. Φαίνεται ὅτι ἔζησε λίγο μετὰ τὸν Ἀρχιλόχο. Ἐγράψε ἐλεγεῖες καὶ ἰάμβους. Στὸ Ἀνθολόγιο τοῦ Στοβαίου σώθηκε ἀρκετὰ μακρὸ ἰαμβικὸ ποίημά του (118 στίχοι) στὸ ὁποῖο σκώπτει τὶς γυναῖκες, κατατάσσοντάς τες σὲ τύπους πού καθένας προῆλθε ἀπὸ κάποιο ζῶο· λ.χ. ὁ τύπος τῆς πονηρῆς γυναίκας ἀπὸ τὴν ἀλεπού, τῆς φιλάρεσκης ἀπὸ τὸ ἄλογο, τῆς πεισματάρης ἀπὸ τὸ γαϊδούρι κλπ. Μόνο ἓνα τύπο γυναίκας ἀνέχεται, αὐτὸν πού προῆλθε ἀπὸ τὴ μέλισσα. Εἶναι ἡ πρώτη προσπάθεια ἠθικῆς σάτιρας.

Ὅπως βλέπομε ὁ Σημωνίδης τὴ σάτιρά του ἀπὸ προσωπικὴ τὴν ἔκαμε γενικώτερη, σατιρίζει δηλ. ὄχι ἄτομα ἀλλὰ ομάδες.

Ἰππῶνας ὁ Ἐφέσιος (ἀκμ. μέσα τοῦ 6. αἰ. π.Χ.). Ἡ λυρική σάτιρα παίρνει τὸνο λαϊκὸ καὶ σχεδὸν χυδαῖο μετὰ τὸν Ἰππώνακτα, δημιουργὸ τοῦ χωλιάμβου ἢ τοῦ σκιάζοντος ἰάμβου. Ὁ στίχος αὐτός, ὅπου ἓνας σπονδεῖος ἀντικαθιστᾶ τὸν τελευταῖο ἰαμβο, ἔχει μορφή ἀκανόνιστη καὶ ζωνερή, πού τὸν κάνει κατάλληλο γιὰ τὴν παρωδία. Τὰ ἀποσπάσματα πού μᾶς σώθηκαν εἶναι τόσο σύντομα πού δὲν μπορούμε νὰ σχηματίσουμε ἀκριβῆ ἀντίληψη γιὰ τὴν τέχνη τοῦ Ἰππώνακτα. Ἐπιτρέπουν μόνο νὰ ἴδουμε ὅτι ὁ ποιητὴς ἀρεσκόταν σὲ σκηνές τοῦ δρόμου καὶ ἔγραφε γλώσσα πολὺ λαϊκῆ. Ἀντίθετα μετὰ τὴ γλώσσα του, ὁ στίχος του εἶναι πολὺ ἐπιμελημένος.

Ὁ Ἰππώνακτας γιὰ τὸ ρεαλισμὸ του, τὶς πολλὰς ξένες, σπάνιες καὶ λαϊκὲς λέξεις του ἀγαπήθηκε πολὺ στὴν ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ καὶ ὁ Ἡρώνδας τὸν πῆρε γιὰ πρότυπο στοὺς μίμους του.

Ἐνα ἄλλο εἶδος ἰαμβικῆς ποιήσεως εἶναι ὁ αἶνος (ἡ μῦθος ἢ ἡ λόγος ἢ ἀπόλογος), δηλαδή οἱ μῦθοι γιὰ ζῶα. Εὐρετὴ τῶν τέτοιων σὲ πεζὸ λόγῳ μῦθων ἢ παράδοση θέλει τὸν Αἰσώπου ἀπὸ τὴ Φρυγία, δούλο κάποιου Ἰάδμονα. Ποιὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν παράδοση αὐτὴ εἶναι ἱστορικὰ εἶναι δύσκολο νὰ καθοριστῇ. Ἴσως ἔζησε τὸν 6. π.Χ. αἰ. Πάντως τὸ μυθιστόρημα τοῦ Αἰσώπου ἦταν γνωστὸ τὸν αἰῶνα αὐτό. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς μῦθους αὐτοὺς νὰ εἶναι ἀνατολικῆς καταγωγῆς. Ἡ ἀρχαιότερη γνωστὴ συλλογὴ μῦθων τοῦ Αἰσώπου εἶναι τοῦ Δημήτριου τοῦ Φαληρέα (ἀκμ. τέλος 4. π.Χ. αἰ.). Ποιητικὴ ἐπεξεργασία τῶν αἰσώπειων μῦθων εἶναι οἱ μῦθιαμβοὶ τοῦ μεταγενέστερου Βάβριου.

3. Η ΩΔΗ

Οι Έλληνες έλεγαν *ώδές η μέλη*, στη στενή σημασία της λέξεως, ποιήματα που ήταν προωρισμένα να τραγουδηθούν και των οποίων το κύριο χαρακτηριστικό ήταν η σύνθεση κατά στροφές. Τα τραγούδια αυτά διακρίνονται στα κυρίως *μέλη* ή *ώδές*, δηλ. στις μοναδίες που εκφράζουν τα συναισθήματα του ποιητή, και στα *χωρικά άσματα*, δηλ. τα τραγούδια των χορευτών (χορού) τους οποίους δίδασκε ο ποιητής. Το μέλος ή η ώδη καλλιεργήθηκε κυρίως από τους Αιολείς, το χορικό άσμα από τους Δωριείς. Οι άρχαιοι ξεχώριζαν τρεις τύπους μονωδικών άσμάτων (ώδων): *έρωτικά*, *συμποτικά* και *στασιωτικά*, άσματα δηλ. πολιτικά ή πολεμικά. Ασφαλώς οι τύποι αυτοί είναι πολύ παλαιοί, αλλά στην ιστορία της λογοτεχνίας εμφανίζονται μόλις από το τέλος του 7. π.Χ. αιώνα στην αιολική νήσο Λέσβο.

Στη Λέσβο το άσμα έκτελιόταν με τη συνοδεία μουσικού όργανου, της *βαρβίτου*, που ήταν είδος λύρας με περισσότερες όμως χορδές. Οι στίχοι συνδυάζονται σε *στροφές*, που τις τραγουδούν με τον ίδιο σκόπο (μέλος). Οι σπουδαιότεροι τέτοιοι συνδυασμοί είναι η *άλκαϊκή στροφή*, από το όνομα του Άλκαίου, και η *σαπφική στροφή*, από το όνομα της Σαπφώς. Ο Άλκαίος και η Σαπφώ έγραψαν τις ώδες τους στην αιολική διάλεκτο, ο Ανακρέων στην Ιωνική.

Άλκαϊος (περ. 625 - 550 π.Χ.). Η μόνη ασφαλής χρονολογία που έχουμε για τη ζωή του Άλκαίου είναι το έτος 612 κατά το οποίο ο Πιττακός ανάτρεψε τον τύραννο της Μυτιλήνης Μέλαγχρο. Τότε ο Άλκαίος ήταν ακόμη παιδί. "Όταν ανδρώθηκε πήρε ενεργό μέρος στους αγώνες των αριστοκρατικών έναντι των τυράννων, στην αρχή έναντι του Μυρσίλου και ύστερα έναντι του Πιττακού, που από συναγωνιστής τους ποιητή έγινε σύμμαχος του τυράννου και τελικά ο ίδιος τύραννος (αίσυμνήτης, δηλ. δικτατής με άπεριορίστη εξουσία). Απήχθηση των αγώνων αυτών του Άλκαίου έναντι του Μυρσίλου και του Πιττακού έχουμε τώρα, χάρη στους παπύρους της Όξυρύγχου, σ' ένα μεγάλο στασιωτικό τραγούδι του ποιητή. Οι αριστοκρατικοί στο τέλος νικήθηκαν κι ο Άλκαίος αναγκάστηκε να φύγει από τη Μυτιλήνη και φαίνεται πως πήγε σε διάφορες χώρες, ίσως και στην Αίγυπτο. Γύρισε στην πατρίδα του όταν ο τύραννος Πιττακός αποσύρθηκε στην ιδιωτική ζωή. Τον βρίσκουμε επίσης να πολεμά έναντι των Αθηναίων, με τους οποίους οι Μυτιληναίοι φιλονικούσαν για την κατοχή του Σιγείου, στις ακτές της Τρωάδος. Εκεί κι αυτός, όπως ο Αρχίλοχος, για να σωθή, πέταξε την ασπίδα του.

Έργα. Ο Άλκαίος έγραψε *ύμνους*, *έρωτικά*, *στασιωτικά* και *συμποτικά* ποιήματα. Στα άποσπάσματα που μας είχαν παραδοθή από μεταγενέστερους συγγραφείς προστέθηκαν τα τελευταία χρόνια αρκετά, που βρέθηκαν σε αιγυπτιακούς παπύρους. Όμως ακόμη οι γνώσεις μας για το έργο του ποιητή είναι περιορισμένες.

Ἡ ποίηση τοῦ Ἀλκαίου μᾶς ἐμφρηνίζει τὴ ζωὴ τῶν ἀριστοκρατικῶν στὰ χρόνια τῶν ἐμφυλίων πολέμων (γύρω στὰ 600 π.Χ.) Μισοῦ τοὺς τυράννους καὶ τοὺς ὑποστηρικτὲς τους, ἀγαπᾷ τὶς πολεμικὲς περιπέτειες καὶ πρὸ πάντων τὰ συμπόσια, ὅπου πίνοντας τραγουδᾷ τὰ πολικοῦ περιεχομένου τραγούδια του. Τὸν τύραννο Πιπταχὸ ἀποκαλεῖ κ α κ ο π ἄ τ ρ ι δ α (δηλαδή ὅτι δὲν κατάγεται ἀπὸ εὐγενεῖς προγόνους Lobel - Page, Ἄπ. 348) καὶ χαίρεται μαθαίνοντας τὸ θάνατο τοῦ τυράννου Μυρσίλου (Lobel - Page, Ἄπ. 332).

Οἱ παλαιοὶ ἐκτιμοῦσαν πολὺ τὰ στασιμικὰ ἄσματα. Ἐπαινοῦσαν σ' αὐτὰ τὴν πατριωτικὴ ἐμπνευση ποὺ φρονημάτιζε τοὺς νέους. Ἀπὸ τοὺς ὕμνους του ἔχομε τώρα, ἀπὸ τοὺς παπύρους, μερικὰ ἀποσπάσματα, ὅπως λ.χ. ἀπὸ τὸν ὕμνο στὸ Ὑς Διόσκουρους καὶ τὸ προοίμιο ἀπὸ τὸν ὕμνο στὸν Ἑρμῆ.

Ἀπὸ τὰ ἐρωτικὰ ποιήματα τοῦ Ἀλκαίου σώθηκαν ἐλάχιστα. Τὴν καλύτερη τύχη εἶχαν τὰ συμποτικά του· σ' αὐτὰ ἀνήκουν τὰ περισσότερα σωζόμενα ἀποσπάσματα.

Ὁ Ἀλκαῖος μοιάζει μὲ τὸν Ἀρχίλοχο στὴ ζωηρότητα καὶ στὸ πηγαιεὶ τῶν συναισθημάτων, στὴ λιτότητα καὶ στὴν παραστατικότητα τῆς ἐκφράσεως. Σ' αὐτὸν γιὰ πρώτη φορὰ συναντοῦμε τὴν κατόπι τόσο συνηθισμένη παρομοίωση τῆς πολιτείας μὲ καράβι ποὺ ἀρμενίζει. Οἱ ἀλεξανδρινοὶ τὸν θεωροῦσαν ὡς τὸ ἀριστο ὑπόδειγμα τοῦ προσωπικοῦ λυρισμοῦ. Ὁ Ὀράτιος μιμήθηκε ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ μέτρα του, ιδιαίτερα τὴν στροφή ποὺ ἐκεῖνος ἐπινόησε καὶ πῆρε τὸ ὄνομά του (ἀλκαϊκή).

Σ α π φ ῶ (περίπου 630 - 565 π.Χ.). Ἡ διάσημη ποιήτρια Σαπφῶ ἢ Ψαπφῶ (στὴν αἰολικὴ διάλεκτο Ψ ἄ π φ ω ἢ Ψ ἄ π φ α) ἀνήκε, ὅπως καὶ ὁ Ἀλκαῖος, σὲ εὐγενῆ οἰκογένεια τῆς Λέσβου. Γεννήθηκε στὴν Ἐρεσό, ἔζησε ὅμως στὴ Μυτιλήνη. Γύρω τῆς ὑπῆρχε ἓνας κύκλος νέων κοριτσιῶν ποὺ μάθαιναν νὰ τραγουδοῦν, νὰ παίζουν λύρα καὶ νὰ χορεύουν, ἴσως καὶ νὰ ἀκοῦν ποιήματα ποὺ ἀπαγγέλλονταν, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει πὼς ἡ Σαπφῶ εἶχε σχολεῖο. Ὅπως ἴσως καὶ ὁ κύκλος αὐτὸς σχετίζεταν μὲ κάποιο εἶδος λατρείας. Ἄντρας τῆς ἦσαν ὁ Κερκώλας ἀπὸ τὴν Ἄνδρο καὶ κόρη τῆς ἢ Κλειδα. Ἡ παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἀπὸ ἐρωτικὴ ἀπελπισία ἔπεσε στὴ θάλασσα ἀπὸ κάποιο βράχο τῆς Λευκάδας καὶ πνίγηκε, θεωρεῖται σήμερα ἐπινόηση τῶν ποιητῶν τῆς κωμοδίας. Οἱ ἴδιοι ἔπλασαν καὶ ἄλλες χυδαῖες διηγήσεις γι' αὐτὴν καὶ τὸν κύκλο τῆς. Τὸ βέβαιο εἶναι πὼς ἐξ αἰτίας τῶν πολιτικῶν ταραχῶν ἔφυγε ἢ Σαπφῶ, ὅπως καὶ ἄλλοι ὁμόφρονές τῆς, στὴ Σικελία. Θεωρεῖται βέβαιο ὅτι ἀργότερα, ὅπως ὁ Ἀλκαῖος, γύρισε στὴν Μυτιλήνη.

Ἔργα. Οἱ ἀρχαῖοι γνώριζαν ἑνέα βιβλία λυρικῶν ποιημάτων τῆς Σαπφῶς ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἓνα βιβλίον ἦταν ἐπιθιλάμια (τραγούδια τοῦ γάμου), ποὺ ἦταν καὶ τὰ πιὸ ξεχωριστά. Ἀπὸ τὰ ποιήματα τῆς ἀκέρια σώθηκαν μονάχα δύο καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἄλλα ποὺ συνεχῶς ἀυξάνονται ἀπὸ τοὺς ἀνευρισκόμενους στὴν Αἴγυπτο παπύρους. Ἡ Σαπφῶ ἐμπνέεται μονάχα ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν κοριτσιῶν

πού ήταν γύρω της και την εσωτερική ζωή της. Καμμία απήχηση στο έργο της από τους πολιτικούς αγώνες· ίσως σ' ένα απόσπασμα μονάχα υπάρχει κάποιος υπαινιγμός σ' αυτούς. Στις μαθήτριές της εκθειάζει τη γοητεία της ποιήσεως, μόνης ικανής να διασώσει τα όνόματά τους από τη λησμονιά. Μια λεπτότατη ευαισθησία διακρίνει όλο το ποιητικό της έργο κι ένα απαλότατο φως χύνεται σ' αυτό σαν το φως μιας αστροφώτιστης νύχτας. Να μια χαριτωμένη κι έξοχη σύγκριση κοπέλας που έμενε ανύπαντρη με ώραϊο μῆλο που δυσκολόφταστο κρέμεται στην κορφή της μηλιάς:

Όιον τὸ γλυκύμαλον ἐρεύθεται ἄκρω ἐπ' ὕδαφ
ἄκρον ἐπ' ἀκροτάτῳ, λελάθοντο δὲ μαλοδρόπης·
οὐ μὲν ἐκλεάθοντ' ἀλλ' οὐκ ἐδύναντ' ἐπίκεισθαι.

(Lobel - Page, 'Απ. 105α)

Σάν τὸ γλυκόμηλο ψηλά στην ἄκρη κοκκινίζει,
στην ἄκρη ἄκρη τῆς μηλιάς, τί τό 'χουσε ξεχάσει·
ὄχι! κανείς δὲν τὸ ξεχνᾷ, δὲν μπόρεσε νὰ φτάσῃ!

(μετ. Σ. Μενάρδου)

Κατὰ τὴ γνώμη τῶν παλαιῶν ἡ ἁρμονία τῶν στίχων δὲν ἦταν κατώτερη ἀπὸ τὴν κομψότητα, τὴν εὐλυγισία καὶ τὴ γάρη τοῦ ὕφους. Νὰ ἓνα παράδειγμα τῆς στροφῆς με τὴν ὁποία μένει συνδεδεμένο τὸ ὄνομα τῆς Σαπφῶς, τῆς σαπφικῆς στροφῆς, πού σχηματίζεται ἀπὸ τρεῖς σαπφικούς στίχους καὶ ἓνα ἀδωνικό ὡς ἐπωδὸ:

Ποικιλθθρον' ἀθάνατ' Ἀφρόδιτα
παῖ Δίος δολόπλοκε, λίσσομαί σε,
μὴ μ' ἄσαισι μηδ' ὀνίαισι δάμνα,
πότινα, θῦμον.

Λαμπρόθρονη, ἀθάνατη Ἀφροδίτη,
κόρη τοῦ Δία πανούργα, σὲ λίσσεύω,
σεβαστή, μὲ λύπες καὶ μὲ στενοχωρίες,
μὴ μοῦ παιδεύεις τὴν καρδιά.

(Lobel - Page, 'Απ. 1)

Ἡ δόξα τῆς Σαπφῶς ὑπῆρξε μεγάλη σὲ ὅλη τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἡ ἀγγελιογραφία τοῦ 5. αἰ. π.Χ. μαρτυρεῖ πόσο αὐτὴ ἦταν πιά γνωστὴ σ' ὅλο τὸν ἑλληνικὸ κόσμο.

Ἄνακρέων (περίπου 575 - 490 π.Χ.). Ἡ πηγαία καὶ αὐθόρμητη ἐμπνευση τοῦ Ἀλκαίου καὶ τῆς Σαπφῶς δὲν ὑπάρχει πιά στὸν τρίτο ἀντιπρόσωπο τοῦ προσωπικοῦ λυρισμοῦ, στὸν Ἴωνα Ἀνακρέοντα τὸν Τῆιο.

Ὁ Ἀνακρέοντας εἶναι ὀπαδὸς τῆς λεσβιακῆς ὠδῆς, τὰ τραγούδια του ὅμως δὲν τὰ ἔγραψε, ὅπως ὁ Ἀλκαῖος καὶ ἡ Σαπφῶ, στὴν αἰολικὴ διάλεκτο ἀλλὰ στὴν ἰωνικὴ. Εἶναι ὁ ποιητὴς πού καλεῖ στὴ χαρὰ τῆς

ζωής χωρίς όμως να γίνεται χυδαῖος. Κατὰ τὸ 545 π.Χ., ἐξ αἰτίας τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Περσῶν, ἄφησε τὴν πατρίδα του Τέω (στὴ Μ. Ἀσία, ἀπέναντι στὴ Σάμο) καὶ ἦλθε στὰ Ἄβδηρα. Ὑστερα ἔζησε ἀρκετὸν καιρὸ στὴν αὐλὴ τοῦ τυράννου τῆς Σάμου Πολυκράτη. Μετὰ τὸ θάνατο ἐκεῖνου, μὲ πρόσκληση τοῦ Ἱππαρχου, ἦλθε στὴν Ἀθήνα, στὴν αὐλὴ τῶν Πεισιστρατιδῶν. Ἴσως πῆγε καὶ στὴ Θεσσαλία, στὴν αὐλὴ τῶν Ἀλευαδῶν. Λένε πὼς πολὺ γέρος γύρισε στὴν πατρίδα του, ὅπου πέθανε 85 χρονῶν.

Οἱ ἀλεξανδρινοὶ γνώριζαν πέντε βιβλία ποιημάτων τοῦ Ἀνακρέοντα (ἐλεγειῶν, ἰάμβων, ἐπιγραμμῶν, ὠδῶν), ἀπὸ τὰ ὅποια ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς δύο ἀκέρια καὶ μικρὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἄλλα. Μᾶς παραδόθηκαν ἐπίσης μὲ τὸ ὄνομά του καὶ 18 ἐπιγράμματα ἀπὸ τὰ ὅποια δικὰ του πιθανὸ εἶναι μονάχα τὰ 11.

Ἡ ποίηση τοῦ Ἀνακρέοντα ἔχει περισσότερη τέχνη παρὰ πάθος. Ἐμπνέεται ὅσο κανένας ἄλλος λυρικός ποιητὴς ἀπὸ μυθολογικὰ θέματα καὶ ἀπὸ περιστατικὰ τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

Τὰ ποιήματα τοῦ Ἀνακρέοντα ἦταν πολὺ ἀγαπητὰ καὶ εἶχαν μεγάλη ἐπίδραση στοὺς μεταγενέστερους. Τὸ πλῆθος τῶν μυθολογικῶν του γνώσεων γοήτευε τοὺς πολυμαθεῖς τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς καὶ αὐτὸ ἐξηγεῖ γιατί ὁ τύπος τῆς λεσβιακῆς ὠδῆς ὀνομάστηκε ἀνακρέοντειος, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν πινδαρική ὠδή. Οἱ Λατίνοι ποιητὲς Κάτουλλος καὶ Ὁράτιος τὸν μιμήθηκαν στὶς ὠδὲς τους.

Τὰ ἀνακρεόντεια ποιήματα. Ἡ Παλατινὴ Ἀνθολογία μᾶς διάσωσε 60 μικρὰ ποιήματα ἀποδιδόμενα στὸν Ἀνακρέοντα. Εἶναι βέβαιο πὼς κανένα ἀπ' αὐτὰ δὲν εἶναι δικό του. Τὰ ἀρχαιότερα εἶναι τῶν ἀλεξανδρινῶν χρόνων πολλὰ ὅμως εἶναι μεταγενέστερα, ἀκόμη καὶ βυζαντινῆς ἐποχῆς, γιατί ἔχουν καὶ μετρικὰ σφάλματα. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἀνάμεσά τους βρίσκουμε μερικὰ μὲ ἔμπνευση ἀληθινὴ καὶ τέχνη λεπτή, ὅπως τὸν β ρ ε γ μ ἔ ν ο ἔ ρ ω τ α (ἀριθ. 31), τὸ τ ζ ι τ ζ ι κ ι (ἀριθ. 32), τὸν τ σ ι μ π η μ ἔ ν ο ἄ π ὸ τ ἠ μ ἔ λ ι σ σ α ἔ ρ ω τ α (ἀριθ. 33), τὸ ρ ὸ δ ο (ἀριθ. 53). Νεώτεροι ποιητὲς Γάλλοι (λ.χ. ὁ Ρουσσώ), Γερμανοὶ (Γκαῖτε, Μαίρικε) καὶ Ἕλληνες (Ἀθανάσιος Χριστόπουλος) τὴν ἐπωφελήθηκαν τὴ συλλογὴ αὐτή.

Ἄλλοι ποιητὲς ὠδῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς αὐτοὺς μελικοὺς ποιητὲς τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ στὶς δωρικές καὶ αἰολικές πόλεις ὑπῆρξαν καὶ ἄλλοι ποιητὲς ὠδῶν καὶ μάλιστα ποιήτριες, ὅπως ἡ Μύρτις ἀπὸ τὴν Ἀθηδῶνα τῆς Βοιωτίας, ἡ Κόριννα ἀπὸ τὴν Τανάγρα τῆς Βοιωτίας ἐπίσης, ἡ Πράξιλλα ἀπὸ τὴ Σικυώνα, ἡ Τελέσιλλα ἀπὸ τὸ Ἄργος, ἡ Ἡριννα ἀπὸ τὴ Λέσβο· ἀπὸ τὰ ποιήματα ὅμως ὄλων αὐτῶν τῶν ποιητριῶν (ποὺ ζοῦν στὶς ἀρχὲς καὶ τὰ μέσα τοῦ 5. π.Χ. αἰ.) ἔχομε ἐλάχιστα ἀποσπάσματα (ἰδίως ἀπὸ τὴν Κόριννα) ποὺ βρέθηκαν σὲ αἰγυπτιακοὺς παπύρους.

Λαϊκὰ τραγοῦδια ἀρχαῖα ἔχομε πολὺ λίγα. Τέτοια ἦταν αὐτὰ ποὺ τραγουδιόνταν στὸ ἄλεσμα καὶ τὸ θέρισμα τοῦ σταριοῦ, τὸν

τρύγο κλπ. Τὰ πιὸ ἀξιόλογα ὅμως σ' αὐτὸ τὸ εἶδος ἦταν τὰ ἀπτικά σκὸ-
λῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀρκετὰ μᾶς διάσωσε ὁ Ἀθῆναιος. Τὰ σκὸλῖα
ἤ παροΐνια ἄσματα ἦταν τραγούδια πού τραγουδοῦσαν οἱ συν-
δαιτυμόνες στὰ συμπόσια. Πιθανὸν ὀνομάστηκαν ἔτσι εἶπε γιατί εἶχαν
ρυθμὸ σκολιόν, ἀκανόνιστη δηλαδή μελωδία, εἶπε γιατί εἶχαν σκω-
λιάν, ἀτακτὴ δηλαδή, τὴν πορεία τους μέσα στὴ συντροφιὰ τῶν συμπατῶν
(δὲν τὰ ἀπάγγελλαν δηλ. ὅλοι μὲ τὴ σειρά, ἀλλὰ οἱ πιὸ κατάλληλοι, ὅπου
κι ἂν κάθονταν).

4. ΧΟΡΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Τὸ χορικὸ ἄσμα πρὶν ἀπὸ τὸν Πίνδαρο. Τὸ χορικὸ
τραγούδι στὴν ἀρχὴ εἶναι στενὰ συνδεμένο μὲ τὴ λατρεία· μονάχα ἀργό-
τερα γίνεται κάποια διαφοροποίησή του. "Ὅπως εἴπαμε ὅλα τὰ χορικά
τραγούδια ἐκτελιόνταν ἀπὸ χορὸ, πού τὸν ἀσκοῦσε ὁ ποιητής, καὶ συνω-
δεύονταν ἀπὸ μουσικὴ πού πάλι τὴν σύνθετε ὁ ποιητής. Οἱ ὄρχηστικὲς
κινήσεις τοῦ χοροῦ συντέλεσαν στὴ διαίρεση τοῦ χορικοῦ τραγουδιοῦ
σὲ στροφὴ, ἀντιστροφὴ καὶ ἐπωδὸ (τριαδικὴ συγκρότηση).
Τὰ τραγούδια πού ἀναφέρονταν στοὺς θεοὺς στὴν ἀρχὴ εἶχαν τὸ γενικὸ
ὄνομα ὕμνοι, ἀργότερα ὅμως ἐπικράτησαν εἰδικώτερα ὀνόματα. Ἐτσι
παῖαν λεγόταν τραγούδι σοβαρὸ πού τὸ ἐκτελοῦσε χορὸς ἀνδρῶν στὴν
ἀρχὴ μόνο πρὸς τιμὴ τοῦ Ἀπόλλωνα, ὕστερα ὅμως καὶ πρὸς τιμὴ τῆς
Ἄρτεμης καὶ ἄλλων θεῶν. Τὸ ὄνομα αὐτὸ τὸ πήρε ἀπὸ τὴν ἐπωδὸ ἰή ἤ
ἰώ παῖαν. Ὑπόρχημα λεγόταν τραγούδι πρὸς τιμὴ τοῦ Ἀπόλ-
λωνα καὶ ἄλλων θεῶν μὲ ζωρύτερο ρυθμὸ ἀπὸ τὸν παίαν. Πρὸ σό-
δια λέγονταν ἄσματα πού τραγουδιόνταν κατὰ τὴν προσέλευση στοὺς
ναοὺς ἢ τοὺς βωμοὺς («ἐν τῷ προσπιέναι τοῖς ναοῖς ἢ τοῖς βωμοῖς»). Ἐμ-
βαστήρια λέγονταν ἄσματα πού τραγουδοῦσαν οἱ Δωριεῖς πρὸς τιμὴ τοῦ
Ἄρη ὅταν βιάδιζαν στὴ μάχη. Τέλος ὁ διθύραμβος, συνδεμένος στὴν
ἀρχὴ μὲ τίς γονιμικὲς λατρεῖες καὶ κατόπι μὲ τὴ λατρεία τοῦ Διόνυσου,
ἦταν ἄσμα παθητικὸ ἀπ' αὐτόν, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, θὰ προκύψῃ τὸ δράμα.

Τὰ τραγούδια πού ἀναφέρονταν στοὺς ἀνθρώπους στὴν ἀρχὴ εἶχαν
τὸ γενικὸ ὄνομα ἐγκώμια, ἀργότερα ὅμως ἐπικράτησαν κι ἐδῶ εἰδι-
κώτερα ὀνόματά. Ἐτσι παρθένια λέγονταν τραγούδια πού τὰ ἐκτε-
λοῦσε χορὸς παρθένων, ὕμνοι καὶ ἐπιθαλάμια ἄσματα πού
τὰ τραγουδοῦσαν στίς γαμήλιες τελετές, θρηνοὶ ἄσματα πένθημα καὶ
ἐπίνικιοι ἢ ἐπινίκια ἄσματα πρὸς τιμὴ τῶν νικητῶν στοὺς πα-
νελλήνιους ἀθλητικούς ἀγῶνες.

Τὰ περισσότερα χορικά ἄσματα πού σώθηκαν ἀνήκουν στοῦ τελευ-
ταῖο αὐτὸ εἶδος.

Οἱ ἐπίνικοι (ἐνν. ὕμνοι) ἢ τὰ ἐπινίκια (ἐνν. ἄσματα).
Οἱ ἀθλητικοὶ ἀγῶνες τελοῦνταν ἀπὸ πολὺ παλιὰ στὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ
τὸν 6. π.Χ. αἰῶνα ὅμως, μὲ τὴν καθιέρωση νέων πανελλήνιων ἀγῶνων,
ὁ ἐλληνικὸς ἀθλητισμὸς ἐρθασε σὲ μεγάλῃ ἀκμῇ. "Ὅλη ἡ ἀριστοκρατία

τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας, τῶν νησιῶν καὶ τῶν ἀποικιῶν συνέρρεε στὰ θρησκευτικὰ κέντρα ποὺ γίνονταν οἱ ἀγῶνες γιὰ νὰ πάρῃ μέρος, καὶ μεγάλη τιμὴ θεωροῦνταν ἡ νίκη σ' αὐτούς. Πρὸς τιμὴ τοῦ νικητῆ γίνονταν γιορτὲς καὶ ἐκεῖ ποὺ νίκησε καὶ στὴ γενέτειρά του. Ὁ ἐπὶ νικιοσ ἦ τὸ ἐπὶ νικιο ἦταν ἡ θριαμβευτικὴ ὠδὴ ποὺ ψάλλοταν κατὰ τὴ διάρ-
κεια τῶν ἑορτῶν αὐτῶν.

Οἱ σπουδαιότεροι πανελλήνιοι ἀθλητικοὶ ἀγῶνες ἦταν τὰ Ὀλύμπια ποὺ τελοῦνταν στὴν Ὀλυμπία πρὸς τιμὴ τοῦ Δία καὶ ἰδρύθηκαν πρὶν ἀπὸ τὸ 776 π.Χ., ἀρχὴ τῆς χρονολογίας μὲ τὶς ὀλυμπιάδες, τὰ Πύθια ποὺ γίνονταν στοὺς Δελφοὺς πρὸς τιμὴ τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ ἰδρύθηκαν τὸ 582 π.Χ., τὰ Ἴσθμια στὸν Ἴσθμὸ πρὸς τιμὴ τοῦ Ποσειδῶνα καὶ τὰ Νέμεα στὴ Νεμέα πρὸς τιμὴ τοῦ Δία. Οἱ δύο τελευταῖοι ἀγῶνες ἰδρύθηκαν πιθανὸ στὶς ἀρχές τοῦ 6. π.Χ. αἰῶνα.

Ὁ διθύραμβος. Εἶπαμε πρὶν ἀπάνω πὼς ὁ διθύραμβος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο προῆλθε τὸ δράμα, στὴν ἀρχὴ ἦταν συνδεμένος μὲ τὶς γονιμικὲς λατρεῖες καὶ ἀργότερα μὲ τὴ λατρεία τοῦ Διόνυσου. Πολλοὶ ἐρευνητὲς δέχονται πὼς ἡ λέξη αὐτὴ, ὅπως καὶ ἡ λέξη θρίαμβος, ποὺ ἐπίσης ἀποδίδεται στὸν Δίονυσο καὶ στὸ πρὸς τιμὴ του τραγούδι, ἔχουν κάποια σχέση μεταξύ τους ὅτι, αὐτές, καθὼς καὶ ὅσες ἔχουν τὴ συλλαβὴ -αμβ- πρὶν ἀπὸ τὴν κατάληξη (ὅπως ἱαμβος, Κιάσαμβος, Λυκάμβης, Σάραμβος κ. ἄ.), εἶναι προελληνικὲς καὶ σήμαιναν βῆμα ἢ κίνηση. Νομίζουν ἐπίσης ὅτι καὶ ἡ λέξη ἱαμβος εἶχε κάποιον σύνδεσμο μὲ τὶς δύο ἄλλες καὶ πὼς ἱαμβος, θρίαμβος, διθύραμβος στὴν ἀρχὴ σχετιζόνταν μὲ τὸ τραγούδι ποὺ στὶς γονιμικὲς λατρεῖες ψάλλοταν πρὸς τιμὴ τοῦ θεοῦ καὶ τὶς ὄρχηστικὲς κινήσεις ποὺ τὸ συνώδευαν καὶ ἴσως σήμαιναν, μὲ τὴ σειρά ποὺ ἀναφέρονται πρὶν ἀπάνω, «δύο, τρία, τέσσερα βήματα». Μὲ τὸν Δίονυσο συνδέθηκαν ἀργότερα οἱ δύο λέξεις — ἡ τρίτη διαφοροποιήθηκε — γιατί ἡ λατρεία του ἀποτελοῦσε συνέχεια τῶν γονιμικῶν λατρειῶν. Ἡ διπλὴ χρῆση μιᾶς λέξης γιὰ τὸ τραγούδι τοῦ θεοῦ καὶ τὸν ἴδιο τὸ θεὸ φαίνεται περιέργη, ἔχει ὅμως τὸ ἀντίστοιχὸ τῆς στῆ λέξη παιᾶν ποὺ ἦταν ὄνομα θεοῦ (ἦδη σὲ μυκηναϊκὴ πινακίδα ἀναφέρεται θεὸς μὲ τὸ ὄνομα pajawon καὶ στὸν Ὅμηρο Παιῶν λεγόταν ὁ γιὰτρὸς τῶν θεῶν) καὶ τραγούδι πρὸς τιμὴ τοῦ Ἀπόλλωνος (ἀργότερα καὶ ἄλλων θεῶν).

Οἱ πληροφορίες ποὺ ἔχομε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ δεχτοῦμε πὼς ὁ διθύραμβος σὰν τραγούδι πρωτοπαρουσιάστηκε στὴν Πάρο (μέσα τοῦ 7. π.Χ. αἰῶνα ὁ Ἀρχίλοχος λέει πὼς τραγουδοῦσε, σὰν χορυφαῖος συντροφιᾶς, τραγούδι μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα) καὶ ἔπειτα στὴν Νάξο καὶ στὴ Θήβα. Ὁ Ἀρίωνας στὴν Κόρινθο (γύρω στὰ 600 π.Χ.), στὴν αὐλὴ τοῦ Περιάνδρου, κάνει τὸ ὡς τότε ἀδιαμόρφωτο αὐτὸ τραγούδι λογοτεχνικὸ εἶδος συνθέτοντας τοὺς πρῶτους διθύραμβους γιὰ χοροὺς. Φαίνεται πὼς στὴν ἀρχὴ τὸ νέο λογοτεχνικὸ εἶδος καλλιεργήθηκε σὲ δωρικὲς περιοχές. Τὴν πλήρη του ἀνάπτυξη ὁ διθύραμβος, ὅπως καὶ τὸ δράμα ποὺ προῆλθε ἀπ' αὐτόν, τὴν παίρνει στὴν Ἀθήνα, πρῶτα στὴν ἐποχὴ τῶν τυράννων μὲ τὸν Λάσο τὸν Ἐρμιονέα καί, κατόπι,

στά χρόνια τῆς δημοκρατίας μὲ πρῶτο νικητὴ στὰ Μεγάλαι Διονύσιαι τοῦ ἔτους 508 π.Χ. τὸν Ὑπόδικο ἀπὸ τῆ Χαλκίδα. Ὁ διθύραμβος χορεύεται καὶ τραγουδιόταν ἀπὸ ὁμάδα (χορὸ) 50 ἀνδρῶν ἢ ἐφήβων.

Οἱ τρεῖς ἐποχὲς τῆς χορικῆς ποιήσεως. Ἐνῶ ὁ προσωπικὸς λυρισμὸς ἔφθασε στὴν τελειότητα σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴν ἐμφάνισή του στὴ λογοτεχνία, τὸ χορικὸ ἄσμα, λόγω τῆς πολυπλοκώτερης τεχνικῆς του, ἀναπτύχθηκε σιγὰ σιγὰ.

Κατὰ τὴν πρώτη ἐποχὴ (7. π.Χ. αἰῶνας) ἡ Σπάρτη, ποὺ δὲν μοιάζει καθόλου μὲ τὸ κατοπινὸ στρατιωτικὸ κράτος, εἶναι τὸ κέντρο τῆς κινήσεως. Ὁ Λέσβιος Τέρπανδροσ κάνει στοὺς Σπαρτιάτες γνωστὴ τὴν ἐπτάχορδη κιθάρα καὶ ὁ Κρητικὸς Θαλήτας τοὺς ἐξοικειώνει μὲ τὴ μουσικὴ τῆς πατρίδας του. Στὴ Σπάρτη ἐργάζεται καὶ ὁ Ἀλκμάνας, ὁ πρῶτος ἀντιπρόσωπος στὴ λογοτεχνία τοῦ χορικοῦ ἄσματος. Καὶ ὁ Ἀρίωνας ὁ Μηθυμναῖος — πρόσωπο ποὺ χάνεται μέσα στὸ θρύλο — κατὰ τὸν Ἡρόδοτο ζοῦσε στὴν Κόρινθο στὰ χρόνια τοῦ τύραννου Περίανδρου (7. - 6. π.Χ. αἰ.) καὶ παρουσίασε ἐκεῖ τοὺς πρώτους διθύραμβους.

Κατὰ τὴ δεύτερη ἐποχὴ (πρῶτο μισὸ τοῦ 6. π.Χ. αἰ.) τὸ κέντρο βρίσκεται στὴ Μεγάλῃ Ἑλλάδα καὶ κυριαρχοῦσα μορφή εἶναι ὁ Στήσιχορος ἀπὸ τὴν Ἱμέρα τῆς Σικελίας. Ὁ Στησίχορος πλούτισε τὸ χορικὸ τραγούδι μὲ τὸ μῦθο. Τὴν ὅλη σύνθεσι ἐκάμε εὐλύγιστη, γιατί ἀντικατάστησε τὴ μονοὐμιατη καὶ μονότονη σιροφὴ τοῦ Ἀλκμάνα μὲ τὴ διαίρεση σὲ τριάδες. Κάθε τριάδα ἀποτελιόταν ἀπὸ μιὰ στροφή, μιὰν ἀντιστροφή καὶ μιὰν ἐπωδὸ. Ἡ διαίρεση αὐτὴ θὰ γίνῃ ἡ βάση γιὰ τὴν πιὸ πέρα ἀνάπτυξη τῆς χορικῆς ποιήσεως.

Ἡ τρίτη ἐποχὴ (τέλος τοῦ 6. π.Χ. αἰ., πρῶτο μισὸ τοῦ 5.) δὲν συνδέεται ἰδιαίτερα μὲ καμμιά περιοχὴ τῆς Ἑλλάδας· εἶναι ἡ περίοδος τῆς τελειότητος μὲ τὸ Σιμωνίδη τὸν Κεῖο, τὸν Βακχυλίδη καὶ τὸν Πίνδαρο.

Ἀλκμάν (ἀκμ. μέσα 7. π.Χ. αἰ.). Ὁ κανόνας τῶν λυρικῶν ποιητῶν ποὺ εἶχαν καταρτίσει οἱ ἀλεξανδρινοὶ ἀρχίζε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀλκμάνα. Ὁ ποιητὴς πιθανώτατα καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἰωνία, ἔζησε ὅμως στὴ Σπάρτη ὡς συνθέτης καὶ ἐκτελεστὴς χορικῶν τραγουδιῶν. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴ Σπάρτη τὰ κορίτσια λάβαιναν ἀγωγή σχεδὸν ἀνδρική καὶ ἐπαιρναν μέρος στὶς γιορτὲς τῆς πόλεως. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο τὰ περισσότερα ἀποσπάσματα τοῦ Ἀλκμάνα ἀνήκουν στὰ παρθένια. Τὸ σχετικὰ πληρέστερο ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀποσπάσματα, ποὺ μᾶς τὸ ἔσωσε ἕνας πάπυρος, παρουσιάζει μιὰ περίεργη σύνθεσι. Μιὰ μυθικὴν ἀφήγησι, τῆς ὁποίας ἥρωες εἶναι ὁ Ἡρακλῆς καὶ οἱ Διόσκουροι, διαδέχεται ἕνα ἐγκώμιον πρὸς τὶς παρθένας τοῦ χοροῦ· σὲ καθεμιὰ ἀπευθύνεται καὶ μιὰ μικρὴ φιλοφρόνησι, ἰδιαίτερα στὴν κορυφαία τοῦ χοροῦ, τὴν ὁμορφὴ Ἀγισιχόρα, γιατί αὐτὴ φέρνει τὴν ποθητὴ εἰρήνην ἀνάμεσα σὶς παρθένας.

Ἡ ποίησι τοῦ Ἀλκμάνα συνδυάζει τὴν ἰωνικὴν χάρη μὲ τὴ δωρικὴ βαρύνητα. Ἀναμφίβολα στὴ Σπάρτη — πόλι ποὺ τὴν ἀποτελοῦσαν μεγάλα χωριά — καὶ στὴ ζωὴ ποὺ ἔζησε ἐκεῖ, χρωστᾷ ὁ ποιητὴς τὴ ζωη-

ρή αίσθησή της φύσεως που την συναντούμε σ' ένα απόσπασμα που περιγράφεται ή νυχτερινή γαλήνη:

Κοιμούνται οι βουνοκορφές και τὰ φαράγγια,
 κι οὐ ράχες κι οὐ γαράδες,
 τ' ἀρίφνητα ἔρπετά που ἡ μαύρη γῆ τὰ θρέφει,
 τ' ἀγρίμια, τὰ θεριά και τὰ μελισσολόγια,
 τὰ κήτη μέσ' τοῦ πορφυροῦ τοῦ πέλαου τὰ βάζη,
 κοιμούνται και τὰ κοπάδια
 τῶν μακροφτέρουγων πουλιῶν.

(Page, 'Απ. 89)

Αὐτὸς ὁ Ἴωνας που ἔγινε χοροδιδάσκαλος στὴν ὑπηρεσία τῆς Σπάρτης ἔχει πολὺ μεγάλη ἰδέα γιὰ τὴν τέχνη του και μὲ περηφάνεια λέει:

«Ἡ κιθάρα τοῦ ποιητῆ συναγωνίζεται τὸ ξίφος τοῦ πολεμιστῆ».

Στὴ σίχορος (περίπου 620 - 545 π.Χ.). Τὸν 6. αἰ. π.Χ. τὸ χορικό τραγούδι, ὅπως εἶπαμε, ἀναπτύσσεται πιά ὄχι στὴ Σπάρτη, ἀλλὰ στὶς πλούσιες πόλεις τῆς Μ. Ἑλλάδας. Ὁ Στῆσιχορος, στὸν ὁποῖο ὀφείλονται οἱ μεγάλες τεχνικὲς τελειοποιήσεις στὴ χορική ποίηση, ἦταν ἀπὸ τὴν Ἰμέρα τῆς Σικελίας και ἀνομάστηκε ἔτσι γιὰ τοὺς πολλοὺς χοροὺς που σὰν χοροδιδάσκαλος ἔσθησε: σύμφωνα μὲ τὴ Σοῦδα ἀρχικὰ λεγόταν Τεισίας. Ἀπὸ τοὺς Ὑμνοὺς τοῦ Στῆσιχορου δὲν σώθηκε τίποτε, ξέρομε ὅμως ὅτι τὸ ἔργο του ἀφῆσε ἐποχὴ στὴν ἱστορία τοῦ χορικοῦ τραγουδιοῦ.

Ὁ Στῆσιχορος χρησιμοποίησε εὐρύτατα στὰ ποιήματά του ὕλικὸ ἀπὸ τὸ ἔπος: ἡ μυθικὴ διήγηση σ' αὐτὸν ἀποτελεῖ οὐσιῶδες στοιχεῖο τῆς ὠδῆς. Ἀπὸ τίς ἐπικὲς διηγήσεις προτιμᾷ ἐκεῖνες που ἐνδιαφέρουν τοὺς Ἕλληνας ἀποίκους τῶν πόλεων τῆς Μεγάλῃς Ἑλλάδας, γιὰτὶ ἀρκετὲς ἀπ' αὐτὲς ἰσχυρίζονταν ὅτι οἱ ἰδρυτὲς τους ἦταν ἥρωες τοῦ τρωικοῦ πολέμου. Μιὰ ἀπὸ τίς συλλογὲς του εἶχε τὸν τίτλο Ἰλίου Πέρισις, μιὰ ἄλλη Νόστοι, μιὰ τρίτη Ὀρέστεια. Στὸ Στῆσιχορο ἀποδίδονταν και δυὸ ἄλλα ποιήματα: ἡ Ἑλένη και ἡ Παλινωδία: στὸ δεύτερο ἀναιροῦσε ὅτι εἶχε πεῖ στὸ πρῶτο.

Ἡ καινοτομία τοῦ Στῆσιχορου στὴ σύνθεση ὠδῶν εἶναι ἡ δημιουργία τῆς τριάδος. Πρὶν ἀπ' αὐτὸν ἡ ὠδὴ διαίριόταν μονάχα σὲ στροφές, ἐνόητες πολὺ σύντομες τῶν ὁποίων ἡ ἐπανάληψη καταντοῦσε μονότονη. Στὸ ἐξῆς ἡ ἐνόητα θὰ εἶναι ἡ τριάδα, που σχηματίζεται ἀπὸ μιὰ στροφή και μιὰν φωνιστροφή ἀκριβῶς ἴδιες και ἀκολουθεῖ ἡ ἐπωδὸς μὲ διαφορετικὴ μετρικὴ σύνθεση.

Και στὴ μορφή ἡ πρόοδος εἶναι ἐπίσης σημαντικὴ. Ἐνῶ ὁ Ἀλκμάνας ἔμενε ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὴ δωρικὴ διάλεκτο, ὁ Στῆσιχορος χρησιμοποιοῖ γλῶσσα πρὸς πλοῦσια και πρὸς καλλιτεργημένη στὴν ὁποία ἀφθονοῦν οἱ ἀμηρικὲς λέξεις. Αὐτὴ ἡ γλῶσσα θὰ γίνῃ ἡ λογοτεχνικὴ δωρικὴ και αὐτὴ στὸ ἐξῆς θὰ χρησιμοποιοῦν οἱ χορικοὶ ποιητὲς.

Ἰβυκος (ἀκμ. γύρω στὸ 540 π.Χ.). Κατάγοταν ἀπὸ τὸ Ρήγιο

τῆς Μ. Ἑλλάδας. Στὴν ἀρχὴ ἐπισκέφθηκε καὶ αὐτός, ὅπως ὁ Στῆσιχορος, διάφορες πόλεις τῆς Μ. Ἑλλάδας καὶ τῆς Σικελίας· κατὰ τὸ 537 π.Χ. ὅμως ἄφησε τὴ Μ. Ἑλλάδα καὶ ἦλθε στὴν αὐλὴ τοῦ τυράννου τῆς Σάμου Πολυκράτη. Ἐδῶ ἡ ποίησή του φαίνεται πὼς ἀλλάξε τόνο καὶ στράφηκε στὴν ἐξύμνηση τοῦ ἔρωτα. Ἀπὸ τὸ ἔργο του σώθηκαν λίγοι στίχοι, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τὰ Ἑ γ κ ὠ μ ι ᾶ του ὅπου ὕμνοῦσε, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, «ὄχι μονάχα τοὺς πιδ γενναίους, ἀλλὰ καὶ τοὺς πιδ ὠραίους».

Σιμωνίδης ὁ Κεῖος (περίπου 556 - 468 π.Χ.). Ὁ Σιμωνίδης γεννήθηκε στὴ μικρὴ ἰωνικὴ νῆσο τῶν Κυκλάδων Κέα. Τὴ δράση του τὴν ἄρχισε ὡς χοροδιδάσκαλος στὴν κωμόπολη Καρθαία τοῦ νησιοῦ του. Στὰ 520 ζῆ στὴν Ἀθήνα, στὴν αὐλὴ τῶν Πεισιστρατιδῶν. Μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Ἴππαρχου (514), πῆγε στὴ Θεσσαλία στοὺς Σκοπάδες, τοὺς ἄρχοντες τῆς Κρανώνας καὶ τῆς Λάρισας. Στὰ μῦθικὰ τὸν ξαναβρίσκομε στὴν Ἀθήνα συνδεμένο φιλικὰ μὲ τὸ Θεμιστοκλῆ. Συναγωνίζεται μὲ τὸν Αἰσχύλο γιὰ τὸ ἐγκώμιο τῶν Μαραθωνομάχων καὶ τὸν νικᾷ. Στὰ 476, ἐπειτα ἀπὸ ἐπανειλημμένες προσκλήσεις τοῦ τυράννου Ἰέρωνα, πῆγε στὶς Συρακοῦσες. Λίγο ἀργότερα τὸν βρίσκομε κοντὰ στὸν Θέρωνα, τὸν τύρανο τοῦ Ἀκράγαντα. Στὴν τελευταία αὐτὴ πόλη πέθανε 90 περίπου χρονῶν.

Ἔργα. Ὁ Σιμωνίδης εὐδοκίμησε σὲ ὅλα τὰ εἶδη τῆς λυρικῆς ποιήσεως, ἰδιαιτέρα στὸ διθύραμβο· ἐξαιρετικὴ ὅμως θέση κατέχει στὴν γραμματολογία μὲ τὴ δημιουργία τῶν λυρικῶν εἰδῶν ποὺ ἀναφέρονται στὸν ἄνθρωπο, δηλαδὴ μὲ τὰ ἐ γ κ ὠ μ ι ᾶ, τοὺς θ ρ ῆ ν ο υ ς καὶ τὰ ἐ π ι ν ῖ κ ι ᾶ του. Ἐγραψε ἐπίσης ἐ λ ε γ ε ῖ ε ς, ἐ π ι γ ρ ᾶ μ μ α τ α, δι θ ῦ ρ α μ β ο υ ς καὶ σ κ ὀ λ ι α. Τὰ ἐπινικία του ἦσαν διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ Πινδάρου κι οἱ διθύραμβοὶ του φαίνεται πὼς εἶχαν καὶ διαλογικὰ στοιχεῖα, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς διθύραμβους τοῦ Βακχυλίδη. Ἀπὸ τὸ ἔργο του ἔχομε μονάχα ἀποσπάσματα.

Ὁ λυρικός αὐτός ποιητὴς ἔχει διάθεση φιλοσοφικὴ καὶ ματιὰ διεισδυτικὴ. Γνωρίζει καλὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸν ἄνθρωπο. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ κατοπινὲς γενιὲς εἶδαν στὸ Σιμωνίδη περισσότερο ἓνα σοφὸ καὶ λιγώτερο ἓνα ποιητὴ. Σ' αὐτὸν ἀνήκει ἡ περίφημη ρῆσις: «ἡ ποίηση εἶναι ζωγραφικὴ ποὺ μιᾶ, ἡ ζωγραφικὴ εἶναι ποίηση ποὺ σπαίρνει». Καὶ πολλὲς ἄλλες ὠραῖες σκέψεις τοῦ ἀποδίδονται, ὅπως: «συχνὰ μετάνιωσα γιὰτὶ μίλησα, ποτὲ ὅμως γιὰτὶ σῶπασα». Ἀλλὰ ἡ πείρα τῆς ζωῆς δὲν τοῦ νέκρωσε τὴν εὐαισθησία του ποὺ σ' ὅλο του τὸ ἔργο δειχνεταὶ πολὺ ζωντανή. Κανεὶς ὡς τὰ σήμερα δὲν ἐξέφρασε μὲ μεγαλύτερη δύναμη ἀπὸ τὸ Σιμωνίδη μερικὰ συναισθήματα ἀπλά, ἀλλὰ βαθιὰ ὅπως εἶναι ἡ μητρικὴ στοργὴ καὶ ἡ ἀγάπη στὴν πατρίδα· καὶ κανεὶς δὲν εἶχε, ὅπως αὐτός, τὴν ἱκανότητα νὰ συνταράξῃ τὴν ψυχὴ ἀπὸ λύπη.

Τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα ἀπὸ ἓνα θρῆνο του εἶναι ἓνα μικρὸ ἀριστούργημα τόσο γιὰ τὴ δροσερότητα τῆς ἐμπνεύσεως ὅσο καὶ γιὰ τὴ λιτότητα τῆς ἐκφράσεως. Ἡ ὑπόθεση τοῦ θρῆνου εἶναι παρμένη ἀπὸ τὸ γνωστὸ μῦθο τῆς Δανάης. Ὁ πατέρας τῆς ἡρώιδας, ὁ βασιλιάς τοῦ Ἄρ-

γους Ἀκρίσιος, τὴν κλείνει μαζί με τὸ παιδί σ' ἓνα κιβώτιο καὶ τὴ ρίχνει
στὴ φουρτουνιασμένη θάλασσα :

Μὲς στὸ καλοφτειαγμένο τὸ κιβούρι καὶ στὴν πνοή τ' ἀνέμου,
στὴ μανιασμένη θάλασσα,
μὲ τρόμο τὰ στεγνά τὰ μάγουλά της
ξέσκιζε ἡ Δανάη, καὶ τὸν Περσέα
ἔσφιγγε γλυκὰ στὴν ἀγκαλιά της
καὶ τοῦ ἔλεγε : Παιδάκι μου, πόσο πονῶ· μὰ ἐσὺ γλυκὰ ἀνασαινεῖς,
μωρό, καθὼς βαθιὰ κοιμᾶσαι, μὲς στ' ἄχαρο
κιβούρι τὸ χαλκοκαρφωμένο,
μὲς στὸ πυκνὸ σκοτάδι ξαπλωμένο.
Καὶ τῶν κυμάτων τὴ βουή,
ποῦ πάνω ἀπ' τὰ μαλλιάκια σου κυλοῦν,
καὶ τῶν ἀνέμων τὴν ὄρμη, δὲν τὰ ψηφᾶς,
στά πορφυρὰ στρωσίδια κοιμισμένο,
γλυκὸ μου προσωπάκι.
Κι ἂν, ἀλήθεια, σοῦ 'ταν τρομερὸ αὐτὸ ποῦ τρόμος εἶναι,
θὰ τέντωνες στά λόγια μου τὸ πρυφερὸ σου αὐτάκι.
Κοιμοῦ, μωράκι μου γλυκὸ, κι ἄς κοιμηθῇ
κι ἡ θάλασσα, καὶ τ' ἄμετρο κακὸ μας ἄς 'συχάσῃ
κάποια ἀλλαγή, πατέρα Δία, φῶς ἀπὸ σέβανε ἄς φανῇ.
Κι ἂν εἶπα λόγια ἀπόκοτα ἢ κι ἄδικα,
παρακαλῶ συχώρα με.

(Page, Ἄπ. 543)

Καμμιά ρητορικότητα στὸ ποίημα. Οἱ λέξεις εἶναι διαλεγμένες
μὲ ἄκρα προσοχή. Οἱ φράσεις σύντομες, οἱ εἰκόνες παραστατικές δεί-
χνουν ὅλη τὴν τρυφερότητα τῆς μητέρας, ὅλη τὴν ἀγωνία της, ὅλη τὴν
ἀγάπη στὸ παιδί της. Ὁ ὅλος τόνος τοῦ ποιήματος ἀγγίζει τὴν καρδιά.

Τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Σιμωνίδη. Ὁ Σιμωνίδης
ἔγινε ὀνομαστός ὡς ἐπιγραμματοποιός. Τὸ ἐπιγράμμα εἶναι μικρὸ
λογοτεχνικὸ εἶδος ποῦ χρωστᾷ τὴ γένεσή του στὴ συνήθεια τῶν ἀρχαίων
Ἑλλήνων νὰ χαράσσουν ἐπιγραφές στοὺς τάφους καὶ στά ἀφιερῶματα
στοὺς θεούς. Περὶφημα εἶναι τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Σιμωνίδη σ' ἐκεί-
νους ποῦ ἔπεσαν στὶς Θερμοπύλες, στοὺς Μαρθωνομάχους καὶ σ' ἄλ-
λους Ἕλληνας ποῦ ἔπεσαν γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς Ἑλλάδας. Ἡ ἔρευνα δυσ-
κολεύεται νὰ ἀποφανθῇ ποῖα ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα ποῦ τοῦ ἀποδίδον-
ται εἶναι πραγματικὰ δικὰ του καὶ ποῖα νόθα. Πάντως γιὰ πολὺ λίγα ὑπάρ-
χουν ἀποδείξεις γνησιότητας.

Ἡ φήμη τοῦ Σιμωνίδη. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Σιμωνίδη ἦταν
σημαντικὴ ὄχι μόνο στοὺς σύγχρονούς του, ἀλλὰ καὶ στοὺς μεταγενέ-
στερους. Ἰππῆρξεν ὁ εὐνοούμενος ποιητῆς τῶν σοφιστῶν τοῦ 5. π.Χ. αἰ.
στοὺς ὁποίους ἔκανε ἐντύπωση ἡ ἠθικὴ του θεμελιωμένη στὴν πείρα

τῆς ζωῆς. Ὁ Ξενοφώντας καὶ ὁ Πλάτωνας τὸν ἀναφέρουν ἐπίσης συχνά. Τέλος στὴν ἀλεξανδρινὴ ἐποχῇ, ὅπου τὸ ἐπίγραμμα γνώρισε νέα ἀκμῆ, οἱ ποιητὲς τὸν Σιμωνίδη εἶχαν ὡς πρότυπο. Ἡ γλώσσα τοῦ Σιμωνίδη εἶναι ἡ φιλολογικὴ δωρικῆ. Τὸ λεξιλόγιό του εἶναι πλούσιο κι ἡ φράση του σύντομη, καθαρῆ, παραστατικῆ. Ὁ Σιμωνίδης ἀνήκει στοὺς μεγάλους τεχνίτες τοῦ λόγου ποὺ ξέρουν νὰ συγκινοῦν μὲ δύναμη καὶ διάρκεια.

Βακχυλίδης ὁ Κεῖος (περίπου 510 - 440 π.Χ.) Ἄνιψός τοῦ Σιμωνίδη καὶ σχεδὸν σύγχρονος τοῦ Πινδάρου ὁ Βακχυλίδης, ὑπῆρξε καλὸς μαθητὴς τοῦ πρώτου καὶ ἀνταγωνιστὴς τοῦ δεύτερου. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ θεῖος του τὸν ἔμπασε στὴν αὐλὴ τοῦ Ἱέρωνα καὶ βέβαιον, ὅτι συναγωνίζονταν τὸν Πίνδαρο συνθέτοντας ἐπινίκια γιὰ τὸν τύραννον. Στὰ 470 ὁ Πίνδαρος ὕμνησε τὴ νίκη τοῦ Ἱέρωνα στὰ Ἴσθμια, ἀλλὰ στὰ 468 ὁ Βακχυλίδης ἔχει τὴ σειρά του καὶ ἐξυμνεῖ τὴ νίκη τοῦ τυράννου στὶς ἀρματοδρομίες τῆς Ὀλυμπίας. Αὐτὸς ὁ ἀνταγωνισμὸς προκάλεσε μερικὲς ἐκρήξεις ζηλοτυπίας ἔγνη τῶν ὁποίων ἡ κριτικὴ βρίσκει καὶ στὸν Πίνδαρο καὶ στὸν Βακχυλίδη.

Ἔργα. Ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες ποιητὲς ὁ Βακχυλίδης εὐνοήθηκε περισσότερο ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῶν πατέρων. Ἀπὸ τὸ ἔργο του γνωρίζουμε μονάχα μερικοὺς στίχους· τὸ 1896 ὅμως τὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο ἀπόκτησε πάμπου, ποὺ βρέθηκε στὴν Αἴγυπτο, μὲ 20 ὠδὲς τοῦ Βακχυλίδη ἀπὸ τὶς ὁποῖες 6 σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση. Ἀπὸ τὶς ὠδὲς αὐτὲς 14 εἶναι ἐπινίκια κι οἱ ὑπόλοιπες διέθρηραμβοί. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς διθύραμβους μοιάζουν μὲ μπαλάντες.

Τὰ ποιήματα τοῦ Βακχυλίδη φανεροῦν μιὰ προσωπικότητα λιγώτερο πρωτότυπη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Πινδάρου. Ὁ Πίνδαρος ἔχει τὴ δική του ἀντίληψη γιὰ τὴ ζωὴ, τὴ θρησκεία, τὴν ἠθικὴ· ὁ Βακχυλίδης ἱκανοποιεῖται μὲ τὰ παραδομένα. Ὁ Πίνδαρος τὶς περισσότερες φορὲς πετᾷ τόσο ψηλὰ ποὺ καὶ οἱ πιστοὶ του ἀκόμη (φαίνεται πὼς αὐτὸ συνέβαινε καὶ μὲ τὸν ἴδιον τὸν Ἱέρωνα) τὸν χάνουν ἀπὸ τὰ μάτια τους· ὁ Βακχυλίδης εἶναι πιὸ προσεγμένος, πιὸ κοντὰ στὸ μέσο ἄνθρωπο. Ὁ Βακχυλίδης δὲν αἰσθάνεται μέσα του τὴν «ἱερὴ μανία» ποὺ ἐνίωθε ὁ Πίνδαρος καὶ γι' αὐτὸ δὲν σπάζει, ὅπως ἐκεῖνος, τοὺς παραδομένους κανόνες τῆς θριαμβικῆς ὠδῆς. Πουθενὰ δὲν εἶναι σκοτεινὸς καὶ προφητικὸς. Γενικὰ μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς στὸν Βακχυλίδη τὸ ἐπινίκιο μένει κατ' ἐξοχὴ ἐγκώμιο, ἐνῶ στὸν Πίνδαρο δὲν ξεχωρίζει καθόλου ἀπὸ τὸν θρησκευτικὸ ὕμνον.

Κι ἔχει μονάχα ἡ ἔμπνευση, ἀλλὰ καὶ ἡ σύνθεση, στὰ ποιήματα τοῦ Βακχυλίδη, εἶναι πιὸ ἀπλή, πιὸ σύμφωνη μὲ τοὺς παραδομένους νόμους τῆς τέχνης. Τὸ ὕφος του, ποὺ σὲ μερικὰ σημεῖα ἔχει τὴ λάμψη τῆς χάρις καὶ τοῦ ὕψους, βασικὰ μένει τὸ ὕφος ἑνὸς τεχνίτη λεπτοῦ, ἀλλὰ ἔχει μεγαλοφυΐα. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο δανεῖζονται καὶ οἱ δύο ποιητὲς λέξεις ἀπὸ τὸν Ὀμηρὸ δείχνει αὐτὴ τὴ διαφορὰ: Ὁ Πίνδαρος ἀναχωνεῖ τὰ ὀμηρικὰ ἐπιθετα, ὁ Βακχυλίδης τὰ χρησιμοποιεῖ χωρὶς καμμιά μεταβολή. Ἀλλὰ ἂν μεταξὺ τῶν δύο ὑπάρχη ἡ ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὸ ταλέντο ἀπὸ τὴ μεγαλοφυΐα, ὅμως ὁ Βακχυλίδης δὲν παύει νὰ εἶναι ἕνας

ἀξιόλογος ποιητής. Ἰδιαίτερη ἰκανότητα δείχνει ὁ Βακχυλίδης στὴν ἀφήγηση μυθικῶν περιστατικῶν καὶ στίς περιγραφές.

Ἐνα ἐπίγραμμα τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας (IX, 184) εὐστοχα χαρακτηρίζει τὴν χαριτωμένην καὶ κομψήν, ἀλλὰ κάπως πολύλογον, ποίησιν τοῦ Βακχυλίδου καὶ τὴν πυκνήν, προφητικὴν καὶ μεγαλόπνοον ποίησιν τοῦ Πινδαροῦ: «Ὡ Πίνδαρε ἱερὸ στόμα τῶν Μουσῶν, ὦ Βακχυλίδη φίλαρην σειρήνα».

ΠΙΝΔΑΡΟΣ (περίπου 518 - 446 π.Χ.)

Βίος. Γεννήθηκε στίς Κυνὸς Κεφαλές, στὰ περίχωρα τῶν Θηβῶν, καὶ ἂν δὲν κατάγοταν ἀπὸ ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια ὅπως δῆποτε ὅμως ἀνῆκε σ' εὐπορῆν. Στὴν ἀρχὴ ἴσως εἶχαν κάποιαν ἐπίδρασιν σ' αὐτὸν ἡ Μυρτίδα καὶ ἡ Κόρινα, ποιήτριες ἀπὸ τῆς Βοιωτίας. Θεωρεῖται ὅμως βέβαιον πὼς τὴν χορικὴν ποίησιν τὴν σπούδασε κυρίως στὴν Ἀθήνα, ὅπου, ἀπὸ τὸ 508 π.Χ., γίνονταν ἀγῶνες διθυράμβου. Εἴκοσι χρονῶν ἦταν ὅταν σύνθεσε τὸ πρῶτό του ἐπινίκιον τὸ ὁποῖον σώζεται (X Πυθιονίκος).

Στοὺς περσικοὺς πολέμους οἱ Θηβαῖοι, ὅπως εἶναι γνωστὸ, μῆδισαν. Ὁ Πίνδαρος φαίνεται ὅτι σιωπηρὰ ἐπιδοκίμασε τὴν στάσιν αὐτῆ τῶν συμπατριωτῶν του καὶ ὁ ἱστορικὸς Πολύβιος τὸν μέμφεται αὐστηρὰ γι' αὐτὴν τὴν ἡττοπάθειαν. Μετὰ τὴν νίκην στὴ Σαλαμίνα, ὁ ποιητὴς ἀναγνώρισε τὸ σφάλμα του καὶ ὕμνησε μὲ ὠραίους στίχους «τὸ ἄστυ τὸ στεφανωμένο μὲ μενεξέδες, τὴν ἐπαλξὴ τῆς Ἑλλάδας, τὴν ἑξακοσθητὴν Ἀθήναν, τὴν θεϊκὴν πόλιν» (Διθύραμβοι, ἀπ. 5).

Τὰ χρόνια 480 - 460 εἶναι τὰ πιὸ ὄριμα ἀλλὰ καὶ τὰ πιὸ γόνιμα γιὰ τὸν ποιητὴν. Οἱ ἐπιτυχίες του τὸν εἶχαν κάμει πολὺ γνωστὸ στοὺς δυνατοὺς ἡγεμόνας τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας. Στὰ 476 ὁ Ἰέρωνας, ὁ τύραννος τῶν Συρακουσῶν, νικητὴς σὲ ἀρματοδρομίαν στὴν Ὀλυμπία, ἀπευθύνεται στὸν Πίνδαρον γιὰ νὰ ὑμνήσῃ τὴν νίκην του (I Ὀλυμπιονίκος). Τὸν ἴδιον χρόνον ὁ Πίνδαρος ψάλλει τὴν νίκην τοῦ Θήρωνος, τυράννου τοῦ Ἀκράγαντα (II καὶ III Ὀλυμπιονικοί). Στὸν II Ὀλυμπιονικόν (στίχ. 56 - 75) παρηγορεῖ τὸν ἄρρωστο Θήρωνα μὲ λόγια πού ἀπηχοῦν ὀρφικοπυθαγορικὰς διδασκαλίας γιὰ τίς περιπλανήσεις τῆς ψυχῆς· φαίνεται πὼς οἱ διδασκαλίες αὐτὲς εἶχαν κάμει βαθιὰν ἐντύπωσιν στὸν ποιητὴν. Θὰ ἐξυμνήσῃ ἀκόμη τὴν νίκην τοῦ Ἰέρωνα σὲ ἀρματοδρομίας στὰ Πύθια τὸ 470 (I Πυθιονίκος), τοῦ τυράννου τῆς Κυρήνης Ἀρκεσίλαου σὲ ἀρματοδρομίας στὰ Πύθια τὸ 462 (IV καὶ V Πυθιονικοί).

Ἀλλὰ ὁ ποιητὴς δὲν ἐξυμνήσῃ μονάχα ἡγεμόνας πού νίκησαν σὲ ἀρματοδρομίας· στὰ ἐπινικιά του ἀντιπροσωπεύονται ὅλα τὰ ἀγωνίσματα καὶ ὅλες οἱ περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας· καὶ ὅπως θεωρεῖται βέβαιον ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς διεύθυνε τὸ χορὸν στὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐπινικίων, φαίνεται πὼς τὰ ἔτη 480 - 460 γύρισε σχεδὸν ὀλόκληρην τὴν Ἑλλάδα.

Στίς αὐλὰς τῶν τυράννων ὁ ποιητὴς δὲν ἔμενε πολὺ, γιατί, ὅπως ἔλεγε, ἤθελε νὰ ζῇ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του καὶ ὄχι γιὰ τοὺς ἄλλους. Τὸ τελευταῖον ἔργον του πού μπορούμε νὰ χρονολογήσωμε, ὁ VIII Πυθιονίκος, γράφηκε τὸ ἔτος 446. Πέθανε στὸ Ἄργος λίγο ὕστερα ἀπὸ τὴν χρονολογίαν αὐτὴν.

Εργα. Στην αλεξανδρινή εποχή ο γραμματικός Ἀριστοφάνης ο Βυζάντιος διαίρεσε τὰ ποιήματα τοῦ Πινδάρου σὲ 17 βιβλία. Ξεχώριζε 11 βιβλία θρησκευτικῶν ποιημάτων (ὕμνων, παιάνων, διθυράμβων, προσοδίων, παρθενίων, ὑπορχημάτων) καὶ 6 βιβλία ἐξωθρησκευτικῶν ποιημάτων (ἓνα βιβλίο ἐγκωμίων, ἓνα βιβλίο θρήνων καὶ τέσσαρα βιβλία ἐπινικίων). Ὡς ἐμᾶς ἔφθασαν ἀκέρια 14 ἐπινίκια σὲ Ὀλυμπιονίκες, 12 σὲ Πυθιονίκες, 11 σὲ Νεμεσόνικες καὶ 8 σὲ Ἰσθμιονίκες. Σώθηκαν ἐπίσης καὶ πολλὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἄλλα ποιήματά του (παιάνες, διθυράμβους, παρθένια, ἐγκώμια κλπ.), ἀπὸ τὰ ὅποια μερικὰ βρέθηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια σὲ παπίρους. Ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα ἀποσπάσματα εἶναι ὁ παιάνας ἀριθ. 2 (Ἀ β δ η ρ ι τ α ι ε ς) καὶ ὁ παιάνας ἀριθ. 6 (Δ ε λ φ ο ῦ ς). Ἄν καὶ δὲν σώθηκαν ἐντελῶς ἀκέρια τὰ ἀποσπάσματα αὐτά, ὁμως ἐπιτρέπουν νὰ διακρίνωμε ὅτι ἡ ἔμπνευση τοῦ Πινδάρου στὰ ἐξωθρησκευτικὰ καὶ θρησκευτικὰ ποιήματα εἶναι σχεδὸν ἡ ἴδια.

Χαρακτήρας τῆς ποιήσεως τοῦ Πινδάρου.

Ἡ ἐνότητα ἐμπνεύσεως στὴν ποίηση τοῦ Πινδάρου ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν δυνατὴ προσωποποίηση τῆς ποιητῆς. Ἀσφαλῶς δὲν πρέπει νὰ φανταστοῦμε τὸν Πίνδαρο σὺν προφήτῃ ποὺ ἐμπνέεται («ἀνωθεν»), ὅπως οἱ προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ· μερικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο του δείχνουν ὅτι ἤξερε νὰ γελάει καὶ ἀκόμη νὰ ἀστειεύεται. Εἶναι ὁμως βέβαιον ὅτι ἦταν ἄνθρωπος μὲ σταθερὲς καὶ βαθιὰς πεποιθήσεις: βρίσκεται ἡδὴ ὀλόκληρος, μὲ τίς κυριώτερες ιδέες του, στὸ πρῶτον τοῦ ἐπινίκιο, αὐτὸ ποὺ ἔγραψε ὅταν ἦταν 20 χρονῶν. Καὶ ἀπὸ αὐτὲς τίς πεποιθήσεις του ἀπορρέει ἡ πίστη του στὴν ἀποστολὴ τοῦ ποιητῆς. Ἡ ποιητικὴ ἔμπνευση εἶναι δῶρο τῶν θεῶν, ἰδιαιτέρα τοῦ Δία καὶ τοῦ Ἀπόλλωνα, καὶ τῆς θεϊκῆς σοφίας ἐρμηνευτικῆς εἶναι ὁ ποιητῆς.

Αὐτὸ ποὺ πρὸ πάντων χαρακτηρίζει τὸν Πίνδαρο εἶναι ἡ προσκόλλησή του στὸ παρελθόν. Σὲ μιὰν ἐποχὴ ποὺ ἡ σκέψις ἐκδηλώνεται στὴν ἐπιστήμη, αὐτὸς ζητᾷ νὰ τὰ ἐξηγήσῃ ἅλα μὲ τὴν παραδομένην θρησκευτικὴν διδασκαλίαν. Στὸ ἔργο του δὲν ὑπάρχει καμμιά ἀπίχνησιν οὔτε ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ φιλοσοφία ποὺ ζητοῦσε τότε νὰ βρῆ τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς συστάσεως τοῦ σύμπαντος, οὔτε ἀπὸ τὴν σοφιστικὴν ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ βάλῃ ἐναντίον τῶν παλαιῶν ἀντιλήψεων: «Γιὰ μένα», λέει, «δὲν ὑπάρχει τίποτε ποὺ νὰ φαίνεται ἀπίστευτον, ὅταν αὐτὸ εἶναι ἔργον τῶν θεῶν» (Ἐμοὶ δὲ θαυμάσαι θεῶν τελεσάντων οὐδὲν ποτε φαίνεται ἔμμενον ἀπισταν. Πυθ. Χ, 48).

Οἱ ἠθικὲς καὶ θρησκευτικὲς ιδέες τοῦ Πινδάρου. Ἡ σκέψις τοῦ Πινδάρου εἶναι συνεπὴς καὶ σταθερὴ. Ἐκεῖνο ποὺ τῆς δίνει αὐτῇ τὴ συνέπεια καὶ σταθερότητα εἶναι ἡ θρησκεία, γιὰτὶ οἱ ἠθικὲς ιδέες τοῦ Πινδάρου πηγάζουν ἀπὸ τίς θρησκευτικὰς.

Ὁ Πίνδαρος δέχεται, χωρὶς νὰ τίς συζητᾷ, τίς θρησκευτικὰς παραδόσεις τῆς Ἑλλάδος. Τοὺς μύθους ὅπου οἱ θεοὶ παρουσιάζονται μὲ τρόπους γελοίους, τοὺς ἀντιπαρέχεται σιωπηλά. Οἱ θεοὶ του δὲν ἔχουν τίς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες ποὺ τοὺς ἀπόδιδε ὁ Ὅμηρος. Δὲν εἶναι μονάχα ὠραῖοι, δυνατοὶ καὶ ἀθάνατοι· ἔχουν ἐπίσης καλωσύνη καὶ ἀλάθευτη γνώση

δλων τῶν πραγμάτων. Ἡ δύναμη τοῦ Δία εἶναι ἀπεριόριστη καὶ ταυτίζεται μὲ τὴ δύναμη τοῦ πεπρωμένου.

Ἐπειτα ἀπὸ τὸν Δία, ἐκείνον ἀπὸ τοὺς θεοὺς ποὺ ὁ Πίνδαρος τιμᾷ περισσότερο εἶναι ὁ Ἀπόλλωνας, ὁ θεὸς τῶν Δελφῶν, ὁ προστάτης τῶν δωρικῶν πόλεων. Συχνὰ ἐπίσης μνημονεύει τὸν ἡμίθεο Ἑρακλῆ, ποὺ τὸν προβάλλει σὰν πρότυπο γιὰ τίς σωματικές ἀρετές.

Κάθε εὐτυχία στὸν ἄνθρωπο ἔρχεται ἀπὸ τοὺς θεοὺς : πλοῦτος, δόξα, ἀρετή. Ἡ θεϊκὴ εὐνοια δὲν ἐξηγεῖ μόνο τὴν εὐδαιμονία τῶν ἀτόμων, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τῶν γενιῶν. Αὐτὴ ἐξασφαλίζει στίς γενιές τίς σωματικές καὶ ψυχικές ἀρετές, ποὺ κληροδοτοῦνται ἀπὸ πατέρα σὲ παιδί.

Στὰ ἐπινίκια, στὰ ὁποῖα ὁ Πίνδαρος ἐξυμνεῖ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν εὐγένεια ἐκείνων ποὺ νίκησαν σὲ διάφορα ἀγωνίσματα, δὲν παραλείπει νὰ δίνει συμβουλές γιὰ μετριοφροσύνη. Στους ἡγεμόνες ὑπενθυμίζει ὅτι ἡ ἀσκήσις τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἐπιείκειας εἶναι τὰ καλύτερα στηρίγματα τῆς ἐξουσίας τους. Γενικά, μπορούμε νὰ πούμε, πὼς ὑμνεῖ, μὲ διάφορα ὀνόματα, τὴ σ ω φ ρ ο σ ὦ ν η, τὴν πιὸ εὐάρεστη στοὺς θεοὺς ἀπὸ ὅλες τίς ἀρετές, γιὰτὶ πηγάζει ἀπὸ τὴ συναίσθησις τῆς ἀνθρώπινης ἀδυναμίας.

Ἡ σύνθεσις τῶν ἐπινικίων. Τὸ ἐπινίκιο, ποίημα συνθεμένο γιὰ νὰ ὑμνηθῆ μιὰ νίκη σὲ ἀγῶνες, θὰ περιέμενε κινεῖς νὰ περιέχη μονάχα τὸ ἐγκώμιο τοῦ νικητῆ ἀθλητῆ. Στὴν πραγματικότητα ὅμως στὸ ἐπινίκιο τὸ ἐγκώμιο αὐτὸ κατέχει μικρὸ μονάχα μέρος. Ἐκεῖνο ποὺ κυρίως ὑμνεῖται εἶναι ἡ γιορτὴ ποὺ δίνεται πρὸς τιμὴ τοῦ ἀθλητῆ, καθὼς καὶ ἡ γιορτὴ τῆς οἰκογενείας του καὶ τῆς πόλης του. Ἔτσι ἡ ἀτομικὴ καὶ οἰκογενειακὴ γιορτὴ γίνεται ἔθνικὴ καὶ θρησκευτικὴ. Καὶ ἐξηγεῖται ἀπ' αὐτὸ γιὰτὶ στὸν Πίνδαρο τὸ ἐπινίκιο δὲν διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὸν θρησκευτικὸ ὕμνο. Ὅπως ὁ ὕμνος ἔτσι καὶ τὸ ἐπινίκιο ἀρχίζει κατὰ τρόπο γενικὸ μὲ μιὰν ἐπίκλησις σὲ κάποια θεότητα, στίς Μοῦσες ἢ, καμμιά φορά, καὶ στὴν πατρίδα τοῦ νικητῆ· ἀκολουθεῖ πλατύτατη μυθικὴ ἀφήγησις καὶ τὸ ὅλο κλείνει μὲ ἠθικὰ παραγγέλματα (γνώμες). Τὸ θεαματικὸ μέρος τῶν ἀγῶνων δὲν ἐνδιαφέρει τὸν Πίνδαρο. Μὲ πολὺ λίγες λέξεις μνημονεύει τὸ εἶδος τοῦ ἀγωνίσματος καὶ ἀμέσως ἀκολουθεῖ ἡ μυθικὴ ἀφήγησις ποὺ εἶναι τὸ κύριον μέρος τοῦ ἐπινικίου καὶ συνδέει τὸ παρὸν μὲ τὸ παρελθόν. Ἡ νίκη τοῦ ἀθλητῆ παίρνει ἔτσι χρῶμα θρησκευτικόν. Τὰ ἠθικὰ παραγγέλματα συντελοῦν ἀκόμη περισσότερο νὰ πάρῃ τὸ ἐπινίκιο θρησκευτικὸν χαρακτήρα, νὰ καταντήσῃ δηλαδὴ ὅμοιον μὲ θρησκευτικὸν ὕμνον. Ὅπως στὸν ὕμνον ἔτσι καὶ στὸ ἐπινίκιο τὰ παραγγέλματα συνδέονται στενὰ μὲ τὴ μυθικὴ ἀφήγησις, εἶναι σὰν σχόλια σ' αὐτήν. Καμμιά φορά ὁ ἴδιος ὁ μῦθος προσφέρεται γιὰ ἠθικὴν διδασκαλίαν, ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς μῦθους τοῦ Ἑρακλῆ ποὺ ἀποτελοῦν μαθήματα ἐπιμονῆς καὶ ἀγωνιστικότητος.

Ἡ τέχνη τοῦ Πινδάρου. Καὶ στὴν ἀρχαιότητα καὶ κατόπι ὡς τίς μέρες μας θαυμάζεται ὁμόφωνα ἡ ποίησις τοῦ Πινδάρου γιὰ τὴ δύναμιν καὶ τὴ μεγαλοπρέπειάν της. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὰ ποιήματά του παρουσιάζουν ἑλλειψὴ ἐνότητος, ἀταξία στὴ σειρὰ τῶν ἐνοιῶν καὶ

πολλές φορές είναι σποτεινά και δυσκολονόητα, όπως είχαν παρατηρήσει ήδη οι αλεξανδρινοί φιλόλογοι· αυτό όμως οφείλεται, όπως διαπίστωσε η έρευνα στις μέρες μας, στην ίδια τή φύση τής χορικής ποιήσεως στην οποία η αφηγηματική πορεία δεν είναι ομαλή και ευθύγραμμη, αλλά άλμα-τική. Ο άνωμαλος, άλματικός αυτός τρόπος μετάβασης από μιάν ιδέα ή εικόνα σε άλλη φαίνεται πώς ήταν πρώιμο χαρακτηριστικό τής χορικής ποιήσεως. Η έννοια τής πινδαρικής ωδής στηρίζεται μονάχα στη συνολική σχέση τών στοιχείων της (επί μέρους ιδεών) με τις αιώνιες θρησκευτικές και ήθικες αξίες. Ο χορικός ποιητής δεν άπορεύγει ούτε το άπροσδόκητο ούτε τις περιστροφές· αντίθετα τά επιδιώκει. Για τó χορικό ποιητή ή ποιικιλία είναι κάτι τó απαραίτητο. Αυτό έννοει ó Πίνδαρος όταν λέη ότι η πορεία τών ύμνων του μοιάζει με τó πέταγμα τών μελισσών (Πυθ. Χ, 53). Οι εικόνες είναι άφθονες δίνουν όμως τήν ουσία τών πραγμάτων κι όχι τó ειδωλό τους. Τά νοήματα έρχονται τó ένα έπειτα από τó άλλο πάντα πρωτότυπα και βαθιά κι αδιάκοπα. Θα έλεγε κανείς πώς ó ποιητής μόλις τά ένιωθε νά γεννιούνται στο νοú του τ' άφηνε νά πέφτουν σε στίχους, χωρίς νά φροντίξη νά τά συνδέη. Είναι έπόμενο απ' αυτό νά προκύπτη ασάφεια και άταξία.

Γλώσσα. Ο Πίνδαρος χρησιμοποιεί τήν παραδομένη γλώσσα τής χορικής ποιήσεως, τή λογοτεχνική δωρική. Σ' αυτήν άναμειγνύει και μερικά αϊολικά και έπικά γλωσσικά στοιχεία. Η πρωτοτυπία του φανερώνεται ακόμη και στην έκλογή τών λέξεων. Για νά άποφύγη τις κοινές και τριμμένες λέξεις εκλέγει άλλες, σύνθετες αντί άπλές, γενικές αντί ειδικές· αντί λ.χ. νά πη *αθλον* (τó βραβείο πού έπαιρναν οι νικητές στους άγώνες) λέει: *τιμα ή χάρις ή γέρας*. Από τήν επιθυμία του έπίσης νά άποφύγη τó κοινό και τριμμένο εξηγεΐται τó πλήθος τών περιφράσεων· λέει λ.χ. «τά χρυσά μαλλιά τού άέρα» (Παιών VI, 37) για τά σύννεφα, «πόρτα τής θάλασσας» (Ίσθμ. IV, 19) ή «γέφυρα ριγμένη στην ακούραστη θάλασσα» (Νεμ. VI, 39) για τόν Ίσθμό τής Κορίνθου κλπ. Έτσι ή έκφρασή του γίνεται αίνιγματική και σχεδόν άμετάφραστη.

Η στιχουργία του. Η στιχουργία του, πού φυσικά ήταν συνδεμένη με τή μουσική για τήν οποία δεν ξέρομε τίποτε, έχει μεγάλη εύλυγισία και ποιικιλία. Καμμιά ωδή τού Πινδάρου δεν έχει όλόκληρη τόν ίδιο ρυθμό (μέτρο).

Οι ρυθμοί πού χρησιμοποιεί ó ποιητής είναι κυρίως δύο: *λογαυδικοί*, ρυθμοί δηλ. στους όποιους συνδυάζονται είτε τροχαΐοι και δάκτυλοι (—υ—υ—υ—) είτε σπονδαίοι, δάκτυλοι και τροχαΐοι (—υ—υ—υ—υ—υ—), και *δακτυλοεπίτριτοι*, ρυθμοί δηλ. στους όποιους συνδυάζονται επίτριτοι και δάκτυλοι (—υ—υ—υ—υ—υ—). Οι στίχοι με δακτυλοεπίτριτους είναι πιο συχνοί από τους λογαυδικούς.

Κάθε στίχος άποτελείται από στοιχεία πού ονομάζονται μέλη, τών όποιών ó αριθμός ποικίλλει στις διάφορες ωδές, έτσι πού οι στίχοι είναι ή πολύ μεγάλοι ή πολύ μικροί. Συνήθως οι ωδές άπαρτίζονται από στροφής, άντιστροφής και έπωδός· σπανίως είναι μονοστρο-

φικές. (Από τὰ 45 ἐπινίκια 7 μόνον εἶναι μονοστροφικά τὰ : Ὀλυμπ. XIV, Πυθ. VI, XXII, Νεμ. II, IV, IX καὶ Ἰσθμ. VII). Ὁ ἀριθμὸς τῶν στίχων στὴ στροφή, ἀντιστροφή καὶ ἐπωδὸ δὲν εἶναι ὁ ἴδιος στίς διαφορὰς ὥδές. Ἐνα νόημα δὲν ὀλοκληρῶνεται στὸ στίχο, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ συνεχίζεται σὲ μεγαλύτερο τμήμα τῆς ὥδης, λ.χ. στὴ στροφή καὶ στὴν ἀντιστροφή.

Ἄλλα αὐτὰ συντελοῦν ὥστε ἡ ποίηση τοῦ Πίνδαρου, παρ' ὅλη τῆς τῆ μεγαλοπρέπεια, τὰ βαριά στολίδια μὲ τὰ ἐπιθετα, τὴν ἀπλωμένη καὶ συχνὰ δυσνόητη φράση, νὰ μὴν εἶναι ψυχρὴ, ἀλύγιστη, ἱερατικὴ, ἀλλὰ, ἀντίθετα, νὰ σφύζει ἀπὸ ζωὴ καὶ κίνηση.

Δίκαια ὁ Πίνδαρος καὶ στὴν ἀρχαιότητα καὶ στὰ νεώτερα χρόνια θεωρεῖται ὡς ὁ μεγαλύτερος λυρικός ποιητὴς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας.

Ἡ χορικὴ ποίηση μετὰ τὸν Πίνδαρο. Μετὰ τὸν Πίνδαρο ἡ χορικὴ ποίηση παρακμάζει καὶ γιατί ἔλειψαν μεγάλοι χορικοὶ ποιητὲς καὶ γιατί τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ καὶ τῶν ποιητῶν στρέφεται σ' ἕνα νέο λογοτεχνικὸ εἶδος : τὸ δράμα.

Τὰ ἀποσπάσματα τῶν λυρικῶν τὰ βρίσκει κανεὶς στίς παλαιότερες συλλογὰς τοῦ Th. Bergk καὶ τῶν Hiller - Crusius καὶ στίς νεώτερες τῶν E. Diehl, E. Lohbel - D. Page καὶ D. Page.

II. ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΠΕΖΟΥ ΛΟΓΟΥ

Γέννηση τοῦ πεζοῦ λόγου. Ὁ πεζὸς λόγος ἐμφανίζεται μόλις τὸν 6. π.Χ. αἰ. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ ἐλληνικὴ διανόηση στίς πόλεις τῆς Ἰωνίας κάνει τὴν πρώτη, ὅσο ξέρομε, στὴν ἱστορίᾳ ἐνσυνείδητη προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνέυρεση τοῦ ἀληθινοῦ. Ἐδῶ πρώτη φορὰ τολμηροὶ στοχαστὲς (φυσικοὶ ἢ φυσιολόγοι), ἐγκαταλείποντας τίς παραδοσμένες κοσμογονίες, ἀναζητοῦν μὲ τὸν λόγον τὰ ὑλικά στοιχεῖα τοῦ κόσμου, καὶ ἄλλοι (λογογράφοι) ἐρευνοῦν τὸ παρελθὸν τῶν πιὸ σημαντικῶν ἐλληνικῶν πόλεων ἢ τὴν κατάστασι τῶν χωρῶν τῶν βαρβάρων. Οἱ στοχαστὲς αὐτοὶ θέλουσι νὰ ἐκφράσουν μὲ ἀκριβεία, χωρὶς δηλ. νὰ εἶναι δοῦλοι τοῦ στίχου, τίς νέες ἀπόψεις τους. Ἀπὸ τὴν ἀνάγκη αὐτὴ γεννήθηκε ὁ πεζὸς λόγος.

Τὰ πρῶτα γραπτὰ σὲ πεζῷ λόγῳ ἦταν ἀναγραφεῖς ἱερέων, κατάλογοι βασιλείων καὶ ἀρχόντων μὲ χρονολογίες, ποὺ τοὺς κρατοῦσαν τὰ πρυτανεῖα (δηλ. οἱ κυβερνήσεις) τῶν πόλεων, ἐτήσια χρονικά (ᾠροί), κείμενα νόμων (ῥῆτραί) καὶ συνθηκῶν.

Ὡς τὸ ἀρχαιότερο σὲ πεζῷ λόγῳ ἔργο οἱ παλαιοὶ θεωροῦσαν τὴν Θεολογίαν τοῦ Φερεκύδη ἀπὸ τῆ Σύρου (μέσα στοῦ 6. π.Χ. αἰ.).

A. Οἱ ἑπτὰ σοφοί. Ἦδη στὰ ὀμηρικὰ ποιήματα βρίσκομε ἠθικά παραγγέλματα ἀφθονώτερα ὑπάρχουν στὰ ποιήματα τοῦ Ἡσίοδου, ἰδιαίτερα στὰ Ἔργα καὶ Ἡμέρες.

Οί άνθρωποι, άόριστα στην άρχή, πύό καθαρά κατόπι, καταλαβαίνου-
 νου πώς ύπάρχει μιá «τέχνη τής ζωής», μιá «σοφία» βγαλμένη από
 τήν πείρα. Άποφθέγματα γεννιούονται και κυκλοφορούν, πού συμπτυνώ-
 νου αυτή τήν πείρα, αυτή τή σοφία, σέ φράσεις επιγραμματικές. Τίς
 άποδίδου σέ πρόσωπα πού έζησαν πραγματικά, άλλα πού οί μορφές
 τους γάνονται μέσα στο θρύλο: είναι οί Έπτά Σοφοί. Σ' αυτούς
 άπόδιδαν τά άποφθέγματα: μη δέν άγαν, μέτρον άριστον,
 γνῶθι σαυτόν κ.ά. Τέσσερεις άπ' αυτούς (Θαλής, Σόλων, Πιτ-
 τακός, Βίας) άναφέρονται σταθερά σ' όλες τίς μνείες: ποιού ήταν οί άλλοι
 τρείς δέν συμφωνεί ή παράδοση. Πρέπει νά σημειωθή ότι και πολύ παλιές
 άνατολικές διηγήσεις μιλούν επίσης για Έπτά Σοφούς.

Β. Οί αίσώπειοι μύθοι. Στην ίδια εμπνευση άνήκουσ οί
 αίσώπειοι μύθοι ή λόγοι ή άπόλογοι. Η ζωή του Αίσώ-
 που είναι έντελώς μυθική. Τόν θεωρούσαν Φρύγα δούλο σύγχρονο του Κροί-
 σου και του άπόδιδαν μύθους ήδη κοινούς στην έποχή του Ηροδότου.
 Φάινεται πώς ή πρώτη μορφή αυτών των μύθων ήταν έμμετρη και πώς
 ή μετάδοσή τους γινόταν προφορικά. Κατά τόν 6. αιώνα π.Χ. καταγρά-
 φηκαν σέ πεζό λόγο. Δείχνει κι αυτό ότι ή ελληνική διάνοηση αυτή τήν
 έποχή μπορεί νά διακρίνει εκείνο πού περιέχει μιá διδασκαλία χρήσιμη
 για τή ζωή. Γεννιέται έτσι, σκεπασμένη με τó μύθο, ή πρακτική ήθική.
 Δέν πρόκειται φυσικά για τους αίσώπειους μύθους, πού έχομε σήμερα.
 αυτοί στηρίζονται στους μυθίαμβους του Βάβριου (τέλος
 2. αί. μ.Χ.) και είναι μεταγενέστεροι.

Γ. Οί πρώτοι φιλόσοφοι. Τήν ίδια έποχή σπουδαίοι
 στοχαστές καταπιάνονται με τó λεγόμενο κοσμολογικό πρόβλημα: πώς
 δημιουργήθηκε ό κόσμος; ποιá είναι ή φύση των όντων; («Τίς τε συ-
 νέστη και όπη και όπως»). Οί παραδομένες κοσμογονίες δέν τους ίκα-
 νοποιούν. Ζητούν νά άποκλείουσ τó ύπερφυσικό και νά τά εξηγήσου
 όλα από φυσικές αίτίες. Παρ' όλη τους όμωσ τήν προσπάθεια στίς εξη-
 γήσεις τους αυτές ύπάρχει ακόμη λίγη θεολογία. Είναι τó πρώτο ζύπνημα
 στον κόσμο τής επιστημονικής και φιλοσοφικής σκέψης.

Οί πρώτοι Έλληνες φιλόσοφοι ονομάζονται φυσικοί ή φυ-
 σιολόγοι. Έρευνούν τή φύση για νά άποσπάσου τά μυστικά της.
 Πολύ φιλόδοξοι, θέλουν νά δώσου μιάν ώλοκληρωμένη εξήγηση για
 τó σύμπαν. Έχουν μιάν άφελη έμπιστοσύνη στο λογικό και νομίζου
 πώς από μερικές, πολλές φορές άσήμαντες, παρατηρήσεις μπορούν νά
 βγάλου καθολικά συμπεράσματα όρθά. Τους λείπει ό χρονικός
 έλεγχος, τó κυριώτερο στοιχείο του όρθου λογισμού. Ός μέσο εκ-
 φράσεως μερικοί άπ' αυτούς χρησιμοποιούν ακόμη τó στίχο (βλ. φι-
 λσοφικό έπος σελ. 51 κ.έ.), οί περισσότεροι όμωσ γράφου σέ πεζό
 λόγο και μάλιστα άρκετά στρωτά. Άπό τά έργα τους έχομε μονάχα
 άποσπάσματα. Όλοι έγραψαν σέ Ιωνική διάλεκτο, ακόμη κι οί μη Ιω-
 νες, γιατί στην Ιωνία άναπτύχθηκε αυτός ό τρόπος έκθεσης των πραγ-
 μάτων.

Οι περισσότεροι και οι παλαιότεροι από τους πρώτους αυτούς φιλοσόφους κατάγονται από την Ίωνία· αλλά και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας παρουσιάστηκαν φιλόσοφοι με διαφορετικές μάλιστα αντιλήψεις από τους Ίωνες. Γι' αυτό στην πρώτη αυτή ελληνική φιλοσοφία διακρίνουν διάφορες τάσεις που αντιπροσωπεύονται από ομάδες ή άτομα.

1. *Οι τρεις Μιλήσιοι.* Οι πρώτοι Έλληνες φιλόσοφοι κατάγονται από την Μίλητο της Ίωνίας. Αυτοί είναι ο Θαλής (τέλος του 7. πρώτο μισό του 6. αϊ. π.Χ.), ο Αναξίμανδρος (περίπου 610 - 546 π.Χ.) και ο Αναξίμενης (πέθανε 525 π.Χ.). Γενετικό στοιχείο και διαρκής ουσία των όντων είναι και για τους τρεις μία φυσική αρχή. Για τον Θαλή η αρχή αυτή είναι το νερό, για τον Αναξίμανδρο το άπειρο, δηλαδή κάτι ακαθόριστο, για τον Αναξίμενη ο αέρας.

2. *Οι φιλόσοφοι της Μεγάλης Ελλάδας.* Ο πρώτος από αυτούς χρονολογικά είναι ο Πυθαγόρας (δεύτερο μισό του 6. αϊ. π.Χ.), ο οποίος γεννήθηκε στη Σάμο γύρω όμως στο 530 π.Χ., για πολιτικούς λόγους, ήλθε και εγκαταστάθηκε στην Ίταλία, στον Κρότονα. Πιθανόν επισκέφθηκε την Αίγυπτο κι άλλες χώρες. Πέθανε στο Μεταπόντιο. Δεν έγραψε τίποτε, αλλά με τη διδασκαλία του άσκησε βαθιά επίδραση στην ελληνική σκέψη. Πίστευε στη μετενσωμάτωση (μετεμψύχωση) και στην ανάγκη του αυτοκαθαρισμού που πετυχαίνεται με ένα είδος άσκησιμου. Έγκαταλείποντας την νατουραλιστική αντίληψη των Μιλησίων, έβλεπε στον αριθμό την ουσία όλων των όντων. Η διδασκαλία του (πυθαγορισμός) πολύ νωρίς ανακατεύτηκε με τον όρφισμό, που την εποχή αυτή ήταν αρκετά διαδομένος στην Μ. Ελλάδα, κι ως όρφικοπυθαγορισμός έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των φιλοσοφικών ιδεών ως το τέλος του αρχαίου κόσμου.

Για τον Ξενοφάνη τον Κολοφώνιο, τον Παρμενίδη τον Έλεάτη και τον Έμπεδοκλή τον Άκραγαντίνιο, που έχθσανε τις ιδέες τους σε εξάμετρα ποιήματα, μιλήσαμε πιο μπροστά στο φιλοσοφικό έπος (βλ. σελ. 51 κ.έ.).

Ο μαθητής του Παρμενίδη Ζήνων ο Έλεάτης (άκμ. περί το 460 π.Χ. και δεν πρέπει να συγχέεται με τον Ζήωνα από το Κίτιο της Κύπρου, τον πατέρα του στωικισμού που ακμάζει περί το 300 π.Χ.), είναι ο δημιουργός της διαλεκτικής και έπινοητής των γνωστών εκείνων συλλογισμών με τους όποιους ζητούσε να αποδείξει άνυπαρκτες την κίνηση και την πολλαπλότητα. Ο τελευταίος από τους Έλεάτες, ο Μέλισσος (άκμ. το 445 π.Χ.) από τη Σάμο, έμεινε πιστός στις βασικές αντιλήψεις του Παρμενίδη, εκτός από εκείνη του όρισμου του όντος.

3. *Ηράκλειτος* (περίπου 540 - 480 π.Χ.). Ο Ηράκλειτος γεννήθηκε στην Έφεσο και είναι ο δημιουργός μιας βαθυστόχαστης φιλοσοφίας που στο άμετάβλητο και ακίνητο «είναι» των Έλεάτων

αντιτάσσει τὸ ἀδιάκοπο «γίγνεσθαι» τοῦ κόσμου. Τὸ πᾶν μεταβάλλεται, τίποτε δὲν εἶναι σταθερὸ («πάντα ρεῖ, πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει»). Ἀρχικὴ οὐσία τοῦ κόσμου εἶναι ἡ ἀνήσυχη καὶ κινήμενη φωτιά («πῦρ ἀείζωον»). Ὁ Ἡράκλειτος, διανοητὴς περήφανος καὶ μελαγχολικός, ἄφησε ἓνα βιβλίον σὲ πεζὸ λόγον ποῦ ἀποτελιόταν ἀπὸ στοχασμοὺς θεληματικὰ σκοτεινοῦς, ἴσως γιὰ νὰ μὴ τοὺς καταλαβαίνουν οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι, τοὺς ὁποίους περιφρονούσε.

4. **Λογογράφοι.** Σχεδὸν μαζὶ μὲ τοὺς πρώτους φιλοσόφους μᾶς δίνουν τὰ πρώτα δείγματα ἱστοριογραφίας οἱ λεγόμενοι **λογογράφοι** ἢ **λογοποιοί**, δηλ. ἐκεῖνοι ποὺ ἔγραφαν διηγήσεις σὲ πεζὸ λόγον. Στὶς διηγήσεις αὐτὲς τὸ θαῦμα κατέχει ἀκόμη σπουδαία θέση. Δὲν φροντίζουν καὶ πολὺ γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἀκρίβεια, οὔτε ἔχουν κριτικὸ πνεῦμα. Γράφουν γιὰ νὰ κολακέψουν μιὰ πόλη ἢ μιὰν οἰκογένεια συνδέοντάς τιν με κάποια ἐνδοξὴ ἀρχή. Τὰ ἔργα τοὺς ἔχουν ἐντελῶς τοπικὸ χαρακτήρα (κτίσεις πόλεων, γενεαλογίες). Παρὰ τὰ μειονεκτήματα αὐτὰ στὸ ἔργο τῶν πρὸ ἀξιόλογων ἀπ' αὐτοὺς βλέπομε μιὰ συνειδητὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνεύρεση τοῦ πραγματικοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ. Τὰ λόγια τοῦ Ἐκαταίου: «Τάδε γράφω ὡς μοι δοκεῖ εἶναι· οἱ γὰρ Ἑλλήνων λόγοι πολλοὶ τε καὶ γελοιοί, ὡς ἐμοὶ φαίνονται, εἰσὶν» ἀποτελοῦν τὸ σάλπισμα τῆς καινούργιας ἐποχῆς στὴν ἱστοριογραφία. Γράφουν στὴν ἰωνικὴ διάλεκτο. Ἀπὸ τὸ ἔργο τοὺς ἔχομε μόνον ἀποσπάσματα.

Ὁ παλαιότερος εἶναι ὁ **Κάδμος** ὁ **Μιλήσιος** (μέσα τοῦ 6. π.Χ. αἰ.), πιθανὸν συγγραφέας μιᾶς **Κτίσεως** αὐτῆς τῆς πόλεως. Ὁ λίγο νεώτερός του Ἄκουσίλαος ἀπὸ τὸ Ἄργος ἔγραψε **Γενεαλογίαις**. Ὁ **Σκύλαξ** (τέλος τοῦ 6. π.Χ. αἰ.) ἀπὸ τὰ Καρύνδα τῆς Καρίας εἶχε γράψει **Περίπλους**, στὸν ὁποῖο περιγράφει τὶς ἀκτὲς τοῦ Ἰνδικοῦ Ὠκεανοῦ, ὅπου εἶχε πάει γιὰ ἐξερεύνηση μὲ ἐντολὴ τοῦ Δαρείου. Ὁ σύγχρονός του **Εὐθυμένης** ἀπὸ τὴ Μασσαλία ἔγραψε ἐπίσης ἔργο μὲ τὸν ἴδιον τίτλο στὸ ὅποιο περιγράφει τὶς δυτικὲς ἀκτὲς τῆς Ἀφρικῆς στὶς ὁποῖες ταξίδεψε. Ἄλλοι λογογράφοι εἶναι ὁ **Φερεκύδης** ἀπὸ τὴν Λέρο (ἔγραψε γενεαλογίες θεῶν), ὁ **Χάρων** ἀπὸ τὴ Λάμψακο (ἔγραψε Ὠροὺς, δηλ. ἐτήσια χρονικά), ὁ **Ξάνθος** ἀπὸ τὴ Λυδία (ἔγραψε **Λυδικὰ**), λίγο προγενέστεροι ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο, καὶ οἱ σύγχρονοί του **Ἑλλάνικος** ἀπὸ τὴν Μυτιλήνη καὶ Ἄντιοχος ἀπὸ τὶς Συρακοῦσες. Ὁ Ἑλλάνικος εἶχε συνθέσει πολλὰ ἔργα γιὰ ἑλληνικὲς καὶ ξένες χώρες ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ τὴν Ἀτθίδα (σὲ δύο βιβλία), μιὰν ἱστορία δηλ. τῶν Ἀθηναίων· ὁ Ἑλλάνικος εἶναι ὁ πρῶτος Ἀτθιδογράφος¹. Ὁ Ἀντίοχος μὲ τὰ ἔργα τοῦ **Γῶν Σικελικῶν ἱστορία** καὶ **Περὶ Ἰταλίας** σύγγραμμα φαίνεται ὅτι βοήθησε τὸ Θουκυδίδη στὴ σύνταξη τοῦ ἔκτου βιβλίου τῆς δικῆς του ἱστορίας.

Ὁ πρὸ ἀξιόλογος ἀπὸ τοὺς λογογράφους εἶναι ὁ Ἐκαταῖος

1. Ἀτθιδογράφοι λέγονται οἱ χρονικογράφοι τῆς Ἀθήνας.

ὁ Μιλήσιος. Γεννήθηκε γύρω στὸ 540 π.Χ., ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ἀναξίμανδρου καὶ ἔπαιξε σπουδαῖο ρόλο στὴν ἰωνικὴ ἐπανάσταση. Ταξιδευτὴς, ἱστορικός, γεωγράφος, εἶναι ὁ πραγματικὸς πρόδρομος τοῦ Ἡρόδοτου, ὁ ὁποῖος τὸν ἀναφέρει ἐπανειλημμένα μὲ σεβασμὸ. Ἐγραψε *Γενεαλογία* καὶ *Γῆς περίοδον*, δηλ. περιήγηση τῆς γῆς. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔργο διαιρεμένο σὲ δύο μέρη (Εὐρώπη, Ἀσία) μὲ χάρτη τῆς γῆς σχεδιασμένον σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ δασκάλου του, δὲν ἦταν, ὅπως τὰ ἔργα τῶν ἄλλων λογογράφων, μιὰ συλλογὴ διηγήσεων λίγο πολὺ μυθικῶν, ἀλλὰ μιὰ ἀληθινὴ ἔρευνα (ἱστορίη), ὅπου ὁ συγγραφέας ἐξέθετε τὰ ἀποτελέσματα τῶν προσωπικῶν του ἀναζητήσεων. Ὁ Ἐκκαταῖος εἶχε πνεῦμα περίεργο καὶ ἤξερε νὰ παρατηρῇ. Ἡ φράση «δῶρο τοῦ Νείλου» γιὰ τὴν Αἴγυπτο, ποὺ συναντοῦμε στὸν Ἡρόδοτο, εἶναι παρμένη ἀπὸ τὸν Ἐκκαταῖο. Ἡ φήμη του στὴν ἀρχαιότητα ἦταν μεγάλη. Ἀπὸ τὸ ἔργο του σώθηκαν ἀρκετὰ ἀποσπάσματα.

Συμπέρασμα. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 5. π.Χ. αἰῶνα ὁ ἰωνικὸς πεζὸς λόγος ἔχει ἀρκετὰ ἀναπτυχθῆ. Οἱ λογογράφοι καὶ οἱ φιλόσοφοι δημιούργησαν ἓνα νέο προσφορώτερο ὄργανο γιὰ τὶς ζωντανὲς καὶ ἀκριβεῖς ἀφηγήσεις καὶ τὴν ἔκφραση φιλοσοφικῶν στοχασμῶν. Τὰ ἔργα τους, σήμερα κατὰ τὸ μεγαλύτερό τους μέρος χαμένα, κατέστησαν δυνατὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἡρόδοτου ποὺ εἶναι τὸ πρῶτο στὸν κόσμον, σὲ πεζῷ λόγῳ, μεγάλο βιβλίον ποὺ ἔχομε.

Οἱ λογογράφοι καὶ οἱ φιλόσοφοι ἔπαιξαν τὸν ἴδιον ἀκριβῶς ρόλο ποὺ εἶχαν παίξει οἱ πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρον ἀνώνυμοι αἰοδαῖοι, οἱ ὁποῖοι, μὲ τὴν ἐπίμονη πολυχρόνια προσπάθειά τους, προετοίμασαν τὴ γλῶσσα καὶ τὸ ρυθμὸ τοῦ ἔπους καὶ κατέστησαν δυνατὴ τὴ δημιουργία τῶν ἀθάνατων ὁμηρικῶν ποιημάτων.

Τὰ ἀποσπάσματα τῶν φιλοσόφων τὰ βρίσκει κανεὶς στὶς συλλογὲς τῶν A. Mullah (παλαιότερη) καὶ H. Diels (νεώτερη), τῶν λογογράφων στὶς συλλογὲς τῶν K. C. Müller (παλαιότερη) καὶ F. Jacoby (νεώτερη).

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΗ

ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΠΕΡΣΙΚΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ

ΩΣ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ Μ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ (περίπου 500 - 323 π.Χ.)

Γενική θεώρηση. Οί περσικοί πόλεμοι, σταθμός στην ιστορία του ελληνικού έθνους, αποτελούν σπουδαίο σύνορο και για την λογοτεχνία του. 'Η ήττα του βάρβαρου επιδρομέα όχι μονάχα ματαίωσε την υποδούλωση της 'Ελλάδας, αλλά και ανύψωσε τὸ φρόνημα τῶν 'Ελλήνων, ιδιαίτερα τῶν 'Αθηναίων πού ἡ συμβολή τους στή νίκη ἦταν ἡ πιό σημαντική. Μαζί με τήν ανάπτυξη τῆς πολιτικῆς δυνάμεως τῶν 'Αθηναίων ἀναπτύσσεται καί ἡ πνευματική τους ἡγεμονία. 'Η 'Αθήνα γίνεται τὸ κέντρο τῆς ἐλληνικῆς παιδείας («'Ελλάδος παιδευσίς») καί ἡ ἀττική λογοτεχνία πανελλήνια. Τά διάφορα ἐλληνικά φύλα δέχονται σιγά σιγά τὸν γλωσσικό τύπο τῆς λογοτεχνίας αὐτῆς, τήν ἀττική διάλεκτο, ἐνῶ πρωτότερα, ὅπως εἶδαμε, χρησιμοποιοῦσαν τίς δικές τους διαλέκτους. 'Ακριβῶς καί γιατί ἡ λογοτεχνία τῆς περιόδου αὐτῆς ἔχει τὸν τύπο τῆς «ἀττικῆς παιδείσεως» καί — πρὸ πάντων — γιατί στήν 'Αττική, με τοὺς 'Αθηναίους ποιητῆς καί πεζογράφους, τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα γνώρισε τήν πλήρη καί τέλεια ἀκμή του, ἡ περίοδος αὐτὴ ὀνομάζεται ἀττική. 'Ονομάζεται ἐπίσης καί κλασσική, με τήν ἔννοια τοῦ ἐξαιρετικοῦ, τοῦ τέλειου πού πῆρε στὰ νεώτερα χρόνια ἡ λέξη κλασσικός¹. Πραγματικά τὴν ἐποχὴ αὐτὴ παράγονται ἔργα πού θὰ νικήσουν τὸ χρόνο καί θὰ θεωρηθοῦν σ' ὅλους τοὺς καιροὺς πρότυπα. Κι ἂν κλασσικὸ σημαίνει τὸ ἀπλό, τὸ ἔργο με τήν ἐνιαία γραμμὴ, τὸ συγκεντρωμένο στήν οὐσία, στὸ ἀπαραίτητο, τὸ συμμετρικὸ καί ἀρμονικὸ, τὸν ὄμοιο καρπὸ τοῦ «ὕψηλοῦ φρονήματος» καί τὸ «διὰ παντὸς ἀρέσκον καί πᾶσι»², ἡ ἐποχὴ αὐτῆ, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη, στήν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, ἀξίζει τὴν ὀνομασία κλασσική.

Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δημιουργεῖται τὸ τελειότατο εἶδος τῆς ποιήσεως, τὸ δράμα, καί ὅλα τὰ εἶδη τοῦ πεζοῦ λόγου (ἱστορία, φιλοσοφία, ρητορεία) φθάνουν στήν ὕψιστὴ τους τελειότητα.

1. 'Η λέξη εἶναι λατινικῆς καταγωγῆς καί ἀρχικὰ σήμαινε ἐκεῖνον πού ἀνῆκε σὲ ἀνώτερη κοινωνικὴ τάξη, καί ὕστερα καί ἐκεῖνον πού προωρίζονταν γιὰ τίς ἀνώτερες, τίς πνευματικὰ καλλιεργημένες τάξεις· ὁ Ρωμαῖος Aulus Gellius — ἔζησε τὸν 2. μ.Χ. αἰῶνα — γράφει στὸ ἔργο του Noctes Atticae (XIX, 8,15): «Classicus.... scriptor, non proletarius». 'Αργότερα ἡ λέξη σήμαινε γενικὰ τοὺς ἀρχαίους 'Ελλήνες καί Ρωμαίους συγγραφεῖς, τὴν ἐποχὴ τους, τὴ γλώσσα τους κλπ.

2. «Περὶ ὕψους» XII, 4.

I. ΠΟΙΗΣΗ

Α. ΕΠΙΚΗ ΚΑΙ ΛΥΡΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Κατά την περίοδο αυτή τὰ δείγματα τῆς ἐπικῆς καὶ τῆς καθαρῆς λυρικῆς ποιήσεως εἶναι ποσοτικά καὶ ποιοτικά ἀσήμαντα. Στὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου ἔγραψαν μικρῆς, ὡς φαίνεται, ἀξίας ἐπικά ποιήματα Πείσαννδρος ὁ Ρόδιος «Ἡράκλεια», Πανύασις ὁ Ἀλικαρνασσεύς, Θεῖος τοῦ Ἡρόδοτου, ἐπίσης «Ἡράκλεια», Χοιρίλλος ὁ Σάμιος «Περσηίδα» καὶ Ἀντίμαχος ὁ Κολοφώνιος «Θηβαΐδα». Ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ δὲν σώθηκε τίποτε.

Καθαρὰ λυρικά ποιήματα ἔγραψαν ὁ Μελανιπίδης ὁ νεώτερος καὶ ὁ Κινησίας (καὶ οἱ δύο τέλος τοῦ 5. π.Χ. αἰ.) διθύραμβους καὶ ὁ Τιμόθεος ὁ Μιλήσιος (περίπου 450 - 360 π.Χ.) νόμους, μονωδίες δηλ. με ἐλεύθερη ἀφήγηση πού τραγουδιόνταν με συνοδεία λύρας. Τοῦ Τιμόθεου ἔχομε ἀπὸ τὸ 1902 ἓνα μεγάλο ἀπόσπασμα τοῦ νόμου πού ἐπιγράφαταν Πέρσαι, γραμμένο σὲ πάπυρο τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Εἶναι τὸ παλαιότερο λείψανο βιβλίου πού σώθηκε. Τὸ ἀπόσπασμα ἱστορεῖ τὴ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας σὲ ὕφος περίτεχνο. Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Τιμόθεου τὸ θαύμαζε ὁ Πολύβιος. Ἡ λυρική ποίηση τὴν περίοδο αὐτὴ καλλιεργεῖται κυρίως στὸ δράμα.

B. ΤΟ ΔΡΑΜΑ

Γένεση τοῦ δράματος. Ὁ Ἀριστοτέλης, πού στὴν Ποιητικὴ του (IV, 12 - 15) μᾶς διασώζει τὶς περισσότερες καὶ αὐθεντικότερες εἰδήσεις γιὰ τὴν γένεση τοῦ δράματος, τουλάχιστο τοῦ ἄττικο δράματος, γράφει (IV, 12): «Γενομένης δ' οὖν ἀπ' ἀρχῆς αὐτοσχεδιαστικῆς καὶ αὐτῆ καὶ ἡ κωμωδία καὶ ἡ μὲν ἀπὸ τῶν ἐξαρχόντων τὸν διθύραμβον, ἡ δὲ ἀπὸ τῶν τὰ φαλλικά, ἃ ἔτι καὶ νῦν ἐν πολλαῖς τῶν πόλεων διαμένει νομιζόμενα, κατὰ μικρὸν ἠνέχθη, προαγόντων ὅσον ἐγγίγνετο φανερόν αὐτῆς, καὶ πολλὰς μεταβαλλάσασα μεταβαλοῦσα ἡ τραγωδία ἐπαύσατο, ἐπεὶ ἔσχε τὴν αὐτῆς φύσιν».

Σύμφωνα μ' αὐτὰ ἡ τραγωδία, ὅπως καὶ ἡ κωμωδία, στὴν ἀρχὴ ἦταν αὐτοσχεδία καὶ γεννήθηκε ἀπὸ ἐκείνους πού «ἐξῆρχον», ἔκαναν δηλ. τὴν ἀρχή, ὅταν τραγουδιόνταν ὁ διθύραμβος¹ (ὁ ἐξάρχων τοῦ διθύραμβου καὶ τῶν φαλλικῶν δὲν συμπίπτει με τὸν χοροφάιτο τοῦ χοροῦ τῆς τραγωδίας καὶ τῆς κωμωδίας· ὁ ἐξάρχων εἶχε μεγαλύτερη αὐτοτέλεια), καὶ ἡ κωμωδία ἀπὸ ἐκείνους πού «ἐξῆρχον» στὰ φαλλικά², τὰ ὅποια, ἀκόμη καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀριστοτέλη, σὲ πολλές

1. Γιὰ τὸν διθύραμβο βλ. σελ. 67 κ.ε.

2. Τὰ φαλλικά ἦταν τραγῳδία πειρακτικὰ καὶ βωμολοχικὰ πού τραγουδοῦσαν ὁμάδες μεθυσμένων (κῶμοι), οἱ ὅποιοι, κρατώντας ἓνα πελώριο φαλλό, σύμ-

πόλεις διατηρούνταν και γιορτάζονταν¹, σιγά σιγά αυτή (ή τραγωδία) αναπτύχθηκε όσο οι ποιητές ανέπτυσσαν, ότι απ' αυτήν αποκαλύπτεται². Κι αφού πήρε πολλές μεταβολές ή τραγωδία, έπαψε να μεταβάλλεται, όταν έλαβε τήν φυσική μορφή της³.

Με τόν αυτοσχεδιασμό έλευθερώθηκε πρώτα ή τυποποιημένη θεατρική έκφραση τών «έξαρχόντων τόν διθύραμβον» και τών φαλλοφόρων τελεστών τών διονυσιακών κόμων. Τά δρώμενα⁴ τής λατρείας τού Διόνυσου έδωσαν τò πρώτο άκατέργαστο ύλικό για αυτοσχέδιους μίμους έξω από τή λατρεία τού Διόνυσου. "Αγνωστοι λαϊκοί ποιητές μίμων ή μιμοδραμάτων για τά διάφορα πανηγύρια, πριν από τόν Θέσπη, με τούς αυτοσχεδιασμούς τους αποδέσμεψαν τò πρώιμο αυτό θεατρικό ύλικό από τήν όμοιοτυπία τών Ιερουργιών και τού 'δωσαν νέα ζωή και νέες δυνατότητες. Σύντομα έγινε κι ένα άλλο βήμα: οι άρχέγονοι τελετουργικοί διθύραμβοι τών διονυσιακών θιάσων εξέλιχτηκαν σε έντεχνους διθύραμβους προσωπικών ποιητών.

Η έρευνα δέν έχει άκόμη καταλήξει σε άσφαλή συμπεράσματα ως προς τò αν ó διονυσιασμός ήταν μιá ν έ α λατρεία που εισήχθη στην Έλλάδα από τή Φρυγία και τή Θράκη ή ά ν α β ί ω σ η, αναζωπύρωση δηλ. παλιών μινωικών και μυκηναϊκών πίστεων και τελετουργιών που είχαν ξεπέσει ή ξεχαστή, αφού άκόμη και τò όνομα τού θεού (Διόνυσου)⁵ διαβάστηκε σε μιá πινακίδα τής Πύλου τής 13. π.Χ. εκατονταετηρίδας. Θεωρείται πάντως βέβαιο ότι έκστασιακές λατρείες ύπήρχαν και στους Προέλληνες (και άσφαλώς και στους Κρήτες και Μυκηναίους) κι ότι

βολο τής γονιμότητας, περιφέρονταν στους δρόμους τής πόλης ή τού χωριού και πετούσαν πειρακτικά λόγια και χοντρά άστεία για συντοπίτες του ή δυνατούς τής ήμέρας. Απ' αυτό προήλθεν ή λεγόμενη π ά λ η τ ώ ν λ ό γ ω ν που άργότερα, στην άττική κωμωδία, διαφοροποιείται στον ά γ ώ ν α (σύγκρουση με βρισιές) και στην π α ρ ά β α σ η (άποστροφή προς τò κοινό).

1. Όπως στην Σπάρτη που διασκέδαζαν με τις φάρσες τών δεικηλικτών ή δεικηλιστών (δηλ. μασκαραδων), στην Σικυώνα με τούς φαλλοφόρους (δηλ. αυτούς που κρατούσαν τόν φαλλό), στις πόλεις τής Μ. Έλλάδας με τούς φλύακας (δηλ. γελωτοποιούς), σ' άλλες πόλεις με τούς άύτοκαβδάλους (δηλ. άσουλούπωτους) και τούς Ιθυφάλλους (δηλ. φαλλοφόρους).

2. Ο Άριστοτέλης δέχεται τήν ανάπτυξη σαν φυσική εξέλιξη, όχι σαν ανθρώπινη επινόηση.

3. Τότε समाτήθη ή εξέλιξή της. Για τόν Άριστοτέλη ή εξέλιξη δέν είναι άτελεύτητη, αλλά έχει κάποιο τέρμα, τ έ λ ο ς (τέλος σημαίνει μαζί τέρμα και σκοπός).

4. Δ ρ ώ μ ε ν α λέγονται λαϊκές λατρευτικές έκδηλώσεις που έχουν μορφή θεατρική και περιεχόμενο μαγικοθησκευτικό.

5. Η πιθανώτερη έτυμολογία τού όνόματος είναι από τò Διο - (όνομα τού θρακοφρυγικού θεού τού ουρανού, άνάλογου προς τόν Δία) και τò άμάρτυρο νύ σ ο ς, ό, = γιός, παιδί, συγγενικό με τò ν υ ό ς και τò λατ. nigrus που σημαίνουν τή σύζυγο τού γιού: Διόνυσος δηλ. σημαίνει γιός τού Δία.

κι αν ακόμη δεχθούμε ως θρακοφρυγικό τον διονυσιασμό που από τον 7. π.Χ. αί. κι ύστερα γίνεται αποδεκτός από τους "Ελληνες, όμως αυτός έχει πολλά συγγενικά με τις παλιές λατρείες, γι' αυτό και εύκολα τους κατακτά. Η αρχαιολογική έρευνα έχει προσφέρει τα τελευταία χρόνια αρκετά τεκμήρια για τη φύση των προελληνικών έκστασιακών λατρειών. Πολλοί αρχαιολόγοι και θρησκευολόγοι πιστεύουν πως τους σε έκστασιακή κατάσταση χορούς των μαινάδων, των σατύρων και των γαστρώσιων (κοιλαράδων) της διονυσιακής λατρείας μπορούμε να τους παρακολουθήσωμε ως τους μυκηναϊκούς και μινωικούς χρόνους. Σε μία σφραγίδα του 1400 π.Χ. που βρέθηκε στην Κύπρο απεικονίζεται ένας γονατιστός (δκλάζων) άντρας όμοιος με τους γάστρωνες χορευτές που συναντούμε σε άττικά άγγεϊα του 7. και 6. π.Χ. αιώνα. Στο λεγόμενο «άγγεϊο των θεριστών» που βρέθηκε στην Άγία Τριάδα της Κρήτης (πιθ. του 1500 π.Χ.) ένας σκυφτός άντρας σε στάση όμοια μ' εκείνη των γαστρώσιων χορευτών ξεχωρίζει στην ομάδα των θεριστών. Μια μορφή που μοιάζει με σάτυρο παρατηρήθηκε σ' εύρηματα της Θεσσαλίας του 16. π.Χ. αιώνα, κι ένας γονατιστός (δκλάζων) άντρας, ίδιος πάλι με τους γάστρωνες χορευτές των άττικών άγγεϊών, απεικονίζεται σε μία σφραγίδα των πρώιμων μινωικών χρόνων (2500 π.Χ.) που βρέθηκε στην Κνωσό.

Έπειτα από τη μνεία του ονόματος «Διόνυσος» σε πινακίδα της Πύλου γραμμικής γραφής Β της 13. π.Χ. εκατονταετηρίδας πολλοί φιλόλογοι βλέπουν αυτόν (τον Διόνυσο), η το προελληνικό Ισοδύναμό του, στον νεαρό θεό που απεικονίζεται μαζί με τράγους σε μινωικά και μυκηναϊκά εύρηματα και νομίζουν πως βρίσκουν ένδειξεις για μεταμπίση των χορευτών, που χόρευαν προς τιμή του νεαρού αυτού θεού, σε μία παράσταση γενειοφόρου άνδρικής κεφαλής ανάμεσα σε δυο τράγους σ' ένα αποτύπωμα σφραγίδας του 1400 π.Χ. που βρέθηκε στη Φαιστό.

Θρησκευολόγοι φιλόλογοι νομίζουν ότι ένα μεγάλο μέρος της σχετικής με τον Διόνυσο μυθολογίας, περιλαμβανομένων και των διηγησεων για τις αντιδράσεις στην άποδοχή της λατρείας του θεού, είχε διαμορφωθεί πριν από τον "Όμηρο. Τελεουργίες του τύπου του «δαίμονος - ένιαυτού»¹ ήδη στους μινωικούς και μυκηναϊκούς χρόνους έδωσαν άφορμή στη γένεση μύθων που, όπως φαίνεται, σιγά σιγά, απορροφώντας στοιχεία κι από συγγενείς μυθολογικούς κύκλους, έγιναν μίμοι ή μιμοδράματα. Σε μινωικά και μυκηναϊκά δαχτυλίδια απεικονίζονται «δρώμενα» που μπορούν να συσχετισθούν με τις μεταβολές στη βλάστηση, στην έννοια μίας κυκλικής πορείας από το χειμώνα στην άνοιξη, το καλοκαίρι και την έποχή της συγκομιδής (φθινόπωρο). Ο κύκλος αυτός άρχιζε με θρήνο, με πένθος για τον θάνατο, κι έλπίδα ότι ο νέος θεός (που ίσως λεγόταν Διόνυσος) θα ξαναεμφανιστή, και πιθανό τέλειανε με την άναχώρηση του θεού ή του θεού και της θεάς επάνω σ' ένα πλοίο. Παράλληλα υπάρχουν σε άνατολικούς και αίγυπτιακούς μύθους.

1. Τελεουργίες ή δρώμενα του «δαίμονος - ένιαυτού» λέγονται ένδηλώσεις μαγικοθρησκευτικού περιεχομένου και ύποτυπώδους θεατρικής μορφής.

Οι τελετουργίες αυτές είχαν σκοπό να κατανικήσουν τις δυνάμεις της φύσεως που αντίστέκονταν στη νέα βλάστηση· στο μύθο όμως αυτή ή αντίσταση παραστάθηκε σαν αντίδραση θνητών βασιλέων στην λατρεία του Διόνυσου και των ακολούθων του μαινάδων, όπως στο μύθο του βασιλιά Πενθέα στη Θήβα, του Λυκούργου στη Θράκη, του Προίτου και του Περούα στον Άργος, της Ηριγόνης στην Αττική, και στους παρόμοιους μύθους του Όρχομενού και των Έλευθερών. Ο Όμηρος ξέρει με αρκετές λεπτομέρειες τον μύθο για τον βασιλιά Λυκούργο (Ζ 130 κ.έ.) και παρομοιάζει το φέροισμο της Ανδρομάχης (Χ 460) με μαινάδας.

Γυναικείες ως μαινάδες¹ (παράσταιναν) σε διάφορα μέρη της Ελλάδας τουλάχιστο από τον 7. π.Χ. αιώνα· το τραγούδι τους όμως, ο χορός τους κι οι μιμητικές πράξεις τους αποτελούσαν τ ε λ ε τ η για τον παλιό γονιμικό σκοπό. Η μεταβολή της τελετής σε τέχνη, δηλ. σε δ ρ ά μ α συντελείται όταν ά ν τ ρ ε ς μεταμφιέστηκαν σε μαινάδες και τραγούδησαν τον μύθο της αντίδρασης στην άποδοχή της λατρείας του θεού.

Η πρώτη ως σήμερα ένδειξη για τη μεταβολή αυτή είναι μια άττική πυξίδα των μέσων του 6. π.Χ. αι. (βρίσκεται στο μουσείο της Έλευσίνας) στην οποία εικονίζονται άντρες ντυμένοι μαινάδες και αλλητής. Ίσως ή παράσταση μπορεί να συσχετιστή με την παράδοση ότι ο Θέσπις έγραψε δράμα με τον τίτλο «Πενθεύς».

Οι έρευνητές αυτοί νομίζουν πώς, μ' όσα εκτέθηκαν πιο πάνω, ενισχύεται ή άποψη ότι ή λατρεία του Διόνυσου τον 7. και 6. π.Χ. αιώνα αποτελεί ά ν α β ί ω σ η και δέν είναι κάτι το νέο. Η άναβίωση αυτή, λένε, είναι σήμερα γνωστή μονάχα σε μερικές φάσεις της. Ο μαρτυρημένος διθύραμβος του Αρχίλοχου στα μέσα του 7. π.Χ. αιώνα αποτελεί την πρώτη επανεμφάνιση της λατρείας του Διόνυσου ως γονιμικής λατρείας, με το ίδιο ακριβώς νόημα που τελούνταν άργότερα ο διθύραμβος στην Αθήνα στα «έν άστει Διονύσια». Θεωρούν πιθανό ότι από τα χρόνια του Αρχίλοχου την ομάδα των χορευτών του διθύραμβου την αποτελούσαν σάτυροι ή γάστρωνες και είναι βέβαιο πως αυτή είχε έξ ά ρ χ ο ν τ α. Ο Άρίωνας στο τέλος του 7. π.Χ. αιώνα άνάπτυξε τον διθύραμβο και ξεχώρισε σ' αυτόν το μέρος του χορού και το μέρος του εξάρχοντα. Ο διθύραμβος αυτός τραγουδιόταν από μεταμφιεσμένους σε γάστρωνες και μαλλιαρούς σατύρους χορευτές που ή όμοιότητά τους με τράγους έδωσε στο χορό το όνομα «τραγικός» και στην όλη παράσταση το όνομα «τραγικόν δράμα». Γι' αυτό και ο Άρίωνας θεωρήθηκε από τους αρχαίους ως ο εύρετής του τ ρ α γ ι κ ο ύ τ ρ ό π ο υ. «Ότι οι μαλλιαροί σάτυροι σχετίζονταν με τους τράγους κι όχι μ' άλλο ζώο θεωρείται σήμερα βέβαιο και γιατί ό πατέρας των σατύρων, ο Παπποσιληνός, στα άγγεϊα εικονίζεται μαλλιαρός σαν τράγος και γιατί κι οι σάτυροι επίσης παρασταίνονται να φορούν στη μέση τους ένα δασύμαλλο ένδυμα (και το πιο δασύμαλλο ζώο είναι ο τράγος) και να 'χουν γένεια (άλλο αυτό γνώ-

1. Οι μαινάδες στη Θήβα λέγονταν Β ά κ χ α ι, στους Δελφούς Θ υ ι ά δ ε ς και στην Αθήνα Λ η ν α ι ή Λ η ν α ι.

ρισμα τοῦ δράγου). Ἐνα ἄλλο ἀκόμη χαρακτηριστικὸ τῶν δράγων εἶναι ἡ μεγάλη ροπή τους στὰ ἀφροδίσια — καὶ στὴν συνειδησὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ διατηρεῖται ὡς τὰ σήμερα ἡ ἀντίληψις αὐτὴ — ροπή τοῦ χαρακτήριζε ἐπίσης καὶ τοὺς σατύρους. (Ὅτι οἱ σάτυροι στὰ ἀγγεῖα εἰκονίζονται καὶ μὲ αὐτιά κι οὐρὰ ἀλόγου δὲν θεωρεῖται ἀποφασιστικῆς σημασίας. Τὸ «ἀλλογενεῖς» ἦταν πολὺ μικρὸ μέρος· τὸ μεγαλύτερο καὶ σπουδαιότερο ἦταν ἐκεῖνο τοῦ δράγου.

Θεωρεῖται βέβαιον ὅτι ὁ δράγος ἦταν τὸ ἱερὸ ζῷον τοῦ Διόνυσου. Ὅπως σὲ πολλὰς πρωτόγονες θρησκείαις ὁ πιστὸς μὲ τὸ νὰ τρώῃ τὸ ἱερὸ ζῷον ἢ νὰ φορῇ τὸ δέρμα του ταυτίζεται μὲ τὸ ζῷον αὐτό, ἔτσι καὶ στὴν διονυσιακὴ λατρεῖα οἱ λατρευτὲς τοῦ θεοῦ χόρευαν γύρω ἀπὸ τὸν ἱερὸν δράγον, τραγουδώντας τὸν διθυράμβον. Κατόπιν τὸν θυσιάζαν, ἔτρωγαν ἕνα μέρος ἀπὸ τὴν σάρκα του καὶ τὸ ὑπόλοιπον τὸ πρόσφεραν στοὺς θεοὺς. Ἐρπτεῖσαν ἔπειτα ἕνα ἔνδυμα ἀπὸ τὸ δέρμα του, ἐφαρμοστὸ σ' ὀλόκληρον τὸ σῶμα γιὰ τὸν Παπποσίλην (τὸν πατέρα τῶν σατύρων), ἕνα εἶδος δηλ. φόρμας, περιζώμα (ἔνδυμα τοῦ σκέπαζε μονάχα τὰ νεφρὰ καὶ τὸ ὑπογάστριον) γιὰ τοὺς σατύρους καὶ γλαίνα, κοντὸ δηλ. μαχνύα, γιὰ τὴν καμιάδες καὶ καμιά φορὰ καὶ γιὰ τοὺς σατύρους (Εὐριπίδης, Κῦκλιωψ 80). Χορτασμένοι καὶ ντυμένοι μὲ τὸ ἱερὸ ζῷον, ἐνιωσαν οἱ ἴδιοι τὸ δράγον. Ὅπως οἱ λατρευτὲς τοῦ Ποσειδῶνα νόμιζαν πὼς ἦταν ἴπποι, καὶ οἱ λατρευτὲς τῆς Ἄρτεμις ἄρκετοι ἢ μέλισσαι. Ἡ τραχιὰ γούνα τοῦ Παπποσίληνου (μαλλωτὸς χιτῶν) εἶναι ἀπομίμησις τῆς φυσικῆς γούνας τῶν δαιμόνων τοῦ δάσους.

Ἡ πιθανώτερη ἐπομένως ἐρμηνεία τῆς λέξεως τραγωδία εἶναι τραγοῦδι τῶν μεταμορφωμένων σὲ δράγους χορευτῶν κι ὄχι τραγοῦδι γιὰ ἔπαθλον ἕνα δράγον, ὅπως νόμιζαν οἱ ἀλεξανδρινοὶ φιλόλογοι.

Οἱ παραστάσεις αὐτές, τὰ «τραγικὰ δράματα», ἦταν γνωστὲς στὸν Σόλωνα. Στις ἀρχὰς τοῦ 6. π.Χ. αἰῶνα ὁ τύραννος τῆς Σικυῶνας Κλεισθένης, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἡρόδοτος (V, 67), γιὰ νὰ καταπαλεμῆσθαι τὴν προβολὴν τοῦ ἀριστοκρατικοῦ Ἀργεῖτη ἥρωα Ἄδραστου, μὲ τίς τιμὰς ποῦ τοῦ γίνονταν στὴν Σικυῶνα, ἀφαίρεσε τοὺς «τραγικοὺς χορούς», ποῦ τραγουδοῦσαν πρὸς τιμὴν του, καὶ τοὺς ἀπόδωσε στὸν Διόνυσον· τὸ ὑπόλοιπον μέρος τῆς τελετῆς (θυσίαι κλπ.) ὤρισε νὰ γίνεταί πρὸς τιμὴν ἑνὸς ἄλλου Θηβαίου ἥρωα, ἐχθροῦ τοῦ Ἄδραστου, τοῦ Μελάνιππου. Οἱ πενιχρὲς εἰδήσεις ποῦ ἔχομε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα γιὰ «σικυῶνικα τραγωδία» καὶ ὅτι αὐτὴ ἦταν ὁ πρόδρομος τῆς ἀττικῆς, πιθανώτατα ἀπτηχοῦν αὐτὸ τὸ γεγονός. Στις πρώιμες αὐτὲς παραστάσεις ἀναμειγνύονταν τὸ σοβαρὸ καὶ σπουδαῖον (εὐχῆς, ἐπωδὲς κλπ.) μὲ τὸ μὴ σοβαρὸ (χοντροὶ ἀστεῖσμοί, αἰσχρολογίαι) χωρὶς μ' αὐτὸ νὰ καταστρέφεται ἡ ἱερότητα τῆς στιγμῆς, τραγικὸ δηλαδὴ, σατυρικὸ καὶ κωμικὸ ἦταν συνενωμένα. Οἱ ἐκτελεστὲς τῶν παραστάσεων αὐτῶν ἦταν γάστρωνες καὶ σάτυροι, οἱ ὅποιοι, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ Διόνυσος, φαίνεται πὼς σχετίζονταν, κατὰ διάφορους τρόπους, μὲ τὸν θάνατον. Ὑπάρχουν γι' αὐτὸ οἱ ἀκόλουθες ἐνδείξεις: α) Ἡ παρουσία ἑνὸς γάστρωνα σ' ἀνάγλυφον παράστασις τάφου τοῦ 6. π.Χ. αἰ. στὴν Κύπρο. β) Ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς μέρας γιὰ

τις ψυχές στη γιορτή των Ἀνθεστηρίων που τελούνταν πρὸς τιμὴ τοῦ Διόνυσου. γ) Ἡ παρουσία σατύρων σὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις τάφων στὰ μεταγενέστερα χρόνια. δ) Ἡ ταύτιση ἀπὸ τὸν Ἡρόκλειτο (6. π.Χ. κί.) Ἀθή και Διόνυσου. ε) Παραστάσεις σὲ ἀττικά ἀγγεῖα τοῦ 5. π.Χ. αἰώνα συνδέουν τὸν Διόνυσο μὲ τὸν θάνατο. Ἡ σπουδαιότητα που ἔχουν οἱ θρήνοι (κοιμοὶ) στὴν ἀττική τραγωδία εἶναι δυνατό νὰ χρωστᾶ κάτι σ' αὐτὲς τίς πρώιμες παραστάσεις στὴ Σικυώνα.

Παραστάσεις σὲ ἀττικά ἀγγεῖα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 6. π.Χ. αἰώνα δείχνουν τὸ ὕλικό που ὑπῆρχε ὅταν ὁ Θεσπης ἀρχίξε τὴ δράση του. Στὸ ἀέτωμα τοῦ παλιοῦ ναοῦ τοῦ θεοῦ, που εἶχε ἐπισκευάσει ὁ Πεισιστρατος και δίπλα στὸν ὅπου ὁ Θεσπης, γιὰ πρώτη φορὰ ἐπίσημα, παράστησε (534 π.Χ.), εἰκονίζονταν ὁ Διόνυσος μὲ τὴ συνοδεία του, σατύρους και νύμφες και μᾶλλον πρέπει νὰ πιστέψουμε εἰδήσεις που λένε ὅτι ὁ Θεσπης «εἰσήγαγε» τὸν Διόνυσο μὲ ἀκολουθία (χορὸ) ἀπὸ γάστρωνες και σατύρους και ὅτι ἐγραψε δράμα μὲ τὸν τίτλο «Πενθέες», στὸ ὅπου τὸ χορὸ ἀποτελοῦσαν ἄντρες, ντυμένοι ὅμως ὕπως οἱ μαινάδες.

Ὁ μῦθος τοῦ Πενθέα και οἱ παρόμοιοι ἄλλοι γιὰ ἀντιδράσεις στὴν ἀποδοχὴ τῆς λατρείας τοῦ Διόνυσου εἶχαν μεγάλη σημασία στὴν κατοπινὴ ἐξέλιξη τοῦ δράματος. Τὸ ἐπαναστατικὸ βῆμα που ἔγινε, και τὸ ὅπου ὀφείλεται στὸν Θεσπης και ἀποτελεῖ τὴ μεγάλη συμβολὴ του στὴν πὸ πέρα ἀνάπτυξη τοῦ δράματος, εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ πρὸ λόγου πρὶν ἀπὸ τὸ πρῶτο χορικό τραγοῦδι και διαλογικὸν μερῶν ἀνάμεσα στὰ ἄλλα χορικά. Σ' αὐτὰ βρισκόταν τὸ σπέρμα τῆς ὅλης κατοπινῆς ἀνάπτυξης τοῦ μέρους τοῦ ὑποκριτοῦ (ἡθοποιοῦ), τοῦ διαλογικοῦ δηλ. μέρους τοῦ δράματος.

Ἐνα ἄλλο σημαντικὸ στοιχεῖο τῆς διονυσιακῆς λατρείας ἦταν ὁ μυστηριακὸς της χαρακτήρας· στὰ διονυσιακὰ ὅμως μυστήρια ὁ ἐξαγνισμὸς πετυχαίνονταν ὄχι μὲ ἐξωτερικά μέσα, ὅπως συνέβαινε στ' ἄλλα, ἀλλὰ μὲ ἐσωτερικά, μὲ τὴν πνευματικὴ δηλ. ἔκσταση. Μὲ τὴν ἔκσταση, χωρὶς τὴ μεσολάβηση ἱερέα, ὁ πιστὸς πετύχαινε τὴν ἐνωσὴ του μὲ τὸν θεό, γινόταν μέλος τοῦ ἱεροῦ θιάσου τοῦ θεοῦ (Διόνυσου). ζῶο τοῦ ἱεροῦ του ποιμνίου (τράγος):

Ἐριφος (ἔριφος=μικρὸς τράγος, ἀλλὰ και ὁ Διόνυσος) ἐς γάλα ἔπετον, θεὸς ἐξ ἀνθρώπου ἐγενόμην.

και:

χαίρετ', ἐγὼ δ' ὅμιν θεὸς ἄμβροτος, οὐκέτι θνητός.

Τις φράσεις αὐτὲς και παρόμοιες ἄλλες διαβάζουμε στὰ χρυσὰ ὀφιοκοδιονυσιακὰ εἰλάσματα (lamellae aureae) που βρέθηκαν στὴν Κάτω Ἰταλία, τὴν Θεσσαλία και τὴν Κρήτη. Ἴσως ἕνας τέτοιος τράγος, που πρὶν ἦταν ἀνθρώπος, παρασταίνεται σὲ μιὰ μελανόμορφη λήκυθο τῶν ἀρχῶν τοῦ 5. π.Χ. αἰώνα που βρίσκεται σήμερα στὸ μουσεῖο τοῦ Βερολίνου.

Στις ὀργιαστικὲς τελετὲς ὁ Διόνυσος παρουσιάζονταν (ἐπεφάνε) νετο, ἀπ' αὐτὸ και τὰ Ἐπιφάνια τοῦ Διόνυσου) μὲ μορφή ζώου

και με τη ζωώδη αυτή μορφή, κομματιαζόταν και καταβροχιζόταν. Αυτό ήταν θεμελιακό για τη διονυσιακή λατρεία: υπήρχε δηλ. στη διονυσιακή λατρεία το μιμητικό στοιχείο. Καθένας λοιπόν που χορεύει για το θεό (τόν Διόνυσο), τραγουδά, παίζει κάποιο μουσικό όργανο, εμφανίζεται σε μιὰ τραγωδία ή κωμωδία ή σατυρικό στις γιορτές του Διόνυσου είναι ένας θιασώτης ή τράγος. Οι μαινάδες, οι σάτυροι, οι αρχηγοί τους (Παπποσυληνός, Έρμης, καμμιά φορά και ο ίδιος ο Διόνυσος ή κάποιος άλλος θεός ή ήρωας) όλοι είναι τράγοι. Ίδιαίτερα ή τραγωδία, ή ύψηλότερη μορφή λατρείας του θεού, προϋποθέτει την έκσταση και διατήρησε το όνομα (τράγοι) για τους ακόλουθους του θεού Διόνυσου. Τραγωδία λοιπόν είναι το τραγούδι του ιερού θιάσου προς τιμή του θεού. Γι' αυτό μόνο στη θρησκεία του Διόνυσου τὰ δρώμενα δὲν είχαν τὸν σταθερό, ἀμετάβλητο τύπο τῶν λειτουργιῶν ἢ τῶν μιμητικῶν πρὸς τιμὴ ἄλλων θεῶν (Ἀπόλλωνα στους Δελφούς, Δήμητρας και Κόρης στην Ἐλευσίνα) τελετῶν, ἀλλὰ μπορούσαν νὰ διαπλασθοῦν, νὰ μετασχηματισθοῦν, γιατί μονάχα με τὴ μέθη, τὴ μεθυστικὴ διέγερση, δῶρο αὐτοῦ του θεοῦ, μπορούσε ὁ ἄνθρωπος νὰ μεταβληθῆ σὲ θιασώτη. Ἡ τραγωδία λοιπόν μένει πάντα σ' αὐτὴ τὴν ἐννοια τοῦ λένε και τὰ συνθετικὰ της: ἓνα τραγούδι τῶν σὲ τράγους μεταμφοσεμένων λατρευτῶν του θεοῦ. Ἀλλὰ και τὸ σατυρικό, με τὴν κραιπάλη και τὴν θορυβώδη ὄρχηση του χοροῦ τῶν σατύρων, και ἡ κωμωδία, με τὴς γελοιοποιήσεις και τὰ χοντρά ἀστεῖα, δὲν εἶναι λιγώτερο συνδεμένα με τὴ λατρεία του Διόνυσου, δὲν παύουν δηλ. νὰ εἶναι — παρὰ τὰ φαινόμενα — σοβαρά, ἱερά, θρησκευτικὰ γεγονότα.

Τὰ στάδια αὐτῆς τῆς ἐξελιξέως ἀπὸ τοὺς τελετουργικοὺς διθυράμβους (τὴν προχωρημένη αὐτὴ μορφή τῶν δρωμένων τῶν γονιμικῶν λατρειῶν και τῆς διονυσιακῆς λατρείας) στους ἐντεχνους, και ἀπὸ τοὺς προθεσπικοὺς μίμους στὸν Θέσπη, ἢ ἔρευνα, ἀπὸ ἔλλειψη μαρτυριῶν, δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ καθορίση με βεβαιότητα. Πάντως ἀρκετὰ διαφωτιστικὰ γίνονται στὸ σημεῖο αὐτὸ μερικὰ στοιχεῖα πού συναντιῶνται σὲ νεοελληνικὲς λατρεῖες (Καλόγερο. Ἀνασταναρία). Ὁ πατέρας τῆς ἐλληνικῆς λαογραφικῆς ἐπιστῆμης Νικ. Πολίτης εἶχε ἀντιληφθῆ τὴ σημασία τῶν νεοελληνικῶν λαϊκῶν λατρειῶν — ἰδιαίτερα τῶν θρακικῶν — για τὴν ἔρευνα τῆς γενέσεως του δράματος («ἐὰν ἀναλογισθῶμεν, γράφει, ὅτι τὸν χαρακτήρα τῶν Ἀνασταναρίων ἔφεριν και αἱ ἀρχαῖαι διονυσιακαὶ ἐορταί, δυνάμεθα νὰ ἐνοήσωμεν εὐκόλως πῶς ἐκ τούτων προῆλθε τὸ δράμα»). Καὶ ὁ κορυφαῖος σύγχρονος μελετητῆς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας, ὁ Μ. Nilsson, πιστεύει ὅτι «ἂν θέλωμε νὰ πάρωμε μιαν ἰδέα για τὰ παλιὰ ἐκεῖνα δρώμενα τῆς διονυσιακῆς λατρείας, τότε τὸ ἀγροτικὸ κερναβάλι τῆς Βιζύης (πρόκειται για τὸ δρώμενο «Καλόγερο») και σὰν θέμα και σὰν ἀτμόσφαιρα... μᾶς δίνει μιὰ πιὸ πιστὴ εἰκόνα για τὸν ἀρχαῖο διονυσιασμό ἀπὸ ὅ,τι ἡ ποίηση και ἡ τέχνη». Ὅπως δὴποτε τὰ δρώμενα του «δαίμονος - ἐνικυτοῦ» δὲν ἔδωσαν στὸ ἀττικὸ δράμα τὸ περιεχόμενό τους, ἀλλὰ τὴν τελετουργικὴ μορφή τους και τὰ δρώμενα τῶν νεοελληνικῶν λαϊκῶν λατρειῶν (Καλόγερος,

'Ανασθενάρια) ἀναλογούν μονάχα πρὸς τὰ δρώμενα καὶ τοὺς αὐτοσχεδιασμοὺς (μίμους, μιμοδράματα) τῶν πρὶν ἀπὸ τὸν Θέσπη σταδίων τοῦ δράματος.

Εἶδη τοῦ δράματος. Τὰ εἶδη τοῦ δράματος εἶναι τρία: τραγωδία, κωμωδία καὶ σατυρικό. Γιὰ καθένα ἀπ' αὐτὰ θὰ μιλήσωμε διεξοδικὰ πῶς κάτω.

'Επειδὴ τὸ δράμα ὡς ποιητικὸ εἶδος προήλθε ἀπὸ τὴν ἀρμονικὴ ἔνωση στοιχείων ἐπικῆς καὶ λυρικῆς ποιήσεως, ἡ γλῶσσα καὶ ὁ ρυθμὸς τοῦ (μέτρο) ἔχει αὐτὸν τὸν μεικτὸ χαρακτήρα. Εἰδικώτερα: ἡ γλῶσσα τῶν λυρικῶν μερῶν (χορικῶν, μονωδιῶν, κομμῶν) καὶ στὰ τρία εἶδη τοῦ δράματος εἶναι ἡ δωρικὴ καὶ μέτρο τὰ διάφορα μέτρα τῆς λυρικῆς ποιήσεως ἡ γλῶσσα τῶν διαλογικῶν μερῶν (τὰ ὅποια, ὅπως εἶπαμε, προήλθαν ἀπὸ τὸ ἔπος) εἶναι στὴν τραγωδίᾳ καὶ στὸ σατυρικό ἡ παλαιότερη μορφή τῆς ἀττικῆς διαλέκτου, ποὺ μοιάζει μὲ τὴν ἰωνικὴ καὶ τὴ γλῶσσα τοῦ ἔπους· στὴν ἀττικὴ κωμωδίᾳ ἡ σύγχρονη ὁμιλούμενη ἀττικὴ διάλεκτος, καὶ στὴ σικελιωτικὴ τοῦ 'Επίχαρμου ἡ δωρικὴ.

Τὸ μέτρο ποὺ χρησιμοποιοῦται στὰ διαλογικὰ μέρη καὶ στὰ τρία εἶδη τοῦ δράματος εἶναι ὄχι τὸ δακτυλικὸ ἑξάμετρο, ἀλλὰ στὰ πρῶμα δράματα τὸ τροχαϊκὸ τετράμετρο καὶ στὰ κατοπινὰ — σχεδὸν σ' ὅλα τὰ σωζόμενα — τὸ πλησιέστερο πρὸς τὴν καθημερινὴ ὁμιλίᾳ ἰαμβικὸ τρίμετρο.

Οἱ διονυσιακὲς γιορτές. Οἱ παραστάσεις διθυράμβων καὶ δραμάτων (τραγωδιῶν, σατυρικῶν, κωμωδιῶν) ἦταν πράξεις θρησκευτικῆς, γι' αὐτὸ καὶ πραγματοποιοῦνταν μονάχα στὶς γιορτὲς τοῦ Διόνυσου καὶ μέσα στὴν ἱερὴ περιοχὴ τοῦ θεοῦ. Στὴν Ἀττικὴ, ἀπὸ τὸ μεσοχείμωνο ὡς τὴν ἀνοιξή, τελοῦνταν τέσσερις γιορτὲς πρὸς τιμὴ τοῦ Διόνυσου· ἀπ' αὐτὲς οἱ τρεῖς ('Ανθεστήρια, μικρὰ ἤ κατ' ἀγροῦς Διονύσια, Ἀήνια) ἦταν παλαιότερες τοῦ Πεισίστρατου καὶ ἡ τέταρτη (τὰ μεγάλα ἢ ἐν ἄσπει Διονύσια) εἰσήχθη ἀπὸ ἐκεῖνον.

'Ἡ ἀρχαιότερη ἀπὸ τίς γιορτὲς αὐτὲς — μᾶς τὸ λέει ρητὰ ὁ Θουκυδίδης (II, 15) — ἦταν τὰ Ἀνθεστήρια τὰ ὅποια τελοῦνταν τὸν μῆνα Ἀνθεστηριῶνα (18 Φεβρουαρίου - 17 Μαρτίου περίπου) καὶ κρατοῦσαν τρεῖς μέρες (11γ, 12η καὶ 13η). 'Ἡ πρώτη λεγόταν Πιθοίγια (ἢ) Πιθοίγια (τά), γιὰτὶ, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοσι, τότε ἀνοίγονταν τὰ πιθάρια γιὰ νὰ δοκιμασθῇ τὸ καινούργιο κρασί· ἡ δευτέρη Χόες (οἶ), γιὰτὶ σ' αὐτὴν οἱ νιόπαντροι, ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλοι, ἔπιναν ἀπὸ τὸ καινούργιο κρασί καὶ ὑπῆρχε καὶ ἔπαθλο, γιὰ τὸν μεγαλύτερο πότη, κύπελλο κρασιοῦ ποὺ λεγόταν χούς· καὶ ἡ τελευταία Χύτροι, γιὰτὶ τροφὲς τοποθετοῦνταν σὲ δοχεῖα (χύτρους), γιὰ νὰ τίς γευτοῦν οἱ ψυχῆς τῶν νεκρῶν.

Πιθανώτερο θεωρεῖται σήμερα πῶς τὰ Ἀνθεστήρια ἦταν γιορτὴ ἀφιερωμένη στὶς ψυχῆς τῶν νεκρῶν κάθε οἰκογένειας. 'Ενδείξεις γι' αὐτὸ ἔχομε παράστασι σὲ μιὰ λήκυθο ποὺ βρέθηκε στὴν Ἀθήνα, στὸ Δίπυλο, καὶ σήμερα ἀπόκειται στὸ μουσεῖο τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἰένας (σ' αὐτὴν ἀπεικονίζεται ὁ Ἑρμῆς μπροστὰ σ' ἕνα πιθάρι ἀπὸ τὸ ὅποιο δὲν

άντλειται κρασί, αλλά βγαίνουν φτερωτά όντα, ψυχές, κ ἤ ρ ε ς) και την παροιμιακή φράση των παλαιών Ἀθηναίων, που μᾶς διάσωσε ἡ Σ ο ὄ δ α, και ἡ όποια λεγόταν με τελετουργική επίσημότητα την τελευταία μέρα τῆς γιορτῆς, τ ο ὄ ς Χ ὕ τ ρ ο υ ς:

θύραζε κῆρες, οὐκ ἐνι Ἀνθεστήρια (=ἐξω από τὸ σπίτι ψυχές, δὲν εἶναι πιὰ Ἀνθεστήρια).

Ἐξολόκληρη δηλ. ἡ γιορτὴ ἦταν ἓνα «δρώμενο» που ἀναφέρονταν στὸν θάνατο, γι' αὐτὸ και στὰ Ἀνθεστήρια δὲν παρασταίνονταν διθύραμβοι και δράματα.

Τὰ μικρὰ ἢ κατ' ἀγροὺς Διονύσια γιορτάζονταν τὸν μήνα Π ο σ ε ι δ ε ῶ ν α (18 Δεκεμβρίου - 17 Ἰανουαρίου) και κρατοῦσαν μονάχα μιὰ μέρα. Στὴν γιορτὴ αὐτὴ τελοῦνταν οἱ κ ῶ μ ο ι, τὰ ξεφαντώματα δηλαδὴ πρὸς τιμὴ τοῦ Διονύσου, και τραγουδιόνταν τὰ φ α λ λ ι κ ᾶ. Ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς (ἐξ ἄ ρ χ ο ν τ α ς) αὐτῶν τῶν τραγουδιστῶν τῶν φαλλικῶν γεννήθηκε, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ κωμῳδία. Μιὰν ιδέα τῆς γιορτῆς παίρνομε ἀπὸ τὴν ἐλαφρὰ ἀπομίμηση που τῆς κάνει ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς Ἀ χ α ρ ν ῆ ς του (στίχ. 237 κ.έ.).

Στὰ κλασσικὰ χρόνια στὰ μικρὰ Διονύσια παρασταίνονταν τραγωδίες ἢ κωμῳδίες που εἶχαν παρασταθῆ μ' ἐπιτυχία στὰ μεγάλα Διονύσια ἢ τὰ Λήναια, γίνονταν δηλ. μονάχα ἐπαναλήψεις.

Φαίνεται πὸς κι ἡ γιορτὴ αὐτὴ, ὅπως τὰ Ἀνθεστήρια, στὰ παλιότερα χρόνια εἶχε τὸν χαρακτήρα τοῦ «δρωμένου». Ὁ Πλούταρχος (Π ε ρ ῖ φ ι λ ο π λ ο υ τ ῖ α ς 527 d) μᾶς διασώζει μιὰ πολύτιμη πληροφορία: «Τὰ παλιὰ χρόνια, γράφει, ἡ γιορτὴ τῶν Διονυσίων γιορτάζονταν ἀπὸ ὄλον τὸν λαὸ και με εὐθυμο τρόπο ὑπῆρχε ἓνα πιθάρι κρασιοῦ κι ἓνα κλαδί ἀμπελιοῦ, ἔπειτα κάποιος τραβοῦσε ἓνα γίδι, ἀκολουθοῦσε ἄλλος φέροντας ἓνα λυγαρένιο καλάθι με ξερὰ σύκα και σὰν κατακλείδα ὁ φαλλός»¹. Τὸ δρώμενο τῶν Ἀνθεστηρίων, ὅπως εἶδαμε, ἀναφερόταν στὸν θάνατο, τὸ δρώμενο «τῶν κατ' ἀγροὺς Διονυσίων» στὴν ζωὴ και τὰ ἀπαραίτητα γι' αὐτὴν (κρασί, σύκα, κλαδί γιὰ τὴν βλάστηση, γίδι γιὰ τὰ ζῶα, φαλλός γιὰ τὴ δικαιώσιση τοῦ ἀνθρώπινου γένους).

Τὰ Λήνια γιορτάζονταν τὸν μήνα Γ α μ η λ ι ῶ ν α, δηλ. τὸν μήνα που τελοῦνταν συνήθως οἱ γάμοι και που λεγόταν ἐπίσης και Λ η ν α ι ῶ ν (18 Ἰανουαρίου - 17 Φεβρουαρίου). Τὸ ὄνομα τῆς γιορτῆς ἐτυμολογικὰ πιθανὸν σχετίζεται με τὸ λ ἦ ν α ι ἢ λ η ν α ῖ που σημαίνει μ α ι ν ᾶ δ ε ς κι ὄχι με τὸν ληνὸ (πατητήρι), και τὸ ὄνομα τοῦ μήνα με τίς τελετὲς που γίνονταν γιὰ τίς μνηστευμένες γυναῖκες, οἱ ὁποῖες μιοῦνταν στὰ διονυσιακὰ μυστήρια στὸ Λ ἦ ν α ι ο, τὸ ἱερὸ δηλ. τοῦ Διονύσου στὶς Λίμνες, νοτιοδυτικὰ τῆς Ἀκροπόλεως. Κατὰ τὴν γιορτὴ αὐτὴ, που κρατοῦσε τρεῖς ἡμέρες, παρουσιάστηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἀθήνα αὐτοσχέδια ἢ κω-

1. Ἡ πάτριος τῶν Διονυσίων ἑορτὴ τὸ παλαιὸν ἐπέμπετο δημοτικῶς και ἱλαρῶς, ἀμφορεύς οἴνου και κληματίς, εἶτα τράγον τίς εἶλκεν, ἄλλος ἰσχάδων ἄρριχον ἦκολοῦθε κομίζων, ἐπὶ πᾶσι δ' ὁ φαλλός.

μωδία. "Όταν, αργότερα, αυτή έγινε αξιόλογο λογοτεχνικό είδος, στά Αθήναια παιζόταν επίσημα από τις αρχές του 5. π.Χ. αιώνα. Τραγωδίες στά Λήναια παίζονται μονάχα πενήντα χρόνια αργότερα, γύρω στά 442 π.Χ., κι ίσως και παλιότερα (στά χρόνια του Θεόση). 'Η κωμωδία όμως διατήρησε πάντα στή γιορτή αυτή την πρώτη θέση, όπως ή τραγωδία στή γιορτή των μεγάλων Διονυσίων. "Όπως γράφει ο 'Αριστοτέλης ('Αθηναίων Πολιτεία LVIII) ο αρχων βασιλεύς είχε την εϋθύνη των παραστάσεων στο ιερό του Διονύσου Αηγαίου, που τοποθετείται στήν περιοχή ανάμεσα στήν 'Ακρόπολη, την Πνύκα και τον 'Αρειο Πάγο. 'Η περιοχή αυτή ονομάζοταν Λίμναι, πιθανόν γιατί λίμναζαν σ' αυτήν νερά κι ήταν έλώδης. "Όταν αργότερα ιδρύθηκε το μόνιμο θέατρο στο ιερό του Διονύσου 'Ελευθερέως, στήν νοτιοδυτική πλευρά τής 'Ακροπόλεως, κωμωδίες παρουσιάζονταν και σ' αυτό (τουλάχιστο από τά μέσα του 5. π.Χ. αι.) κατά την έορτή των μεγάλων Διονυσίων.

Τά μεγάλα ή έν άστει Διονύσια, που γιορτάζονταν τον μήνα 'Ελαφβολιώνα (18 Μαρτίου - 17 'Απριλίου περίπου), ήταν ή νεώτερη αλλά και ή λαμπρότερη από τις γιορτές αυτές. Τήν 'Ιδρυσεν ο Πεισιστρατος για να καταπολεμήση — όπως έκαμαν και οι άλλοι τύραννοι — με τον τρόπο αυτό τις λατρείες των τοπικών ήρώων, προγόνων των άριστοκρατικών γενών, αλλά και των θεών του δωδεκαθέου, με τους οποίους και πάλι είχαν σύνδεσμο οι άριστοκράτες. 'Ο Διόνυσος ήταν ο κατ' έξοχήν θεός των λαϊκών στρωμάτων γι' αυτό και τη λατρεία του ενίσχυσαν όλοι οι τύραννοι. Είδαμε πιο πάνω (βλ. σ. 87) τι έκαμε ο Κλεισθένης στήν Σικυώνα. 'Ο Πεισιστρατος δέν έθιξε τίποτε από τά παλιά: πρόσθεσε μονάχα την καινούργια γιορτή για το Διόνυσο. 'Επισκεύασε τον παλιό ναό του Διονύσου, στή νοτιοανατολική πλευρά τής 'Ακροπόλεως, και μετάφερε σ' αυτόν από τις 'Ελευθερές (στά όρια 'Αττικής και Βοιωτίας, κοντά στο σημερινό Γυφτόκαστρο) το ξόανο του Διονύσου 'Ελευθερέως. Δίπλα στον ναό αυτό κατασκευάστηκε ένα αρκετά εύρχωρο άλώνι¹ (όρχήστρα) στο όποιο χόρευε (ώρχεϊτο) ο χορός του διθύραμβου και του δράματος. Οι θεατές κάθονταν είτε σε ζύλινα καθίσματα είτε στήν πλαγιά του λόφου. Σκηνή ή δέν υπήρχε καθόλου ή χρησιμοποιούνταν μεά τέντα (βλ. εικ. 1). Στον χώρο αυτό παράστησε επίσημα για πρώτη φορά ο Θεόσης το 534 π.Χ.

Στή γιορτή, που στις υπάρχουσες πρόσθεσε ο Πεισιστρατος προς τιμή του Διονύσου, πέτυχε να γιορτάζονται τά κατορθώματα ή οι περιπέτειες όχι τοπικών ήρώων, αλλά τέτοιων πολύ πιο σημαντικών και πανελληνίας αναγνώρισης, των ομηρικών ήρώων και των ήρώων των κύκλων έπών. 'Ασφαλώς ο 'Όμηρος ήταν γνωστός στήν 'Αθήνα και πριν από τον Πεισιστρατο, ο τύραννος όμως έδωσε στον ποιητή, και σ' όλόκληρο τον επικό κύκλο, που, όπως είδαμε (βλ. σ. 42 κ.έ.), αποδίδοταν και

1. Και σήμερα ακόμη σε αρκετά χωριά του τόπου μας σ' άλλωνια γίνονται οι γιορτές και τά πανηγύρια. Αυτό συνέβαινε πολύ περισσότερο τά παλιότερα χρόνια.

στὸν Ὀμηρο, ἐπίσημη ἀναγνώριση. Μὲ τὴν προβολὴ αὐτῆ τοῦ Ὀμήρου ὁ Πεισίστρατος ἔδινε τὸ ὕλικό νὰ καταστῆ τὸ ὑποτυπώδες δράμα τοῦ καιροῦ του σὲ λίγες δεκαετηρίδες μεγάλῃ τέχνῃ.

Στὰ μεγάλα Διονύσια παρουσιάζονταν διθύραμβοι κι ἄλλα τὰ εἶδη τοῦ δράματος (τραγωδίες, σατυρικά, κωμωδίες). Μὲ τὴ γιορτῆ αὐτῆ δόθηκε πολὺ μεγάλῃ ὄθηση στὴν ἀνάπτυξη τῆς δραματικῆς τέχνης.

Χρόνος τῶν παραστάσεων. Δραματικοὶ ἀγῶνες. Παραστάσεις δραμάτων, ὅπως εἶπαμε, γίνονταν κυρίως στὶς δύο ἀπὸ τίς γιορτές τοῦ Διόνυσου, στὰ Λήνια (ιδρύθηκαν τὰ μέσα τοῦ 6. π.Χ. αἰῶνα· πιθανώτατα στὰ Λήνια τοῦ 534 π.Χ. παρουσίασε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Θεόπτης ἐπίσημα τραγωδία) καὶ στὰ μεγάλα ἢ ἐν ἄστει Διονύσια (ιδρύθηκαν στὸ τέλος τοῦ 6. π.Χ. αἰῶνα, σπουδαῖα ὅμως ἔγιναν ὕστερα ἀπὸ τὰ μηδικά), τὴ λαμπρότερη κι ἐπισημότερη ἀπὸ τίς γιορτές. Στὰ μικρὰ ἢ κατ' ἀγροὺς Διονύσια γίνονταν μονάχα ἐπαναλήψεις τραγωδιῶν ἢ κωμωδιῶν καὶ στὰ Ἀνθεστήρια δὲν γίνονταν καθόλου δραματικὲς παραστάσεις. Πολὺ γρήγορα τὰ μεγάλα Διονύσια ἐπισκίασαν ὅλες τίς ἄλλες κι ἔγιναν ἡ κύρια γιορτῆ, ποὺ τὴν χαίρονταν ὄχι μονάχα οἱ Ἀθηναῖοι, ἀλλὰ καὶ οἱ σύμμαχοί τους καὶ πολλοὶ ξένοι οἱ ὅποιοι ἔρχονταν εἰδικὰ γι' αὐτὴ στὴν Ἀθήνα.

Τὴ γενικὴ διεύθυνση τῆς γιορτῆς εἶχε ὁ ἐπὶ ὄνομα ἀρχὼν, τοῦ ὁποιοῦ τὸ ὄνομα γράφοταν στὴν ἀρχὴ (κορυφῆ) τῆς λεγόμενης διδασκαλίας, τοῦ καταλόγου δηλαδὴ τῶν ἔργων ποὺ παίχτηκαν στὴ γιορτῆ. Στὸν κατάλογο αὐτὸν ἀναγράφονταν ἐπίσης οἱ τίτλοι τῶν δραμάτων ποὺ παίχτηκαν καὶ βραβεύτηκαν, τὰ ὀνόματα τῶν ποιητῶν ποὺ διαγωνίστηκαν καὶ βραβεύτηκαν, τῶν ἠθοποιῶν καὶ τῶν χορηγῶν, καθὼς καὶ ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος τῆς παραστάσεως. Σ' αὐτὸν τὸν ἐπὶ ὄνομα ἀρχὼντα, ὑποβάλλονταν τὰ δράματα ποὺ ἐπρόκειτο νὰ παιχθοῦν κι ὁ ἴδιος, ἀφοῦ συμβουλευόταν κι ἄλλα πρόσωπα ποὺ μπορούσαν νὰ ἔχουν ἐγκυρὴ γνώμη, διάλεγε τρεῖς τετραλογίες (καθεμιὰ ἀποτελιόταν ἀπὸ τρεῖς τραγωδίες, κι ἓνα σατυρικό), δέκα διθύραμβους καὶ πέντε κωμωδίες κι ἔδινε σὲ κάθε ποιητῆ χ ο ρ ὀ καὶ χ ο ρ η γ ὀ, ἓνα δηλ. πλούσιον Ἀθηναῖο πολίτη ὁ ὁποῖος θὰ πλήρωνε, σὰν ἓνα εἶδος ἔκτακτης εἰσφορᾶς πρὸς τὴν πολιτεία, τίς δαπάνες τῆς παρουσιάσεως τοῦ ἔργου. Οἱ δαπάνες αὐτὲς ἦταν σημαντικὲς, ἰδιαίτερα γιὰ τίς τραγωδίες· γιὰ τοὺς διθύραμβους καὶ τίς κωμωδίες ἦταν μικρότερες.

Οἱ δέκα διθύραμβοι παρουσιάζονταν τὴν πρώτη μέρα τῆς γιορτῆς κι ἀκολουθοῦσε, τουλάχιστο ἀπὸ τὸ 487 π.Χ., τὴν δεύτερη μέρα ἡ παρουσίαση τῶν πέντε κωμωδιῶν πέντε ποιητῶν. Στὰ χρόνια τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου ὁ ἀριθμὸς τῶν κωμωδιῶν περιορίστηκε σὲ τρεῖς καὶ καταργήθηκε ἡ ἰδιαίτερη γι' αὐτὲς μέρα. Στὸ ἐξῆς κάθε κωμωδία παιζόταν ἔπειτα ἀπὸ τὴν παρουσίαση μιᾶς τετραλογίας.

Οἱ παραστάσεις τῶν τετραλογιῶν (τρεῖς τραγωδίες, ποὺ λέγονταν καὶ τριλογία, ἓνα σατυρικό) ἀρχίζαν μὲ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου, ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνη ἀπὸ τίς τραγωδίες Ἀγαμέμνων τοῦ

Λισχύλου και Ἄνδρομέδα τοῦ Εὐριπίδη (*Απ. 114, Nauck) κι ἄλλες, στὴν ἀρχὴ τῶν ὁποίων ὑπάρχει μιὰ σκηνὴ τοῦ ξημερώματος. Ἀντίθετα οἱ κωμωδίες παίζονταν τὸ ἀπόγευμα (*Αριστοφάνους. Ὅρνιθες στ.χ. 785 κ.έ.).

Οἱ θεατὲς μετὰ τὴν παρουσίαση τῆς τετραλογίας εἶχαν καιρὸ νὰ πᾶνε στὰ σπίτια τους γιὰ φαγητὸ και νὰ γυρίσουν στὸ θέατρο γιὰ νὰ ἰδοῦν τὴν κωμωδία. Φαίνεται ὅμως πὼς οἱ περισσότεροι εἶχαν μαζί τους φαγητὸ κι ἔμειναν στὸ θέατρο ὡς τὸ βράδυ.

Ὅταν στὰ 446 - 442 π.Χ. ὁ Περικλῆς μερίμνησε νὰ ἀνεγερθῆ τὸ Ὡδεῖον, ἕνας στεγασμένος χώρος γιὰ μουσικοὺς ἀγῶνες κι ἀπαγγελίες (βλ. εἰκ. 3), γινόταν σ' αὐτὸ ὁ προάγων, μιὰ παρουσίαση δηλ. τῶν κυριωτέρων παραγόντων τῆς παραστάσεως (ποιητοῦ, ἠθοποιῶν, μουσικῶν κλπ.) και ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ θὰ παίζονταν στοὺς δραματικούς ἀγῶνες. Οἱ ποιητὲς, οἱ χορηγοί, οἱ ἠθοποιοί, οἱ μουσικοὶ κι οἱ χορευτὲς παρήλαιναν ντυμένοι μεγαλόπρεπα και στεφανωμένοι, οἱ ἠθοποιοὶ ὅμως κι οἱ χορευτὲς δὲν φοροῦσαν τίς προσωπίδες και τίς ἐνδυμασίες τῆς παραστάσεως. Ἡ παρουσίαση αὐτὴ γινόταν τὴν πρώτη μέρα τῆς γιορτῆς και ἀποτελοῦσε ἕνα εἶδος προαναγγελίας και προῖδα-σμοῦ τῶν ἐπισήμων και τοῦ κοινοῦ.

Τὴν δευτέρα μέρα, ποὺ κυρίως ἄρχιζε ἡ γιορτὴ, γινόταν ἡ πομπή, ἕνα εἶδος λιτανείας μὲ τροχοφόρο πλοῦ (ἀπ' αὐτὸ ἴσως δημιουργήθηκε ἡ μεταγενέστερη παράδοση γιὰ «ἄρμα Θεσπῆ»). Μπροστὰ πήγαινε ἕνας σαλπικτής και ἀκολουθοῦσαν παρθένες μὲ ὄργανα γιὰ θυσία και ἱερεῖς, οἱ ὁποῖοι ὠδηγοῦσαν τὸν ταῦρο ποὺ θὰ θυσιάζονταν στὸν ἱερὸ περίβολο τοῦ θεοῦ. Μετὰ τὴ θυσία παίζονταν οἱ δέκα διθύραμβοι.

Τὴν τρίτη μέρα (ὡς τὰ χρόνια τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου) παίζονταν οἱ πέντε κωμωδίες ἀργότερα παίζονταν ὕστερα ἀπὸ τίς τραγωδίες.

Τὴν τέταρτη μέρα ἄρχιζαν οἱ παραστάσεις τῶν τετραλογιῶν και ὁ ἀγων. Μὲ κλῆρο ἀπορρακίζονταν ποιανοῦ ποιητὴ ἡ τετραλογία θὰ παιχτῆ τὴν πρώτη μέρα, τὴ δευτέρα ἢ τὴν τρίτη. Τὸν ἀγῶνα ἔκρινε ἐπιτροπὴ ἀπὸ δέκα πολῖτες (ἕνας ἀπὸ κάθε φυλὴ), ποὺ ἐκλέγονταν μὲ κλῆρο ἀπὸ κατάλογο 500 Ἀθηναίων (50 ἀπὸ κάθε φυλὴ), τὸν ὁποῖο ἐτοίμαζε ἡ Βουλὴ τῶν Πεντακισίων. Οἱ δέκα κριτὲς παρακολουθοῦσαν τίς παραστάσεις τῶν τετραλογιῶν και ἐγγραφαν τὴ γνώμη τους σὲ πινακίδια· τελικὰ ὅμως πέντε μόνο, ἐκλεγμένοι μὲ κλῆρο, ἔκαναν τὴν εἰσήγηση γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῶν βραβείων. Στους κριτὲς ἐπιδρούσε κι ἡ γνώμη τῶν θεατῶν ποὺ τὴν φανέρωναν μὲ φωνές, χτυπήματα τῶν ποδιῶν και τῶν χεριῶν κλπ. Τὰ βραβεῖα ἦταν τρία: πρωτεῖα, δευτερεῖα και τριτεῖα, ὅσοι δηλ. και οἱ ποιητὲς ποὺ διαγωνίζονταν και οἱ χορηγοί. Τὰ πρωτεῖα ἔδιναν τὴ νίκη, ἀλλὰ και τὸ νὰ πάρη κανεὶς τὰ δευτερεῖα ἦταν πολὺ τιμητικό. Ὁ ποιητὴς ποὺ κέρδιζε τὰ πρωτεῖα κι ὁ χορηγὸς του στεφανώνονταν ἀπὸ τὸν ἐπώνυμο ἄρχοντα μὲ στεφάνι ἀπὸ κισσό, τὸ ἱερὸ, ὅπως και τὸ κλῆμα, φυτὸ τοῦ Διόνυσου. Ὁ χορηγὸς ἔπαιρνε ἀπὸ τὴν πολιτεία ἕνα χάλκινο τρίποδα ποὺ μπορούσε νὰ ἀφιερῶσθαι σὲ καὶ ἢ νὰ στήσθαι στὴν ὁδὸ Τριπόδων, σὲ μνημεῖο στὸ ὅποιο χαράσσταν

τὸ ὄνομα τῆς φυλῆς του, τὸ δικό του, τοῦ ποιητῆ καί, μερικές φορές, τοῦ πρωταγωνιστῆ.

Τὰ ὀνόματα καὶ τῶν τριῶν ποιητῶν, τῶν χορηγῶν, τῶν πρωταγωνιστῶν, οἱ τίτλοι τῶν δραμάτων τῶν τετραλογιῶν καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἀγῶνα καταγράφονταν καὶ φυλάγονταν στὸ δημόσιο ἀρχεῖο. Οἱ ἀναγραφές αὐτές λέγονταν διδασκαλίαι, γιατί διδασκαλία λεγόταν ἡ παράσταση τῶν δραμάτων στὸ θέατρο.

Ἐπειτα ἀπὸ τίς παραστάσεις, στὸ τέλος δηλ. τῆς ὅλης γιορτῆς, συγκαλιόταν ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου, ἡ ὁποία, ἔπειτα ἀπὸ εἰσήγηση τοῦ ἐπάνουμου ἄρχοντα καὶ τῶν κριτῶν, ἀπένεμε τὰ βραβεῖα καὶ τιμωροῦσε κάθε ἄτοπο ποὺ τυχὸν εἶχε συμβῆ στὴ διάρκεια τῆς γιορτῆς.

Τὸ πρόγραμμα τῶν μεγάλων ἢ ἐν ἄστει Διονυσίων τὴν ἐποχὴ τοῦ Περικλῆ ἦταν τὸ ἀκόλουθο:

Πρώτη μέρα, Ἐλαφηβολιῶνα 8 (περίπου 26 Μαρτίου): Προάγων.

Δεύτερη μέρα, Ἐλαφηβολιῶνα 9: Πομπή, θυσίες, δέκα διθύραμβοι.

Τρίτη μέρα, Ἐλαφηβολιῶνα 10: Πέντε κωμωδίες.

Τέταρτη, πέμπτη καὶ ἕκτη μέρα, Ἐλαφηβολιῶνα 11, 12 καὶ 13: Τρεῖς τετραλογίες (κάθε μέρα τρεῖς τραγωδίες κι ἓνα σατυρικό δράμα ἐνὸς ποιητῆ).

Ἐβδομη μέρα, Ἐλαφηβολιῶνα 14: Ἐκκλησία τοῦ δήμου (ἀπονομὴ βραβείων, τιμωρία ἀτόπων).

Στὴ διάρκεια τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὅπως εἶπαμε πρὶό πάνω, καταργήθηκε ἡ συνήθεια νὰ διατίθεται μιὰ μέρα γιὰ τίς πέντε κωμωδίες, περιορίστηκαν αὐτές σὲ τρεῖς καὶ παίζονταν τίς τρεῖς τελευταῖες μέρες τῆς γιορτῆς, μιὰ κάθε μέρα, τὸ ἀπόγευμα, ἔπειτα ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς τετραλογίας, ἀφοῦ στὸ μεταξύ εἶχαν γευματίσει οἱ θεατές, ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνη ἀπὸ τοὺς Ὁρνιαθεῖς τοῦ Ἀριστοφάνη (στίχ. 786 - 789).

Τὸ ὄλο θέαμα τῆς γιορτῆς πρέπει νὰ ἦταν θαμπωτικό. Πρῶτα οἱ ἑορταστικὲς ἐνδυμασίες τῶν χορευτῶν, κι ὅσων ἔπαιρναν μέρος στὴ διονυσιακὴ πομπή, ποὺ μερικές φορές ἦταν ἀπὸ περφόρα καὶ χρυσάφι (Δημοσθένης, Κατὰ Μειδίου 22, 1). Ἐπειτα τὰ ἀστεία κοστούμια τῶν ἠθοποιῶν τῆς κωμωδίας. Κατόπι οἱ σοβαρὲς ἐνδυμασίες τῶν ἠθοποιῶν τῆς τραγωδίας, τοὺς ὁποίους ἀκολουθοῦσαν οἱ ἀλλόκοτα ντυμένοι σάτυροι. Ἐξαιρετικὰ μεγάλος ἦταν ἐπίσης ὁ ἀριθμὸς τῶν ἠθοποιῶν, χορευτῶν κλπ. Μονάχα οἱ δέκα διθύραμβοι χρειάζονταν 500 χορευτὲς (50 ὁ καθένας) καὶ τὸ λιγώτερο 10 αὐλητές. Γιὰ κάθε κωμωδία ἦταν ἀπαραίτητοι περίπου 5 ἠθοποιοί, 24 χορευτὲς καὶ 2 μουσικοὶ (αὐλητῆς καὶ κιθαριστής). Κάθε τραγωδία (καὶ παίζονταν 9) εἶχεν ἀνάγκη ἀπὸ 3 ἠθοποιούς, 15 χορευτὲς καὶ τὸ λιγώτερο 2 μουσικούς. Σὲ κάθε σατυρικό ὑπῆρχαν 3 ἠθοποιοὶ καὶ 12 χορευτὲς μὲ τὸν αὐλητὴ τους. Ὑπολογίζουν ὅτι συνολικὰ χρειάζονταν γιὰ ὅλες τίς παραστάσεις 700 - 800 χορευτὲς, 30 - 50 ἠθοποιοὶ καὶ 20 - 40 μουσικοὶ. Ἄν σ' αὐτοὺς προσθέσωμε τὰ βωβὰ πρόσωπα, τοὺς χορηγούς, τοὺς χοροδιδάσκαλους, τοὺς ἄρχοντες, τοὺς κριτὲς καὶ τοὺς ἐργάτες τῆς σκηνῆς, ὁ ἀριθμὸς τῶν προσώπων ποὺ

ἐνεργὰ ἐπαίρναν μέρος στὶς παραστάσεις πλησίαζε τοὺς χίλιους. Τὸ γεγονός ἐπίσης πῶς ὅλες οἱ παραστάσεις ἦταν ἀ γ ῶ ν ε ς (ποῦ ἔργο εἶναι καλύτερο) καὶ πῶς ὑπῆρχε ποικιλία στὸ θέαμα, ἐξηγεῖ γιατί οἱ Ἀθηναῖοι ἔμειναν στὸ θέατρο μερικὲς μέρες ἀπὸ τὴν αὐτὴ ὡς τὴ νύχτα.

Τὸ ἀρχαῖο θέατρο. Ὁ πυρῆνας καὶ τὸ κέντρο τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ θεάτρου ἦταν — ἡ ἔμεινε σ' ὅλα τὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς του — ἡ ὀρχήστρα, τὸ κυκλικὸ ἐκεῖνο μέρος (κάτι σάν τὸ σημερινὸ ἀλώνι) στὸ ὁποῖο στεκόταν ἢ κινιούνταν ὁ χορός, ἢ ὁμάδα δηλ. ἐκείνων τῶν ἀνδρῶν ποὺ τραγουδοῦσε καὶ χορεύε.

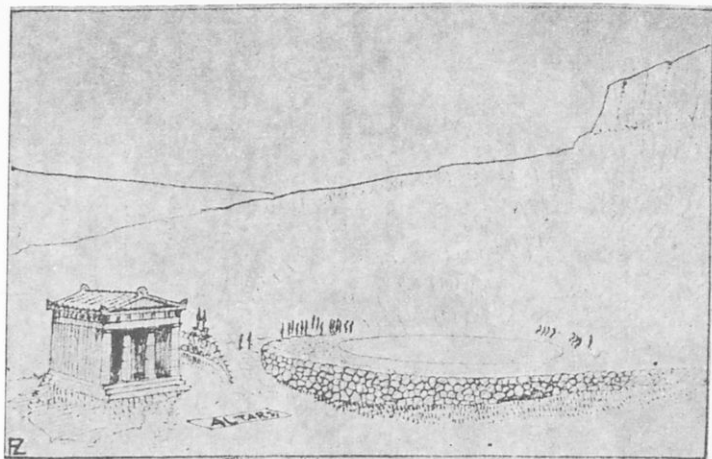
Οἱ χορευτικὲς κινήσεις γίνονται κυκλικά, γιατί αὐτὲς πραγματοποιοῦνται γύρω ἀπὸ κάτι ἰερό, λ.χ. τὴ φωτιά, τὸ θερισμένο στάρι. ἀργότερα γύρω ἀπὸ τὸ ἀγαλμα ἢ τὸν βωμὸ κάποιου θεοῦ. Εἶναι φυσικὸ ἄβυθοι χοροὶ σὲ θρησκευτικὲς γιορτὲς ἢ τὴν ἐποχὴ τῆς συγκομιδῆς τοῦ σταριοῦ, τῶν σταφυλιῶν κλπ. νὰ γίνονται στὴν ἴδια θέσῃ ποὺ τὰ βόδια εἶχαν τρίψει τὰ δεμάτια τοῦ σταριοῦ (Ἰλ. Υ' 496) ἢ εἶχαν ἀπλωθῆ τὰ σταφύλια. Κι ὁ «βοηλάτας διθύραμβος» τοῦ Πινδάρου (Ὀλυμπ. XIII, 26) εἶναι πιθανὸ ὅτι πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὴ χρῆσιν αὐτῆ τοῦ ἀλωνιοῦ ποὺ ἔκαναν οἱ χορευτὲς τοῦ διθύραμβου.

Τὴν πρώιμη περίοδο, τὴν ἐποχὴ τοῦ Πεισίστρατου καὶ τῶν γιῶν του, τότε (534 π.Χ.) ποὺ ὁ θέσπης ἤρθε στὴν Ἀθήνα, οἱ παραστάσεις εἶχαν δοθῆ σὲ μιὰν ὀρχήστρα κυκλική (κάτι σάν ἀλώνι) στὴν Ἀγορά, ποὺ πιθανὸ βρισκόταν ἐκεῖ ποὺ ἀργότερα Ὁ Ρωμαῖος Ἀγρίππας ἔκτισε τὸ Ὀδεῖο του (ἴσως στὸ χώρο πίσω ἀπὸ τὴ λεγόμενη στοὰ τῶν γιγάντων). Οἱ θεατὲς κάθονταν κατὰ γῆς ἢ στέκονταν γύρω καὶ ἔβλεπαν (βλ. εἰκ. 1).

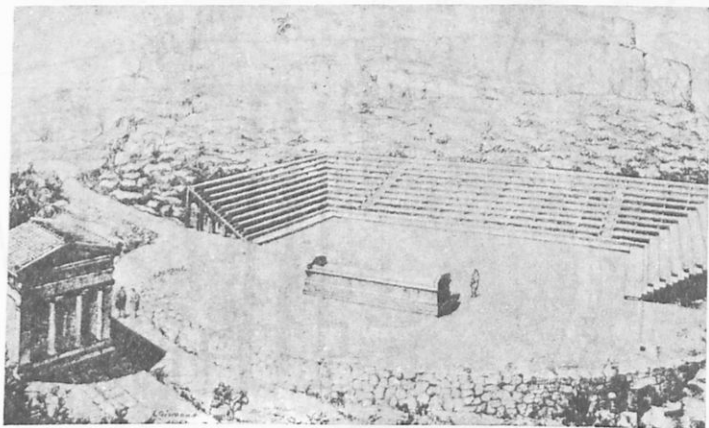
Στὸ κέντρο τῆς ὀρχήστρας ὑψώνονταν ἡ θυμέλη, ἕνα εἶδος βάνου, μὲ τὸν βωμὸ στὴ μέση καὶ κοντὰ — τουλάχιστο στὴν Ἀθήνα — τοποθετοῦνταν τὸ εἶδωλο τοῦ θεοῦ, τὸ ὁποῖο, τὶς μέρες τῆς γιορτῆς, τὸ ἔβγαζαν ἀπὸ τὸν ναὸ γιὰ νὰ μπορῆ κι ὁ θεὸς νὰ χερῆ τὸ θέαμα.

Ἡ παλιὰ ὀρχήστρα τοῦ διονυσιακοῦ θεάτρου βρισκόταν σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸν παλιὸ ναὸ τοῦ θεοῦ καὶ κατὰ τὸν Dürrfeld εἶχε διάμετρο 27 περίπου μέτρων.

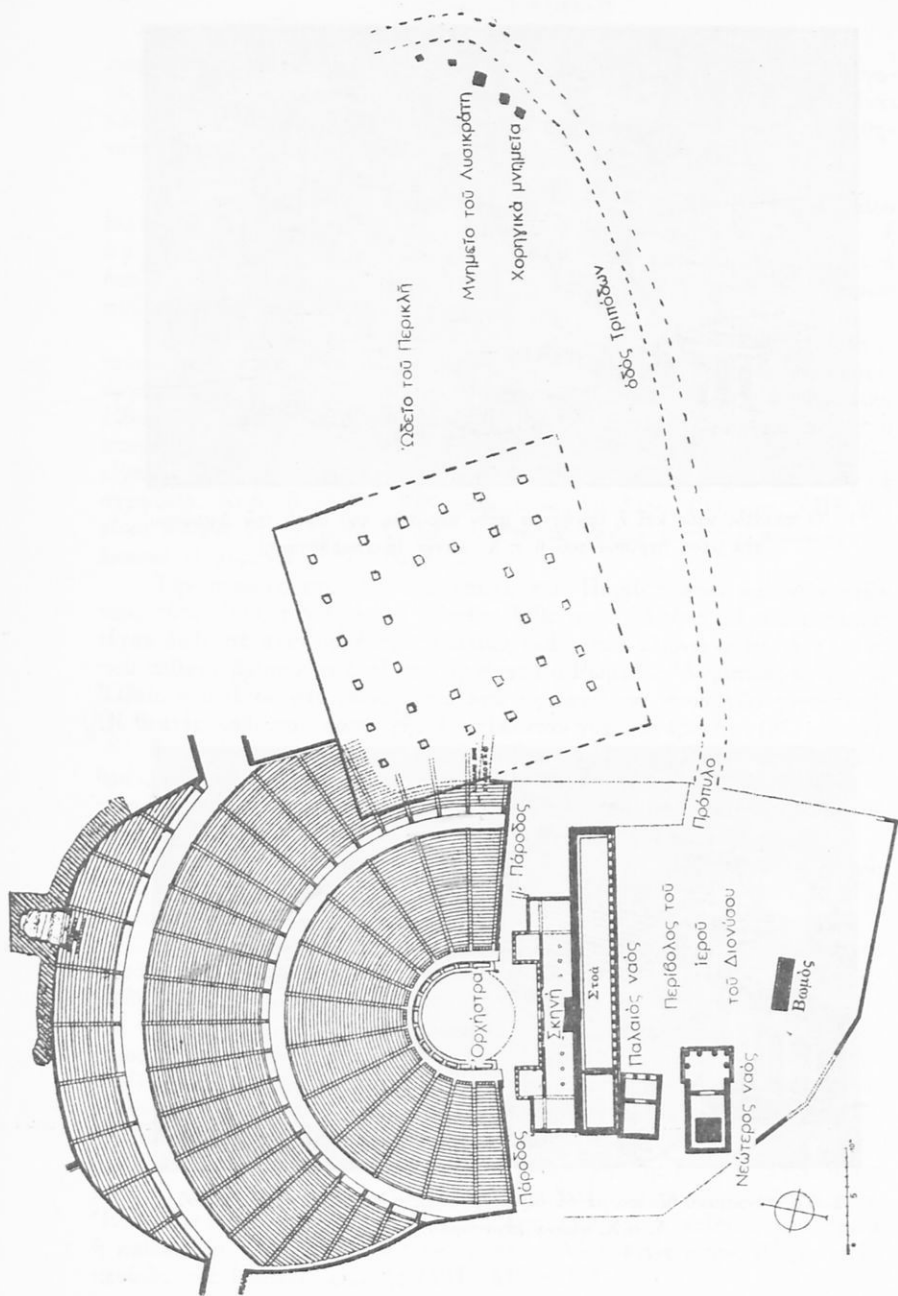
Θεωρεῖται βέβαιον πῶς στὰ κλασσικὰ χρόνια ἠθοποιὶ καὶ χορὸς παράστασαν στὴν ἴδια θέσῃ, δηλ. στὴν ὀρχήστρα. Σχεδὸν ὅλες οἱ τραγωδίαι κι οἱ κωμωδίαι ποὺ σῶθηκαν ἔχουν σκηνὲς στὶς ὁποῖες ἠθοποιοὶ καὶ χορὸς δρῶν μαζί, μερικὲς φορὲς κυριολεκτικὰ ἀνακατεμένοι. Ὅσο ὅμως ἡ σπουδαιότητα τῶν διαλογικῶν μερῶν, τῶν μερῶν δηλ. τῶν ἠθοποιῶν, ἀύξαινε, τόσο ἡ δράσις ἔφρευγε ἀπὸ τὴν ὀρχήστρα καὶ συγκεντρονόταν ὀλοένα καὶ πιὸ πολὺ στὴ σκηνή, τὴν προσωρινὴ καλύβα ἢ τέντα, τὴ διαμονὴ τοῦ σπουδαιότερου προσώπου τοῦ ἔργου. Στὴν ἀρχὴ ἡ σκηνὴ δὲν ἦταν παρὰ ἕνα παρακλιούθημα στὴν περιοχὴ τῆς δράσης· ἔγινε ὅμως κάτι τὸ σημαντικὸ ὅταν μειώθηκε ἡ σπουδαιότητα τῶν λυρικῶν μερῶν. Ἔτσι ἡ σκηνὴ μεταμορφώθηκε ἀπὸ ἕνα προσωρινὸ κτίσμα, μιὰ τέντα ἢ καλύβα, σ' ἕνα μόνιμο πέτρινο κτήριο. Αὐτὸ ἔγινε στὴν Ἀθήνα στὴν περίοδο τῆς Νικίαιας εἰρήνης (421 - 415 π.Χ.).

1. Ὁ παλαιὸς ναὸς καὶ ἡ ὄρχηστρα στὸν περίβολο τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διονύσιου στὰ μέσα περίπου τοῦ 6. π.Χ. αἰώνα (ἀναπαράσταση).

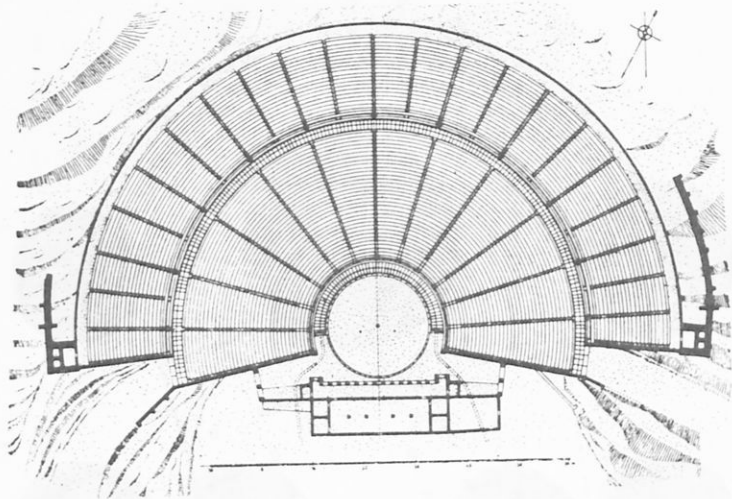
2. Τὸ διονυσιακὸ θέατρο μὲ τὰ ἴκρια (ξύλινοι πάγκοι) στὶς ἀρχές τοῦ 5. π.Χ. αἰώνα (ἀναπαράσταση).

3. Τὸ διονυσιακὸ θέατρο στὴν μεγαλύτερη ἐπέκτασή του (ἐποχὴ Λυκούργου καὶ μεταγενέστεροι χρόνοι). Ἔχει θέσεις γιὰ 15.000 θεατῆς περίπου. Ἀνατολικά, ἔγρη ἀπὸ τὴν θεμελίωση του Ὀδείου του Περικλή.

4. Σύμβολα (εισιτήρια) για το διονυσιακό θέατρο.

5. Τὸ θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου (αὐτὸ ποὺ σώζεται σήμερα) ἔπειτα ἀπὸ τὴν διασκευὴ στὸ τέλος τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, μὲ τὴν ὁποία οἱ θέσεις τῶν θεατῶν αὐξήθηκαν ἀπὸ 6.200 σὲ 12.300 (τὸ παλαιὸ ἔφθανε ὡς τὸ πρῶτο διάζωμα περίπου). Ὅπως καὶ στὴν παλαιότερη μορφή του (ποὺ πάντως δὲν ἦταν ἀρχαιότερη τοῦ 300 π.Χ.) ἡ ὄρχηστρα εἶναι τέλειος κύκλος μὲ τρία κέντρα (σημειώνονται στὸ σχέδιο) γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν ἐδωλίων. Ἡ χρησιμοποίησις τριῶν κέντρων ἀντὶ ἑνὸς βελτιώνει τὴν ἀκουστικὴ τοῦ θεάτρου.

Στά χρόνια τοῦ Αἰσχύλου, κι ὡς τὸ τέλος τοῦ 5. π.Χ. αἰώνα, οἱ θεατῆς στὸ διονυσιακὸ θέατρο — καὶ πιθανώτατα καὶ στ' ἄλλα θεάτρα τῶν ἐλληνικῶν πόλεων — κάθονταν σὲ ξύλινους πάγκους πού, ὅπως φαίνεται, ἦταν τοποθετημένοι σὲ εὐθεία γραμμῆ, μπορούσαν ὅμως νὰ τακτοποιηθοῦν καὶ σὲ σχῆμα πολύγωνου. Μονάχα τὰ τιμητικὰ καθίσματα (προεδρία), μετὰ τὰ μηδικὰ, ἔγιναν λίθινα, ὅπως διαπιστώθηκε ἀπὸ ἐπιγραφὲς πάνω σ' αὐτά. Οἱ πίσω ἀπὸ τὰ τιμητικὰ καθίσματα σειρὲς ἐξακολούθησαν νὰ ἔχουν ξύλινους πάγκους κινητοὺς πού ὑποστηρίζονταν — γιὰ τὴν ἀποφυγὴ ἀνατροπῆς καὶ δυστυχημάτων — ἀπὸ μεγάλες πέτρες χωμένες στὴ γῆ (βλ. εἰκ. 2). Οἱ σφηνοειδεῖς διαιρέσεις (κερκίδες) χωρίζονταν μεταξύ τους μὲ ἀκτινωτοὺς διαδρόμους. Ἔτσι ἡ πλειονότητα τῶν θεατῶν καθόταν σὲ ξύλινους πάγκους, τὰ ἴκρια, πού ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη στὴν κωμῶδια *Θεσμοφοριάζουσαι* (στίχ. 395) πού παύτηκε τὸ 411 π.Χ.

Στὸ θέατρο τῶν κλασσικῶν χρόνων μπορούμε νὰ ξεχωρίσωμε τέσσερα στάδια ἀναπτύξεως.

1. Ἐποχὴ τοῦ Πεισίστρατου καὶ τῶν γιῶν του: Κατασκευάστηκε ἡ ὄρχήστρα στὴν Ἀγορὰ (ἴσως βρισκόταν στὸν χῶρο πίσω ἀπὸ τὴ λεγόμενη στοὰ τῶν γιγάντων), ἐπισκευάστηκε ὁ παλιὸς ναὸς καὶ στήθηκε ὁ βωμὸς στὴν ἱερῆ περιοχὴ τοῦ Διόνυσου. Ὁ κόσμος καθόταν κατὰ γῆς ἢ στεκόταν γύρω κι ἔβλεπε.

2. Ἐποχὴ τοῦ Αἰσχύλου καὶ πρώτη περίοδος τῆς δράσης τοῦ Σοφοκλή: Ἄναμορφώθηκε ἡ ὄρχήστρα, τοποθετήθηκαν ξύλινα καθίσματα (πάγκοι), ἔγιναν λίθινα τὰ πρῶτα (τῶν ἐπισήμων) καὶ διευθετήθηκε καλύτερα ὁ ὅλος χῶρος. Γιὰ σκηνὴ χρησιμοποιοῦνταν μιὰ τέντα ἢ ξύλινη καλύβα. Στὰ 442 π.Χ. ὁ Περικλῆς κτίζει τὸ Ὠδεῖο, στεγασμένο οἰκοδόμημα μὲ κάτοψη τετράγωνη γιὰ μουσικὰ προγράμματα (βλέπε τὴ θέση τοῦ Ὠδείου στὴν εἰκ. 3).

3. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Νικίειας εἰρήνης (421 - 415 π.Χ.) ἡ σκηνὴ ἔγινε λίθινη μὲ προσαρτήματα ξύλινα ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ τὴν ἄλλη (παρασκήνια). Τὴν ἴδια ἐποχὴ πιθανώτατα κτίστηκε κι ὁ νέος ναὸς τοῦ Διόνυσου.

4. Στὸ τέλος τοῦ 4. π.Χ. αἰώνα ὁ ἄρχοντας Λυκοῦργος ἰδρύει τὸ λίθινο θέατρο (κοίλο) καὶ τὰ λίθινα παρασκήνια στὴ νοτιανατολικὴ πλαγιά τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηναίων κι ὁ Πολύκλειτος σχεδιάζει κι ἐπιβλέπει τὴν ἀνέγερση τοῦ θεάτρου στὴν Ἐπίδαυρο. Μ' αὐτοὺς τὸ θέατρο παίρνει τὴν ὀριστικὴν του μορφή. Τὸ κτήριο τῆς σκηνῆς πῆρε τὴν τυπικὴ μορφή του στὸ τέλος τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς κι ἡ ἀνάπτυξή του ἀνήκει στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο (βλ. εἰκ. 3).

Τὰ τρία συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ θεάτρου: ὁρχήστρα, σκηνὴ καὶ κοίλον (ἐκεῖ δὴλ. πού κάθονταν οἱ θεατῆς, γι' αὐτὸ ἡ ὀνομασία θεάτρο· οἱ Ρωμαῖοι τὸ ἔλεγον *auditorium*, ρίχνοντας ἔτσι τὸ βάρος ὅχι τόσο στὸ θέαμα ὅσο στὸ ἄκουσμα) δὲν ἀποτελοῦσαν ἀρχιτεκτονικὴ ἐνότητα. Σκηνὴ σὰν κάτι τὸ πιὸ ψηλὸ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ὄρχηστρας (σὰν αὐτὴ πού ὑπάρχει στὸ σημερινὸ θέατρο

και πάνω στην οποία παίζουν οι ήθοποιοί) στα κλασσικά χρόνια δεν υπήρχε. Χορός και ήθοποιοι έπαιζαν στο ίδιο επίπεδο, δηλ. στην όρχηστρα.

Θεωρείται πιθανό ότι το κεντρικό τμήμα του κοίλου, αυτό που ήταν ακριβώς πίσω από τον θρόνο του ιερέα του Διόνυσου, προωρίζονταν για τους επίσημους ντόπιους ή ξένους, τα άλλα πέντε από κάθε μεριά του θρόνου τμήματα για τις δέκα φυλές της 'Αθήνας που διαγωνίζονταν με τους δέκα διθύραμβους. Τα δυο σε κάθε πλευρά έντελως ακρινά τμήματα φαίνεται ότι προωρίζονταν για τους ξένους και τους άργοπορημένους. Σ' ένα απόσπασμα μιάς κωμωδίας του 'Αλεξη από τους Θούριους, μιά 'Αθηναία, που πήγε να παρακολουθήσει τις δραματικές παραστάσεις στο διονυσιακό θέατρο, πιθανότατα άργοπορημένη, παραπονιέται ότι υποχρεώθηκε να καθίσει στις ακρινές αυτές κερκίδες σαν να ήταν ξένη. 'Από το απόσπασμα αυτό μαθαίνουμε άκόμη ότι — τουλάχιστο στην 'Αθήνα — το θέαμα μπορούσαν να το παρακολουθήσουν όχι μονάχα οι άντρες, αλλά και οι γυναίκες. Δεν ξέρομε μόνο αν οι γυναίκες έμειναν και το άπόγευμα για να παρακολουθήσουν και την κωμωδία ή έφευγαν έπειτα από την παράσταση των τριών τραγωδιών και του σατυρικού. Το τελευταίο, ότι δηλ. έφευγαν, θεωρείται ως πιο πιθανό.

Για να μη κανείς στο θέατρο έπρεπε να έχη εισιτήριο (σ ύ μ β ο λ ο ν). Βρέθηκαν άπ' αυτά άρκετά (βλ. εικ. 4). Είμαι από όρειχαλκο ή μολίβι με διάφορες παραστάσεις (κεφαλή της 'Αθηνας κ.ά.) και τα περισσότερα έχουν γράμματα με τα όποια καθορίζονταν όχι ή θέση ακριβώς, αλλά ή σειρά στην όποια ό κάτοχος του εισιτηρίου μπορούσε να καθίσει. Δεν υπήρχε γράμμα στα εισιτήρια για την πρώτη σειρά των κερκίδων ως το πρώτο διάζωμα· υπήρχαν δυο γράμματα, ένα σε κάθε πλευρά του εισιτηρίου, για τη δεύτερη σειρά των κερκίδων, την έπειτα από το πρώτο διάζωμα, και δυο γράμματα σε κάθε πλευρά του εισιτηρίου για την τρίτη, τελευταία, σειρά κερκίδων, την πίσω από το δεύτερο διάζωμα. Τα εισιτήρια για την τελευταία (τρίτη) αυτή σειρά ήταν πολύ λίγα — γι' αυτό η ελάχιστα βρέθηκαν — γιατί μονάχα δέκα μικρές κερκίδες υπήρχαν εκεί, ενώ ή δεύτερη σειρά είχε δεκατέσσερες μεγάλες κερκίδες κι έφτα άκρινές κουτσουρεμένες από διάφορα κτίσματα (όπως λ.χ. το 'Ωδείο του Περικλή), κι ή πρώτη δεκατρείς επίσης μεγάλες. 'Ιδεώδης τύπος θεάτρου (κοίλου) θεωρούνταν εκείνος στον όποιο κάθε επόμενη σειρά κερκίδων είχε διπλάσιο αριθμό από την προηγούμενη. Αυτό συμβαίνει μονάχα με το θέατρο της 'Επιδαύρου (βλ. εικ. 5), το όποιο και στην άρχαιότητα θεωρούνταν το ωραιότερο και συμμετρικότερο άπ' όλα. Κατά τον Παισανία (II, 27, 5) ήταν έργο του άρχιτέκτονα Πολύκλειτου.

Το θέατρο δεν είχε στέγη, περιβαλλόταν όμως από τοίχο ό όποιος σε πολλά σημεία σχημάτιζε στοές, όπου μπορούσαν να καταφύγουν οι θεατές σε περίπτωση βροχής. Οι θεατές έμπαιναν στο θέατρο από τις πόρτες του τοίχου αυτού. 'Υπήρχαν και μικρότερα θέατρα με στέγη, τα λεγόμενα 'Ω δ ε ι α, τα όποια χρσσίμευαν για τις μουσικές εκτελέσεις και τον δραματικό προάγωνα στα μεταγενέστερα χρόνια γίνονταν σ' αυτά και παραστάσεις τραγωδιών. "Ένα τέτοιο ώδείο σώζεται

ἀπὸ τὸν 2. μ.Χ. αἰῶνα στὴ νότια πλευρὰ τῆς Ἀκροπόλεως, πού τὸ χάρισε στοὺς Ἀθηναίους ὁ Ἡρώδης ὁ Ἀττικὸς (101 - 177 μ.Χ.).

Ἡ χωρητικότητα τῶν ἀρχαίων θεάτρων ἦταν ἀνάλογη πρὸς τὸν πληθυσμὸ τῆς πόλεως πού τὸ ἐκτίζε. Τὸ διονυσιακὸ θέατρο τῶν Ἀθηνῶν εἶχε θέσεις γιὰ 15.000 θεατὲς περίπου, τῆς Ἐπιδαύρου (ἔπειτα ἀπὸ τὴ διασκευὴ στὸ τέλος τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων) γιὰ 12.300 (τὸ ἀρχικὸ χωροῦσε τοὺς μισοὺς), τῆς Μεγαλοπόλεως γιὰ 20.000, τῆς Πριήνης γιὰ 6.000, τῶν Συρακουσῶν γιὰ 22.000, τῆς Ἐφέσου, τὸ μεγαλύτερο ἀπ' ὅλα, γιὰ 24.000, κι ἀνάλογα τὰ ἄλλα. Ἡ ἀκουστικὴ τῶν ἀρχαίων θεάτρων προκαλεῖ καὶ σήμερα τὸ θαυμασμὸ. Ἀκουαν πολὺ καλὰ ἀκόμη κι αὐτοὶ πού κάθονταν στὶς τελευταῖες σειρὲς καθισμάτων.

Χορός, ἠθοποιοί, ἐνδυμασίες, σκηνικά, μηχανικά μέσα τοῦ ἀρχαίου θεάτρου. Στὸν παλιὸ κυκλικὸ λυρικὸ χορὸ, δηλ. στὸν διθύραμβο, πού τὸν ἀποτελοῦσαν 50 χορευτὲς, ὁ ἴδιος ὁ ποιητῆς ἦταν ὁ ἀρχηγὸς τοῦ χοροῦ, ὁ ἐξάρχων. Ἀκόμη καὶ στὰ χρόνια τοῦ Βακχυλίδη (5. π.Χ. αἰ.) ὁ ἀρχηγὸς τοῦ χοροῦ, πού πιά λεγόταν *χοροφάιτος*, ἀπαντοῦσε στὶς ἐρωτήσεις τῶν ἄλλων χορευτῶν.

Τὸν ἀπὸ 50 μέλη χορὸ αὐτὸν ὁ Αἰσχύλος τὸν διαίρεσε σὲ τέσσερα τμήματα, ἓνα γιὰ καθένα ἀπὸ τὰ δράματα τῆς τετραλογίας. Τοὺς 12 αὐτοὺς χορευτὲς ὁ Σοφοκλῆς ἔκαμε 15 κι ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ἔμεινε ἀμετάβλητος.

Ὁ χορὸς, μὲ τὸν αὐλητὴ μπροστά, ἔμπαινε στὴν ὄρχήστρα κατὰ στοίχους (μέτωπο 3, βάθος 5) ἢ κατὰ ζυγὰ (μέτωπο 5, βάθος τρία) κι ἔπαιρνε θέση ἀνάμεσα στὴν σκηνὴ καὶ τὴ θυμέλη. Οἱ χορευτὲς ἦταν ντυμένοι ἀπλὰ καὶ σοβαρά. Ὁ ἰκανώτερος εἶχε πρωτεύοντα ρόλο κι ὠνομάζονταν *χοροφάιτος*. Αὐτὸς διεύθυνε τίς κινήσεις τοῦ χοροῦ, ἐξῆρχε τοῦ τραγουδιοῦ καὶ διελέγετο, σὲ ὀρισμένα σημεῖα τοῦ ἔργου, μὲ τοὺς ἠθοποιούς. Ὁ χορὸς ἀντιπροσωπεύει τὴν κοινὴ γνώμη ἀπέναντι τῶν ἥρώων τῆς τραγωδίας καὶ παρακολουθεῖ μᾶλλον παθητικὰ τὴν πορεία τῆς πράξεως· δίνει συμβουλὲς καὶ παρηγορεῖ τοὺς ἥρωες στὴν δυστυχία τους, γι' αὐτὸ, ἀν τὸ ἐπιτρέπη καὶ ὁ μῦθος, συνήθως γέροντες ἢ γυναῖκες τὸν ἀπαρτίζουν. Τὰ γυναικεῖα πρόσωπα τὰ ὑποδύονταν ἄνδρες. Ἡ ὄρχηση τοῦ χοροῦ ἦταν σεμνὴ κι ὠνομάζονταν ἐμμελεία. Ἡ πρώτη εἴσοδος τοῦ χοροῦ στὴν ὄρχήστρα λεγόταν *πάροδος* κι ἡ ἀποχώρησή του, στὸ τέλος τοῦ ἔργου, *ἄφοδος*. Ὁ αὐλητῆς, πού συνώδεε τὸν χορὸ στὴν ὄρχηση καὶ στὸ τραγοῦδι, καθόταν *στὰ σκαλοπάτια* τοῦ βωμοῦ (θυμέλης) ἀθέατος ἀπὸ τὸ κοινὸ.

Ὅταν ὁ Αἰσχύλος ἀντικατάστησε τὴν ἀνταλλαγὴ ἐρωτήσεων καὶ ἀπαντήσεων μεταξὺ ὑποκριτοῦ (ἠθοποιοῦ) καὶ χοροῦ μὲ διάλογο ἀνάμεσα σὲ δύο πρόσωπα (χαρακτήρες), εἰσήγαγε δηλ. τὸν δεῦτερο ὑποκριτὴ (ἠθοποιό), χρειάστηκε νὰ ἐκπαιδευτῆ ἓνα δεῦτερο πρόσωπο γι' αὐτὸν τὸν ρόλο· ὁ ποιητῆς ἠθοποιὸς δὲν ἦταν ἀρκετός. Πάντως στὶς πρώιμες τραγωδίαι τοῦ Αἰσχύλου, τοὺς Πέρσες, τὴν ἀρχαιότερη ἀπὸ τίς σωζόμενες, τοὺς Ἐπτά ἐπιθήβας καὶ τίς Ἰκέτιδες, παρατηρή-

θηκε πώς ο ένας ήθοποιός απευθύνεται περισσότερες φορές στον χορό παρά στον άλλο ήθοποιό.

Η σημασία του ήθοποιού αυξήθηκε ακόμη περισσότερο με την εισαγωγή, από τον Σοφοκλή, του τρίτου υποκριτή (ήθοποιού), καινοτομία που την υιοθέτησε άμέσως κι ο Αισχύλος. Έτσι από το 460 π.Χ. διαχωρίζονται όριστικά οι δραστηριότητες ποιητή και ήθοποιού.

Τά πρώτα χρόνια η έκλογή του ήθοποιού ήταν θέμα της άρμολογίας του ποιητή. Από το 449 π.Χ. όμως κι ύστερα οι ήθοποιοι δεν εξαρτιόνταν από τον ποιητή και τις προτιμήσεις του, αλλά από την πολιτεία. Ο έπ ω ν υ μ ο ς ά ρ χ ω ν διάλεγε τους τρεις κύριους ήθοποιούς (πρωταγωνιστές) και τους μοίραζε με κλήρο στους τρεις ποιητές τραγωδιών που είχαν προκριθή. Καθένας από τους τρεις αυτούς ήθοποιούς διάλεγε τους δυο άλλους (δευτεραγωνιστή και τριταγωνιστή). Το άμεσο όργανο του ποιητή, αυτό που ανέπτυξε την κύρια του δράματος ιδέα, ήταν ο π ρ ω τ α γ ω ν ι σ τ ή ς. Σ' όλη τη διάρκεια του 5. π.Χ. αιώνα οι τρεις αυτοί ήθοποιοι (πρωταγωνιστής, δευτεραγωνιστής, τριταγωνιστής) έπαιζαν και στις τρεις τραγωδίες και το σατυρικό του ένος ποιητή. Το 449 π.Χ. όμως για τους πρωταγωνιστές των τραγωδιών, και το 442 π.Χ. για τους πρωταγωνιστές των κωμωδιών, καθιερώθηκε ιδιαίτερο βραβείο. Έτσι ο πρωταγωνιστής δεν αγωνιζόταν μονάχα για να βραβευτή ο ποιητής, αλλά και ο ίδιος. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα, από τις αρχές του 4. π.Χ. αιώνα, να αλλάξει το ως τότε σύστημα, κάθε δηλ. πρωταγωνιστής να παίζει στην τετραλογία ένος ποιητή, και κάθε πρωταγωνιστής έπαιζε σε μια τραγωδία κάθε ποιητή. Αυτό φαίνεται πως έγινε με τις κοινές ενέργειες ήθοποιών και ποιητών κι ήταν καλύτερο και για τους δυο.

Μολοντί ο αριθμός των ήθοποιών (υποκριτών) και στην τραγωδία και στην κωμωδία έμεινε ο ίδιος (δηλ. τρεις), όμως η αύξηση του αριθμού των χαρακτήρων δημιουργούσε γι' αυτούς δυσκολίες και μερικές φορές ήταν ανάγκη να προστεθή και τέταρτος, υπεράριθμος, ήθοποιός (π α ρ α χ ο ρ ή γ η μ α), που σπάνια έπρεπε να πη κάτι ή να τραγουδήσι· το πιο συνηθισμένο ήταν να παίζει βουβό ρόλο.

Ο Αισχύλος θεωρείται ως ο εισηγητής της ειδικής ένδυμασίας των ήθοποιών της τραγωδίας. Η ένδυμασία αυτή ήταν μεγαλύτερη: προσωπίδα (μάσκα) με ειδική κόμμωση, μακρύς ως τον αστράγαλο χειριδωτός πολύπτυχος χιτώνας με χρωματιστές κατακόρυφες ραβδώσεις, πλατιά κεντημένη ζώνη και κόθορνοι, υπόδηματα δηλ. που έφταναν — όπως δείχνουν παραστάσεις σε άγγεια — ως το μέσο περίπου της κνήμης. Θεωρείται σήμερα βέβαιο ότι η στολή αυτή ήταν αρχικά ιερατικό ένδυμα, το οποίο πιθανό συνδέεται με την λατρεία του Διόνυσου. Ένας άλλος λόγος να προτιμηθή αυτή η στολή ήταν ότι, οι ήθοποιοι που υποδύονταν τους ήρωες, καλύτερονταν μ' αυτήν από το κεφάλι ως τα πόδια και γίνονταν έτσι αγνώριστοι. Ακόμη η περιβολή αυτή βοηθούσε τον ήθοποιό να ξεχάσει τον έαυτό του και την καθημερινή ζωή και να άφοσιωθή στο ρόλο του. Πρέπει να υποθέσωμε ότι — τουλάχιστο στα χρόνια της άκμης

τῆς τραγωδίας — ὁ ἥθοποιὸς μ' αὐτὴν τὴν περιβολὴν αἰσθάνοταν ὅπως περίπου ὁ ἱερέας ντυμένος τὴν ἱερατικὴν του στολήν.

Γιὰ νὰ φαίνωνται οἱ ἥθοποιοὶ πρὸ μεγάλωσμοι, ὅπως φανταζόταν ὁ λαὸς τοὺς ἥρωες ποὺ ὑποδύονταν, κάτω ἀπὸ τὰ ἐνδύματα ἔβαζαν διάφορα παραγεμίσματα. Ὅταν τὸ πρόσωπο ποὺ ὁ ἥθοποιὸς ὑποδύοταν ἦταν ἀσήμαντο (φύλακας, ἀγγελιοφόρος, δούλος κλπ.) καὶ ἡ ἐνδυμασίᾳ ἦταν ἀνάλογη. Ὁ Εὐριπίδης, καινοτομώντας καὶ σ' αὐτό, παρουσίασε καὶ βασιλεῖς ἀκόμη ντυμένους μὲ κουρέλια (Ἀριστοφ. Βάτραχοι 1063) γιὰ νὰ κινήσῃ τὸν «ἔλεον» τῶν θεατῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἥθοποιούς προσωπίδα φοροῦσαν καὶ οἱ χορευτές. Ἡ μεταμφίεση, ἀπαραίτητη ἀπὸ τὴν ἀρχὴν στὴ διονυσιακὴ λατρεία, εἶναι κληρονομία καὶ ἀπὸ τὸν διθύραμβο, στὸν ὅποιο, ὅπως εἶδαμε, οἱ χορευτὲς ἀλείφονταν μὲ τὸ κατακάθι τοῦ κρασιοῦ (τρυγίαν) ἢ μὲ καπνιά, καὶ σκέπαζαν τὸ πρόσωπο μὲ φύλλα δένδρων.

Οἱ ἥθοποιοὶ καὶ οἱ χορευτὲς τοῦ σατυρικοῦ δράματος καὶ τῆς κωμωδίας φοροῦσαν ἀλλόκοτες ἐνδυμασίαις καὶ προσωπίδες μὲ ἀποτυπωμένη τὴ φαιδρότητα γιὰ νὰ προκαλέσουν τὸ γέλιο καὶ τὴν εὐθυμία.

Ἐπειδὴ οἱ ἥθοποιοὶ φοροῦσαν προσωπίδες (μάσκες) ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐκφραστοῦν μὲ τὸ πρόσωπο· ἔτσι ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ χρησιμοποιήσουν κινήσεις καὶ στάσεις ὁλοκλήρου τοῦ σώματος γιὰ νὰ ἐκφράσουν διάφορες συναισθηματικὲς καταστάσεις. Ὁ ἥθοποιὸς ἔπρεπε ἐπίσης νὰ ξέρῃ νὰ τραγουδᾷ καὶ νὰ ἀπαγγέλλῃ μὲ τὴ συνοδείᾳ αὐλοῦ καὶ — πρὸ πάντων — τὴν τέχνην νὰ μιλᾷ (καθαρὴ καὶ ὀρθὴ προφορὰ, κατάλληλος χρωματισμὸς τῆς φωνῆς, ἀποφυγὴ τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἐκζήτησις κλπ.).

Ἀρχῆς τοῦ 3. π.Χ. αἰῶνα οἱ περὶ τὸν Διόνυσον τεχνῆται, ὅπως εἶπαν τότε, οἱ ἄνθρωποι δηλαδὴ τοῦ θεάτρου (ποιητὲς, ἥθοποιοί, μουσικοί, δάσκαλοι τῶν χορευτῶν καὶ τῶν ἥθοποιῶν, ἐνδυματολόγοι, σκηνογράφοι κλπ.) ὀργανώθηκαν σὲ συντεχνία (σωματεῖο) μὲ ἐπικεφαλῆς ἓνα σπουδαῖο ἥθοποιὸ ἢ μουσικὸν ἢ μουσικὸν ποὺ ταυτόχρονα ἦταν καὶ ἱερέας τοῦ Διόνυσου. Οἱ συντεχνίαι αὐτὲς εἶχαν περισσότερο θρησκευτικὸν παρά ἐπαγγελματικὸν χαρακτῆρα. Τὰ μέλη τους ἦταν ἀπαλλαγμένα ἀπὸ τοὺς φόρους καὶ τὴ στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν. Ἦσαν ἐλεύθερα νὰ πηγαίνουν ὅπου ἤθελαν καὶ προστατεύονταν σὲ καιροὺς πολέμων. Αὐτοὶ οἱ θίασοι, ποὺ εἶχαν μαζὶ τους τὰ ἔργα τῶν μεγάλων τραγικῶν γιὰ νὰ τὰ παραστήσουν ὅπου πῆγαιναν, στάθηκαν ἀφορμὴ νὰ σκορπιστοῦν αὐτὰ σ' ὅλον τὸν κόσμον καὶ νὰ φτάσουν ἔτσι κάμποσα ὡς ἐμᾶς.

Στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους τὸ παραδοσιακὸν δράμα (τραγωδία, κωμωδία, σατυρικὸν) τὸ ἀντικατάστησε ὁ μῦθος, ποὺ παιζόταν χωρὶς μάσκες καὶ στὸν ὅποιο, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορίαν τοῦ θεάτρου, μπόρῳσαν νὰ παίξουν καὶ γυναῖκες. Τίς περισσότερες φορὲς οἱ μῖμοι ἦταν ἀστεῖοι (μῦμοι γελῳτοῖοι), καμμιά φορὰ δμως καὶ σοβαροὶ (μῦμοι σπουδαῖοι). Οἱ Ἀδωνιάζουσαις ἢ Συρακόσιαις τοῦ Θεόκριτου θεωροῦνται ὁ καλύτερος ἀπὸ τοὺς μῖμους ποὺ σώθηκαν.

Πληροφορίες γιὰ τὴ σκηνογραφίαν καὶ τὰ μηχανικὰ μέσα τοῦ ἀρ-

χάιου θεάτρου έχομε μονάχα από δυο πολύ μεταγενέστερους συγγραφείς, τόν Βιτρούβιο (ζή τὸ δεύτερο μισό τοῦ 1. π.Χ. αἰώνα) καὶ τὸν Πολυδεύκη (περίπου 140 - 200 μ.Χ.).

Καὶ οἱ δυο μιλοῦν γιὰ δυο πλαϊνές καὶ μιὰ κεντρικὴ θύρα στὴ σκηνή, τόσο τὴν πρόχειρη ἀρχικὴ (τέντα) ὅσο καὶ τὴ μόνιμη (ξύλινη ἢ λίθινη) κατοπινή. Ἡ μεσαία θύρα ἦταν πλούσια διακοσμημένη. Ὑπῆρχαν ἐπίσης κινητὰ σκηνικὰ (παραπετάσματα). Ἐπινοητὴς αὐτῶν λογαριαζόταν ὁ Φόρμης ἢ Φόρμος ὁ Συρακούσιος (γύρω στὰ 485 π.Χ.). Τὰ παραπετάσματα αὐτὰ ἦταν ἀπὸ ξεραμμένα δέρματα βαμμένα κόκκινα, χωρὶς ζωγραφιές. Πίνακες (εἰ κ ὀ ν ε ς) σὲ ξύλινα πλαίσια, μὲ ζωγραφιές σχετικῆς μὲ τὸ παίζομενο δράμα, μνημονεῦνται πρώτη φορὰ γιὰ τὸν Αἰσχύλο. Ὁ Βιτρούβιος, ποῦ τὸ ἀναφέρει, λέει ὅτι εἶχαν ζωγραφιστῆ ἀπὸ τὸν Ἀγάθαρχο τὸν Σάμιο (σύγχρονο περίπου τοῦ Σοφοκλῆ). Ἡ ἐπινοήση ὁμως τῆς σκηνογραφίας ἀποδίδεται στὸν Σοφοκλῆ. Τὰ παραπετάσματα αὐτὰ λέγονταν κ α τ α β λ ῆ μ α τ α κι ἐπειδὴ εὐκόλα μπορούσαν νὰ μετακινήθουν, ἢ τοποθετηθῶν, σύμφωνα μὲ τίς ἀπαιτήσεις τοῦ καθενὸς ἀπὸ τὰ τέσσερα δράματα, ἦταν εὐκόλο νὰ γίνῃ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ παίξιμό του.

Μερικὲς φορὲς τὸ ὅλο σκηνικὸ ἦταν ζωγραφισμένο σ' ἓνα πλατὺ παραπετάσμα ποῦ τοποθετοῦνταν σὲ μιὰ μικρὴ προέκτασι τῆς σκηνῆς, τὸ λεγόμενο π ρ ο σ κ ῆ ν ι ο ν. Τοῦτο ἀποτελιόταν ἀπὸ μιὰ σειρά ἰωνικῶν ἡμικιονίων ποῦ βάσταζαν θριγκὸ κι ἐκάλυπτε ἓνα μικρὸ μέρος τῆς ὀρχήστρας. Ἡ προέκτασι αὐτὴ τῆς σκηνῆς (προσκήνιο) ἦταν τόσο στενὴ, ὅπως εἶδειξαν οἱ ἀνασκαφῆς θεάτρων, ὥστε ἀποκλείεται τελείως νὰ ἐπαιζάν οἱ ἠθοποιοὶ ἐκεῖ ἐπάνω στὰ κλασσικὰ χρόνια.

Ἄλλες φορὲς κινητὰ παραπετάσματα τοποθετοῦνταν τὸ ἓνα πίσω ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἔτσι ποῦ μὲ τὴν ἀπλὴ μετακίνησι τοῦ πρώτου παρουσιαζόταν τὸ κατ'ἀλλῆλο, τὸ ὅποιο εἶχε τοποθετηθῆ δεύτερο κ.ο.κ. Αὐτὸ εἶναι βέβαιο τουλάχιστο γιὰ τὸ θέατρο τῆς Μεγαλοπόλεως, τὸ μεγαλύτερο τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας (χωροῦσε 20.000 θεατές). Τὸ θέατρο αὐτὸ εἶχε ὄχι μονάχα κινητὰ παραπετάσματα, ἀλλὰ ὀλόκληρη τὴ σκηνὴ ξύλινη καὶ κινητὴ ἐπάνω σὲ τροχούς. Αὐτὴ συνόταν μέσα σὲ ἀνάλογον διαστάσεων οἰκοδόμημα ποῦ ὠνομάζονταν σ κ η ν ο θ ῆ κ η. Τὰ ζωγραφισμένα καταβλήματα ἢ οἱ πίνακες μπορούσαν νὰ τοποθετηθῶν καὶ στίς δυο ἄκρες τῆς σκηνῆς, πάνω στίς πλευρῆς ξύλινο πρισμάτων, ποῦ λέγονταν π ε ρ ῖ α κ τ ο ι, τὰ ὅποια μὲ κατ'ἀλλῆλο μηχανισμό περιστρεφόνταν κι ἔτσι ἀλλάζε τὸ σκηνικὸ. Γιὰ νὰ δεῖξουν μιὰν ἄλλη τοπιθεσία μέσα στὴν ἴδια πόλῃ συμβατικὰ γύριζαν τὴ δεξιὰ περιάκτο, γιὰ νὰ δεῖξουν πλήρη ἀλλαγὴ τόπου γύριζαν καὶ τίς δύο. Ἡ ἴδια συμβατικότητι ἴσχυε καὶ γιὰ τὴν ἀπέναντι ἀπὸ καθεμιὰ περιάκτο π ἄ ρ ο δ ο ι ἀπὸ τὴ δεξιὰ, ὡς πρὸς τοὺς θεατές, ἐμπαιναν ἐκεῖνοι ποῦ ἔρχονταν ἀπὸ τὴν πόλῃ (ἄστῃ) ἢ τοὺς λιμένες (ἐπίνειο ἢ ἐπίνεια τῆς πόλῃς), ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ ὅσοι ἔρχονταν ἀπὸ ὀποιονδήποτε ἄλλον τόπο. Τὸ παλαιότερο ὄνομα τῶν παρόδων εἶναι εἷ σ ο δ ο ι (Ἄριστοφ. Ν ε φ ἔ λ ο ι 326). Ἄναντιρρητα ἴχνη τῶν περιάκτων ἔχομε μονάχα ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια· θεωρεῖται ὁμως βέβαιο πὼς ὑπῆρχαν καὶ στὸ θέατρο τῶν κλασσικῶν χρόνων.

Ἡ περισσότερα μαρτυρημένη, ἤδη ἀπὸ τὸν 5. π.Χ. αἰώνα, μηχανὴ τοῦ ἀρχαίου θεάτρου εἶναι τὸ ἐκκυκλήμα, μιὰ μικρὴ κινητὴ ἐξέδρα. Ὁ Ἀριστοφάνης τὴν ἀναφέρει ἐπανεπισημειωμένα (Ἀχαρνῆς 395 κ.έ., Θεσμφοριάζουσαι 95 καὶ 265). Χρησίμευε γιὰ νὰ καταστήσῃ ἐμφανῆ στὸς θεατὲς ἀποτελέσματα πράξεων ποὺ ἐγίναν μέσα στὸ ἀνάκτορο, καὶ κλπ., ἰδίως φόνων ἢ αὐτοκτονιῶν, γιὰτὶ οἱ τέτοιες πράξεις στὸ ἀρχαῖο θέατρο ποτὲ δὲν παρασταίνονταν μπροστὰ στὰ μάτια τῶν θεατῶν. Πιθανὸ τοῦτο εἶχε σχῆμα ἑλλειψῆς.

Ἄλλο μηχανικὸ μέσο τοῦ ἀρχαίου θεάτρου στὸν 5. π.Χ. αἰώνα ἦταν ἡ μηχανὴ. Ὁ Ἀριστοφάνης τὴ μνημονεύει (Εἰρήνη 174 κ.έ., Θεσμφοριάζουσαι 1098 κ.έ.) καὶ ἀποδίδει τὴν χρῆσιν της, ὅπως καὶ τοῦ ἐκκυκλήματος, στὸν Εὐριπίδην. Ἦταν ἓνα εἶδος γερανοῦ μ' ἓνα καλάθι καὶ μὲ κατάλληλῃ χρῆσιν της παρουσιάσαν τοὺς θεοὺς στὴ στέγη εἴτε τοῦ παλατιοῦ εἴτε τοῦ ναοῦ (ἀνάλογα μὲ τὸ τί παράστασε ἡ σκηνή). Ἡ θέσις αὐτὴ στὴν ὁποία παρουσιάζονταν οἱ θεοὶ λεγόταν θεολογεῖον καὶ, καμμιά φορὰ,μποροῦσε νὰ εἶναι μιὰ ψηλὴ ξύλινη ἐξέδρα καὶ ὄχι στέγη ναοῦ ἢ παλατιοῦ. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ὁ Εὐριπίδης κάνει πολὺ μεγάλη χρῆσιν αὐτοῦ τοῦ μέσου, τοῦ ἀπὸ μηχανῆς θεοῦ, στὰ ἔργα του. Τὰ βροντοεῖα, ἔδεια χάλκινα δοχεῖα ποὺ τὰ χτυποῦσαν ἢ τὰ κυλοῦσαν μέσα στὴ σκηνή, χρῆσιμεύον γιὰ νὰ παραστήσουν τὴ βροντὴ. Τὸ λογεῖον, ἡ ἐξέδρα δηλ. ποὺ κτίσθηκε μεταγενέστερα μπροστὰ στὴ σκηνή, καλύπτοντας μέρος τῆς ὀρχήστρας, καὶ ἐπαιζαν ἐκεῖ ἐπάνω οἱ ἠθοποιοί, δὲν ὑπῆρχε στὰ κλασσικὰ χρόνια.

Γιὰ τὶς ἐμφανίσεις φαντασμάτων ὑπῆρχαν οἱ λεγόμενες χαρῶν νειοὶ κλίμακες, ὑπόγειο μὲ σκάλα κάτω ἀπὸ τὴ σκηνὴ ἀπὸ τὸ ὅποιο ἐβγαίνουν γιὰ νὰ ἐμφανιστοῦν οἱ σκιεὲς νεκρῶν (Δαρείου στοὺς Πέρσες, Κλυταιμῆστρας στὶς Εὐμενίδες κλπ.). Ἐνα τέτοιο ὑπόγειο πώθηκε στὸ θέατρο τῆς Ἐρέτριας, τὸ ὅποιο εἶναι τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, θεωρεῖται ἤμωσ βέβαιον ὅτι αὐτὲς ὑπῆρχαν καὶ στὰ κλασσικὰ χρόνια.

Ἐπίκαιρα μηχανικῶν μέσων δὲν ὑπῆρχε στὸ θέατρο τῶν κλασσικῶν χρόνων, ἴσως καὶ γιὰτὶ αὐτὰ δὲν ἦταν ἀναγκαῖα. Πάρα πολλὰ σ' αὐτὸ ἦταν συμβατικά, ὅπως ἀκριβῶς συνέβαινε καὶ μὲ τὸ θρησκευτικὸ θέατρο στὸ μεσαίωνα καὶ συμβαίνει μὲ τὶς θρησκευτικὰς τελετὰς ἀκόμη καὶ σήμερα. Πολλὰ ἀφῆνονταν γιὰ νὰ συμπληρώσῃ ἢ φαντασίᾳ τοῦ θεατῆ.

Σχεδὸν ὅλοι οἱ Ἀθηναῖοι φρόντιζαν νὰ παρευρεθοῦν στὶς παραστάσεις τῶν δραμάτων ποὺ ἦταν ἓνα εἶδος ἱεροτελεστίας. Ἀκόμη καὶ οἱ γυναῖκες, ποὺ συνήθως ἔμεναν κλεισμένες στὸν γυναικωνίτη, μποροῦσαν νὰ παρακολουθήσουν τὶς παραστάσεις.

Στὴν ἀρχὴ ἡ εἴσοδος στὸ θέατρο ἦταν ἐλεύθερη, ἀργότερα ὁμῶς πληρωνόταν εἰσιτήριον σ' ἐκεῖνον ποὺ εἶχε τὴ φροντίδα τῆς διατήρησιν τοῦ θεάτρου σὲ καλὴν κατάστασιν (θεατρῶν ν), ποὺ, ὅπως εἶδαμε, λεγόταν σύμβολον. Πολλοὶ ὁμῶς φτωχοὶ πολῖτες δὲν μποροῦσαν νὰ πληρώσουν τὸ ἀντίτιμον τοῦ εἰσιτηρίου καὶ δὲν πῆγαιναν στὸ θέατρο χάνοντας ἔτσι καὶ τὴν ἀπόλαυσιν καὶ τὴν διδασχὴ ἀπὸ τὴν παράστασιν· γι'

αυτό, από την εποχή του Περικλή, αποφασίστηκε να δίνεται από το δημόσιο ταμείο στους απορώτερους πολίτες το απαιτούμενο, για την παρακολούθηση του θεάματος, χρηματικό ποσό. Αυτά είναι τα λεγόμενα *θεωρικά* που, αργότερα, στα χρόνια του Δημοσθένη, έπαιρναν όλοι οι πολίτες. Το εισιτήριο κόστιζε μια δραχμή (περίπου 150 σημερινές δραχμές) και για τις τρεις μέρες των παραστάσεων.

1. Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ

Ο πραγματικός δημιουργός της τραγωδίας, όπως πιο πάνω είπαμε, είναι ο *Θέσπις* από τον δήμο Ίκαρία (τον σημερινό Διόνυσο) της Αττικής. Αυτός εισήγαγε τον πρώτο υποκριτή, πρόσωπο έντελως ανεξάρτητο από το χορό και τον «εξάρχοντα», με *ρήσεις*, δηλ. στίχους που απαγγέλλονταν και δεν τραγουδιούνταν. Το 534 π.Χ., χρονιά κατά την οποία ο τύραννος Πεισίστρατος καθιερώνει επίσημα στην Αθήνα την τραγωδία, ο Θέσπις δίνει την πρώτη του σημαντική παράσταση. Θεωρείται σχεδόν βέβαιο ότι και πριν από το έτος αυτό ο Θέσπις με τους συντρόφους του (με το «άρμα» του, όπως είπαν μεταγενέστερα) έκανε περιοδείες στα χωριά της Αττικής κι έδινε υποτυπώδεις δραματικές παραστάσεις, ίσως ανάμεικτου τύπου (σοβαρού και φαιδρού). Ο Θέσπις έκανε και τις πρώτες αντικαταστάσεις του τροχαϊκού τετραμέτρου των διαλογικών μερών με το λαμβικό τρίμετρο, που δέν το συνόδευε μουσική. Τα δυο αυτά στοιχεία, δηλ. ο λόγος ως απλός λόγος, και η μουσική στην πιο πλατιά της έννοια, δηλ. ως τραγούδι, ήχος όργανου και χορευτική κίνηση, ήταν τα ουσιαστικά συστατικά της τραγωδίας όσο αυτή ήταν μεγάλη τέχνη. Ο Θέσπις είναι επίσης ο πρώτος που χρησιμοποίησε μερικά μέσα μεταμόρφωσης, εκτός από το κατακάθι του κρασιού (τριγίαν) που υπήρχε και πριν απ' αυτόν, όπως ψιμίθια και προσωπίδες (μάσκες). Ο συνεργάτης του *Χοιρίλος* τελειοποίησε τις προσωπίδες κι ο μαθητής του *Φρύνιχος* εισήγαγε τις γυναικείες προσωπίδες, αναγκαίες μια και τα γυναικεία πρόσωπα τα υποδύονταν άντρες. Ο *Φρύνιχος* επίσης έκανε την πρώτη προσπάθεια να συνθέσει τραγωδίες παίρνοντας την υπόθεση από σύγχρονα ιστορικά γεγονότα κι όχι μύθους. Έτσι έγραψε την *Μιλήτου άλωση*, που παρουσίασε άμεσα μετά την καταστροφή της Μιλήτου από τους Πέρσες το 494 π.Χ., και τις *Φοινίσσας*, έπειτα από την ήττα που υπέστησαν οι Πέρσες στη δεύτερη επίθεσή τους κατά της Ελλάδας το 480 π.Χ., που τις παρουσίασε το 476 π.Χ. με χορηγό τον Θεμιστοκλή. Και στις δυο αυτές τραγωδίες, όπως και στους Πέρσες του Αίσχylου που παίχτηκαν τέσσερα χρόνια αργότερα, ή σκηνή τοποθετείται στην Περσία. Έτσι η χρονική απόσταση που υπήρχε στις τραγωδίες με υπόθεση από τη μυθολογία αναπληρώνονταν με την τοπική απόσταση στις τραγωδίες που είχαν ως θέμα σύγχρονα ιστορικά γεγονότα.

Σημαντική επίδραση στην πιο πέρα ανάπτυξη της τραγωδίας είχε και το γεγονός ότι οι ποιητές συνήθως έπαιρναν τις υποθέσεις των έρ-

γων τους από τη μυθολογία, κι όχι από την καθημερινή ζωή, όπως έκαναν οι κωμωδιογράφοι, κι επωφελιόνταν μάλιστα μύθους που δεν είχαν καμμιά σχέση με τόν Διόνυσο. Λέγεται ότι ο Αίσχύλος αποκαλούσε τις τραγωδίες του «τεμάχη εκ τῶν Ὀμήρου δειπνῶν». Ἡ φράση αὐτή ἀντιπροσωπεύει μιὰν πραγματικότητα. Ὁμηρος γιὰ τὸν Αἰσχύλο καὶ τοὺς σύγχρονούς του δὲν ἦταν μονάχα ἡ «Ἰλιάδα» καὶ ἡ «Ὀδύσσεια», ἀλλὰ ὁλόκληρος ὁ λεγόμενος «ἐπικός κύκλος» (βλ. σελ. 43). Ἀπὸ τὸν κύκλο αὐτὸν ἀντλοῦσαν, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος, τὶς ὑποθέσεις τῶν τραγωδιῶν τοὺς ἔχει μονάχα ὁ Αἰσχύλος, ἀλλὰ καὶ ὁ Σοφοκλῆς καὶ ὁ Εὐριπίδης κι ἓνα πλῆθος ἄλλων συγγραφέων τῶν ὁποίων τὰ ἔργα χάθηκαν.

Συμπέρασμα. Οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴν πρώιμη ἱστορία τῆς τραγωδίας εἶναι τόσο ἰσχνές ὥστε νὰ μὴ μᾶς ἰκανοποιοῦν. Ἄν οἱ «Πέρσες» θεωρηθοῦν — ὅπως καὶ θεωροῦνται σήμερα — ὡς ἡ παλαιότερη τραγωδία τοῦ Αἰσχύλου πού ἐφθασε σὲ μᾶς, περισσότερο ἀπὸ 60 χρόνια τὴν χωρίζουν ἀπὸ τὴν ἐπίσημη καθιέρωση τῶν δραματικῶν ἀγῶνων (534 π.Χ.). Ὅπωςδήποτε οἱ «Πέρσες» ἔχουν ἤδη ὅλο τὸ μεγαλεῖο τῆς αἰσχύλειας τραγωδίας. Εἶναι βέβαια πολὺ δύσκολο νὰ ἰσχυριστῆ κανεὶς ὅτι ξέρομε ὅλη τὴ σειρά τῶν ἐξελίξεων ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῶν γαστρῶνων καὶ τῶν σατύρων ὡς τὴν τραγωδία αὐτή. Λίγα μπορούμε νὰ συμπεράνωμε ἀπὸ τὰ θέματα πού δραματοποίησε ὁ Φρύνιχος. Οἱ σοβαρότερες καὶ παλιότερες μαρτυρίες εἶναι δύο: ὅτι στὴ Σικυώνα «τραγικοί χοροὶ» τραγουδοῦσαν τὰ παθήματα τοῦ ἥρωα Ἄδραστου καὶ ὅτι ὁ Θέσπης ἔγραψε δράμα μὲ τὸν τίτλο «Πενθεύς». Αὐτὰ τὰ δύο ἴσως ὑπῆρξαν τὰ σπέρματα τῆς τραγωδίας σὰν ὑψηλῆς τέχνης, ὅπως τὴν ξέρομε ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο καὶ τοὺς ἔπειτα ἀπὸ ἐκεῖνον τραγικούς. Τὴν στιγμή πού ἐμφανίζεται ὁ πρώτος μεγάλος τραγικός ποιητής, ἡ ἄττικὴ τραγωδία εἶναι ἓνα λογοτεχνικὸ εἶδος μὲ θρησκευτικὸ χαρακτήρα πού παρασταίνεται πρὸς τιμὴ τοῦ Διόνυσου καὶ στὴν ἱερὴ του περιοχὴ, οἱ ὑποθέσεις τῆς ὅμως εἶναι ἄσχετες μὲ τοὺς μύθους τοῦ θεοῦ· ὁ χορὸς κατέχει σ' αὐτὴ θέση πρωταρχικὴ. Ἔχει μονάχα ἓναν ἠθοποιὸ (ὑποκριτή). Εἶναι θέμα σοβαρὸ καὶ παθητικὸ, χωρὶς ὅμως σπουδαία πλοκὴ καὶ μὲ δράση περιωρισμένη.

Ὁρισμὸς τῆς τραγωδίας καὶ μέρη αὐτῆς κατὰ ποιόν. Ὁ Ἀριστοτέλης στὴν Ποιητικὴ του (VI, 2-3) ὀρίζει τὴν τραγωδία ὡς ἐξῆς: «Ἔστιν οὖν τραγωδία μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας, μέγεθος ἐχούσης, ἡδυσμένῃ λόγῳ, χωρὶς ἐκάστῳ τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις δρώντων καὶ οὐ δι' ἀπαγγελίας, δι' ἑλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν». Ἡ τραγωδία δηλ. εἶναι μίμησις πράξεως ἠθικῶς σπουδαίας καὶ τελείας (ἔχει δηλ. ἡ πράξις ἀρχή, μέση καὶ τέλος), ἡ ὅποια ἔχει κάποιο εὐσύννοπτο μέγεθος, μὲ λόγο πού τέρπει, διαφορετικὸν γιὰ τὰ δύο μέρη τῆς (τὸ διαλογικὸ καὶ τὸ χορικὸ· λόγο δηλ. πού ἔχει ρυθμὸ, μέτρο, στὸν διάλογο καὶ μέλος, μουσικὴ, στὰ χορικά), μὲ πρόσωπα τὰ ὅποια δροῦν (δηλ. μιμοῦνται) καὶ δὲν ἀπαγγέλλουν ἀπλῶς, καὶ ἡ ὅποια μὲ τὴν συμπάθεια (τοῦ θεατῆ γιὰ

τὸν ἥρωα πού πάσχει) καὶ τὸν φόβο (μήπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ θεατῆς, ὡς ἀνθρώπος, βρεθῆ στὴν ἴδια μὲ τὸν ἥρωα θέση) ἐξαγιάζει (στὴν ψυχὴ τοῦ θεατῆ) στὸ τέλος τὸν ἥρωα (καὶ τὰ ἄλλα πρόσωπα πού δροῦν) γιὰ τὰ τέτοια (φοβερά καὶ ἄξια οἴκτου) παθήματα¹.

Ἐπειδὴ ἡ τραγωδία εἶναι κυρίως μίμησις πράξεως καὶ πράξις εἶναι ὁ μῦθος πού ὁ ποιητῆς πῆρε ὡς ὑπόθεσις τοῦ ἔργου του, τὸ πῶ ἀπουδαῖν μέρος τῆς τραγωδίας εἶναι ὁ μῦθος, δηλ. ἡ σύνθεσις αὐτῶν πού συμβαίνουν. Ἐπειδὴ, ἔπειτα, ἡ πράξις ἀπαιτεῖ πρόσωπα πού δροῦν, πού μιμοῦνται, οὐσιώδεις μέρος τῆς τραγωδίας εἶναι καὶ τὸ ἦθος, δηλ. οἱ χαρακτῆρες τῶν δρώντων προσώπων (λόγια καὶ πράξεις τους). Ἀπαραίτητα ἀκόμη εἶναι γιὰ τὴν καλὴ μίμησις τῆς πράξεως — ὅχι ὅμως τόσο σημαντικά ὅσο ὁ μῦθος καὶ τὸ ἦθος — ἡ λέξις (ἡ γλώσσα δηλ. καὶ τὸ ὄψος), ἡ διάνοια (οἱ ἰδέες δηλ. πού ἀναπτύσσουν τὰ πρόσωπα τῆς τραγωδίας), ἡ μελοποιία (ἡ μουσικὴ δηλ. σύνθεσις) καὶ ἡ ὄψις (ἡ σκηρικὴ δηλ. παράστασις). Τὸ ἦθος τοῦ ἥρωα πρέπει νὰ εἶναι χρυσόστον, ὁμοιο (δηλ. φυσικὸ) καὶ ὁμαλὸν (δηλ. ἀμετάβλητο). Ἄν ὑπάρξῃ κάποια ἀνωμαλία στὸ ἦθος τῶν προσώπων πού δροῦν, αὐτὴ πρέπει νὰ συμβαίνει κατὰ τρόπο τιτανό. Ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα τῆς τραγωδίας πρέπει νὰ ξεχωρίζῃ ἕνα, πού εἶναι ὁ ἥρωας. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ γυναίκα, πρέπει ὅμως νὰ ὑπερέχῃ στὸ ἦθος ὅχι μόνο τῶν γυναικῶν τοῦ ἔργου ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνδρῶν, ὅπως ἡ Ἀντιγόνη στὴν ὁμόνομη τραγωδία τοῦ Σοφοκλῆ.

Ὁ μῦθος, τὸ ἦθος, ἡ λέξις, ἡ διάνοια, ἡ μελοποιία καὶ ἡ ὄψις εἶναι τὰ κατὰ ποιὸν μέρη τῆς τραγωδίας καὶ ἀντιστοιχοῦν στὰ θεμελιώδη γνωρίσματα τῶν εἰδῶν τῆς μιμήσεως: στὰ μέσα τῆς μιμήσεως ἀναφέρεται ἡ μελοποιία καὶ ἡ λέξις, στὸν τρόπο τῆς μιμήσεως ἡ ὄψις καὶ στὸ περιεχόμενον τῆς μιμήσεως ἡ διάνοια, τὸ ἦθος καὶ ὁ μῦθος.

Τοὺς μῦθους οἱ τραγικὸι ἔπαιρναν κυρίως ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καὶ τοὺς κυκλικούς ποιητές, ἔκαναν ὅμως σ' αὐτοὺς ἀλλαγές σύμφωνα μὲ τίς ἀπαιτήσεις τῆς δραματικῆς τέχνης. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς μεγάλους μυθικοὺς κύκλους, τὸν θηβαϊκόν, τὸν ἀργοναυτικόν καὶ τὸν τρωικόν, οἱ τραγικὸι ποιητῆς προτιμοῦσαν τὸν πρῶτον, γιὰτὶ εἶναι γεμάτος ἀπὸ ἐγκληματικὰς πράξεις μεταξὺ συγγενῶν, πράγματα πού διεγείρου τὸν φόβον καὶ τὴ συμπάθεια στὸς θεατῆς. Καὶ ἀπὸ ἱστορικὰ γεγονότα μποροῦσαν νὰ πάρουν τίς ὑποθέσεις τῶν ἔργων τους οἱ τραγικὸι ποιητῆς (ὅπως λ.χ. ὁ Φρόνιχος καὶ ὁ Αἰσχύλος) στὴν σύνθεσις ὅμως ὁδηγῶ τους ἔχουν ὅχι τοὺς νόμους τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ τοὺς κανόνες τοῦ κόσμου τῶν ἀξιών. ἀκόμη καὶ τίς ἐπιταγές μιᾶς λογικῆς καθαρῆς καὶ ἀπόλυτης.

Οἱ μῦθοι εἶναι ἀπλοὶ ἢ πλεγμαῖοι. Ἄπλοιο λέγονται οἱ μῦθοι ὅταν ἡ ὑπόθεσις ἐξελλισσεται σὲ ἕνα γραμμῆ, χωρὶς περιπέτειες ἢ ἀναγνωρίσεις, πλεγμένοι ὅταν αὐτὰ ὑπάρχουν. Περὶπέτεια λέγεται

1. Τῆς τελευταίας φράσεως τοῦ ὅρισμοῦ (αἰδ' ἐλέου καὶ φόβου περιχίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθμάτων κάθαρσιν) ὑπάρχουν καὶ πολλὲς ἄλλες ἐρμηνεῖες, μερικὲς ὕστερα ἀπὸ διορθώσεις, τίς περισσότερες αὐθαίρετες, τοῦ κειμένου.

αή μεταβολή των πραττομένων εις τὸ ἐναντίον». Αὐτὸ πρέπει νὰ γίνεται μὲ πιθανότητα ἢ αναγκαιότητα, ὅπως λ.χ. συμβαίνει στὸν «Οἰδίποδα Τυραννοῦ» (στίχ. 709 - 730), ὅπου ἡ Ἰοκάστη, θέλοντας νὰ ἐπαναφέρῃ τὴ γαλήνη στὴν ψυχὴ τοῦ παραγμένου συζύγου τῆς (τὸν ὁποῖο ὁ Τειρεσίας εἶχε ὀνομάσει φανέα τοῦ Λαίου), λέει ὅτι δὲν πρέπει νὰ δῖνῃ μεγάλη σημασίαν στὴν μαντικὴ τέχνη, γιατί καὶ τὸν Λαῖο εἶχε δοθῆ χρησμός ὅτι θὰ σκοτωθῆ ἀπὸ τὸν γιό του· κι ὁμοίως, συνεχίζει, ὁ γιὸς πέθανε ἀφημένος βρέφος στὸν Κιθαιρώνα κι ὁ πατέρας σκοτώθηκε ἀν τριπλαῖς ἀμαξιώταις». Μ' αὐτὰ ἔχει μονάχα δὲν γαλήνεψε ὁ Οἰδίποδας, ἀλλ' ἀντίθετα παράτησε περισσότερο, γιατί θυμῆθηκε ὅτι σ' ἓνα τέτοιο τόπο σκότωσε κι ἐκεῖνος ἀνθρώπους. Ἀναγνωρίσῃ ὀνομάζεται ἡ μεταβολὴ (εἰς ἀγνοίας εἰς γνῶσιν ἢ πρὸς φίλιαν ἢ πρὸς ἐχθραν). Ἔτσι ὁ Οἰδίποδας, στὴν ἴδια τραγωδία, ὅταν κατάλαβε (ἀναγνωρίσει) ὅτι σκότωσε τὸν πατέρα του καὶ πῆρε σύζυγο τὴ μητέρα του, γίνεται ἐχθρὸς τοῦ ἑαυτοῦ καὶ τυφλώνεται. Ἡ τεχνικώτερη ἀναγνώριση εἶναι αὐτὴ ποὺ συνδέεται μὲ περιπέτεια. Μὲ τίς ἀναγνωρίσεις καὶ τίς περιπέτειες ὁ μῦθος γίνεται δραματικώτερος ἢ δραματικότητα ἐπιτείνεται μὲ τὴν λεγόμενη τραγικὴ εἰρωνεία. Γιὰ νὰ ἐπιτευχθῆ αὐτὸ ὁ ποιητὴς ὀργανώνει ἔτσι τὸ ἔργο του ὥστε ὁ θεατὴς νὰ ξέρῃ τὴν ἀληθινὴν θέσιν τῶν πραγμάτων, ἐνῶ τὴν ἀγνοοῦν τὰ πρόσωπα τῆς τραγωδίας. Ὑπάρχει ἐπίσης στὴν τραγωδίαν δέσις καὶ λύσις· ὁ μῦθος δηλ. πλέκεται ὡς ἐκεῖ ποῦ ἡ εὐτυχία ἢ ἡ δυστυχία φθάνουν στὸ ἀκρότατο σημεῖο (κορύφωση) κι ἀκολουθεῖ ἔπειτα μεταβολὴ καταστάσεως.

Τὰ μέρη τῆς τραγωδίας κατὰ ποσόν. Κατὰ ποσὸν μέρη μιᾶς τραγωδίας λέγονται τὰ χωριστὰ τμήματα πρὸς ὅποια αὐτὴ διαιρεῖται. Ὁ Ἄριστοτέλης στὴν *Ποιητικὴν* του (XII, 1) τονίζει τὸ χωριστὰ (κεχωρισμένα) γιὰ νὰ ἀποφευχθῆ ἡ σύγχυση μὲ τὰ κατὰ ποῖον μέρη, τὰ ὅποια εἶναι ἀποτελέσματα ἀναλύσεώς τῆς ἀπὸ μιᾶς δηλ. τραγωδίας δὲν μπορούμε νὰ ἀποχωρίσωμε μῦθο, γλώσσα, μουσική, ἰδέες κλπ. ὡς αὐτοτελῆ μέρη, μπορούμε ὁμοίως νὰ ἀποχωρίσωμε τὸ ἀ' ἐπεισόδιον, τὸ γ' στάσιμον, τὸν πρόλογον κλπ. Τὰ κατὰ ποσὸν μέρη τῆς ἀρχαίας τραγωδίας εἶναι δύο: τὸ διαλογικὸ καὶ τὸ χορικόν. Τὸ διαλογικὸ ὑποδιαιρεῖται εἰς πρόλογον, ἐπεισόδιον καὶ ἔξοδον, τὸ χορικὸ εἰς παράδον καὶ στάσιμα.

Πρόλογος ὀνομάζεται τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς τραγωδίας τὸ ὁποῖον προηγεῖται τῆς εἰσόδου τοῦ χοροῦ, δηλ. τῆς παρόδου. Σημαίνει ὄχι τὸ πρὸ τοῦ κυρίως λόγου μέρος (σημασία ποῦ ἔχει ἡ λέξις σήμερα), ἀλλὰ τὸν πρῶτον λόγον τοῦ ἠθοποιοῦ, καὶ εἶναι τὸ νεώτερον ἀπὸ τὰ μέρη, ὅπως ὑποδηλώνει ὁ Ἄριστοτέλης (*Ποιητ.* V, 3). Τὸ παλαιότερον σωζόμενον ἔργο τοῦ Αἰσχύλου, οἱ Πέρσες, δὲν ἔχει πρόλογο. Ἐπεισόδιον λέγεται τὸ διὰ τῆς ἐπεισόδου (Οἰδ. Κολ. 730), τῆς ἐκ νέου δηλ. ἐμφανίσεως ἐνὸς προσώπου, προκαλούμενον μέρος. Ἀντιστοιχεῖ σ' ὅ,τι ἐμεῖς ὀνομάζομε πράξεις. Τὰ ἐπεισόδια ἔχουν στὴν τραγωδίαν μεγάλη σπουδαιότητα, γιατί σ' αὐτὰ ἀναπτύσσεται ἡ

δράση. Ἡ ἔξοδος εἶναι τὸ τελευταῖο μέρος τῆς τραγωδίας κι ἀρχίζει ἀμέσως μετὰ τὸ τελευταῖο στάσιμα.

Στὸ διαλογικὸ μέρος τῆς τραγωδίας ξεχωρίζομε ἐπίσης: α) τοὺς συνεχεῖς λόγους, καὶ β) τίς στιχομυθίες, τὴν ἀνταλλαγὴ δὴλ. λόγων μεταξὺ τῶν ἠθοποιῶν (ὑποκριτῶν) μ' ἓνα στίχο. "Ὅταν ἡ συζήτηση γίνῃ πολὺ ζωηρὴ καὶ τὸ πάθος ἐπιταθῇ, τότε ὁ στίχος κόβεται καὶ σὲ δύο ἢ τρία μέρη (ἀντιλαμβαί). Τὸ συνηθισμένον μέτρο γιὰ τὸ διαλογικὸ μέρος εἶναι τὸ ἰαμβικὸ τρίμετρο καὶ σπανιότερα (ιδίως στὸν Αἰσχύλο) τὸ τροχαϊκὸ τετράμετρο, ποὺ ἦταν τὸ μέτρο τῶν πρώιμων δραμάτων.

Τοῦ χορικοῦ μέρους πάροδος λέγεται τὸ πρῶτο τραγούδι ποὺ τραγουδοῦσε ὁ χορὸς ὅταν ἔφτανε στὴν ὀρχήστρα, καὶ στάσιμα ἐκεῖνα ποὺ τραγουδοῦσε μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐπεισοδίων τῆς τραγωδίας, ἀφοῦ εἶχε λάβει θέση (στάσιν, ἀπ' αὐτὸ τὸ ὄνομα) στὴν ὀρχήστρα. Τὰ τραγούδια τοῦ ὁ χορὸς συνώδευε καὶ μὲ χορευτικὲς κινήσεις ποὺ στὴν πάροδο ἦταν ζωηρότερες, στὰ στάσιμα ἡρεμότερες. Ὁ χορὸς μερικὲς φορὲς τραγουδᾷ καὶ σύντομα τραγούδια, τὰ λεγόμενα ὑπορχήματα, τὰ ὁποῖα συνοδεύει μὲ ζωηρὲς χορευτικὲς κινήσεις.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μεγάλα αὐτὰ χορικά μέρη ὑπάρχουν στὴν τραγωδίαν καὶ ἄλλα μικρότερα αὐτὰ εἶναι: α) Τὰ ἀπό σκηνης μέλη, μονωδίες δὴλ. ἡ διωδίες τῶν ἠθοποιῶν (τὸ παλαιότερο παράδειγμα Πρ. μ. Δεσμ. 88 - 127 καὶ 562 κ.έ.) καὶ β) Οἱ κομμοὶ (ὠνομάστηκαν ἔτσι γιὰτι αὐτοὶ ποὺ θορηνοῦσαν ἐκόπτοντο, χτυποῦσαν δὴλ. τὸ στήθος τους), τὰ ἀμυβαῖα δὴλ. θρηνητικὰ ἄσματα μεταξὺ χοροῦ καὶ ἑνὸς (παλαιότερο παράδειγμα Πέρσαι 908 - 1076) ἢ δύο ἠθοποιῶν (παλαιότερο παράδειγμα Χοηφόροι 306 κ.έ.). Οἱ κομμοὶ συνήθως ὑπάρχουν στὴν ἔξοδο. Τὰ ἀπό σκηνης μέλη ἔχουν ἰδιαιτέρη θέση στὶς τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη στὶς ὁποῖες ἐκτοπίζονται σιγὰ σιγὰ τὰ χορικά. Τὸ πρᾶγμα συνδέεται μὲ τὴ βαθμιαία ἐνίσχυση τῆς σημασίας τῶν ἠθοποιῶν καὶ αἰδῶν.

Ἡ ἔκτασις τῶν χορικῶν ποικίλλει. Στὸν Αἰσχύλο κατὰ κανόνα τὰ χορικά εἶναι μακρὰ μὲ πολλὰ ζεύγη στροφῶν καὶ ἀντιστροφῶν ποὺ χωρίζονται ἀπὸ τίς ἐπιωδοὺς. Στὸν Εὐριπίδη, ὅπως εἶπαμε, τὰ χορικά περιορίστηκαν, τὰ στάσιμα μάλιστα συνδέονται τόσο χαλαρὰ μὲ τὴν πρᾶξιν ποὺ ὁ χορὸς μπορούσε νὰ τὰ τραγουδήσῃ καὶ στὰ διαλείμματα γι' αὐτὸ λέγονται ἐμβόλιμα.

Τὰ κατὰ ποσὸν μέρη μιᾶς τραγωδίας εἶναι συνήθως ἐννέα, πέντε διαλογικὰ καὶ τέσσερα χορικά (πρόλογος, πάροδος, ἀ' ἐπεισόδιον, ἀ' στάσιμα, β' ἐπεισόδιον, β' στάσιμα, γ' ἐπεισόδιον, γ' ἐπεισόδιον) καμμιὰ φορὰ ὅμως, ὅπως στὸν «Οἰδίποδα Τύραννον», εἶναι ἑνδεκά (4 ἐπεισόδια, 4 στάσιμα, πρόλογος, πάροδος, ἔξοδος) ἢ καὶ μονάχα ἑπτὰ (2 ἐπεισόδια, 2 στάσιμα, πρόλογος, πάροδος, ἔξοδος), ὅπως στὴν «Ἡλέκτρα» τοῦ Εὐριπίδη. Ὅταν, στὰ μεταγενέστερα χρόνια, τὰ χορικά παραλείφθηκαν, γεννήθηκε τὸ πεντάπρακτο θεατρικὸ ἔργον. Καὶ τὸ μῆκος τῶν χορικῶν καὶ τῶν ἐπεισοδίων ποικίλλει.

Τὰ μέτρα τοῦ χορικοῦ μέρους τῆς τραγωδίας εἶναι τὰ ποικίλα μέτρα τῆς λυρικήσ ποιήσεως: δοχμιακά (υ -- υ --), τροχαϊκά, ἀναπαιστικά συστήματα, δακτυλοεπίτριτοι κλπ.

ΟΙ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΟΙ ΤΡΑΓΙΚΟΙ

Πολύ λίγα γνωρίζομε γιά τοὺς παλαιότερους τραγικούς. Τοῦ Ἐπιγένη ἀπὸ τῆ Σικυώνα ξέρομε μονάχα τὸ ὄνομα. Χωρὶς ἀμφιβολία ἦταν ἕνας ἀπ' ἐκείνους ποὺ εἰσήγαγαν τὸ διθύραμβο καὶ στῆ λατρεία τῶν ἡρώων. Ἡ Σοῦδα τὸν ὀνομάζει «πρῶτο συγγραφέα τραγωδιῶν». Ὁ Θέσπις, τὸν ὁποῖο ἡ παράδοση θέλει πατέρα τῆς τραγωδίας, ἀκμάζει κατὰ τὸ 534 π.Χ., ἔτος ἐπίσημης καθιέρωσης τῶν τραγικῶν ἀγῶνων στὴν Ἀθήνα. Ἐπαιζε τίς ὑποτυπώδεις τραγωδίες του πηγαίνοντας στὰ διάφορα χωριά τῆς Ἀττικῆς καὶ ἀπ' αὐτὸ πλάστηκαν οἱ μεταγενέστερες διηγήσεις γιά τὸ «ἄρμα» του καὶ τὸν θίασό του. Δὲν ἔχομε τίποτε ἀπὸ τὸ ἔργο του. Ὁ Ἀθηναῖος Χοιρίλλος (περίπου 550 - 480 π.Χ.) φαίνεται ὅτι ἦταν πολὺ παραγωγικὸς (ἔγραψε 160 δράματα κατὰ τῆ Σοῦδα). Ἀπὸ τὰ ἔργα του δὲν ἔχει διασωθῆ τίποτε. Ὁ Πρατίνος (ἀκμ. γύρω στὸ 515 π.Χ.), ἀπὸ τὸν Φλιούντα τῆς Πελοποννήσου, θεωρεῖται ὁ ἀναμορφωτῆς τοῦ σατυρικοῦ δράματος κι ἐκεῖνος ποὺ τὸ εἰσήγαγε στὴν Ἀθήνα. Κατὰ τῆ Σοῦδα ἔγραψε 32 σατυρικά δράματα καὶ 18 τραγωδίες. Κι αὐτοῦ δὲν ἔχομε τίποτε.

Γιά τὸν Φρόνιχο τὸν Ἀθηναῖο, λίγο παλαιότερο ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο (τὸ πρῶτο του ἔργο γράφηκε γύρω στὸ 510 π.Χ.), ἔχομε ἕνα στίχο τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ μιὰ μαρτυρία τοῦ Ἡρόδοτου, κολακευτικά καὶ τὰ δύο γι' αὐτόν. Ὁ Ἀριστοφάνης (Ὁρνήθης 750) μιλάει γιά τὴν «ἀμβροσία» τῶν μελωδιῶν τοῦ Φρόνιχου, ποὺ «σάν μέλισσα ἐπαιρνε τὸ χυμὸ ἀπὸ τὰ λουλούδια καὶ τραγουδοῦσε πάντα μὲ γλυκιὰ φωνή». Ὁ Ἡρόδοτος (VI, 21) διηγεῖται ὅτι ἡ τραγωδία τοῦ Φρόνιχου Μιλήτου ἄλωσις, ποὺ ποιήθηκε κατὰ τὸ 492 π.Χ., δυὸ δηλ. χρόνια μετὰ τῆ συμφωνία, ἔκαμε τοὺς θεατῆς νὰ κλάψουν. Οἱ Ἀθηναῖοι ἀπαγόρεψαν τὴν ἐπανόληψή τοῦ ἔργου καὶ τιμώρησαν τὸν ποιητῆ μὲ πρόστιμο, γιὰ τὸς θύμισε «οἰκεῖα κακά». Μία ἄλλη του τραγωδία, οἱ Φοίνισσες, τοῦ ἔδωσε τὴ νίκη τὸ 476 π.Χ. Τὸ ἔργο εἶχε παρόμοια ὑπόθεση μὲ τοὺς Πέρσες τοῦ Αἰσχύλου. Τὸν τίτλο του τὸν ὀφείλει στὸ ὅτι τὸν χορὸ ἀποτελοῦσαν γυναῖκες ἀπὸ τὴν Φοινίκη. Φαίνεται λοιπὸν πῶς ὁ Φρόνιχος ἦταν ἀξιόλογος ποιητῆς. Ἀπὸ τὰ ἔργα του ἔχομε μικρὰ ἀποσπάσματα.

Οἱ τρεῖς μεγάλοι ἀττικοὶ τραγικοὶ ποιητῆς, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἔχομε 34 δράματα σχεδὸν ἀκέρια καὶ ἀρκετὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἄλλα, εἶναι ὁ Αἰσχύλος, ὁ Σοφοκλῆς καὶ ὁ Εὐριπίδης.

ΑΙΣΧΥΛΟΣ (525 - 456 π.Χ.)

Βίος. Ὁ Αἰσχύλος, γιὸς τοῦ Εὐφορίωνα, ἦταν εὐπατριδής. Γεννήθηκε τὸ 525 π.Χ. στὴν Ἐλευσίνα, κατοικοῦσε ὁμοῦ στὴν Ἀθήνα,

γι' αυτό λέγεται 'Αθηναίος. Στους περσικούς πολέμους πολέμησε γενναία στον Μαραθώνα και την Σαλαμίνα. Τὰ ἔνδοξα αὐτὰ περιστατικά τῆς ζωῆς του θύμιζε καὶ τὸ ἐπίγραμμα πού, ὅπως λέγεται, εἶχε συνθέσει ὁ ἴδιος γιὰ νὰ χαραχτῆ στὸν τάφο του:

Αἰσχύλον Εὐφορίωνος Ἀθηναῖον τότε κεῖθαι
 μῆμα καταφθίμενον πυροφόροιο Γέλας
 ἀλκῆν δ' εὐδόκιμον Μαραθῶνιον ἄλλος ἂν εἶποι
 καὶ βαθυχαιτήεις Μῆδος ἐπιστάμενος.

Θρεμμένος μὲ τὸν Ὀμηρο, μεγαλωμένος κοντὰ στὸ ἱερὸ τῶν δύο ἔλευσιναικῶν θεοτήτων, τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης, μυημένος πιθανώτατα στὴν ἔλευσιναικὴ λατρεία, νωρὶς εἶχε τὴ φιλοδοξία νὰ πάρῃ μέρος στοὺς τραγικούς ἀγῶνες· τὴν πρώτην του ὁμῶς νίκη κέρδισε μονάχα στὰ 484 π.Χ. Ἀπὸ τότε κι ἔπειτα γνώρισε πολλοὺς θριάμβους. Συνολικὰ κέρδισε δεκατρεῖς πρώτες νίκες.

Πρῶτος αὐτὸς χρησιμοποίησε καὶ δεύτερο ἡθοποιό, ἐνῶ ὁ Φρόνιχος ἔμεινε εὐχαριστημένος μὲ τὸν ἕνα, κι ὁ ἴδιος ἐπίσης εἰσήγαγε τὶς μεγαλοπρεπεῖς ἐνδυμασίες τῶν ἡθοποιῶν. Ἡ δόξα του ἔφθασε ὡς τὴ Σικελία. Ἐπειτα ἀπὸ πρόσκληση τοῦ τυράννου Ἰέρωνα πῆγε στὶς Συρακοῦσες. Γύρισε στὴν Ἀθήνα ὅπου παρουσίασε σὲ τραγικούς ἀγῶνες μιὰν εἰκοσάδα τετραλογιῶν καὶ στεφανώθηκε δώδεκα φορές. Εἶδε τὶς πρώτες τραγωδίες τοῦ Σοφοκλῆ καὶ νικήθηκε ἀπ' αὐτὸν στὰ 468. Τὴν τελευταία του νίκη τὴν κέρδισε μὲ τὴν Ὀρέστεια (458). Πέθανε δυὸ χρόνια ἀργότερα στὴ Γέλα τῆς Σικελίας.

*Εργα. Ἀπὸ τὰ 79 δράματα πού ἡ παράδοση λέει ὅτι ἔγραψε ὁ ποιητῆς (ἡ Σοῦδα τ' ἀνεβάζει σὲ 90) ἔχομε ἀκέρια σήμερα μονάχα ἑπτὰ καὶ πολὺ μικρὰ ἀποσπάσματα σὲ παπύρους ἀπὸ μερικὰ ἄλλα. Αὐτὰ πού σώθηκαν πιθανὸν ἀντιπροσωπεύουν μιὰ «θεατρικὴ ἐπιλογὴ» πού εἶχε γίνεи ἤδη στὴν ἀρχαιότητα καὶ πού ἀντιγραφόμενη ἔφθασε ὡς ἐμᾶς. Μπορεῖ νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς πὼς τὰ ἔργα αὐτά, ἀφοῦ ἀποτελοῦν ἐπιλογή, εἶναι τὰ καλύτερα τοῦ Αἰσχύλου, τουλάχιστο κατὰ τὴν κρίση τῶν ἀρχαίων.

Ὡς τὸ 1952 οἱ «Ἰκέτιδες» θεωροῦνταν τὸ ἀρχαιότερο σωζόμενο ἔργο τοῦ Αἰσχύλου καὶ τὸ παλαιότερο δράμα πού εἶχαμε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Τὴ χρονιά ὁμῶς αὐτὴ δημοσιεύτηκε ἕνα ἀπόσπασμα παπύρου πού βρέθηκε στὴν Ὀξύρυγχο τῆς Αἰγύπτου, ὑπόλειμμα ἀπὸ μιὰ διδασκαλία, τὰ ἐπίσημα δηλ. ἀποτελέσματα τῶν δραματικῶν ἀγῶνων στὴν Ἀθήνα. Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ λέει ὅτι ὅταν στὴν Ἀθήνα ἄρχοντας ἦταν ὁ Ἀρ.... (τὰ ὑπόλοιπα γράμματα εἶναι κατεστραμμένα) ὁ Αἰσχύλος πῆρε τὸ πρῶτο βραβεῖο μὲ τὴν τριλογία «Δαναΐδες» στὴν ὁποία ἀνήκουν οἱ «Ἰκέτιδες» (οἱ ἄλλες δύο τραγωδίες ἦταν οἱ «Αἰγύπτιοι» καὶ οἱ «Δαναΐδες»), ὁ Σοφοκλῆς τὸ δεύτερο καὶ κάποιος Μέσατος τὸ τρίτο. Ἄν ἡ πληροφορία αὐτὴ ἀναφέρεται στὴν πρώτη παρουσίαση τῆς τριλογίας — κι αὐτὸ εἶναι τὸ πιὸ πιθανὸ — ἀποκλείεται

ἡ παρουσίαση αὐτὴ νὰ ἔγινε γύρω στὰ 490 π.Χ., ὅπως ὑποθέταμε ἄλλοτε, γιατί τότε ὁ Σοφοκλῆς ἦταν παιδί 5 ἢ 6 χρονῶν· αὐτὸ πρέπει νὰ γινε πολὺ ἀργότερα. Ξέρομε ὅτι ὁ Σοφοκλῆς κέρδισε τὴν πρώτη του νίκη μὲ τὴν πρώτη του ἐμφάνιση στοὺς δραματικούς ἀγῶνες στὰ 468 π.Χ. Ἡ χρονιά ὁμοίως αὐτὴ ἀποκλείεται γιὰ τὶς Ἰκέτιδες μιὰ κι ὁ πάπυρος λέει ὅτι τὴν πρώτη νίκη κέρδισε ὁ Αἰσχύλος. Ἀλλὰ κι ἡ ἐπόμενη χρονιά ἀποκλείεται, γιατί σ' αὐτὴν (467 π.Χ.) νίκησε ὁ Αἰσχύλος μὲ τὴν τριλογία στὴν ὁποία ἀνήκουν οἱ «Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας». Ἔτσι ὡς πιθανώτερη χρονιά παρουσίας τῶν «Ἰκέτιδων» θεωρεῖται τὸ 463 π.Χ., ὅπου ὑπάρχει ὄνομα ἀρχοντα (Ἀρχεδημίδης) ποὺ ταιριάζει μὲ τὰ δυὸ γράμματα ποὺ ἔχομε στὸν πάπυρο (Ἀρ....). Μένει μιὰ δυσκολία: τὸ ἄγνωστο ὄνομα Μέσατος. Τὸ ὄνομα αὐτὸ ἀναφέρεται μονάχα σὲ μιὰ νόθη ἐπιστολὴ τοῦ Εὐριπίδη (γραμμένη πιθ. τὸν 5. μ.Χ. αἰ.) μαζί μὲ τὸ ὄνομα τοῦ λίγο νεώτερου ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη τραγικοῦ ποιητῆ Ἀγάθωνα (τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ τὸ πλατωνικὸ «Συμπόσιο»). Ἄν δώσωμε κάποια πίστη στὴν εἰδηση αὐτὴ τότε ἡ ἀξιολογία τοῦ παπύρου ἐνισχύεται.

Ἀντιρρήσεις στὰ παραπάνω δὲν ἔλειψαν κι ὑπάρχουν φιλόλογοι ποὺ δὲν θεωροῦν τὸ ζήτημα ὀριστικὰ λυμένο. Εἶναι περιεργό ὅτι ἡ ἀπὸ πλευρᾶς ὕφους μὲ σχολαστικότητα ἀνάλυση τῶν ἔργων τοῦ Αἰσχύλου, ποὺ εἶχε κάμει ὁ F. R. Earp τὸ 1948 στὸ ἔργο του «Τὸ ὕφος τοῦ Αἰσχύλου», ἔφερνε πάντα τὶς «Ἰκέτιδες» ὡς τὸ καλύτερο ἀπὸ τὰ ἑπτὰ σωζόμενα.

Παρ' ὅλα αὐτὰ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἀπορρίψῃ κανεὶς τὴν πληροφορία τοῦ παπύρου. Ἔτσι πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ ἀρχαιότερο σωζόμενο ἔργο τοῦ Αἰσχύλου εἶναι οἱ «Πέρσαι» ποὺ διδάχτηκε τὸ 472 π.Χ. Στὴν ἴδια τετραλογία ἀνήκουν κι οἱ τραγωδίαι «Φινεύς» καὶ «Γλαῦκος Ποτυνεύς» καὶ τὸ σατυρικὸ «Προμηθεὺς Πυρκαεὺς». Δεύτερο σὲ ἀρχαιότητα ἔργο εἶναι οἱ «Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας» (οἱ δυὸ ἄλλες τραγωδίαι τῆς τετραλογίας ἦταν «Λαίος», «Οἰδίπους» καὶ σατυρικὸ ἢ «Σφίγξ») ποὺ διδάχτηκε στὰ 467 π.Χ., καὶ μονάχα τρίτο οἱ «Ἰκέτιδες» (οἱ ἄλλες δύο τραγωδίαι τῆς τετραλογίας, ὅπως εἶπαμε, ἦταν «Αἰγύπτιοι» καὶ «Δαναίδες»). σατυρικὸ ἦταν ἡ «Ἀμυμώνη» ποὺ διδάχτηκε τὸ 463 π.Χ. Ἀβέβαιη εἶναι ἡ χρονιά διδασκαλίας τοῦ «Προμηθεὺς Δεσμώτης» (οἱ ἄλλες δυὸ τραγωδίαι τῆς τετραλογίας ἦταν «Προμηθεὺς Πυρφόρος» καὶ «Προμηθεὺς Λυόμενος» ποὺ ἦταν τὸ σατυρικὸ δὲν ξέρομε). Ἡ τριλογία «Ὀρέστεια» («Ἀγαμέμνων», «Χορηφόρος», «Εὐμενίδες») τὸ σατυρικὸ δρᾶμα ποὺ διδάχτηκε μαζί τῆς εἶχε τὸν τίτλο «Πρωτεύς», ἡ ἐκπληκτικὴ αὐτὴ δημιουργία τοῦ ποιητῆ, γιὰ τὴν ὁποία ἔχει εἰπωθῆ πὼς ἴσως εἶναι «τὸ μεγαλύτερο ἐπίτευγμα τοῦ ἀνθρώπινου μυαλοῦ», διδάχτηκε τὸ 458 π.Χ.

Στὴν ἀρχαιότητα ἐπαινοῦσαν πολὺ καὶ τὰ σατυρικὰ δρᾶματα τοῦ Αἰσχύλου ἀπὸ τὰ ὁποία ἀτυχῶς δὲν ἔχομε τίποτε σημαντικὸ. Μιὰν ἰδέα γι' αὐτὰ μποροῦμε νὰ σχηματίσωμε ἀπὸ δυὸ μικρὰ ἀποσπάσματα ποὺ

βρέθηκαν το 1932 και που ανήκουν στο σατυρικό δράμα «Δικτυούλοιο». Αυτά δικαιώνουν τη φήμη του ποιητή.

Σύντομη ανάλυση των τραγωδιών. 1. Οι Πέρσαι δείχνουν την επάνοδο στα Σούσα του ήττημένου Ξέρξη. Η θεμελιώδης ιδέα του δράματος είναι ότι οι θεοί τιμωρούν την αλαζονική συμπεριφορά του ανθρώπου (ύβριν) ή ήττα των Περσών είναι τιμωρία τους από τους θεούς για τα αλαζονικά φρονήματα του ηγεμόνα τους.

2. Οι Έπτά επί Θήβας δείχνουν τον αγώνα για επικράτηση των γιών του Οιδίποδα Έτεοκλή και Πολυνείκη. Η κύρια ιδέα της τραγωδίας είναι ότι η προγονική αμαρτία βαρύνει το γένος και η πατρική κατάρα συντρίβει και αφανίζει τα τέκνα.

3. Οι Ίκέτιδες είναι οι θυγατέρες του Δαναού που έρχονται από την Αίγυπτο μαζί με τον γέρο πατέρα τους στο Άργος για να άποφύγουν το γάμο με τους γιούς του Αιγύπτου, που τις κυνηγούν. Στην τραγωδία αυτή το κύριο δέν είναι ο διάλογος, αλλά ο χορός εκείνο όμως που πιθανώτατα δικαιολογεί την επικράτηση αυτή του χορού είναι το ίδιο το θέμα κι όχι η πρώτη σύνθεσή της, όπως πίστευαν άλλοτε.

4. Ο Προμηθεύς Δεσμώτης είναι η μεσαία τραγωδία της τριλογίας (οι δυο άλλες, που τις αναφέραμε πιο πάνω, χάθηκαν) και δείχνει την τιμωρία του Τιτάνα που έφερε στους ανθρώπους από τον ουρανό, αφού έκλεψε, τη φωτιά και τους διδάξε όλες τις τέχνες. Η κύρια ιδέα της τριλογίας είναι ότι οι μεγάλες και για το καλό της ανθρωπότητας ιδέες οδηγούν στο μαρτύριο.

5. Οι τραγωδίες Άγαμέμνων, Χοηφόροι, Εύμενίδες αποτελούν την τριλογία Όρέστεια. Στην πρώτη τραγωδία περιγράφεται η επάνοδος στο Άργος από την τρωική έκστρατεία του Άγαμέμνονα με πολλά λάφυρα και την αιχμάλωτο Κασσάνδρα. Η σύζυγός του, η Κλυταιμίστρα, τον υποδέχεται με υπερβολικές εκδηλώσεις σεβασμού και αγάπης. Η Κασσάνδρα εν τούτοις, σε μία προφητική έξαρση, προλέγει στο χορό τους φόνους που πρόκειται να γίνουν. Αυτή σφάζεται μαζί με τον Άγαμέμνονα, και η Κλυταιμίστρα και ο Αίγισθος προσπαθούν να δικαιολογηθούν στο χορό για το έγκλημά τους.

Στις Χοηφόρες ο Όρέστης εκδικείται τον πατέρα του σκοτώνοντας τον Αίγισθο και την μητέρα του. Οι Έρινιές όμως τον καταδιώκουν και αναγκάζεται να έλθει στους Δελφούς για να ζητήσει συμβουλή από τον Απόλλωνα, που είχε συστήσει να εκδικηθή τον πατέρα του θανατώνοντας τη μητέρα του. Η τραγωδία άνομάστηκε έτσι από το χορό που αποτελείται από Τρωάδες δούλες και μαζί με την Ήλεκτρα φέρει χοράς (σπονδές) στον τάφο του Άγαμέμνονα.

Στις Εύμενίδες γίνεται κατά πρώτο λόγος για την καταφυγή του Όρέστη στους Δελφούς. Ένώ οι Έρινιές κοιμούνται στο ναό, ο Απόλλων παραγγέλλει στον Όρέστη να φύγει για την Άθινα όπου θα δικαστή. Η ψυχή της Κλυταιμίστρας ζυπνά τις Έρινιές που όρμουν σε καταδιώξή του. Στην Άθινα η Παλλάς Άθηνά όρίζει το δικαστήριο του Άρείου Πάγου να δικάσει τον μητροκτόνο. Οι ψήφοι των δικαστών διχάζονται και ο Όρέστης άθιώνεται με την ψήφο της Άθηνάς. Οι Έρινιές καταπραύνονται (έξευμνίζονται) από την Άθηνά και γίνονται Εύμενίδες (από αυτό το όνομα της τραγωδίας), δηλ. εύνοϊκές στην πόλη.

Χαρακτήρας τῆς ποιήσεως τοῦ Αἰσχύλου.
 Ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τῆς ποιήσεως τοῦ Αἰσχύλου εἶναι τὸ ὕψος. Μεγαλορρήμονας καὶ σκοτεινὸς προτιμᾷ νὰ ἐρμηνεύῃ τὰ ἀγρία πάθη τῆς ψυχῆς, τὸ μῖσος ἢ τὴν ἀλαζονεία, ὄχι τὴν τρυφερότητα. Εἶναι ὁ δραματιστὴς ποὺ μπορεῖ νὰ ζωντανεύῃ τὰ ἀφηρημένα καὶ ὁ στοχαστὴς ποὺ φιλοσοφώντας πάνω στους ἀρχαίους μύθους συνάγει ὑψηλὰ ἠθικὰ διδάγματα. Ἡ ποιήσῃ του ἔχει χαρακτήρα ἔντονα θρησκευτικὸ, ἔθνικὸ καὶ — στὴν πιὸ ὑψηλὴ ἔννοια τῆς λέξεως — φιλοσοφικὸ.

α) Τὸ θρησκευτικὸ πιστεύω τοῦ ποιητῆ. Ὁ Αἰσχύλος ἔχει τὴ θρησκευτικὴ πίστη τοῦ καιροῦ του. Οἱ θεοὶ τοῦ Αἰσχύλου εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ ὀμηρικοὶ θεοί, ἐπιβλητικώτεροι ὅμως καὶ περισσότερο μυστηριώδεις. Πραγματεύεται μὲ σεβασμὸ τοὺς ἀρχαίους μύθους, ὅπου βλέπει κανεὶς συχνὰ νὰ συντρίβωνται οἱ θνητοὶ ἀπὸ ἀμείλικτους θεούς. Αἰσθάνεται παντοῦ τὴ μυστικὴ τους παρουσία καὶ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πῆ πὼς τοὺς παρουσιάζει μὲ τὸ ζῆλο ἐνὸς μύστη τῶν Ἑλευσινίων μυστηρίων.

Αὐτοὶ οἱ θεοὶ εἶναι δυνάμεις σκληρὲς ἀλλὰ δίκαιες. Εἶναι οἱ φύλακες τῶν μεγάλων ἀξιών τῆς ζωῆς· ἐπιβάλλουν στους ἀνθρώπους τὸ ἱερὸ καθήκον τῆς φιλοξενίας (Ἰκέρτιδες)· τιμωροῦν τὴν ἀνθρώπινη ἀλαζονεία (Ὑβριν), ποὺ εἶναι διαστροφή τοῦ πνεύματος καὶ τῆς καρδιάς (Πέρσαι). Ὁ ποιητὴς τοὺς δίνει ἓνα ἠθικὸν χαρακτήρα ποὺ δὲν τὸν ἔχουν στὸν Ὅμηρο. Τοὺς θεωρεῖ ὡς τὰ στηρίγματα τοῦ δικαίου. Ὁ Ἐπεοκλῆς, ποὺ πηγαίνει νὰ ἀναμετρηθῇ μὲ τὸν ἀδελφὸ του Πολυνεΐκη, διακηρύσσει τὴν πίστη του στὴ θεῖα δικαιοσύνη (Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας 670 - 671). Προστατεύουν ἐκείνους ποὺ ἐτέλεσαν κάποιο σκληρὸ καθήκον. Ὁ Ἀπόλλων ὑπερασπίζει τὸν Ὁρέστη, ποὺ μολύνθηκε ἀπὸ ἓνα φρικτὸ ἐγκλημα τὸ ὁποῖο ὅμως ἔκαμε γιὰ νὰ ἐκτελέσῃ τὸ χρέος του, νὰ ἐκδικηθῇ δηλ. τὸν θάνατο τοῦ πατέρα του (Εὐμενίδες).

Πάνω ἀπὸ τοὺς θεοὺς ὑπάρχουν — ὅπως καὶ στὸν Ὅμηρο καὶ στὸν Ἡρόδοτο — δυνάμεις ἀκαθόριστες, ποὺ δὲν εἶναι ἀνθρωπόμορφες, ἢ Ἀνάγκη, ἢ Μοῖρα, ἢ Ἄτη, στίς ὁποῖες ὑποτάσσονται κι οἱ ἴδιοι οἱ θεοί.

Ὁ Προμηθεὺς Δεσμώτης ἀπὸ πρώτη ματιὰ φαίνεται σὰν νὰ ἀποτελῇ ἀντίθεση πρὸς αὐτὸ τὸ πνεῦμα τῆς εὐσεβείας τοῦ Αἰσχύλου. Ἐν τούτοις καὶ στὸ δράμα αὐτὸ ὁ Αἰσχύλος δὲν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν παράδοση. Οἱ παραδομένους κοσμογονίες ἀνάφερναν ὅτι ὁ Δίας ἐχθρόνισε τὸν πατέρα του Κρόνον, ὅτι πολέμησε τοὺς Τιτάνες, ὅτι τιμώρησε τὸν Προμηθεά. Ἀσεβεία θὰ ἦταν νὰ ἀγνοήσῃ αὐτοὺς τοὺς μύθους ἢ νὰ τοὺς εἰρωνευθῇ. Παίροντας γιὰ ἥρωα τοῦ ἔργου του τὸ νικημένο Τιτάνα ὁ Αἰσχύλος, στὰ μάτια τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, δὲν ἦταν ἀσεβής, ὅπως δὲν εἶναι ἀσεβὴς ὁ Milton ὅταν γεμίζει τὸν Χάμενο Παράδεισο μὲ τὴν πελώρια μορφή τοῦ Σατανᾶ.

β) Τὸ ἔθνικὸ του πιστεύω. Σὲ ἀρμονία μὲ τοὺς θεατῆς τῶν τραγωδιῶν του εἶναι ὁ ποιητὴς ὄχι μονάχα μὲ τὴ θρησκευτικὴ του

πίστη αλλά επίσης και με την εθνική του. Οί Πέρσαι αποτελούν την πιο τρανή απόδειξη γι' αυτό. 'Ο Αισχύλος βάζει στο στόμα του ίδιου του νικημένου έχθρου το έγκώμιο του νικητή λαού (Πέρσαι 231 - 236). Και σ' ένα άλλο σημείο του ίδιου δράματος (στίχ. 790 - 792) η σκιά του Δαρείου βεβαιώνει πώς η 'Ελλάδα ποτέ δεν θα νικηθῆ ἀπὸ τοὺς βαρβάρους. Καὶ τὸ ἥθικο συμπέρασμα τὸ βάζει ὁ ποιητὴς στὸ στόμα τῆς σκιάς τοῦ ἴδιου τοῦ βάρβαρου βασιλιά:

..... ἡ περηφάνεια
μεστώνοντας καρποφοραῖε ἰσθμίου στάχου,
ἀποῦθε ὁ πολυδάκρυτος τρυγιέται θέρος.

(Πέρσαι 821 - 822, μετ. Ι. Γρυπάρη)

'Η μεγάλη όμως φιλοπατρία τοῦ ποιητῆ δὲν καταναῖ τυφλὸς σωβινισμὸς· συνδυάζεται με ἕνα βαθύτατο σεβασμὸ πρὸς τὸ νικημένο έχθρὸ· συμμεριζόμαστε τὴν ἀγωνία ἐκείνων ποὺ ἔμειναν στὰ σπίτια τους στὴν Περσία καὶ συνενώνουμε τὸ θρήνο μας με τὸν δικό τους, γιατί αὐτὸς ὑψώνεται στὴ σφαῖρα τοῦ πανανθρώπινου.

γ) Τὸ φιλοσοφικὸ του πιστεύω. 'Ο Αισχύλος ἔχει τὴν τάση νὰ φιλοσοφῆ στὰ γεγονότα τῆς ζωῆς. 'Η ἔγχα τοῦ Ξέρξη εἶναι γιὰ τὸν ποιητὴ ἡ τιμωρία τῆς ἀλαζονείας του καὶ τῆς ἀσέβειάς του. Παρόμοιες ιδέες ὑπάρχουν καὶ στὸν Προμηθεῖα Δεσμώτη καὶ στὴν 'Ορέστεια. Τὰ ἔργα αὐτὰ δὲν εἶχαν μονάχα μεγάλη δραματικὴ ἀξία· ἔθεταν στοὺς 'Αθηναίους τοῦ 5. π.Χ. αἰ. προβλήματα ζωντανὰ καὶ ἐπίκαιρα. Οἱ Προμηθεῖς (τριλογία στὴν ὁποία ἀνήκει καὶ ὁ Προμηθεὺς Δεσμώτης) ἔδειχναν ὅτι τὸ βασίλειο τῆς βίας θὰ τὸ διαδεχθῆ τὸ βασίλειο τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἰσότητος. 'Η 'Ορέστεια ἔβαζε ἐπάνω στὴ σκηνὴ σὲ σύγκρουση τις ἀντίθετες ἀντιλήψεις ποὺ ὑπῆρχαν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ γιὰ τὸ δίκαιο τῆς ἐκδικήσεως. Χωρὶς ἀμφιβολία τὸ δίκαιο αὐτὸ εἶναι ἀκόμη βάρβαρο, ἀφοῦ ἐπιτρέπη τὸν φόνο τῆς μητέρας· μιὰ πιὸ ἀνθρώπινη φωνὴ θὰ ἀκουστῆ στὸν 'Ορέστη τοῦ Εὐριπίδη, ὅπου ὁ Τυνδάρεως θὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ὁ 'Ορέστης θὰ ἔπρεπε νὰ διώξῃ τὴν μητέρα του ἀπὸ τὸ παλάτι καὶ ὄχι νὰ τὴ σκοτώσῃ. 'Αναμφισβήτητα ὅμως στὴν ὅλη τοποθέτηση τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο στὸ ζήτημα αὐτὸ ὑπάρχει μεγάλη πρόοδος. Κάνει διάκριση ἀνάμεσα στὸν φόνο ποὺ τὸν ὑπαγορεύει τὸ πάθος καὶ τὴν τιμωρία ποὺ τὴν ἐπιβάλλει τὸ καθῆκον τῆς ἐκδικήσεως.

'Ο Αἰσχύλος ὡς δραματοουργός. 'Ο Αἰσχύλος δὲν εἶναι μόνο μιὰ δυνατὴ ψυχὴ καὶ ἕνας μεγάλος διανοητής· εἶναι ἐπίσης ἕνας ἔξοχος δραματοουργός. Δίκαια ὁ 'Αριστοτέλης (Ποιητικὴ IV, 13) τὸν θεωρεῖ ὡς τὸν πατέρα τῆς ἀληθινῆς τραγωδίας. 'Η αἰσχύλεια τραγωδία εἶναι θέαμα γεμάτο μεγαλεῖο. 'Η ἔλλειψη τεχνικῶν μέσων μποροῦσε νὰ ἔσχε ἐμπόδιο στὴ σκηνικὴ πραγματοποίηση, ἀλλὰ ἡ γόνιμη φαντασία τοῦ ποιητῆ ἐξουδετέρωνε τις ἐλλείψεις κι ἔδινε τὴ δυνατότητα μιᾶς λαμπρῆς ἐκτέλεσης. 'Η εἴσοδος τοῦ 'Αγαμέμνονα στὴν ὀμώθυμη τρα-

γωδία, ἡ ἀφιξη τῆς Ἀτοσσας στοὺς Πέρσεε, ἡ προσπασσάλωση τοῦ Προμηθέα στὸν Καύκασο, ἡ ἀρχὴ τῶν Εὐμενίδων εἶναι ἔξοχα δραματικά εὐρήματα τοῦ Αἰσχύλου.

Ὁ πυρήνας ὄλων σχεδὸν τῶν ἀρχαίων τραγωδιῶν εἶναι μιὰ μεγάλη συμφορὰ. Ἡ δραματικὴ τέχνη τοῦ Αἰσχύλου δειχνεται μὲ τὴν προπαρασκευὴ τῆς ἀφηγήσεως αὐτῆς τῆς συμφορᾶς, μὲ τὴν δημιουργία τῆς κατάλληλης ἀτμόσφαιρας γιὰ τὴν πλήρη ἀνάπτυξή της, μὲ τὴν ἐπινόηση ἐπεισοδίων ποὺ νὰ βρίσκωνται σὲ ἀρμονία μὲ τὰ ἀρχικά στοιχεῖα.

Τοὺς ἥρωες τῶν τραγωδιῶν τοῦ Αἰσχύλου τοὺς χαρακτηρίζει ὀρμητικότητα καὶ περηφάνεια καὶ τοὺς κινεῖ ἓνα μεγάλο πάθος. Ὁ Προμηθέας εἶναι ὁ περήφανος ἥρωας ποὺ μένει ὡς τὸ τέλος ἀλύγιστος. Ὁ Ἐτεοκλῆς, στοὺς Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβαις, εἶναι ὁ ἀκαμπτος πατριώτης μὲ τὸ ἀγριο ἀδελφικὸ μίσος. Ἡ Κλυταιμῆστρα εἶναι ἡ σκληρὴ καὶ ἐκδικητικὴ γυναίκα. Ὅπως ὁ Ἀριστοφάνης λέει στοὺς Βατράχους (1016 - 18) οἱ ἥρωες τοῦ Αἰσχύλου «πνέουσι δόρυ καὶ λόγχας καὶ λευκοφόρους τρυφαλείας καὶ πλήηκας καὶ κνημίδας καὶ θυμοὺς ἐπταβοείους». Ἀκόμη καὶ τὰ δευτερεύοντα πρόσωπα τῶν ἔργων του ἔχουν μιὰ φυσιογνωμία ξεχωριστὴ ποὺ ἐντυπώνεται βαθιὰ στὴ μνήμη.

Ἡ γλώσσα καὶ τὸ ὕφος. Τὰ λυρικά στοιχεῖα καὶ ἀφθονώτερα εἶναι καὶ μεγαλύτερη σπουδαιότητα ἔχουν στὸν Αἰσχύλο παρὰ στοὺς ἄλλους δύο μεγάλους τραγικούς. Τὰ λυρικά αὐτὰ στοιχεῖα μὲ τὴν ἔξοχη σύνθεσή τους, τίς ἐπιβλητικὲς εἰκόνες τους, τὴν εὐγένεια καὶ τὸ βάθος τοῦ στοχασμοῦ, ἔχουν μιὰν ἀσύγκριτη ὁμορφιά.

Καὶ στοὺς παλιούς εἶχε κάμει ἐντύπωση τὸ ὑψηλὸ καὶ πομπῶδες ὕφος τοῦ Αἰσχύλου. Ὁ Ἀριστοφάνης τὸν ὀνομάζει («κένταυρο τοῦ λόγου»). Ἡ μεγαλοπρέπεια τῆς γλώσσας τοῦ ποιητῆ εἶναι ἀνάλογη πρὸς τὸ μεγαλεῖο τῶν ἡρώων τῶν τραγωδιῶν του. Ἄν ζητήσωμε τὰ στοιχεῖα ποὺ δημιουργοῦν αὐτὴ τὴν ἐντύπωση τοῦ ὑψηλοῦ, τοῦ μεγαλειώδους, θὰ βροῦμε ὅτι εἶναι:

α) Ἡ λυρικὴ πνοή, ποὺ ὑπάρχει ὄχι μόνον στὰ χορικά, ἀλλὰ καὶ στὰ διαλογικὰ μέρη (βλ. λ.χ. τὴν ἐπίκληση τοῦ Προμηθέα πρὸς τὴ Φύση, Πρ. μ. Δεσμ. 88 - 92).

β) Ἡ θρησκευτικὴ καὶ μελαγχολικὴ διάθεση τῶν προσώπων τῶν τραγωδιῶν του (πρβλ. τὰ λόγια τοῦ Ἡφαίστου στὸν Προμηθέα, σὸ ὁμώνυμο δράμα, στίχ. 21 - 27).

γ) Ἡ ἀφθονία τῶν νέων λέξεων, ἰδιαιτέρα τῶν σύνθετων ποὺ ὁ ἴδιος δημιουργεῖ, τῶν χαρακτηριστικῶν ἐπιθέτων (ποικιλείμων νύξ, χρυσεόστολοιμο δόμοι κ.ά.), τῶν πυργωμένων φράσεων, τῶν τολμηρῶν μεταφορῶν, γενικῶς τῶν ἐκφραστικῶν τρόπων ποὺ ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς Βατράχους (στίχ. 940) ὀνομάζει «κομπάσματα καὶ ρήματα ἐπαχθῆ». Ὁ Dindorf παρατήρησε ὅτι στίς σωζόμενες τραγωδίαι τοῦ Αἰσχύλου καὶ στὰ ἀποσπάσματα ὑπάρχουν ἑκατὸ περίπου λέξεις ποὺ δὲν ἀπαντοῦν σὲ ἄλλον ποιητὴ καὶ πεζογράφο.

Συμπέρασμα. Ἐμπνευσμένη ἀπὸ μιὰ δυνατὴ ἐπικὴ πνοή ἡ

τραγωδία του Αισχύλου, σύγχρονου των ενδοξων αγόνων των Ἀθηνων ἐναντίο των βαρβάρων, ἀντανακλιὰ τὸ θρησκευτικὸ καὶ ἔθνικὸ πνεῦμα αὐτῆς τῆς ἡρωικῆς ἐποχῆς. Μὲ διάρθρωση ἀπλή, ἀλλὰ ποὺ δείχνει τὴ συνθετικὴ ἱκανότητα τοῦ ποιητῆ, βάζει στὴ σκηνὴ μεγάλα καὶ ἰσχυρὰ πάθη, χωρὶς πολυπλοκοὺς συνδυασμοὺς τῶν γεγονότων, χωρὶς ψυχολογικὰς λεπτολογίαις καὶ περιπλοκὰς (ατραγωδαὶ ἀπλαῦν). Στους ἄλλοις δύο μεγάλους τραγικούς, ἡ τραγωδία θὰ γίνῃ πρὸς ψυχολογημένη καὶ θὰ ἀποκτήσῃ μεγαλύτερη ποικιλία· ἀλλὰ — ἀκόμη καὶ στὸν συντηρητικὸ Σοφοκλῆ — αὐτὴ δὲν θὰ διατηρήσῃ πιά τὸν χαρακτήρα ἐκεῖνον τῆς τιτανικῆς, τῆς σχεδὸν ἀλαζονικῆς μεγαλοπρέπειας ποὺ εἶχε στὸν μύστη τῆς ἐλευσινιακῆς λατρείας, τὸν μαχητὴ τοῦ Μαραθῶνα καὶ τῆς Σαλαμίνας Αἰσχύλο.

ΣΟΦΟΚΛΗΣ (496 - 406 π.Χ.)

Βίος. Ὁ Σοφοκλῆς γεννήθηκε τὸ 496 π.Χ. στὸν Κολωνὸ τὸν Ἰππιου, ἓνα ἀπὸ τοὺς δήμους τῶν Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος βρισκόταν στὴ θέση ποὺ σήμερα ἔχει τὸ ἴδιον ὄνομα. Ὁ πατέρας του Σόφιλλος, πλούσιος ἐργοστασιάρχης, φρόντισε πολὺ γιὰ τὴ σωματικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ του. Σὲ ἡλικία 15 χρονῶν, ἐπειδὴ ξεχώριζε ἀνάμεσα στοὺς συνομήλικούς του γιὰ τὴν ὀμορφιά καὶ τὴ μουσικὴ του μόρφωση, ὠρίσθηκε ἀρχηγὸς τοῦ χοροῦ τῶν ἐφήβων ποὺ θὰ τραγουδοῦσε καὶ θὰ χόρευε γιὰ τὴ νίκη στὴ Σαλαμίνα. Στὸ θέατρο παρουσιάστηκε πρώτη φορὰ τὸ 468 π.Χ. καὶ ἡ ἐπιτυχία του ἦταν καταπληκτικὴ· νίκησε τὸν Αἰσχύλο καὶ στεφανώθηκε ἀπὸ τὸν Κίμωνα, τὸ γιὸ τοῦ Μιλτιάδη, νικητῆ τῶν Περσῶν στὸν Εὐρυμέδοντα. Αὐτὸ ἦταν ἡ ἀρχὴ τῆς πρὸ σταθερῆς ἐπιτυχίας τοῦ γνώρισε δραματικὸς ποιητῆς. Σὲ τριάντα περίπου δραματικὸς ἀγῶνες στοὺς ὁποίους πῆρε μέρος, 18 φορὲς ἦρθε πρῶτος καὶ τίς ἄλλες δεύτερος· ποτὲ δὲν ἦρθε τρίτος. Ἀγαπητὸς στοὺς Ἀθηναίους, ἔμεινε, σὰν τὸ Σωκράτη, ὅλα του τὰ χρόνια στὴν Ἀθήνα καὶ δὲν πῆγε στὶς αὐλὰς ἡγεμόνων ποὺ τὸν προσκαλοῦσαν, ὅπως ἔκαναν ἄλλοι ποιητῆς. Στὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς πατρίδας του ἔπαιρνε μέρος μὲ μέτρο, ὅπως ὅλοι οἱ καλοὶ πολῖτες τοῦ καιροῦ του. Οἱ συμπολίτες του τὸν ἐξέλεξαν στρατηγὸ μὰζι μὲ τὸν Περικλῆ στὴν ἐκστρατεία ἐναντίο τῆς Σάρμου τὸ 441 - 440 π.Χ. Μία ἐπιγραφὴ λέει πὼς τὸ 443 - 442 π.Χ. ἔγινε ἐλληνοταμία. Μετὰ τὴν καταστροφή στὴ Σικελία, τὸ 413 π.Χ., ἔγινε ἓνας ἀπὸ τοὺς δέκα προβούλους, τοὺς ἄντρες δηλ. ἐκεῖνους ποὺ ἐκλέχτηκαν γιὰ νὰ ἀναδιοργανώσουν τὴν πολιτεία λαβαίνοντας ὑπόψη καὶ τίς ἐπιθυμίες τῶν ὀλιγαρχικῶν.

Ἀπὸ τῆ γυναίκα του Νικιστράτη ἀπέκτησε τέσσερις γιούς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ Ἰοφώντας ἔγραψε τραγωδίες. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἐγγονοὺς του, Σοφοκλῆς ὁ νεώτερος, ὑπῆρξε ἐπίσης τραγικὸς ποιητῆς καὶ αὐτὸς δίδαξε τὸ τελευταῖο ἔργο τοῦ παπποῦ του, τὸν Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῶν, λίγο μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ποιητῆ ποὺ συνέβη πιθανῶτα τὸ φθι-

νόπρω του 406 π.Χ. Είναι πιθανό ό ποιητής, στά τελευταία χρόνια τής ζωής του, να είχε κάποιες οικογενειακές δυσκολίες: ή είδηση όμως ότι ό Ίσφώντας και οι άλλοι γιοί του ζήτησαν να τον θέσουν «υπό άπαγόρευση», ότι τον κατάγγειλαν στους φράτορες «έπί παρανοία» και ότι ό Σοφοκλής διάβασε στους δικαστές, από τον «Οιδίποδα επί Κολωνών», τό χορικό που ύμνει τήν Αθήνα και εκείνοι τότε πείσθησαν πώς ό ποιητής ήταν στά σωστά του, είναι πολύ άμφίβολη, γιατί ό σχεδόν σύγχρονός του Φρύνιχος στό έργο του Μοῦσαι, που παίχτηκε μαζί με τους Βατράχους του Αριστοφάνη στά Αθήναια τό Γενάρη του 405 π.Χ., έγραψε για τό Σοφοκλή: «Μάκαρ Σοφοκλής, ός πολλόν χρόνον βίους | άπέθανεν εύδαίμων, άνήρ δεζιώς, πολλάς ποιήσας και καλάς τραγωδίας | καλώς δ' έτελεύτ' ούδέν ύπομείνας κακόν».

* *Εργα.* Ο Σοφοκλής έγραψε 123 δράματα. Απ' αυτά έχομε σήμερα άκέρια έπτά, τό μισό (372 στίχους) περίπου από τό σατυρικό δράμα *Ίχνευταί*, που βρέθηκε σ' ένα πάπυρο τής Οξυρύγχου και πρωτοδημοσιεύτηκε τό 1912, και μικρότερα άποσπάσματα από μερικά άλλα (λ.χ. τίς τραγωδίες: «Ευρύπυλος», «Οινόμαος», «Ανδρομέδα», «Αχαιών σύλλογος», «Ερμιόνη», «Τηρέυς», τά σατυρικά «Ελένης γάμος», «Ίναχος» κλπ.). Έγραψε επίσης παιάνες και έλεγείες που δέν σώθηκαν.

Από τίς έπτά τραγωδίες που σώθηκαν άκέρειες ή άρχαιότερη φαίνεται πώς είναι ό *Αΐας* (διδάχτηκε μεταξύ 460 και 450 π.Χ.), πολύ κοντά έρχεται ή *Αντιγόνη* (πιθ. διδάχτηκε τό 442 π.Χ.), ακολουθούν αι *Τραχίνιαι* (διδ. πιθ. μεταξύ 438 και 430 π.Χ.), ό *Οιδίπους Τύραννος* (διδ. μεταξύ 429 και 425 π.Χ.), ή *Ηλέκτρα* (διδ. πιθ. μεταξύ 420 και 415 π.Χ.), ό *Φιλοκλήτης* (διδ. 409 π.Χ.) και τελευταία ό *Οιδίπους επί Κολωνών*, που διδάχτηκε, όπως είπαμε, μετά τό θάνατο του ποιητή, πιθανόν τό 401 π.Χ., από τον όμώνυμο έγγονό του.

Σύντομη ανάλυση των τραγωδιών. 1. *Αΐας.* Η άδικη άπόφαση των Αχαιών να δώσουν τά όπλα του Αχιλλέα στον Οδυσσέα έξοργίζει τον Αϊαντα που άποφασίζει να εκδικηθή σκοτώνοντας τους Ατρείδες και τον Οδυσσέα. Η Αθηνά, που προστατεύει τον Οδυσσέα, θλώνει τον νοῦ του Αϊαντα που ρίχνεται στά πόιμνια των Αχαιών πιστεύοντας πώς σφάζει τους έχθρούς του. Σε λίγο συνέρχεται και ντροπιασμένος γι' ό,τι έκαμε αυτοκτονεί. Ο άδελφός του Τεύκρος κι οι δικοί του ετοιμάζονται να τον θάψουν, αλλά οι δυό Ατρείδες ζητούν να τους έμποδίσουν: ό Οδυσσέας όμως, που φθάνει τή στιγμή τής φιλονικίας, όμολογεί ότι ό νεκρός, ύστερα από τον Αχιλλέα, ήταν ό άριστος των Αχαιών κι έτσι πείθει τον Αγαμέμνονα να επιτρέψη τήν ταφή.

2. *Αντιγόνη.* Ο Κρέοντας, άρχοντας των Θηβών, άπαγορεύει τήν ταφή του Πολυνείκη ως προδότη. Η Αντιγόνη άψηφώντας τή διαταγή του Κρέοντα θάφτει τον άδελφό της Πολυνείκη και, όταν ανακαλύπτεται και δηγγήται μπροστά στον άρχοντα, διακηρύσσει ότι πάνω από τό ανθρώπινο δικαιο ύπάρχει τό θεικό στό όποιο έκείνη προτίμησε να ύπακούση. Ο Κρέοντας τήν καταδικάζει να ταφή ζωντανή μη

λαβαίνοντας υπόψη ούτε τις παρακλήσεις του γιου του Αίμονα, μνηστήρα της Ἀντιγόνης, ούτε τις συμβουλές του μάντη Τειρεσία· μόνο ύστερα από την φοβερή μαντεία του Τειρεσία για συμφορές που θα τον βρουν αποφασίζει να επιτρέψει την ταφή του Πολυνείκη και να σώσει την Ἀντιγόνη· αλλά είναι πιά αργά. Ἡ Ἀντιγόνη έχει αυτοκτονήσει και δίπλα της, ύστερα από μιὰ έκρηξη ὀργής ἐναντίο του πατέρα του, αυτοκτονεῖ κι ὁ Αἴμονας· τὸ ἴδιο κάνει και ἡ σύζυγος του Κρέοντα Εὐρυδίκη, όταν μαθαίνει τὸ θάνατο τοῦ παιδιοῦ της. Ὁ Κρέοντας συντριμμένος ἀναγνωρίζει τὴν εὐσέβεια τῆς Ἀντιγόνης και τὴ δική του μαῦρα και εὐχεται νὰ πεθάνη. Οἱ στίχοι 905 - 914 ἄδικα θεωρήθηκαν νόθοι. Εἶναι πολὺ πιθανὴ ἡ ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ τραγωδία μὲ δυὸ ἥρωες (Ἀντιγόνη, Κρέοντα).

3. Τραχίνοι. Ἡ σύζυγος τοῦ Ἡρακλῆ Δηιάνειρα μαθαίνει ὅτι ὁ ἄντρας της νίκησε τὸν βασιλιά τῆς Οἰχαλίας στὴν Εὐβοία Εὐρυτο, ἀλλὰ έχει ἐρωτευθῆ τὴν ὠραία αἰχμάλωτο Ἰόλη, κόρη τοῦ βασιλιᾶ. Γιὰ νὰ τὸν ἀποσπάσει ἀπὸ τὴν ἀντίζηλό της τοῦ στέλνει ἕνα χιτῶνα ποῦ ἦταν ἀλειμμένος μὲ τὸ αἷμα τοῦ κένταυρου Νέσσου κι εἶχε, ὅπως νόμιζε, τὴ δύναμη νὰ κάμη τὸν Ἡρακλῆ νὰ τὴν ἀγαπήσει πάλι. Μόλις ὁμοῦς ὁ ἥρωας φορεῖ τὸν χιτῶνα κατατρῶγεται ἀπὸ τὸ δηλητήριο ποῦ έχει τὸ ροῦχο και πονεῖ φρικτᾶ. Ὄταν τὸ μαθαίνει αὐτὸ ἡ Δηιάνειρα αυτοκτονεῖ και ὁ Ἡρακλῆς παρακαλεῖ τὸ γιό του Ὑλλο νὰ τὸν κάψῃ στὸ βουνὸ Οἶτη γιὰ νὰ γλυτώσει ἀπὸ τοὺς φοβεροὺς πόνους. Ὁ γιὸς ὑπακούει. Ἡ τραγωδία ὠνομάστηκε ἔτσι ἀπὸ τὸ χορὸ ποῦ τὸν ἀπαρτίζουν γυναῖκες ἀπὸ τὴν Τραχίνα τῆς Φωκίδας.

4. Οἰδίπους τύραννος. Λοιμὸς ἐρημώνει τὴ Θήβα και θὰ σταματήσει, σύμφωνα μὲ χρῆσμο ποῦ δόθηκε, μονάχα ὅταν τιμωρηθῆ ὁ φονεὸς τοῦ ἄλλοτε βασιλιᾶ Λαίου. Ὁ Οἰδίπιδας, ποῦ έχει παντρευθῆ τὴ χήρα τοῦ Λαίου και έχει γίνει βασιλιάς τῶν Θηβῶν, προσπαθεῖ νὰ ἀνακαλύψῃ τὸν φονεά. Ἡ ἔρευνα ἀποκαλύπτει: α) ὅτι ὁ φονεὸς τοῦ Λαίου εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Οἰδίπιδας, και β) ὅτι πραγματοποιήθηκε ὁ χρῆσμος ποῦ εἶχε δοθῆ ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα στὸ Λαῖο, γιατί ὁ Οἰδίπιδας σκότωσε τὸν πατέρα του και παντρεύτηκε τὴ μητέρα του. Ἡ Ἰοκάστη ἀπελπισμένη ἀπαγορεύεται και ὁ Οἰδίπιδας, ἀφοῦ τρυπᾶ μέσα στὸ παλάτι μὲ τις περόνες τὰ μάτια του, παρουσιάζεται στὴ σκηνὴ αἰμόφυρος, τυφλός, γιὰ νὰ καταραστῆ τὴ φρικτὴ μοῖρα του. Θεωρεῖται ὡς ἡ πιὸ ὑποδειγματικὴ τραγωδία τῆς ἀρχαιότητος. Τὸ κύριο της νόημα πιθανώτατα εἶναι, πῶς ὁ ἄνθρωπος κάνει καλὰ ὅταν σκύβῃ ταπεινὰ ἐμπρὸς στὴ μοῖρα του, ἀλλὰ ἐνεργεῖ ἥρωικά ὅταν ὁρμᾶ κατεπάνω της και κατασυντρίβεται.

5. Ἡλέκτρα. Ὁ Ὀρέστης ἐπιστρέφει ἀγνωρίστος στὶς Μυκῆνες μὲ τὸν παιδαγωγὸ του και τὸν Πυλάδη γιὰ νὰ ἐκδικηθῆ τὸν θάνατο τοῦ πατέρα του. Ὁ παιδαγωγός, μεταμφιεσμένος σὲ ἀγγελιοφόρο ἀπὸ τὴ Φωκίδα, ἀναγγέλλει σὲ τὸν Αἰγισθο και στὴν Κλυταιμῆστρα τὸ θάνατο τοῦ Ὀρέστη σὲ ἀρματοδρομία στὰ Πύθια. Ἡ Ἡλέκτρα θρηνεῖ γι' αὐτὸ, ἐνῶ ἡ Κλυταιμῆστρα και ὁ Αἰγισθος χαίρονται γιατί ἀπαλλάχτηκαν ἀπὸ τὸ γιό τοῦ Ἀγαμέμνονα. Ὁ Ὀρέστης κατόπι φανερώνεται στὴν Ἡλέκτρα και μὲ τὴ βοήθεια και τοῦ Πυλάδη ἐκτελοῦν τὸ χρέος ποῦ πιστεύουν πῶς ἔχουν, δηλ. τὴν ἐκδίκηση τοῦ θανάτου τοῦ πατέρα τους. Παρόμοια ὑπόθεση πραγματεύθηκαν και ὁ Αἰσχύλος στὶς Χοηφορές και ὁ Εὐριπίδης στὴν Ἡλέκτρα του, ποῦ θεωρεῖται μεταγενέστερη τῆς σοφόκλειας.

6. Φιλοκτήτης. Ὁ Νεοπτόλεμος και ὁ Ὀδυσσεύς ἐρχονται στὴ Λήμνο, ὅπου ἀφημένος ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, ὅταν ἐξεστράτευσαν ἐναντίο τῆς Τροίας, ζῆ ὁ Φι-

λοκτήτης, για να του αρπάξουν το τόξο και τα βέλη του 'Ηρακλή που τα έχει ο ήρωας και χωρίς τα όποια, σύμφωνα μ' ένα χρησμό, δεν θα μπορούσαν οι Έλληνες να κυριεύσουν την Τροία. 'Ο Νεοπτόλεμος με δόλο του τα άποσπᾶ, ἀλλὰ συγκινημένος ἀπὸ τὴ δυστυχία καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη πού του δείχνει ὁ ἥρωας μετανιώνει, τοῦ ἀποκαλύπτει τὴν ἀπάτη καὶ εἶναι ἐτοιμος νὰ του ξαναδώσῃ τὰ ὄπλα· ἐμφανίζεται ὁμοῦς ὁ 'Οδυσσεύς πού τὸν ἐμποδίζει νὰ τὸ κάμῃ καὶ τὰ πράγματα περιπλέκονται. Τὴ λύση τὴ δίνει ὁ 'Ηρακλῆς πού παρουσιάζεται ὅπως οἱ «ἀπὸ μηχανῆς» θεοὶ στὶς τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδου, καὶ διατάζει τὸν Φιλοκτήτη νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν 'Οδυσσεύα καὶ τὸ Νεοπτόλεμο στὴν Τροία.

7. Οἱ δίδιπους ἐπὶ Κολωνῶ. 'Ο Οἰδίποδας, τυφλὸς πιά, χειραγωγούμενος ἀπὸ τὴν κόρη του 'Αντιγόνη, φθάνει στὸν Κολωνὸ τῶν Ἀθηνῶν καὶ ζητᾶ φιλοξενία ἀπὸ τὸ Θησέα. Σὲ ἀντάλλαγμα θὰ κληροδοτήσῃ στὴν Ἀττικὴ τὸ σῶμα του τὸ ὅποιο, σύμφωνα μὲ ἕνα χρησμό, θὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν εὐτυχία τῆς χώρας πού θὰ τὸ ἔχη. Μάταια ὁ βασιλιάς τῶν Θηβῶν Κρέοντας προσπαθεῖ νὰ ἀρπάξῃ τὸν Οἰδίποδα· μάταια ὁ Πολυνείκης, πού ἐτοιμάζεται νὰ βαδίσῃ ἐναντίον τῶν Θηβῶν, ζητᾶ τὴν ὑποστήριξή του· ὁ Οἰδίποδας ἀπαρνιέται τὴν πατρίδα πού τὸν ἐδίωξε καὶ καταριέται τοὺς ἀχάριστους γιουὺς πού τὸν ἐγκατέλειψαν. Προαισθανόμενος ὅτι ἐφθασε τὸ τέλος του μπαίνει στὸ ἱερὸ ἄλσος τῶν Εὐμεινίδων καὶ καλεῖ τὸ Θησέα γιὰ νὰ δείξῃ, σ' αὐτὸν μόνο, τὸ θαυμαστὸ τρόπο τοῦ θανάτου του. Μέσα σὲ βροντὲς καὶ ἀστραπὲς ὁ ἥρωας γίνεται ἀφαντος. 'Ο χτυπημένος τόσο φοβερὰ ἀπὸ τοὺς θεοὺς Οἰδίποδας εἶναι ἕνας διαλεχτὸς πού οἱ θεοὶ θὰ τὸν πάρουν κατὰ θαυμαστὸ τρόπο κοντὰ τους.

8. Τὸ σατυρικὸ δρᾶμα Ἰχνευταί, πού, ὅπως εἴπαμε παραπάνω, σώθηκε κατὰ τὸ ἥμισυ περίπου, ἔχει τὴν ἀκόλουθη ὑπόθεση: 'Ο Ἐρμῆς μόλις γεννήθηκε ἔκλεψε τὸ βόδια τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ τὰ ἔκρυψε στὴ σπηλιά του, στὸ βουνὸ Κυλλήνη. 'Ο Σιληνὸς καὶ οἱ Σάτυροι ἀναζητώντας τὰ ἰχνη (ἀπ' αὐτὸ ὁ τίτλος τοῦ δράματος Ἰχνευταί) τοῦ κλέφτη φθάνουν στὴ σπηλιά τοῦ Ἐρμῆ καὶ τὸν βρίσκουν νὰ παίζει τὴ λύρα πού ὁ ἴδιος ἐπινόησε. Τὸ τέλος λείπει.

Ὁ χαρακτήρας τοῦ ποιητῆ. Ἡρεμῆ αὐτοκυριαρχία, εὐγένεια καὶ καλωσύνη φαίνεται πὼς ἦταν τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ Σοφοκλῆ. 'Ο Ἀριστοφάνης στοὺς Βατράχους του, πού παίχτηκαν τὸ Γενάρη τοῦ 405 π.Χ. λίγους μῆνες μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Σοφοκλῆ, λέει (στίχ. 82) πὼς ἐκεῖνος ἦταν «εὐκόλος στὸν ἐπάνω κόσμον, εὐκόλος στὸν κάτω» («ὁ δ' εὐκόλος μὲν ἐνθάδ' εὐκόλος δ' ἐκεῖ»). Ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλες εἰδήσεις πού ἔχομε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα συμφωνοῦν σ' αὐτό. Κι αὐτὴ ἡ ἡρεμία, ἡ εὐγένεια, ἡ ἰσορροπία καὶ τὸ μέτρο φανερώνονται ὁλοκάθαρα στὸ ἔργο πού μᾶς ἄφησε.

Οἱ θερησκευτικὲς καὶ ἠθικὲς ιδέες του. 1. Ἡ ἀντίληψή του γιὰ εὐθύνη καὶ καταλογισμό. 'Ο Σοφοκλῆς εἶναι ἕνας Ἀθηναῖος τοῦ 5. π.Χ. αἰώνα, μυαλὸ φωτεινὸ, ἱκανὸ νὰ συλλάβῃ ἠθικὲς ιδέες, πού μοιάζουν πολὺ μὲ τίς δικές μας, καὶ νὰ τίς ἐκφράσῃ μὲ δύναμη καὶ καθαρότητα. Καταλαβαίνει ὅτι ἡ ὁποιαδήποτε πράξη δὲν μπορεῖ νὰ κριθῆ σωστά, ἂν δὲν εἶναι γνωστὰ τὰ βαθύτερα κίνητρα, ἡ ἔσωτερικὴ διάθεση, ἡ γνώση ἢ ἡ ἀγνοία ἐκεῖνου πού ἐνεργεῖ τὴν

πράξη. Κανονικά πράξη που εκτελείται από άγνοια δεν πρέπει να δημιουργήσει ευθύνη. Στόν μύθο του Οιδίποδα πρώτος ο Σοφοκλής εισάγει την ιδέα αυτή:

Καίτοι πῶς ἐγὼ κακὸς φύσιν,
ὅστις παθὼν μὲν ἀντέδρων, ὥστ' ἐφρονῶν
ἔπρασσαν οὐδ' ἂν ὦδ' ἐγιγνόμεν κακός;
Νῦν δ' οὐδ' ἐν εἰδῶς ἰκόμην ἐν ἰκόμην.

(Οιδ. Κολ. 270 - 273)

Ὁ Οιδίποδας στους στίχους αυτούς υποστηρίζει πῶς ὄχι μονάχα γιατί ἀπὸ ἄγνοια ἔκαμε ὅ,τι ἔκαμε δὲν ἔπρεπε νὰ τιμωρηθῆ τόσο σκληρά, ἀλλὰ ἀκόμη, καὶ γιατί «πρῶτα ἔπαθε καὶ ὕστερα ἀνταπόδωσε τὸ κακό», πρῶτα δηλ. οἱ γονεῖς του τοῦ ἔκαμαν κακό, ἐχέτοντάς τον στόν Κιθαίρωνα γιὰ νὰ πεθάνη, καὶ ὕστερα ἐκεῖνος — καὶ μάλιστα χωρὶς νὰ ξέρη — ἀνταπόδιδε τὸ κακό. Γιὰ τοὺς ἀρχαίους ἐκεῖνος πού ἀνταπόδιδε τὸ κακό δὲν ἦταν ἔνοχος· ἔνοχος ἦταν ἐκεῖνος πού ἄρχιζε πρῶτος. Πρέπει νὰ ἔλθῃ ὁ Σωκράτης γιὰ νὰ ἀκουστῆ ἡ φωνὴ πῶς ἡ ιδέα τῆς ἐκδικήσεως εἶναι ἀξιοκατάκριτη.

Στὴν Ἀντιγόνη ὁ ποιητὴς βεβαιώνει τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἄγραφου ἠθικοῦ νόμου ἀνώτερου τῶν ἀδικῶν διαταγῶν τῶν τυράννων. Ἡ εὐγένεια τοῦ Νεοπτόλεμου (στόν Φίλοκλήτη), ἡ εὐσέβεια τῆς Ἀντιγόνης στό ὁμώνυμο ἔργο, μαρτυροῦν τὴ σωστὴ του ἀντίληψη γιὰ τὸ καθῆκον καὶ τὴν ἠθικὴ εὐαισθησία του.

2. Ὁ σεβασμὸς τοῦ πρὸς τίς μυθικὲς παραδόσεις. Μιὰ συνείδηση τόσο λεπτὴ ἀσφαλῶς θὰ εἶχε προσκρούσει στό ἠθικὸ καὶ θρησκευτικὸ περιεχόμενο πολλῶν μύθων ὅμως στό ἔργο τοῦ ποιητῆ τίποτε δὲν ὑπάρχει πού νὰ τὸ δείχνῃ αὐτό. Ἀντίθετα ὀλόκληρο διαπνέεται ἀπὸ ἓνα βαθύ σεβασμὸ πρὸς τίς μυθικὲς παραδόσεις τοῦ ἔθνους του. Οἱ σαρκασμοὶ πού καμμιὰ φορὰ συναντοῦμε (λ.χ. στόν Οἶδ. Τύραννο) γιὰ τοὺς χρησμούς καὶ τοὺς μάντεις εἶναι βαλμένοι στό στόμα ἀλαζονικῶν ἢ ἀδιάφορων ἠθικὰ προσώπων, ὅπως λ.χ. ἡ Ἰοκάστη, πού γίνονται ἔτσι ἔνοχα ὕβρεις καὶ τιμωροῦνται.

Οἱ τραγωδίαι τοῦ Σοφοκλῆ μετὰ τὴν συντριβὴ ἢ ἀνύψωση τῶν ἡρώων τους ἀπὸ τὴν ἀνεξέλεγκτὴ δύναμη τῶν θεῶν, παρουσιάζαν στόν ἀρχαῖο θεατῆ τὴν παντοδυναμία τῶν θεῶν καὶ τὸν διδασκαν νὰ ἐγκαρτερῆ καὶ νὰ δοξολογῆ μετὰ ταπεινώση τὸ τρομερὸ μεγαλεῖο τους.

3. Ἡ πίστις τοῦ στὴ θεϊκὴ δικαιοσύνη. Ὁ ποιητὴς δὲν σέβεται μόνο τίς παραδόσεις· ἀγωνίζεται νὰ τίς συμβιβάσῃ μετὰ τίς ἀπαιτήσεις τῆς συνειδήσεώς του. Ἄν ἡ σκοτεινὴ δύναμη πού ὀδηγεῖ στὴν καταστροφὴ τὸν Οἶδίποδα μᾶς ἐμπνέῃ ἓνα εἶδος «ἰεροῦ τρόμου», ὁ ἥρωας ἔχει ἀργότερα τὴν ἀμοιβή του: στόν Οἶδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ, ξεπλυμένος ἀπὸ τὸν ρύπο, γίνεται πηγὴ εὐλογιῶν γιὰ κείνους πού τὸν δέχονται. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἔργο φανεράνει τὴν πεποίθησιν τοῦ ποιητῆ στὴ δικαιοσύνη τῶν θεῶν: κάποτε, σ' αὐτὴ τὴ ζωὴ, οἱ θεοὶ

θά ανταμείψουν τὸν ἄθωο πού δοκιμάστηκε. Ἡ Ἀντιγόνη μὲ τὴν τιμωρία τοῦ Κρέοντα δείχνει ἐπίσης τὸ θρίαμβο τῆς θεϊκῆς δικαιοσύνης: οἱ θεοὶ εἶναι μὲ τὸ μέρος τῆς νεαρῆς κόρης. Ἡ ἀσυμφωνία μεταξύ τῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων καὶ τῶν ἀπαιτήσεων τῆς ἠθικῆς, πού τόσο θά σκανδαλίω τὸν Εὐριπίδη, δὲν τάραξε καθόλου τὴ γαλήνη τῆς ψυχῆς τοῦ Σοφοκλή.

Ὁ Σοφοκλῆς ὡς δραματογράφος. Ὁ Σοφοκλῆς εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα δραματικὸς ποιητής. Πρέπει στὸ θεατρικὸ του ἔργο λιγώτερο νὰ ζητήσουμε τὴν ἔκφραση τῶν πεποιθήσεών του — πού χωρὶς ἀμφιβολία ἦταν οἱ ἴδιες μὲ τὶς πεποιθήσεις τῶν μορφωμένων ἀλλὰ καὶ συντηρητικῶν Ἀθηναίων τῆς ἐποχῆς του — καὶ περισσότερο τὴν ἀπεικόνισι τῶν ἀνθρώπων παθῶν.

Στὸν Σοφοκλῆ ὑπάρχει κατ' ἐξοχὴν ἡ λεγόμενη ἐσωτερικὴ πρόοδος: Ἀπὸ μιὰν ὠριμένη ἀρχικὴ πράξι, πού σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴ βούληση καὶ τὴ συνείδηση τῶν προσώπων τοῦ δράματος, μὲ σειρὰ σκηνῶν πού συνδέονται στενά μεταξύ τους, φθάνομε σ' ἕνα τέλος πού ὑπῆρχε «δυνάμει» στὴν ἀρχικὴ πράξι, στοὺς χαρακτῆρες τῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα τὴν ἀναπτύσσουν. Ἡ ἔκβαση στὸν «Οἰδίποδα Τύρανο», τὴν «Ἠλέκτρα», τὴν «Ἀντιγόνη», εἶναι ἡ ἀναγκαστικὴ συνέπεια τῆς ἀποφάσεως πού πῆρε τὸ καθένα ἀπὸ τὰ πρόσωπα αὐτὰ στὴν ἀρχὴ τοῦ δράματος.

Στὸν Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ ἔχει τεθῆ ἕνα πρόβλημα: Θά βρῆ στὸ τέλος ὁ Οἰδίποδας τὸ ἄσυλο πού τοῦ ὑποσχέθηκαν οἱ θεοί; Τὰ διάφορα ἐπεισόδια (ἄφιξη τῆς Ἰσμῆνης, τοῦ Κρέοντα, τοῦ Πολυνείκη κλπ.) κάνουν νὰ διατηρηθῆ τὸ ἐνδιαφέρον μας ἀμείωτο ὡς τὴ λύση.

Ἀπὸ ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Σοφοκλή πρέπει νὰ ξεχωρίσωμε τὸν Οἰδίποδα Τύρανο. Εἶναι τὸ ἔργο πού κάνει τὸν θεατῆ νὰ κρατῆ τὴν ἀναπνοή του. Ἐφάμιλλό του ὡς τὰ σήμερα δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσῃ ἡ δραματικὴ τέχνη. Ἐδῶ ἡ τραγωδία «βρῆκε τὴν ἴδια της φύση», ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης (Ποιητ. IV, 12).

Πολὺ διδακτικὴ εἶναι ἡ σύγκριση τῆς Ἠλέκτρας τοῦ Σοφοκλή καὶ τῆς Ὀρέστειας τοῦ Αἰσχύλου. Ὁ Σοφοκλῆς μὲ τὴν αὐστηρὴ ὀργάνωσι τῶν πραγμάτων προσφέρει τὸ ἴδιο ὕλικό πού ὁ Αἰσχύλος δίνει σὲ τρεῖς τραγωδίαι. Δίκαια ἤδη οἱ παλαιοὶ εἶπαν ὅτι ὁ Σοφοκλῆς ἐθεμελίωσε τὴν «πεπλεγμένην τραγωδίαν», «ἥς τὸ ὅλον ἐστὶ περιπέτεια καὶ ἀναγνώρισις».

Τὰ πρόσωπα τῶν δραμάτων του. Εἶναι ἀλήθεια πὼς οἱ θεοὶ φτερουγίζουν πάνω ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Σοφοκλή: ὁ θάνατος τοῦ Αἴαντα, ἡ πτώσι τοῦ Οἰδίποδα, ἡ τιμωρία τῆς Κλυταιμῆστρας εἶναι ἔργο δικό τους, πραγματοποιήσι τῆς θέλησής τους: ἀλλὰ ἡ θέλησι αὐτῆ τῶν θεῶν πραγματοποιεῖται μὲ τὶς ἀποφάσεις τῶν ἴδιων τῶν προσώπων αὐτῶν, κι ἐκεῖνο πού βλέπει ὁ θεατῆς εἶναι αὐτῆς ἀκριβῶς οἱ ἀποφάσεις τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι εἶναι οἱ ἐκούσιοι ἢ ἀκούσιοι ἐργάτες τοῦ πεπωμένου του.

1. *Οί ἥρωες*. Τους ἥρωες τῶν τραγωδιῶν τοῦ Σοφοκλῆ τοὺς διακρίνει:

α) Ἀλύγιστη ἀποφασιστικότητα. Ὁ ἥρωας βαδίζει χωρὶς λιποψυχία στὸν καθωρισμένο σκοπὸ. Καμμιά ἀνθρώπινη δύναμη δὲν μπορεῖ νὰ βγάλῃ ἀπὸ τὸ δρόμο γιὰ τὸν σκοπὸ τὸν Αἴαντα, τὸν Οἰδίποδα, τὴν Ἥλέκτρα, τὴν Ἀντιγόνη· θὰ χρειαστῇ ἄμεση θεϊκὴ παρέμβαση γιὰ νὰ πάψῃ ὁ Φιλοκτῆτης νὰ μνησικακῇ.

β) Συναισθησιεὶς ἐκτελέσεως χρέους. Ἡ ἀποφασιστικότητα αὐτὴ τῶν ἡρώων πηγάζει ἀπὸ τὴν ἔμμομη ἰδέα τοὺς ὅτι ἔχουν νὰ ἐκτελέσουν κάποιο καθῆκον ἢ νὰ ὑπερασπίσουν τὴν τιμὴ τους, τὴν ἀξιοπρέπιά τους κλπ. Ὁ Οἰδίποδας, ἡ Ἀντιγόνη, ἡ Ἥλέκτρα, ὁ Αἴαντας ἔχουν αὐτὴν τὴν ἰδέα καὶ αὐτὴ κατευθύνει ὅλες τὶς πράξεις τους.

γ) Περηφάνεια καὶ πάθος. Τὸ θέατρο τοῦ Σοφοκλῆ μᾶς παρουσιάζει («ἐν δράσει» προσωπικότητες δυνατές, γεμάτες περηφάνεια καὶ πάθος. Τὸ καθῆκον πού νομίζουν πὼς πρέπει νὰ ἐκτελέσουν δὲν εἶναι πάντα μιὰ πράξη πού θὰ τὴν θαυμάσουν ἢ κι ἀπλῶς θὰ τὴν ἐπιδοκιμάσουν ὅλοι· μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἐκδίκηση (Ἥλέκτρα), ἡ ἀνεξιλέωτη μνησικακία (Φιλοκτῆτης). Ἡ ἰδέα πάντως αὐτὴ τὶς κυριεῖει ὀλόκληρες, γίνεται πάθος, καὶ στὸ ἐξῆς ἀγωνίζονται νὰ τὴν πραγματοποιήσουν. Μπορεῖ, ὅπως λ.χ. στὸν «Οἰδίποδα Τύραννο», ὁ ἥρωας νὰ συντριβῇ ἀπὸ τοὺς θεοὺς, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἔχει σημασία: ὑποκύπτει τότε στὴ σκοτεινὴ δύναμη πού λέγεται Νέμεσις· στὰ ἐμπόδια ὅμως πού θέλησαν νὰ τοῦ παρεμβάλουν οἱ ἄνθρωποι αὐτὸς ὁ «ἀγέρωχος» δὲν ὑποχώρησε.

δ) Ἀρρενωπὴ τρυφερότητα. Οἱ ἥρωες τῶν τραγωδιῶν τοῦ Σοφοκλῆ, παράλληλα μὲ τὸ κύριον πάθος τους, ἔχουν καὶ ἄλλα συναισθήματα μὲ τὰ ὁποῖα δείχνονται ἄνθρωποι, ὅχι βέβαιον συνηθισμένοι οὔτε ὅμως καὶ ὑπεράνθρωποι. Ἔτσι ἡ Ἥλέκτρα, ἡ τόσο ἄγρια στὸ μίσος τῆς ἐναντίου τῆς Κλυταμῆστρας, δείχνει μιὰ λεπτὴ τρυφερότητα πρὸς τὸν Ὀρέστη· ὁ Οἰδίποδας, ὁ τόσο περήφανος ἀπέναντι τοῦ Τειρεσία, τόσο ἀμείλικτος ἀπέναντι τοῦ Πολυνεῖκα, εἶναι ἐπίσης γεμάτος τρυφερότητα ὅταν συλλογίζεται τὶς κόρες του. Ἡ τρυφερότητα ὅμως αὐτὴ δὲν ξεπέφτει σὲ ἀδυναμία· μένει πάντα ἀρρενωπὴ. Ἡ Ἀντιγόνη πού ἐκστομίζει τὸ «οὔτοι συνέχθην ἀλλὰ συμφιλεῖν ἔφυν», ἀπωθεῖ μὲ σκληρότητα τὴν ἀδελφὴ τῆς Ἰσμήνη πού, ἀφοῦ ἀρνήθηκε νὰ θάψῃ μὲ τῆς τὸν Πολυνεῖκα, θέλει νὰ συμμεριστῇ κατόπι τὴν τύχη τῆς.

2. *Τὰ δευτερεύοντα πρόσωπα*. Παράλληλα πρὸς τοὺς ἥρωες ὁ Σοφοκλῆς ἐπινοεῖ—σημάδι κι αὐτὸ τῆς δραματικῆς του τέχνης— δευτερεύοντα πρόσωπα διαμετρικὰ ἀντίθετα πρὸς αὐτούς. Αὐτὰ δὲν τὰ διακρίνει ἀποφασιστικότητα, περηφάνεια, πάθος. Εἶναι ψυχρὲς ἡμέρες καὶ ἀδύναμες. Τέτοια εἶναι λ.χ. ἡ Ἰσμήνη στὴν Ἀντιγόνη, ἡ Χρυσόθεμη στὴν Ἥλέκτρα· οἱ φόβοι τους, ἡ ὑποταγὴ τους στοὺς δυνατοὺς, στὴ μοίρα τους, ἀναδείχνουν ἀκόμη περισσότερο τὸ ἥρωικὸ φρόνημα τῆς Ἀντιγόνης καὶ τῆς Ἥλέκτρας.

Οἱ ἄνθρωποι τοῦ Σοφοκλῆ δὲν εἶναι οὔτε ὑπεράνθρωποι, ὅπως οἱ ἥρωες τῶν τραγωδιῶν τοῦ Αἰσχύλου, οὔτε κοινοὶ καὶ συνηθισμένοι, καθήμεροι ἄνθρωποι, ὅπως οἱ ἥρωες τοῦ Εὐριπίδη. Ὁ Σοφοκλῆς τὰ πρόσωπα τῆς τραγωδίας του τὰ κάνει νὰ μοιάζουν, ὅσο μπορεῖ περισσότερο, μὲ τὸν ἰδανικὸ τύπο τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ὁ καθέννας τὸν φαντάζεται. Αὐτὸ τὸ νόημα ἔχουν τὰ λόγια ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης (Ποιητ. XXV, 6) ὅτι ὁ Σοφοκλῆς παρίστανε τοὺς ἀνθρώπους «οἷους δεῖ εἶναι», ὁ δὲ Εὐριπίδης «οἷοί εἰσι». Ἔτσι καθέννας ποὺ πήγαινε στὸ θέατρο ἐνιωθε τὸν ἑαυτὸ του πολὺ κοντὰ πρὸς τὰ πρόσωπα τῶν τραγωδιῶν τοῦ Σοφοκλῆ κι ἐνδιαφερόταν κι ἀνησυχούσε γιὰ τὴν τύχη τους.

Ἄ Ο Σοφοκλῆς ὡς ποιητής. Ἡρεμο μεγαλεῖο χαρακτηρίζει τὴν ποίηση τοῦ Σοφοκλῆ. Τὴν ἥρεμη αὐτὴ μεγαλοπρέπεια τὴν πετυχαίνει:

α) Μὲ τὴν ἀπλότητα. Ὁ Σοφοκλῆς ξέρεي νὰ δημιουργῆ δύνατες ἐντυπώσεις μὲ πολὺ ἀπλὰ μέσα. Οἱ πρῶτοι στίχοι στὸν Οἰδίποδα Τύραννο, στὸν Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ, στὴν Ἡλέκτρα, μένουν ἀξέχαστοι ἀκριβῶς γιὰ τὴν ἀπλότητά τους. Ὑπάρχει κάτι τὸ ἐπιβλητικὸ στὰ ἀπλὰ λόγια τοῦ ἐκπτώτου βασιλιᾶ ποὺ χειραγωγεῖται ἀπὸ τὴ θυγατέρα του Ἀντιγόνη (Οἰδ. Κολ. 1-8).

β) Μὲ τὴ διαλεκτικὴ δύναμη καὶ τὸ πάθος. Μὲ τὴν ἀπλότητα τῆς ἀφηγήσεως ὁ Σοφοκλῆς συνδυάζει τὴ διαλεκτικὴ δύναμη καὶ τὸ πάθος. Πιθανὸ δὲν θὰ μπορούσαν νὰ βρεθεῦν λόγια πιὸ δυνατὰ καὶ μὲ περισσότερο πάθος εἰπωμένα ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς Ἡλέκτρας πρὸς τὴν Κλυταιμῆστρα (Ἡλέκτρα 558-609)· οὔτε κραυγὲς μίσους πιὸ ἄγριες ἀπὸ αὐτὲς τοῦ Οἰδίποδα ἐναντίο τοῦ Πολυεῖχη (Οἰδ. Κολ. 1354-96)· οὔτε ἀπελπισία πιὸ ἄκρα ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ Οἰδίποδα, ὅταν ἀποκαλύφτηκαν τὰ ἐγκλήματά του (Οἰδ. Τύρ. 1367-88).

Τὰ χορικά. Τὰ χορικά καὶ τὰ λυρικά μέρη στὸν Σοφοκλῆ δὲν ἔχουν τόση ἔκταση ὅση στὸν Αἰσχύλο, εἶναι ὅμως ἐξαιρετα. Ἄλλοτε ἔχουν μιὰ λεπτὴ χάρη (βλ. τὸ περίφημο χορικὸ - ὕμνο τῆς Ἀθήνας στὸν Οἰδ. Κολ. 668-693) καὶ ἄλλοτε ἓνα ἥρεμο μεγαλεῖο (βλ. Οἰδ. Τύρ. 1186-1221). Τοῦ Σοφοκλῆ τοῦ ἀρέσει ἐξαιρετικά, γιὰ νὰ δυναμώσῃ τὴν ἐντύπωση τῆς καταστροφῆς, γιὰ νὰ καταστήσῃ πιὸ εὐδιάκριτη τὴν τραγικὴ εἰρωνεία ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὴν πορεία τῆς δραματικῆς πράξεως, νὰ βάζῃ στὸ στόμα τοῦ χοροῦ, μιὰ στιγμή πρὶν ἀπὸ τὴν περιπέτεια (τὴν ἀπροσδόκητη δηλ. ἀλλαγῆ), ἓνα τραγούδι χαρούμενο, ποὺ φαινομενικὰ τὸ προκαλεῖ τὸ προηγούμενο ἐπεισόδιο (βλ. Οἰδ. Τύρ. 1086-1109). Μποροῦμε βάσιμα νὰ ποῦμε, πῶς ὁ Σοφοκλῆς ἔφερε τὸ χορὸ πολὺ κοντὰ στὴν δραματικὴ πράξη, σχεδὸν τὸν ἔκαμε νὰ μετέχη σ' αὐτὴ καὶ νὰ παθαίνεται, ὅπως παθαίνονταν ὁ κόσμος ποὺ παρακολουθοῦσε τίς τραγωδίες του. Τὰ χορικά δένονται ἔτσι σφιχτὰ μὲ τὸ ὅλο καὶ τὸ στηρίζουν.

Ἡ γλώσσα καὶ τὸ ἔφος. Ἡ γλώσσα τοῦ Σοφοκλῆ ξεχωρίζει γιὰ τὴν κομψότητά της ἀπὸ τὴ γλώσσα τῶν ἄλλων τραγικῶν.

Τὴν κομψότητα αὐτῆ τὴν πετυχαίνει μετὰ τὴν χρῆσιν ἐκφράσεων πού, χωρὶς νὰ παραβιάζουν τὸ χαρακτῆρα τῆς γλώσσας, χρωματίζουν τίς λεπτομέρειες καὶ δίνουν στὸ σύνολο ἐκφραστικότητα, ἐνάργεια καὶ μιὰ λεπτὴ χάρι (βλ. λ.χ. Οἶδ. Τύρ. 17. 67. 227 κ.ά. Ἀντιγ. 10. 52. 225 - 226 κ.ά.).

Τὸ λεξιλόγιό πού χρησιμοποιεῖ συντελεῖ ἐπίσης στὸ νὰ ἀποκτήσῃ τὸ ὄφος μιὰν ἀπόχρωση ἐντονα ποιητικῆ. Ὁ Σοφοκλῆς συνῶν ἀποφεύγει τίς λέξεις τῆς καθημερινῆς ὁμιλίας καὶ μεταχειρίζεται ἄλλες λογιώτερες. Μεταχειρίζεται ἐπίσης ἀρκετὲς φορές ἐπίθετα ἀντὶ ἐμπροθέτων προσδιορισμῶν (λ.χ. «θυραῖος», ἀντὶ «ἐν τῇ θύρᾳ», «εἰρέστιος», ἀντὶ «ἐπὶ τῇ ἐστία» κλπ.).

Τίς παραπάνω χρήσεις μπορούμε νὰ τίς βροῦμε λίγο πολὺ καὶ στούς ἄλλους τραγικούς· ἐκεῖνο πού ἀποτελεῖ τὸ ἰδιαιτέρο γνώρισμα τοῦ ἔργου τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τὸ κάνει σχεδὸν μοναδικὸ εἶναι οἱ ἐξοχος εἰκόνες, ζωγραφικοὶ πίνακες πού ἔγιναν μετὰ μερικὸς ἐκφραστικὸς στίχους (βλ. Οἶδ. Τύρ. 22 - 30, Ἀντιγ. 117 - 126, Φιλόκλ. 927 - 935 κλπ.).

Συμπέρασμα. Μετὰ τὸν Σοφοκλῆ ἡ τραγωδία ἔφτασε στὴν μεγαλύτερη τελειότητα πού μπορούσε νὰ φτάσῃ, μένοντας πιστὴ στὴν καταγωγή της καὶ τὸ πνεῦμα της. Μετὰ τίς τεχνικὲς τελειοποιήσεις πού εἰσήγαγε ὁ ποιητῆς, μετὰ τὴν μείωσιν τοῦ λυρικοῦ μέρους καὶ τὴν αὔξησιν τοῦ διαλογικοῦ, μετὰ τὴν σφιχτὴ σύνδεσιν τοῦ ὅλου, κατὰστάσῃ τὴν τραγωδίαν περισσότερο ἱκανὴ νὰ ἐκφράσῃ τὴν οὐσίαν της, τοὺς σκοποὺς καὶ τὰ κίνητρα τῶν ἡρώων της.

Ὁ Σοφοκλῆς ἔδωσε στὴν τραγωδίαν τὴν «αὐκρατον ἀρμονίαν», ὅπως τὴν βλέπομε σ' ὅλη τὴν κλλιτεχνικὴ καὶ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ 5. π.Χ. αἰώνα. Ἔτσι καταλαβαίνομε γιατί οἱ σύγχρονοὶ τοῦ τὸν προσεμύσαν. Στὸ ἔργο του, ὅπως καὶ στ' ἄλλα κλασσικὰ δημιουργήματα, αἰσθητὸ καὶ ὑπεραισθητὸ, ὁρώμενο καὶ νοούμενο, ἀναμειγνύονται μετὰ ἐκπληρικτὴ καθαρότητα. Παρὰ τὴν ὁμότητα τῶν μύθων πού δραματοποιεῖ ὁ ποιητῆς, τὰ ἔργα του ἀφήσθην στὸ τέλος στὴν ψυχὴ μας εἶναι βαθὴ συναίσθημα γαλήνης. Ὁ Σοφοκλῆς στὴν δραματικὴ τέχνη εἶναι ὁ γνησιώτερος ἀντιπρόσωπος τῆς ἐποχῆς του, μιᾶς ἐποχῆς πού ζήτησε καὶ πέτυχε παγκοῦ τὴν συμμετρίαν καὶ πού στὴν τραγωδίαν δὲν ἔμενε εὐχαριστημένη οὔτε ἀπὸ τὸν πολυμῆρὸ καὶ μεγαλόστομο Αἰσχύλο, οὔτε ἀπὸ τὸν ἀνήσυχο καὶ στενοχωρημένον, μετὰ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸ τοῦ Εὐριπίδου.

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ (484 - 406 π.Χ.)

Βίος. Ὁ Εὐριπίδης γεννήθηκε στὴν Σαλαμίνα κατὰ τὸ 484 π.Χ. Ἄν πιστέψωμε τοὺς κωμικοὺς ποιητῆς, οἱ γονεῖς του ἦσαν φτωχοὶ καὶ ἐξασκοῦσαν πολὺ ἐξευτελιστικά, γιὰ τίς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς, ἐπαγγέλματα, γιατί ὁ πατέρας του Μνήσαρχος ἦταν κἀπηλὸς (δηλ. μικρέμπορος) καὶ ἡ μητέρα του Κλειτὴ πούλουσε λαχανικά. Αὐτὰ ὅμως δὲν πρέπει νὰ τὰ θεωρήσωμε ἀληθινά, γιατί ὁ ποιητῆς ἀνατράφηκε καὶ μορ-

φώθηκε καλά, πράγμα που δείχνει πώς οι γονείς του ήταν εύποροι κτηματίες τῆς Ἀθήνας. Ἐίχαν και στήν Σαλαμίνα κάποιο κτήμα που τὸ ἐπισκεπτόταν συχνά ὁ Εὐριπίδης και ἔμενε ἐκεῖ. Ἀγαποῦσε τὴ θάλασσα και ἤξερε καλά τὴ ζωὴ τῶν ναυτικῶν. "Ὅπως ὅλοι οἱ νέοι τῶν εὐπορῶν οἰκογενειῶν ἐπιδόθηκε στὸν ἀθλητισμὸ και στὴ μουσικὴ ἀργότερα ἀσχολήθηκε και μὲ τὴ ζωγραφικὴ, τελικὰ ὅμως τὸν τράβηξε ἡ φιλοσοφία και σχετίστηκε μὲ τὸν Ἀναξαγόρα, τὸν Πρόδικο και τὸν Πρωταγόρα· φιλικὸ σύνδεσμο εἶχε και μὲ τὸ Σωκράτη. Παρ' ὅλες ὅμως αὐτὲς τὶς σχέσεις του ἔμεινε ἕνα ἀνεξάρτητο πνεῦμα. Στὴν πολιτικὴ δὲν ἀνακατεύτηκε ποτὲ και ἔτσι δὲν πῆρε κανένα δημόσιο ἀξίωμα. Στους δραματικούς ἀγῶνες πρωτοπαρουσιάστηκε τὸ 455 π.Χ., μονάχα ὅμως τὸ 441 π.Χ. κέρδισε τὴν πρώτη του νίκη. "Ὅσο ζοῦσε κέρδισε ἄλλες τρεῖς νίκες και μιὰ πέμπτη (μὲ τὴν Ἰφιγένεια ἐν Ἀυλίδι και τὶς Βάκχες) ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό του. Παντρεύτηκε δυὸ φορές, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι στὴν οἰκογενειακὴ του ζωὴ ἀτύχησε ὁ ποιητής. Ἐίμαι πιθανὸ ὅτι κατηγορήθηκε γιὰ ἀσέβεια, δὲν καταδικάστηκε ὅμως. Μελαγχολικὸς και δύσκολος στὶς σχέσεις του, προτιμοῦσε τὴ συναστροφή τῶν βιβλίων παρὰ τῶν ἀνθρώπων. Ἔτσι ἐξηγεῖται και τὸ γεγονός ὅτι ὁ Εὐριπίδης — πρᾶγμα σπάνιο στὴν ἐποχὴ του — εἶχε πλούσια βιβλιοθήκη.

Στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του — ὕστερα ἀπὸ τὸ 408 — ἦλθε, ἔπειτα ἀπὸ πρόσκληση τοῦ βασιλιᾶ Ἀρχέλαου, στὴ Μακεδονία και διδάξε ἐκεῖ μερικὲς τραγωδίες. Πέθανε και ἐτάφη στὴ Πέλλα τῆς Μακεδονίας τὸ 406 π.Χ. Ὁ Σοφοκλῆς, στὸν προάγωνα τῶν μεγάλων Διονυσίων τῆς χρονιᾶς ἐκείνης, μὲ πένθιμη περιβολὴ ὁ ἴδιος, παρουσίασε τὸ χορὸ και τοὺς ἡθοποιούς χωρὶς στεφάνια.

Ἔργα. Ἀπὸ τὰ 92 δρᾶματὰ τοῦ ποιητῆ σώθηκαν 17 τραγωδίες, ἕνα σατυρικὸ δρᾶμα και πολυάριθμα ἀποσπάσματα. Μιὰ ἀκόμη τραγωδία, ὁ Ρῆσος, που ἀποδίδεται στὸν Εὐριπίδη και περιλαμβάνεται στὶς ἐκδόσεις τῶν ἔργων του, θεωρεῖται ἀπὸ τὴν κριτικὴ νόθη και ἔργο ἀγνωστοῦ ποιητῆ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4. π.Χ. αἰῶνα. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς τῶν τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδη που ἔχομε εἶναι ἀρκετὰ σημαντικὸς, ἂν λάβωμε ὑπόψη πὼς τοῦ Αἰσχύλου και τοῦ Σοφοκλῆ σώθηκαν πολὺ λιγώτερες, και δείχνει πόσο ἐκτιμοῦσαν στὴν ἀρχαιότητα και στὰ κατοπινα χρόνια τὸ ἔργο του.

Σύντομη ἀνάλυση τῶν τραγωδιῶν. 1. Ἀλκηστis (διδ. τὸ 438). Ὁ Ἀδμητος, βασιλιάς τῶν Φερῶν στὴ Θεσσαλία, ἀρρώστησε και θὰ πέθαινε ἂν δὲν προσφερόταν στὸν Θάνατο ἀντὶ γι' αὐτὸν κάποιος ἄλλος. Ἀπ' ὅλους τοὺς δικούς του μονάχα ἡ νεαρὴ σύζυγός του Ἀλκηστὴ δέχεται νὰ ὑποστῇ τὸ δεινὸ αὐτό. Καὶ πραγματικὰ ἔπειτα ἀπὸ συγγινητικὸ ἀποχαιρετισμὸ τοῦ ἀντρα της και τῶν παιδιῶν τὸς πεθαίνει. Ὁ Ἡρακλῆς τυχαῖα περνᾷ ἀπὸ τὶς Φερές και ὁ Ἀδμητος, κρύβοντας τὴ θλίψη του, τὸν φιλοξενεῖ και τὸν περιποιεῖται. Ὁ Ἡρακλῆς, που ἀγαπᾷ τὸ κρασί ἔχει ὅμως και καλὴ καρδιά, μαθαίνει τὸν θάνατο τῆς Ἀλκηστis, τρέχει στὸν τάφο της και, ἀφοῦ παραμόνεψε τὸ Θάνατο, τοῦ ἄρπαξε τὴν ἡρώδα και τὴν

έφερε στον Ἄδμητο. Τὸ δράμα αὐτὸ ἔχει καὶ κωμικά στοιχεία (δόλοκληρῆ ἢ σκηνὴ μετὸν Ἡρακλῆ εἶναι κωμικὴ) καὶ ἦταν τὸ τέταρτο τῆς τετραλογίας, εἶχε δηλ. τὴ θέση τοῦ σατυρικοῦ δράματος.

2. Μήδεια (διδ. τὸ 431). Ἡ ἥρωίδα πρόκειται νὰ ἐγκαταλειφθῆ ἀπὸ τὸν Ἰάσωνα, γιὰ τὸν ὁποῖο θυσιάσε τὰ πάντα, καὶ γιὰ νὰ τὸν τιμωρήσῃ σκοτώνει ὄχι μόνον τὴ νέα του σύζυγο Γλαύκη, ἀλλὰ καὶ τὰ ἴδια τὰ παιδιά της. Γιὰ νὰ ἀποφυγῆ τὴν ἐκδίκηση τοῦ Ἰάσωνα καταφεύγει, ἐπάνω σὲ ἄρμα ποὺ τὸ σέρνουν φτερωτοὶ δράκοντες, στὴν Ἀθήνα, στὸν Αἰγέα. Τὸ ἔργο, ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα τοῦ ποιητῆ, πῆρε μόναχα τὸ τρίτο βραβεῖο.

3. Ἡρακλεῖδα (διδ. πιθ. λίγο μετὰ τὴν ἐναρξὴ τοῦ πελοπον. πολέμου). Ὁ Ἰόλαος, παλιὸς φίλος τοῦ Ἡρακλῆ, καὶ τὰ παιδιά τοῦ ἥρωα καταδιωκόμενα ἀπὸ τὸ Εὐρυσθέα βρίσκουν καταφύγιο στὴν Ἀθήνα, στὸ καὶ τοῦ Δία. Ὁ Εὐρυσθέας ζητεῖ τὴν παράδοσή τους καὶ στὴν ἀρνήση τοῦ βασιλιά τῶν Ἀθηναίων νὰ τὸ πράξῃ, κηρύσσει τὸν πόλεμο ἐναντίου του. Στους Ἀθηναίους δίνεται χρησμός πὼς θὰ νικήσουν ἂν θυσιαστῆ μιὰ εὐγενῆς παρθένος. Ἡ κόρη τοῦ Ἡρακλῆ Μακαρία θεληματικὰ δέχεται νὰ εἶναι τὸ θύμα. Ὁ Εὐρυσθέας νικιέται καὶ αἰχμαλωτίζεται. Τὸ ἔργο γράφηκε στὴν ἀρχὴ τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου γιὰ νὰ θυμίσῃ στους Σπαρτιάτες τὴν εὐγνωμοσύνη ποὺ ὀφείλουν στους Ἀθηναίους γιὰ τὴ σωτηρία τῶν παιδιῶν τοῦ Ἡρακλῆ.

4. Ἰππόλυτος (διδ. τὸ 428). Εἶναι ἡ τραγωδία στὴν ὁποία κατ' ἐξοχὴν νυνεῖται ἡ ἀγνότητά. Ὁ Ἰππόλυτος, γιὸς τοῦ Θησέα καὶ τῆς Ἀμαζόνος Ἰππολύτης, ζῆ μιὰ ἀγνή ζωὴ ἀφιερωμένους στὴν παρθένο θεὰ Ἄρτεμη. Ἡ μητέρα του Φαίδρα κυριεύεται ἀπὸ σφοδρὸν ἔρωτα γι' αὐτόν, ποὺ ἐκείνος τὸν ἀποκρούει μὲ ἀποστροφή. Ἡ Φαίδρα αὐτοκτονεῖ ἀφήνοντας ἐπιστολὴ γιὰ τὸν Θησέα στὴν ὁποία κατηγορεῖ τὸν Ἰππόλυτο ὅτι ἐπιβουλεύθηκε τὴν τιμὴ της. Ὁ Θησέας πιστεύει στὴ συκοφαντία, διώχνει τὸν Ἰππόλυτο καὶ τὸν καταριέται νὰ ἔχῃ κακὸ τέλος, ποὺ πραγματικὰ ἔλαβε. Ἡ Ἄρτεμη ὁμως φανερώνει στὸν Θησέα τὴν ἀγνότητά καὶ ἀθωότητά τοῦ Ἰππόλυτου καὶ ὁ δυστυχῆς πατέρας θηρνεῖ, ἐπειδὴ ὑπῆρξε ἡ αἰτία τοῦ θανάτου του. Τὸ ἔργο πῆρε τὸ πρῶτο βραβεῖο.

5. Ἀνδρομάχη (διδ. πιθ. τὸ 425). Ἡ χήρα τοῦ Ἐκτορα Ἀνδρομάχη, ποὺ μετὰ τὴν ἀλωση τῆς Τροίας τὴν πῆρε λάφυρο ὁ Νεοπτόλεμος καὶ τὴν ἔφερε στὴ Φθιώτιδα, μισεῖται ἀπὸ τὴ σύζυγόν του Ἑρμιόνη, κόρη τοῦ Μενέλαου. Ἡ Ἑρμιόνη, μὲ τὴ βοήθεια καὶ τοῦ πατέρα της, ἐπωφελεῖται τὴν ἀπουσία τοῦ Νεοπτόλεμου καὶ θέλει νὰ σκοτώσῃ τὴν Ἀνδρομάχη καὶ τὸ παιδί ποὺ ἀπόκτησε μὲ τὸ Νεοπτόλεμο, τὸ Μολοσσό· τοὺς σώζει ὁμως καὶ τοὺς δυὸ ὁ παππούς τοῦ Νεοπτόλεμου Πηλέας ποὺ ἀναγκάζει τὸν Μενέλαο νὰ φύγῃ. Ὁ Ὀρέστης ἀπάγει τὴν Ἑρμιόνη, ποὺ πρὶν τὴν πάρῃ ὁ Νεοπτόλεμος τὴν εἶχε μνηστευθῆ, καὶ ἓνας ἀγγελιοφόρος κάνει γνωστὸ ὅτι ὁ Νεοπτόλεμος σκοτώθηκε στους Δελφούς. Ἐμφανίζεται ἡ Θέτι καὶ τακτοποιεῖ τὰ πράγματα. Ὁ ἀπαίσιος χαρακτήρας ποὺ ἀποδίδει ὁ ποιητὴς στὸ βασιλιά τῆς Σπάρτης Μενέλαο δείχνει πὼς τὸ ἔργο γράφηκε στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου.

6. Ἐκάβη (διδ. πιθ. τὸ 424). Ἡ σύζυγος τοῦ Πριάμου ἐνῶ ὀδηγεῖται δούλη στὴν Ἑλλάδα δοκιμάζει ἀλλεπάλληλες συμφορές. Ὁ Ὀδυσσεύς ἀποσπᾷ ἀπὸ τὴν ἀγκαλιά της τὴν κόρη της Πολυξένη γιὰ νὰ τὴ προσφέρῃ θυσία στὸν τάφο τοῦ Ἀχιλλέα· ὁ νεώτερος γιὸς της Πολύδωρος σκοτώνεται ἀπὸ τὸν ἄρπαγα βασιλεῖα τῶν Θρακῶν Πολυμήστορα, στὸν ὁποῖο γιὰ ἀσφάλεια τὸν εἶχε στείλει ὁ Πριάμος μὲ πολλοὺς ἠγ-

παυρούς, και τὸ πτώμα του πετιέται στὴ θάλασσα. Ἡ Ἐκάβη κατορθώνει νὰ ἐκδικηθῆ σκοτώνοντας τὰ παιδιά τοῦ Πολυμήστορα και τυφλώνοντας τὸν ἴδιο. Στὴν τραγωδία αὐτὴ τὸ τραγούδι τοῦ χοροῦ εἶναι περιωρισμένο, ἐνῶ οἱ μονωδιές τῶν ἡθοποιῶν εἶναι μακρές.

7. Ἰ κ έ τ ι δ ε ς (διδ. πιθ. τὸ 423). Οἱ μητέρες τῶν Ἀργείων στρατηγῶν ποὺ ἔπεσαν στὶς Θῆβες ἰκετεύουν (ἀπ' αὐτὸ ἡ ὀνομασία) τὸν βασιλιὰ τῶν Ἀθηνῶν Θησέα νὰ τίς βοηθήσῃ νὰ πάρουν και θάψουν τοὺς νεκροὺς γιούς τους. Ὁ Θησέας κηρύσσει τὸν πόλεμο ἐναντίον τῶν Θηβῶν και παίρνει τὰ πτώματα τῶν Ἀργείων στρατηγῶν, τὰ ὁποῖα καίονται και ἡ στάχτη τους δίνεται στὶς ἰκέτιδες. Τὸ ἔργο ἴσως γράφηκε γιὰ νὰ διευκολύνῃ τὴν προσέγγιση Ἀθηνῶν - Ἀργείων ποὺ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀποτελεῖ τὸ στόχο τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς.

8. Ἡ ρ α κ λ ῆ ς μ α ι ν ὀ μ ε ν ο ς (διδ. ἀνάμεσα στὰ 421 και 416) ἀρχικὰ ὀνομάζοταν μόνον Ἡ ρ α κ λ ῆ ς. Ὁ Ἡρακλῆς κατεβαίνει στὸν Ἄδη γιὰ νὰ ἐκτελέσῃ και τὸν τελευταῖο ἄθλο του, νὰ φέρῃ δηλ. ἐπάνω τὸν Κέρβερο. Ἐπειδὴ ἡ ἀπουσία του παρατάθηκε, πιστεύθηκε ὅτι πέθανε· τότε ὁ Λύκος ἀπὸ τὴν Εὐβοία κατάρθρωσε νὰ γίνῃ τύραννος τῶν Θηβῶν, ἀφοῦ σκότωσε τὸν βασιλιὰ τῆς πόλεως Κρέοντα, πεθερὸ τοῦ Ἡρακλῆ. Ὁ Λύκος λογαριάζει νὰ σκοτώσῃ και τὴ γυναίκα και τὰ παιδιά τοῦ Ἡρακλῆ. Ὁ ἦρωας ὁμως ἐπιστρέφει ξαφνικὰ ἀπὸ τὸν Ἄδη, σώζει τὴ γυναίκα και τὰ παιδιά του και σκοτώνει τὸν τύραννο. Ἀλλὰ ἡ Ἡρα, ποὺ ἐχθρεύεται τὸν Ἡρακλῆ, τοῦ θολώνει τὸ μυαλὸ και σκοτώνει τὴ γυναίκα του και τὰ παιδιά του, νομίζοντας ὅτι σκοτώνει τὴ γυναίκα και τὰ παιδιά τοῦ Εὐρυσθέα. Ὅταν ἤλθε στὰ λογικὰ του θέλει νὰ αὐτοκτονήσῃ ἀλλὰ ὁ Θησέας τὸν ἐμποδίζει, τὸν ἐνθαρρύνει και ἔρχονται μαζὶ στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ καθαριστῇ ὁ Ἡρακλῆς ἀπὸ τὸ μίασμα.

9. Τ ρ ω ά δ ε ς (διδ. τὸ 415 λίγο μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Μήλου ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους και τὴ σφαγὴ τῶν ἀρρένων κατοίκων της). Εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ καταθλιπτικὲς τραγωδιές τοῦ Εὐρυπίδη. Ὁ ποιητὴς μᾶς παρουσιάζει τὴν τραγικὴ θέση τῶν γυναικῶν τῆς Τροίας (Τρωάδων) ὕστερα ἀπὸ τὴ σφαγὴ τῶν συζύγων τους, ὅταν αὐτὲς βρίσκονται στὸ ἔλεος τῶν νικητῶν, λάφυρο γιὰ μοιρασιά. Στὸ τέλος οἱ νικητὲς γκρεμίζουν ἀπὸ τὰ τεῖχη τὸ μικρὸ Ἀστυνάκτα και πυρπολοῦν τὴν Τροία.

10. Ἡ λ έ κ τ ρ α (διδ. πιθ. τὸ 413). Ἡ Ἡλέκτρα, ποὺ ὁ Αἰγισθος και ἡ Κλυταιμῆστρα τὴν πάντρεψαν με ἓνα φτωχὸ χωρικό, ζῆ με τὸν ἄντρα της, ποὺ δὲν τὴν ἔχει ἀγγίζει, σὲ μιὰν ἄθλια καλύβα μιὰ πολὺ σκληρῆ ζωῆ. Ἐκεῖ φθάνουν ὁ Ὀρέστης και ὁ Πυλάδης ἀγνώριστοι. Ἀκολουθεῖ ἡ ἀναγνώριση τῶν δύο ἀδελφῶν, ποὺ γίνεται με τὴ μεσολάβηση ἐνὸς παλιοῦ ὑπηρέτη τοῦ Ἀγαμέμνονα ποὺ ζῆ ἐκεῖ κοντὰ ἀπ' τὸν ὁποῖο ἡ Ἡλέκτρα ζητᾶ λίγα τρόφιμα γιὰ νὰ φιλοξενήσῃ τοὺς δυὸ ξένους. Ὅλοι μαζὶ τότε καταστρώνουν τὸ σχέδιο τῆς ἐκδικήσεως τοῦ Ἀγαμέμνονα. Πρῶτα σκοτώνουν τὸν Αἰγισθο στους ἀγρούς και ὕστερα τὴν Κλυταιμῆστρα στὴν καλύβα, ὅπου τὴν ξεγέλασαν νὰ ρθῆ. Στὸ τέλος παρουσιάζονται οἱ Διόσκουροι ποὺ ὀρίζουν νὰ πάρῃ τὴν Ἡλέκτρα σύζυγο ὁ Πυλάδης και ὁ Ὀρέστης νὰ πάῃ στὴν Ἀθήνα νὰ δικαστῆ ἀπὸ τὸν Ἀρειο Πάγο. Μοιάζει με τὸ ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Σοφοκλῆ και τίς Χ ο η φ ὀ ρ ε ς τοῦ Αἰσχύλου.

11. Ἰ φ ι γ έ ν ε ι α ἡ ἔ ν Τ α ύ ρ ο ι ς (διδ. πιθ. γύρω στὸ 412). Ὁ Ὀρέστης πῆρε χρησμὸ ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα πὼς γιὰ νὰ ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὴ μανία ποὺ κατέχεται, μετὰ τὸ φόνο τῆς μητέρας του, πρέπει νὰ φέρῃ στὴν Ἀττικὴ ἀπὸ τὴν χώρα τῶν

Ταΐρην (σημερινή Κριμαία) τὸ ξάνο τῆς Ἀρτεμης. Μαζί με τὸν ἐξάδελφό του Πυλάδη πηγαίνουν ἐκεῖ, ἀλλὰ πιάνονται ἀπὸ τοὺς ντόπιους καὶ ὀδηγοῦνται στὴν Ἱέρεια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτεμης γιὰ νὰ θυσιαστοῦν στὴ θεά, σύμφωνα με τὴ συνθήκη τοῦ τόπου νὰ θυσιάζονται ὅλοι οἱ ξένοι ποὺ ἔφταναν ἐκεῖ. Ἱέρεια εἶναι ἡ Ἱριγένεια ποὺ ὠδηγήθηκε ἐκεῖ ἀπὸ τὴ θεά μετὰ τὴ θαυμαστὴ σωτηρία τῆς στὴν Αὐλίδα. Ἀκολουθεῖ ἡ ἀναγνώριση τῶν δύο ἀδελφῶν καὶ ἡ φυγὴ ὅλων γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἀφοῦ μετέχασμα τῆς Ἱριγένειας πήραν τὸ ξάνο τῆς θεᾶς ἀπὸ τὸ ναό. Ὁ ἡγεμόνας τῆς χώρας Θόας τοὺς καταδιώκει καὶ θὰ τοὺς πρόφτανε ἂν δὲν ἐπέμβαινε ἡ Ἀθηνᾶ (θεὸς ἀπὸ μηχανῆς) ποὺ τὸν προστάζει νὰ σταματήσῃ τὴν διώξῃ, γιατί, ὅτι ἔγινε εἶναι θέλημα τῶν θεῶν. Ὁ Θόας ὑπακούει στὴ θεά καὶ ὑπόσχεται νὰ στείλῃ στὴν Ἑλλάδα καὶ τίς Ἑλληνίδες ποὺ ἀποτελοῦν τὸν χορὸ τοῦ δράματος. Στὴν τραγωδία αὐτή, ὅπως καὶ στὴν Ἑλένη, ὑπερτεροῦν τὰ στοιχεῖα τοῦ παραμυθιοῦ ἀπὸ τὰ τραγικά.

12. Ἑλένη (διδ. τὸ 412). Ὁ Πάρος ἔφερε στὴν Τροία ὄχι τὴν Ἑλένη ἀλλὰ τὸ εἰδωλό της. Ἡ πραγματικὴ Ἑλένη ὠδηγήθηκε ἀπὸ τὸν Ἑρμῆ στὴν Αἴγυπτο, στὸ συντὸ βασιλιά Πρωτέα. Ἐκεῖ ἔρχεται, μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Τροίας, ναυαγὸς ὁ Μενέλαος καὶ τὴν συναντᾷ τυχαίᾳ. Οἱ δύο σύζυγοι ἀναγνωρίζονται καὶ με δόλο φεύγουν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Στὸ ἔργο αὐτὸ ἡ Ἑλένη ἀπεικονίζεται πρότυπο συζυγικῆς πίστης καὶ τρυφερότητας.

13. Κύκλωψ (διδάχθηκε πρῶτον γύρω στὸ 412). Εἶναι σατυρικό δράμα τοῦ ποιητῆ καὶ τὸ μοναδικὸ ἀπὸ τὰ δράματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους, ποὺ σώθηκε ὁλόκληρο. Ἡ ὑπόθεση εἶναι παρμένη ἀπὸ τὴν Ὀδύσειας. Ἡ τύφλωσι τοῦ Κύκλωπα καὶ ἡ διαφυγὴ τοῦ Ὀδυσσεᾶ καὶ τῶν συντρόφων του ἀναφέρονται ὅπως ἐκεῖ. Ὁ χορὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ Σατύρους με κορυφαῖο τὸ Σιληνό· εἶναι δοῦλοι τοῦ Κύκλωπα στὴ σπηλιά του καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν τύφλωσή του φεύγουν καὶ αὐτοὶ μαζί με τὸν Ὀδυσσεᾶ καὶ τοὺς συντρόφους του.

14. Ἴων (διδ. πρῶτον τὸ 411). Ὁ Ἴωνας ἦταν γιὸς τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ τῆς Κρέουσας, θυγατέρας τοῦ βασιλιά τῶν Ἀθηνῶν Ἐρεχθέα. Ἡ μητέρα του, ἀμέσως μετὰ τὴ γέννηση, τὸν ἄφησε στὴν Ἀκρόπολη καὶ ὁ Ἑρμῆς τὸν ἔφερε στοὺς Δελφοὺς. Ἐκεῖ, ἔπειτα ἀπὸ χρόνια, γίνεται ἡ ἀναγνώρισή του ἀπὸ τὴν μητέρα του. Ὁ Ἴωνας ἔρχεται μαζί με τοὺς γονεῖς του στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ γίνῃ βασιλιάς καὶ γενάρχης τῶν Ἰωνῶν. Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς πλοκῆς αὐτῆς τῆς τραγωδίας (ἕνα ἐκθετο ποὺ ἀναγνωρίζεται ἀργότερα ἀπὸ τοὺς γονεῖς) ἔγινε τυπικὸ θέμα τῆς νέας κωμωδίας.

15. Φοῖνις (διδ. πρῶτον τὸ 410). Ἡ τραγωδία πήρε αὐτὸ τὸ ὄνομα ἀπὸ τὸ χορὸ ποὺ τὸν ἀποτελοῦν γυναῖκες ἀπὸ τὴ Φοινίκη, οἱ ὁποῖες, ὀδηγούμενες γιὰ τοὺς Δελφοὺς ὡς ἀφιέρωμα στὴν θεά, περνοῦν ἀπὸ τὴ Θήβα. Στὸ μακρὸ αὐτὸ δράμα (1766 στίχοι) περιλαμβάνεται ἡ πολιορκία τῶν Θηβῶν, ἡ ἐθελοντικὴ θυσία τοῦ Μενονίεα, γιοῦ τοῦ Κρέοντα γιὰ τὴ σωτηρία τῆς πατρίδας, ὁ φόνος τῶν στρατηγῶν τῶν πολιορκητῶν, ὁ θάνατος τῶν δύο ἀδελφῶν Ἐτεοκλῆ καὶ Πολυνεΐκη στὴ μονομαχία ποὺ εἶχαν, ἡ αὐτοκτονία τῆς Ἰσκάστης, ἡ ἀνάληψη τῆς βασιλείας ἀπὸ τὸν Κρέοντα καὶ ἡ διαταγή του νὰ μείνῃ ἄταφος ὁ Πολυνεΐκης, ἡ ταφή τούτου ἀπὸ τὴν Ἀντιγόνη, παρὰ τὴν ἀπαγόρευση τοῦ Κρέοντα καὶ τέλος ἡ μαζί με τὸν τυφλὸ πατέρα της, καταδικασμένο ἀπὸ τὸν Κρέοντα σὲ ἐξορία, ἀναχώρησή της. Στὴν τραγωδία αὐτὴ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη λείπει ἡ ἐνότητα. Οἱ στίχοι 1737 - 1766 πιθανότατα εἶναι νόθοι.

16. Ὀρέστης (διδ. τὸ 408). Ὁ Ὀρέστης καὶ ἡ Ἡλέκτρα καταδικάζονται

από τους 'Αργεΐους σὲ θάνατο, ἐπειδὴ σκότωσαν τὴ μητέρα τους. 'Ο 'Ορέστης ζητᾶ τότε τὴν προστασία τοῦ θεοῦ τους Μενέλαου, πού μόλις εἶχε ἐπιστρέψει μαζί μὲ τὴν 'Ελένη ἀπὸ τὴ μεγάλη περιπλάνησι· ἐκεῖνος ὁμως, ἀπὸ φόβο, δὲν τοὺς βοηθεῖ. Τότε ὁ 'Ορέστης καὶ ἡ 'Ηλέκτρα, παρακινημένοι καὶ ἀπὸ τὸν Πυλάδην, ἀποφασίζουν νὰ σκοτώσουν τὴν 'Ελένη, τὴν αἰτία ὄλων τῶν κακῶν, ἀλλ' αὐτὴ ἐξαφανίζεται μυστηριωδῶς. 'Απειλοῦν τότε νὰ σκοτώσουν τὴν κόρη τοῦ Μενέλαου 'Ερμιόνη καὶ τὰ πράγματα περιπλέκονται. 'Η σύγχυσις διαλύεται μὲ τὴν ἐμφάνισι τοῦ 'Απόλλωνα, ὁ ὁποῖος ἐξηγεῖ τὴν ἐξαφάνισι τῆς 'Ελένης καὶ παραγγέλλει νὰ πάρῃ ὁ 'Ορέστης γυναίκα του τὴν 'Ερμιόνη καὶ ὁ Πυλάδης τὴν 'Ηλέκτρα. 'Η τραγωδία αὐτὴ ἔχει μακρὰς μονωδίες καὶ μονάχα δύο στροφικὰ χορικά τραγούδια.

17. 'Ιφιγένεια ἢ ἐν Αὐλίδι (διδ. τὸ 405, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ποιητῆ, ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο γιὸ ἢ ἀνιψιὸ του). 'Υπόθεσις τὸ δράμα αὐτὸ ἔχει τὸ γνωστὸ μῦθος θυσίας τῆς 'Ιφιγένειας στὴν Αὐλίδα γιὰ νὰ ἐξευμενιστῇ ἡ 'Αρτεμις. 'Ο 'Αγαμέμνωνας πειθεται ἀπὸ τὸν Μενέλαο νὰ καλέσῃ τὴν 'Ιφιγένεια στὴν Αὐλίδα γιὰ νὰ τὴν δώσῃ δῆθεν σύζυγο στὸν 'Αχιλλεῦς. 'Εκεῖνη φθάνει μαζί μὲ τὴν μητέρα της Κλυταιμῆστρα καὶ σὲ λίγο ἀντιλαμβάνεται τὸ σκοπὸ τῆς προσκλήσεως. 'Ο 'Αχιλλεῦς μαθαίνει ὅτι χρησιμοποίηθηκε τὸ ὄνομά του γιὰ τὸν ἐρχομὸ τῆς 'Ιφιγένειας καὶ ἀποφασίζει νὰ τὴν ὑπερασπιστῇ. 'Η Κλυταιμῆστρα ἰκετεύει τὸν ἄντρα της νὰ λυπηθῇ τὸ παιδί τους· ἴδια θερμὰ παρακαλεῖ καὶ ἡ 'Ιφιγένεια τὸν πατέρα της νὰ μὴ τὴν θυσιάσῃ· στὸ τέλος ὁμως καταλαβαίνει πὸς ἡ θυσία της εἶναι ἀναγκαία καὶ ἀποφασίζει θεληματικὰ νὰ πεθάνῃ γιὰ τὴν 'Ελλάδα. Στὴν τραγωδία αὐτὴ προβάλλει πολὺ ὁ ποιητῆς τὸ θέμα τῆς ἐθελοντικῆς θυσίας πού καὶ σ' ἄλλα ἔργα του χρησιμοποίησε. 'Ἡδὴ ὁ 'Αριστοτέλης (Ποιητ. XV, 5) εἶχε παρατηρήσει ὅτι ἡ μορφή τῆς 'Ιφιγένειας στερεῖται ἐνόττητος. Τὸ τέλος χάθηκε ἀπὸ πολὺ παλιὰ κι οἱ στίχοι 1578 - 1629 πού βρίσκονται σήμερα στὸ κείμενο τοῦ ἔργου εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη, ἴσως τῶν βυζαντινῶν.

18. Βάχχι (διδ. τὸ 405 μαζί μὲ τὴν 'Ιφιγένεια ἐν Αὐλίδι, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ποιητῆ). 'Ο βασιλεὺς τῶν Θηβῶν Πενθέας θέλει νὰ ἐμποδίσῃ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς νέας λατρείας τοῦ θεοῦ Διόνυσου στὴ Θήβα καὶ κατασπαράζεται ἀπὸ τὶς ἀκόλουθες τοῦ θεοῦ, τὶς Βάχχες πού τὶς ὀδηγεῖ ἡ ἴδια ἢ μητέρα του 'Αγαυὴ μὲ τὶς ἀδελφές της. Τὸ ἔργο διδάχθηκε μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Εὐρυπίδου ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο γιὸ ἢ ἀνιψιὸ του καὶ φάνεται ὅτι γράφηκε ἔπειτα ἀπὸ τὴ μετάβασι τοῦ ποιητῆ στὴν αὐλὴ τοῦ 'Αρχέλου. Τὸ ἔργο εἶναι γεμάτο ἀπὸ τὴν ἱερὴ μανία, τὴ συναίσθηματικὴ μέθη τῆς διονυσιακῆς λατρείας, πού μόνο τὸν ὀρθολογιστῆ Πενθέα ἀφήνει ἀσυγκίνητο. Πουθενά ἄλλου δὲν ἔχει ἀπεικονιστῇ τόσο δυνατὰ ἡ ἐκστασιακὴ λατρεία τοῦ Διόνυσου ὅσο στὸ ἔργο αὐτὸ τῶν γηρατειῶν τοῦ ποιητῆ. Ἴσως στὴ σύγκρουσι αὐτὴ ἤρεμου καὶ παράφουρου, λογικοῦ καὶ παρὰλογου εἶδε ὁ Εὐρυπίδης τὴν οὐσία τῆς διονυσιακῆς λατρείας.

19. Ρῆσος (ἄγνωστο πότε διδάχθηκε). Εἶναι δραματοποίησι τοῦ Κ (Δολωνείας) τῆς 'Ιλιάδας. 'Ο ἀλαζονικὸς βασιλεὺς τῆς Θράκης Ρῆσος ἔρχεται σὲ βοήθεια τῶν Τρώων καὶ σκοτώνεται νύχτα στὴ σκηνή του ἀπὸ τὸν 'Οδυσσεῦ καὶ τὸ Διομήδη. 'Ὅπως εἴπαμε, ἡ νεώτερη κριτικὴ θεωρεῖ τὸ δράμα αὐτὸ νόθο κι ἔργο ἄγνωστου ποιητῆ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4. π.Χ. αἰῶνα.

Χαρακτήρας τῆς ποιήσεως τοῦ Εὐριπίδου. Μὲ τὸν Εὐριπίδου κάνει τὴν ἐμφάνισή του στὴν τραγωδία τὸ κριτικὸ πνεῦμα. Μυαλὸ γεμάτο περιέργεια, ἀκονισμένο ἀπὸ τὴ συναναστροφή μὲ τοὺς φιλοσόφους καὶ τοὺς πρώτους σοφιστές, θέλει νὰ διεισδύσῃ παντοῦ. Τὰ πρόσωπα τῶν τραγωδιῶν του συχνὰ συζητοῦν τὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς, πολλές φορές μὲ τόση θερμὴ πού διακρίπτεται ἡ δραματικὴ πράξις. Ἀπ' αὐτὸ καὶ ἡ προσωποποιία του ὁ ἀπὸ σκηνοθέτη φιλόσοφος.

Ὁ Εὐριπίδης δὲν ἔχει τὴ βαθιὰ θρησκευτικότητα, τὸ σεβασμὸ καὶ τὴν προσήλωσιν πρὸς τὴν παράδοσιν πού εἶχαν ὁ Αἰσχύλος καὶ ὁ Σοφοκλῆς· ὅ,τι τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον ἡ δραματικὴ τέχνη. Στὰ μάτια του μιὰ παράδοσιν δὲν εἶναι σεβαστὴ ἐπειδὴ εἶναι ἀρχαία. Τὸ παρελθόν, ὅπως καὶ τὸ παρόν, τὸ ἀντικρίζει ψυχρὰ, ὀρθολογιστικὰ, σχεδὸν χωρὶς καμμιὰ συγκινατάβαση.

Ἐνα δευτέρου χαρακτηριστικὸ τῆς φύσεως τοῦ Εὐριπίδου εἶναι ἡ λεπτή εὐαισθησία του. Τὸ κριτικὸ πνεῦμα, συνδυασμένο μ' αὐτὴ τὴν ἰκανότητα νὰ αἰσθάνεται ζωηρὰ, δὲν ἀφήνει τὸν ποιητὴ νὰ γλιστρήσῃ στὸν ψυχρὸ σαρκασμὸ ἢ στὸ διασκεδαστικὸ σκῆμμα. Ὁ συνδυασμὸς αὐτῶν τῶν δύο στοιχείων δίνει στὸ ἔργον τοῦ ποιητῆ συχνὰ ἕνα τόνον πικρὸ καὶ τὸ κάνει πολὺπλοκόν.

Ὁ Εὐριπίδης ὡς δραματοουργός. 1. Τὰ παλαιὰ στοιχεῖα. Ἐξωτερικὰ τίποτε δὲν ἔλλαξε στὴν τραγωδίαν τοῦ Εὐριπίδου. Καὶ ἡ ἐκλογή τῶν θεμάτων καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν δραμάτων σχεδὸν ἀκολουθοῦν πιστὰ τὴν παράδοσιν. Ξαναβρίσκον καὶ στὸν Εὐριπίδου, ὅπως στοὺς ἄλλους δύο τραγικούς, τὴν ἀγάπην γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ φῶς, τὴν ἀβεβαιότητα γιὰ τὸ μέλλον, τὸν τρόμον μπροστὰ στίς μεγάλας συμφορὰς πού συντρέβουν τὸν ἄνθρωπον, τὴν πίστην στὴ Νέμεσιν πού πλήττει τοὺς ὑπερόπτες, τὴν ἰδέαν γιὰ μιὰ δύναμιν σκοτεινὴ καὶ ἀκαθόριστη, γιὰ ἕνα ἀμείλικτον πεπρωμένο, πού κι οἱ ἴδιοι οἱ θεοὶ δὲν μποροῦν νὰ ξεφύγουν. Ὅλα αὐτὰ, πού ὁ θεατὴς τῆς τραγωδίας περίμενε νὰ τὰ ἰδῇ καὶ νὰ τὰ ἀκούσῃ, τοῦ τὰ προσφέρει ὁ Εὐριπίδης.

2. Τὸ νέον πνεῦμα. Μέσα ὅμως σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιον τῶν παλαιῶν ἀντιλήψεων φανερώναται κάτι τὸ διαφορετικόν, τὸ καινούργιον, κάτι πού ἀλλάζει αἰσθητὰ τὴν ἀτμόσφαιραν τῆς τραγωδίας, ὅπως τὴν γνωρίσαμε στὸν Αἰσχύλον καὶ στὸν Σοφοκλῆ. Χωρὶς ἀμφιβολίαν κρῖνον καὶ αὐτοὶ κάποτε μιὰν ἀρχαίαν παράδοσιν, ὅταν τὴν νομίζον ἀτυμβίασθη μὲ τὴν ἀντιλήψην τους γιὰ τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἠθικὴν (πρβλ. ὅ,τι εἴπαμε παραπάνω γιὰ τὴν Ὀρέστεια καὶ τοὺς Οἰδίποδες)· τὴν κριτικὴν ὅμως αὐτὴ τῆς παραδόσεως τὴν κάνουν μὲ προσοχὴ καὶ σεβασμὸν. Τὸ διαφορετικὸ πνεῦμα τοῦ Εὐριπίδου φανερώναται σὲ ὅλα τὰ ἔργα του. Παντοῦ εἶναι διάχυτη μιὰ λεπτὴ εἰρωνεία πρὸς τίς θρησκευτικὰς καὶ τίς ἄλλας ἀντιλήψεις τῶν πολλῶν· τάχα «παρεμπιπτόντως» κάνει πολὺν δηχτικὰς παρατηρήσεις γιὰ θεσμούς πού οἱ σύγχρονοὶ του τοὺς σέβονταν. Ἀλλὰ καὶ ὁ τόνος εἶναι καινούργιος στὴν τραγωδίαν τοῦ Εὐριπίδου· ἡ εἰρωνεία, ἡ χλεύη, ὁ σαρκασμὸς παρουσιάζονται συχνὰ σ' αὐτὴν. Ἡ πάλιν τῶν λό-

γων, ὁ ἄ γ ὡ ν, ὅπως εἶδαμε, ὑπῆρχε στὸ ἀρχικὸ αὐτοσχέδιο ἐνιαῖο δράμα κι ἀπ' αὐτὸ τὴν κληρονόμησαν ἢ τραγωδία, ἢ κωμωδία καὶ τὸ σατυρικό (κυρίως τὰ δύο πρῶτα). Στὸν Εὐριπίδη ὅμως τὴν πάλῃ αὐτὴ τῶν λόγων τὴν συναντοῦμε πιὸ συχνὰ ἀπ' ὅ,τι σὲ ὅποιονδήποτε ἄλλον τραγικό ἢ κωμικό ποιητῆ. Ἡ σὲ τόση ἔκταση χρῆση αὐτοῦ τοῦ μέσου ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη πρέπει ὡπωσδήποτε νὰ συσχετισθῆ καὶ μὲ τοὺς δι σ σ ο ὺ ς λ ὄ γ ο υ ς πού αὐτὴν τὴν ἐποχὴ σύνθεταν οἱ σοφιστές.

Ἀλλὰ ὁ Εὐριπίδης δὲν εἶναι ἄθεος. Οἱ σαρκασμοὶ καὶ οἱ εἰρωνεῖες του δὲν στρέφονται ἐναντίο τῆς θρησκείας, ἀλλὰ ἐναντίο τῶν ἀντιλήψεων του εἶχαν οἱ σύγχρονοὶ του καὶ οἱ παλαιότεροι γιὰ τοὺς θεοὺς. Ὁ Εὐριπίδης ἔχει γιὰ τὸ θεῖο ἀντίληψη ὑψηλότερη, καθαρώτερη, ἀντίληψη πού κολλημένους στὰ παλιά, δὲν τὸν καταλάβαινε καὶ τὸν παρεξηγοῦσε. Ἡ ἔμφυτη ἰδέα πού ἔχομε γιὰ τὸ δίκαιο καὶ τὸ ἄδικο, εἶναι γιὰ τὸν Εὐριπίδη ἢ ἀπόδειξις τῆς ὑπάρξεως τῶν θεῶν, γιὰτι μόναχα ἀπὸ τοὺς θεοὺς μπορεῖ νὰ προέρχεται ἡ ἰδέα αὐτὴ (Ἐ κ ἄ β η 799 - 801).

Ἐπάρχει στὸν Εὐριπίδη μιὰ σατυρική διάθεση ἀρκετὰ δηκτική. Ἐπικρίνει τοὺς κήρυκες (πού εἶναι πάντα στὴν ὑπηρεσία τῶν δυνατῶν) (Ὁ ρ ἔ σ τ η ς 895), τοὺς μάντεις πού ἀπατοῦν τοὺς ἀφελεῖς (Ἐ λ ἔ ν η 744 - 756), τοὺς φιλόδοξους, ὅπως ὁ Ἀλκιβιάδης, πού παρασέρνουν τοὺς συμπολίτες τους σὲ ὀλέθριες περιπέτειες (Ἐ λ ἔ ν η 1151 - 1154).

Ἀλλὰ δὲν ἐπικρίνει καὶ δὲν μαστιγώνει μόναχα ὁ Εὐριπίδης ἐπαινεῖ καὶ ἐκεῖνα πού νομίζει ὅτι ἀξίζουν νὰ ἐπαινεθοῦν. Εὐστοχα παρατηρήθηκε ὅτι σὲ μερικά σημεῖα τοῦ ἔργου του κάνει «διαφήμιση» τῶν σοφιστῶν, συνιστώντας στοὺς ἀνθρώπους «νὰ ἀποκτήσουν μὲ χρήματα τὸ μυστικὸ τῆς πειθοῦς» (Ἐ κ ἄ β η 816 - 818). Πολὺ ἐπαινετικὸς εἶναι γιὰ μιὰ τάξῃ τοῦ ἀθηναϊκοῦ πληθυσμοῦ: τοὺς φιλόπουνους ἀγρότες, πού σπάνια κατεβαίνουν στὸ «ἄστυ», εἶναι ὅμως πιὸ τίμιοι, πιὸ γενναῖοι καὶ πιὸ συνετοὶ ἀπὸ τοὺς πολίτες, πού περνοῦν τὸν καιρὸ τους στὴν ἀγορὰ φλυαρώντας (Ὁ ρ ἔ σ τ η ς 917 - 930). Στὴν Ἡ λ ἔ κ τ ρ α ὁ ἀγρότης, στὸν ὁποῖο ἡ κόρη τοῦ Ἀγαμέμνονα ἔχει δοθῆ σύζυγος, συμπεριφέρεται σὰν ἀληθινὸς ἀριστοκράτης.

Τὸ δραματικὸ πάθος. Θὰ νόμιζε κανεὶς πὼς μιὰ τραγωδία πού φιλοσοφεῖ, ἐπικρίνει καὶ σατιρίζει θὰ ἔπαινε νὰ συγκινῆ· δὲν συμβαίνει ὅμως καθόλου αὐτό. Ἄν ὁ Εὐριπίδης εἶναι ὁ «ἀπὸ σκληρῆς φιλοσοφίας», εἶναι ἐπίσης, ὄχι μόναχα γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἀλλὰ καὶ γιὰ μᾶς σήμερα, ὁ «τραγικώτατος τῶν ποιητῶν». Περισσότερο ἀπ' ὅλους τοὺς προκατόχους του ἀναζητεῖ ὁ Εὐριπίδης τὰ μέσα πού θὰ γεννήσουν μὲ δύναμη στὴν ψυχῇ τοῦ θεατῆ «τὸν ἔλεον καὶ τὸν φόβον». Ὁ Ἰ π π ὀ λ υ τ ο ς, ἢ Ἐ κ ἄ β η, οἱ Τ ρ ω ἄ δ ε ς, οἱ Β ἄ κ χ ε ς, εἶναι μερικά ἀπὸ τὰ ἔργα πού συγκλονίζουν τὸν θεατῆ. Πῶς ἐπέτυχε τὸ ἀποτέλεσμα αὐτὸ ὁ ποιητῆς;

1. Μὲ μέσα ἐξ ὡ τ ε ρ ι κ ἄ. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση τῶν ἡρώων τοῦ Εὐριπίδη προκαλεῖ θλίψη. Ὁ Μενέλαος στὴν Ἐ λ ἔ ν η παρουσιάζ-

ζεται ντυμένος με ένα κομμάτι από το πανί του πλοίου που έχει επάνω και φύκια, όπως ένας ναυαγός: ο 'Ορέστης, στην όμώνυμη τραγωδία, κείται στο κρεβάτι άρρωστος: ή Φαίδρα, στον 'Ιππόλυτο, το ίδιο: ή 'Εκάβη στήριζεται στο ραβδί της και υποβαστάζεται από τις Τρωάδες δούλες: ή 'Ηλέκτρα κρατεί μιá στάμνα του νερού, όπως μιá δούλη.

2. Με έσα έσωτερικά. 'Ο Εϋριπίδης είναι ρεαλιστής: όχι μόνο μπορεί, με την πλούσια φαντασία του, να ιδή τη φθορά που προξενούν στο σώμα οι σπαραγμοί τής ψυχής, αλλά έχει και τη θαυμαστή δύναμη να την παραστήση ('Ιππόλ. 198 κ.έ., 'Εκάβη 59 κ.έ. κ.ά.).

Στόν Οιδίποδα τύραννο του Σοφοκλή, όταν ο Οιδίππος τυφλώνεται, ο φυσικός πόνος εικονίζεται πολύ λίγο: ο ήθικος πόνος κυριαρχεί. Κι αν στόν Φιλοκτήτη ύπάρχει μιá ζωηρή εικόνα τής σωματικής αθλιότητας του ήρωα, ίσως αυτό όφείλεται σε επίδραση του Εϋριπίδη.

'Ο Εϋριπίδης είναι εκείνος που ζέρει κατ' έξοχήν να εκφράζη τις μεγάλες συγκινήσεις τής ανθρώπινης ψυχής: τη μητρική αγάπη, τη συζυγική άφοσίωση, την αδελφική τρυφερότητα. Ξέρει να μάς κινηή τόν οίκτο για τά άθώα θύματα: για τήν 'Ιφιγένεια που ίκετεύει τόν πατέρα της να μη τήν σκοτώση, τήν 'Αλκίσητη που άποχαιρετά τόν άντρα της, τά παιδιά της και τή ζωή, τήν Πολυξένη που βαδίζει στόν θάνατο χωρίς να τρέμη. Συγκινούν βαθύτατα τά λόγια τής 'Ανδρομάχης, όταν έρχονται να τής άποσπάσουν τó παιδί της για να τó σκοτώσουν (Τρωάδες 749 - 751), τής 'Αγαύης όταν έπιστρέφη κρατώντας τó κεφάλι του Πενθέα (Βάκχαι 1168 κ.έ.), του 'Ορέστη και τής 'Ηλέκτρας, όταν άποχωρίζονται ('Ορέστης 1018 κ.έ.), ό μονόλογος τής Μήδειας, όταν έτοιμάζεται να σκοτώση τά παιδιά της (Μήδεια 1021 - 1080), ό θρήνος του μικρού γιου του 'Αδμητου για τή μητέρα του ('Αλκίσηστις 393 - 415).

Η άπεικόνιση τών χαρακτήρων. 'Ο Εϋριπίδης έχει επιτύχει να άπεικόνιση στα έργα του με μεγάλη δύναμη τούς χαρακτήρες, άνδρικούς και γυναικίους. Τόν είπαν 'μισογύνη' και είναι εύκολο να βρή κανείς στο έργο του στίχους που δείχνουν τήν αντίπαθειά του προς τις γυναίκες. 'Αλλά δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι στο έργο του Εϋριπίδη ύπάρχουν και ύπέροχες γυναικείες μορφές: 'Ιφιγένεια, 'Ηλέκτρα (στόν 'Ορέστη), 'Αλκίσητη, Πολυξένη, Εϋάδνη, Μακαρία. 'Ακόμη και τις γυναίκες που διαπράττουν έγκλήματα (Μήδεια, Φαίδρα) ό ποιητής μάς κάνει περισσότερο να τις λυπούμαστε παρά να τις μισούμε: μπαίνει με συμπάθεια στην ψυχή τους, που, κυριευμένη από κάποιο πάθος, τις ώδήγησε στο έγκλημα.

'Ανάμεσα στους άνδρικούς χαρακτήρες ύπάρχουν μερικοί που ξεχωρίζουν με τήν ευαισθησία τους και τήν ψυχική τους ευγένεια, όπως ό 'Ιππόλυτος, ό 'Ορέστης, ό Πυλάδης. 'Αλλά, όπως είπαμε, ό Εϋριπίδης προτιμά να μεταβάλλη τούς ήρωες τών μύθων σε άνθρώπους τής έποχής του, φιλόσοφους, πολιτικούς, ή ακόμα και ένοχους. Έτσι, ό 'Αγαμέμνο-

νας στην Ίφιγένεια ἐν Ἀυλίδι καὶ ὁ Ὀδυσσεύς στην Ἐκάβη μιλοῦν καὶ φέρονται ὅπως οἱ δημαγωγοί· ὁ Ἰάσωνας στὴ Μήδεια εἶναι ὁ καλὸς μαθητὴς τῶν σοφιστῶν, ὁ κυνικός καὶ διεφθαρμένος ἀριστοκράτης μὲ τὴν ἀναίσθητη καρδιά· ὁ Ἄδμητος καὶ ὁ Φέρης στὴν Ἄλκηστη εἶναι ἐπίσης ἀποκρουστικοὶ γιὰ τὸν ἐγωισμό καὶ τὴ φιλοψυχία τους.

Ἡ τέχνη τοῦ Εὐριπίδου. Ὁ Εὐριπίδης καινοτόμησε καὶ στὸ διαλογικὸ καὶ στὸ χορικὸ μέρος τῆς τραγωδίας. Ὁ πρόλογος στὰ ἔργα του δὲν περιέχει τὴν ἀρχὴ τῆς δράσης, ὅπως στὰ ἔργα τῶν ἄλλων τραγικῶν, ἀλλὰ τὴν προϊστορία της, συχνά μὲ τὸν μακρὸ λόγο κάποιου θεοῦ. Ἡ λύση τῆς δραματικῆς πλοκῆς συντελεῖται ὄχι μὲ τὴν δράση τῶν ἴδιων τῶν προσώπων, ἀλλὰ μὲ τὴν παρέμβαση ὑπερφυσικοῦ παράγοντα, τοῦ «ἀπὸ μηχανῆς θεοῦ». Καὶ οἱ δύο αὐτὲς καινοτομίες εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν διαφορετικῶν ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους τραγικούς ἀπόψεων τοῦ Εὐριπίδου γιὰ τοὺς μύθους καὶ τὴν ὅλη παράδοση. Ἐπηρεασμένος, ὅπως εἶδαμε, ἀπὸ τὴν σοφιστικὴ ἔβλεπε τοὺς παραδομένους μύθους περισσότερο σὰν ὕλικὸ πὺ μποροῦσε νὰ διαμορφώσῃ ὅπως ἤθελε καὶ λιγώτερο σὰν μνημεῖο ἱερὸ πὺ ἔπρεπε νὰ σεβαστῇ. Δὲν μποροῦσε ὅμως νὰ ἀγνοήσῃ μερικὰ σταθερὰ καὶ καθιερωμένα στοιχεῖα τῶν μύθων αὐτῶν. Ἀπ' αὐτὸ ἦταν ὑποχρεωμένος μὲ τὸν πρόλογο νὰ προῖδεάσῃ τοὺς θεατὲς γιὰ τὶς ἀλλαγές, καὶ στὸ τέλος, μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ ὑπερφυσικοῦ («ἀπὸ μηχανῆς θεοῦ»), νὰ φέρῃ σὲ ἀρμονία τὴ γνωστὴ παράδοση τοῦ μύθου καὶ τὶς καθιερωμένες λατρεῖες μὲ τὴν δραματικὴν πράξιν πὺ εἶχε ζετυλιχτῇ διαφορετικά. Οἱ καινοτομίες αὐτὲς στὴν διαπραγμάτευση τοῦ μύθου εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα καινοτομίες σκηνικές: μηχανικὲς βελτιώσεις ἐπινοήθηκαν γιὰ νὰ εἶναι δυνατὸ νὰ ἐμφανιστοῦν καὶ νὰ ἐξαφανιστοῦν γρήγορα οἱ θεοί. Οἱ τεχνικὲς αὐτὲς ἐπινοήσεις, καθὼς καὶ οἱ φιλοσοφικὲς, θρησκευτικὲς, ἠθικὲς καὶ λοιπὲς ἀπόψεις τοῦ Εὐριπίδου, ἔγιναν ὁ στόχος τῶν κωμωδιῶν τοῦ Ἀριστοφάνου, πὺ μᾶς εἶναι ἔτσι πολὺτιμη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὸν ποιητὴ.

Στὸ λυρικὸ μέρος τῆς τραγωδίας οἱ καινοτομίες τοῦ Εὐριπίδου συνίστανται στὴ μείωση τῶν χορικῶν καὶ τὴν αὐξηση τῶν μονωδιῶν τῶν ἡθοποιῶν. Τὰ χορικά δὲν συνδέονται πιά στενά μὲ τὴν δραματικὴν πράξιν, ἔγιναν δηλ. ἐμβόλιμα, πράγμα πὺ διασπᾷ τὴν ἐνότητα τῆς τραγωδίας. Ὁ χορὸς γίνεται ἀπλὸς θεατῆς τῆς δράσης.

Τὰ χορικά τῶν τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδου καθεαυτὰ ἐξεταζόμενα ἔχουν ἀξία ποιητικὴ καὶ σὲ μεγάλη τιμὴ τὰ εἶχαν στὴν ἀρχαιότητα. Εἶναι γνωστὸ πὺς πολλοὶ Ἀθηναῖοι αἰχμάλωτοι στὴ Σικελία ἐλευθερώθηκαν, γιὰτὶ τραγουδοῦσαν χορικά τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδου.

Ὁ Εὐριπίδης ἐπίσης εἰσήγαγε στὶς τραγωδίες του σκηνές ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ πὺ ἔφεραν τὴν τραγωδίαν πὺ κοντὰ στὴν ἀνθρώπιν ψυχὴ. Στὴν Ἀνδρομάχην πὺ σφίγγει στὴν ἀγκυλιὰ τὸ παιδί της γιὰ νὰ μὴ τῆς τὸ πάρουν, στὴν Ίφιγένειαν πὺ τρέχει νὰ ἀγκυλιάσῃ τὸν πατέρα της, στὴν Ἡλέκτρα πὺ σκουπίζει τὸν ἰδρώτα ἀπὸ τὸ μέτωπο τοῦ Ὁρέ-

στη, υπάρχει όχι μονάχα μιὰ καινούργια τέχνη, ἀλλὰ καὶ μιὰ τέχνη ποὺ συγκινεῖ τὸν καθένα.

Οἱ κυριώτερες ἀδυναμίες τῶν τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδη εἶναι ἡ ἐλλειψὴ στέρεως ἐνόητης (μὲ τὴν παρεμβολὴ ἄλλων θεμάτων ὄχι ἀπαραίτητων γιὰ τὸ ζετύλιγμα τοῦ μύθου καὶ τῆς δράσης) καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν μονωδιῶν τῶν ἠθοποιῶν σὲ βᾶρος τῶν χορικῶν ποὺ ἔτσι καταντοῦν ἀπλὰ παρεμβλήματα ἄσχετα μὲ τὴν δραματικὴ πρᾶξη.

Γλώσσα καὶ ὕφος. Ἡ γλώσσα τοῦ Εὐριπίδη εἶναι ἡ γλώσσα τῆς τραγωδίας, ἡ ἀρχαία δηλ. ἄττικὴ μὲ μερικὸς ἰωνικοὺς τύπους στὰ διαλογικὰ μέρη καὶ μερικὸς δωρικοὺς στὰ χορικά. Γενικὰ ἡ γλώσσα τοῦ Εὐριπίδη εἶναι πιὸ ὀμαλὴ, εὐχη καὶ εὐρυθμὴ ἀπὸ τὴ γλώσσα τῶν δύο ἄλλων τραγικῶν. Συχνὰ τὸ ὕφος εἶναι τόσο ἀπλό ποὺ πλησιάζει τὸ ὕφος τοῦ πεζοῦ λόγου (*Ἄ λ κ η σ τ ι ς* 280 κ.έ., *Μ ἡ δ ε ι α* 446 κ.έ. κλπ.).

Ἄλλὰ τὸ πεζὸ αὐτὸ ὕφος ὑψώνεται εἴτε μὲ κάποιαν εἰκόνα, εἴτε μὲ συνδυασμοὺς τῶν λέξεων, εἴτε μὲ πετυχημένη ἐκλογή ἐπιθέτων (*Ἰ φ ι γ. Α ὕ λ.* 378 κ.έ., *Ἐ κ ἄ β η* 560 κ.έ. κλπ.).

Ἡ δημιουργικὴ φαντασία του καὶ ἡ εὐαίσθητη ψυχὴ του τὸν καθιστοῦν ἱκανὸ νὰ σμιλεῖ στίχους μοναδικούς. Πόσο μεγαλοπρεπῆς εἶναι λ.χ. ἡ παρουσίαση τοῦ ἀστρόσπαρτου οὐρανοῦ σ' ἓνα μονάχα στίχο (54) στὴν *Ἡ λ έ κ τ ρ α*:

Ἦ νύξ μέλαινα, χρυσεῶν ἄστρων τροφέ.

Συμπέρασμα. Μὲ τὸν Εὐριπίδη ἡ τραγωδία ἔχασε κάτι ἀπὸ τὸ παλιὸ της μεγαλεῖο· ἔγινε ὅμως πιὸ πλούσια σὲ ἰδέες καὶ συναισθήματα καὶ ἀπόκτησε μεγαλύτερη ποικιλία ἀπ' ἐκεῖνη ποὺ εἶχε στὸν Αἰσχύλο καὶ τὸ Σοφοκλῆ· ὡς ἓνα σημεῖο προαναγγέλλει τὴ νέα κωμωδία. Ὁ Ἄριστοφάνης ἦταν τυφλωμένος ἀπὸ τὸ μῖσος ὅταν ἔλεγε (*Β ἄ τ ρ α χ ο ι* 869) ὅτι ἡ ποίηση τοῦ Εὐριπίδη πέθανε μαζί του. Ἐντελῶς ἀντίθετα. Ἀφήνοντας, ἡ τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη, κατὰπληκτους τοὺς πρώτους θεατῆς της μὲ τὴς καινοτομίες της, συγκίνησε βαθύτατα τοὺς μεταγενέστερους μὲ τὴ δραματικότητα καὶ τὸν ἀνθρωπισμὸ της, καὶ μὲ τὴν ἴδια δύναμη συγκινεῖ καὶ μᾶς σήμερα. Εἶναι ἀλήθεια πᾶς τὸ ἔργο τοῦ τελευταίου τῶν μεγάλων τραγικῶν δὲν ἔχει οὔτε τὸ ὕφος τῶν τραγωδιῶν τοῦ Αἰσχύλου οὔτε τὴν τελειότητα τῶν δραμάτων τοῦ Σοφοκλῆ· κατὰ γενικὴ ὅμως ἀναγνώριση εἶναι πιὸ ἀνθρώπινο ἀπὸ τὸ ἔργο ἐκεῖνων. Ἀναρίθμητες παραστάσεις σὲ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν 4. π.Χ. αἰῶνα καὶ ὕστερα δείχνουν τὴν συνεχῆ αὐξήση τῆς δημοτικότητος τοῦ ποιητῆ ὄχι μονάχα στὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ σ' ὅλοκληρο τὸν ἑλληνικὸ κόσμο, ἰδιαίτερα στὴ Νότια Ἰταλία καὶ τὴ Σικελία. Οἱ τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη ἦταν τὸ ὑπόδειγμα γιὰ τὴς ρωμαϊκῆς ὡς τὸ Σενέκα. Ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ ἐδῶθε, ἐδῶσε σὲ πολλοὺς ποιητῆς (Κορνῆλιο, Ρακίνα, Σίλλερ, Γκαίτε κ.ἄ.) τὴν πρώτη ὕλη γιὰ νὰ γράψουν μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀριστοτεργήματά τους.

Τὸ πλάττωμα τῶν διαφορόντων μας στὰ νεότερα χρόνια, μᾶς ἔκαμε νὰ προσέχωμε λιγώτερο τὰ «σφάλματα» τοῦ ποιητῆ καὶ περισσύτερο

τις καινοτομίες του με τις όποιες, όπως είπαμε, μιλά και στη δική μας την ψυχή, όπως μίλησε και στην ψυχή όλων των μεταγενέστερων του γενεών. Χωρίς αμφιβολία ο Εὐριπίδης, αν δεν είναι ο πιο μεγάλος από τους τραγικούς, είναι όπωσδήποτε «ο τραγικώτατος», εκείνος που με το θέατρό του κυριολεκτικά συγκλονίζει το θεατή.

Τὰ ἀποσπάσματα τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν δευτέρων σειρᾶς, τὰ βρῖσκει κανεὶς τὰ παλαιότερα στὴ συλλογὴ τοῦ Α. Nauck, τὰ νεώτερα στὴν ἔκδοση παπύρινων εὐρημάτων τοῦ Α. S. Hunt.

ΟΙ ΜΙΚΡΟΤΕΡΟΙ ΤΡΑΓΙΚΟΙ

Οἱ σύγχρονοι τῶν μεγάλων τραγικῶν. Σ' ὅλο τὸν 5. π.Χ. αἰώνα ἡ παραγωγὴ τραγωδιῶν ὑπῆρξε σημαντικὴ. Στὰ χρόνια τοῦ Σοφοκλῆ ἔζησαν ὁ Νεόφρων ἀπὸ τὴ Σικυώνα, ὁ Ἴων ἀπὸ τὴν Χίω, ὁ Ἀχαιῶς ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια καὶ ὁ Ἀγάθων ἀπὸ τὴν Ἀθήνα.

Ὁ Νεόφρων αὐτὸς φαίνεται ὅτι προσπάθησε νὰ δώσει στὴν τραγωδίαν χαρακτῆρα ρεαλιστικώτερο. Σύνθεσε τραγωδία μὲ τὸν τίτλο Μήδεια ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχομε ἕνα ἀπόσπασμα, τὸν μόνολογο τῆς Μήδειας πρὶν σκοτώσῃ τὰ παιδιὰ τῆς. Θεωρεῖται πιθανὸ ὅτι στὴ σύνθεση τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀσκήσεν ἐπίδραση ἡ ὁμώνυμη τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη. Ὁ Ἴων αὐτὸς ἀπὸ τὴ Χίω ἔγραψε στὴν Ἀθήνα τραγωδίες, σατυρικά δράματα, διθυράμβους, ἐλεγείες, ἀκόμη καὶ πεζά. Ἀπὸ τὸ ἔργο του ἔχομε μερικὰ ἀποσπάσματα. Ὁ Ἀχαιῶς ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια ἔζησε καὶ ἔγραψε ἐπίσης στὴν Ἀθήνα. Οἱ ἀρχαῖοι εἶχαν σὲ μεγάλη ἐκτίμησιν τὰ σατυρικά δράματά του· εὕρισκαν ἐπίσης ὠραία τὴ λέξιν τοῦ ποιητῆ, ἀλλὰ σκοτεινὴ καὶ ἀνιγματοῶδὴ τὴ φράσιν του. Ἔεροντο μονάχα μερικοὺς τίτλους ἔργων του.

Κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5. π.Χ. αἰ. ἕνα ὄνομα ποιητῆ τραγωδιῶν ἀναφέρεται συχνά: τοῦ Ἀγάθωνος. Στὸ σπῆτι του γίνεται τὸ πλατωνικὸ Συμπόσιον γιὰ νὰ γιορτασθῇ ἡ πρώτη του νίκη στοὺς δραματικούς ἀγῶνες τὸ 416 π.Χ. Ἀνῆκε στὴ «χρυσῆ νεολαία» τῶν Ἀθηναίων. Φαίνεται πὼς πέθανε στὴν Πέλλα, στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀρχέλαου, γύρω στὰ 405 π.Χ. Ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς Βατράχους (στίχ. 83-84) τὸν μνημονεὺει πολὺ τιμητικὰ.

Ὁ Ἀγάθων αὐτὸς σύνθεσε τραγωδία πιθανώτατα μὲ τὸν τίτλον Ἀνθύς, ὅπου, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη (Ποιητ. ΙΧ, 7) ὅλα, περιστατικά καὶ ὀνόματα, ἦταν φανταστικά ἀντὶ νὰ εἶναι παρμένα ἀπὸ τοὺς παραδομένους μύθους. Αὐτὸ ἀποτελοῦσε μιὰ τολμηρὴ καινοτομία πού ὅμως, ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης, ἄρεσε πολὺ στοὺς κοινούς. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει (Ποιητ. XVIII, 7) καὶ μιὰν ἄλλη του καινοτομία: ὅτι τὰ χορικά του ἦταν ἐμβόλιμα, τελείως δηλ. ἀσχετα μὲ τὴν ὑπόθεσιν.

Στὸ τέλος τοῦ 5. π.Χ. αἰ. ἡ τραγωδία πεθαίνει. Ὁ Ἰοφώντας καὶ ὁ Ἀρίστωνας, γιοὶ τοῦ Σοφοκλῆ, ὁ τύραννος Κριτίας, ὁ νεώτερος Σοφοκλῆς, ὁ νεώτερος Εὐριπίδης, ὁ Καρκίνος καὶ οἱ τρεῖς γιοὶ του, καὶ πολ-

λοιί άλλοι, ξεχάστηκαν οι ίδιοι και τα έργα τους. Ἡ αὐστηρή κρίση τοῦ Ἀριστοφάνη γιὰ ὄλους αὐτοὺς (Βάτραχοι 89 - 90 καὶ 96 - 97) φαίνεται πὼς εἶναι δίκαιη.

Ἡ τραγωδία κατὰ τὸν 4. π. Χ. αἰῶνα. Ἐγραφαν ἀκόμη καὶ στὸν 4. π.Χ. αἰῶνα τραγωδίες, ἀλλὰ ἡ δυνατὴ λυρική καὶ θρησκευτικὴ ἔμπνευση ἔχει ἐξαφανιστῆ. Τὰ χορικά ἔγιναν, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀγάθωνα, ἐντελῶς ἐμβόλιμα, ἄσχετα δηλ. μετὴν ὑπόθεσις τῆς τραγωδίας.

Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ νομίζει ἡ κριτικὴ πὼς ἀνήκει καὶ ὁ Ρῆσος, τὸ δράμα γιὰ τὸ ὅποιο μιλήσαμε στὰ ἔργα τοῦ Εὐριπίδῃ (βλ. σελ. 129). Πάντως, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς γνησιότητος, τὸ ἔργο εἶναι ἀξιόλογο· ἔχει δραματικότητα, φυσικότητα καὶ ἀλήθεια.

2. ΤΟ ΣΑΤΥΡΙΚΟ

Ὁ Ἀριστοτέλης (Ποιητικὴ IV, 10 - 12) παράγει, ὅπως εἶδαμε (βλ. σελ. 83 κ.έ.), τὸ δράμα στὸ σύνολό του ἀπὸ τοὺς αὐτοσχεδιασμοὺς, τὴν τραγωδίαν («ἀπὸ τῶν ἐξαρχόντων τὸν διθύραμβον»), τὴν κωμωδίαν («ἀπὸ τῶν ἐξαρχόντων τὰ φαλλικά») καὶ τὸ σατυρικὸ ἀπὸ τοὺς Σατύροισι¹, τοὺς ἀκόλουθους τοῦ Διόνυσου. Ὅπως εἶπαμε ἐπίσης στὴ γένεσις τοῦ δράματος, στὴν ἀρχὴ ἦταν καὶ τὰ τρία ἕνα καὶ εἶχαν σχέση στενὴ μετὴ λατρεία τοῦ Διόνυσου.

Ἄν καὶ εἶναι πιθανὸ ἡ πρώτη μορφή τοῦ ἐνιαίου τούτου δράματος νὰ ἦταν αὐτὴ τοῦ σατυρικοῦ — μιὰ καὶ οἱ τραγουδιστὲς τοῦ διθύραμβου ἦσαν σάτυροι — ὅμως τὴν ὀριστικὴν του διαμόρφωσις τὸ σατυρικὸ τὴν ἔλαβε ὕστερα ἀπὸ τὴν τραγωδίαν καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδρασίν της. Στὴν κλασσικὴ του μορφή τὸ σατυρικὸ καθιερώθηκε μονάχα στὸ τέλος τοῦ 6. καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 5. π.Χ. αἰῶνα. Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα συμφωνεῖ μετὴν παράδοσις πού θέλει τὸν Πρατίναν τὸν Φλιάσιον (ἀκμ. γύρω στὰ 515 π.Χ. καὶ κατὰ τὴ Σούδα ἔγραψε σατυρικά δράματα καὶ τραγωδίας) εἰσηγητὴ τοῦ σατυρικοῦ. Στὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα παρουσιάζονται γιὰ πρώτη φορὰ στὶς ἀρχὲς τοῦ 5. π.Χ. αἰῶνα σάτυροι πλατσομύτες, μετρητὸν ροῦχο μονάχα γύρω ἀπὸ τὴ μέση, με αὐτιά καὶ οὐρὰ ἀλόγου, πού κρατοῦν φαλλοὺς καὶ τραγουδοῦν.

Κατὰ τὸν Ὀράτιον (De arte poetica, 220 - 243) τὸ σατυρικὸν πρέπει νὰ τὸ θεωρήσωμε διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν κωμωδίαν, κάτι πού ἦταν ἀνάμεσα σ' αὐτὴν καὶ τὴν τραγωδίαν καὶ πού βρισκόταν πιὸ κοντὰ στὴν τελευταία. Ὁ τόνος σ' αὐτὸ ἔπρεπε νὰ εἶναι πιὸ ψηλός. Ὅπως ἡ τραγωδία ἔτσι καὶ τὸ σατυρικὸ παρουσιάζει συχνὰ στὴ σκηνῇ θεοὺς καὶ ἥρωας.

1. Ἡ πιθανώτερη ἔτυμολογία τῆς λέξεως εἶναι ἐκείνη πού τὴν συσχετίζει μετὴ Ἰνδοευρωπ. ρίζα πού σήμαινε γεννῆτορας, γονιμοποιός (πρβλ. λατ. sator = γεννήτορας, σπορέας). Κι ἦταν πραγματικὰ οἱ σάτυροι δαίμονες τῆς γονιμότητος πού τοὺς βρίσκομε σὲ λατρεῖες καὶ ἄλλων λαῶν.

ἀλλὰ καὶ ἡ γλώσσα καὶ τὸ ὕφος καὶ τὰ μέτρα τοῦ σατυρικοῦ εἶναι σχεδὸν τὰ ἴδια μὲ τῆς τραγωδίας. Τὸ σατυρικὸ δὲν ἦταν μίμηση τῆς ζωῆς μὲ τοὺς κοινούς της τύπους, ὅπως ἡ κωμωδία, ἀλλὰ ἓνα ἰδιότυπο ἀστεῖο λαϊκὸ θέαμα, ποὺ μοναδικὸ σκοπὸ εἶχε νὰ προκαλέσῃ τὸ γέλιο, ὄχι νὰ διδάξῃ, νὰ βελτιώσῃ, ὅπως ἡ κωμωδία.

Ἡ ὄρχηση τοῦ χοροῦ τοῦ σατυρικοῦ, ποὺ ἀποτελεῖτο ἀπὸ σατύρους, λεγόταν σί κ ι ν ν ι ς, γινόταν μὲ ταχύτητα καὶ κρότο τῶν ποδιῶν καὶ ἦταν μιὰ παρωδία τῆς σεμνῆς ὄρχησης τοῦ χοροῦ τῆς τραγωδίας ποὺ ὠνομαζόταν ἐ μ μ ἔ λ ε ι α.

Ὅπως εἶδαμε ὁ ποιητὴς ποὺ ἔπαιρνε μέρος στοὺς δραματικούς ἀγῶνες ἔπρεπε νὰ παρουσιάσῃ, μαζί μὲ τὶς τρεῖς τραγωδίες, κι ἓνα σατυρικό, στὸ ὁποῖο ὁ κόσμος ξανάβρισκε τοὺς σατύρους, τοὺς ἀκόλουθους τοῦ Διόνυσου, καὶ τὸν Σιληγό. Μερικὲς φορὲς τὸ τέταρτο αὐτὸ ἔργο ἀναπληρωνόταν μ' ἓνα δράμα ἰδιόρρυθμο, χωρὶς σατύρους, μὲ ἀστεῖα καὶ σοβαρὰ στοιχεῖα ἀνάμεικτα. Τέτοιο δράμα, ὅπως εἶδαμε, εἶναι ἡ Ἄ λ κ η σ τ ι ς τοῦ Εὐριπίδη.

Τὸ σατυρικὸ διατηρήθηκε ὡς τὸ τέλος τοῦ 4. π.Χ. αἰῶνα καὶ μὲ τὸ νὰ παρουσιάξῃ τοὺς ἀκόλουθους καὶ τὸν παιδαγωγὸ τοῦ Διόνυσου, ἱκανοποιῶσε τὴν εὐσέβεια τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος, γεμάτος ἐκπληξῆ, ἔβλεπε νὰ μὴ γίνεταί κανένας λόγος γιὰ τὸν Διόνυσο («οὐδὲν πρὸς Διόνυσον») στὶς τραγωδίες ποὺ παιζόνταν πρὸς τιμὴν του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά τὸ σατυρικό, μὲ τὸ ἀστεῖο περιεχόμενό του, ἀνακούφιζε τὴν βαριά ἀπὸ τὶς τρεῖς τραγωδίες ψυχὴ τῶν θεατῶν καὶ τὸ ὅλο θέαμα τερματιζόταν μὲ κάτι εὐθυμο κι εὐχάριστο.

Ἀπὸ τὰ πολλὰ σατυρικά δράματα τῆς ἀρχαιότητος σώθηκε ἀκέραιο — ἴσως γιὰτὶ ἦταν τὸ καλύτερο — ἓνα, ὁ Κ ὺ κ λ ω ψ τοῦ Εὐριπίδη, καὶ περίπου τὸ μισὸ ἀπὸ ἓνα ἄλλο τοῦ Σοφοκλῆ ποὺ εἶχε τὸν τίτλο Ἰ χ ν ε υ τ α ῖ. Καὶ γιὰ τὰ δυὸ μιλήσαμε στὰ ἔργα τῶν τραγικῶν αὐτῶν.

3. Η ΚΩΜΩΔΙΑ

Οἱ ἀρχές της. Ὁ κ ὠ μ ο ς. Ἡ λέξη κ ὠ μ ὠ δ ῖ α παράγεται ἀπὸ τὴ λέξη κ ὠ μ ο ς ἡ ὁποία σημαίνει δημόσια καὶ θορυβώδη γιορτὴ ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ τραγουδία, χοντρά ἀστεῖα καὶ χορούς, ἓνα εἶδος δηλ. λαϊκοῦ πανηγυριοῦ. Ἡ κωμωδία λοιπὸν εἶναι τὸ «τραγουδί τοῦ κώμου», τῆς θορυβώδικης αὐτῆς συντροφιᾶς.

Ἀνάμεσα σ' ἄλλες τὶς τέτοιου εἶδους λαϊκὲς γιορτές, αὐτὲς οἱ ὁποῖες γίνονταν στὸ μάζεμα ἢ τὸ πάτημα τῶν σταφυλιῶν, ἦταν οἱ πιὺ εὐθυμες καὶ ζωηρές.

Ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ξέρομε (βλ. σελ. 83 κ.έ.) πὼς ἡ κωμωδία, ὅπως καὶ ἡ τραγωδία καὶ τὸ σατυρικό, συνδέεται μὲ τὴ λατρεία τοῦ Διόνυσου: «Ἡ τραγωδία προῆλθε ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἔκαναν ἀρχὴ στὸ διθύραμβο, ἡ κωμωδία ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἔκαναν ἀρχὴ στὰ φαλλικά (τραγουδία πειρακτικὰ καὶ βωμολογικὰ τὰ ὁποῖα τραγουδοῦσαν ομάδες μεθυσμένων

πού περιέφεραν ένα φαλλό), τὰ ὅποια ἀκόμη καὶ σήμερα σὲ πολλὲς πόλεις διατηροῦνται καὶ γιορτάζονται» (Ποιητ. IV, 12).

Στοιχεῖα τοῦ κώμου. Οἱ λεπτομέρειες τῶν γιορτῶν τοῦ Διόνυσου μᾶς εἶναι πολὺ λίγο γνωστές. Ὑποθέτουν οἱ ἐρευνητὲς ὅτι ἔπειτα ἀπὸ τῆ θρησκευτικῆς τελετῆ καὶ τὴν ἐκτέλεση τοῦ διθυράμβου (βλ. σελ. 67 καὶ 86 κ.έ.) ὑπῆρχε στὰ χωριά μιὰ ὀλόκληρη ἡμέρα ἑορταστικῆ, ὅπου ἡ λαϊκὴ εὐθυμία ξεσποῦσε ἐλεύθερα: ἔτρωγαν καὶ ἔπιναν, τραγουδοῦσαν ἄσπενα τραγούδια, χόρευαν. Αὐτὲς οἱ διασκεδάσεις, ἐπαναλαμβάνόμενες κάθε χρόνο στὰ πανηγύρια τῶν χωριῶν, ἔγιναν μέρος τοῦ προγράμματος τῆς θρησκευτικῆς γιορτῆς. "Ἔτσι μὲ τὸν καιρὸ ὁ κῶμος (ἢ γιορτὴ δηλ.) περιλάμβανε:

α) Τὴν περιφορὰ τοῦ φαλλοῦ. Ὁμάδες μεθυσμένων περιέφεραν στοὺς δρόμους ἕνα πελώριο φαλλό, σύμβολο τῆς γογιμότητος, καὶ τραγουδοῦσαν ἄσπενα καὶ πειρακτικὰ τραγούδια (φαλλικά). Μιὰν ἰδέα αὐτῶν τῶν τραγουδιῶν μπορούμε νὰ πάρουμε ἀπὸ τοὺς Ἄχαρνῆς τοῦ Ἀριστοφάνη (στίχ. 263 κ.έ.). Ἀπὸ αὐτὸ τὸ μέρος τῆς γιορτῆς προῆλθαν τὰ χορικά τῆς κωμῶδιος.

β) Τὴν πομπεία, τίς βωμολοχίες δηλ. καὶ τὰ χοντρά πειράγματα πού ἔλεγαν μεταξύ τους οἱ ἑορταστὲς ἢ ἀπηύθυναν καὶ πρὸς ἐκεῖνους πού παρακολουθοῦσαν τὴν γιορτὴ (ἀρχικὰ ἢ λέξη πομπεία σήμαινε λιτανεία, γιορταστικὴ πομπὴ κατόπι — ἀπὸ τὰ πειράγματα πού ἀντάλλαζαν μεταξύ τους αὐτοὶ πού ἀποτελοῦσαν τὴν πομπή — κατάντησε νὰ σημαίνη βωμολοχία, βρισιά).

Στὴν πομπεία αὐτὸ πού κυριαρχοῦσε ἦταν τὰ πειράγματα, τὰ γενικὰ ἀλλὰ πρὸ πάντων τὰ προσωπικὰ: ἔδειχναν ἀκόμη καὶ μὲ τὸ δάκτυλο αὐτοὺς πού πείραζαν. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ μέρος τῆς γιορτῆς, τὴν πομπεία, προῆλθε ὁ διάλογος.

Τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα, τὰ φαλλικά ἄσματα καὶ τὰ προσωπικὰ πειράγματα (τὸ «ὄνομαστί κωμῶδειν») ξεχωρίζουν στὴν ἀρχαία κωμῶδια.

Στὶς δωρικὲς χώρες — ἰδιαίτερα στὶς δωρικὲς πόλεις τῆς Σικελίας — οἱ διονυσιακὲς γιορτὲς εἶχαν μιὰν ἰδιαίτερη λαμπρότητα καὶ σιγὰ σιγὰ σ' αὐτὲς τὰ χονδροειδῆ πειράγματα καὶ τὰ βωμολοχικὰ τραγούδια ἐξελίχθησαν σὲ πραγματικὲς μικρὲς κωμῶδιες.

Ἡ μεγαρικὴ φάρσα. Γιὰ τοὺς παντομιμικοὺς ἀστεϊσμοὺς τῆς Λακωνίας καὶ τῆς μικρῆς κωμῶδιος τῆς Σικυῶνας, πού ἀναφέρει ὁ Ἀθῆναιος (621d - 622d), μὲ ἠθοποιούς οἱ ὅποιοι σκέπαζαν τὸ πρόσωπο μὲ κισσὸ ἢ φύλλα δένδρων, δὲν ξέρομε τίποτε θετικόν. Οἱ πρῶτες καλὰ μαρτυρημένες κωμῶδιες εἶναι οἱ μεγαρικὲς φάρσες, γιὰ τίς ὁποῖες μιλά ὁ Ἀριστοτέλης.

Φαίνεται ὅτι στὰ Μέγαρα τῆς Ἀττικῆς ὑπῆρχε μιὰ κωμῶδια σύντομη, χονδροειδῆς, πειρακτικῆ, μὲ σκοποὺς πολιτικούς, πού ἐπετίθετο «κατ' εὐθείαν» καὶ μὲ ὀξύτητα ἐναντίον ἐκείνων πού εἶχαν ἀξιώματα. Τὴ γνωρίζομε μονάχα ἀπὸ πληροφορίες, γιὰτὶ ἀπὸ τὴν ἴδια δὲν σώθηκε τί-

ποτε. Ἡ ἀνάμνησή της συνδέεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Σουσαρίωνος ἀπὸ τὰ Μέγαρα ὁ ὁποῖος, κατὰ ἓνα σχολιαστὴ τοῦ Ἀριστοφάνη, ἔγραψε πρῶτος, κατὰ τὸ 570 π.Χ., κωμωδίες σὲ στίχους καὶ τίς διδάξε σὲ χωριά τῆς Ἀττικῆς.

Τὰ Μέγαρα εἶναι στὰ ὅρια τῆς Ἀττικῆς· ἡ μεγαρική φάρσα μπόρεσε ἔτσι εὐκόλως νὰ γίνη γνωστὴ σ' αὐτὴ τὴ χώρα. Θὰ περάσῃ ὅμως ἓνας αἰώνας γιὰ νὰ πάρῃ, στὴν Ἀττικὴ, ἡ κωμωδία τὴ μορφή ἀληθινοῦ λογοτεχνικοῦ εἶδους.

Ἡ σικελιωτικὴ κωμωδία. Οἱ πρῶτες πρῦοδοὶ τοῦ κωμικοῦ εἶδους ἔγιναν στὴ Σικελία. Ἀντὶ τῆς σύντομης μεγαρικῆς φάρσας ἐδῶ συντέθησαν πρὸ ἐκτεταμένα ἔργα, μὲ κάποια πλοκὴ καὶ πού ἀνάπτυσσαν ἓνα μῦθο. Οἱ Σικελιώτες εἶχαν στὴν ἀρχαιότητα τὴ φήμη πνευματωδῶν καὶ εὐθυμῶν ἀνθρώπων (Κικέρ. Orat. Verrin. IV, 95). Μιὰ μεγάλη καὶ πλούσια πόλη, ὅπως οἱ Συρακοῦσες, πού μπορούσε νὰ δώσῃ στίς δραματικές παραστάσεις κάποια λαμπρότητα, ἦταν τὸ κατάλληλο ἔδαφος γιὰ νὰ βρῆ διέξοδο αὐτὴ ἡ εὐθυμὴ καὶ πειρακτικὴ διάθεσι τῶν Σικελιωτῶν.

Γιὰ τὸν Φόρμη ἀπὸ τίς Συρακοῦσες καὶ τὸν Ἀριστοξένου ἀπὸ τὸ Σελινούντα, δὲν ξέρομε τίποτε ὁ Ἐπίχαρμος ὅμως, πού φαίνεται πὼς ἦταν ἓνας σπουδαῖος ποιητῆς, μᾶς εἶναι ἀρκετὰ γνωστὸς καὶ ἀπὸ τίς μαρτυρίες τῶν παλαιῶν καὶ ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα τῶν ἔργων του.

Ἐπίχαρμος (περίπου 550 - 460 π.Χ.). Γεννήθηκε στὴν Κῶ, ἀλλὰ ἡ οἰκογένειά του, ὅταν ἀκόμη ἦταν βρέφος, ἔφυγε κι ἦλθε νὰ ἐγκατασταθῆ στίς Συρακοῦσες, στίς ὁποῖες ὁ ποιητῆς πέρασε ὅλη του τὴ ζωὴ. Εἶχε καλὲς σχέσεις μὲ τοὺς τυράννους Γέλωνα καὶ Ἰέρωνα. Πέθανε 90 ἐτῶν. Ἡ Σοῦδα ὀρίζει τὸ 486 π.Χ. ὡς χρόνον παραστάσεως μιᾶς ἀπὸ τίς κωμωδίες του. Ἡ φήμη του ἀπλώθηκε κι ἔξω ἀπὸ τὴ Σικελία. Ὁ Πλάτωνας στὸν Θεαίτητο (152 e) λέει: «... κι ἀπὸ τοὺς ποιητῆς οἱ πρὸ ἔξοχοι γιὰ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο εἶδος ποιήσεως γιὰ τὴν κωμωδία ὁ Ἐπίχαρμος, γιὰ τὴν τραγωδία ὁ Ὅμηρος¹.....» («...καὶ τῶν ποιητῶν οἱ ἀκριοὶ τῆς ποιήσεως ἑκατέρας, κωμωδίας μὲν Ἐπίχαρμος, τραγωδίας δὲ Ὅμηρος.....»).

Τὰ ἔργα τοῦ Ἐπίχαρμου ἦταν δύο εἰδῶν: α) Κωμωδίες λαϊκῆς, ρεαλιστικῆς, μὲ θέματα παρμένα ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ. β) Παρωδίες μύθων σχετικῶν μὲ θεοὺς (λ.χ. μὲ τὸν Ἥραϊστο) ἢ ἥρωες (λ.χ. μὲ τὸν Ἡρακλῆ, τὸν Ὀδυσσεύα κλπ.).

Ὁ Ἐπίχαρμος ἦταν, φαίνεται, μεγάλος κωμικός ποιητῆς κι ἄσκησε

1. Ὁ Πλάτωνας ἐξομοιώνει τὸν Ὅμηρον μὲ τοὺς τραγικούς γιατί στὸ ἔπος ὑπάρχει, ὅπως στὴν τραγωδία, μίμησις τῆς ζωῆς καὶ ἀπεικόνισις τῶν παθῶν, μόνο πού ἡ τραγωδία εἶναι ἀριώτερη μορφή μιμήσεως (βλ. Ἀριστοτ. Ποιητ. XXVI, 4 - 8).

σημαντικήν επίδραση στους κατοπινούς. Ὁ Ὀράτιος λέει (Epist. II, 1, 58) ὅτι ὁ Πλαῦτος στίς κωμωδίες του ἀκολουθεῖ τὸν Σικελιώτη ποιητή. Μερικοὶ στίχοι ποὺ σώθηκαν ἀπὸ τὶς κωμωδίες τοῦ Ἐπίχαρμου μᾶς δίνουν μιὰ ἰδέα τοῦ γραφικοῦ του ρεαλισμοῦ (παρίστανε πῶς τρώει ὁ Ἡρακλῆς, πῶς φέρνεται ἓνας παράσιτος ἢ ἓνας χωριάτης κλπ.). Στὴν ἀρχαιότητα εἶχε τὴ φήμη καὶ μεγάλου σοφοῦ. Στὸ πλαίσιο τῆς εὐθυμῆς φάρσας ἤξερε νὰ ἐκφράξῃ καὶ σοβαρὰς σκέψεις, μερικὲς φορές σπουδαιότατες. Ὁ Ἐπίχαρμος ἀνάπτυξε τὸν λεγόμενον ἀ γ ῶ ν α, τὴ σκηνὴ δηλ. τῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα σὲ δύο μερίδες, ποὺ τὴ συναντοῦμε καὶ στὴν ἀττικὴ κωμωδία. Ἴσως ἂν σωζόταν τὸ ἔργο του νὰ τὸν κατατάζαμε στὴν ἴδια σειρά μὲ τὸν Ἀριστοφάνη· δυστυχῶς ὅμως ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας ἔμεινε μονάχα μιὰ ἀνάμνηση καὶ οἱ κωμωδίες τοῦ Ἐπίχαρμου χάθηκαν μαζὶ μὲ τόσα ἄλλα δημιουργήματα τοῦ σικελιώτικου πολιτισμοῦ. Πάντως μερικοὶ ἀπὸ τοὺς κύριους χαρακτήρες τῆς σικελιώτικης κωμωδίας, ὅπως ὁ παράσιτος, ὁ καυχησιάρης στρατιώτης, κι ὁ μάγειρος παραλήφθηκαν κι ἀπὸ τὴν ἀττικὴ κωμωδία κι ἔζησαν σ' ἄλλη τὴν ἀρχαιότητα.

Ὁ μῖμος. Σώφρων. Ἡ πειρακτικὴ διάθεση τῶν Συρακουσίων βρῆκε διέξοδο κατὰ τὸν 5. π.Χ. αἰώνα καὶ σ' ἓνα ἄλλο κωμικὸ λογοτεχνικὸ εἶδος, στοὺς μῖμους, στοὺς ὁποίους ὁ Συρακούσιος Σώφρων χρωστοῦσε τὴ φήμη του. Ὁ Σώφρωνας ἦταν, κατὰ τὴ Σοῦδα, σύγχρονος τοῦ Εὐριπίδη. Οἱ μῖμοι του ἀναπτύχθηκαν ἔξω ἀπὸ τὴν κωμωδία καὶ φαίνεται πῶς αὐτοὶ ὑπῆρξαν γιὰ τὸν Πλάτωνα τὸ πρότυπο γιὰ τοὺς διαλόγους του. Ἦταν γραμμένοι σὲ πεζὸ λόγο ἢ, ἴσως, σὲ ἐλεύθερους στίχους. Δὲν σώθηκε σχεδὸν τίποτε ἀπ' αὐτούς. Στὴν ἀλεξανδρινῆ ἐποχῇ ὁ Θεόκριτος καὶ ὁ Ἡρόδας, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, θὰ καλλιεργῆσουν αὐτὸ τὸ λαϊκὸ λογοτεχνικὸ εἶδος.

Ἡ ἀττικὴ κωμωδία. Ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ ἐπίσημες παραστάσεις κωμωδιῶν στὴν Ἀττικὴ ἀργήσαν νὰ καθιερωθοῦν: «Τῆς κωμωδίας οἱ διαδοχικὲς μεταβολὲς καὶ ἀπὸ τοιοῦς ποιητῆς ἔγιναν ἔχουν λησμονηθῆ, ἐπειδὴ δὲν λαμβάνονταν ἐξ ἀρχῆς σοβαρὰ ὑπόψη· γιὰτὶ χορὸ κωμωδιῶν ἔδωσε σχετικῶς ἀργὰ ὁ ἄρχοντας καὶ ἔως τότε οἱ ἠθοποιοὶ καὶ οἱ χορευτῆς ἦταν ἑρασιτέχνες» (Ποιητ. V, 2). Τοποθετοῦν τὴν ἐπίσημη καθιέρωση τῶν κωμικῶν ἀγώνων στὸ 486 π.Χ., ὅταν δηλ. οἱ παραστάσεις τραγωδιῶν ἀριθμοῦσαν ζωὴ 50 περίπου ἐτών.

Εἶναι πιθανό: α) Ὅτι ἡ λαϊκὴ προέλευση τῆς κωμωδίας καὶ οἱ χοντροκοπιῆς ποὺ ἐπικρατοῦσαν σ' αὐτὴ συντέλεσαν νὰ θεωρῆται γιὰ πολὺν καιρὸ λογοτεχνικὸ εἶδος κατώτερο. β) Ὅτι ἡ φήμη τῶν ἔργων τοῦ Ἐπίχαρμου τράβηξε τὴν προσοχὴ γιὰ τὸ περιφρονημένο αὐτὸ εἶδος. γ) Ὅτι ἡ τραγωδία, ποὺ εἶχε νὰ δεῖξῃ ἀριστοτεχνικά μετὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους, ἔδωσε τὰ πρότυπα στοὺς συγγραφεῖς κωμωδιῶν, τοὺς ἔμαθε νὰ συνθέτουν μιὰ δραματικὴ πράξη καὶ βοήθησε τὸ κωμικὸ εἶδος νὰ σχηματισθῆ καὶ νὰ ἀναπτυχθῆ.

Ἡ ἀνάπτυξη καὶ παρακμὴ τῆς ἀττικῆς κωμωδίας συντελεῖται στὸ διάστημα δύο περίπου αἰώνων (486 π.Χ. ἐμφάνισή της μὲ τὰ πρῶτα ἔργα τοῦ Χιωνίδη — 262 π.Χ. ἐξαφάνισή της μὲ τὸν Φιλῆμονα). Ἡ ἀττικὴ κωμωδία διαιρεῖται σὲ ἀρχαία (486 - 400 π.Χ. περίπου), μέση (400 - 330 π.Χ.) καὶ νέα (330 - 262 π.Χ.).

Η ΑΡΧΑΙΑ ΚΩΜΩΔΙΑ (περίπου 486 - 400 π.Χ.)

Χαρακτήρας τῆς ἀρχαίας κωμωδίας. Ἡ ἀρχαία ἀττικὴ κωμωδία εἶναι ἓνα ἀνακάτωμα φάρσας καὶ σάτιρας, σάτιρας φανερά ἢ σκεπασμένα προσωπικῆς. Ὁ ποιητὴς δὲν παρουσιάζει στὴ σκηνὴ ἀνθρώπινους τύπους, ὅπως κάνει ἡ νέα κωμωδία, ἀλλὰ ἀνθρώπους σύγχρονους του, τοὺς ὁποίους μάλιστα ἀνοιχτὰ κατονομάζει (λ.χ. τὸν Σωκράτη, τὸν Ἀλκιβιάδη, τὸν Εὐριπίδη). Τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς τοὺς χλευάζει γιὰ τὴν καταγωγὴ τους, γιὰ τὴ σωματικὴ τους διάπλαση, γιὰ τὴ δημόσια ἢ τὴν ἰδιωτικὴ τους ζωὴ, γιὰ τὰ ἐλαττώματά τους. Εἶναι ἡ πομπεῖα τῶν διονυσιακῶν ἑορτῶν ἐγκαταστημένη στὸ θέατρο τῆς πόλεως.

Ἐνα ἀστεῖο θέμα, πὺ ἐπινοεῖ ὁ ποιητὴς, ἓνας Ἀθηναῖος λ.χ. πὺ κάνει εἰρήνη μὲ τοὺς Λακεδαιμονίους μόνος (Ἀχαρνῆς), μιὰ κατάβαση στὸν Ἄδη (Βάτραχοι) κλπ., τοῦ δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ πολεμήσῃ ἀπόψεις, νὰ πειράξῃ ἢ νὰ ἐξευτελίσῃ πρόσωπα.

Ἡ κωμωδία αὐτοῦ τοῦ εἴδους (ἀρχαία) κράτησε ὡς τὸ τέλος τοῦ 5. π.Χ. αἰ. Οἱ τολμηρὲς προσωπικὲς ἐπιθέσεις της προκάλεσαν πολλὰς φορὲς διαμαρτυρίες. Οἱ ἀρχεὲς τῆς πόλεως συγκινήθηκαν καὶ εἰσηγήθηκαν περιορισμοὺς. Τὸ 440 ψήφιστηκε νόμος πὺ ἀπαγόρευε νὰ διακωμωδοῦνται ὀνομαστικὰ πρόσωπα πὺ ζοῦσαν (τὸ «ὀνομαστὶ κωμωδεῖν») καὶ ἡ ἀπαγόρευση ἀνανεώθηκε τὸ 415. Τὰ μέτρα ὅμως δὲν ἔφεραν κανένα ἀποτέλεσμα, γιὰτὶ ὁ Ἀθηναῖος πὺ στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου ψήφισε τίς προτάσεις τῶν ἀρχόντων, χειροκροτοῦσε στὸ θέατρο τὰ ἔργα πὺ τίς παραβίαζαν.

Οἱ πρῶτες αὐτὲς κωμωδίες μὲ τὸν ὑβριστικὸ τους τόνο, τὴν περιφρόνησή τους πρὸς τὴν ἀλήθεια, τὴ φροντίδα τους μονάχα γιὰ ἐπικαιρότητα, ἰδιαίτερα πολιτικὴ, μοιάζουν περισσότερο μὲ τίς σημερινὲς «ἐπιθεωρήσεις», παρὰ μὲ τίς νεώτερες κωμωδίες· οἱ ἐπιθεωρήσεις ὅμως αὐτὲς ἦταν πὺ βίαιες ἀπὸ τίς δικές μας. Παρατηρήθηκε ἐπίσης πὺς ἡ ἀρχαία κωμωδία στὴν Ἀθήνα ἔπαιζε τὸ ρόλο πὺ παίζουν οἱ ἐφημερίδες στὰ νεώτερα χρόνια· μὲ τὴν ἐπιρροὴ πὺ ἀσκοῦσε στὴν κοινὴ γνώμη μπορούσε νὰ κάμῃ πολὺ καλὸ, ἀλλὰ καὶ πολὺ κακὸ· ὁ Σωκράτης, στὴν πλατωνικὴ Ἀπολογία, δὲν ἔχει ἄδικο πὺ κατηγορεῖ τὸν Ἀριστοφάνη ὡς ἓνα ἀπὸ τοὺς κυριώτερους ὑπεύθυνους γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ του σὲ δίκη.

Τὰ μέρη. Μιὰ ἀρχαία κωμωδία ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ ἐξῆς μέρη:

α) Τὸν πρόλογο, πὺ μακρὸ καὶ πὺ ποικίλο ἀπὸ τὸν πρόλογο τῆς τραγωδίας· ψηφιοποιήθηκε ἀπὸ τὸ Ἰνστιτούτο Εκπαιδευτικῆς Πολιτικῆς

β) Τὴν *πάροδο*, τὴν εἴσοδο δηλ. τοῦ χοροῦ, ποὺ εἶναι μακρότερη καὶ γραφικώτερη ἀπὸ τὴν *πάροδο* τῆς τραγωδίας. Οἱ χορευτὲς φοροῦσαν ἀλλόκοτες ἐνδυμασίες (ἦταν ντυμένοι σφῆκες, πουλιά, βάρταχοι κλπ.) καὶ εἶχαν φαλλό· ἡ ἐμφάνισή τους προκαλοῦσε ἐκπλήξη ποὺ τὴν προεξοφλοῦσε μάλιστα ὁ ποιητής.

γ) Τὰ *ἐπείσοδια*, σκηνές δηλ. ποὺ ἐναλλάσσονται μὲ τὰ *χυρικά*. Μεταξὺ αὐτῶν τῶν ἀστείων σκηνῶν πρέπει νὰ ξεχωρίσωμε, σὰν κάτι ποὺ ἀνήκει μονάχα στὴν κωμωδία, τὸ *κομμάτι* (ἢ τὰ *κομμάτια*) ποὺ ὀνομάζεται *ἀγών*. Εἶναι μιὰ συζήτηση μεταξὺ δύο προσώπων ποὺ καθένα τους ὑποστηρίζει ἀντίθετη ἀπόψη· παράδειγμα: ἡ συζήτηση μεταξὺ Δίκαιου καὶ Ἀδικοῦ Λόγου στὶς *Νεφέλες*. Ὁ ἀγὼν εἶναι τὸ μέρος τῆς κωμωδίας ὅπου ὁ ποιητὴς συνήθως ἐκφράζει τὶς προσωπικὲς του γνώμες.

δ) Τὰ *στάσιμα*. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ σπουδαιότερο, καὶ ποὺ τὸ βρισκομε μονάχα στὴν κωμωδία, εἶναι ἡ *παράβαση*, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ *κομμάτιον*, τοὺς *ἀναπαιστους* καὶ τὸ *πνύγος*, τὴν *ὠδή*, τὸ *ἐπίρρημα*, τὴν *ἀντωδή* καὶ τὸ *ἀντεπίρρημα*. Σ' αὐτὴ, ποὺ βρίσκεται στὴ μέση περίπου τοῦ ἔργου, ὁ χορὸς στρέφεται πρὸς τοὺς θεατὲς καὶ ἐκφέρει, εἴτε ὅλος μαζί, εἴτε, συνηθέστερα, διὰ τοῦ κορυφαίου, κρίσεις ποὺ ἀναφέρονται στὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάστασι τῆς πόλεως. Στὴν *πάροδο*, τὸν *ἀγῶνα* καὶ τὴν *παράβαση* μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἔχομε τὴν ἐπιβίωσι τοῦ *κώμου*.

ε) Τὴν *ἐξοδο*, δηλ. τὴ λύση ποὺ εἶναι χτυπητὴ καὶ ζωνερῆ.

Ἡ *παράβασι* ἐξαφανίσθηκε ὅταν οἱ ἐλευθερίες τοῦ δήμου, καὶ φυσικὰ καὶ τοῦ ποιητῆ, περιορίστηκαν. Οἱ δύο τελευταῖες κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνη, *Ἐκκλήσιαζουσαι* καὶ *Πλοῦτος* δὲν ἔχουν *παράβασι*.

Ἡθοποιοί. Οἱ ἥθοποιοὶ (5 συνήθως γιὰ κάθε κωμωδία) φοροῦσαν τὸ λεγόμενον *σωμάτιον*, ἓνα χονδροειδὲς παραγέμισμα, τὸν φαλλό καὶ φυσικὰ προσωπίδες. Σ' ὅλες σχεδὸν τὶς παραστάσεις σὲ ἀγγεῖα ἀπεικονίζονται μὲ τὴν κοιλιά καὶ τὰ ὀπίσθια φυσικωμένα. Αὐτὸ μᾶς ὀδηγεῖ πίσω στοὺς γάστρωνες χορευτὲς τοῦ 7. καὶ 6. π.Χ. αἰῶνα, κι ἀκόμη πιὸ παλιὰ στοὺς δαίμονες τῶν γονιμικῶν λατρεῖων.

Χορός. Τὸν χορὸ τῆς κωμωδίας τὸν ἀποτελοῦσαν 24 πρόσωπα. Φοροῦσαν, ὅπως εἶπαμε, ἀλλόκοτες ἐνδυμασίες, προσωπίδες καὶ τὸν φαλλό. Ἡ ὄρχησή τους, ποὺ λεγόταν *κόρδαξ*, ἦταν ὄχι μονάχα ἀστεία ἀλλὰ καὶ ἄσεμνη.

Τὸ μέτρο. Ἀντὶ τῶν ἰαμβικῶν τριμέτρων καὶ τῶν τροχαϊκῶν τετραμέτρων ποὺ χρησιμοποιεῖ ἡ τραγωδία, ἡ κωμωδία μεταχειρίζεται τοὺς ἀναπαιστικoὺς τετραμέτρους, στὶς σκηνές μὲ βραδύτερο ρυθμὸ, καὶ τοὺς ἰαμβικοὺς τετραμέτρους, στὶς

σκηνές με ζωηρότερο. Ἡ κωμωδία χρησιμοποιοεῖ ἐπίσης συστήματα ἀπὸ διμέτρους καὶ μονομέτρους.

Στὸ μέτρο τῶν χορικῶν τῆς κωμωδίας ὑπάρχει μεγαλύτερη ποικιλία ἀπὸ ἐκείνη τοῦ μέτρου τῶν χορικῶν τῆς τραγωδίας. Οἱ κωμικοὶ ποιητὲς συχνὰ παρωδοῦν τὸ ὄφος τῶν τραγικῶν, τὰ μέτρα καὶ τὴ μουσικὴ τους.

Οἱ πρόδρομοι τοῦ Ἀριστοφάνη. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὸ Χιωνίδη καὶ τὸ Μάγνη ὡς τοὺς πιὸ παλιούς κωμικούς τῶν Ἀθηναίων (ὁ Χιωνίδης ἀκμάζει κατὰ τὸ 490 - 480 π.Χ., ὁ Μάγνης λίγο ἀργότερα). Γιὰ τὸν Χιωνίδη ξέρομε ὅτι νίκησε τὸ 486 π.Χ. καὶ γιὰ τὸν Μάγνη τὸ 472 π.Χ. Ὁ Μάγνης, ἔπειτα ἀπὸ πολλὰς ἐπιτυχίες, γνώρισε τὴν δυσμένεια τοῦ κοινοῦ (Ἀριστοφ. Ἰππῆς 520).

1. Κρατῖνος (ἔργα του διδάχθησαν μεταξὺ 450 καὶ 425 π.Χ. περίπου). Ὁ Κρατῖνος εἶναι ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς προδρόμους τοῦ Ἀριστοφάνη. Εἶχε γνήσια κωμικὴ ἔμπνευση, ἐκφραστικὸ πλοῦτο, βιαιότητα καὶ εἰλικρίνεια. Σὺγγενος τοῦ Περικλῆ, τὸν διακωμωδοῦσε μὲ σφοδρότητα. Καὶ ἀπαγορεύθηκε βέβαια τὸ 440 π.Χ. τὸ «ὄνομαστὶ κωμωδεῖν», ἀλλὰ ἡ ἀπαγόρευση κράτησε μονάχα τρία χρόνια. Ἀπὸ τὶς 21 κωμωδίας ποὺ ἔγραψε δὲν ἔχομε παρά ἐλάχιστα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν τελευταία, τὴν Πυτῖνη («Φλασκί») ποὺ διδάχθηκε τὸ 423 π.Χ. καὶ πῆρε τὸ πρῶτο βραβεῖο, ἐνῶ ὁ Ἀριστοφάνης μὲ τὶς Νεφέλες πῆρε τὸ τρίτο. Παρουσίαζε τὸν ἑαυτό του παντρεμένο μὲ τὴν Κωμωδία, ἡ ὁποία τοῦ ἔκανε δίκη κατηγορώντας τον ὅτι τὴν ἀμελεῖ γιὰ τὴ Μέθη. Κορόιδευε ἑστὶ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, γιὰ τὸ πολὺ γνωστὸ του ἐλάττωμα νὰ πίνῃ.

Ἡ ἔμπνευσή του ἦταν πηγία καὶ δυνατὴ, δὲν εἶχε ὅμως συνθετικὴ ἱκανότητα τοῦ ἔλειπε ἐπίσης τὸ μέτρο καὶ ἡ ἀπτική χάρη. Ἀρηνόταν στὸ «δαιμόνιο» του χωρὶς νὰ τὸ ἐξουσιάζῃ.

2. Κράτης (ἀκμάζει τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ μὲ τὸν Κρατῖνο). Ὁ Κράτης ἦταν ὁ πιὸ λεπτός κι εἰρηνικός ἀπ' τοὺς προδρόμους. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη πρῶτος ἐγκατέλειψε τὶς προσωπικὰς ἐπιθέσεις, περιώρισε τὶς χονδροειδεῖς κωμικὰς σκηνὰς καὶ παρουσίασε στὴ σκηνὴ εἶδος φιλοσοφικὰς ἀλληγορίας. Αὐτὲς ὅμως δὲν ἄρσαν στοὺς Ἀθηναίους ποὺ φαίνεται, φέρθηκαν ἄσχημα στὸν ποιητὴ (Ἀριστοφ. Ἰππῆς 537).

3. Ὁ Φερεκράτης (γύρω στὰ 440 π.Χ.) φαίνεται ὅτι καλλιέργησε τὸ ἴδιο κωμικὸ εἶδος μὲ τὸν Κράτη. Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ ποιητὲς, καθὼς κι ὁ Τηλεκλείδης, ὁ Ἑρμιππος κι ὁ νεώτερός τους Πλάτωνας (ἄσχετος μὲ τὸν φιλόσοφο), δὲν εἶχαν τὴ γνήσια κωμικὴ ἔμπνευση τοῦ Κρατῖνου. Ὁ Ἀριστοφάνης εἶναι ἐκεῖνος ποὺ πέτυχε νὰ συνενώσῃ αὐτὰς τὶς ἀντίθετες ἀρετὰς, νὰ συνδυάσῃ δηλ. τὸ λεπτὸ πνεῦμα μὲ τὴ ζωηρὴ κωμικὴ ἔμπνευση καὶ νὰ ὑψώσῃ τὴν ἀρχαία κωμωδία σχεδὸν στὴν τελειότητά.

ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ (περίπου 445 - 385 π.Χ.)

Βίος. Ὁ Ἀριστοφάνης γεννήθηκε κατὰ τὸ 445 π.Χ. στὴν Ἀθήνα, στὸν δῆμο Κυδαθῆναιο. Φαίνεται ὅτι οἱ γονεῖς του εἶχαν, ὡς κληροῦχοι, κτήματα στὴν Αἴγινα, ὕστερα ἀπὸ τὸ διώξιμο τῶν νότιων κατοίκων καὶ τὴν ἐγκατάσταση στὸ νησί Ἀθηναίων κληροῦχων στὰ 431 π.Χ.

Κωμωδίες ἄρχισε νὰ γράφῃ πολὺ νέος, ἀπὸ τὸ 427. Τὰ πρῶτα του ἔργα τὰ δίδαξε μὲ ξένο ὄνομα, καὶ γιατί ἦταν πολὺ νέος καὶ ὁ ἄρχοντας δὲν θὰ τοῦ εἶδνε χορὸ, καὶ γιατί δὲν εἶχε πείρα γιὰ νὰ διδάξῃ τὸ χορὸ. Ὁ τρόπος αὐτὸς διδασκαλίας τῶν κωμωδιῶν του ἔγινε συνήθεια γιὰ τὸν Ἀριστοφάνη. Ἔτσι δίδαξε τοὺς «Δ α ι τ α λ ῆ ς» (= συμπότες), «Β α β υ λ ω ν ἰ ο υ ς» (οἱ δύο αὐτὲς κωμωδίες δὲν σώθηκαν), τοὺς «Ἄ χ α ρ ν ῆ ς», τοὺς «Ὀ ρ ν ι θ α ς» καὶ τὴ «Λ υ σ ι σ τ ρ ά τ η» μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἡθοποιῦ Καλλίστρατου· τοὺς «Σ φ ῆ κ α ς» καὶ τοὺς «Β α τ ρ ά χ ο υ ς» μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἡθοποιῦ Φιλωνίδη.

Στὰ Ἀθήνα τοῦ 425 κέρδισε τὸ πρῶτο βραβεῖο μὲ τοὺς «Ἀχαρνῆς». Δυὸ χρόνια πρωτύτερα εἶχε πάρει δεύτερο βραβεῖο μὲ τοὺς «Δαιταλῆς».

Γιὰ τὴ ζωὴ του δὲν ξέρομε πολλὰ πράγματα. Εἶχε γιό, τὸν Ἄραρο, ἐπίσης ποιητὴ κωμωδιῶν, ὁ ὁποῖος καὶ παρουσίασε στὸ κοινὸ τὰ δύο τελευταῖα ἔργα τοῦ πατέρα του (γαμμένα σήμερα), τὸν Κώ κ α λ ο ν καὶ τὸν Αἰ ο λ ο σ ἰ κ ω ν α. Φαίνεται ὅτι πέθανε γύρω στὰ 385 π.Χ. Ὁραῖο ἐπίγραμμα, ποὺ ἀποδίδεται στὸν Πλάτωνα, τὸν ὀνομάζει «τέμενος τῶν Χαρίτων»:

Αἱ Χάριτες τέμενός τι λαβεῖν ὄπερ οὐχὶ πεσεῖται
διζόμεναι (=ζητώντας), ψυχὴν εὖρον Ἀριστοφάνους.

Ἔργα. Οἱ ἀλεξανδρινοὶ ἤξεραν 44 κωμωδίες τοῦ ποιητῆ. Ἀπὸ αὐτὲς σώζονται οἱ παρακάτω 11, οἱ ὁποῖες παίχτηκαν στὶς χρονολογίες ποὺ σημειώνονται δίπλα στὴν καθεμίαι: «Ἀχαρνῆς» (425), «Ἰππῆς» (424), «Νεφέλαι» (423), «Σφήκες» (422), «Εἰρήνη» (421), «Ὀρνιθες» (414), «Λυσιστράτη» καὶ «Θεσμοφοριάζουσαι» (411) — ἡ πρώτη στὰ Ἀθήνα, ἡ δευτέρη στὰ μεγάλη Διονύσια τοῦ ἔτους αὐτοῦ — «Βάτραχου» (405), «Ἐκκλησιάζουσαι» (392), «Πλοῦτος» (388). Οἱ δύο τελευταῖες κωμωδίες σημειοῦν τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἀρχαία στὴ μέση κωμωδία. Ὁ «Πλοῦτος» ἰδιαιτέρα ἀνήκει περισσότερο στὴν Μέση Κωμωδία.

Σύντομη ἀνάλυση τῶν κωμωδιῶν. 1. Ἀχαρνῆς. Ὁ Ἀθηναῖος ἀγρότης Δικαιόπολις ἀγδιασμένος ἀπὸ τὴν παράταση τοῦ πολέμου πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους ἀποφασίζει νὰ κλείσῃ μόνος του εἰρήνη μαζί τους. Στὶς ἀντιλήψεις τοῦ εἰρηνικοῦ αὐτοῦ ἀγρότη ἀντίθετος εἶναι ὁ φιλοπόλεμος Λάμαχος, ὁ ὁποῖος ὅμως στὸ τέλος, καθὼς γυρίζει ἀπὸ τὴ μάχη τραυματισμένος ὄχι καὶ πολὺ ἥρωικά, προκαλεῖ τὸ γέλιο τῶν θεατῶν. Τὸ ὄνομα τὸ πῆρε ἡ κωμωδία ἀπὸ τὸν χορὸ ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ χωρικούς Ἀχαρνεῖς.

2. Ἰππῆς. Ὁ ἐπὶ τῆς Δῆμος (= ὁ ἀθηναϊκὸς λαὸς) ἐξαπατᾶται ἀπὸ τὸ δοῦλο Ψηφιοποίηθηκε ἀπὸ τὸ Ἰνστιτούτο Εκπαιδευτικῆς Πολιτικῆς

βυρσοδέψη Παφλαγόνα (τὸν δημαγωγὸ Κλέωνα) ποὺ κι αὐτὸς ὁμοσ νικιέται ἀπὸ ἕνα ἀνώτερό του στὴν πανουργία, τὸν ἀλλαντοπώλη. Οἱ δύο ἄλλοι δούλοι ποὺ διεκτραγωδοῦν στὸν Δῆμο τὴν κατάντια τους εἶναι ὁ Νικίας καὶ ὁ Δημοσοθένης. Ἡ κωμωδία ἔχει πολιτικὸ χαρακτήρα καὶ στρέφεται ἐναντίο τοῦ δημαγωγοῦ Κλέωνα. Ὡνομάσθηκε ἔτσι ἀπὸ τὸ χορὸ ποὺ τὸν ἀποτελοῦν πολίτες ἀπὸ τὴν εὐπορη καὶ συντηρητικὴ τάξη τῶν Ἰππέων ποὺ μισοῦσε τὸν Κλέωνα.

3. Νεφέλαι. Ὁ κτηματίας Στρεψιάδης, ποὺ ζῆ στὴν Ἀθήνα λόγω τοῦ πολέμου, ἔχει χρέη τὰ ὅποια θέλει νὰ μὴν πληρώσει. Γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχη αὐτὸ πηγαίνει στὸ σχολεῖο τοῦ Σωκράτη· εἶναι ὁμοσ πολὺ χοντροκέφαλος γιὰ νὰ μνηστῆ στὴ σοφιστικῆ. Ἀποφασίζει λοιπὸν νὰ φέρη στὸ Σωκράτη τὸ γιό του Φειδιπίδη, ὁ ὁποῖος κάνει τέτοιες προόδους, ὥστε ἔχει μόνο ἀποστομῶνει τοὺς δανειστὲς τοῦ πατέρα του, ἀλλὰ ἀκόμη δέρνει καὶ τὸν ἴδιο καὶ τοῦ ἀποδείχνει πὼς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ τὸ κάμη. Ὁ Στρεψιάδης ἀγανακτισμένος βάζει φωτιά στὸ φροντιστήριο (σχολεῖο) τοῦ Σωκράτη. Οἱ Νεφέλες, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ χορὸ, πιθανὸ συμβολίζουν τις ἀόριστες καὶ σκοτεινὲς διδασκαλίες τῶν σοφιστῶν στοὺς ὁποῖους, ὁ Ἀριστοφάνης, κατάταξε καὶ τὸ Σωκράτη. Τὸ ἔργο ποὺ ἔχουμε δὲν εἶναι ἐκεῖνο ποὺ παίχθηκε, ἀλλὰ ξαναδουλεμένη καὶ ἔχει ἐντελῶς τελειωμένη μορφή του, ἢ ὅποια ἴσως δὲν ἀνεβάστηκε στὴ σκηνή.

4. Σφήκες. Στὸ ἔργο αὐτὸ διακωμωδοῦνται τὰ ἀθηναϊκὰ δικαστήρια καὶ τὸ πάθος τῶν Ἀθηναίων γιὰ τις δίκες. Τοὺς Ἀθηναίους δικαστὲς ὁ ποιητὴς παριστάνει ὡς σφήκες (ἀπ' αὐτὸ καὶ τὸ ὄνομα τῆς κωμωδίας) ποὺ τὸ κεντρί τους τὸ μῆγουν σ' ὅσους μισοῦν. Οἱ Φιλόδοκοι (Plaideurs) τοῦ Racine, ποὺ τοὺς ἐμπνεύστηκε ἀπὸ τὴν κωμωδία αὐτῆ τοῦ Ἀριστοφάνη, δὲν ἔχουν τὴν ἴδια δριμύτητα.

5. Εἰρήνη. Ἡ κωμωδία αὐτὴ ἔχει περίπου τὴν ἴδια ὑπόθεση μὲ τοὺς Ἀχαρνεῖς. Ἐδῶ ὁμοσ τὴν εἰρήνη δὲν τὴν θέλει μονάχα ἕνας ἀγρότης, ἀλλὰ ὅλος ὁ λαὸς ποὺ τὸν ἀντιπροσωπεύει ὁ χορὸς, γιὰτὶ εἶχε πιά σκοτωθῆ ὁ φιλοπόλεμος Κλέων (ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Λακεδαιμονίων εἶχε σκοτωθῆ ὁ φιλοπόλεμος Βρασίδης). Ὁ ἀγρότης Τρυγαῖος καβάλα σ' ἕνα κοπροκάνθαρο ἀνεβαίνει στοὺς οὐρανοὺς γιὰ νὰ ἐλευθερώσει τὴ φυλακισμένη εἰρήνη καὶ νὰ τὴν ξαναφέρη στὴ γῆ. Πραγματικὰ τὸ ἔτος ποὺ παίχθηκε ἡ κωμωδία αὐτῆ (421) ἔγινε ἡ Νικίειος εἰρήνη.

6. Ὀρνιθεσ. Δύο Ἀθηναῖοι πολίτες, ὁ Εὐελπίδης καὶ ὁ Πισθέταιρος, γιὰ νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τοὺς συκοφάντες καὶ τοὺς δημαγωγούς, πηγαίνουν στὰ πουλιὰ (τοὺς Ὀρνιθεσ), ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὸ χορὸ τῆς τραγωδίας, γιὰ νὰ ἰδρῦσουν ἐκεῖ, μεταξὺ Οὐρανοῦ καὶ Γῆς, τὴν ἰδεώδη πολιτεία, τὴ Νεφέλοκοκκυγία. Πιθανὸν ἐδῶ διακωμωδεῖται ἡ τυχοδιωκτικὴ ἐκστρατεία τῶν Ἀθηναίων στὴ Σικελία τὸ 414. Εἶναι ἡ πληρέστερη καὶ μὲ τὴν πιὸ στέρεη ἐνότητα κωμωδία τοῦ ποιητῆ.

7. Λυσιστράτη. Σκοπὸς τῆς κωμωδίας αὐτῆς εἶναι νὰ σταματήσῃ ὁ πόλεμος (λυσιστράτη = κατάλυση τοῦ πολέμου). Ἀθηναίων καὶ Πελοποννησίων καὶ ἐπειδὴ οἱ ἄνδρες ἀποδείχνονται ἀνίκανοι νὰ τὸ κάμουν αὐτοῖ, ἀναλαμβάνουν νὰ τὸ πετύχουν οἱ γυναῖκες. Ἡ ἥρωίδα συγκαλεῖ συνέλευση τῶν γυναικῶν Ἀττικῆς, Πελοποννησίου καὶ Βοιωτίας καὶ μὲ τὴν ἀρχηγία της καταλαμβάνουν τὴν Ἀκρόπολη, ὅπου ἦταν τὸ θησαυροφυλάκιο τῆς πολιτείας, γιὰ νὰ μὴν ἔχουν οἱ ἄνδρες χρήματα γιὰ τὴ συνέχιση τοῦ πολέμου. Ἡ Λυσιστράτη πετυχαίνει τελικὰ τὸ σταμάτημα τοῦ πολέμου καὶ τὴ συμφιλίωση Ἀθηναίων καὶ Λακεδαιμονίων.

8. Θεσμοφοριάζουσαι. Στὴν πρὸς τιμὴ τῆς Δήμητρας γιορτὴ τῶν

Θεσμοφορίων, από την οποία αποκλείονταν οι άνδρες, οι συναθροισμένες γυναίκες αποφασίζουν τον θάνατο του Ευριπίδη, επειδή τις συκοφαντούσε στις τραγωδίες του. Διακωμωδεύεται η τραγική τέχνη του Ευριπίδη. Ο ποιητής έγραψε κι άλλη κωμωδία με τον ίδιο τίτλο που όμως δεν σώθηκε.

9. Βάτραχοι. Ο Διώνυσος με τον δούλο του Ξανθία κατεβαίνουν στον Άδη για να ξαναφέρουν στη γη τον Ευριπίδη και ανυψωθεί έτσι η τραγική τέχνη που, μετά το θάνατό του, έχει ξεπέσει. Στον Άδη γίνεται ποιητικός διαγωνισμός με κριτή τον ίδιο τον Διώνυσο, γιατί τα πρωτεία στην τραγική τέχνη τα διεκδικούν ο Αίσχυλος και ο Ευριπίδης. Ο κωμικός κρίνει με πολλή λεπτότητα και χάρη τους δύο τραγικούς και γράφει πολύ έπαινετικά λόγια και για τον Σοφοκλή. Ο Διώνυσος ανακηρύσσει νικητή τον Αίσχυλο, τον όποιο και φέρνει στη γη αντί του Ευριπίδη.

10. Έκκλησιαζουσαι. Οι γυναίκες μεταμφιεσμένες σε άνδρες κάνουν έκκλησία, στην όποια αποφασίζουν την κοινοκτημοσύνη και στο εξής να διευθύνουν εκείνες αντί των ανδρών, των όποιων οι άνοησιες προκάλεσαν τόσα δεινά. Ο ποιητής διακωμωδεί τις ιδέες για κοινοκτημοσύνη και χειραφέτηση των γυναικών, που είχαν παρουσιαστή ύστερα από τον πελοποννησιακό πόλεμο. Στην κωμωδία αυτή δεν βρισκόμε την παράβαση, συναντούμε όμως όλα τα άλλα παλιά στοιχεία.

11. Πλούτος. Η κωμωδία αυτή είναι μια φιλοσοφική αλληγορία. Ο Χρυσόμολος, φτωχός αγρότης, οδηγεί στο ναό του Άσκληπιού το θεό Πλούτο, που είναι τυφλός. Παρά τις αντιρρήσεις της Πενίας, που ισχυρίζεται πως όλες τις αρετές τους οι άνθρωποι τις χρωστούν σ' αυτήν, ο Πλούτος θεραπεύεται και όλα πάνε καλύτερα στον κόσμο.

Το τελευταίο αυτό έργο του ποιητή αποτελεί μετάβαση στη μέση κωμωδία, γιατί πια πολύ παρουσιάζει τύπους παρά πρόσωπα, δεν υπάρχουν προσωπικές επιθέσεις και λείπουν τα χορικά και η παράβαση. Ο κωμικός δούλος (ο Καρίων) θα γίνει το απαραίτητο πρόσωπο στις κωμωδίες του Τερέντιου και του Πλαύτου.

Οι ιδέες του Άριστοφάνη. Ο Άριστοφάνης ήταν έχθρος του καινούργιου σ' οποιαδήποτε μορφή κι αν τό βλεπε. Στην πολιτική καταγγέλλει με πολύ πνεύμα τα μειονεκτήματα του δημοκρατικού πολιτεύματος των Άθηνων. Είναι θερμός φίλος της ειρήνης.

Στην τέχνη, την φιλοσοφία, την ήθικη επιτιθεται με βιαιότητα έναντι κάθε νεωτερισμού στον όποιο πάντα νομίζει πως βλέπει την παρακμή και τη διαφθορά. Συνεχώς έγκωμιάζει τους παλιούς καλούς καιρούς, την παλιά άγωγή των νέων, τις παλιές συνήθειες.

Προσκολλημένος ειλικρινά στις παραδόσεις, μισεί και πολεμά όλους εκείνους που νομίζει πως τις περιφροούν ή τις ύπονομεύουν. Οι ύπονομευτές αυτοί, κατά τη γνώμη του, είναι οι δημαγωγοί και οι σοφιστές. Στους τελευταίους περιλαμβάνει και τον Σωκράτη και τον Ευριπίδη, αποδίδοντάς τους ιδέες που δεν τις είχαν. Καταλογίζει λ.χ. στο Σωκράτη άθετα, στον Ευριπίδη ήθικη άδιαφορία κλπ. Έννευται πως, μ' όλες τις κατηγορίες του έναντι του Ευριπίδη, διάβασε τόσο πολύ τα έργα του, ώστε στο τέλος τα είχε αποστηθίσει.

Ἡ τέχνη τοῦ Ἀριστοφάνη. Ὁ Ἀριστοφάνης εἶναι ἓνας μεγαλοφυῆς κωμωδιογράφος. Ἐπινοεῖ κωμικὲς καταστάσεις στίς ὁποῖες δὲν πρέπει νὰ ζητήσωμε τὴν πιθανότητα· τὸ φανταστικὸ καὶ τὸ παραμυθένιο εἶναι τὸ κύριο σ' αὐτές. Ὁ Δικαιοπόλης λ.χ. στοὺς Ἀχαρνῆς κάνει μόνος του εἰρήνην μὲ τοὺς Λακεδαιμονίους· ὁ Τρυγαῖος στὴν Εἰρήνην, ἀνεβαίνει στὸν οὐρανὸ ἐπάνω σ' ἓναν κοπροκάνθαρο γιὰ νὰ ἐλευθερώσῃ τὴν Εἰρήνην καὶ νὰ τὴν ξαναφέρῃ στὴ γῆ κλπ.

Ὁ Ἀριστοφάνης δὲν ἀπεικονίζει τὰ ἥθη τῆς ἐποχῆς του, ὅπως ἓνας ρεαλιστῆς ζωγράφος· δουλεῖει ὅπως ὁ γελοιογράφος ποὺ μεταβάλλει τὰ δευτερεύοντα χαρακτηριστικὰ ἐνὸς προσώπου ἀλλὰ κατὰ τέτοιον τρόπο ὥστε νὰ φανῇ καθαρώτερα τὸ κύριο. Ὁ Δῆμος τῶν Ἰππέων εἶναι μιὰ πελώρια γελοιογραφία, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ γελοιογραφία δίνει ἀνάγλυφα μερικὰ πραγματικὰ ἐλαττώματα τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ. Μὲ μιὰ σειρά ἀπὸ ἀπίθανες σκηνῆς ὁ Ἀριστοφάνης μᾶς δίνει γιὰ τὴν ἐποχὴ του μιὰν εἰκόνα μερικὴ βέβαια, ἀλλὰ ἀληθινή.

Οἱ κωμωδίαι τοῦ Ἀριστοφάνη περιέχουν ἀσφαλῶς πολλὰ χοντρά ἀστεῖα καὶ ἀρκετὲς βωμολοχίαι, ἀλλὰ, ὅπως εἶδαμε, αὐτὰ τὰ ἐπέβαλλε ἡ ἴδια ἡ παράδοση τοῦ κωμικοῦ εἶδους· ἀνάμεσα ὅμως στὰ στοιχεῖα αὐτὰ ξεπροβάλλουν συχνὰ ἄλλα μὲ πολὺ λεπτή, σχεδὸν ἀέρινη ὁμορφιά (βλ. λ.χ. Νεφέλες 275 - 290) ποὺ ἀποδείχνουν ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης ἤξερε νὰ κάνῃ ὑψηλὴ τέχνη.

Γλώσσα καὶ ὄψος. Γλώσσα τοῦ Ἀριστοφάνη εἶναι ἡ ἀττικὴ τῆς ἐποχῆς του στὴν κομψὴ τῆς καθαρότητα. Σ' αὐτὴν ἀνακατεῖται καὶ μερικὸς ἰωνικὸς τύπος, ἀλλὰ αὐτὸ τὸ κάνει σπανιώτερα ἀπὸ τοὺς τραγικούς.

Ὁ Ἀριστοφάνης ἀντλεῖ ἀπὸ κάθε πηγῆ: ἀπὸ τὴν τραγωδία, ἀπὸ τὴ γλώσσα τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ, ἀπὸ τίς τοπικὲς διαλέκτους. Ἔτσι τὸ λεξιλόγιό του εἶναι πλούσιο καὶ πολύχρωμο.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι στὸν Ἀριστοφάνη ἡ χρῆσις λέξεων ὀνοματοποιημένων, λέξεων δηλ. ποὺ ἀποτελοῦν μίμηση τῆς φωνῆς τῶν ζώων ἢ τῶν πουλιῶν. Πλάθει ἐπίσης σύνθετα ποὺ φθάνουν ὡς τὸ ἐξωφρενικόν. Διχό του δημιούργημα εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἐλληνικὴ λέξις (78 συλλαβές), ὄνομα ἐνὸς πολυσύνθετου φαγητοῦ (Ἐκκλησιαζουσαι 1169 - 1174).

Μορφὴ καὶ περιεχόμενον εἶναι ἀριστοτεχνικὰ συνταιριασμένα καὶ ἴδια ἀξιόμαστα στὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ. Ὁ λόγος του, μ' ὅλες τίς τολμηρὰς ἐκφράσεις, διατηρεῖ ἀκέρεια τὴν ἀττικὴν λεπτότητα καὶ μπορεῖ νὰ συγκριθῇ — ἀφοῦ φυσικὰ ληφθῇ ὑπόψη ἡ διαφορὰ τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν — μὲ τὸ φτερωτὸ πεζὸ λόγῳ τοῦ Πλάτωνος.

Συμπέρασμα. Καρπὸς τῆς πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 5. π.Χ. αἰ. ἡ κωμωδία τοῦ Ἀριστοφάνη, εἶναι ἀξιόλογη καὶ ἀξιανάγνωστη· εἶναι ἓνα μεθύσι χαρᾶς καὶ ἓνα ξέσπασμα ἱεροῦ ἐνθουσιασμοῦ· ἓνα μεγάλο μέρος, ἂν ὄχι ὁλόκληρο, ἔχει τὴν αἰώνια ἀξία τῶν ἄλλων μεγάλων ἔργων τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος. Πρὸ πάντων ὅμως αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ μαρτυρία, μαρτυρία ὅμως λαμπρῆ, τῶν πολιτικῶν ἀγῶνων καὶ τῶν παθῶν τῶν χρόνων ἐκείνων.

Οι σύγχρονοι του Ἀριστοφάνη. Ὁ Ἀριστοφάνης δὲν εἶναι ὁ μόνος κωμικός ποιητὴς τοῦ καιροῦ του· εἴκοσι ἄλλοι τὴν ἴδια ἐποχὴ γράφουν κωμωδίες, πολὺ μικρότερης ὅμως ἀξίας.

Ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς σύγχρονους τοῦ ποιητῆς κωμωδιῶν εἶναι ὁ Ἀθηναῖος *Εὐπολις*. Γεννημένος γύρω στὸ 445 π.Χ. παρουσιάστηκε στὸ θέατρο πολὺ νέος, τὸ 429. Δίδαξε δεκατέσσερις κωμωδίες καὶ ἑπτὰ φορὲς ἀνακηρύχθηκε νικητὴς. Πέθανε νέος γύρω στὸ 412. Φίλος στὴν ἀρχὴ τοῦ Ἀριστοφάνη, μάλωσε κατόπι μαζί του καὶ οἱ δύο ποιητὲς κατηγορήθηκαν ἀμοιβαῖα γιὰ λογοκλοπία. Πολέμησε καὶ αὐτὸς τοὺς σοφιστὰς καὶ τοὺς δημαγωγούς. Ἀπὸ τὸ ἔργο του σώθηκαν μόνον μικρὰ ἀποσπάσματα.

Η ΜΕΣΗ ΚΩΜΩΔΙΑ (περίπου 400 - 330 π.Χ.)

Πολλὲς αἰτίες συντέλεσαν νὰ ἀλλάξῃ ἡ φύση τῆς κωμωδίας: ἔλλειψη χορηγῶν ἐξ αἰτίας τῆς οικονομικῆς καταστροφῆς τῶν Ἀθηνῶν μετὰ τὸν πελοποννησιακὸ πόλεμο, περιορισμὸς τῆς ἐλευθερίας τῶν κωμικῶν ποιητῶν ἀπὸ τὸ καθεστῶς τῶν Τριάκοντα καὶ — πρὸ πάντων — ἐσωτερικὴ φθορὰ τοῦ ἴδιου τοῦ εἴδους. Καὶ τὸ κοινὸ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἤττα καὶ τίς ἐσωτερικὲς παραχρῆς ἔχει, γιὰ ἀρκετὸν καιρὸ, ἄλλα ἐνδιαφέροντα· βαρέθηκε τοὺς ὀξεῖς πολιτικούς ἀγῶνες, θέλει ἡσυχία.

Οἱ κωμικοὶ ποιητὲς ἀναζήτησαν λοιπὸν ἄλλα θέματα. Στὴν ἀρχὴ στράφηκαν στοὺς μύθους καὶ παρουσίασαν ἀπὸ τὴ σκηνή, μὲ τρόπο ἀστεῖο, τίς περιπέτειες θεῶν καὶ ἥρώων. Ἐπειτα κατάγιναν μὲ τὴν ἀπεικόνιση σκηνῶν τῆς καθημερινῆς ἀστικῆς ζωῆς καὶ περιώρισαν στὸ ἐλάχιστο τὰ χοντρὰ ἀστεῖα, τίς βωμολοχίες καὶ τὰ προσωπικὰ πειράγματα. Τὰ πρόσωπα (ἥρωες) εἶναι συνηθισμένοι ἄνθρωποι, δούλοι, στρατιῶτες, χειροτέχνες, χωριάτες. Ὑψηλὴ ὅμως τέχνη δλα αὐτὰ θὰ γίνουν ἀργότερα, στὴ νέα κωμωδία, μὲ τὸ Μένανδρο.

Στὴ μέση κωμωδία, πὸ οὐσιαστικὰ ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς νέας, ὁ χορὸς ἔχει πολὺ μικρὴ θέση καὶ λείπει ἢ παράβαση, μένει ὅμως σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς παραστάσεως στὴ σκηνή καὶ μὲ τὸν κορυφαῖο μετέχει στὸν διάλογο. Τὰ χορικά πὸ τραγουδᾷ εἶναι παρέμβλητα (ἄσχετα ἐντελῶς μὲ τὴ δράση) καὶ σύντομα. Ἡ γλώσσα πλησιάζει πολὺ τὴ γλώσσα τοῦ πεζοῦ λόγου καὶ εἶναι γεμάτη ρητορικὰ σχήματα.

Οἱ σπουδαιότεροι ἀπὸ τοὺς ποιητὲς τῆς μέσης κωμωδίας εἶναι δύο, ὁ Ἀντιφάνης καὶ ὁ Ἀλεξίς.

Ἀντιφάνης. Ἦταν Ἀθηναῖος καὶ ἔζησε ἀπὸ τὸ 405 - 330 π.Χ. περίπου. Ἐγραψε, κατὰ τὴ Σοῦδα, πάνω ἀπὸ 300 κωμωδίες. Ἀπὸ τὸ ἔργο του σώθηκαν ἐλάχιστα ἀποσπάσματα. Εἶναι ὁ δημιουργὸς τοῦ τύπου τοῦ παράσιτου πὸ θὰ γίνῃ ὁ κατὰ παράδοση τύπος τῆς νέας καὶ τῆς ρωμαϊκῆς κωμωδίας.

Ἀλεξίς. Θεῖος τοῦ Μενάνδρου, τοῦ δημιουργοῦ τῆς νέας κωμωδίας, γεννήθηκε στοὺς Θουρίους τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας, ἐγένετο ὅμως πολί-

της Ἀθηναῖος καὶ πέθανε πάνω ἀπὸ 100 χρονῶν, γύρω στὸ 290 π.Χ. Τὰ λίγα ἀποσπάσματα ποὺ ἔχομε, ἀπὸ τὶς 240 κωμωδίες ποὺ λέγεται πὼς ἔγραψε, δείχνουν περισσότερο ἓναν ἠθικολόγο παρά ἓναν ἐμπνευσμένο ποιητῆ.

Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ τῶν ἄλλων κωμικῶν τὰ βρῖσκει κανεὶς στὶς συλλογές τοῦ Th. Kock καὶ τοῦ G. Kaibel καὶ στὸ Supplementum Comicum τοῦ J. Demianczuk.

Η ΝΕΑ ΚΩΜΩΔΙΑ (περίπου 330 - 262 π.Χ.)

Ἡ μέση κωμωδία, ὅπως εἶδαμε, εἶχε ἤδη ἀρχίσει νὰ παίρνῃ τὰ θέματα τῆς ἀπὸ τὴν καθημερινῆ κι ὄχι ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ζωῆ, καθὼς ἐπίσης καὶ νὰ μειώνῃ συνεχῶς τὸ χορικὸ μέρος. Ἡ νέα κωμωδία προχώρησε ἀκόμη περισσότερο πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή.

Ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς μεταβολῆς εἶναι οἱ νέες πολιτικὲς συνθήκες. Ἡ Ἀθήνα ἔπαψε νὰ εἶναι ἀνεξάρτητη δημοκρατία. Ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου, ποὺ τόσο τὴν εἶχε ἐπωφεληθῆ ὁ Ἀριστοφάνης, στὸ τέλος τοῦ 4. π.Χ. αἰῶνα δὲν ὑπῆρχε πιά. Ἡ Ἀθήνα ἦταν μονάχα μιὰ μικρὴ πανεπιστημιούπολη, καὶ τέτοια ἔμεινε ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος. Σημασία πιά εἶχαν οἱ ἀτομικὲς χαρές, λύπες, ἰδιορρυθμίες κλπ. τῶν πολιτῶν. Αὐτὴ ἡ μεγαλύτερη προσοχὴ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὴν πρ ο - σ ω π ι κ ῆ ζ ω ῆ εἶχε τὴν ἐπίδρασή του στὴν κωμωδία καὶ στὴν πιὸ πέρα διαμόρφωσή της. Ἡ νέα κωμωδία ἀποτελεῖ τὸν καθρέφτη τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν εὐπόρων κατοίκων τῶν πόλεων.

Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ξεχωρίζουν τὴ νέα κωμωδία ἀπὸ τὴ μέση· πραγματικὰ ὅμως ἡ διαφορὰ ἀνάμεσά τους εἶναι πολὺ μικρότερη ἀπὸ ἐκεῖνη ποὺ χωρίζει αὐτὲς τὶς δύο καὶ τὴν ἀρχαία κωμωδία· μᾶλλον ἡ μέση κωμωδία ἀποτελεῖ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἀρχαία στὴ νέα καὶ ὄχι ξεχωριστὸ εἶδος.

Ὁ κύριος ἀντιπρόσωπος τῆς νέας κωμωδίας εἶναι ὁ Μένανδρος. Πρὶν ὅμως μιλήσωμε γι' αὐτὸν πρέπει νὰ κάμωμε σύντομο λόγο γιὰ μερικοὺς, μικρότερης ἀξίας ποιητὲς τῆς νέας κωμωδίας, τὸν Φιλήμονα, τὸν Δίφιλο καὶ τὸν Ἀπολλόδωρο τὸν Καρύστιο.

Φιλήμων (περίπου 361 - 262 π.Χ.), ποὺ γεννήθηκε στὶς Συρακοῦσες ἔζησε ὅμως στὴν Ἀθήνα, ἔγραψε περισσότερες ἀπὸ 100 κωμωδίες καὶ μερικὲς φορὲς νίκησε τὸν ἀντίτεχνό του Μένανδρο. Φαίνεται πὼς στὶς κωμωδίες του περισσότερο προσπαθοῦσε νὰ δημιουργήσῃ κωμικὰ ἐπεισόδια παρά νὰ διαγράψῃ καθαρὰ τοὺς χαρακτῆρες τῶν προσώπων. Ὁ Ρωμαῖος Πλαῦτος τὸν μιμήθηκε στὶς κωμωδίες του Trinummus («Θησαυρὸς») καὶ Mercator («Ἐμπορὸς»).

Ὁ Δίφιλος ἀπὸ τὴ Σινώπη καὶ ὁ Ἀπολλόδωρος ὁ Καρύστιος (ἀκμάζουν κι οἱ δύο στὰ μέσα τοῦ 4. π.Χ. αἰῶνα) ἔδωσαν θέματα στοὺς Ρωμαίους κωμικοὺς, ἰδιαιτέρως τὸν Τερέντιο. Ἀπὸ τὸ ἔργο καὶ τῶν τριῶν αὐτῶν ποιητῶν ἔχομε ἐλάχιστα ἀποσπάσματα.

ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ (περίπου 342 - 290 π.Χ.)

Βίος. «Τὸ ἄστρο τῆς νέας κωμωδίας», ὅπως τὸν ὠνόμαζαν οἱ βυζαντινοί, γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα γύρω στὸ 342 π.Χ. ἀπὸ πλούσια οἰκογένεια. Ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Θεόφραστου, καὶ συστρατιώτης (συνηφρηβός) τοῦ Ἐπικούρου καὶ εἶχε πολὺ στενὲς σχέσεις μὲ τὸν ἀπὸ τὸ 317 - 307 π.Χ. κυβερνητὴ τῆς Ἀθήνας καὶ λόγιό Δημήτριο τὸν Φαληρέα, μαθητὴ ἐπίσης τοῦ Θεόφραστου. Πρῶτῃ φορὰ παρουσιάστηκε στὸ θέατρο τὸ 321 μὲ τὸ ἔργο «Ὁ ρ γ ἦ». Ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του κέρδισε 8 πρῶτες νίκες. Ἡ ἐποχὴ ἦταν πολὺ δύσκολη γιὰ τὴν Ἀθήνα, γιὰτὶ εἶχε συντριβῆ, στὴ μάχη τῆς Κρανώννας, ἢ προσπάθεια νὰ ἀπαλλαγῆ ἢ πόλη ἀπὸ τὴ μακεδονικὴ δεσποτεία. Μποροῦμε νὰ τὸν φανταστοῦμε ὡς ἕνα κομψὸ Ἀθηναῖο, πνευματώδη καὶ περιέργο, ποὺ εἶχε συνείδηση τοῦ ταλέντου του, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ πειρακτικὰ ἐπιγράμματα ἐναντίο τοῦ ἀντιπάου τοῦ Φιλήμονα. Ζοῦσε στὴν ἑπαυλὴ του, στὸν Πειραιᾶ, καὶ εἶχε σχέσεις μὲ ἀνθρώπους καλλιεργημένους· ἔτσι πλούτισε τὶς κωμωδίες του μὲ παρατηρήσεις ποὺ ἔκαμε ἐπάνω στοὺς ἀνθρώπους τοῦ κύκλου του. Δὲν ἀγαποῦσε παρὰ τὰ γράμματα, τὴν ἡσυχία καὶ τὴν ἀνεξαρτησία — πιστὸς ὁπαδὸς σ' αὐτὸ τοῦ Ἐπικούρου — καὶ δὲν δέχθηκε πρόταση τοῦ βασιλιᾶ τῆς Αἰγύπτου Πτολεμαίου τοῦ Σωτήρα νὰ πάη νὰ κατοικήσῃ ἐκεῖ. Πέθανε στὴν Ἀθήνα γύρω στὸ 290 π.Χ.

Ἔργα. Ὡς τὸ 1958 δὲν εἶχαμε πλήρη καμμιὰ ἀπὸ τὶς 108 κωμωδίες ποὺ ἡ παράδοση λέει ὅτι ἔγραψε ὁ Μένανδρος· τὸ ἔτος ὁμοῦ αὐτὸ ὁ φιλόλογος Victor Martin, ἀνάμεσα στοὺς παπύρινοὺς κώδικες ποὺ τὰ τελευταῖα χρόνια εἶχε ἀποκτήσει ἡ Bibliotheca Bodmeriana στὸ Cologny τῆς Γενεύης, βρῆκε ἕνα τοῦ 3. μ.Χ. αἰῶνα ποὺ περιέχει ὀλόκληρη τὴν κωμωδία «Δύσκολος». Ἀπὸ αἰγυπτιακοὺς ἐπίσης παπύρους, ποὺ βρέθηκαν τὸ 1905, ἔχουμε μακρὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τρεῖς ἀκόμη κωμωδίες τοῦ ποιητῆ («Ἐπιτρέποντες» στίχοι 590, «Περικειρομένη» στίχοι 447, «Σαμίαν» στίχοι 340) καὶ μικρότερα ἀπὸ μερικὲς ἄλλες («Κιθαρίστη» στίχοι 101, «Κόλαξ» στίχοι 91, «Γεωργός» στίχοι 88, «Ἡρώς» στίχοι 61, «Περινθία» στίχοι 41).

Ἡ συνηθισμένη οἰκονομία μιᾶς κωμωδίας τοῦ Μένανδρου εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Θέμα: Ἐρωτας ποὺ ἀντιμετωπίζει ἐμπόδια, τὰ ὁποῖα στὸ τέλος ὑπερνικιοῦνται. Μέσα: Ἐκθεση βρεφῶν καὶ ἀναγνωρισμοὶ ποὺ γίνονται ὕστερα ἀπὸ χρόνια ἀπὸ διάφορα ἀντικείμενα (κοσμήματα, παιχνίδια κλπ.) ποὺ ἀνήκουν στὰ πρόσωπα τοῦ ἔργου. Πλοκή: Λίγα γεγονότα ὁ ποιητὴς τὰ πραγματεύεται μὲ ἐπιδεξιότητα καὶ κατορθώνει νὰ ἀπεικονίσῃ, σὲ μιὰ σειρὰ σκηνῶν, μὲ δύναμη καὶ φυσικότητα, συναισθήματα ἀπλὰ καὶ παθητικὰ καὶ γενικοὺς χαρακτήρες.

Διαφορὲς σημαντικὲς ἀπὸ τὸν γενικὸ αὐτὸ τύπο παρουσιάζει ἡ οἰκονομία τοῦ «Δύσκολου». Στὸ ἔργο αὐτὸ γίνεται προσπάθεια νὰ ἀπεικονιστοῦν ἀτομικοὶ χαρακτῆρες.

Ἡ ὑπόθεση τοῦ «Δύσκολου» εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Ὁ ἀγροτικὸς θεὸς Πάνας ἐκτιμᾷ τὴν εὐλάβεια ποὺ δεῖχνει σ' αὐτὸν ἡ φρόνιμη κόρη τοῦ ἰδιότροπου (ἀδύσκο-

λου») χωρικού Κνήμωνα (ὁ ποιητὴς δὲν ἔκρινε ἀναγκαῖο νὰ τὴν ὀνομάσῃ καὶ στὴ σκηνῇ ἐμφανίζεται μόνον διὰ φορῆς) καὶ γι' αὐτὸ ἐμπνέει γι' αὐτὴν σφοδρὸ ἔρωτα στὸν ἀριστοκράτη ἀπὸ Σώστρατο, ὁ ὁποῖος, γιὰ νὰ βλέπῃ τὴν ἀγαπημένην του ποὺ κατοικεῖ στὴ Φυλὴ (σημερινὴ Χασιὰ), ἀρχίζει νὰ συγχάζῃ στὸ ἱερὸ τοῦ Πάνα καὶ τῶν Νυμφῶν ποὺ βρισκεται κοντὰ στὴ Φυλὴ. Ὁ δῦστροπος καὶ σχεδὸν μισάνθρωπος Κνήμωνας δὲν θέλει νὰ ἀκούσῃ γιὰ γάμο τῆς κόρης του μὲ τὸ Σώστρατο, ποὺ τὸν ἀντιπαθεῖ γιὰ τὴν κοινωνικὴ του θέση, τὴ μόρφωση καὶ τοὺς ἀριστοκρατικοὺς τρόπους. Πρὶν ὑπερπηδηθοῦν ὅλα τὰ ἐμπόδια γιὰ τὴν ἔνωση τοῦ Σώστρατου καὶ τῆς κόρης τοῦ Κνήμωνα ὁ ποιητὴς παρεμβάλλει, μὲ μεγάλη τέχνη, διάφορα κωμικὰ ἐπεισόδια. Ἐνα ἀπ' αὐτά, στὴν τέταρτη πράξῃ, εἶναι καὶ ἡ πτώση τοῦ Κνήμωνα στὸ πηγάδι τοῦ κήπου του στὴν προσπάθειά του νὰ βγάλῃ μερικὰ ἀντικείμενα ποὺ εἶχαν πέσει σ' αὐτό. Ὁ Κνήμωνας σώζεται χάρις στὸ Γοργία (γιὰ τῆς γυναίκας τοῦ Κνήμωνα ἀπὸ προηγούμενο γάμο) καὶ στὸ Σώστρατο. Ἐπειτα ἀπ' αὐτὸ ὁ δῦστροπος πατέρας δείχνει κάποια μεγαλοψυχία καὶ παραχωρεῖ στὸν Γοργία τὰ πατρικὰ δικαιώματα ἐπὶ τῆς κόρης καὶ τῆ μικρῆ περιουσία του· δὲν μεταμορφώνεται ὅμως καὶ σὲ κοινωνικὸ ἄνθρωπο, ὅπως γίνεται στὴς λατινικὲς ἀπομιμήσεις τοῦ ἔργου. Ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὸν Γοργία νὰ ζῇ ἀποτραβηγμένος, ὅπως θὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ κάμῃ ὁ ἴδιος. Στὴ συνέχεια τοῦ ἔργου ὁ Γοργίας — ποὺ εἶχε πιά γνωριστῆ μὲ τὸν Σώστρατο καὶ ἤξερε τὸ ἐρωτικὸ του πάθος — τοῦ δίνει τὴν ἀδελφῆ του γιὰ σύζυγο. Ἀλλὰ καὶ ὁ Γοργίας δὲν μένει χωρὶς ἀνταμοιβή γιὰ τὴν καλὴν του πράξῃ· ὁ Σώστρατος, στὴν πέμπτη καὶ τελευταία πράξῃ τοῦ ἔργου, πείθει τὸν πατέρα του Καλλιπίδην — ποὺ στὴν ἀρχὴ ἔχει πολλὰ ἀντιρροήσεις — νὰ δώσῃ τὴν κόρη του, τὴν ἀδελφῆ τοῦ Σώστρατου, στὸν Γοργία σύζυγο. Τὸ ἔργο τελειώνει μὲ συμπίσσι καὶ πειράγματα. Ἡ κωμωδία αὕτὴ παραστάθηκε στὰ Ἀθήναια τοῦ 316 π.Χ. καὶ ὁ ποιητὴς κέρδισε τὸ πρῶτο βραβεῖο.

Βασικὴ ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου αὕτὴ ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸν V. Martin στὸ Cologny τῆς Γενεύης τὸ 1958. Ἀκολούθησαν πολλὰς ἄλλες ἐκδόσεις καὶ μελέτες.

Οἱ Ἐπιτρέποντες (παίχτηκαν ὕστερα ἀπὸ τὸ 304 π.Χ. καὶ μᾶλλον στὰ τελευταία χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ ποιητῆ) ἔχουν τὴν ἐξῆς ὑπόθεση: Ὁ ποιμένας Δάος βρῖσκει σ' ἓνα δάσος κοντὰ στὴν Ἀθήνα ἓνα ἔκθετο βρέφος, ποὺ εἶχε καὶ μερικὰ κοσμήματα, καὶ τὸ δίνει στὸν καρβουνιάρη Συρίσκο γιὰ νὰ τὸ μεγαλώσῃ, θέλει ὅμως νὰ κρατήσῃ τὰ κοσμήματα. Ὁ Συρίσκος δέχεται νὰ πάρῃ τὸ παιδί, ἀλλὰ ζητᾷ καὶ τὰ κοσμήματα. Τὴ λύση τῆς διαφορᾶς τοὺς τὴν ἀναθέτουν (ἐπιτρέπουσι, ἀπ' αὐτὸ ὁ τίτλος τῆς κωμωδίας) στὸν περαστικὸ γέροντα Σμικρίνη. Ὁ δοῦλος Ὀνήσιμος, ποὺ τυχαῖα περνᾷ ἀπ' ἐκεῖ, ἀναγνωρίζει πὼς ἓνα ἀπὸ τὰ κοσμήματα τοῦ μωροῦ, κάποιο δαχτυλίδι, ἀνήκει στὸν κύριό του Χαρίσιο ποὺ ἔχει σύζυγο τὴν κόρη τοῦ Σμικρίνη Παμφίλη. Ἐτσι γίνεται ὁ ἀναγνωρισμὸς. Στὸ ἔργο αὐτὸ ἔχομε τὴ λεπτότερη ἀπεικόνιση χαρακτήρων.

Ἡ Περιχειρομένη (παίχτηκε γύρω στὸ 313 π.Χ.) ἔχει ὑπόθεση τὴν τύχη τῶν δύο ἔκθετων δίδυμων παιδιῶν τοῦ Κορίνθιου ἔμπορου Παταίου, τῆς Γλυκέρας καὶ τοῦ Μοσχίωνα ποὺ στὸ τέλος ξαναβρίσκουν τὸν πατέρα τους καὶ ζοῦν ὅλοι εὐτυχισμένοι. Τὸ ὄνομα ἡ κωμωδία τὸ ὀφείλει στὸ κόψιμο τῶν μαλλιῶν τῆς Γλυκέρας ἀπὸ τὸν μνηστῆρα τῆς Πολέμωνα σὲ μιὰ στιγμὴ παραφορᾶς του. Οἱ δύο τους τέλος παντρεύονται καὶ ὁ Μοσχίωνας μαθαίνει πὼς ἡ Γλυκέρα εἶναι ἀδελφῆ του.

Τῆς Σ α μ ί α ς (παίχτηκε στα χρόνια 320 - 316 π.Χ.) ὑπόθεση εἶναι ὁ ἔρωτας τοῦ θεοῦ γιου τοῦ πλούσιου Δημέα Μοσχίωνα καὶ τῆς κόρης τοῦ φτωχοῦ Νικάρου τοῦ Πλαγγόνας καὶ ἡ τύχη τοῦ παιδιοῦ τους. Ἡ κωμωδία ἀνομάστηκε ἔτσι ἀπὸ τὴ σύζυγο τοῦ Δημέα Χρυσίδα ποῦ ἦταν ἀπὸ τὴ Σάμο.

Οἱ κωμωδίες τοῦ Μενάνδρου ἔχουν πολλές ἀναλογίες μὲ τις τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη καὶ ὑπῆρξαν — ὅπως ὀλόκληρη ἡ νέα κωμωδία — τὰ πρότυπα γιὰ τὴ λατινικὴ κωμωδία. Ὁ Τερέντιος μπορεῖ σ' αὐτὸ νὰ μᾶς δώσει μιὰν ἰδέα (μὲ τις κωμωδίες του: *Adelphoi*, *Andria*, *Eunuchus*, *Heautontimoroumenos*), ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε δύο πράγματα γιὰ νὰ εἶναι ἡ ἐκτίμησή μας σωστή: α) ἡ πλοκὴ στὶς κωμωδίες τοῦ Μενάνδρου ἦταν πολὺ ἀπλὴ καὶ ὁ Τερέντιος ἀνακάτευε δύο γιὰ νὰ κάμῃ μίαν· β) κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Ἰουλίου Καίσαρα ὁ Τερέντιος συγκρινόμενος μὲ τὸν Μένανδρο ὑστεροῦσε στὴ δύναμη ἀπεικόνισης τῶν χαρακτηρισμῶν καὶ τῶν καταστάσεων ἦταν, ὅπως ἔλεγε, «μισὸς Μένανδρος». Ἀλλὰ καὶ σὲ ἀρκετὲς κωμωδίες τοῦ Πλαῦτου (*Aulularia*, *Poenulus*, *Cistellaria*, *Stichus* κ.ἄ.) ἀνακαλύπτουμε Μένανδρο.

Ὁ Μένανδρος εἶναι ἀφθαστος στὴν ἠθογράφηση τῶν προσώπων. Σ' ὅλες του τίς κωμωδίες αὐτὰ μιλοῦν καὶ ἐνεργοῦν σύμφωνα μὲ τὴν καταγωγή τους, τὴ μόρφωσή τους, τὴν κοινωνικὴ τους θέση. Τὸ ἔργο του ἔχει ἀλήθεια καὶ ἀνθρωπιὰ ποῦ τὴν θαύμαζαν ἤδη οἱ παλαιοί. Ὁ γραμματικὸς Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος, ποῦ θεωροῦσε τὸν Μένανδρο μονάχα ἀπὸ τὸν Ὅμηρο κατώτερο, εἶπε γι' αὐτόν: «Ἦ Μένανδρε καὶ βλε πότερος ἄρ' ὑμῶν πότερον ἀπεμιμήσατο;» (Μένανδρε καὶ ζωὴ ποιὸς ἀπὸ τοὺς δύο μιμήθηκε τὸν ἄλλο;).

Γλώσσα. Ἡ γλώσσα τοῦ Μενάνδρου πλησιάζει πολὺ τὴ γλώσσα τοῦ πεζοῦ λόγου τῆς ἐποχῆς του μὲ πολλές χρήσεις λέξεων καὶ τύπων τῆς Κοινῆς. Ἀπ' αὐτὸ καὶ οἱ σφοδρὲς ἐπιθέσεις τῶν Ἀττικιστῶν ἐναντίο του, ποῦ εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα νὰ μὴ χρησιμοποιεῖται τὸ ἔργο του στὰ σχολεῖα, νὰ μὴ ἀντιγράφεται καὶ σιγὰ σιγὰ νὰ χαθῆ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος. Μέτρα συνήθη τοῦ ποιητῆ εἶναι τὸ ἰαμβικὸ τρίμετρο καὶ τὸ τροχαϊκὸ τρίμετρο ἢ τετράμετρο. Ὁ Μένανδρος εἶναι ὁ πρόδρομος ὄχι μονάχα τῆς ρωμαϊκῆς κωμωδίας, ἀλλὰ καὶ τῆς κωμωδίας τῶν νεώτερων χρόνων. Ὁ ποιητὴς κατορθώνει ἀμέσως νὰ προκαλῆ τὸ ἐνδιαφέρον, ἢ πράξη προχωρεῖ γοργά, οἱ λόγοι εἶναι σαφεῖς, εὐφρεῖς καὶ σύμμετροι καὶ τὰ κωμικὰ ἐπεισόδια παρεμβάλλονται μὲ φυσικότητα. Ἰδιαίτερα στὴν ἀπεικόνιση τῶν ἠθῶν ὁ Μένανδρος εἶναι μοναδικός. Ἡ καταστροφὴ τοῦ ἔργου του εἶναι γιὰ τὰ γράμματα μεγάλη ἀπώλεια.

Συμπέρασμα. Εἶδαμε πῶς ἡ κωμωδία ἀπὸ πειρακτικὸ τραγούδι καὶ χοντρὸ λαϊκὸ ἀστεῖο ἔγινε, μὲ τὸν Ἀριστοφάνη, λιβελλογράφου καὶ πῶς, ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 4. π.Χ. αἰ., ἔπαψε νὰ ἀναφέρεται στὴν πολιτικὴ ζωὴ. Μὲ τὸν Μένανδρο γίνεται σπουδὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἕνας καθρέφτης στὸν ὁποῖο μποροῦσε νὰ ἰδῆ τὰ πάθη του καὶ τίς ἰδιοτροπίες του.

Ἡ κωμωδία, ποῦ ἔχει ὑπόψη του ὁ Ἀριστοτέλης στὴν Π ο ι η τ ι κ ῆ του, εἶναι ἡ νέα κωμωδία κι ἄς μὴν εἶχε πάρει, δταν ὁ Ἀριστο-

τέλης έγραφε τὸ έργο του, τὴν όριστική της μορφή, πού θά τῆς τῆ δώση ὁ Μένανδρος (ἢ Π ο ι η τ ι κ ῆ γράφηκε κατὰ τὸ 334 - 330 π.Χ. καὶ ὁ Μένανδρος πρωτοπαρουσιάστηκε στὸ θέατρο τὸ 321): «Καὶ στὴν κωμωδία βέβαια αὐτὸ (δηλ. ὅτι ἡ ποίηση περιγράφει τὰ καθόλου, ὄχι τὰ άτομικά) ἔχει ἤδη γίνει φανερό· ἀφοῦ δηλαδὴ πλέξουν τὸν μύθο μὲ τὶς πιθανές περιπέτειες, ἔπειτα μεταχειρίζονται ὑποβολιμαῖα ὀνόματα καὶ δὲν συνθέτουν ποιήματα, καθὼς οἱ ἰαμβογράφοι, πού ἀναφέρονται σὲ ὀρισμένα ἄτομα» (Π ο ι η τ. ΙΧ, 5). Ὁ συνεχιστὴς τῶν ἰαμβογράφων εἶναι ὁ Ἀριστοφάνης· ὁ κωμικὸς ποιητὴς πού ἀπεικονίζει γενικούς χαρακτήρες «μὲ πιθανές περιπέτειες» εἶναι ὁ Μένανδρος.

II. ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ

A. ΙΣΤΟΡΙΑ

Εἶδαμε στὴν προηγούμενη περίοδο (βλ. σελ. 77 κ.έ.) ὅτι οἱ ἀρχές τοῦ πεζοῦ λόγου παρουσιάζονται τὸν 6. π.Χ. αἰώνα στὰ ἔργα τῶν πρώτων φιλοσόφων καὶ τῶν λογογράφων ἀπὸ τοὺς ὁποίους σημαντικώτερος ἦταν ὁ Ἐκαταῖος· πατέρας ὅμως τῆς ἑλληνικῆς ιστοριογραφίας εἶναι ὁ Ἡρόδοτος.

ΗΡΟΔΟΤΟΣ (περίπου 490 - 422 π.Χ.)

Βίος. Ὁ Ἡρόδοτος γεννήθηκε στὴν Ἀλικαρνασσὸ τῆς Καρίας γύρω στὸ 490 π.Χ. ἀπὸ οἰκογένεια εὐπορῆ πού ἀγαποῦσε τὰ γράμματα. Ὁ πατέρας του λεγόταν Λύξης. Ὁ θεῖος του Πανύασης ἦταν ἐπικὸς ποιητὴς. Ἔτσι ὁ Ἡρόδοτος ἀνατράφηκε σὲ ἓνα περιβάλλον λατρείας τοῦ Ὀμήρου καὶ τῶν παλαιῶν θρύλων. Κατὰ τὸ 468 - 467 π.Χ. ἐξωρίστηκε στὴ Σάμο, γιατί εἶχε πάρει μέρος σὲ κάποια συναμοσία ἐναντίο τοῦ τυράννου Λύγδαμη, γιοῦ τῆς Ἀρτεμισίας, τῆς γυναίκας ἐκείνης πού ὑπηρέτησε τόσο πιστὰ τὸν Ξέρξη στὴν ἐκστρατεία του ἐναντίο τῆς Ἑλλάδας. Ἀπὸ τῆ Σάμο ξαναγύρισε στὴν Ἀλικαρνασσὸ καὶ πῆρε μέρος στὴν ἀνατροπὴ τοῦ Λύγδαμη πού ἔγινε γύρω στὸ 455 π.Χ.

Νωρὶς ἔδειξε μεγάλη ἀγάπη στὰ ταξίδια καὶ ὡς περιηγητὴς καὶ ἐξερευνητὴς ἐπισκέφθηκε πολλὰ μέρη τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου. Εἶναι δύσκολο νὰ ὀρίσωμε ἀκριβῶς τὴ χρονολογία καὶ τὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν ταξιδιῶν καθὼς καὶ πού πῆγε. Θεωρεῖται πολὺ πιθανὸ ὅτι τὰ ταξίδια ἔγιναν μεταξὺ 458 καὶ 445 π.Χ. Βέβαιο εἶναι ὅτι ἔμεινε στὴ Σάμο καὶ ὅτι πῆγε στὴ Λυδία, στὶς ἑλληνικὲς πόλεις τοῦ Εὐξείνου Πόντου, τὴ Σκυθία, τὸ Δέλτα τοῦ Νεῖλου, τὴν Κυρήνη, τὴ Φοινίκη, τὴν Μεσοποταμία καὶ τὴ Νότιο Ἰταλία· ἐπισκέφθηκε ἐπίσης τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν πῆγε στὴν Περσία καὶ τὴ Βαβυλώνα, καὶ ἂν ταξίδεψε στὸ Νεῖλο ὡς ἐκεῖ πού λέει ὅτι ἔφθασε.

Ἄρκετά χρόνια ἔμεινε στὴν Ἀθήνα καὶ συνδέθηκε μὲ τὸν Περικλῆ καὶ τὸν Σοφοκλῆ. Πιθανώτατα γνώρισε καὶ τοὺς μεγάλους σοφιστὲς τῶν χρόνων ἐκείνων κι ὁπωσδήποτε τὸν Πρωταγόρα μαζί μὲ τὸν ὁποῖο πήραν μέρος στὴν ἵδρυση τῆς ἀποικίας τῶν Θουρίων. Λέγεται ὅτι στὴν Ὀλυμπία καὶ τὴν Ἀθήνα διάβασε μερικά κομμάτια ἀπὸ τὸ ἔργο του καὶ πὼς αὐτὰ ἄρεσαν ὑπερβολικὰ στὸ κοινό. Γνώρισε προσωπικὰ τοὺς ἥρωες τῶν μῆδικῶν.

Στὰ 444 συνώδευσε τοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς ἄλλους Ἕλληνας ποὺ πήγαιναν νὰ ἱδρῦσουν τὴν πανελλήνια ἀποικία *Θουρίους*, κοντὰ στὴν καταστραμμένη Σύβαρη καὶ ἔγινε πολίτης τῆς πόλεως αὐτῆς, γι' αὐτὸ καὶ *Θούριος* ἐπωνομάζεται. Ἐδῶ φαίνεται πέρασε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ὑπόλοιπης ζωῆς του. Στὴν Ἀθήνα ἤλθε ξανά λίγο μετὰ τὴν ἀνέγερση τῶν Προπυλαίων (431). Γιὰ τὸν πελοποννησιακὸ πόλεμο κάνει στὸ ἔργο του μερικὸς ὑπαινιγμούς. Πολὺ λίγα πράγματα ξέρομε γιὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του. Πέθανε στοὺς Θουρίους πιθανὸν γύρω στὸ 422 π.Χ.

Ἔργα. Ἄν ἐξαίρεσουμε τοὺς *Ἀσσυρίους λόγους* (διηγήσεις γιὰ τοὺς Ἀσσυρίους) στοὺς ὁποίους παραπέμπει δύο φορές (I, 106, 184) τὸν ἀναγνώστη του καὶ ποὺ δὲν σώθηκαν, ἔχομε τὸ σύνολο τοῦ ἔργου του, ποὺ εἶναι μιὰ παγκόσμιος ἱστορία. Οἱ ἀλεξανδρινοὶ τὴν διαίρεσαν σὲ ἑννέα βιβλία σὲ καθένα ἀπὸ τὰ ὅποια ἔδωσαν τὸ ὄνομα μιᾶς ἀπὸ τίς ἑννιά Μοῦσες. Ἐνας *Βίος Ὀμήρου* ποὺ μᾶς παραδόθηκε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἡρόδοτου εἶναι ἔργο πλαστό.

Σύντομη ἀνάλυση τοῦ ἔργου. Βιβλίο I (*Κλειώ*). Τὰ μῆδικά ἐνα ἐπεισόδια τῆς μακρᾶς πάλης μεταξὺ Εὐρώπης καὶ Ἀσίας. Ὁ Κύρος ὁ πρῶτος ὑποτάσσει τὴ Λυδία. Ἡ ἀξιοθαύμαστη ζωὴ τοῦ Κύρου, οἱ κατακτήσεις του, ὁ θάνατός του.

Βιβλίο II (*Ἐδέρητι*). Περιγραφή καὶ ἱστορία τῆς Αἴγυπτου πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Καμβύση.

Βιβλίο III (*Θάλεια*). Ὁ Καμβύσης ὑποτάσσει τὴν Αἴγυπτο θάνατός του. Δυναστικὲς ἐριδες στὴν Περσία. Ἀρχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Δαρείου. Ἱστορία τοῦ Πολυκράτη, τύραννου τῆς Σάμου.

Βιβλίο IV (*Μελτομένη*). Περιγραφή τῆς Σκυθίας. Ἐκστρατεία τοῦ Δαρείου γιὰ τὴν καθυπόταξη τῆς χώρας. Οἱ κατακτήσεις του στὴν Ἀφρική.

Βιβλίο V (*Τερψιχόρη*). Ὑποταχὴ τῆς Θράκης στοὺς Πέρσες. Ἰωνικὴ ἐπανάσταση. Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Σπάρτης κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτῆ.

Βιβλίο VI (*Ἐρατώ*). Συντριβὴ τῆς Ἰωνικῆς ἐπαναστάσεως ἔλωση τῆς Μιλήτου. Πρώτη ἀτυχὴς ἐκστρατεία τοῦ Μαρδόνιου ἐναντίο τῆς Ἑλλάδας. Ἐκστρατεία τοῦ Δάτη καὶ τοῦ Ἀρταφέρνη. Ἡ μάχη στὸν Μαραθῶνα.

Βιβλίο VII (*Πολύμνια*). Θάνατος τοῦ Δαρείου. Προετοιμασίες τοῦ Ξέρξη ἐναντίο τῆς Ἑλλάδας. Ἡ πορεία του. Ὁργάνωση τῆς ἐλληνικῆς ἀντιστάσεως. Ἡ μάχη στὶς Θερμοπύλες.

Βιβλίο VIII (Οὐρανία). Ναυμαχία στο ἀκρωτήριο Ἀρτεμίσιο. Ἡ ναυμαχία στή Σαλαμίνα. Φυγή τοῦ Ξέρξη.

Βιβλίο IX (Καλλιόπη). Πλαταιῆς καὶ Μυκάλη. Κατάληψη τῆς Σησοῦ (478) ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους.

Ἀπὸ τῆ σύντομη αὐτὴ ἀνάλυση μποροῦμε νὰ κρίνωμε γιὰ τὸ μελετημένο σχέδιο τοῦ Ἡρόδοτου. Μᾶς παρουσιάζει πρῶτα τὸ σχηματισμὸ καὶ τὴν αὔξηση τῆς περσικῆς δυνάμεως (βιβλ. I - IV)· ἔπειτα τὶς πρῶτες συγχρούσεις μὲ τοὺς Ἕλληνες τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας (V, VI)· κατόπι τὶς δύο μεγάλες ἐκστρατεῖες ποὺ ἀπέληξαν ἡ πρώτη στὴ μάχη στὸ Μαραθῶνα καὶ ἡ δευτέρη στὴ ναυμαχία στὴ Σαλαμίνα (VI - VIII)· τέλος τὶς ἄλλες νίκες τῶν Ἑλλήνων (IX).

Τὸ σχέδιο τοῦ ἱστορικοῦ, μὲ ὄλες τὶς παρεκβάσεις καὶ τὶς φαινομενικὰ ἄσχετες λεπτομέρειες ποὺ ὑπάρχουν στὸ ἔργο, μένει πάντα καθαρὸ καὶ συνεχῶς ὀλοκληρώνεται.

Πηγές. Ὁ Ἡρόδοτος χρησιμοποίησε πηγές γραπτές καὶ προφορικές. Οἱ γραπτές πηγές του εἶναι:

1. Τὰ ἔργα τῶν λογογράφων (Χάρωνα τοῦ Λαμψακηνοῦ, Εἰάνθου τοῦ Λυδοῦ, Διονύσιου τοῦ Μιλήσιου), ἰδιαιτέρα τοῦ Ἑκαταίου τοῦ Μιλήσιου, τὰ ὁποῖα ὅμως χρησιμοποίητ με μεγάλη περίσκεψη.

2. Τὰ ἀρχεῖα τῶν πόλεων, τὰ ὁποῖα ὁπωσδήποτε συμβουλευτήκε, ἀφοῦ παραθέτ πολλὲς φορές ἀκριβεῖς ἀριθμούς, ὅπως λ.χ. γιὰ τὸ στρατὸ ποὺ ἔδωσε κάθε ἑλληνικὴ πόλη στὴν μάχη τῶν Πλαταιῶν. Ἐπίσης κάθε ἄλλη ἐπίσημη ἀναγραφή.

3. Συλλογές χρησμῶν.

Πρὸ πάντων ὅμως χρησιμοποίησε πηγές προφορικές. Παντοῦ, ὅπου πέρασε, μάζεψε τὶς παραδόσεις ποὺ κυκλοφοροῦσαν καὶ τὶς κατάγραψε μὲ ἐπιμέλεια. Μερικὲς φορές ὀνομάζει τὸν πληροφοριοδότη του, ὅπως τὸ Θέρσανδρο τὸν Ὀρχομένιο ποὺ ὑπῆρξεν ὀμοτράπεζος τοῦ Μαρδόνιου στὴ Θήβα (IX, 16), τὸν Τύμη τὸ Σκύθη ποὺ τοῦ διηγήθηκε τὴν ἱστορία γιὰ τὸ Σκύθη Ἀνάχαρη (IV, 76). Ὅσα γράφει γιὰ τὴν Αἴγυπτο προέρχονται ἀπὸ πληροφορίες τῶν Αἰγυπτίων ὁδηγῶν του καὶ τῶν ἱερέων τῆς χώρας. Τὶς πληροφορίες του γιὰ τὸν περσικὸ στρατὸ τὶς συγκέντρωσε ἀπὸ πρόσωπα ποὺ μποροῦσαν νὰ ξέρουν καλὰ τὰ περσικὰ πράγματα, μιὰ καὶ τοῦ ἦταν ἀδύνατο νὰ συμβουλευτῆ τὰ ἀρχεῖα τοῦ περσικοῦ κράτους.

Πάντως τὸ κύριο στὸ ἔργο του τὸ ἀποτελοῦν οἱ προσωπικὲς του ἀναζητήσεις.

Τῶν τεσσάρων πρώτων βιβλίων τὸ περιεχόμενο δὲν ἔχει μεγάλη συνοχή· εἶναι περισσότερο πληροφορίες πολιτικῆς, μῦθοι καὶ ἀνέκδοτα. Τῶν ὑπόλοιπων πέντε τὸ περιεχόμενο ἔχει μεγαλύτερη συνοχή, μοιάζει περισσότερο μὲ ὅ,τι σήμερα λέμε ἱστορία. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ συγγραφέας δὲν πρόλαβε νὰ ἐπεξεργαστῆ τὸ ἔργο του, τουλάχιστο ὀρισμένα τμήματά του.

Ἡ ἀντίληψη τοῦ Ἡρόδοτου γιὰ τὴν ἱστορία. Τὸ ἔργο τοῦ Ἡρόδοτου μοιάζει μὲ ἓνα τεράστιο δράμα, ὅπου ἀπὸ τὶς

πρώτες γραμμές, ή μακρινή λύση προσημαίνεται: ή ιστορία του αρχαίου κόσμου ως τὰ μηδικά είναι ή προετοιμασία τῆς μοιραίας συγκρούσεως μεταξύ Εὐρώπης καὶ Ἀσίας. Αὐτὴ ή κεντρική ἰδέα δίνει νόημα στὰ ἱστορικά γεγονότα, δημιουργεῖ τὸ σύνδεσμο ἀνάμεσα στὶς χωριστὲς διηγήσεις καὶ μᾶς κάνει νὰ καταλαβαίνουμε γιατί, Εὐρωπαῖοι καὶ Ἀσιάτες, σὰν τοὺς ἥρωες τῆς Ἰλιάδας, στέκονται ἀντιμέτωποι καὶ θὰ χτυπηθοῦν.

Τὸ ἔργο δὲν εἶναι μονάχα ἀφήρηση μαχῶν καὶ παρουσίαση σπουδαίων προσώπων· ὅλος ὁ ἀρχαῖος κόσμος ξαναζῆ σ' αὐτό: ἦθη καὶ ἔθιμα, θρησκευτικὲς δοξασίες, θεωρίες γιὰ τὴν διακυβέρνηση τῆς πολιτείας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὸ ἔργο ὑπάρχουν πληροφορίες γιὰ ἀσήμαντα πράγματα καὶ λείπουν πληροφορίες γιὰ πολὺ σημαντικὰ· ἀλλὰ ή ἀντίληψη αὐτὴ, νὰ περιέχει δηλ. ἓνα ἱστορικὸ ἔργο μονάχα τὶς σημαντικὲς ἐκδηλώσεις τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας, εἶναι ἀπαίτηση πολὺ νεώτερη.

Τέλος τὰ ἱστορικὰ γεγονότα εἶναι γιὰ τὸν Ἡρόδοτο ἀφορμὴ γιὰ στοχασμούς. Ἡ διαδοχὴ τῶν αὐτοκρατοριῶν, ποὺ ή μία ὑφώνεται στὰ εἰρήια τῆς ἄλλης, τὸν κάνει νὰ σκεφθῆ ὅτι τὰ ἀνθρώπινα πράγματα εἶναι πολὺ ἀβέβαια καὶ ὅτι τὸ πεπρωμένο (αἴ περὼ μένη μοῦρα) εἶναι ὁ πραγματικὸς κύριος τῶν ἀνθρώπων. Καὶ οἱ θεοὶ ἀκόμη λυγίζουν κάτω ἀπὸ τὴ δύναμή του. Ὁ Ἀπόλλων, ποὺ θέλησε νὰ σώση τὸν Κροῖσου, μπόρεσε μονάχα νὰ ἐπιβραδύνῃ τὴν καταστροφή του κατὰ τρία ἔτη (I, 91). Τὴ δύναμη αὐτὴ (πεπρωμένο) μερικὲς φορὲς ὁ Ἡρόδοτος τὴν ταυτίζει μὲ τοὺς θεοὺς.

Γιὰ νὰ ἀποτρέψουμε αὐτὸ τὸ φθονερὸ πεπρωμένο πρέπει νὰ ἀποφεύγουμε τὶς ὑπέρμετρες φιλοδοξίες καὶ νὰ φοβούμεστε τὶς μεγάλες εὐτυχίες: ὁ πῦρ εὐτυχισμένος ἀνθρώπος τοῦ κόσμου δὲν εἶναι ὁ Κροῖσος, ὁ κύριος τῶσαν ὑλικῶν ἀγαθῶν, ἀλλὰ ἓνας ἀπλὸς Ἀθηναῖος πολίτης, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἀπόκτησε λαμπρὰ παιδιὰ κι εἶδε κι ἐγγόνια, σκοτώθηκε πολεμώντας γιὰ τὴν πατρίδα (I, 30). Ἡ γνώση τῆς ἱστορίας ὀδηγεῖ στὴ μετριοφροσύνη. Ἡ ὑπέρμετρη εὐτυχία γενᾶ τὴν ὕβριν (ἀλαζονεία, αὐθάδεια) ποὺ προκαλεῖ τὴν Νέμεσιν, τὴν ἀγανάκτηση δηλ. τῶν θεῶν γιὰ τὸ ὑπέρμετρο, καὶ τὴν τιμωρία: «φιλεῖ γὰρ ὁ θεὸς τὰ ὑπερέχοντα πάντα κολοῦειν». Τὸ τέλος τοῦ Κροῖσου καὶ τοῦ Πολυκράτη εἶναι τρανὲς ἀποδείξεις γι' αὐτό.

Παρ' ὅλα αὐτὰ ή μέθοδος τοῦ Ἡρόδοτου εἶναι κριτική· ἀλλὰ ὁ κριτικὸς ἔλεγχος ποὺ ἄσκει εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴ διανοητικότητα τῆς ἐποχῆς ποὺ ζῆ, ἐποχῆς σχεδὸν ἀρχαϊκῆς στὶς θρησκευτικὲς καὶ ἠθικὲς τῆς ἀντιλήψεις καὶ μὲ πολὺ περιορισμένες τὶς γενικὲς τῆς γνώσεις. Τὰ ἱστορικὰ σφάλματά του προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀναξιοπιστία τῶν πηγῶν του. Ἡ ἀξιοπιστία του, ποὺ πολεμήθηκε στὰ παλιὰ χρόνια ἀπὸ τὸν Πλούταρχο καὶ τὸν Λουκιανὸ καὶ στὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰῶνα ἀπὸ τὸν Sayce, σήμερα γενικὰ ἀναγνωρίζεται.

Πρέπει νὰ διαβάση κανεὶς τὴν περιγραφή μιᾶς μάχης, λ.χ. τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν, γιὰ νὰ νιώσῃ πῶς ἀπὸ κάθε λέξη ἀναπηδᾷ ἐπιβλητικὴ ή ἀλήθεια. Ἀκριβὲς καὶ λεπτομερειακὴ περιγραφή τῆς συγκρούσεως χωρὶς καμμιά προσπάθεια δημιουργίας ἐντυπώσεων. Σημειώνει

μέ άκρα εύσυνειδησία ότι οι "Έλληνες ήταν πιό επιδέξιοι από τους αντίπαλους τους στις κινήσεις, ότι είχαν τό πλεονέκτημα τής θέσεως και άνώτερο όπλισμό (VII, 223 κ.έ.).

Σπουδαία θέση στο έργο του 'Ηρόδοτου έχει ή μονάχα στον νόμο ύποταγμένη έλευθερία, σαν δύναμη που επιτρέπει και στο άτομο και στην πόλη νά πάρουν την πληρέστερη ανάπτυξη τους.

Η γλώσσα και τό ύφος. 'Η γλώσσα του 'Ηρόδοτου είναι ή νέα ιωνική, δηλ. αυτή που προήλθε από την επίδραση τής γλώσσας των όμηρικων ποιημάτων, με μερικούς άττικους και δωρικούς τύπους.

'Ο λόγος του 'Ηρόδοτου είναι εκείνο που ονομάζουν «είρο μένην λέξιον», δηλ. λόγος που αποτελείται από μικρές προτάσεις, οι όποίες συνδέονται μεταξύ τους κατά παράταξη, όπως ο λόγος των άπλοϊκων ανθρώπων και των παιδιών. Οι συνδέσεις των προτάσεων και των περιόδων είναι πολύ άπλές: δ ή ώ ν (και λοιπόν), μέ τ α δ è (και μετά). Είναι όμως σέ θέση νά άνεβή, όπου οι περιστάσεις τό απαιτούν, ως τό ύψηλό ύφος με κίνηση φυσική και άνεπιτήδευτη. Αυτή ή άνάμειξη άπλότητας και ύψους δίνει στο ύφος του μίαν ασύγκριτη γοητεία. Είναι ο «γλυκός Νέστωρ» του έλληνικού πεζού λόγου.

Συμπέρασμα. 'Η ιστορία του 'Ηρόδοτου είναι ένα βιβλίο άνεκτίμητης αξίας. "Ο,τι ξέρομε για τον άρχαιο κόσμο ως τά μηδικά, τις γνώσεις μας για τά ίδια τά μηδικά, τά χρωστούμε κατά τό μεγαλύτερο μέρος στο έργο αυτό του 'Ηρόδοτου. 'Επιγραφές που βρέθηκαν, άλλα μνημεία και κείμενα επέτρεψαν στους έρευνητές νά έλέγξουν τις πληροφορίες του και, σέ μερικά σημεία, νά τις διορθώσουν· στο σύνολό του όμως τό έργο του μένει πηγή αξιόπιστη και ή μόνη συνεχής και πλήρης που έχομε για μιά τόσο σημαντική έποχή τής ιστορίας. Είναι πραγματικά ο πατέρας τής ιστορίας, όπως τον ώνόμασε ο Κικέρωνας.

'Εκτός όμως από τό επιστημονικό ενδιαφέρον που έχει τό βιβλίο του, είναι επίσης σπουδαίο για τά ήθικά διδάγματα του και τον βαθύ άνθρωπισμό του. Κάθε σελίδα του δείχνει τό στοχαστικό συγγραφέα με την πλούσια πείρα. Με γαλήνη που εκπλήσσει συλλογίζεται τά δυνατά χτυπήματα του πεπρωμένου, που ή σκιά του πλανιέται πάνω από τους στοχασμούς όλων των 'Ελλήνων αυτής τής έποχής. 'Η ιστορία του 'Ηρόδοτου συνδυάζει τή λεπτή χάρη των παραμυθιών με την μελαγχολική σοβαρότητα τής τραγωδίας.

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ (περίπου 460 - 400 π.Χ.)

Βίος. 'Ο Θουκυδίδης γεννήθηκε στον 'Αλιμούντα (σημερινό "Αλιμο), ένα από τους δήμους τής 'Αθήνας, πιθανό τό 460 π.Χ. 'Ο πατέρας του 'Ολορος κρατούσε τό όνομα από τον ομώνυμο βασιλιά τής Θράκης, την κόρη του όποιου είχε παντρευτή ο Μιλτιάδης, ο νικητής του Μαραθώνα. 'Η μητέρα του λεγόταν 'Ηγησιπύλη. 'Από τή μεριά του

πατέρα του ο ιστορικός συγγένευε με τον Μιλτιάδη και τον γιό του Κίμωνα, γι' αυτό κι υπήρχε τάφος του στα «Κιμώνεια μνήματα». 'Αλλά κι η γυναίκα του Θουκυδίδη καταγόταν από τη Θράκη. Είχε λοιπόν σχέσεις συγγενικές ο ιστορικός με την περιοχή αυτή. Πήρε τη μόρφωση που έπαιρναν οι περισσότεροι νέοι των άριστοκρατικών οικογενειών. 'Ακουσε τον φιλόσοφο 'Αναξαγόρα και τον ρήτορα 'Αντιφώντα, ένα από τους πρώτους τεχνίτες του αττικού πεζού λόγου. 'Η εποχή κατά την οποία ανδρώθηκε ο Θουκυδίδης χαρακτηρίζεται από μιάν εκπληκτική διανοητική ανάπτυξη, από ένα πνευματικό κλίμα που κάποιαν ιδέα του μάς δίνουν μονάχα οι αιθέριοι εκείνοι στίχοι του Εύριπιδη στην «Μήδεια» (824 - 832). Δέν μεγάλωσε λοιπόν ο Θουκυδίδης ακούοντας, όπως ο 'Ηρόδοτος, θρύλους, αλλά από πολύ νέος συνήθισε να αναζητά ψυχρά και χωρίς καμμιά συγκατάβαση την αλήθεια σε καθετί, είτε αυτό ήταν παράδοση είτε γεγονός του καιρού του.

Δέν ξέρομε τίποτε για τη ζωή του ως το 424. Τη χρονιά αυτή, μάς πληροφορεί ο ίδιος ότι εξέλεγή στρατηγός· ο ίδιος επίσης διηγείται με συντομία και ήρεμια αυτό που τότε συνέβη (IV, 104 - 105): επιφορτισμένος να επιτηρή την απέναντι στη Θάσο θρακική ακτή δέν μπόρεσε να έμποδισι τον Σπαρτιάτη Βρασίδα να καταλάβη την 'Αμφίπολη. Κατηγορήθηκε για προδοσία και καταδικάστηκε σε έξορία, ή, πιθανώτερο, για να άποφύγη τη θανατική καταδίκη δέν παρουσιάστηκε καθόλου στο δικαστήριο, αλλά αυτοεξορίστηκε. 'Εξόριστος έμεινε 20 έτη (424 - 404 π.Χ.), όπως ο ίδιος μάς λέει (V, 26, 5). Στην 'Αθήνα γύρισε μετά το τέλος του πολέμου (404), όταν οι Πελοποννήσιοι έπίβαλαν στους 'Αθηναίους την άμνηστία των έξοριστων. Τά περισσότερα χρόνια της έξορίας του φαίνεται ότι τά πέρασε στη Σααπητή 'Υλη στη Θράκη, όπου είχε μεταλλεία χρυσού· θεωρείται όμως βέβαιο ότι επισκέφθηκε και τους τόπους όπου είχαν γίνει σημαντικές πολεμικές επιχειρήσεις στην 'Ελλάδα και στη Σικελία, κι όπωσδήποτε τις Συρακούσες την τοπογραφία των όποιων ξέρει πολύ καλά. 'Ως έξοριστος είχε τη δυνατότητα να έρχεται σε έπαφή και με τους Σπαρτιάτες και τους συμμάχους τους και να μαθαίνει τις άπόψεις τους για διάφορα περιστατικά του πολέμου. Στην 'Αθήνα, που ήρθε μετά την άμνηστία του 404 π.Χ. ή, σύμφωνα με μιá πληροφορία του Πausανία (I, 23, 9), ύστερα από ειδικό ψήφισμα που πρότεινε κάποιος Οινόβιος, βρήκε τέτοια κατάσταση, ώστε θεωρείται πιθανό ότι δέν έμεινε πολύ· γύρισε στο κτήμα του στη Θράκη ή στους τόπους που συνέβησαν τά γεγονότα των τελευταίων ετών του πολέμου για να κάμη ο ίδιος την έρευνα που συνήθιζε να κάνη. Για τά κατοπινά χρόνια της ζωής του μονάχα εικασίες μπορούν να γίνουν. Είναι πιθανό να χάθηκε σε ναυάγιο στη διάρκεια ταξιδιού, μιá κι ένα *Ἰκρίον* (ένα δηλ. σανίδι πλοίου), καθώς λέει ο παραδομένος στο όνομα του Μαρχελλίνου «Βίος», ήταν στημένο στο κενοτάφιο του ιστορικού στην 'Αθήνα, όπως συνήθως γινόταν για κείνους που χάνονταν στη θάλασσα. Πάντως φαίνεται ότι πέθανε ξαφνικά γύρω στα 400 π.Χ. 'Ότι ο Θουκυδίδης ζούσε κι ύστερα από το 399 π.Χ., χρονιά που πέθανε ο βασιλιάς της Μα-

κεδονίας Ἀρχέλαος, στηριζόταν στο II, 100, 2 τοῦ ἔργου του, πού ὅμως, ὅπως ὑπόδειξε ὁ Gomme, μπορεῖ νά ἔχη γραφή λίγο ὕστερα ἀπό τὸ 413 π.Χ., ὅταν ὁ Ἀρχέλαος διαδέχτηκε τὸν Περδικκά. Δὲν ὑπάρχει καμμιά πειστικὴ ἀπόδειξη ὅτι ὁ Θουκυδίδης ἐπαινοῦσε μονάχα ὄσους δὲν ζοῦσαν.

Ἔργα. Τὸ μοναδικὸ ἔργο πού ἔχομε ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ἡ ἱστορία αὐτὴ περιλαμβάνει τὰ γεγονότα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου (431) ὡς τὸ 411. Ὁ ξαφνικὸς θάνατος τὸν ἐμπόδισε νά συμπληρώσῃ τὸ ἔργο, πού σταματᾷ ἀπτότομα. Τὰ μετὰ τὸ 411 γεγονότα τοῦ πολέμου ἱστορεῖ ὁ Ξενοφώντας στὰ Ἑλληνικά.

Εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὸ ὅτι ὁ ἱστορικὸς δὲν ἐπιμελήθηκε ὁ ἴδιος τὴν δημοσίευση τοῦ ἔργου του, ὅπως τὸ ἔχομε σήμερα. Ἐπίσης ἡ διαίρεση σὲ βιβλία καὶ κεφάλαια δὲν εἶναι δική του, ἀλλὰ πιθανώτατα τῶν ἀλεξανδρινῶν φιλολόγων. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἕγδος βιβλίον τελειώνει ἀπτότομα δείχνει πὺς ἐκεῖνος πού ἐπιμελήθηκε τὴν δημοσίευση τοῦ ἔργου σεβάστηκε ἀπόλυτα τὰ χειρόγραφα τοῦ Θουκυδίδη. Οἱ ἀναθεωρήσεις καὶ οἱ προσθήκες, ὅπου ὑπάρχουν, εἶναι τοῦ ἱστορικοῦ κι ὄχι τοῦ ἐκδότου. Γιὰ τὸ πῶς ἐπιμελήθηκε τὴν ἐκδοση ἀπάντηση ἀσφαλῆς δὲν μπορεῖ νά δοθῇ. Μιὰ εἰδηση, πού μᾶς τὴν διάσωσε ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος (περίπου 200 - 250 μ.Χ.), θεωρεῖ τὸν Ξενοφάντα ὡς ἐκδότη τοῦ ἔργου. Ποιὰ ἡ ἀρχικὴ βάση αὐτῆς τῆς εἰδήσεως δὲν ζέρομε.

Σύντομη ἀνάλυση τοῦ ἔργου. Βιβλίον I. Ἡ πρὶν ἀπὸ τὸν πελοποννησιακὸν πόλεμον ἱστορία τῆς Ἑλλάδος. Σκέψεις τοῦ Θουκυδίδη πάνω σ' αὐτή. Ἡ μέθοδος του. Ἐκθεση τῶν κερκυραϊκῶν καὶ τῶν ἄμεσων αἰτίων τοῦ πολέμου.

Βιβλία II - V. Ἐκθέτονται τὰ πολεμικὰ γεγονότα κατὰ «θέρη καὶ χειμῶνας» ἀπὸ τὸ 431 ὡς τὸ 421 (Νικίεια εἰρήνη). Ἀξιοσημείωτα: στὸ II βιβλίον, ὁ ἐπιτάφιος στοὺς πρῶτους νεκροὺς τοῦ πολέμου πού ἐκφωνήθηκε ἀπὸ τὸν Περικλῆ, ὁ λοιμὸς, ὁ λόγος τοῦ Περικλῆ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους πού γογγύζουν καὶ ἡ ἐκθεση τῶν γενικῶν ἀρχῶν τῆς πολιτικῆς του, ὁ θάνατος τοῦ Περικλῆ. Στὸ III βιβλίον, ἡ ἔλωση τῆς Πλάταιας, οἱ σφαγὲς τῆς Μυτιλήνης καὶ τῆς Κέρκυρας, οἱ σημαντικώτατες παρατηρήσεις τοῦ ἱστορικοῦ ἐξ ἀφορμῆς τῶν γεγονότων αὐτῶν (παθολογία τοῦ πολέμου). Στὸ IV βιβλίον, οἱ ἐπιτυχίες τῶν Ἀθηναίων στὴ Σφακτηρία καὶ στὰ Κύθηρα (425 καὶ 424), ἡ νίκη τῶν Βοιωτῶν στὸ Δῆλιο. Στὴν ἀρχὴ τοῦ V βιβλίου ὁ θάνατος τοῦ Βρασίδα καὶ τοῦ Κλέωνα στὴν Ἀμφίπολη. Στὸ ὑπόλοιπον τοῦ V βιβλίου ἐξιστοροῦνται τὰ μετὰ τῆς Νικίειας εἰρήνης καὶ τῆς ἐκστρατείας στὴν Σικελία (421 - 415) γεγονότα.

Βιβλία VI καὶ VII. Ἡ ἐκστρατεία στὴν Σικελία. Ἡ καταστροφὴ τοῦ ἀθηναϊκοῦ στρατοῦ καὶ στόλου.

Βιβλίον VIII. Οἱ συνέπειες τῆς καταστροφῆς στὴ Σικελία. Ἡ πολιτειακὴ μεταβολὴ τοῦ 411 (κυβέρνηση τῶν Τετρακοσίων). Ἡ πτώση τους.

Ἡ μέθοδος τοῦ Θουκυδίδη. Ὁ Θουκυδίδης πιστεύει ὅτι τὸ πρῶτον καθήκον τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι ἡ ἐξακριβώσιμος τῶν γεγονότων.

Ἐπικρίνει αὐστηρά τοὺς πρὶν ἀπ' αὐτὸν ἱστοριογράφους (χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρῃ ὀνομαστικά κανένα) γιὰ τὶς ἀνακριβείες τους, οἱ ὁποῖες ἀποδεῖχνουν τὴν ἐπιτολαιότητα μὲ τὴν ὁποία ἐργάστηκαν:

Ὅπως ἀταλαίπωρος τοῖς πολλοῖς ἡ ζήτησις τῆς ἀληθείας, καὶ ἐπὶ τὰ ἐτοῖμα μᾶλλον τρέπονται (I, 20, 3).

Ἵδιος ὅμως ἐργάστηκε πολὺ διαφορετικά:

Τὰ δ' ἔργα τῶν πραχθέντων ἐν τῷ πολέμῳ οὐκ ἐκ τοῦ παρατυχόντος πυνθανόμενος ἤξιωσα γράφειν, οὐδ' ὡς ἐμοὶ ἐδόκει, ἀλλ' οἷς τε αὐτὸς παρῆν καὶ παρὰ τῶν ἄλλων ὅσον δυνατὸν ἀκριβεῖα περὶ ἐκάστου ἐπεξελεθῶν (I, 22, 2).

Τὰ γεγονότα τοῦ πολέμου ἔκρινα καθῆκον μου νὰ γράψω ὄχι παίρνοντας τὶς πληροφορίες μου ἀπὸ τὸν πρῶτο τυχόντα οὔτε ὅπως τὰ φανταζόμενοι ὁ ἴδιος, ἀλλὰ ἀφοῦ ὑπόβαλα σὲ πολὺ ἀκριβῆ ἐλεγχὸ καὶ ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα ὑπῆρξα αὐτόπτης μάρτυρας καὶ ὅσα ἔμαθα ἀπὸ τοὺς ἄλλους.

Ἄλλὰ συχνὰ εἶναι δύσκολη ἡ ἐξακριβίωση τῆς ἀλήθειας, ἀκόμη καὶ τῶν σύγχρονων μὲ τὸν ἱστορικὸ γεγονότων, γι' αὐτὸ ἐκεῖνος πρέπει νὰ εἶναι σὲ θέσῃ νὰ ἐκτιμῆσῃ τὴν ἀξία τῶν διαφόρων μαρτυριῶν, τὴν ἀξιοπιστία τῶν πηγῶν του:

Ἐπιπλέον δ' ἠύρισκετο, διότι οἱ παρόντες τοῖς ἔργοις ἐκάστοις οὐ ταῦτα περὶ τῶν αὐτῶν ἔλεγον, ἀλλ' ὡς ἐκατέρων τὶς εὐνοίας ἢ μνήμης ἔχει (I, 22, 3).

Ἡ ἐξακριβίωση ὅμως ἦταν ἔργο δύσκολο, γιατί οἱ αὐτόπτες μάρτυρες τῶν διαφόρων γεγονότων δὲν ἔλεγαν τὰ ἴδια γιὰ τὸ ἴδιο γεγονός, ἀλλὰ καθένας ἀνάλογα μὲ τὴ μνήμη του ἢ τὴν εὐνοία ποὺ εἶχε πρὸς τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο ἀντίπαλο.

Γιὰ τὶς παλαιότερες ἐπιτυχίες, ἀπὸ ἔλλειψη δυνατότητας πλήρους ἐξακριβίωσης, ὀφείλομε νὰ ἀναζητήσωμε τουλάχιστο τὸ πιθανό, ἀπογυμνώνοντας τὸ παρελθὸν ἀπὸ κάθε μυθικὸ στοιχείο.

Ὁ Θουκυδίδης δὲν πιστεύει ὅτι ὁ πόλεμος τοῦ 431 π.Χ. καὶ ἡ ἔκβασις του ἦταν κάτι τὸ ἀναπόφευκτο· δὲν ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τὴ λογικὴ, οὔτε ἀπὸ τὴ λογικὴ τῶν γεγονότων, γιατί οἱ πόλεμοι δὲν ἀκολουθοῦν λογικὴ πορεία· ἐξελίσσονται, ὅπως ὁ ἴδιος λέει (I, 140, 1), ἀκαθοδήγητοι ἀπὸ τὴ λογικὴ καὶ τὴ γνώση καὶ ἡ ἔκβασις τους ὑπόκειται σὲ ἀπρόβλεπτους παράγοντες (τὸ ἕη¹), ποὺμποροῦν νὰ ἐκμηδενίσουν τὴ σύνεση τῶν συνετῶν καὶ τὴν ἀνδρεία τῶν γενναίων. Καθῆκον τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι νὰ ἐκθέσῃ μὲ πληρότητα καὶ ἀκρίβεια τὴν πραγματικότητα, ὅτι συνέβη, χωρὶς ἠθικολογίες ἢ ἐξωραϊσμούς. Τότε τὸ ἔργο του θὰ ἔχῃ μόνιμη ἀξία καὶ θὰ ἀποβῆ χρήσιμο καὶ στὶς μελλοντικὲς γενιές. Μὲ μιὰ τέτοια προοπτικὴ ἔγραψε τὸ ἔργο του καὶ αὐτὴ τὴν ἔννοια ἔχουν τὰ λόγια του:

Καὶ ἐς μὲν ἀχράσιν ἴσως τὸ μὴ μυθῶδες αὐτῶν ἀτερπέστερον φανεῖται· ὅσοι δὲ βουλήσονται τῶν τε γενομένων τὸ σαφὲς σκοπεῖν καὶ τῶν μελλόντων ποτὲ αἰθῆς

1. Αὕτῃ εἶναι ἡ σημασία τῆς λέξης τύχη στὸν Θουκυδίδη· ἀπρόβλεπτοι παράγοντες, ἀλλὰ ἐνδοκοσμικοί, ὄχι ἐπέμβαση ὑπερφυσικῶν δυνάμεων στὰ ἀνθρώπινα.

κατά τὸ ἀνθρώπινον τοιούτων καὶ παραπλησίων ἔσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀρκούντως ἔξει. Κτῆμά τε ἐς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγωνίσμα ἐς τὸ παροχρήμα ἀκούειν ζύγεται (I, 22, 4).

Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ὁμως δὲν ἐμποδίζει τὸν ἱστορικὸ νὰ ἀφήσῃ, σὲ ὀρισμένες περιστάσεις, νὰ μιλήσῃ ἢ καρδιά του, ὅπως λ.χ. ὅταν περιγράψῃ τὴν καταστροφὴν στὴ Σικελία, τὴ σφαγὴ τῶν κατοίκων τῆς Μυκαλησοῦ, τὰ γεγονότα στὴν Πλάταια· ἀλλὰ ὁ πρῶτος, ὁ κύριος σκοπὸς του μένει πάντα αὐτὸς ποὺ καθώρισε καὶ ποὺ πρέπει νὰ εἶναι ὁ στόχος κάθε ἀληθινοῦ ἱστορικοῦ: πιστὴ, ἀντικειμενικὴ καταγραφή ἐκείνου ποὺ συνέβη γιὰ κείνους ποὺ θὰ τὸ μελετήσουν, ἐπειδὴ τὸ πῶς πραγματικὰ συνέβη κάτι μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ τὸ γιατί αὐτὸ συνέβη.

Γιὰ τὸν Θουκυδίδην ἱστορία δὲν εἶναι ἡ ἀπλὴ ἀναγραφή συμβάντων· πίσω ἀπὸ τὰ συμβάντα ὁ ἱστορικὸς ὀφείλει νὰ βρῆ τις αἰτίες ποὺ τὰ προκάλεσαν. Καὶ αὐτὲς οἱ αἰτίες δὲν βρίσκονται στίς σκοτεινὲς βουλὲς τοῦ πεπρωμένου, ἀλλὰ στὰ συμφέροντα καὶ στίς φιλοδοξίες τῶν ἀνθρώπων:

Πάντων δ' αὐτῶν αἴτιον ἀρχὴ ἡ διὰ πλεονεξίαν καὶ φιλοτιμίαν (III, 82, 8).

Τὰ δεινά, οἱ συμφορὲς δὲν θὰ λείψουν ποτὲ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, γιατί αὐτοί, ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴ φύση, κλίνουν περισσότερο στὸ κακὸ παρὰ στὸ καλόν:

Καὶ ἐπέπεσε πολλὰ καὶ χαλεπὰ κατὰ στάσιν ταῖς πόλεσι, γιγνόμενα μὲν καὶ αἰεὶ ἑσόμενα, ἕως ἂν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ἦ (III, 82, 2).

Ἀπὸ τὸν Θουκυδίδην εἶναι ξένη κάθε μεταφυσικὴ ἐρμηνεία. Ὁ σταθερὸς συντελεστὴς γιὰ ὅσα γίνονται εἶναι ὁ ἀνθρώπος καὶ ἡ φύση του ποὺ ἐπιζητᾷ τὴ δύναμη καὶ τὸ προσωπικὸ κέρδος καὶ ποὺ γι' αὐτὸ νιώθει τοὺς νόμους καὶ τοὺς ὅποιουσδήποτε φραγμοὺς σὰν ἐμπόδια γιὰ τὰ ὅποια καὶ δυσφορεῖ.

Χρονολόγησι τῶν γεγονότων. Ὁ Θουκυδίδης στὴ συγγραφὴ τῆς ἱστορίας τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου ἀκολούθησε σειρὰ αὐστηρὰ χρονολογικὴ. Ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε ἓνα πανελλήνιο ἀναγνωρισμένο ἡμερολόγιο γιὰ νὰ χρονολογήσῃ τὰ γεγονότα, μεταχειρίστηκε ὡς χρονολογία τὸ ἔτος, διαιρεμένο σὲ δύο ἄνισα μέρη: τὸ θέρους, ποὺ περιλαμβάνει ἐκτὸς ἀπὸ τὸ καλοκαίρι καὶ ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν ἀνοιξὴ καὶ τὸ φθινόπωρο (περίπου 8 μῆνες) καὶ κατὰ τὸ ὅποιο γίνονται πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, καὶ τὸν χειμῶνα, ὅπου οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις σταματοῦν καὶ γίνονται ἐτοιμασίες, διαπραγματεύσεις, προσπάθειες γιὰ προσεταιρισμὸν συμμάχων κλπ. Παράλληλα πρὸς αὐτὴ τὴ διαίρεση εἰσάγει ἀκόμη ἀκριβέστερους χρονικοὺς προσδιορισμοὺς: «τῷ ἡρὶ ἀρχομένῳ», «περὶ σίτου ἐκβολῆν», «τοῦ σίτου ἀκμάζοντος», «τοῦ σίτου ἔτι χλωροῦ ὄντος», «ἐν καρποῦ ζυγομιδῆ», «ὀλίγον πρὸ τρυγητοῦ» κλπ. Τὴν ἐναρξὴ τοῦ πολέμου τὴν προσδιορίζει ἀκριβέστερα ἀναφέροντας τὴς ἡμερολογιακὰς χρήσεις τριῶν ἀπὸ τὴς σπουδαιότερες πόλεις τῆς Ἑλλάδας τοῦ

καιρού του: τοῦ Ἄργου, τῆς Σπάρτης καὶ τῶν Ἀθηναίων¹. Τὰ ἔτη ποὺ κράτησε ὁ πόλεμος τὰ μετρᾶ ἀπὸ τὴν ἔναρξή του ὡς πρῶτο, δεῦτερα κλπ. ἔτος τοῦ πολέμου.

Αὐτὴ ἡ φροντίδα γιὰ ἀκριβῆ χρονολογικὸ προσδιορισμὸ εἶναι κατὰ τὸ ἐντελῶς νέο. Ὁ Ἡρόδοτος, στὸ σημεῖο αὐτό, κινεῖται σχεδὸν στὴν ἀοριστία.

Οἱ δημηγορίες. Ὅπως ὁ Ἡρόδοτος ἔτσι καὶ ὁ Θουκυδίδης παρεμβάλλει στὴν ἱστορία τοὺς λόγους ἢ δημηγορίες πολιτικῶν, στρατιωτικῶν, πρεσβευτῶν κλπ., ποὺ ἀποτελοῦν τὸ ἓνα πέμπτο τοῦ ὅλου ἔργου (180 κεφάλαια στὰ 900 περίπου). Τοὺς λόγους αὐτοὺς ἔγραψε ὄχι ὅπως ἀκριβῶς εἰπώθηκαν (αὐτὸ ἦταν ἀδύνατο, γιατί τοὺς περισσότερους δὲν τοὺς ἄκουσε ὁ ἴδιος, ἀλλὰ ἔμαθε ἀπὸ ἄλλους), ἀλλὰ, διατηρώντας τὴ γενικὴ ἰδέα τοῦ εἰπωμένου, ὅπως καὶ ἡ περίστασις ἀπαιτοῦσε νὰ εἰπωθῶν:

Ἦς δ' ἐδόκουν ἐμοὶ ἕκαστοι περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστα' εἰπεῖν, ἐχομένῳ ὅτι ἐγγύτατα τῆς ἐμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων, οὕτως εἴρηται (I, 22, 1).

(Τοὺς λόγους) τοὺς ἔχω γράψει, ὅπως νόμισα ὅτι μπορούσε νὰ μιλήσῃ καθέννας ἀπὸ τοὺς ρήτορες προσφορώτερα γιὰ τὴν κάθε φορὰ περίστασις, διατηρώντας ὅσο τὸ δυνατό πῶς πολὺ τὴ γενικὴ ἰδέα αὐτῶν ποὺ πραγματικὰ εἰπώθηκαν.

Αὐτὰ τὰ δύο σημεῖα (τί πραγματικὰ εἰπώθηκε — τί κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Θουκυδίδη ἀπαιτοῦσε ἡ περίστασις νὰ εἰπωθῆ) εἶναι τὰ ὄροσσημα μέσα στὰ ὅποια διατυπώνονται οἱ δημηγορίες. Σ' αὐτὲς ὁ ἀναγνώστης βρῖσκει ὅπωςδὴποτε ἐκεῖνο ποὺ ὁ Θουκυδίδης νομίζει ὅτι ἡ περίστασις ἀπαιτοῦσε νὰ πῆ ὁ ὁμιλητὴς καὶ σὲ μέγιστη προσέγγισις ἐκεῖνο ποὺ ὁ ὁμιλητὴς πραγματικὰ εἶπε. Αὐτὸ ἀποκλείει αὐτομάτως τὶς ἀπόψεις παρεμβολῆς ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ δημηγοριῶν ποὺ δὲν ἔγιναν ἢ ριζικῆς ἀλλαγῆς τῶν δημηγοριῶν ποὺ ἔγιναν.

Οἱ λόγοι τῶν διαφόρων ὁμιλητῶν εἶναι δυνατόν νὰ περιέχουν καὶ ἀνακρίβειες, ἀν ἐκεῖνοι ποὺ τοὺς εἶπαν νόμιζαν πῶς ἔτσι ὑπηρετοῦσαν ἀποτελεσματικώτερα τὸν σκοπὸ τους. Ἔτσι ὅταν ὑπάρχῃ κάποια διαφορά ἀνάμεσα στὴν δημηγορία καὶ στὴν ἀφήγησις, πρέπει νὰ δεχθῶμε προκαταβολικὰ ὅτι τὴν ἀλήθεια θὰ τὴν βροῦμε στὴν ἀφήγησις, γιατί αὐτὴ μονάχα εἶναι ὁ καρπὸς τῶν προσπαθειῶν τοῦ ἱστορικοῦ.

Μὲ ἐξαιρέση τὸ κείμενο μιᾶς συνθήκης (V, 77 καὶ 79) ποὺ ὁ ἱστορικὸς τὸ παραθέτει στὴ δωρικῆ, στὴν ὅποια ἦταν γραμμένα, ὅλες τὶς ἄλλες μνείες καὶ τὶς δημηγορίες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ποιὸν εἰπώθηκαν ἢ γράφηκαν, τὶς ἐκθέτει στὴ διάλεκτο καὶ τὸ ὕφος τὸ δικό του, γιατί ἐκεῖνο ποὺ τὸν ἐνδιαφέρει ἦταν ὁ ἀναγνώστης καὶ γιὰ τὸν ὅποιοδὴποτε ἀναγνώστη αὐτὸ ποὺ κάνει ὁ Θουκυδίδης εἶναι τὸ πῶς ἐξυπηρετικὸ.

1. Οἱ Ὀλυμπιάδες ὡς χρονολογικὴ ἀφετηρία χρησιμοποιήθηκαν πρῶτη φορὰ ἀπὸ τὸν Τίμιαιο τὸν Ταυρομενίτη ποὺ ἔζησε ἀπὸ τὸ 346 ὡς τὸ 250 π.Χ. περίπου.

Υπάρχει μιὰ δημηγορία, ὁ λόγος τοῦ Περικλῆ στους πρώτους νεκροὺς τοῦ πολέμου (II, 35 - 46), ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ μιὰν ἀποψη πού ἔχει ὑποστηρικτὲς ὡς σήμερα, δὲν εἶναι ἐκείνη πού εἰπώθηκε, ἀλλὰ δημιούργημα τοῦ ἱστορικοῦ ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφή τῆς Ἀθήνας (404), ἀπάντηση καὶ διαμαρτυρία σὲ μιὰ κίνηση μικρόψυχων Ἀθηναίων πού ζητοῦσαν νὰ μειώσουν τὸν Περικλῆ, τὴν πολιτικὴ του καὶ τὴν Ἀθήνα τοῦ καιροῦ του.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ λόγος αὐτὸς δὲν ἔχει τὴ συνθησιμένη μορφή τῶν ἄλλων ἐπιτάφιων λόγων τῆς ἀρχαιότητος καὶ ὅτι σὲ μερικὰ σημεῖα, λ.χ. στὸ II, 42,4 καὶ 43,1 μπορεῖ κανεὶς νὰ διαπιστώσῃ κάποιον τόνο μελαγχολίας γιὰ τὶς θυσίες πού ἴσως γίνουσι ἀδίκαια. Ἀλλὰ ὁ ὅλος τόνος τοῦ λόγου εἶναι ἐκεῖνος πού ταιριάζει στὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου καὶ στὴ σκέψη καὶ τὴν πολιτικὴ τοῦ Περικλῆ. "Ἐνας μεγάλος πολιτικὸς σὲ ἓνα μεγάλο λαὸ σὲ μιὰ τέτοια κορυφαία στιγμή αὐτὰ πού περιέχει ἡ δημηγορία αὐτὴ ἔπρεπε νὰ τῆ καὶ νὰ ζητήσῃ. "Ὅτι οἱ νεκροὶ γιὰ τοὺς ὁποίους λέγεται ὁ λόγος εἶναι πολὺ λίγοι, δὲν κάνει τὸ γεγονός λιγώτερο ἀξιὸ νὰ μνημονευτῆ μιὰ κι ὁ καθένας καταλάβαινε ὅτι βρίσκονταν μονάχα στὴν ἀρχὴ τῶν μεγάλων θυσιῶν πού θὰ ἀπαιτοῦνταν στὸν θανάσιμο ἀγῶνα πού εἶχε ἀρχίσει. Ἡ Ἀθήνα στεκόταν ὄρθια, λαμπρῆ, δυνατὴ κι ἐνωμένη κι αὐτὸ πανηγυρίζεται στὸ λόγο, ὅπως τοῦ ἀξίει ἐκείνη ἀκριβῶς τὴ στιγμή. Θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ εἶχε γραφῆ ὕστερα ἀπὸ τὸ 404, ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀπρονοησία καὶ τὴν ἀταξία πού ἐπικράτησε στους Αἰγῶς Ποταμούς, τὸ 39,1 τοῦ ἐπιταφίου. Θεωρεῖται ἔτσι ὡς πιθανώτερο ὅτι ὁ λόγος αὐτὸς εἰπώθηκε περίπου ὅπως μᾶς παραδόθηκε καὶ δίνει τὴν εἰκόνα τῆς μέγιστης ἀκμῆς τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς πολεμικῆς ἀτμόσφαιρας τῆς στιγμῆς ἐκείνης κατὰ τὴν ὁποία αὐτὰ πραγματικὰ ὑπῆρχαν.

"Ὅτι ἡ γενναϊότητα καὶ ἡ αὐτοθυσία δὲν μποροῦν νὰ προδικάσουν τὴν ἐπιτυχῆ ἔκβαση ἑνὸς πολέμου ἀποτελεῖ οὐσιῶδες στοιχεῖο τῆς κοσμοθεωρίας τοῦ Θουκυδίδη. Κατὰ τὴν ἀποψή του, ἔπαινος ὀφείλεται σὲ κείνους πού ἀντιμετωπίζουν τοὺς πολεμικοὺς κινδύνους τῆς στιγμῆς, μολονότι ἡ ἔκβαση εἶναι πάντοτε ἀβέβαιη.

Ἐκεῖνο πού πιθανώτατα θὰ μείνῃ γιὰ πάντα ἄλυτο εἶναι τὸ ὡς ποῖο βαθμὸ ἡ δημηγορία αὐτὴ ἀπηχεῖ τὶς σκέψεις καὶ τὰ συναισθήματα ὄχι μονάχα τοῦ Περικλῆ ἀλλὰ καὶ τοῦ Θουκυδίδη. Ὅπωςδήποτε στὴν δημηγορία αὐτὴ ἀπεικονίζονται μὲ δύναμη μοναδικὴ ὅλα ἐκεῖνα τὰ ψυχικὰ γνωρίσματα τοῦ Ἀθηναίου πού συγκροτοῦσαν τὴν ἰσχύ καὶ τὸ μεγαλεῖο τῆς πόλεως: τὰ ἀνεκτικὰ ἦθη, τὸ φιλελεύθερο πνεῦμα, ἡ ἀγάπη γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὰ γράμματα πού δὲν χαλαρώνει ὁμως τὴν ἀγωνιστικὴ διάθεση, οἱ πολιτικὲς ἀρετὲς τοῦ Ἀθηναίου καὶ ἡ δυνατότητα γιὰ συμμετοχὴ στὴν δημόσια ζωὴ ὄλων τῶν πολιτῶν.

Ὁ ἱστορικὸς δὲν ἀποσιωπᾷ ὁμως καὶ τὰ ἐλαττώματα τῶν Ἀθηναίων. Σὲ ἀρκετὰ μέρη τοῦ ἔργου του σημειώνει πόσο ἄστατος καὶ ἀνυπόμονος εἶναι ὁ εὐφυῆς αὐτὸς λαός. Δίκαιος καὶ στὸν ἔπαινο καὶ στὴ μομφὴ δείχνει παντοῦ, καὶ στὴν ἔκθεση τῶν γεγονότων καὶ στὴν ἀπεικόνιση τοῦ χαρακτήρα προσώπων καὶ ὁμάδων, ἤρεμῃ ἀντικειμενικότητι.

Οί δημηγορίες είναι τὰ πιό πυκνά, πιό ἐπεξεργασμένα, πιό βαθυστόχαστα μέρη τοῦ ἔργου. Ἐκεῖ ὁ Θουκυδίδης μᾶς ἀποκαλύπτει τίς μυστικές αἰτίες τῶν γεγονότων, τὴν ψυχολογία καὶ τὰ κίνητρα τῶν ἐμπολέμων. Ὁ λόγος τῶν Κορινθίων στὴ συνέλευση τῶν συμμάχων τῆς Σπάρτης, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ τοῦ πολέμου, εἶναι μιὰ ἐξοχή σελίδα στὴν ὁποία ἀπεικονίζονται μὲ συντομία καὶ δύναμη θαυμαστὴ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν ἀντιπάλων τους:

«Αὐτοὶ (οἱ Ἀθηναῖοι) εἶναι νεωτεριστές, ἱκανοὶ καὶ γρήγορα νὰ συλλάβουν ἓνα σχέδιο καὶ γρήγορα νὰ ἐκτελέσουν αὐτὸ ποὺ ἀποφάσισαν. Σεῖς (οἱ Λακεδαιμόνιοι) περιορίζεστε στὴ διατήρηση τῶν ἀποκτημένων, χωρὶς νὰ ἐπινοήτε τίποτε νέο καὶ χωρὶς νὰ φέρνετε σὲ πέρας οὔτε τὰ ἀπολύτως ἀναγκαῖα. Ἀκόμη ἐκεῖνοι καὶ ἀποτολμοῦν πάνω ἀπὸ τὴ δύναμή τους καὶ διακινδυνεύουν, παρὰ τίς ὑπαγορεύσεις τῆς λογικῆς, καὶ στίς δυσκολίες εἶναι αἰσιόδοξοι. Σεῖς, ἀντίθετα, συνθίξετε νὰ ἐπιχειρήσετε πράγματα κατώτερα ἀπὸ τὴ δύναμή σας καὶ νὰ δυσπιστήτε ἀκόμη καὶ σ' αὐτὰ ποὺ ἢ σκέψη παρουσιάζει ὡς βέβαια καὶ νὰ νομίζετε, ὅταν περιπέσετε σὲ δυσκολίες, ὅτι ποτὲ δὲν θὰ ἀπαλλαγῆτε ἀπ' αὐτές. Ἐκεῖνοι εἶναι δραστήριοι, σεῖς ἀναβλητικοί, ἐκεῖνοι φίλοι τῶν ταξιδιωτῶν, σεῖς ἀποστρέφεστε τὰ ταξίδια Καὶ γενικά, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πῆ γι' αὐτοὺς (τοὺς Ἀθηναίους), πὼς γενήθησαν γιὰ νὰ μὴν ἡσυχάζουν οἱ ἴδιοι οὔτε τοὺς ἄλλους νὰ ἀφήνουν ἡσυχούς (I, 70, 2 - 3.9).

Δὲν εἶναι πολὺ διαφορετικὴ ἡ παρουσίαση τοῦ χαρακτήρα τῶν Ἀθηναίων ἀπὸ τὸν Περικλῆ (II, 35 - 46). Γιὰ τὸν ξένο οἱ Ἀθηναῖοι, ἐξ αἰτίας τῆς ἀκατάπαυστης δραστηριότητάς τους, ἦταν ὁ ἀνήσυχος καὶ ἐπικίνδυνος γείτονας.

Στὸ Θουκυδίδη οἱ λόγοι δὲν εἶναι, ὅπως συμβαίνει στὸν Ἡρόδοτο καὶ στοὺς μεταγενέστερους ἱστορικούς, λίγο καὶ μόνο ἐξωτερικὰ συνδεμένοι μὲ τὰ γεγονότα. Σ' αὐτὸν οἱ λόγοι συνδέονται στενὰ μὲ τὰ γεγονότα, συγκεντρώνουν καὶ συνοψίζουν καθεὶ ποῦ εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ νὰ κατανοηθοῦν αὐτὰ, φωτίζουν μ' ἓνα δυνατὸ φῶς τὸ ὅλο ἔργο.

Τὰ πορτραῖτα εἶναι πιό σπάνια ἀπὸ τοὺς λόγους (I, 138 τὸ πορτραῖτο τοῦ Θεμιστοκλῆ· II, 65 τοῦ Περικλῆ) καὶ δὲν περιέχουν ἀνέκδοτα, ὅπως τὰ πορτραῖτα τοῦ Πλουτάρχου. Ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει τὸν Θουκυδίδη σ' ἓνα ἄτομο εἶναι ὅχι τὰ προσωπικὰ στοιχεῖα τῆς ζωῆς του, ἀλλὰ ἡ δράση του, ὁ ρόλος ποὺ παίζει ὡς ἀρχηγὸς ἢ ὡς μέλος τῆς πολιτείας. Τὸν ἄνθρωπο ὡς ἄτομο ὁ Θουκυδίδης δὲν τὸν θεωρεῖ κάτι τὸ σημαντικό.

Ὁ Θουκυδίδης παραθέτει ἀκόμη ἓνα πλῆθος ἀπὸ οὐζύτατες ψυχολογικὲς παρατηρήσεις, οἱ ὁποῖες τὸν κατατάσσουν στοὺς μεγάλους γνῶστες τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Ἄλλοτε οἱ παρατηρήσεις αὐτές γίνονται εὐκαιρικὰ (ὅπως λ.χ. VII, 11)· ἄλλοτε ὁ ἱστορικὸς συγκεντρώνει σὲ μιὰ πυκνὴ ἐνότητα τίς σκέψεις ποὺ τοῦ γέννησαν θεάματα τῶν ὁποίων ὑπῆρξε αὐτόπτης μάρτυρας. Ἀναφέρει λ.χ. τὰ ὀλέθρια ἥθικα ἀποτελέσματα ποὺ εἶχε ὁ λοιμὸς (II, 53), τὴν ἐπίδραση τοῦ πολέμου ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς τῶν ἑλληνικῶν πόλεων (III, 82) κλπ.

Ἡ ἠθικὴ τοῦ Θουκυδίδη. Ἡ ἠθικὴ ἐνὸς πολίτη πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀριστοκρατικὴ ἠθικὴ ποὺ ἐκδηλώνεται ὁμοίως μὲ δημοκρατικὸ τρόπο, ὅταν ἡ πολιτεία, στὴν ὁποία αὐτὸς ζῆ, ἔχη δημοκρατικὸ πολίτευμα. Τότε καὶ ἡ πολιτεία μεγαλουργεῖ καὶ ὁ κάθε πολίτης ἔχει τὶς εὐνοϊκότερες προϋποθέσεις ἀναπτύξεως. Ἡ ἠθικὴ αὐτὴ εὐκολώτερα ἀσκεῖται στοὺς εἰρηνικοὺς καιροὺς· σὲ καιροὺς πολέμων περνᾷ κρίση ἀπὸ τὶς πιέσεις ποὺ αὐτοὶ δημιουργοῦν. Ὅμως ἂν ἡ ἀσφάλεια, τὰ συμφέροντα ἢ ἡ τιμὴ τῆς πολιτείας κάνουν ἀναγκαῖο τὸν πόλεμο, ἡγέτες καὶ πολῖτες πρέπει νὰ ἀναλάβουν αὐτὸν τὸν κίνδυνο.

Ὁ Θουκυδίδης βλέπει μιὰ προοδευτικὴ πτώση τῆς ἠθικῆς στάθμης ὅσο ὁ πόλεμος καὶ οἱ ἐμφύλιες διαμάχες συνεχίζονται. Οἱ ἄνθρωποι συμπεριφέρονται ὀλοένα καὶ χειρότερα καὶ στὶς δημόσιες καὶ στὶς ἰδιωτικὰς ὑποθέσεις. Προσωπικὰς φιλοδοξίες καὶ κομματικὴ ἐμπάθεια τοὺς κάνουν ἀδίστακτους στὶς ἐπιδιώξεις τους. Τὰ συμπτώματα καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἠθικῆς αὐτῆς παρακμῆς τὰ ἔχει ὁ ἱστορικὸς ἐκθέσει (III, 82 - 83) μὲ τὴν ἴδια ἀκρίβεια καὶ δύναμη μὲ τὴν ὁποία ἔχει ἐκθέσει τὰ συμπτώματα καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς φοβερῆς ἐκείνης ἀρρώστιας ποὺ χτύπησε τὴν Ἀθήνα, τοῦ λοιμοῦ.

Σ' ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδη δὲν ὑπάρχει φανερὴ προτίμηση γιὰ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ εἶδος πολιτεύματος. Τὰ λίγα ἐπαινετικὰ λόγια ποὺ πολὺ συγκρατημένα γράφει γιὰ τὴν πολιτειακὴ μεταβολὴ τοῦ 411 π.Χ., ἢ ὁποία κράτησε 8 μῆνες, εἶναι ἡ μοναδικὴ ἐξαίρεση. Παρατηρεῖ χωρὶς νὰ σχολιάζῃ. Ἡ δημοκρατία, ὅπως τὴν κατάντησαν οἱ ἀνάξιοι διάδοχοι τοῦ Περικλῆ, δὲν ἀξίζει νὰ ἐπιζῆση, ἀλλὰ καὶ ἡ ὀλιγαρχία δὲν ἦταν τὸ φάρμακο· ἦταν ἀπλῶς μιὰ ἄλλη μορφή τῆς ἀρρώστιας.

Σ' ἓνα πόλεμο ἐκεῖνο ποὺ ἔχει ἀξία εἶναι ἡ ἀποτελεσματικὴ διεύθυνσή του καὶ ἡ μοναδικὴ παρηγοριὰ στὴν ἦττα εἶναι τὸ περασμένο μεγαλεῖο καὶ ἡ ἐγκαρτέρηση.

Ὁ ἱστορικὸς δὲν δεχόταν ἐπέμβαση ὑπερφυσικῶν δυνάμεων στὰ ἀνθρώπινα· σεβόταν ὁμοίως τὴ θρησκεία σὰν ἓνα κοινωνικὸ θεσμὸ, ἓνα εἶδος ἀσπίδας γιὰ τὴν παραδομένη ἠθικὴ ποὺ, διαμορφωμένη ἀπὸ τὴν κοινότητα, ἔχει μεγάλη ἀξία γιὰ τὴ διατήρηση τῆς πολιτείας (III, 82,6). Ἡ πεπλοῖθησθ τοῦ ἱστορικοῦ ὅτι τὰ ἀνθρώπινα κατευθύνονται ἀπὸ τὸν νοῦ καὶ τὴ θέληση τοῦ ἀνθρώπου τὸν προφύλαζε ἀπὸ τὸ νὰ βάλῃ, ὅπως ἔκαμε ὁ Ἡρόδοτος, στὴ θέση τοῦ ἀνθρώπινου παράγοντα τὴ Νέμεση.

Ὁ ρεαλισμὸς αὐτὸς τοῦ ἱστορικοῦ δὲν σημαίνει ὅτι τοῦτος μένει ἀσυγκίνητος μπροστὰ στὶς ἀγριότητες τοῦ πολέμου. Ὅταν οἱ Ἀθηναῖοι ἀποφάσισαν τὴ σφαγὴ τῶν Μυτιληναίων, ὁ Θουκυδίδης χαρακτηρίζει τὴν ἀπόφαση αὐτὴ (III, 36, 4) ὡς ὠμὴ καὶ τερατώδη. Γιὰ τὸν ἱστορικὸ ἢ ὀργή, τὰ πάθη γενικά, σκοτίζουν τὸ μυαλό, εἶναι ἐχθροὶ τῆς λογικότητος ποὺ εἶναι τὸ μονοπάτι γιὰ τὴν ὀρθὴ κρίση (εὐβουλία). Τὸ μεγαλύτερο ἔγκλημα ἐναντῖο τῆς ἀνθρώπινης φύσης εἶναι ἡ παθιασμένη μαρτία.

Ὅσοι ἐξουσιάζουν ἄλλους μισοῦνται ἀπ' αὐτούς, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ἡ πληρωμὴ γιὰ τὴν ἐξουσία· καὶ τὴν ἀξίζει αὐτὴ τὴν πληρωμὴ.

‘Οσοι τραβοῦν τὸ ξίφος μπορεῖ νὰ χαθοῦν ἀπὸ τὸ ξίφος, ἀλλὰ μοῦναχα ἀν νικηθοῦν.

Ἡ γλώσσα καὶ τὸ ὄφος. Ἡ γλώσσα τοῦ Θουκυδίδη εἶναι ἡ ἀρχαία ἀττική πού διακρίνεται ἀπὸ τὴ νέα μὲ τὴ χρῆση τοῦ ξ ἀντὶ τοῦ σ (ξὸν ἀντὶ σὸν), τῶν σσ ἀντὶ τῶν ττ (θάλασσα ἀντὶ θάλαττα), τῆς προθέσεως ἐς ἀντὶ τῆς εἰς, τοῦ συμπλέγματος ρσ ἀντὶ τοῦ ρρ (θαρωῶ ἀντὶ θαρρῶ) καὶ ἀπὸ μερικὲς ἄλλες ἰδιωρρυθμίες στὴν κλίση τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν ρημάτων (βλ. καὶ σελ. 11). Μεταχειρίζεται ἐπίσης ἀρχαιοπρεπεῖς ἢ ἀσυνήθεις λέξεις (πίστις, αὐτοβοεῖ, πολεμῆσιω, παγγάλεπον, ἀμαρτίας, ἐπηλύται, ἀνακῶς, ἐξαπιναίως, περιλογισμός, ἀχθηδῶν κλπ.), μερικὲς σχηματισμένες ἀπὸ τὸν ἴδιο, ὅπως: κωλύμη, ἀποτειχίσις, ἀποσίμωσις κλπ., τὰ οὐδέτερα τῶν ἐπιθέτων καὶ τῶν μετοχῶν ἀντὶ τῶν ἀφηρημένων οὐσιαστικῶν (τὸ δεδιός, τὸ βουλόμενον, τὸ δυνάμενον, τὸ πιστὸν κλπ., ἀντὶ: ὁ φόβος, ἡ βούλησις, ἡ δύναμις, ἡ πίστις), συχνὰ ἐκφράζεται περιφραστικὰ ἐκεῖ πού μποροῦσε νὰ ἐκφραστῆ μονολεκτικὰ: παραινέσιν καὶ ἀξίωσιν χάριτος τοιάνδε ἔχομεν, ἀντί: παραινῶμεν καὶ ἀξιῶμεν τοιάδε, καὶ χρησιμοποιεῖ πολλὰς φορές καταστάσεις καὶ πράγματα ἀντὶ τῶν ἀνθρώπων, ὅπως τὸ ἀντίπαλον δέος, ἀντὶ τοῦ οἱ ἀντίπαλοι.

Ἄ Ὀ θουκυδίδης εἶναι ὁ πρῶτος ἀττικὸς πεζογράφος, γι’ αὐτὸ στὴν ὅλη κατασκευή τοῦ λόγου του ὑπάρχουν μερικὲς ἀτέλειες. Ἡ σύνθεσις τῶν περιόδων δὲν εἶναι βέβαια τόσο χαλαρὴ ὅσο στοὺς Ἴωνες συγγραφεῖς, δὲν εἶναι ὅμως τόσο στέρεη καὶ ἀρμονικὴ ὅσο στοὺς συγγραφεῖς πού ἔγραψαν λίγο ὕστερα ἀπ’ αὐτὸν (Πλάτων, Λυσία, Ἰσοκράτης κλπ.). Μεταχειρίζεται ἐν τούτοις ὁ Θουκυδίδης ρητορικὰ σχήματα, ὅπως τὰ ἰσοκῶλα, τὰ ὁμοιοτέλευτα, τὶς παρηγήσεις καὶ πρὸ πάντων τὴν ἀντίθεση (μὲν - δέ). Πολλὰς φορές ὁ συγγραφέας μακραινέει πολὺ τὶς περιόδους καὶ γίνεται, ἐξ αἰτίας καὶ τῆς βραχυλογίας του, δυσκολοπαρακολούθητος καὶ σὲ μερικὰ μέρη, ἰδίως στὶς δημηγορίες, σκοτεινός· ὅπως λέει ὁ ἀποδιδόμενος στὸν Μαρκελλίνο «Βίος» «αἱ βραχύτητες θαυμασταὶ καὶ τῶν λέξεων οἱ νέες πλείονες». Κανένας ἄλλος συγγραφέας δὲν εἶπε τόσο πολλὰ πράγματα μὲ τόσο λίγα λόγια.

Στὸν λόγο τοῦ Θουκυδίδη τὸ καθετὶ (λέξεις καὶ θέσις τους στὴ φράση) ὑπηρετεῖ ὀριζιμένο σκοπὸ. Λιγόλογος στὸν ὑπέρτατο βαθμὸ, ἀγωνίζεται νὰ ἐκφράσῃ πολλὰς ἰδέες μὲ μιὰ φράση τὴν ὅποια ὀργανώνει ἔτσι ὥστε νὰ παρουσιάξῃ ἀνάγλυψη τὴν σκέψῃ του πού, γι’ αὐτὸ, γίνεται ἕνα μὲ τὴ λέξη. Ἡ φράσις τοῦ Θουκυδίδη εἶναι συνθετικὴ στὸ σύνολό της, γιὰτὶ συνενώνει πολλὰς ἰδέες καθεμιὰ ἀπὸ τὶς ὅποιες θὰ μπορούσε νὰ ἀναπτυχθῆ διεξοδικὰ, ἀναλυτικὴ ὅμως στὴ διάταξή της, γιὰτὶ κάθε τμήμα καὶ κάθε λέξη ἀποσυνθέτει, ἀναλύει, αὐτὸ τὸ πολύπλοκο σύνολο καί, ἀκόμη, ὑποδηλώνει ὅλες τὶς ἀποχωώσεις τῆς κεντρικῆς ἰδέας. Ἀπ’ αὐτὸ ὁ λόγος του γίνεται σκοτεινός, ἀποκτᾷ ὅμως ἐπίσης δύναμη καὶ ὄψος.

Ἄ Ὀ ἱστορικὸς χρησιμοποιεῖ συχνὰ, ὅπως εἶπαμε, τύπο ἀντιθετικῶ. Μιλῆσαμε ἤδη γιὰ τὴν ἀντίθεση μὲν - δέ· πρέπει νὰ σημειωθῆ ἐπίσης

ή συχνή χρήση του λόγου... έργου. Ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί την αντίθεση αυτή για να εκφράσει διάφορες έννοιες: άλλοτε για να αντιτάξει τον λόγο στην πράξη, άλλοτε για να ξεχωρίσει την πρόφαση από την αλήθεια, το φαινομενικό από το πραγματικό.

Ἀρθροῦν ἐπίσης στὸν συγγραφέα τὰ ἀνακόλουθα καὶ λείπει θεληματικά ἢ συμμετρία. Ὅλα αὐτὰ συντελοῦν στὸ νὰ λάβῃ τὸ ὕψος τοῦ Θουκυδίδη τοὺς χαρακτῆρες ποὺ ἐκεῖνος ἐπιδιώξει: δύναμη, συντομία, ἀκρίβεια, παραστατικότητα.

Συμπέρασμα. Ὁ Θουκυδίδης εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἐξοχώτερα πνεύματα τῆς ἀνθρωπότητας καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότητας καὶ τοῦ κόσμου ὁλόκληρου ὡς τὰ σήμερα. Εἶχε στὸν ὑπέρτατο βαθμὸ τὶς ιδιότητες ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴν διάρκεια στὰ πνευματικά δημιουργήματα: βαθύτητα καὶ εὐθύτητα σκέψεως, ἀντικειμενικότητα, ὀξυδέρκεια, ἐμβρίθεια, θαυμαστὴ ἐκφραστικὴ δύναμη. Ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ ἔργου του, ὁ ἱστορικὸς οὔτε ἐνορατικὰ ἐργάστηκε οὔτε ἦταν δοῦλος ὀρισμένου φιλοσοφικοῦ συστήματος ποὺ χρησιμοποιοῦσε τὰ γεγονότα γιὰ νὰ τὸ δικαιώσῃ. Δούλεψε μὲ τὴν παρατήρηση καὶ τὸν συλλογισμό ποὺ στηρίζονταν μονάχα στὴν παρατήρηση καὶ στὴν ἀνθρώπινη πείρα. Χάρη στὸν Θουκυδίδη ὁ πελοποννησιακὸς πόλεμος φωτίζεται μὲ τόσο δυνατὸ φῶς ὅσο κανένα ἄλλο γεγονός τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπίδρασή του στοὺς μεταγενέστερους ὑπῆρξε πολὺ μεγάλη. Ὁ Πολύβιος τὸν μελετοῦσε πάντα, ὁ Σαλλούστιος τὸν εἶχε γιὰ πρότυπο· οἱ νεώτεροι ὁμόφωνα ἐπαινοῦν τὴν ἐπιστημονικότητα τῆς μεθόδου του, τὴν διεισδυτικότητα τοῦ νοῦ του, τὸ βάθος τοῦ στοχασμοῦ του.

ΞΕΝΟΦΩΝ (περίπου 430 - 352 π.Χ.)

Βίος. Ὁ Ξενοφώντας γεννήθηκε πιθανὸ τὸ 430 στὴν Ἐρχιά, δῆμο τῶν Ἀθηναίων, ἀπὸ γονεῖς εὐποροῦς. Ὅταν ἦταν 18 χρονῶν γνώρισε τὸ Σωκράτη κι ἔγινε θερμὸς θαυμαστής του· τὸ θαυμασμό του αὐτὸ τὸν διατήρησε σ' ὅλη του τὴ ζωὴ. Τὸ 401 προσκλήθηκε ἀπὸ τὸν φίλο του Πρόξενο τὸν Βοιωτὸ νὰ γνωρίσῃ τὸν Κύρο τὸ νεώτερο, σατράπη τῆς Μ. Ἀσίας. Ὁ Ξενοφώντας, μαλονότι ὁ Σωκράτης δὲν ἐπιδοκίμαζε τὴν μετάβαση καὶ τὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν δὲν εἶχε ἐρωτηθῆ ὅπως ἔπρεπε, πήγε στὶς Σάρδεεις. Ἐκεῖ ὁ Κύρος, ἐπὶ κεφαλῆς βαρβαρικοῦ στρατοῦ καὶ Ἑλλήνων μισθοφόρων, ἦταν ἔτοιμος νὰ ἐκστρατεύσῃ ἐναντίο τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀρταξέρξη, βασιλιᾶ τῆς Περσίας. Τὴν ἐκστρατεία ἀκολούθησε καὶ ὁ Ξενοφώντας ὡς ἐθελοντής. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κύρου στὴ μάχη στὰ Κούναξα καὶ τὴ δολοφονία τῶν στρατηγῶν τῶν Ἑλλήνων μισθοφόρων, ὁ Ξενοφώντας ἐξελέγη, μαζί μὲ πέντε ἄλλους, στρατηγὸς καὶ κατῳρῳσε, ἔπειτα ἀπὸ πολλὰ ἐμπόδια καὶ κινδύνους, νὰ ὀδηγήσῃ τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τὰ βάθη τῆς Μ. Ἀσίας στὴν Τραπεζοῦντα καὶ κατόπι στὸ Βυζάντιο (400 π.Χ.). Τὴν ἐπόμενη χρονιά παράδωσε τὸ στρατὸ στὸν Σπαρτιατὴ ἀρμοστή Θίβρωνα

και ο ίδιος μπήκε στην υπηρεσία των Σπαρτιατών, που έκαναν τότε στη Χερσόνησο και στον Έλλησποντο πόλεμο έναντίο των Περσών.

Το 396 ήλθε ο Άγχιλάος στην Άσία για να διεξαγάγη δραστηριώτερα τον πόλεμο κατά του Άρταξέρξη και ο Ξενοφώντας τον άκολουθησε, έγινε μάλιστα στενός φίλος του. Το 394 ο Άγχιλάος άνακλήθηκε για να αντιμετωπισθούν οι Άθηναίοι και οι Θηβαίοι, που είχαν συμμαχήσει έναντίο της Σπάρτης. Στη μάχη της Κορώνειας ήταν και ο Ξενοφώντας, πιθανόν όμως όχι ως μαχητής. Οι Άθηναίοι για τη συμμετοχή του αυτή τον καταδίκασαν σε έξορία. Οι Σπαρτιάτες, άμείβοντας τις υπηρεσίες του, τον έκαμαν πρώτα «πρόξενο» κι ύστερα (γύρω στα 390 π.Χ.) του χάρισαν ένα άγρόκτημα στον Σκιλλούντα, κοντά στην Όλυμπία. Στο κτήμα αυτό έμεινε περίπου είκοσι χρόνια και έζησε ήσυχη και ευχάριστη ζωή μεγαλοκτηματία ανατρέφοντας, κατά τον σπαρτιατικό τρόπο, τους δύο γιούς του Γρύλλο και Διόδωρο. Έδώ έγραψε και τα περισσότερα έργα του. Ύστερα από την μάχη στα Λευκτρα (371 π.Χ.) οι Ήλείοι πήραν τον Σκιλλούντα και ο Ξενοφώντας άναγκάστηκε να φύγει από εκεί. Ήλθε τότε και έγκαταστάθηκε στην Κόρινθο, όπου πέρασε το υπόλοιπο της ζωής του. Στο τέλος συμφιλιώθηκε με την πατρίδα του και άνακλήθηκε από την έξορία με ψήφισμα, γιατί οι Σπαρτιάτες, κινδυνεύοντας στην ίδια τους την χώρα από τις νίκες του Έπαμεινώνδα, έγιναν σύμμαχοι με τους Άθηναίους. Στη μάχη της Μαντινείας (362) ο γιος του Ξενοφόντα Γρύλλος σκοτώθηκε πολεμώντας στις τάξεις του άθηναϊκού ίππικου. Και μετά την άνάκληση από την έξορία ο Ξενοφώντας δεν γύρισε στην Άθήνα, αλλά έμεινε στην Κόρινθο. Το τελευταίο έργο του, ή πραγματεία Πόροι ή Περι προσόδων, γράφηκε το 335. Έπειτα από την χρονολογία αυτή χάνομε τα ίχνη του. Φαίνεται ότι λίγο άργότερα πέθανε στην Κόρινθο.

Έργα. Ο Ξενοφώντας έγραψε έργα με το πιο διαφορετικό περιεχόμενο. Τα έργα αυτά μπορούμε να τα διαιρέσωμε σε τρεις ομάδες.

I. Ήθικά και πολιτικά. Αυτά είναι: α) Τα έργα όπου υπερασπίζει το δάσκαλό του Σωκράτη, δηλ. ή Άπολογία, τα Άπομνημονεύματα και το Συμπόσιο. β) Τα έργα όπου εκθέτει δικές του προσωπικές γνώμες, δηλ. ή Κύρου Άνάβασις, ή Λακεδαιμονίων Πολιτεία, Πόροι ή Περι προσόδων, Οικονομικός και Ίέρων.

II. Τεχνικά. Περι ίππικής, Ίππαρχικός, Κυνηγετικός.

III. Ίστορικά. Κύρου Άνάβασις, Έλληνικά, Άγχιλάος.

Άνάμεσα στα έργα του Ξενοφόντα εκδίδεται και ή Άθηναίων Πολιτεία, οι κριτικοί όμως όμόφωνα δέχονται ότι το έργο αυτό δεν γράφηκε από τον Ξενοφόντα αλλά από κάποιον Άθηναίο όλιγαρχ-

χικό πολιτικό φυγάδα, πιθανώτατα ανάμεσα 430 και 425 π.Χ. Κάτω από ένα φαινομενικό θαυμασμό προς την αθηναϊκή πολιτεία ασκείται εδώ μια πικρή πολεμική εναντίο τῆς δημοκρατίας και όλων τῶν ἐπιτευγμάτων της, ἀκόμη και ἐναντίο τῆς αθηναϊκῆς ἡγεμονίας. Τὸ ἔργο ἔχει μεγάλη ἱστορική ἀξία, γιατί ἐκφράζει μιὰ σύγχρονη πρὸς τὰ γεγονότα γνώμη. Εἶναι τὸ παλαιότερο δείγμα ἀττικοῦ πεζοῦ λόγου.

Χαρακτήρας τοῦ Ξενοφώντα. Ὁ Ξενοφώντας εἶναι θετικός και δραστήριος, ἀλλὰ μὲ μιὰ τάση ρομαντική, ἡ ὁποία ἐξηγεῖ και τὴν περιπετειώδη ζωὴ του και τὸ περιεχόμενο ὠρισμένων ἀπὸ τὰ ἔργα του. Οἱ ἀντιλήψεις του γιὰ τὴ ζωὴ εἶναι συντηρητικὲς και ἀριστοκρατικές. Εἶναι θρησκός, καμμιά φορὰ και δεισιδαιμονας. Σὲ κάθε του ἐνέργεια συμβουλευέται τοὺς θεοὺς. Ἡ μεγάλη του ἀδυναμία εἶναι ἡ τάξη και ἡ πειθαρχία ἀπ' αὐτὸ ὁ θαυμασμὸς του γιὰ τὴ Σπάρτη, ὁ (λακωνισμός) του, ὁ ὁποῖος ἀνταποκρίνοταν στὴν βαθύτερη φύση του. Ἀλλὰ ὁ Ξενοφώντας μὲ ὄλο τὸ λακωνισμὸ του, δὲν παύει νὰ εἶναι Ἀθηναῖος μὲ τὸν τρόπο ποὺ σκέπτεται, μὲ τὴν ἀνάγκη ποὺ αἰσθάνεται νὰ συζητῇ, νὰ δικαιολογῇ στὸν ἑαυτὸ του και νὰ ἐξηγῇ στοὺς ἄλλους κάθε πράξη του. Αὐτὸς εἶναι, ἄλλωστε, ὁ λόγος ποὺ γοητεύθηκε ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη και ποὺ, ὁ παλιὸς στρατηγός, ἔγινε συγγραφέας. Ἡ δράση στὸν Ξενοφώντας — ὅπως σὲ κάθε Ἀθηναῖο σύγχρονό του — δὲν χωρίζεται ἀπὸ τὸ λόγο· τὸ βλέπομε αὐτὸ στὴν Ἀνάβαση, ὅπου ὁ Ξενοφώντας δὲν ἀναφέρει καμμιά ἐντολὴ χωρὶς νὰ ἐκθέσῃ και τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους δίνεται.

Ι. Τὰ σωκρατικὰ συγγράμματα. Ὁ Ξενοφώντας εἰσάγει τὸ Σωκράτη στὴ σκηνὴ σὲ τέσσερα ἔργα του: στὰ Ἀπομνημονεύματα, τὴν Ἀπολογία, τὸ Συμπόσιο και τὸν Οἰκονομικό. Στὸ τελευταῖο ὅμως αὐτὸ ἔργο ὁ Σωκράτης δὲν εἶναι τὸ κύριο πρόσωπο κι ὅσα ἀναφέρονται ἀποτελοῦν ἰδέες τοῦ Ξενοφώντα, ποὺ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰσχύμαχου διαφωτίζει τὸν Σωκράτη γιὰ ζητήματα οἰκιακῆς οἰκονομίας. Μονάχα λοιπὸν τὰ τρία ἄλλα ἔργα μᾶς δίνουν πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ και τὶς ἰδέες τοῦ Σωκράτη, χωρὶς ὅμως καμμιά ἐμβάθυνση σ' αὐτές, μ' ἕνα τρόπο ποὺ ταίριαζε στὶς ἀντιλήψεις τοῦ Ξενοφώντα γιὰ πρακτικότητα και σεβασμὸ τοῦ παραδομένου.

Ι. Τὰ Ἀπομνημονεύματα. Τὸ πρῶ σπουδαῖο ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ ἔργα εἶναι τὰ Ἀπομνημονεύματα, σὲ τέσσερα βιβλία, τὰ ὁποία ἀποτελοῦν ὑπεράσπιση τοῦ Σωκράτη ἐναντίο τῆς κατηγορίας ὅτι δὲν παραδέχεται τοὺς θεοὺς τοὺς ὁποίους ἡ πόλις πιστεύει και ὅτι διαφθείρει τοὺς νέους, καθὼς και ἐναντίο τῶν παρεξηγήσεων ποὺ εἶχε δημιουργήσει ἡ σωκρατικὴ διδασκαλία. Τὸ ἔργο περιέχει συζητήσεις ποὺ ἔκαμε ὁ Σωκράτης μὲ διάφορα πρόσωπα γιὰ ζητήματα θρησκευτικά, ἠθικά, ἀγωγῆς τῶν νέων κλπ. Ἡ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη γίνεται ἄμεσα, συγκεκριμένα και μὲ οἰκειότητα. Τὸ βιβλίο γράφηκε γύρω στὸ 390, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ὁ συγγραφέας ἀργότερα συμπλήρωσε τὴν πρώτη ἐκδοσὴ γιὰ νὰ ἀντικρούσῃ κατηγορίες ποὺ, ὕστερα ἀπὸ τὴν θανάτωσῃ

του Σωκράτη, κυκλοφορούσαν και ήταν δυσφημιστικές για τη μνήμη του δασκάλου.

2. *Η Ἀπολογία.* Ἡ Ἀπολογία είναι ένα πολύ σύντομο έργο που έγραψε ο Ξενοφώντας ύστερα από την δημοσίευση τῆς Ἀπογίγας του Πλάτωνα με σκοπό νά συμπληρώσει, όπως νόμιζε, μερικά κενά που μπορούσαν νά βλάψουν τὴν φήμη του δασκάλου. Γιατί ο Σωκράτης στην ἀπολογία του κράτησε μιὰ στάση σχεδόν ἀγέρωχη; Ἡ ἀλήθεια, λέει ο Ξενοφώντας, είναι πὸς ο Σωκράτης προκάλεσε τοὺς δικαστές, γιατί εἶχε πάρει τὴν ἀπόφαση νά πεθάνη. Ἡ ἐσωτερικὴ φωνή, τὸ «δ α ι μ ό ν ι ο ν», πού τὰ μηνύματά του ἐκείνος ἀκολουθοῦσε πάντα με εὐπειθεια, τοῦ εἶχε ὑποδείξει πὸς ο θάνατος, στὴν ἡλικία πού εἶχε φθάσει, ἦταν προτιμότερος ἀπὸ τὴ ζωή.

3. *Τὸ Συμπόσιον.* Τὸ Συμπόσιον μᾶς παρουσιάζει τὸ Σωκράτη σὲ στιγμὲς εὐχάριστες. Ὁ πλούσιος Καλλίας παραθέτει συμπόσιο πρὸς τιμὴ τοῦ νέου Αὐτόλυκου, νικητῆ στὰ Παναθήναια, καὶ προσκαλεῖ στὸ δείπνο τὸ Σωκράτη καὶ μερικοὺς φίλους του. Ἀφοῦ οἱ καλεσμένοι ἔφαγαν καὶ διασκέδασαν με ἕνα γελωτοποιό, με μουσικούς, χορευτὲς κλπ., ἄρχισαν νά συζητοῦν γιὰ τὸ ὄραϊο καὶ τὸν ἔρωτα. Στὴ συζήτηση αὐτὴ τὰ σημαντικότερα πράγματα, λέει, φυσικά, ο Σωκράτης. Τὸ ἔργο ἀναμφισβήτητα εἶναι πολὺ κατώτερο ἀπὸ τὸ πλατωνικὸ Συμπόσιον, καὶ εἶναι, ὅπως ἐκεῖνο, φανταστικὸ, γιατί ὅταν γινόταν αὐτὸ ο Ξενοφώντας ἦταν μικρὸ παιδί. Ἀπὸ τὸ ἔργο δὲν λείπει ἐντελῶς τὸ πνεῦμα καὶ ἡ χάρις, περισσότερο ὅμως ἀξιόλογο εἶναι γιὰ τὶς πληροφορίες πού μᾶς δίνει γιὰ τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ τῶν χρόνων ἐκείνων.

II. *Τὰ ἔργα στὰ ὁποῖα ἐκθέτει προσωπικὲς τοῦ ἰδέες.* Ἡ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη εἶχε συντελέσει πολὺ στὸ νά προσανατολιστῆ περισσότερο ἢ σκέψη τοῦ Ξενοφόντα στὰ ζητήματα πρακτικῆς ἠθικῆς. Ἀλλὰ ο Ξενοφώντας δέχτηκε κι ἄλλες ἐπιδράσεις. Πρῶτα πρῶτα ταξίδεψε πολὺ καὶ τὰ ταξίδια πλάτυναν τὴν σκέψη του ἔπειτα τὰ περισσότερα χρόνια τοῦ βίου του τὰ πέρασε μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἀποκομμένος ἀπ' αὐτὴν καὶ τὴ ζωὴ της. Ἔτσι ἡ σκέψη του εἶχε ξεφύγει ἀπὸ τὸ στενὸ πλαίσιο τῆς πόλης καὶ εἶναι, ὡς ἕνα βαθμῶ, κοσμοπολιτικὴ, πολὺ κοντὰ στὶς ἀντιλήψεις τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Γι' αὐτὸ ὄχι μονάχα ἐπαινεῖ τὸ πολίτευμα τῆς Σπάρτης, ἀλλὰ βρίσκει πολλὰ καλὰ ἀκόμη καὶ στὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ὀργάνωση τῆς περσικῆς αὐτοκρατορίας.

Τέλος ο Ξενοφώντας εἶναι ἄνθρωπος με πρακτικὲς ἰδέες γιὰ τὴν ἀνατροφή τῶν νέων, γιὰ τὴν τέχνη νά κυβερνᾶς, γιὰ τὰ στρατιωτικά, γιὰ τὰ δημόσια οικονομικά, γιὰ τὴν οἰκιακὴ οἰκονομία καὶ τὴ γεωργία. Σχεδὸν γιὰ ὅλα τὰ πράγματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς εἶχει νά πῆ κάτι οὐσιαστικὸ.

I. *Ἡ Κύρου Παιδεία.* Εἶναι τὸ ἔργο τὸ ὁποῖο, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο, περιέχει προσωπικὲς τοῦ ἀντιλήψεις. Ἡ ἰδέα πού δεσπό-

ζει στο έργο αυτό — αλλά πού λίγο πολύ τή βρίσκομε και στα άλλα έργα του Ξενοφώντα — είναι πώς τὸ νὰ ἀρχή κανείς ἀποτελεῖ σπουδαία και πολύ δύσκολη τέχνη. Ἰδεώδης ἐξουσία εἶναι ἐκείνη πού στηρίζεται στήν προσωπική ὑπεροχή τοῦ ἀρχοντα και τήν ἰκανότητά του νὰ πείθῃ αὐτοὺς πού κυβερνᾷ γιὰ καθετὶ πού ζητᾷ νὰ κάμουν. Ἐνας τέτοιος ἰδεώδης ἀρχοντας ὑπῆρξε στήν ἱστορία: εἶναι ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἀπέραντης περσικῆς αὐτοκρατορίας, ὁ Κύρος ὁ μέγας (590 - 529 π.Χ.).

Ὁ τίτλος Κύρου Παιδεία ἐξηγεῖται ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν σπουδαιότητα πού ἀποδίδει στήν ἀγωγή. Τὸ ἔργο ὀλόκληρο εἶναι εἶδος ἠθοπλαστικοῦ μυθιστορήματος. Τὸ ὕλικό τῆς διηγήσεως εἶναι στὴ βάση ἱστορικό, ἀλλὰ διασκευασμένο ἔτσι πού νὰ δίνῃ στήριγμα στήν ἐκθεση τῶν ἰδεῶν τοῦ Ξενοφώντα. Ὁ Κύρος, στὸ ἔργο αὐτό, σκέπτεται και ἐνεργεῖ σὰν μαθητὴς τοῦ Σωκράτη.

2. *Ἰέρων. Πόροι ἢ Περὶ προσόδων. Λακεδαιμονίων Πολιτεία.* Ὁ Ἰέρων εἶναι ἕνας διάλογος μεταξὺ τοῦ τυράννου τῶν Συρακουσῶν Ἰέρανα και τοῦ ποιητῆ Σιμωνίδη τοῦ Κείου. Ὁ Σιμωνίδης ὑποδεικνύει στὸν Ἰέρανα πῶς ἡ ἀπόλυτη ἐξουσία τοῦ τυράννου μπορεῖ νὰ ἀποβῇ εὐεργετική στοὺς ὑπηκόους του και νὰ τοῦ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἀγάπη τους.

Στὴν μικρὴ πραγματεία Πόροι ἢ Περὶ προσόδων ὁ Ξενοφώντας ἀποδεικνύει στοὺς Ἀθηναίους διάφορα μέτρα γιὰ τὴν αὐξηση τῶν ἐσόδων τῆς πόλεως. Χωρὶς σοβαροὺς λόγους παλιότερα τὸ ἔργο εἶχε θεωρηθῆ νόθο.

Ἡ Λακεδαιμονίων Πολιτεία εἶναι ἕνα ἐγκώμιο τοῦ σπαρτιατικοῦ πολιτεύματος.

3. *Ὁ Οἰκονομικός.* Τὸ καλύτερο ἴσως ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ξενοφώντα εἶναι ὁ Οἰκονομικός, καρπὸς τῆς πείρας του ὡς κτηματία. Ἡδὴ στήν Κύρου Παιδεία και στὸν Ἰέρωνα εἶχε τονίσει τὴ μεγάλη σημασία τῆς γεωργίας και τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας γενικά. Στὸν Οἰκονομικό ὁ Ξενοφώντας προχωρεῖ πρὸς πέρα: ὑποστηρίζει ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ μιὰ ἐπιστήμη τῆς διοικήσεως τοῦ οἴκου (οἰκονομία). Φυσικά ἡ οἰκιακὴ αὐτὴ οἰκονομία βασιζέται στήν γεωργία. Τὸ θέμα φαίνεται ὅτι ἦταν πολὺ ἀγαπητὸ στὸν Ξενοφώντας και γι' αὐτὸ τὸ ὕφος τοῦ ἔργου αὐτοῦ εἶναι πρὸς ζωηρὸ και πρὸς παραστατικὸ ἀπὸ τὸ ὕφος τῶν ἄλλων του ἔργων. Θεωρεῖται σχεδὸν βέβαιο ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πλοῦσιου κτηματία Ἰσχόμαχου, πού συζητεῖ μὲ τὸ Σωκράτη, κρύβεται ὁ ἴδιος ὁ Ξενοφώντας.

III. Οἱ πραγματεῖες τεχνικοῦ περιεχομένου.

Ἡ ἀσχολία μὲ τὰ σπῆρ δὲν εἶναι μόνο ἕνα καθῆκον πρὸς τὸν ἑαυτό μας, ἀλλὰ ἐπίσης ἕνα καθῆκον πρὸς τὴν πόλη, γιατί μ' αὐτὰ ἀποκτοῦμε γερὸ σῶμα. Ὅσοι τὰ περιφρονοῦν εἶναι ἀχρηστοὶ γιὰ τὴν πόλη γιατί «τά τε σώματα πρὸς τὸν πόλεμον κάκιστα και ἀσχίστα ἔχουσι, πονεῖν οὐ δυνάμενοι» (Κυνηγετικὸς XIII, 11). Ἐνα τέτοιο χρῆσιμο σπῆρ εἶναι

τὸ κυνήγι, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῆς πραγματείας («Κυνηγετικός»).

Στὸν Ἰππαρχικὸ ἐκθέτονται τὰ καθήκοντα τοῦ ἵππάρχου (διοικητῆ τοῦ ἵππικοῦ).

Τὸ Περὶ ἵππικῆς εἶναι ἓνα πραγματικὸ ἐγχειρίδιο γιὰ τὸν ἵππέα, γραμμένο ἀπὸ γνώστη τῶν πραγμάτων καὶ μὲ πολλὴν ἀκρίβεια.

Τὶς ἴδιες ἀρετὲς βρισκομε καὶ στὸν Κυνηγετικός, ποὺ παλιότερα μερικοὶ φιλόλογοι, μᾶλλον ἄδικα, γιὰ γλωσσικοὺς κυρίως λόγους, τὸν θεώρησαν νόθο· πιθανὸ εἶναι νεανικὸ ἔργο του.

IV. Τὰ ἱστορικὰ ἔργα. Ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ ἔργα τοῦ Ξενοφώντα αὐστηρὰ ἱστορικὸ περιεχομένου εἶναι μονάχα τὰ Ἑλληνικά. Ὁ Ἀγησίλαος εἶναι περισσότερο ἐγκώμιον παρὰ βιογραφία, καὶ ἡ Ἀνάβασις εἶναι στρατιωτικὸ ἀπομνημόνευμα (ὑπόμνημα), ὅπως τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἰουλίου Καίσαρα.

1. **Ἡ Ἀνάβασις** (7 βιβλία). **Σύντομη ἀνάλυση.** Ἡ Ἀνάβασις εἶναι ἡ ἀφήγησις τῆς ἐκστρατείας τῶν λεγόμενων Μυρίων (401 - 400 π.Χ.). Ὁ Κύρος ὁ νεώτερος, σατράπης τῆς Λυδίας, ἀποφάσισε νὰ ἐκθρονίσῃ τὸν ἀδελφὸ του βασιλέα Ἄρταξέρξη. Συγκεντρώνει στὶς Σάρδεϊς στρατὸ ἀπὸ πολλοὺς βαρβάρους καὶ δεκατρεῖς χιλιάδες Ἕλληνες μισθοφόρους καὶ βαδίζει ἐναντίον τοῦ ἀδελφοῦ του. Ἡ συνάντησις τῶν δύο ἀντιπάλων ἐγίνε στὰ Κούναξα, στὴν Μεσοποταμία, ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὴν Βαβυλῶνα. Στὴ μάχη σκοτώθηκε ὁ Κύρος καὶ ἔτσι ἡ ἐκστρατεία ἔπαυε νὰ ἔχῃ σκοπὸ. Οἱ βάρβαροι συμπολεμιστὰς τῶν Ἑλλήνων συνθηκολόγησαν καὶ ἐκεῖνοι, ἀποκλεισμένοι στὴν καρδιὰ τοῦ περσικοῦ κράτους, ἔχουν νὰ λύσουν τὸ πρόβλημα τῆς ἐπιβίου στὴν πατρίδα. Οἱ στρατηγοὶ τοὺς σκοτώνονται μὲ δόλο ἀπὸ τὸν σατράπη Τισσαφέρνη. Στὴν κρίσιμη αὐτὴ στιγμὴ παρουσιάζεται στὴ σκηνὴ ὁ Ξενοφώντας σὰν ἓνας ἀπὸ τοὺς νέους στρατηγούς ποὺ ἐξέλεξαν οἱ Ἕλληνες. Σχεδὸν αὐτὸς διευθύνει τὴν ὑποχώρησιν ποὺ γίνεται μέσα σὲ ἀφάνταστες δυσκολίες καὶ πετυχαίνει νὰ φέρῃ ὀκτώ περίπου χιλιάδες ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες στὴν πατρίδα.

Ἡ Ἀνάβασις εἶναι ἓνα πραγματικὸ ἡμερολόγιον τῆς πορείας τῶν Μυρίων, γραμμένο ὅμως μὲ δύναμιν καὶ τέχνην. Ἡ σκιαγράφησις τῆς ψυχολογίας τῶν μισθοφόρων στρατιωτῶν εἶναι ζωηρὴ καὶ οἱ χαρακτῆρες τῶν στρατηγῶν ἔχουν μελετηθῆ μὲ ἀρκετὴ προσοχὴ καὶ διαγράφονται καθαρά. Στὸ ἔργο τὸ δραματικὸ ἐνδιαφέρον ἐναλλάσσεται μὲ τὸ ψυχολογικόν. Ἡ διήγησις εἶναι ἀπλή, σαφὴς, ζωντανή, γεμάτη χαρακτηριστικὰ λεπτομέρειες. Τὸ ἔργο δημοσιεύτηκε μὲ τὸ ψευδώνυμον τοῦ Θεμιστογένη τοῦ Συρακοῦσιου.

2. **Ὁ Ἀγησίλαος.** Ὁ Ἀγησίλαος ἀνήκει στὰ μικρότερα ἔργα τοῦ Ξενοφώντα (ἀποτελεῖται ἀπὸ 11 μικρὰ κεφάλαια) καὶ ὅπως ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς λέει (I, 1) εἶναι περισσότερο ἐγκώμιον («ἔπαινος») παρὰ ἀντικειμενικὰ γραμμένη βιογραφία τοῦ βασιλιᾶ. Τὸ ἔργο εἶναι συνθεμένον κυρίως ἀπὸ ἀποσπάσματα τῶν Ἑλληνικῶν καὶ δείχνει μίαν ἰσοκρατικὴν ἐπιμέλειαν στὸ ὄφους.

3. **Τὰ Ἑλληνικά.** Τὰ ἑπτὰ βιβλία τῶν Ἑλληνικῶν συνεχίζου

τὴν ἱστορία τοῦ Θουκυδίδη καὶ ἐξιστοροῦν γεγονότα ἀπὸ τὸ 411 ὡς τὸ 362 π.Χ. Πρέπει νὰ διακρίνωμε στὸ βιβλίον τρία μέρη, γραμμένα ἀρκετὰ χρόνια τὸ ἓνα ὕστερα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἄνισης ἱστορικῆς ἀξίας.

Σύντομη ἀνάληψη τῶν Ἑλληνικῶν. Βιβλ. I καὶ II (τὰ γεγονότα ἀπὸ τὸ 411 ὡς τὸ 403). Μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Αἰγῶν Ποταμοῦ καὶ τὴν παράδοσιν τῶν Ἀθηναίων ὁ Λύσανδρος ἐπιβάλλει τοὺς Ἀθηναίους τὴν κυβέρνησιν τῶν Τριάκοντα. Τὸ 403 ὁ Θρασύβουλος ἀποκαθιστᾷ τὴν δημοκρατίαν. Βιβλ. III - V. (τὰ γεγονότα ἀπὸ τὸ 402 ὡς τὸ 375). Ἡγεμονία τῆς Σπάρτης. Ὁ Ἀγησίλαος νικᾷ τοὺς Πέρσας (396) καὶ τοὺς Ἀθηναίους καὶ Θηβαίους στὴν Κορώνεια (394). Ἡ Ἀθήνα γίνεται καὶ πάλιν μεγάλη δύναμις, προπάντων χάριν εἰς τὴν νίκην τοῦ Κόνωνα. Οἱ Θηβαῖοι κατορθώνουν νὰ ἐκδιώξουν ἀπὸ τὴν ἀκρόπολιν τοὺς τῆς σπαρτιατικῆς φρουρᾶς. Βιβλ. VI καὶ VII. (τὰ γεγονότα ἀπὸ τὸ 374 ὡς τὸ 362). Ἡγεμονία τῶν Θηβῶν. Οἱ Σπαρτιάται νικιοῦνται στὰ Λεύκτρα (371) καὶ στὴν Μαντινείαν (362).

Τὰ δύο πρῶτα βιβλία τῶν Ἑλληνικῶν ἔχουν μεγαλύτερη ἱστορικὴ ἀξίαν ἀπὸ τὰ ἄλλα στὰ ὅποια ἡ κρίσις τοῦ συγγραφέα ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν συμπάθειά του πρὸς τὴν Σπάρτην. Ἀκόμη, σ' αὐτά, δὲν ξεχωρίζει τὰ σπουδαῖα ἀπὸ τὰ μικρότερης σημασίας γεγονότα καὶ οἱ χρονολογίαι εἶναι ἀόριστοι.

Ὁ Ξενοφώντας ἔχει ὡς ὑπόδειγμα τὸν Θουκυδίδη καὶ θέλει νὰ εἶναι ὁ συνεχιστὴς του. Ἀλλ' ἡ μίμησίς του εἶναι ἐντελῶς ἐξωτερικὴ. Τοῦ λείπει ἡ ὑψηλὴ ἱστορικὴ ἀντίληψις, ἡ συναίσθησις τῆς σχετικῆς σπουδαιότητος τῶν γεγονότων, ἐκείνου ποὺ ὀνομάζεται φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Τέλος ἡ μεγάλη εὐσέβειά του τὸν κάνει νὰ βλέπῃ παντοῦ τὴν ἐπέμβασιν τῶν θεῶν καὶ νὰ ἀποδίδῃ σ' αὐτοὺς κάθε ἐπιτυχίαν καὶ ἀποτυχίαν. Πρέπει ὅμως νὰ ἀναγνωρισθῇ ὅτι ὁ Ξενοφώντας ὡς ἀφηγητὴς ἔχει ταλέντο.

Ἡ γλῶσσα καὶ τὸ ὕφος. Οἱ ἀρχαῖοι θεωροῦσαν τὸν Ξενοφῶντα ὡς ὑπόδειγμα ἀττικισμοῦ γιὰ τὴν καθαρότητα τῆς γλώσσας, τὴν κομψότητα καὶ τὴν ἀπλότητα τοῦ ὕφους. Ἡ Σοῦδα λέει ὅτι οἱ παλαιοὶ τὸν ἐπωνόμαζαν «ἀττικὴ μέλισσα».

Ἡ νεώτερη ἔρευνα βρῆκε στὴν γραμματικὴν τοῦ Ξενοφῶντα μερικὰς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὰς γνήσιας ἀττικὰς χρήσεις καὶ στὸ ὕφος τοῦ μερικὰ ἴσχυε τῆς ἐπιδράσεως τῆς ρητορικῆς τῶν σοφιστῶν. Μὲ ὅλα ὅμως αὐτὰ ὁ Ξενοφώντας εἶναι ἕνας συγγραφεὺς ὑποδειγματικὸς γιὰ τὴν σαφήνειαν, τὴν φυσικότητα καὶ τὴν παραστατικότητα τῆς ἀφηγήσεως.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ μεγάλη προσπάθειά του γιὰ σαφήνειαν κάνει τοὺς λόγους, τοὺς ὁποίους παρεμβάλλει εἰς τὰς ἀφηγήσεις του, μακροὺς καὶ ψυχροὺς· τὸ ἴδιον μειονέκτημα παρατηροῦμε καὶ στοὺς διαλόγους. Ξαναποκτᾷ ὅμως ὁ λόγος του διὰ τὰ προτερήματά του, ὅταν ἀφηγῆται ἡ περιγραφή.

Ἡ φήμη τοῦ Ξενοφῶντα. Ὁ Ξενοφώντας διάσωσε σὲ μορφήν ἀπλήν καὶ προσιτὴν ἓνα μέρος τῆς σωκρατικῆς διδασκαλίας. Τὰ ἔργα ἐπίσης στὰ ὅποια ἐκθέτει τὰς προσωπικὰς του ἰδέας βρῆκαν πολλοὺς ἀναγνώστες σὲ ὅλην τὴν ἀρχαιότητα· πρὸ πάντων οἱ Ῥωμαῖοι, στοὺς ὁποίους

ἄρесе τὸ πρακτικὸ τοῦ πνεῦμα, τὸν θαύμαζαν πολὺ. Ὁ Κικέρωνας ἀναφέρει ὅτι ἡ Κύρου Παίδεια ἦταν τὸ ἀγαπημένο βιβλίον τοῦ Σκιπίωνα τοῦ νεώτερου· ὁ ἴδιος ὁ Κικέρωνας μετάφρασε τὸν Οἰκονομικὸν ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Κύρου Παίδειας. Στὰ νεώτερα χρόνια ὁ Ξενοφώντας, γιὰ τὴ σαφήνεια καὶ τὴν ἀπλότητα τοῦ ὅφους του, εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους κλασσικοὺς συγγραφεῖς πού δίνεται στὰ χέρια τῶν νέων πού σπουδάζουν τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ γράμματα.

Ἡ ἱστοριογραφία ὕστερα ἀπὸ τὸν Θουκυδίδην καὶ τὸν Ξενοφώντα. Ἡ ἱστοριογραφία ὕστερα ἀπὸ τὸν Θουκυδίδην καὶ τὸν Ξενοφώντα καὶ σ' ὅλον τὸν 4. καὶ 3. π.Χ. αἰῶνα ξεπέφτει καὶ γίνεται ὀλοένα καὶ περισσότερο ρητορεία. Θὰ χρειαστῆ νὰ ρθῆ ὁ Πολύβιος γιὰ νὰ τὴν ξαναστήσῃ ἐκεῖ πού πρέπει. Οἱ κυριώτεροι ἱστοριογράφοι τοῦ 4. π.Χ. αἰῶνα εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

1. **Κτησίας** (περίπου 440 - 370 π.Χ.). Ὁ Κτησίας, ἀπὸ τὴν Κνίδο τῆς Καρίας, ἦταν γιαντρός τοῦ βασιλιᾶ Ἀρταξέρξη καὶ ὡς τέτοιος παρευρέθηκε στὴν μάχη στὰ Κούναξα (401). Φαίνεται ὅτι τοῦ δόθηκε ἡ ἄδεια νὰ χρησιμοποιήσῃ τὰ ἀρχεῖα τοῦ περσικοῦ κράτους καὶ τὰ ἐπωφελήθηκε γιὰ νὰ γράψῃ τὰ 24 βιβλία τῶν Περσικῶν του, δηλ. ἱστορία τῆς Περσίας ἀπὸ τὴ ἀρχὴς ὡς τὸ 398 π.Χ. Ἐγγραψε καὶ ἄλλα ἔργα καὶ μάλιστα βιβλία γιὰ τὴν Ἰνδία.

Ὁ Κτησίας συνεχίζει τοὺς λογογράφους. Γράφει σὲ ἰωνικὴ διάλεκτο, μὲ ἀρκετοὺς ἀττικισμούς, δὲν ἔχει κριτικὸ πνεῦμα, βλέπει παντοῦ «θαύματα» καὶ εἶναι κόλακος καὶ τερατολόγος.

2. **Φίλιστος**. Ὁ Φίλιστος ὁ Συρακοῦσιος (περίπου 430 - 356 π.Χ.), φίλος τῶν δύο τυράννων Διονυσίων, σύνθεσε, μὲ πρότυπο τὸν Θουκυδίδην, τὰ Σικελικὰ (13 βιβλία), ἔργο πολὺ μικρῆς ἀξίας.

3. **Ἐφορος**. Ὁ Ἐφορος γεννήθηκε στὴν Κύμη τῆς Μ. Ἀσίας κατὰ τὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 4. π.Χ. αἰ., ἦλθε ὅμως στὴν Ἀθήνα, ὅπου ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ἰσοκράτη κατὰ παρακίνηση τοῦ ὁποῦ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἱστορία. Πέθανε στὰ χρόνια τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Ἐγγραψε Ἰστορίας (30 βιβλία), δηλ. παγκόσμιον ἱστορίαν ἀπὸ τὴν κάθοδον τῶν Ἡρακλειδῶν ὡς τὸ 340 π.Χ. Ὁ Πολύβιος τὸν ἐπαινεῖ. Φαίνεται ὅτι ἦταν ἀρκετὰ ὀρθολογιστὴς, γιὰτὶ ἀσχοῦσε κριτικῶς στοὺς μύθους. Τὸ μεγάλο μειονέκτημά του ὡς ἱστορικοῦ εἶναι ὅτι ὁ μαθητὴς τοῦ Ἰσοκράτη ὑποτάσσει τὴν ἱστορικὴν ἔκθεσιν στοὺς κανόνες τῆς ρητορικῆς. Μέγα μέρος ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἐφόρου, ὅπως εἶδειξε ἡ ἔρευνα, ἀντιγράφηκε πιστὰ καὶ διασώθηκε στὴν ἱστορίαν («Βιβλιοθήκη») τοῦ Διόδωρου τοῦ Σικελιώτη.

4. **Θεόπομπος**. Γεννήθηκε στὴ Χίο γύρω στὸ 378 π.Χ., ἦλθε ὅμως καὶ αὐτὸς στὴν Ἀθήνα ὅπου ἄκουσε τὸν Ἰσοκράτη. Ἐπιδόθηκε στὴν ἐπιδεικτικὴν ρητορικὴν καὶ κέρδισε βραβεῖον πού τοῦ ἀπένευμε ἡ βασίλισσα Ἀρτεμισία γιὰ κάποιον ἐγκώμιον πού ἔκαμε γιὰ τὸ σύζυγόν της Μαύσωλλον. Πέθανε μετὰ τὸ 323 π.Χ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ρητορικὰ του ἔργα, ἔ-

γραψε και τρία ιστορικά: μιάν έπιτομή του 'Ηρόδοτου, τὰ 'Ελληνικά (12 βιβλία) που συνέχισαν τον Θουκυδίδη και έφθασαν ως το 393 π.Χ., και τὰ Φιλιππικά (58 βιβλία), όπου ιστοροϋνταν τὰ γεγονότα από το 362 ως το θάνατο του Φιλίππου Β' (336). Το έργο του έχει τὰ ίδια μειονεκτήματα με το έργο του 'Εφόρου.

5. Κράτιππος. Για τον ιστορικό αυτό, που συνεχίζει επίσης τον Θουκυδίδη, ξέρομε ελάχιστα πράγματα. Το πιθανότερο είναι πως έζησε στα μέσα του 4. π.Χ. αι. 'Αν τὰ αποσπάσματα, που βρέθηκαν το 1906 στην 'Οξύρυγχο της Αιγύπτου και που του αποδόθηκαν από μερικούς έρευνητές, ανήκουν πραγματικά σ' αυτόν τότε ο Κράτιππος ήταν αξιόλογος ιστορικός. Τὰ αποσπάσματα αυτά είναι μιὰ σημαντική έκθεση των γεγονότων του 396 π.Χ. κι έχουν γραφή απλή, χωρίς ρητορισμούς.

6. Καλλισθένης (370 - 327 π.Χ.). 'Ο Καλλισθένης γεννήθηκε στην 'Ολυνθο της Μακεδονίας κι ακολουθήσε μ' ένθουσιασμό τον 'Αλέξανδρο στην έκστρατεία του έναντι των Περσών· αντίταχθηκε όμως στο ζήτημα της προσκύνησης του βασιλιά γι' αυτό και θανατώθηκε το 327 π.Χ. 'Εγραψε 'Ελληνικά (10 βιβλία) και 'Αλεξάνδρου πράξεις. Είναι άκριτος και ραντασιόπληκτος, γι' αυτό πιθανό και του αποδόθηκε το μυθιστόρημα για τον 'Αλέξανδρο ('Ψευδοκαλλισθένης).

Τον 4. π.Χ. αιώνα ζή και ο Αλνείας ο Τακτικός που έγραψε τὰ Πολιτορχητικά, το παλαιότερο έργο για την τέχνη του πολέμου. 'Αθιδογράφοι (βλ. σελ. 80 σημ.) στον 4. π.Χ. αιώνα είναι ο Κλειτόδημος, ο 'Ανδροτίωνας κι ο Φανόδημος.

'Από τὰ έργα των ιστορικών αυτών σώθηκαν λίγα αποσπάσματα που τὰ βρίσκει κανείς είτε στην παλαιότερη συλλογή του K. C. Müller είτε στη νεότερη του F. Jacoby.

B. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Είδαμε ότι κατά την πρώτη περίοδο ή φιλοσοφία ήταν φιλοσοφία της φύσεως και ότι τὰ κέντρα των φιλοσοφικών αναζητήσεων βρίσκονταν στην 'Ιωνία και την Μεγάλη 'Ελλάδα. Κατά την περίοδο που εξετάζουμε ή φιλοσοφία από τη φύση στρέφεται στον άνθρωπο και στα δημιουργήματα του πνεύματός του. Κέντρο των νέων φιλοσοφικών προσανατολισμών, όπως και όλων των πνευματικών ζυμώσεων αυτής της εποχής, είναι ή 'Αθήνα. Τη νέα αυτή περίοδο στην φιλοσοφία ανοίγουν οι σοφιστές και ο Σωκράτης.

ΟΙ ΣΟΦΙΣΤΕΣ

Το πνεύμα και ή διδασκαλία τους. 'Η έρευνα που κάνει, όπως θά ιδούμε, ο Σωκράτης προϋποθέτει ότι μπορούμε να φθάσουμε σε ήθικούς κανόνες που να επιβάλλονται στο νοϋ όλων και να

ισχύουν παντοτινά. Οί σοφιστές δὲν ξεκινοῦν ἀπὸ μιᾶ τέτοια προϋπόθεσι. Δὲν ἦταν βέβαια ξένοι πρὸς τίς πολιτικές, ἠθικές καὶ φιλοσοφικές θεωρίες ἢ κύριά τους ὅμως προσπάθεια στρεφόμεναι στὴν διδασκαλία τῆς ρητορικῆς. Καθένας τους ἔχει τὴν ἰδιαίτερή του φυσιογνωμία, ἀλλὰ ὅλοι ἔχουν ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικόν: ἀποβλέπουν νὰ δημιουργήσουν, μὲ ἀληθοφανῆ ἐπιχειρήματα, στιγμιαίες, εὐνοϊκές γιὰ τὴν ἀποψη πού ὑποστηρίζουν, ἐντυπώσεις καὶ ὄχι ἀκλόνητες πεποιθήσεις πού βασιζοῦνται στὴν ἀμετάβλητη οὐσία τῶν πραγμάτων. Αὐτὴ ἡ στάσι εἶναι δυνατὸ νὰ προέρχεται εἴτε ἀπὸ σκεπτικισμό, ὅπως λ.χ. συμβαίνει μὲ τὸν Πρωταγόρα, εἴτε ἀπὸ ἀδιαφορία πρὸς ὅ,τι δὲν ἔφερνε ἄμεση ἐπιτυχία, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸν Γοργία. Γιατί, πραγματικά, δὲν νόμιζαν ἀποστολή τους τὴν ἀφιλοκερδῆ ζήτησι τῆς ἀλήθειας. Ἦθελαν νὰ ἀποκτήσουν πλοῦτο καὶ ἐπιρροή. Ἀπαιτοῦσαν χρήματα γιὰ τὰ μαθήματά τους καὶ μερικές φορές πάρα πολλά, γι' αὐτὸ καὶ τὴν ἐπίδρασή τους τὴν ἔχαν κυρίως στὶς ἀνώτερες κοινωνικὲς τάξεις. Ὑπερφανεύονταν ὅτι ἦταν σὲ θέσι νὰ κάμουν «τὸν ἥττω λόγον κρείττω» καὶ φρόντιζαν νὰ γίνεταί γνωστὴ ἢ ἐπαγγελία τους αὐτὴ γιὰ νὰ συρρέουν μαθητές, ἰδίως πλούσιοι νέοι πού φιλοδοξοῦσαν νὰ διακριθοῦν ὡς πολιτικοὶ ἡγέτες. Ἐκάναν ἐπιδεικτικὲς συγκεντρώσεις στὰ σπίτια πού ἔμεναν καὶ ἀνάπτυσσαν κατὰ τρόπο δογματικὸ διάφορα θέματα. Στὴ διδασκαλία τους μεταχειρίζονταν τὸν συνηχῆ λόγος, ἀντίθετα μὲ τὸν Σωκράτη πού μεταχειρίζονταν τὸν διάλογο. Χρησιμοποιοῦσαν ἐπίσης τὸν μύθος ἢ ἀπόλογο καὶ ἐρμήνευαν χωρία παλαιότερων ποιητῶν πού τὰ ἔκριναν ἐνισχυτικὰ τῶν ἀπόψεών τους. Σιγὰ σιγὰ ἢ λέξῃ σοφιστής, πού ἀρχικὰ ἦταν συνώνυμη μὲ τὸ σοφός, πῆρε, πάντως πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνα, τὴν ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς ἀσημαντοὺς μιμητὲς τῶν μεγάλων σοφιστῶν, τὴν κακὴ σημασία τοῦ μικρολόγου διαστρεφέα λέξεων καὶ νοημάτων.

Οἱ σπουδαιότεροι σοφιστές. 1. Πρωταγόρας. Ὁ παλαιότερος ἀπὸ τοὺς σοφιστὲς εἶναι ὁ Πρωταγόρας (περίπου 485-411 π.Χ.) ἀπὸ τὰ Ἀβδηρα τῆς Θράκης, πού ἀπόκτησε πολὺ μεγάλη φήμη μὲ τίς περιοδεῖες του στὶς διάφορες ἑλληνικὲς χῶρες. Ὁ Πλάτωνας, στὴν ἀρχὴ τοῦ ὁμώνυμου διαλόγου του, μᾶς δείχνει ἓνα νέο Ἀθηναῖο πολὺ συγκινημένο ἀπὸ τὴν ἀφιξή στὴν Ἀθῆνα τοῦ διασημοῦ σοφιστῆ. Στὴν Ἀθῆνα ἔμεινε ἀρκετὰ χρόνια. Σχετίστηκε μὲ τὸν Περικλῆ καὶ ἀπ' αὐτὸν ἔλαβε τὴν τιμητικὴ ἐντολή νὰ γράψῃ σύνταγμα γιὰ τὴν πανελλῆνια ἀποικία Θούριοι, πού ἰδρύθηκε τὸ 444, καὶ πού στὸν ἐποικισμό τῆς πῆρε μέρος καὶ ὁ Ἡρόδοτος. Πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του (γύρω στὰ 411 π.Χ.) κατηγορήθηκε στὴν Ἀθῆνα γιὰ ἀσέβεια, τὰ βιβλία του κἀηκαν στὴν ἀγορὰ καὶ ὁ ἴδιος γλύτωσε μὲ τὴ φυγὴ. Πιθανώτατα στὴ φυγὴ του αὐτὴ γιὰ τὴ Σικελία χάθηκε σὲ ναυάγιο.

Ὁ Πρωταγόρας ἔγραψε πολλὰ συγγράμματα (Περὶ Θεῶν, Ἀλήθεια ἢ Καταβάλλοντες, Περὶ τῆς ἐν ἀρχῇ καταστάσεως, Ἀντιλογία κ.κ.) ἀπὸ τὰ ὅποια σώθηκαν ἐλάχιστα ἀποσπάσματα. Τὸ ἔργο «Ἀλήθεια ἢ Καταβάλλοντες» ἀρχίζει μὲ τὴν

φράση: «μέτρον πάντων χρημάτων άνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστι, τῶν δὲ μὴ ὄντων ὡς οὐκ ἔστι». (Μέτρο για όλα τὰ πράγματα εἶναι ὁ ἄνθρωπος, για κείνα που υπάρχουν, πώς υπάρχουν, για κείνα που δεν υπάρχουν, πώς δεν υπάρχουν). Ἡ φράση πιθανώτατα ἀναφέρεται στὸν ἄνθρωπο - ἄτομο κι ἔχι στους ἀθρώπους σὰν σύνολο. Εἰσάγεται ἔτσι για όλα τὰ ἀνθρώπινα μιὰ ἀπεριόριστη σχετικοκρατία. Μὲ βάση τὴ ρήση αὐτὴ εἶναι δυνατὸ νὰ ὑποστηριχτῆ πὼς ἀντικειμενικά δὲν ὑπάρχει «ἡττων» καὶ «κρείττων» λόγος, δίκαιο καὶ ἄδικο κλπ.

Ὁ Πρωταγόρας κατάγινε καὶ μὲ γλωσσικὲς ἐρευνες καὶ ἔγινε για τοὺς Ἕλληνες ὁ θεμελιωτὴς τῆς γραμματικῆς. Ἡ ὀνομασία τῶν τριῶν γενῶν, ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν χρόνων τοῦ ρήματος καὶ ἡ διάκριση τῶν κυριώτερων εἰδῶν τῶν προτάσεων εἶναι ἔργο δικό του.

2. Γοργίας. Ὁ Γοργίας (περίπου 485 - 375 π.Χ.), ἀπὸ τοὺς Λεοντίνους τῆς Σικελίας, σύγχρονος τοῦ Πρωταγόρα, ἦταν ἴδια μ' ἐκεῖνον φημισμένος. Τὸ 427 ἦλθε ἐπικεφαλῆς πρεσβείας τῆς γενέτειράς του στὴν Ἀθήνα για νὰ ζητήσῃ τὴν συνδρομὴ τῆς ἐναντίου τῶν Συρακουσῶν. Ἐνα διάστημα ἔμεινε ἐπίσης στὴν Βοιωτία καὶ στὴ Θεσσαλία στὴν αὐλὴ τῶν Ἀλευαδῶν. Παντοῦ εἶχε γύρω του πολλοὺς μαθητὲς. Προσταθοῦσε νὰ διαδώσῃ τὸ πανελλήνιο φρόνημα που τὸ κληρονόμησε ἔπειτα ὁ μαθητὴς του Ἰσοκράτης. Ἐγραψε ἓνα φιλοσοφικὸ δοκίμιο («Περὶ τοῦ μὴ ὄντος ἢ Περὶ φύσεως»), ἐπιδεικτικὸς λόγους («Ἐπιτάφιον» σὲ Ἀθηναίους που σκοτώθηκαν στὸν πελοποννησιακὸ πόλεμο), φανταστικὰ ἐγκώμια («Ἐλένης ἐγκώμιον», «Παλαμήδους ἀπολογία»). Τὰ δύο τελευταία ἔργα του (τὰ ἐγκώμια) σώθηκαν ὀλόκληρα· ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔχομε μονάχα ἀποσπάσματα. Εἶναι ὁ θεμελιωτὴς τοῦ ἔντεχνου ἀπτικοῦ πεζοῦ λόγου — ἰδιαιτέρα τῆς ἔντεχνης ρητορείας — καὶ ἐπινοητὴς ὠρισμένων ρητορικῶν σχημάτων (ισοκάλων, ὁμοιοτελεύτων, παρίσεων, ἀντιθέτων κλπ.) που πῆραν τὸ ὄνομά του (γοργίεια σχήματα).

Ὁ Γοργίας νομίζει ὅτι τὸ ἀληθινὸ ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ τὸ γνωρίσῃ, ἴσως μάλιστα καὶ νὰ μὴν ὑπάρχῃ· γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ἀρκεστῆ στὸ πιθανὸ (εἰκός).

3. Πρόδικος (περίπου 470 - 390 π.Χ.). Ὁ Πρόδικος ὁ Κεῖος ἦταν λίγο νεώτερος ἀπὸ τὸν Πρωταγόρα. Ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἠθικὴ καὶ μὲ τὴ γραμματικὴ, ἰδίως μὲ τὰ συνώνυμα. Ἀπὸ τὸ σύγγραμμά του Ὁραὶ προέρχεται ὁ ὠραῖος μῦθος τοῦ Ἡρακλῆ μπροστὰ στους δύο δρόμους, που μᾶς τὸν διάσωσε στὰ Ἀπομνημονεύματα (II, 1,21 κ.ἐ.) ὁ Ξενοφώντας.

4. Ἰππίας. Ὁ Ἰππίας ὁ Ἡλεῖος, σύγχρονος μὲ τὸν Πρόδικο, ἦταν ὁ πιὸ πολυμαθὴς ἀπὸ τοὺς σοφιστὲς (εἶχε γνώσεις μαθηματικὲς, φυσικὲς, ἱστορικὲς κλπ.). Ἀσχολήθηκε μὲ χρονολογικὰ ζητήματα καὶ δημοσίεψε κατάλογο ὀλυμπιονικῶν.

Ἀπὸ τοὺς ἄλλους παλαιούς σοφιστὲς οἱ πιὸ γνωστοὶ εἶναι: Πῶλος ὁ Ἀκραγαντῖνος, Εὐθύνης ὁ Πάριος, Θρασύμαχος ὁ Χαλκηδόνιος καὶ Ἀντιφῶν ὁ Ραμνούσιος, ὁ δάσκαλος τοῦ Θουκυδίδη.

Ἐπίδραση τῆς σοφιστικῆς. Θά ἦταν πλάνη νά θεωρή κανεῖς τοὺς σοφιστὲς ὡς φαύλους καὶ πονηροὺς ἀνθρώπους· ἦταν, τουλάχιστο οἱ παλαιότεροι, ἄνθρωποι ἔντιμοι καὶ στοχαστὲς ἀξιόλογοι. Ἡ κίνησή τους μοιάζει μὲ τὸν διαφωτισμὸ τοῦ 18. αἰώνα. Ἡ κριτικὴ πού ἀσκήσαν τῶν καθιερωμένων ἀντιλήψεων τελικὰ ὠφέλησε περισσότερο παρά ἔβλαψε. Ὀλόκληρη ἡ διανοητικὴ ζωὴ στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5. αἰ. π.Χ. — ἐποχὴ πού παρουσιάστηκαν οἱ πρῶτοι σοφιστὲς — ὡς τὸ τέλος σχεδὸν τοῦ 4. εἶναι βαθύτατα ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν σοφιστικὴ. Ἡ μεγαλύτερὴ τῆς ἴσως ὑπηρεσία εἶναι ὅτι ἔδωσε στὴν ἑλληνικὴ διανόηση τὴ στροφή στὸν ἄνθρωπο καὶ θεμελίωσε τὴν συστηματικὴ ἐκπαίδευση τῶν νέων. Ἡ ρητορικὴ, κυριώτερο δημιούργημα τῶν σοφιστῶν, ἀποτέλεσε ἀπὸ τότε οὐσιαστικὸ συστατικὸ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Μέσα ὅμως στὸ τελευταῖο αὐτὸ ὑπῆρχε κι ἓνας μεγάλος κίνδυνος: ἡ μορφὴ νά ὑποτάξῃ τὸ περιεχόμενο, ἡ πειστικὴ τέχνη νά πνίξῃ τὴν ὁρμὴ γιὰ ἀλήθεια. Κι αὐτὸ συνέβη σὲ μικρότερο βαθμὸ στοὺς πρῶτους σοφιστὲς σὲ μεγαλύτερο, στοὺς διαδόχους· ἀλλὰ καὶ κάτι πιὸ σημαντικό: μὲ τὸν σκεπτικισμὸ καὶ τὴ σχετικοκρατία πού εἰσήγε ἡ σοφιστικὴ καθιστοῦσε προβληματικὴ τὴ δυνατότητα τῆς ἐπιστήμης καὶ κλόνιζε τὶς καθιερωμένες ἀσθενεῖς τῆς θρησκείας, τῆς πολιτείας, τῆς οἰκογένειας. Ἐπρεπε τώρα νά ἀποδειχθῇ ἡ δυνατότητα νά γνωρίσῃ ὁ ἄνθρωπος τὰ πράγματα καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἀσάλευτων καὶ αἰώνιων ἀληθειῶν ἀπαλλαγμένων ἀπὸ τὶς ταλαντεύσεις τῆς ἀνθρώπινης γνώμης. Αὐτὸ διάλεξε, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, γιὰ ἔργο τοῦ Ὁ Σωκράτης καὶ θὰ συνεχίσουν μερικὸ ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του καὶ πρὸ πάντων ὁ πιὸ δαιμόνιος ἀπ' αὐτούς, ὁ Πλάτωνας.

Τὰ ἀποσπάσματα τῶν πρώτων σοφιστῶν (παλαιότερων καὶ σύγχρονων τοῦ Σωκράτη) τὰ βρῖσκει κανεῖς στὶς συλλογὲς τῶν A. Mullach (παλαιότερη) καὶ H. Diels (νεώτερη).

ΣΩΚΡΑΤΗΣ (470 - 399 π.Χ.)

Βίος. Ὁ Σωκράτης εἶναι ὁ Ἀθηναῖος ἐκεῖνος πού ποτὲ δὲν ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἐκτὸς ὅταν οἱ στρατιωτικὲς του ὑποχρεώσεις ἐπίβαλαν νά πάῃ στὴν Μακεδονία καὶ στὴν Βοιωτία καὶ — μιὰ φορὰ — γιὰ νά παρακολουθήσῃ τὰ Ἴσθμια. Γεννήθηκε τὸ 470 π.Χ. ἀπὸ ἀσήμαντους γονεῖς. Ὁ πατέρας του Σωφρονίσκος ἦταν λιθοξόος καὶ ἡ μητέρα του Φαιναρέτη μαῖα, πράγμα πού ἔδωσε ἀφορμὴ στὸν Πλάτωνα νά γράψῃ μιὰ ἀπὸ τὶς ὠραιότερες σελίδες τοῦ ἔργου του (Θεαίτ. 150b - 151d). Ὁ Σωκράτης στὴν ἀρχὴ ἀκολούθησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ πατέρα του, ἀλλὰ γρήγορα ἐγκατέλειψε τὴν τέχνη αὐτὴ καὶ στράφηκε πρὸς τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ. Περιώρισε τὶς ὕλικές του ἀνάγκες στὸ ἐλάχιστο καὶ ἔτσι μποροῦσε νά περιφρονῇ τὰ χρήματα. Πέντε μνῆς τοῦ ἔφθαναν γιὰ νά ζῆσῃ ἓνα χρόνον. Παντρεύτηκε, καὶ μᾶλλον ἀργὰ ἀπόκτησε τρεῖς γιούς. Ἀπὸ τὴ ζωὴ του δὲν ξέρομε παρά μόνο λίγα ἀξιόλογα περιστατικά, πού εἶναι ὅλα πρὸς τιμὴ του. Στὰ 432, κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Ποτίδαιας,

διακρίθηκε για τὸ θάρρος του καὶ τὴν ἀνοχὴ του. Στὰ 424, στὴν ἤττα τῶν Ἀθηναίων στὸ Δῆλιο, προκάλεσε τὸ σεβασμὸ τῶν ἐχθρῶν μὲ τὴν περήφανη διαγωγὴ του στὴν ὑποχώρηση. Στὰ 406, στὴ δίκη γιὰ τὴς Ἀργινοῦσες, ἐπιστάτης τῶν πρυτάνεων (δηλ. πρόεδρος τῆς Βουλῆς) ἀρνήθηκε νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν ἀπαίτηση τοῦ ὄργισμένου ἀθηναϊκοῦ λαοῦ καὶ νὰ βάλῃ σὲ ψηφοφορία μιὰ παράνομη πρόταση. Στὰ 404, μὲ κίνδυνο τῆς ζωῆς του, ἀρνήθηκε νὰ ἐκτελέσῃ μιὰ παράνομη διαταγὴ τῶν Τριάκοντα, νὰ συλλάβῃ δηλ. τὸν Λέοντα τὸν Σαλαμίνιο. Στὰ 399 κατηγορήθηκε γιὰ ἀσέβεια καὶ ἀφοῦ καταδικάστηκε μὲ μικρὴ πλειοψηφία σὲ θάνατο, ἤπιε ἀτάραχος, ἀνάμεσα στοὺς φίλους του, τὸ κώνειο. Τέτοια σὲ συντομία ἦταν ἡ γεμάτη ἀξιοπρέπεια, ἀνεξαρτησία καὶ ἀταραξία ζωὴ τοῦ Σωκράτη, ποὺ τὴν ἐπισφράγισε ἕνας ἤρεμος θάνατος.

Ἡ προσωπικότητά του. Σωματικὰ ὁ Σωκράτης ἦταν ἄσχημος· κακοντυμένος, ἔμοιαζε μὲ Σιληνὸ ἢ μὲ τὸ σάτυρο Μαρσῦα. Συνήθιζε νὰ ρωτᾷ μὲ ἀφέλεια γιὰ παράξενα ζητήματα, πράγμα ποὺ στὴν ἀρχὴ εὐχαριστοῦσε ὅσους τὸν πλησίαζαν, κατόπιν ὅμως τοὺς ἔκανε νὰ αἰσθάνωνται ἀνήσυχα. Ἡ προσωπικότητά του ἀσχοῦσε μιὰν ἀκαταμάχητη γοητεία. Οἱ μαθητές του τὸν λάτρευαν. Γιατὶ εἶχε μαθητές ἦταν τὸ κέντρο ἑνὸς κύκλου ποὺ τὸν ἀποτελοῦσαν ἄνθρωποι ἀπὸ διάφορες κοινωνικὲς τάξεις. Τὰ «μαθήματα» ἦταν συζητήσεις στὶς ὁποῖες ἔπαιρνε μέρος ὅποιος ἤθελε. Ὁ Σωκράτης δὲν εἶχε ὀρισμένο τόπο διδασκαλίας καὶ δὲν ἔπαιρνε χρήματα γι' αὐτήν. Ἦταν ἀξιαγάπητος σύντροφος, λεπτός καὶ ἔξυπνος. Εἶχε, καὶ στὶς δυσκολώτερες στιγμὲς τῆς ζωῆς του, μιὰν ἐκπληκτικὴ ψυχικὴ γαλήνη καὶ ἀπεριόριστη ἐμπιστοσύνη στὸν θεό.

Τὸν περισσότερο καιρὸ του τὸν περνοῦσε στὸ ὑπαιθρο. Πήγαινε στὰ γυμναστήρια, στὶς παλαῖστρες, στὴν Ἀγορά, στὸν Κεραμεικό, κι ἐκεῖ συζητοῦσε μὲ τὸν ἕνα καὶ μὲ τὸν ἄλλο. Ἐνας ἀπὸ τοὺς πιὸ συνηθισμένους τόπους ὅπου σύχναζε ἦταν τὸ γυμναστήριον Λύκειο, στὶς ὄχθες τοῦ Ἰλισοῦ, στὰ ἀνατολικά τῆς πόλης.

Κοντὰ στοὺς θερμούς φίλους ποὺ εἶχε, ἀπόβηκε μὲ τὸν καιρὸ καὶ ἀρκετοὺς ἐχθρούς. Ὁ ἴδιος στὴν ἀπολογία του (ποὺ τὸ πνεῦμα τῆς εἶναι βέβαιο ὅτι διασώθηκε στὴν πλατωνικὴ Ἀπολογία) ἐξηγεῖ πῶς ἐγίνε αὐτό. Εἶχε ἀποδείξει ἀμαθεῖς πολλοὺς ἀπὸ ἐκείνους ποὺ θεωροῦνταν σπουδαῖοι. Ἦταν ἀνεξάρτητος. Εἶχε δυσαρεστήσει τὸ ἴδιο καὶ τοὺς δημοκρατικούς καὶ τοὺς ὀλιγαρχικούς. Παραδίδοταν σὲ ἐκστασιακούς στοχασμούς, τοὺς ὁποῖους οἱ Ἀθηναῖοι, προσκολλημένοι στὴν παράδοση, ἐβλεπαν μὲ ὑποψία. Καταδιώξεις φιλοσόφων γιὰ ἀσέβεια δὲν ἦταν, στὰ χρόνια αὐτά, κάτι τὸ ἐντελῶς ἀσυνήθιστο· ἤδη ὁ Ἀναξαγόρας καὶ ὁ Πρωταγόρας εἶχαν διωχθῆ. Ὁ Σωκράτης ὑπῆρξε τὸ θῦμα τόσο τῆς δυσπιστίας ποὺ προκαλοῦσαν οἱ φιλοσοφικὲς ἀναζητήσεις ὅσο καὶ τῶν προσωπικῶν ἐχθροτήτων ποὺ εἶχε ξεσηκώσει. Γιὰ ἐπικίνδυνο νεωτεριστὴ παράστησε τὸ Σωκράτη πρὸ πάντων ἢ κωμωδία.

Ἡ δίκη. Ἐνας πολιτικός, ὁ Ἄνυτος, φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε ὁ πρωτεργάτης τῆς δίκης τοῦ Σωκράτη. Μαζί μὲ τὸν ρήτορα Λύκωνα ἔκαμε

τὴν καταγγελία (γ ρ α φ ῆ) τὴν ὁποία ὑποστήριξε στὸ δικαστήριο, πιθανὸν ἔπειτα ἀπὸ παρακίνηση τοῦ Ἄνουτου, ἑνας ἄσημος ποιητής, ὁ Μέλητος. Ἡ καταγγελία πιθανὸν εἶχε τὸν ἀκόλουθο τύπο:

Σωκράτης Σωφρονίσκου Ἄλωπεκῆθεν ἀδικεῖ, οὓς μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσφέρων· ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθείρων. Τίμημα (ποινὴ) θάνατος.

Ὁ Ξενοφώντας, στὴν ἀρχὴ τῶν Ἀπομνημονευμάτων, δίκαια ἐκπλήσεται γιὰ αὐτοὺς τοὺς λόγους τῆς κατηγορίας· γιατί ὁ Σωκράτης, τουλάχιστο ἐξωτερικά, σεβόταν τὴ θρησκεία τῆς πόλεως καὶ σὲ καμμιάν ἄλλη ἀξιοποίητη πράξη δὲν εἶχε πέσει.

Ἀπολογήθηκε στοὺς ἡλιαστὲς μὲ ἓνα τόνο σχεδὸν ἀγέρωχο καὶ μὲ μιὰν εἰρωνεία (προσποιητὴ ἄγνοια) πρὸς τοὺς ἐξώργισε. Ἡ ὄλη του στάση θεωρήθηκε σὰν «ἐμμογή» στὴν πλάνη. Στὴ συζήτηση γιὰ τὴν ποινὴ ἔδειξε τὴν ἴδια περηφάνεια· μὲ μικρὴ πλειονοψηφία (281 στοὺς 501 δικαστὲς) κηρύχθηκε ἔνοχος καὶ μὲ μεγαλύτερη (300 στοὺς 501) καταδικάστηκε σὲ θάνατο, πράγμα πρὸς δείχνει, πὼς ἂν ἔκανε ὠρισμένες ὑποχωρήσεις ἦταν δυνατό νὰ ἀπαλλαγῆ.

Οἱ δύο εἰκόνες τοῦ Σωκράτη. Ὁ Σωκράτης δὲν ἔγραψε τίποτε. Τὸν γνωρίζομε μονάχα ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ξενοφῶντα. Ἄλλὰ καὶ οἱ δύο αὐτοὶ δὲν μᾶς παρουσιάζουν τὸν ἴδιο Σωκράτη. Στὸν Πλάτωνα ὁ Σωκράτης εἶναι ἓνας ἄνθρωπος σχεδὸν θεϊκὸς πρὸς συγκινεῖ τις καρδιὰς μὲ μιὰ παράξενη δύναμη. Στὸν Ξενοφῶντα ὁ θεϊκὸς ἄνθρωπος ἐξαφανίζεται· ὁ Σωκράτης γίνεται κοινὸς θνητὸς, ὑποδειγματικὸς Ἀθηναῖος πολίτης, πρὸς διδάσκει καὶ ἀσκεῖ τὴν ἀρετὴ. Ὁ Πλάτωνας λέει πὼς ὁ Σωκράτης πίστευε ὅτι τὸ θεῖο τοῦ εἶχε ἀναθέσει μιὰν ἀποστολή: νὰ ἀφυπνίσῃ ψυχικὰ τοὺς Ἀθηναίους, νὰ τοὺς κεντρίσῃ, ἕπως κεντρίξῃ ὁ ὀστρος τὰ ζῶα. Ὁ Ξενοφῶντας δὲν κάνει λόγο γιὰ τέτοια ἀποστολή. Καὶ οἱ δύο μαθητὲς μιλοῦν γιὰ τὸ «δαίμονιο» τοῦ Σωκράτη, μιὰν ἐσωτερικὴ φωνὴ πρὸς τὸν ἐμπόδιζε ἀπὸ ὠρισμένες πράξεις.

Θὰ ἦταν λάθος νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι ὁ Σωκράτης τοῦ Ξενοφῶντα εἶναι πρὸς πραγματικὸς ἀπὸ τὸ Σωκράτη τοῦ Πλάτωνα, ἐπειδὴ εἶναι πρὸς «κοινὸς ἄνθρωπος». Θὰ ἔμενε ἀνεξήγητη ἡ βαθύτατη ἐπίδρασή του πρὸς τόσοὺς ἄνθρώπους, ἂν δὲν ὑπῆρχε σ' αὐτὸν μιὰ δυνατὴ καὶ πηγαία γοητεία. Ἄλλὰ μ' ὄλην τὴν ἀφθονία τῶν πληροφοριῶν, τὸ πρὸςωπὸ του μένει σκεπασμένο μὲ κάποιον μυστήριο. Ἐκεῖνο πρὸς ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν σωκρατικῶν μποροῦμε νὰ ἀντιληφθοῦμε καθαρώτερα εἶναι ὁ φιλοσοφικὸς προσανατολισμὸς τοῦ δασκάλου.

Ὁ φιλοσοφικὸς προσανατολισμὸς τοῦ Σωκράτη. Ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Σωκράτη ἡ ἰωνικὴ φιλοσοφία ἀγωνίζοταν νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου καὶ τῶν ὄντων, ἦταν δηλ. κοσμολογικὴ. Ὁ Σωκράτης τὴν ἐστρεψε ἀπὸ τὸν κόσμον πρὸς τὸν ἄνθρωπον, τὴν ἔκαμε δηλ. ἀνθρωπολογικὴ. Πῆρε γιὰ ἐμβλημα τὸ δελφικὸ ρητὸ «γνῶθι σεαυτόν», ὑπονοώντας μὲ αὐτὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρὸς πρὸς νὰ ἐξῆ συνεῖδηση γιὰ τὸ τί εἶναι καὶ ὡς ὄν νοητικὸ καὶ ὡς ὄν ἐνεργητικὸ.

Ψηφιοποιήθηκε ἀπὸ τὸ Ἰνστιτούτο Ἐκπαιδευτικῆς Πολιτικῆς

Κύριος σκοπός του ήταν να κάμει καλύτερους τους ανθρώπους. Αυτό ζητούσε να το πετύχει όχι με μακρούς λόγους προφορικούς ή γραπτούς, αλλά με μιὰ προσωπικὴ ἐπαφή, με μιὰ συνομιλία πρόσωπο με πρόσωπο, με τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο, με τὴν ὅποια προσπαθοῦσε νὰ ξυπνήσει στοὺς ἀνθρώπους τὴν ὁρμὴ γιὰ τὸ καλὸ. Ἔτσι δημιουργοῦσε μιὰν ἐσωτερικὴ ἀνησυχία στοὺς συνομιλητές του, ποὺ μπορούσε με τὸν καιρὸ νὰ φέρη τὴν ἠθικὴ τους βελτίωση. Γιατὶ ὁ Σωκράτης πίστευε πὼς ἡ ἀρετὴ εἶναι ἡ γνώση καὶ πὼς ὅποιος κάνει τὸ κακὸ τὸ κάνει ἀπὸ ἀμάθεια· πράττω τὸ καλὸ καὶ εὐτυχῶ εἶναι γι' αὐτόν τὸ ἴδιο πράμα, καθὼς καὶ πράττω τὸ κακὸ καὶ δυστυχῶ¹, καὶ ἐπειδὴ κανεὶς δὲν ἀποζητᾷ νὰ κάμει τὸν ἐσπτό του δυστυχισμένο ἢ νὰ τὸν βλάψῃ, γι' αὐτὸ κανεὶς δὲν εἶναι θεληματικὰ κακὸς («οὐδεὶς ἐκὼν ἀμαρτάνει»), καὶ ὅποιος ξέρει τὸ καλὸ τὸ κάνει κιόλας. Ἡ γνώση ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι ἓνα ξερὸ νοητικὸ κατασκευάσμα, ἀλλὰ μιὰ ἀσάλευτη, σὲ παντοτινὰ ἰσχύουσα ἀξίεια θεμελιωμένη πεποίθηση.

Ἀφωσιώθηκε πρὸ πάντων νὰ καθορίσῃ τίς ἠθικὲς καὶ πολιτικὲς ἔννοιες, ὅπως τὴ δικαιοσύνη, τὴν εὐσέβεια, τὸ ἀγαθὸ, τὴν ἀνδρεία, τὴ σωφροσύνη κλπ. Ἡ σκέψη του, προσανατολισμένη στὴν πρακτικότητά, ζητοῦσε νὰ ὑποκαταστήσῃ τίς διάφορες ἀβέβαιες, ἐμπειρικὲς καὶ ἀντιφατικὲς συνήθειες καὶ γνώμες, με μιὰν ἠθικὴ ποὺ στηρίζεται στὸν ὁρθὸ λόγον. Ὁ Σωκράτης με ἀκριβῆ ὀρισμὸ τῶν ἐνοιῶν καὶ σύλληψη καὶ κατοχύρωση τῶν κανόνων τῆς ἠθικότητος ἤθελε νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὸ βασιλεῖο τῆς γνώμης (δόξης) καὶ νὰ ιδρύσῃ μιὰ στέρεη ἠθικὴ ἐπιστήμη.

Ἦταν ἐπόμενο πὼς μιὰ τέτοια ἐργασία, θὰ γεννοῦσε ἀνησυχίες στὰ συντηρητικὰ πνεύματα. Αὐτὴ ἡ συνεχὴς ἐξέταση ὅλων τῶν ὡς τότε ἀξιῶν τάραζε τὴ συνείδησή τους· ἐπιτόλαιοι μάλιστα παρατηρητὲς σύγχυσαν τὸν Σωκράτη με τοὺς σοφιστὲς ποὺ ἔκαναν καὶ αὐτοὶ τὴν ἴδια ἐξέταση με διαφορετικὸ πνεῦμα. Ἡ ἐξέταση τῶν σοφιστῶν κατάλληγε στὸν ὑποκειμενισμὸ καὶ στὴν σχετικότητα· ἡ ἐξέταση τοῦ Σωκράτη σὲ σταθερές, παντοτινὰ ἰσχύουσες ἀρχές, σὲ αἰώνιες ἀξίες.

Τὴν μεγάλη ἐπίδραση στοὺς σύγχρονους καὶ μεταγενέστερους ἄσκησε ὁ Σωκράτης ὅχι τόσο με τὴ θεωρητικὴ του διδασκαλία ὅσο με τὸ παράδειμά του, με τὴ ζωὴ του καὶ πρὸ πάντων με τὸν θάνατό του.

ΠΛΑΤΩΝ (428 - 347 π.Χ.).

Βίος. Ὁ Πλάτωνας, γιὸς τοῦ Ἀρίστωνος καὶ τῆς Περικτιόνης, γεννήθηκε τὸ 428 π.Χ. ἀπὸ οἰκογένεια ἀριστοκρατικὴ, γιατί ὁ πατέρας του ἀνέβαζε τὴ γενιά του ὡς τὸν Κόδρο, καὶ ἡ μητέρα του ὡς τὸν Σόλων. Ὁ Κριτίας, ὁ ἐπισημότερος ἀπὸ τοὺς Τριάκοντα, ἦταν θεῖος τῆς μητέρας του, κι ὁ Χαρμίδης, ἄλλος σημαντικὸς ὀλιγαρχικὸς, ἀδελφός

1. Στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γλῶσσα «εὐ πράττω» σημαίνει καὶ ἐνεργῶ σωστὰ καὶ εὐτυχῶ, καὶ «κακῶς πράττω» σημαίνει ἐνεργῶ ἄσχημα καὶ δυστυχῶ.

της. Είχε δύο αδελφούς, τὸν Ἀδείμαντο καὶ τὸν Γλαύκωνα. Ὅπως ὅλοι οἱ νέοι τῆς Ἀθήνας κατάγινε μὲ τὴ γυμναστική καὶ λέγεται πὼς γιὰ τὸ πλατὺ τοῦ στήθους ὠνομάστηκε Πλάτωνας ἐνῶ πρωτύτερα λεγόταν Ἀριστοκλῆς. Πολὺ νωρὶς ἄρχισε νὰ γράφῃ λυρικά, δραματικά ποιήματα καὶ ἐπιγράμματα. Ἡ ἀποφασιστικώτερη στιγμή τῆς ζωῆς του ἦταν ἡ γνωριμία του μὲ τὸν Σωκράτη ποῦ ἐγινε ὅταν ἦταν 20 χρονῶν. Ἐκάψε τίς τραγωδίες ποῦ εἶχε γράψει καὶ λογάριάζε νὰ παραστήσῃ καὶ γιὰ ἐνιαὶ περίπου χρόνια, δηλαδὴ ὡς τὸν θάνατο τοῦ Σωκράτη (399), ἦταν ἀφωσιωμένος μαθητῆς του. Πρωτύτερα εἶχε διαβάσει ἔργα ἄλλων φιλοσόφων καὶ προσωπικὰ εἶχε γνωρίσει τὸν ἥρακλειτικό Κρατύλο. Ἀπὸ τὴν ἐπαφή του αὐτῆ μὲ τὸν Σωκράτη ἔμαθε νὰ προσέχῃ περισσότερο στὸ ὑπεραισθητό, ιδιαίτερα στὸ ἠθικό, καθὼς ἐπίσης καὶ νὰ διακρίνῃ τὰ μεγάλα ἐλαττώματα τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας.

Ἄρρωστος κατὰ τὴ θανάτωση τοῦ ἀγαπημένου του δασκάλου, δὲν παραβρέθηκε στὶς τελευταῖες του στιγμές· πάντως ἡ καταδίκη καὶ ἡ θανάτωση τοῦ Σωκράτη τὸν συγκλόνισαν βαθύτατα καὶ τὸν ἔκαμαν νὰ σκεφθῆ, ὅτι ἡ ἀθηναϊκὴ πολιτεία δὲν μπορούσε νὰ σωθῆ μὲ μεταρρυθμίσεις στὸ πολίτευμα παρὰ μονάχα μὲ μιὰν ἠθικὴ διαπαιδαγώγηση τοῦ λαοῦ. Ἔτσι ἄρχισε νὰ ὀριμάζῃ μέσα του ἡ ἰδέα νὰ γίνῃ ὁ ἴδιος ὁ ἠθικός καὶ κοινωνικός ἀναμορφωτῆς τοῦ λαοῦ του. Ὑστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Σωκράτη γιὰ λίγον καιρὸ πῆγε στὰ Μέγαρα κοντὰ στὸν Εὐκλείδη (περίπου 450 - 380· ἄλλος ὁ μαθητικὸς Εὐκλείδης ποῦ ζῆ στὴν Ἀλεξάνδρεια γύρω στὸ 300 π.Χ.), μαθητῆ κι αὐτὸν τοῦ Σωκράτη, ὅπου βρισκόνταν κι ἄλλοι σωκρατικοί. Γύρισε στὴν Ἀθήνα ὅπου ἔμεινε περίπου μιὰ δεκαετία καὶ ἔγραψε τὰ πρῶτα φιλοσοφικά του ἔργα ποῦ ἔχουν τὴ σφραγίδα τῶν ἰδεῶν τοῦ Σωκράτη. Ὑστερα ἔκαμε ἀρκετὰ ταξίδια. Εἶναι ἀμφίβολο ἂν ταξίδεψε στὴν Αἴγυπτο καὶ στὴν Κυρήνη, ἀπ' ὅπου κατάγοταν ὁ μαθηματικὸς Θεόδωρος, ὅπως ὁποῦτε ὅμως πῆγε στὸν Τάραντα τῆς Ἰταλίας γιὰ νὰ γνωρίσῃ τοὺς Πυθαγόρειους. Οἱ ἐντυπώσεις ποῦ δέχτηκε ἐδῶ ὁ Πλάτωνας στὴν συναναστροφή του μὲ τοὺς Πυθαγόρειους, ιδιαίτερα μὲ τὸν Ἀρχύτα, ἔπαιξαν ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴν διαμόρφωση τῆς φιλοσοφίας του. Πῆγε κατόπι στὴν Σικελία, στὶς Συρακοῦσες (388), ὅπου τυράννευε ὁ Διονύσιος Α', στὴν αὐλὴ τοῦ ὁποῦοι συγκαζῶν καὶ ἄλλοι σωκρατικοί, ὅπως ὁ Αἰσχίνης (ἄσχετος μὲ τὸν ρήτορα) καὶ ὁ Ἀρίστιππος. Ἴσως πίστευε πὼς ἂν κέρδιζε στὶς ἰδέες του τὸν ἰσχυρὸ αὐτὸν ἡγεμόνα θὰ πραγματοποιοῦσε τὰ πολιτικά του ἰδανικά, γρήγορα ὅμως κατάλαβε πὼς αὐτὸ ἦταν ἀδύνατο.

Ἐδῶ συνδέθηκε μὲ στενὴ φιλία μὲ τὸν γαμπρὸ τοῦ τυράννου, τὸν Δίωνα, ἡ ὁποία κράτησε ὡς τὸν βίαιο θάνατο τοῦ τελευταίου. Στὴν Σικελία ἐπίσης γνώρισε καὶ ἀγάπησε τίς κωμωδίες τοῦ Ἐπίχαρμου καὶ τοὺς μίμους τοῦ Σώφρονα ποῦ εἶχαν ἐπίδραση στὴ διαμόρφωση τοῦ ὅπουοι του. Τὴ φιλία Πλάτωνα - Δίωνα ὁ καχύποπτος Διονύσιος ἴσως τὴν θεώρησε ὡς τὴν ἀρχὴ κάποιας συνωμοσίας καὶ γι' αὐτὸ ἐδίωξε τὸν Πλάτωνα ἀπὸ τὴ Σικελία. Ἐνα σπαρτιατικὸ πλοῖο τὸν ἔφερε στὴν Αἴγινα, ποῦ τότε βρισκόταν σὲ πόλεμο μὲ τὴν Ἀθήνα. Οἱ Αἰγινητῆς θέλησαν νὰ τὸν

πουλήσουν ως δούλο, ένας όμως φίλος του από την Κυρήνη, ο Ἄννικερης, πλήρωσε, όπως λέγεται, τὰ λύτρα καὶ τὸν ἐλευθέρωσε. Οἱ φίλοι τοῦ Πλάτωνα μάζεψαν τὰ χρήματα γιὰ νὰ τὰ δώσουν στὸν Ἄννικερη, ἀλλὰ ἐκεῖνος δὲν τὰ δέχτηκε καὶ τότε ἀποφάσισαν μ' αὐτὰ νὰ ἀγοράσουν ἕνα κῆπο κοντὰ στὸ ἱερὸ τοῦ ἥρωα Ἀκάδημου, νοτιοδυτικὰ τῆς πόλης, κοντὰ στὸν Κολωνό, γιὰ νὰ διδάσκη ἐκεῖ ὁ φιλόσοφος. Ἔτσι ἀνοίξε ἡ πλατωνικὴ σχολή, ἡ Ἀκαδημία (387 π.Χ.), ἡ πρώτη πραγματικὴ φιλοσοφικὴ σχολή τῶν Ἑλλήνων ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ζήσει πάνω ἀπὸ 900 χρόνια (387 π.Χ. - 529 μ.Χ. ποὺ τὴν ἔκλεισε ὁ Ἰουστινιανός).

Ὁ Δίωνας, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Διονυσίου τοῦ Α', κάλεσε στὴν Σικελία τὸν Πλάτωνα μὲ τὴν ἐλπίδα πὼς μπορούσαν νὰ κερδίσουν στὶς ιδέες του τὸν ὁμώνυμο γιὸ τοῦ τυράννου ποὺ τὸν διαδέχθηκε. Ὁ Πλάτωνας πῆγε (367), ἀλλὰ ἡ προσπάθεια καὶ πάλι δὲν ἔφερε ἀποτελέσματα. Καὶ τρίτη φορὰ (361) πῆγε ὁ Πλάτωνας στὴν Σικελία γιὰ νὰ ἐπιτύχη τὴν συμφιλίωση Διονυσίου Β' - Δίωνα. Τὴν φορὰ αὐτὴ φαίνεται πὼς διέτρεξε κίνδυνο καὶ ἡ ζωὴ του ἀπὸ τὸν τύραννο καὶ πὼς σώθηκε μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Πυθαγόρειου Ἀργύτα ποὺ ἔπαιρνε μέρος στὴν κυβέρνησις τοῦ Τάραντα. Ὁ Δίωνας τὸ 357 π.Χ. ἐπιβλήθηκε μὲ πραξικόπημα καὶ γιὰ 4 χρόνια κυβέρνησε αὐταρχικὰ τὶς Συρακοῦσες· τὸ 354 π.Χ. ὅμως δολοφονήθηκε καὶ ἔτσι χάθηκε ὁ ἄνθρωπος στὸν ὅποιο ὁ Πλάτωνας εἶχε στηρίξει τὶς ἐλπίδες του νὰ πραγματοποιηθοῦν κάποτε οἱ πολιτικὲς του ιδέες. Ἀπὸ τότε καὶ ὕστερα ὡς τὸν θάνατό του (347) ὁ Πλάτωνας ἀσχολεῖται μόνο μὲ τὴ διδασκαλία καὶ τὴ συγγραφὴ.

Ἔργα. Γιὰ τὸν Πλάτωνα ἡ κύρια δράσις δὲν ἦταν ἡ συγγραφικὴ ἐργασία, ἀλλὰ ἡ προφορικὴ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς μαθητὲς του ποὺ γινόταν στὴν Ἀκαδημία μὲ τὰ μαθήματα καὶ τὶς συζητήσεις. Γιὰ τοὺς μεταγενέστερους ὅμως καὶ γιὰ μᾶς σήμερα τὴν κύρια πηγὴ γιὰ τὴ γνώσις τοῦ διανοητικοῦ τοῦ κόσμου ἀποτελοῦν τὰ συγγράμματά του, ποὺ σώθηκαν ὅλα, γιατί τὰ ἀγαποῦσαν καὶ στὴν ἀρχαιότητα καὶ κατόπι καὶ τὰ ἀντίγραφαν. Πάνω ἀπὸ 50 χρόνια ἔγραφε καί, ὅπως λένε, πέθανε γράφοντας. Ἄν ἐξαιρέσουμε 6 διαλόγους. (Περὶ δικαίου, Περὶ ἀρετῆς, Δημόδοκος, Σίσυφος, Ἐρυξίας, Ἀξίοχος) καὶ τοὺς Ὅρους ποὺ τὰ θεωροῦσαν καὶ οἱ ἀρχαῖοι νόθα, 36 συγγράμματα λογαριάζονταν στὴν ἀρχαιότητα σὰν γνήσια ἔργα τοῦ Πλάτωνα. Θεωρεῖται πιθανὸν ὅτι οἱ μαθητὲς τοῦ Πλάτωνα, λίγο ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό του, μάζεψαν τὰ ἔργα τοῦ δασκάλου καὶ μὲ βάση τὴν ὁμοιότητα τοῦ περιεχομένου, ὅπως γινόταν μὲ τὶς τραγωδίες, τὰ κατὰταξαν σὲ 9 τετραλογίες, λογαριάζοντας τὶς 13 ἐπιστολὲς σὰν ἕνα ἔργο. Ἡ κατὰταξὴ ἔγινε ἄκριτα γι' αὐτὸ περιλήφθηκαν καὶ νόθα ἔργα. Οἱ ἀλεξανδρινοὶ φιλόλογοι, κυρίως ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος, ἐπεξεργάστηκαν αὐτὴν τὴν συλλογὴ. Εἶναι πάντως βέβαιο ὅτι ὁ Θράσυλλος, ἀστρολόγος στὴν αὐλὴ τοῦ αὐτοκράτορα Τιβέριου (14 - 37 μ.Χ.), βρῆκε τὴν κατὰταξὴ αὐτή.

Ἡ νεώτερη ἐρευνα ἔδειξε πὼς ἄλλοι τέσσερις διάλογοι (Δεύτερος Ἀλκιβιάδης, Ἴππαρχος, Ἐρασταί, Θεάγης)

είναι άσφαλώς νόθοι και πώς τρεις άκόμη (Μίνως, Κλειτοφών, Πρωτός Άλκιβιάδης) και ή Έπινομίς είναι ίσως πλαστά έργα. Τους Νόμους τους δέχεται στην βάση έργο του Πλάτωνα, αλλά εκδομένους μετά τον θάνατό του από τον μαθητή του Φίλιππο τον Όπουντιο. Από τις 13 Έπιστολές άσφαλώς γνήσια θεωρείται ή 7η, πολύ πιθανόν γνήσιες ή 6η και ή 8η και με μικρότερη πιθανότητα γνήσια ή 2η· οι άλλες θεωρούνται νόθες. Ός προς τα Έπιγράμματα που άποδίδονται στον Πλάτωνα, ή κριτική είναι επιφυλακτική. Ίσως μερικά είναι γνήσια, ιδίως τα επιγράμματα στον Άριστοφάνη και τον Δίωνα. Σύμφωνα με τα πορίσματα αυτά της έρευνας 28 είναι τα άσφαλώς γνήσια συγγράμματα του Πλάτωνα, δηλ. 26 διάλογοι, ή Άπολογία και ή 7η έπιστολή.

Ο καθορισμός της χρονολογικής σειράς της συγγραφής των πλατωνικών έργων με βάση τόσο τις ιδέες που εκθέτονται σ' αυτά όσο και τη γλώσσα και το ύφος, στάθηκε για την έρευνα μια πολύ δύσκολη εργασία που κράτησε ένα περίπου αιώνα και μόλις στις μέρες μας έφθασε σέ συμπεράσματα που μπορούν να θεωρηθούν άσφαλής. Σύμφωνα μ' αυτά διακρίνουν τρεις περιόδους στην συγγραφική παραγωγή του Πλάτωνα: την πρώιμη περίοδο ή την περίοδο της νεότητάς, την περίοδο της ώριμότητας, και την δψιμη περίοδο ή την περίοδο των γηρατειών.

1. *Πρώιμη περίοδος ή περίοδος της νεότητας* (τά χρόνια 399 - 387). Σ' αυτήν ανήκουν τα εξής έργα: Άπολογία, Κρίτων, Χαρμίδης, Πρωταγόρας, Λάχης, Εϋθύφρων, Ίππίας Μείζων, Ίππίας Έλάττων, Ίων, Λϋσις, Γοργίας.

2. *Περίοδος της ώριμότητας* (386 - 367). Σ' αυτήν ανήκουν: Μενέξενος, Κρατύλος, Εϋθύδημος, Μένων, Παρμενίδης, Φαίδων, Φαίδρος, Πολιτεία, Συμπόσιον, Θεαίτητος.

3. *Όψιμη περίοδος ή περίοδος των γηρατειών* (366 - 347). Σ' αυτήν ανήκουν: Σοφιστής, Πολιτικός, Φίληβος, Κριτίας, Τίμαιος, Νόμοι, 7η έπιστολή.

Τα συγγράμματα του Πλάτωνα, εκτός από τις Έπιστολές και την Άπολογία, είναι διάλογοι και επιγράφονται από το όνομα κάποιου από τα πρόσωπα που συζητούν, λ.χ. Πρωταγόρας, Φαίδων, Γοργίας, Φαίδρος κλπ. Τρεις μονάχα από τους διαλόγους το Συμπόσιον, ή Πολιτεία και οι Νόμοι έχουν την έπιγραφή από το περιεχόμενο. Σ' όλους τους διαλόγους (εκτός από τους Νόμους) τή συζήτηση διευθύνει ο Σωκράτης. Στους διαλόγους της πρώτης περιόδου όσα υποστηρίζει ο Σωκράτης είναι πολύ κοντά σέ όσα πραγματικά εκείνος πίστευε και δίδασκε, στους κατοπινούς όμως κάτω από τον Σωκράτη είναι ό ίδιος ό Πλάτωνας με τις δικές του ιδέες.

Σύντομη ανάληψη μερικῶν πλατωνικῶν ἔργων. 1. Ἀπολογία. Διαίρεται σὲ τρεῖς μέρη: α) τὴν κυρίως ἀπολογία (17a - 35d)· β) τὸν λόγο γιὰ τὴν ποινὴ (36a - 38b)· καὶ τὸν λόγο πρὸς τοὺς δικαστὲς ποὺ ψήφισαν τὴν θανάτωσή του (38c - 42). Ὁ Σωκράτης ἀποκρούει τὴν κατηγορία τοῦ Μέλητου γιὰ ἀθεΐα καὶ διαφθορὰ τῆς νεολαίας καὶ ἐξηγεῖ στοὺς δικαστὲς ὅτι δὲν εἶναι οὔτε φυσικὸς φιλόσοφος οὔτε σοφιστὴς. Ἡ μοναδική του «σοφία» συνίσταται στὴν γνώση ὅτι δὲν ξέρεי τίποτε. Ἐξ ἀφορμῆς ἐνὸς χρησμοῦ ὅτι εἶναι ὁ πιὸ σοφός, κοίταξε νὰ βρῆ ἕνα σοφώτερό του· ἔτσι ἐπισκέφθηκε ἄλλους τοὺς φημισμένους γιὰ σοφία καὶ μὴ βρίσκοντας κανένα πραγματικὰ τέτοιον προσπάθησε νὰ τοὺς πείσει γιὰ τὴν ἄγνοιά τους μὲ ἀποτέλεσμα νὰ τοὺς κἀν ἐχθρούς του. Τὸν ἔλεγχο ποὺ ἔκανε τῶν θεωρούμενων σπουδαίων θὰ τὸν συνεχίσῃ, γιατί τὸν θεωρεῖ καθῆκον ποὺ τοῦ τὸ ἔχουν τάξει οἱ θεοί. Ἄν τὸν σκοτώσουν θὰ ζημιώσουν τὴν πολιτείαν, γιατί εἶναι ὁ οἷστρος (ἀλόγουμεγα) ποὺ ἔστειλαν οἱ θεοὶ γιὰ νὰ κεντρίσῃ τοὺς νεώθους Ἀθηναίους. Στὸ δεῦτερο μέρος, ποὺ ὁ τόνος εἶναι ψηλότερος, ὁ Σωκράτης λέει ὅτι ἔχει μόνον ἄξιο τιμωρίας δὲν κρίνει τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ, ἀντίθετα, τὸν νομίζει ἄξιο ἀμοιβῆς. Ὑποχωρώντας ἐν τούτοις στὶς παρακλήσεις τῶν φίλων τὸν προτείνει ὡς ποινὴ τριάντα μνές, γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν ὀπῶν ἐγγυητὲς εἶναι οἱ ἴδιοι. Στὸ τρίτο μέρος, προσφωνώντας τοὺς δικαστὲς ὕστερα ἀπὸ τὴν ἔκδοσή τῆς καταδικαστικῆς σὲ θάνατο ἀποφάσεως, προλέγει ὅτι πολλοὶ μελλοντικὰ θὰ τοὺς κατηγορήσουν γιὰ τὴν ἀδικη καταδική του. Ὁ ἴδιος δὲν αἰσθάνεται καμμιὰ λύπη ποὺ πρόκειται νὰ πεθάνῃ, γιατί ὁ θάνατος δὲν εἶναι κακὸ· ἄλλωστε στὸν ἀγαθὸ ἄνδρα κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ κάμῃ κακὸ. Τέλος συγχωρεῖ τοὺς κατηγοροῦς του καὶ τοὺς δικαστὲς ποὺ ψήφισαν τὴ θανάτωσή του.

2. Κρίτων. Ὁ πλούσιος μαθητὴς τοῦ Σωκράτη Κρίτωνας ἔρχεται, νύκτα ἀκόμη, στὴν φυλακὴ καὶ προσπαθεῖ νὰ πείσῃ τὸν δάσκαλο νὰ δραπετεῦσῃ γιὰ νὰ μὴ θανατωθῇ. Ὁ Σωκράτης μὲ βásiμα ἐπιχειρήματα ἀποκρούει τὴν πρότασή τοῦ Κρίτωναν καὶ διδάσκει ὅτι ὁ πολίτης καὶ ἀδικούμενος ἀπὸ τὴν πατρίδα δὲν δικαιούται νὰ ἀνταποδίδῃ τὴν ἀδικίαν, ἀλλὰ, ἀντίθετα, ὀφείλει νὰ τὴν ὑπακούῃ, ἀκόμη κι ὅταν τὸν ὀδηγῇ στὸν θάνατο.

3. Πρωταγόρας. Στὸν διάλογο αὐτὸν ἐξετάζεται ἂν μπορῇ νὰ διδαχθῇ ἡ ἀρετὴ. Στὴν ἀρχὴ τῆς συζητήσεως ὁ Σωκράτης ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι διδακτὴ καὶ ὁ Πρωταγόρας ὅτι εἶναι διδακτὴ, πράγμα ποὺ ἄλλωστε καὶ ἐπαγγελόταν· στὸ τέλος ὅμως ὁ Σωκράτης ἀποδεικνύει πὼς εἶναι διδακτὴ, ἐνῶ ὁ Πρωταγόρας ἀγωνίζεται νὰ ἀποδείξῃ τὸ ἀντίθετο. Τὸ παράδοξο αὐτὸ ἐξηγεῖται ἂν λάβωμε ὑπόψη, ὅτι ὁ Σωκράτης εἶπε ἀρχικὰ πὼς ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι διδακτὴ ἔχει σοβαρά, ἀλλὰ παίζοντας καὶ θέλοντας νὰ φέρῃ τὸν σοφιστὴ σὲ δύσκολη θέση καὶ νὰ τὸν ἐκθέσῃ στοὺς μαθητὲς του.

4. Φαίδων. Ὁ Φαίδωνας, μαθητὴς τοῦ Σωκράτη ποὺ παραβρέθηκε στὶς τελευταῖες του στιγμῆς, διηγεῖται στὸν Ἐχεκράτη τὸν Φλιάσιο τοὺς λόγους τοῦ Σωκράτη κατὰ τὴν τελευταία ἡμέρα τῆς ζωῆς του. Θέμα εἶναι ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Στὸ πρῶτο μέρος ὁ Σωκράτης ἐπαναλαμβάνει τίς θεωρίες τῶν πυθαγόρειων περὶ μετεμψυχώσεως· ἔπειτα ὁ Σιμμίας καὶ ὁ Κέβης, μαθητὲς τοῦ πυθαγόρειου Φιλόλου, προβάλλουν τίς ἀντιρρήσεις τους· μήπως τὸ σῶμα μπορεῖ νὰ παραβληθῇ μὲ μιὰ λύρα καὶ ἡ ψυχὴ μὲ τὴν ἀρμονίαν ποὺ χάνεται μαζί με τὴν λύρα; μήπως ἡ ψυχὴ, ἀφοῦ χρησιμοποιοῦνται διάφορα σῶματα, ὅπως ἕνας ἄνθρωπος πολλὰ ρούχα, χαθῇ μαζί

μέ το τελευταίο; 'Ο Σωκράτης ανατρέπει τις αντιρρήσεις αυτές και σε ένα είδος απόλογου, δίνει μιάν εικόνα της μεταθανάτιας ζωής. Το τελευταίο μέρος (116α κ.έ.) είναι η αφήγηση του θανάτου του Σωκράτη. "Οτι ο Πλάτωνας αναφέρει πώς ο ίδιος δεν παραβρέθηκε στις τελευταίες στιγμές του δασκάλου, επειδή ήταν άρρωστος, πιθανώτατα το κάνει για να έχει μεγαλύτερη ελευθερία στην έκθεση των πραγμάτων.

5. Γοργίας. Στόν διάλογο αυτόν εξετάζεται η σχέση της ρητορικής και της δικαιοσύνης. 'Ο Σωκράτης ανατρέπει τη γνώμη του Γοργία, ότι η ρητορική μπορεί να χρησιμοποιηθεί και για το άδικο, καθώς και την πολιτική θεωρία του Καλλικλή σύμφωνα με την οποία η άδικια δεν είναι εκ φύσεως κάτι κακό και ο δυνατός μπορεί να καταπατήσει τους νόμους για να επιβληθεί στους αδύνατους. 'Ο διάλογος καταλήγει σε τρεις σπουδαίες άρχές: α) Είναι προτιμότερο να αδικούμαστε παρά να αδικούμε. β) Είναι καλύτερο να τιμωρήται κανείς δίκαια παρά να μένει ατιμώρητος. γ) Πρέπει να είμαστε δίκαιοι και όχι να φαινόμαστε τέτοιοι.

6. Φαίδρος. 'Ο νεαρός Φαίδρος διαβάζει στόν Σωκράτη ένα λόγο του Λυσία για τόν Έρωτα. 'Ο Σωκράτης επικρίνει τόν λόγο και, έπειτα από θερμή παράκληση του Φαίδρου, μιλά σε συνεχή λόγο για τή ρητορική, τόν άληθινό έρωτα και τήν ψυχή του ανθρώπου. 'Η ρητορική, αν δεν στηρίζεται στην φιλοσοφία και δεν ύπηρετεί τó άγαθό, δεν έχει καμμιάν αξία. 'Η ψυχή μας, που ή ούσία της είναι αιώνια κίνηση, είχε άρχικά φτερά, τά όποια έχασε και έπεσε στην γή: όταν συναντήσει έδω κάτω κάποιαν ένσάρκωση της όμορφιάς, τά φτερά της ξεναφτυρόνουν και θέλει τότε να πετάξει πάλι στόν ούρανό για να άντικρίση εκεί τήν αιώνια και άληθινή όμορφη. 'Ο διάλογος τελειώνει με μιάν ύπέροχη παρομοίωση της ψυχής με ήνιοχο που όδηγει άρμα με δύο διαφρετικά φτερωτά άλογα, ένα (θυμοειδές) που θέλει να φέρη τó άρμα στόν πνευματικά κι άνωτερα, στό βασιλείο τών ιδεών, κι ένα (έπιθυμητικόν) που θέλει να τó σύρη στό γήινα, τά σαρκικά και κατώτερα: ό ήνιοχος (λογιστικόν) πρέπει να άγωνιστή να μή συρθή τó άρμα εκεί που θέλει τó δεύτερο άλογο, γιατί αυτό, όταν γίνη, είναι ό ξεπεσμός της ψυχής. Στόν διάλογο αυτόν ύπάρχουν άρκετά στοιχεία που δείχνουν κάποιον ανταγωνισμό ανάμεσα στην φιλοσοφία και τήν ρητορική στόν ζήτημα της εκπαίδευσης τών νέων.

7. Συμπόσιον. Στο σπίτι του ποιητή 'Αγάθωνα είναι μαζεμένοι μερικοί φίλοι του για να γιορτάσουν τή νίκη του στους δραματικούς άγώνες. 'Υστερα από τó φαγητό άποφαίζουν, έπειτα από πρόταση του Έρυξιμαχου, να έκφωνήση ό καθένας ένσάρκωτο έγκωμιαστικό του θεού Έρωτα. Μιλούν στη σειρά ό Φαίδρος, ό Πανσινίας, ό γιατρός Έρυξιμαχος, ό 'Αριστοφάνης, ό 'Αγάθωνας και τελικά ό Σωκράτης, ό όποιος, ως έγκώμιο δικό του, έκθέτει τήν θεωρία για τόν Έρωτα που τάχα άκουσε από μιάν γυναίκα της Μαντινείας, τή σοφή Διοτίμα. Στην πραγματικότητα ό διάλογος με τή μαντική ξένη είναι μιá συνομιλία τού διαπύστατου Σωκράτη με τήν ίδια τήν ψυχή του, του Σωκράτη που μαθαίνει με τó Σωκράτη που διδάσκει και άποκαλύπτει. 'Η Διοτίμα είναι ή ένσάρκωση του ύπερλογικού στοιχείου που βρίσκομε περισσότερο στην ζωή παρά στη σκέψη του Σωκράτη. Στο τέλος είσορμá έλαφρά μεθυσμένος ό 'Αλκιβιάδης, τόν όποιο ό Έρυξιμαχος καλεί να συμμορφωθή με τó πρόγραμμα της βραδιάς, να έγκωμιάση δηλ. τόν Έρωτα. 'Ο 'Αλκιβιάδης άντι έγκωμίου στόν Έρωτα πλέκει τó έγκώμιο του Σωκράτη και δίνει μιάν ύπέροχη εικόνα της δαιμόνιας αυτής προσωπικότητας.

8. **Πολιτεία.** Στόν διάλογο αυτόν εξετάζεται ή δικαιοσύνη και γίνεται προσπάθεια νά όριστή αυτή. Οί όρισμοί της από τόν ποιητή Σιμωνίδη και τόν σοφιστή Θρασύμαχο δέν κρίνονται ικανοποιητικοί. Έπειδή ή δικαιοσύνη πραγματώνεται στην πολιτεία, ό Πλάτωνας δημιουργεί μέ τήν φαντασία του μίαν ιδεώδη πολιτεία πού αποτελείται από τρεις τάξεις πολιτών, όπως από τρία μέρη (λογιστική, θυμοειδές, έπιθυμητικόν) αποτελείται ή ψυχή. Στο λογικό αντίστοιχεί ή τάξη τών φιλοσόφων άρχόντων, στο θυμοειδές ή πολεμική τάξη τών φυλάκων και στο έπιθυμητικό ή τάξη τών δημιουργών (έργατών, γεωργών, επαγγελματιών κλπ.). Αύτοι πού θά άνήκουν στις δύο πρώτες τάξεις δέν θά πρέπη νά έχουν καμμιά περιουσία για νά έκτελοϋν άπερίσπαστοι τό έργο τους. Μονάχα οί πολίτες τής τρίτης τάξεως (δημιουργοί) θά έχουν περιουσία και θά παράγουν τά άπαραίτητα αγαθά για τήν συντήρηση όλων. Γίνεται κατόπι λόγος για τήν άνατροφή και εκπαίδευση τών άρχόντων και τών φυλάκων, πού κρατάει περίπου ως τά τριανταπέντε τους χρόνια (για τους άρχοντες άκολουθεί και πρακτική άσκηση ως τά πενήντα τους χρόνια), για τή φύση τής άληθινής γνώσεως πού είναι όχι αυτή πού μάς προμηθεύουν οί αισθήσεις, αλλά εκείνη πού άποκτοϋμε από τις πραγματικότητες του νοητού κόσμου, από τά είδη ή ιδέες, πού είναι τά αιώνια και άμετάβλητα πρότυπα τού αισθητού κόσμου, ύπάρχουν μόνο για τόν έαυτό τους και γίνονται καταληπτές μονάχα μέ τήν νόηση, όχι μέ τις αισθήσεις. Σχεδόν στη μέση τής «Πολιτείας» (473d) ύπάρχει ή ρήση, πού άποτελεί και τό κεντρικό νόημα τού έργου, πώς τά δεινά δέν θά λείψουν από τους άνθρώπους παρά μονάχα άν οί φιλόσοφοι γίνουν άρχοντες ή οί άρχοντες φιλοσοφήσουν. Τά γήινα, τά αισθητά γενικά, είναι μονάχα θολά είδωλα του φωτεινού κόσμου τών ιδεών, όπως ό Πλάτωνας αισθητοποιεί ζωηρά τό πράγμα μέ τήν περίφημη παραβολή τής σπηλιάς (*Πολιτεία* 514a κ.έ.). Ποίηση και μουσική υποβάλλονται, στην πλατωνική πολιτεία, σε άυστηρότατη λογοκρισία κι έπιτρέπονται μονάχα όταν ύμνοϋν τους θεούς ή έγκωμιάζουν τους μεγάλους άνδρες. Ούτε ό Όμηρος και ή τραγωδία έχουν θέση στην πολιτεία αυτή. Κι ή τέχνη καταδικάζεται γιατί είναι μακριά από τήν άλήθεια, σκια τής σκιās, άπεικόνιση δηλ. τού αισθητού κόσμου πού είναι ή σκιά του πραγματικού. Όλη ή πνευματική και ήθική ζωή τών πολιτών έπιτηρείται άυστηρότατα. Η ύπηρεσία τών άρχόντων είναι θυσία για τό κοινό καλό πού τήν άμοιβή της θά τήν βρή στην μεταθανάτια ζωή. Η πολιτεία αυτή είναι σταθερή και άκίνητη, όπως τό βασίλειο τών ιδεών, και ξεχωρίζει σαν φωτεινό ιδανικό από τά ιστορικά πολιτεύματα (άριστοκρατία, όλιγαρχία, δημοκρατία, τυραννίδα) πού ό Πλάτωνας τά υποβάλλει (*Πολιτεία* 449a κ.έ.) σε άυστηρή κριτική. Έχει βέβαια και ή πλατωνική πολιτεία χαρακτήρα άριστοκρατικό, αλλά ή άριστοκρατία πού κυβερνά είναι άριστοκρατία πνευματικής και όχι αξιματός. Από τά δέκα βιβλία πού άπαρτίζεται τό έργο, τό πρώτο ξεχωρίζει κι ίσως άρχικά γράφηκε σαν ιδιαίτερος διάλογος, αλλά από τόν ίδιο τόν Πλάτωνα άργότερα ένωματώθηκε στην «Πολιτεία».

9. **Θεαίτητος.** Ο Σωκράτης, ό μαθηματικός Θεόδωρος από τήν Κυρήνη κι ό νεαρός Θεαίτητος, συζητοϋν για τή γνώση και τά είδη της. Μέ τήν προσπάθεια πού γίνεται στόν διάλογο αυτόν νά άποχωρισθ ή λογική γνώση από τήν έμπειρική, μπαίνουν οί γνωσιολογικές προϋποθέσεις για τήν θεωρία τών ιδεών.

10. **Τίμαιος.** Στόν διάλογο αυτόν, πού πήρε τό όνομά του από τόν πυθαγό-

ρειο Τίμαιο από τους Λακρούς της Κάτω Ιταλίας, εξετάζεται το πρόβλημα της δημιουργίας του κόσμου κι ο ρόλος του δημιουργού του. Στην αρχή του διαλόγου μνημονεύεται η μυθική χώρα 'Ατλαντίδα που αναφέρεται και στον ατέλειωτο διάλογο Κριτία. Το έργο αυτό είχε πολύ μεγάλη επίδραση στους μεταγενέστερους κι ως τον 12. μ.Χ. αιώνα ήταν το μόνο πλατωνικό σύγγραμμα που γνώριζαν στην Δύση.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα. Στὸν Πλάτωνα συναντιῶνται, ὠργανωμένα ὅμως σὲ ἐνιαῖο ὅλο, τὰ διάφορα ρεύματα ποὺ εἶχαν ὡς τότε ἀναπτυχθῆ στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Τέσσερις φιλοσοφικὲς κατευθύνσεις εἶχαν ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴν γένεση τοῦ πλατωνικοῦ συστήματος: Ἡράκλειτος, Σωκράτης, Πυθαγόρειοι, Ἐλεάτες. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἡράκλειτου, ποὺ δίδασκε τὴν ἀδιάκοπη μεταβολή, τὴ ροὴ τῶν πάντων, τοῦ χρησίμευε γιὰ τὴν ἐξήγηση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Ἀπὸ τοὺς Πυθαγόρειους γνώρισε τὸν δυῖσμό, τὴν ἀκαμπτὴ δηλ. διάκριση νοῦ καὶ ὕλης, ψυχῆς καὶ σώματος, ποὺ τὸ τελευταῖο τὸ χαρακτηρίζαν σὰν φυλακὴ τῆς ψυχῆς. Ἀπὸ τοὺς Ἐλεάτες, ἰδιαιτέρως ἀπὸ τὸν Παρμενίδη, γνώρισε τὸ πρόβλημα γιὰ τὸ ἓνα καὶ τὰ πολλαὰ καὶ ὅτι ὁ αἰσθητὸς κόσμος εἶναι μονάχα φαινόμενο. Τέλος ὁ Σωκράτης μετὰ τὴν διαλεκτικὴ, τὴν ἀδιάκοπὴν του προσπάθεια νὰ ὀρίσῃ τις ἔννοιες, νὰ ἀνακαλύψῃ μετὰ τὸν λόγον τὸ ἀγαθὸ ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ, ἀλλὰ καθορίζει τὴν πράξη τοῦ ἀνθρώπου, ἔδωσε στὸν Πλάτωνα τὴν πρώτη βοήθεια γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ φιλοσοφικοῦ του συστήματος. Τὴν διαλεκτικὴν τοῦ Σωκράτη τελειοποίησε ὁ Πλάτωνας καὶ ἀποτέλεσε ἀπ' αὐτὴν τὴ δική του διαλεκτικὴ, ποὺ κύρια γνωρίσματά της εἶναι ἡ ἐπαγωγὴ, ὁ ὀρισμὸς καὶ ἡ διαίρεση. Κεντρικὴ θέση στὸ ὅλο σύστημά του κατέχει ἡ θεωρία ὅτι δίπλα στὸν κόσμο τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων (ὅχι ἀληθινὸν κόσμον) ὑπάρχει ὁ πραγματικὸς κόσμος τῶν εἰδῶν (ἰδέων), τῶν ὄντων ὡς ὄντων, ποὺ εἶναι ἀπρόσιτος στὶς αἰσθήσεις καὶ προσέρχεται ἡ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κάθε ἀνθρώπου ὑπάρχει ἡ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κάθε δένδρον ἡ ἰδέα τοῦ δένδρου κλπ. Τὰ πράγματα τοῦ ὄρατοῦ κόσμου εἶναι σκιές (εἰδῶλα) τῶν ἰδεῶν. Οἱ ἰδέες εἶναι οἱ γενικοὶ, αἰώνιοι κι ἀμετάβλητοι τύποι τῶν ὄντων. Τὰ πράγματα εἶναι πρόσκαιρα καὶ μεταβλητὰ καὶ γίνονται γνωστὰ στὸν ἀνθρώπον μετὰ ἀτομικὲς παραστάσεις, οἱ ἰδέες μετὰ γενικὲς ἔννοιες. Ὁ κόσμος τῶν ἰδεῶν ὑπάρχει σ' ἓνα ὑπερουράνιον τόπον γιὰ τὸν ἑαυτὸν του καὶ ἀντίκρισαν ἐκεῖ τις ἰδέες, γι' αὐτὸ κάθε μάθησι καὶ γνώσι εἶναι ἀνάμνησι. Ἡ ψυχὴ δηλαδὴ βλέποντας τὰ αἰσθητὰ θυμᾶται μετὰ τὴ νόση τις ἰδέες· γιὰ τὸ τὰ γήινα, τὰ αἰσθητὰ, εἶναι μονάχα θολὰ εἰδῶλα τοῦ φωτεινοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν. Στὴν ἱεράρχηση τῶν ἰδεῶν τὴν πρώτη θέση ἔχει ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ ποὺ εἶναι ταυτόσημη μετὰ τὸν θεὸν (φιλοσοφικὸς μονοθεϊσμός). Τὸ ἀγαθὸ εἶναι πάνω ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ (τὸ εἶναι) καὶ ἡ ὑπαρξὴ δὲν θὰ εἶχε λόγο χωρὶς τὴν ἀγαθότητα. Ὁ θεὸς λοιπὸν τοῦ Πλάτωνα δὲν εἶναι μόνο νοῦς, ἀλλὰ νοῦς ποὺ ἀναπαύεται στὸ ἀγαθὸ, ἐπλασε δηλ. τὸν κόσμον ἀπὸ ἀγαθότητα καὶ γιὰ σκοπὸ ἀγαθὸ. Ὁ κόσμος εἶναι ἔργον

τοῦ λογικοῦ (νοῦ) καὶ ἀντίγραφο τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν. Ἡ λατρεία αὐτοῦ τοῦ θεοῦ γίνεται μὲ τὴν ἄσκησιν τῆς ἀρετῆς καὶ τὸν στοχασμό.

Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου διαιρεῖται σὲ τρία μέρη: στὸ λογικὸ (λογιστικόν), τὸ συναίσθηματικὸ πού περιλαμβάνει τὸ συναίσθημα καὶ τὴ βούλησιν (θυμοειδές), καὶ τὸ αἰσθησιακὰ ἐπιθυμητικὸ (ἐπιθυμητικόν). Τὸ οὐσιαστικὸ γιὰ τὴν ψυχὴ εἶναι τὸ λογιστικόν, ὁ νοῦς. Στὰ τρία αὐτὰ μέρη τῆς ψυχῆς ἀντιστοιχοῦν καὶ τρεῖς ἀρετές: ἡ σοφία στὸ λογιστικόν, ἡ ἀνδρεία στὸ θυμοειδές καὶ ἡ σωφροσύνη στὸ ἐπιθυμητικόν. Μιὰ ἀκόμη ἀρετὴ ἀναφέρεται σὲ ὅλες τὶς δυνάμεις τῆς ψυχῆς καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἁρμονικὴ ἐνότητά τους: ἡ δικαιοσύνη. Στὰ τρία αὐτὰ μέρη τῆς ψυχῆς πού δέχεται ὁ Πλάτωνας ἀντιστοιχοῦν καὶ οἱ τρεῖς τάξεις τῆς ἰδεώδους πολιτείας του (βλ. καὶ τὴν ἀνάλυση τῆς Πολιτείας): στὸ λογιστικὸ ἀντιστοιχεῖ ἡ τάξις τῶν φιλοσόφων ἀρχόντων, στὸ θυμοειδές ἡ πολεμικὴ τάξις τῶν φυλάκων καὶ στὸ ἐπιθυμητικὸ ἡ τάξις τῶν γεωργῶν, τεχνιτῶν, ἐπαγγελματιῶν κλπ.

Ὁ πλατωνικὸς διάλογος. Ὁ διάλογος γιὰ τὸν Πλάτωνα εἶναι ἡ φυσικὴ ἔκφρασις τοῦ νοῦ (Θεαίτητος 189ε). Ὁ γραπτὸς πλατωνικὸς διάλογος εἶναι ἀκόμη καὶ μιὰ ἀπεικόνισις τοῦ πραγματικοῦ διαλόγου. Ἦδη ὁ Σωκράτης, μὲ τὴ ζωὴ του καὶ τὶς συζητήσεις του, εἶχε κλονήσει τὸ κύρος τοῦ συνεχοῦς λόγου, προφορικοῦ ἢ γραπτοῦ. Ὁ συνεχῆς λόγος εἶναι ἀκίνητος, ἐνῶ ὁ διάλογος προχωρεῖ αὐτοκυβέρνητος ἀπὸ σημεῖο σὲ σημεῖο. Ὁ διάλογος ἐπίσης εἶναι μακριὰ ἀπὸ κάθε ἐπαρση καὶ ἀλαζονεία — σύμφυτα μὲ τὸν συνεχῆ λόγο — γιατί εἶναι φυσικὸς καὶ γιατί μέσα σ' αὐτὸν ὑπάρχει ὁ ἀκούραστος ἔλεγχος. Ὁ ἄλλος συζητητὴς δὲν σὲ ἀφήνει νὰ προχωρήσης, ἀν δὲν θεμελιώσης λογικὰ ἐκεῖνο πού ὑποστηρίζεις. Ὁ πλατωνικὸς διάλογος ἀκόμη δὲν εἶναι ψυχρὸς καὶ σχηματικὸς ἀλλὰ ζωηρὸς, γεμάτος ἀλήθεια καὶ φυσικότητα. Τὰ πρόσωπα τῶν πλατωνικῶν, διαλόγων — ὅπως τὰ πρόσωπα τῶν τραγωδιῶν — ἔχουν χαρακτῆρα, φρόνημα καὶ τάσεις πού φανερώνονται στὸν λόγο ἢ τὸν ἀντίλογο πού προσφέρουν. Ὁ πλατωνικὸς διάλογος ἀποτελεῖ τὴ μεγαλύτερη προσπάθεια πού ἔκαμε στοὺς αἰῶνες τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα γιὰ νὰ συλλάβῃ καὶ ἐκφράσῃ τὴν ἀλήθεια.

Τὰ πρόσωπα τῶν πλατωνικῶν διαλόγων. Οἱ διάλογοι εἰσάγουν στὴν σκηνὴ πρόσωπα πού δὲν εἶναι φευγαλέες σκιές, ἀλλὰ ἄτομα ζωντανὰ μὲ τὴ φυσιογνωμία τους καὶ τὰ ἰδιαιτέρα χαρακτηριστικά τους. Οἱ μορφές τους μᾶς γίνονται οἰκτεῖες καὶ ἐντυπώνονται βαθιὰ στὴν μνήμη μας. Τὸ σπουδαιότερο ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῶν διαλόγων εἶναι ὁ Σωκράτης.

Ὁ Σωκράτης τοῦ Πλάτωνα εἶναι ἀναμφισβήτητα πολὺ ζωντανός. Μᾶς κοιτάζει μὲ λοξὸ βλέμμα ὅπως ἕνας ταῦρος («ταυρηδόν»): συμπεριφέρεται μὲ εὐγένεια· καμώνεται πῶς δὲν καταλαβαίνει (εἰρωνεία): χρησιμοποιεῖ πολὺ κοινὲς παρομοιώσεις, τρώει, πίνει, ἀστειεύεται. Ἀξέχαστη μένει ἡ σπαρταριστὴ εἰκόνα τοῦ Σωκράτη στὸ Συμπόσιο (215a κ.έ.) πού τὴ δίνει ὁ μισομεθυσμένος Ἀλκιβιάδης. Τὸ γοητευτικὸ

αὐτὸ πορτραῖτο τοῦ Σωκράτη ὀλοκληρώνεται μὲ τις διηγήσεις γιὰ τὴν δίκη καὶ τὶς τελευταῖες στιγμὲς τοῦ στὴν θαυμαστὴ τριλογία, τὴν Ἄπολογία, τὸν Κρίτων καὶ τὸν Φαίδωνα. Τὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ τελευταίου διαλόγου ἀφήνει στὴν ψυχὴ, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Sully Prudhomme, «μὴν οὐράνια ἀνταύγεια». Ὁ Σωκράτης πίνει τὸ κώνειο ὡς τὴν τελευταία σταγόνα μὲ προθυμία καὶ ἐκπληκτικὴ γαλήνη· οἱ φίλοι τοῦ ξεσποῦν σὲ λυγμούς, ἐνῶ ἐκεῖνος ἤρεμα τοὺς ἐπιπλήττει:

Οἶα ποιεῖτε, ὦ θαυμάσιοι. Ἐγὼ μέντοι οὐχ ἥμισυ τούτου ἕνεκα τὰς γυναῖκας ἀπέπεμψα, ἵνα μὴ τοιαῦτα πλημμελοῖεν· καὶ γὰρ ἀκήκοα ὅτι ἐν εὐφρομῇ χρῆ τελευταίων ἄλλ' ἤσυχον τε ἄγετε καὶ καρτερεῖτε (Φαίδων 117 e).

Γύρω ἀπὸ τὸν Σωκράτη συμπλέκονται ἄλλες μορφές: πρῶτα οἱ φίλοι τοῦ καὶ οἱ μαθητὲς τοῦ. Αὐτοὺς ὁ Πλάτωνας τοὺς σκιαγραφεῖ σύντομα ἀλλὰ παραστατικά: ὁ Κρίτωνας, σχεδὸν συνομιληκὸς μὲ τὸ Σωκράτη, φίλος παιδικὸς καὶ μαθητὴς ἀφρωσιωμένος, ἀλλὰ μὲ ζῆλο ἀλόγιστο γιὰ τὸν δάσκαλο (Κρίτων 46b). Ὁ Φαίδωνας, ἕνας εὐαίσθητος νέος ποὺ κάθεται στὰ πόδια τοῦ δασκάλου, στὴν τελευταία συνομιλία δασκάλου καὶ μαθητῶν, καὶ τοῦ ὁποῦ ὁ Σωκράτης χαϊδεύει μὲ στοργὴ τὸ κεφάλι (Φαίδων 89b). Ὁ Χαιρεφώντας τοῦ, ὅταν ὁ Σωκράτης γυρίζῃ ἀπὸ τὴν Ποτίδαια, γεμάτος χαρὰ τρέχει νὰ τὸν καλωσορίσῃ· ὁ Χαρμίδης, ὁ Λῦσις, ὁ Θεαίτητος ὁ Φαῖδρος καὶ ἄλλοι πολλοί.

Ἐπειτα οἱ ἀντίπαλοι. Μερικοὶ εἶναι γελοῖοι, ὅπως ὁ ραψῶδης Ἴωνας ποὺ γυρίζῃ στὶς πόλεις ἀπαγγέλλοντας καὶ σχολιάζοντας τὸν Ὀμηρο καὶ ποὺ νομίζει πῶς ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ὀμηρικῶν ποιημάτων ἔχει ἀποκτήσει στρατηγικὰς γνώσεις. Ἄλλοι εἶναι σοβαροί. Στὸν Πρωταγόρα λ.χ. (310b - 317e) μᾶς παρουσιάζει μερικοὺς ἀπὸ τοὺς πιὸ διάσημους σοφιστὰς τῶν χρόνων ἐκείνων (Ἰππία, Πρόδικος, Πρωταγόρας) τριγυρισμένους ἀπὸ θαυμαστὰς. Καὶ τῶν ἀντιπάλων τοῦ Σωκράτη τὰ πορτραῖτα εἶναι ζωντανὰ καί, ὅσο ξέρομε, ἀκριτὰ πιστά.

Ἡ ποίηση στὸ πλατωνικὸ ἔργο. Ὁ Πλάτωνας εἶναι ἕνας μεγάλος ποιητὴς ποὺ γράφει σὲ πεζὸ λόγο. Πολλὲς σελίδες τοῦ ἔργου τοῦ τὸ ἀποδείχνουν αὐτὸ. Νὰ λ.χ. ἕνα μικρὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ Φαίδρου:

Σωκρ. Δεῦρ' ἐκτραπόμενοι κατὰ τὸν Ἰλισὸν ἴωμεν, εἶτα ὅπου ἂν δόξῃ ἐν ἡσυχίᾳ καθιζήσομεθα. Φαῖδρος. Εἰς καιρὸν, ὡς εἴκειν, ἀνυπόδητος ὢν ἔτυχον· σὺ μὲν γὰρ δὴ αἰεὶ. Ῥᾶστον οὖν ἡμῖν κατὰ τὸ ὑδάτιον βρέχουσι τοὺς πόδας ἵεναι καὶ οὐκ ἀηδές, ἀλλως τε καὶ τήνδε τὴν ὥραν τοὺς ἔτους τε καὶ τῆς ἡμέρας. Σωκρ. Πρόαγε δὴ, καὶ σκόπει ἅμα ὅπου καθιζήσομεθα. Φαῖδρος. Ὅρᾳς οὖν ἐκείνην τὴν ὑψηλοτάτην πλάτανον; Σωκρ. Τί μὴν; Φαῖδρος. Ἐκεῖ σκία τε ἐστὶ καὶ πνεῦμα μέτριον, καὶ πόα καθίξασθαι ἧ, ἂν βουλώμεθα, κατακλινῆναι (Φαῖδρος 229 a).

Ὁ διάλογος ἀποπνέει τὸ ἄρωμα τοῦ ὑπαίθρου καὶ ἀρχίζει ὅπως ἕνα εἰδύλλιο τοῦ Θεόκριτου. Πολλὲς ἄλλες σελίδες τοῦ πλατωνικοῦ ἔργου ἔχουν τὴν ἴδια ποίηση καὶ τὴν ἴδια γάρη. Μιὰ δροσερὴ καὶ πλούσια

φαντασία υπάρχει σ' αυτόν τόν μεταφυσικό. Αυτή αφήνεται ελεύθερη στους μεγαλοπρεπείς μύθους με τους οποίους συμπληρώνει την διαλεκτική του προσπάθεια.

Οί πλατωνικοί μύθοι. Τους μύθους τους χρησιμοποίησαν κυρίως οί σοφιστές. 'Ο Ξενοφώντας μᾶς διάσωσε στά 'Απομνημονεύματα τόν ωραῖο μῦθο τοῦ Πρόδικου γιά τόν 'Ηρακλῆ μπροστά στους δύο δρόμους, καί ὁ Πλάτωνας στόν Πρωταγόρα, τόν μῦθο τοῦ ὁμώνυμου σοφιστῆ γιά τήν ἀρχέγονη κατάσταση. Τά διαφανῆ σύμβολα τοῦ ποιητικοῦ αὐτοῦ πλάσματος ἐπίτρεπαν στους σοφιστές νά κάνουν ἐντύπωση στους ἀκροατές τους καί νά στερεώνουν τή φήμη τους. Δέν ἐπινόησε λοιπόν ὁ Πλάτωνας τό λογοτεχνικό αὐτό εἶδος· τό πήρε ὁμοίως καί τοῦ ἔδωσε λαμπρότητα πού οὔτε τήν ὑποψιάζονταν οί δημιουργοί του.

Ποῖος εἶναι ὁ ρόλος τοῦ μῦθου στους πλατωνικούς διαλόγους; 'Ασφαλῶς δέν εἶναι, ὅπως στους σοφιστές, ἓνα ἀπλό παιχνίδι προωρισμένο νά κάμῃ ἐντύπωση· εἶναι ἓνα πολὺ οὐσιαστικό μέρος τοῦ πλατωνικοῦ ἔργου, ὀργανικό ὄλο πού τό κυβερνᾷ ὁ νόμος τῆς μορφῆς καί τό ὅποιο παρεμβάλλεται τήν ὥρα πού πρέπει στήν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας. Με τόν μῦθο ὁ Πλάτωνας προσπαθεῖ νά ἐκφράσῃ τό μυστικισμό του καί τίς μεγαλύτερες καί λεπτότερες συλλήψεις τοῦ νοῦ του. Στόν Φαῖδρο (244a) μᾶς λέει ὅτι ὑπάρχουν δύο εἶδη μανίας: ἓνα πού εἶναι παραπλάνηση τοῦ νοῦ (τρέλα) καί ἄλλο πού προέρχεται ἀπό τους θεούς καί ξεπερνᾷ τό λογικό. 'Ο μῦθος γιά τόν Πλάτωνα εἶναι ἡ ἐκφραση αὐτῆς τῆς φωτεινῆς μανίας, ἡ προσπάθεια γιά σύλληψη καί ἀπεικόνιση τοῦ ὑπερλογοῦ. 'Ο μῦθος στόν Πλάτωνα ἐπιτελεῖ ἔργο ἀκατόρθωτο ἀπό τόν λόγο.

'Ο Πλάτωνας δημιούργησε τους πῦν τολμηροὺς μύθους. Μᾶς διηγεῖται «τά κατὰ τόν 'Ηρα» τόν γιό τοῦ 'Αρμένιου ἀπό τήν Παμφυλία (Πολιτεία 614b κ.έ.) πού πέθανε, ἀλλά ξαναγύρισε στήν ζωὴ καί ἐπειδὴ δέν εἶχε πιεῖ ἀπό τό νερό τοῦ 'Αμέλιτος ποταμοῦ θυμόταν ὅσα εἶδε στόν ἄλλο κόσμο καί τά ἐξιστοροῦσε. Μᾶς περιγράφει (Συμπόσιον 203b κ.έ.) τους ἐρωτικούς ἀναβαθμούς, τήν ἀνάβαση δηλ. τῆς ψυχῆς, ἔπειτα ἀπό ὀρθή καθοδήγηση, ἀπό τήν σωματική ἡμορφία στήν ἰδανική καί ἀπόλυτη, πού τόσο τήν ποθεῖ. Μᾶς ἀποκαλύπτει τή μοῖρα τῆς ψυχῆς (Φαῖδρος 253d κ.έ.), ἡ ὅποια, ὅπως ἓνας ἡνίοχος, ὀδηγεῖ ἄρμα με δύο πολὺ διαφορετικὰ ἄλογα, ἓνα (θυμοειδές) πού «κελεύσματος μόνον καί λόγῳ ἡνιοχεῖται» καί θέλει νά φέρῃ τό ἄρμα στό βασίλειο τῶν ἰδεῶν καί ἓνα (ἐπιθυμητικόν) πού «ἐμπλεων ὕβρεως καί ἀλαζονείας» ζητᾷ νά τό σύρῃ στά γήινα. 'Ο ἡνίοχος (λογιστικόν) πρέπει νά ἀγωνιστῆ σκληρὰ γιά νά μὴ συρθῆ τό ἄρμα (ψυχῆ) στήν γῆ, στά σαρκικά καί κατώτερα (βλ. καί τήν ἀνάλυση τοῦ Φαῖδρου).

Οί πλατωνικοί μύθοι εἶναι ἀπό τίς ωραιότερες σελίδες πού ἔχει νά δείξῃ ἡ μυστική καί ἀποκαλυπτική φιλοσοφία ὄλων τῶν αἰώνων καί ὄλων τῶν λαῶν.

Ἡ γλώσσα καὶ τὸ ὄφος. Ἡ γλώσσα τοῦ Πλάτωνα εἶναι ἡ καθαρὴ ἀττική πού τὴν ποικίλλει μὲ μερικές ποιητικές ἐκφράσεις. Οἱ παλαιότεροι τὴν θεωροῦσαν — καὶ δίκαια — ὡς τὸ ἀνώτερο ἐκφραστικὸ ἐπίτευγμα τοῦ ἀνθρώπου καὶ χαρακτηριστικὰ ἔλεγαν πῶς οἱ θεοί, ἀν μιλοῦν, τὴ γλώσσα τοῦ Πλάτωνα θὰ μεταχειρίζονται.

Ὁ λόγος τοῦ Πλάτωνα ἔχει ὅλες τὶς ἀποχρώσεις πού μπορεῖ νὰ πάρῃ ὁ ἀνθρώπινος λόγος ἀπὸ τὴν φυσικὴ καὶ ζωντανὴ ἐκφραση ὡς τὴ συνειδητὰ σκοτεινὴ καὶ περίπλοκη. Μορφή καὶ περιεχόμενο στὸ πλατωνικὸ ἔργο εἶναι μὲ τόση δύναμη καὶ τέχνη συνταιριασμένα, ὥστε ὁ μεγαλύτερος φιλόσοφος τῆς ἀρχαιότητος εἶναι ταυτόχρονα καὶ ὁ μεγαλύτερος τεχνίτης τοῦ λόγου ὅλων τῶν αἰώνων.

Συμπέρασμα. Ὁ Πλάτωνας ἀνήκει στοὺς μεγαλύτερους διανοητὲς τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ δύναμη τοῦ στοχασμοῦ του εἶναι τέτοια πού τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα μέχρι σήμερα δὲν μπορεῖ νὰ φύγῃ ἀπὸ τὸ δρόμο πού ἐκεῖνος ἔδειξε. Εἶναι ὁ φιλόσοφος πού τὸν δούξατο ἀπὸ θρησκευτικὴ πίστη τὸν ὕψωσε σὲ ἐπιστημονικὴ θεωρία. Ἡ σχολὴ του, μὲ μικρὲς παραλλαγές, ἔζησε ὡς τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Πολλὲς ἀπὸ τὶς ἰδέες του ἐνσωματώθηκαν, ἀπὸ τοὺς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, στὸν χριστιανισμό ἢ χρησιμοποιήθηκαν στὴν συστηματοποίηση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Στὸν μεσαίωνα, στίς ἐριδες μεταξὺ ρεαλιστῶν καὶ νομιναλιστῶν, ζωντανεῖ ξανά ἡ παλιὰ ἀντίθεση Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ σχέση τῶν ἐνοειῶν μὲ τὰ πράγματα (ὄντα). Στὴν Ἀναγέννηση, μὲ τὴν ἵδρυση ἀπὸ τὸν Μαρσίλιο Φικίνο στὴν Φλωρεντία τῆς Πλατωνικῆς Ἀκαδημίας, τὴν πιὸ γόνιμη ἐπίδραση στὰ πνεύματα ἔρχεν ἡ πλατωνικὴ φιλοσοφία: ἡ πυθαγοροπλατωνικὴ ἀστρονομία ἐπίδρασε στὸν Κοπέρνικο καὶ στὸν Γαλιλαῖο· ἡ Πολιτεία τοῦ Πλάτωνα ἔδωσε τὴν ἔμπνευση καὶ ἔγραψαν ὁ Thomas Morus τὴν Οὐτοπία του, ὁ Bacon τὴν Νέα Ἀτλαντίδα καὶ ὁ Campanella τὴν Πολιτεία τοῦ Ἡλίου.

Στὰ νεώτερα χρόνια οἱ ἰδέες τοῦ Πλάτωνα — μ' ὅλη τὴν πρόοδο καὶ τὶς ἀλλαγές πού ἔγιναν — δὲν ἔπαψαν νὰ συγκινοῦν καὶ νὰ ἐνδιαφέρουν τοὺς ἀνθρώπους. Καὶ τὸ ἐνδιαφέρον πού οἱ ἄνθρωποι δείχνουν γι' αὐτὲς δὲν εἶναι μονάχα ἱστορικό. Ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ζητᾷ καὶ σήμερα νὰ λύσῃ τὰ προβλήματα πού ἀπασχόλησαν καὶ τοῦ Πλάτωνα τὸν νοῦ, καὶ ὁμολογεῖται πῶς οἱ λύσεις πού δίνει δὲν εἶναι πιὸ ἱκανοποιητικὲς ἀπὸ τὶς λύσεις πού ἐκεῖνος ἔδωσε. Ἐκεῖνο πού κυρίως προσφέρει ὁ Πλάτωνας δὲν εἶναι λύσεις πού πειθαναγκάζουν ἢ συστήματα φιλοδουλεμένα, ἀλλὰ πνεῦμα, πέταγμα τοῦ νοῦ, πόθος ἀσίγηστος γιὰ τὸ ἀληθινό, τὸ ὠραῖο, τὸ ἀγαθό. Καὶ τὴν προσφορὰ του αὐτὴ καμμιά πρόδος καὶ καμμιά ἀνακάλυψη δὲν μπορεῖ νὰ σκιάσῃ.

Ὡς τεχνίτης τοῦ λόγου, ὁ μέγας αὐτὸς μεταφυσικὸς ἐπίδρασε ἀποφασιστικὰ στοὺς μεταγενέστερους. Οἱ διάλογοι τοῦ Κικέρωνα καὶ τοῦ Λουκιανοῦ, ἀπὸ ἀποψῆ μορφῆς, ἐξαρτῶνται ἐντελῶς ἀπὸ τὰ πλατωνικὰ πρότυπα. Τὴν ἴδια ἐξάρτηση δείχνουν, στὰ νεώτερα χρόνια, οἱ διά-

λογοι και τὰ φιλοσοφικά δράματα τοῦ Renan. Κανένας ἄλλος φιλόσοφος, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὶς μέρες μας, δὲν ἀγαπήθηκε ἀπὸ τὸ πλατύτερο κοινὸ τόσο ὅσο ὁ Πλάτωνας, γιατί κανένας ἄλλος δὲν συνδύασε, στὸν ἴδιο βαθμὸ μ' ἐκεῖνον, τελειότητα μορφῆς καὶ ὕψος νοημάτων. Γιὰ τὸν Πλάτωνα πρὸ πάντων ἰσχύει ἐκεῖνο ποὺ εἶπε ὁ Renan γιὰ τὸν Hugo: «δημιουργήθηκε μὲ μιὰν εἰδική, ὀνομαστικὴ ἀπόφαση τοῦ Θεοῦ».

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ (384 - 322 π.Χ.)

Βίος. Ὁ Ἀριστοτέλης γεννήθηκε στὰ Στάγειρα (ἀρχαιότερος τύπος Στάγειρος, ἢ) τῆς Μακεδονίας, μεγάλωσε ὁμως στὴν Πέλλα, τὴν πρωτεύουσα τοῦ μακεδονικοῦ κράτους, γιατί ὁ πατέρας του Νικόμαχος ἦταν γιατρός τοῦ βασιλιᾶ Ἀμύντα Β'. Δεκαεπτὰ χρονῶν ὁ Ἀριστοτέλης ἦλθε στὴν Ἀθήνα καὶ μῆκε στὴν Ἀκαδημία στὴν ὁποία ἔμεινε 20 ὀλόκληρα χρόνια, δηλ. ὡς τὸν θάνατο τοῦ Πλάτωνα (347). Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἄκουσε μαθήματα ρητορικῆς στὴν σχολὴ τοῦ Ἰσοκράτη, γιατί, στὴν πρώτη αὐτῆ περιόδῳ τῆς σταδιοδρομίας του, δείχνει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ ρητορικὴ καὶ φαίνεται ὅτι δίδασκε αὐτὸν τὸν κλάδο στὴν Ἀκαδημία. Ὁ Πλάτωνας εἶχε ἐκτιμήσει τὶς ἱκανότητες τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τὸν ὠνόμαζε «ὁ νοῦς». Ἐν τούτοις δὲν τὸν ἄφησε διάδοχό του, ἀλλὰ ὥρισε τέτοιον τὸν ἀνιψιὸ του Σπεύσιππο. Κι ὕστερα ὁμως ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Σπεύσιππου (339 π.Χ.) οἱ Ἀκαδημεικοὶ ἐκλέξανε γιὰ προϊστάμενο τῆς Ἀκαδημίας (σ χ ο λ ἄ ρ χ η) τὸν Ξενοκράτη κι ὄχι τὸν Ἀριστοτέλη.

Ὁ Ἀριστοτέλης, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Πλάτωνα, ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ ἦλθε στὴν Ἄσσο τῆς Τρωάδας, ὅπου ἱδρυσε σχολὴ καὶ δίδαξε τρία χρόνια. Ἐδῶ παντρεύτηκε τὴν Πυθιάδα, ἀνιψιά τοῦ ἡγεμόνα τοῦ Ἀταρνεία Ἑρμεία. Μὲ παρακίνηση τοῦ μαθητῆ του Θεόφραστου μετᾶφερε τὴ σχολὴ του στὴν Ἐρεσό τῆς Λέσβου (344), ὅπου κι ἔμεινε δυὸ περίπου χρόνια. Τὸ 342 ὁ βασιλιάς τῆς Μακεδονίας Φίλιππος Β' κάλεσε τὸν Ἀριστοτέλη στὴν Πέλλα καὶ τοῦ ἐμπιστεύθηκε τὴν ἐκπαίδευση τοῦ διαδόχου Ἀλεξάνδρου. Τὸ 335, λίγο ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄνοδο τοῦ Ἀλεξάνδρου στὸν θρόνο, ὁ Ἀριστοτέλης ξαναγύρισε στὴν Ἀθήνα καὶ ἱδρυσε, στὰ ἀνατολικά τῆς πόλεως, τὸ Λύκειο (ἱερὸ τοῦ Λύκειου Ἀπόλλωνα) δικὴ του σχολὴ ποὺ ὠνομάστηκε Περιπατητικὴ ἀπὸ τὶς στοές τῆς ποὺ χρησίμευαν γιὰ περίπατο.

Ἡ σχολὴ αὐτὴ ἔμοιαζε στὴν ὀργάνωσή μὲ τὴν Ἀκαδημία, εἶχε ὁμως πλουσιώτερα διδακτικὰ μέσα καὶ πῶ κανονισμένο σύστημα διδασκαλίας. Σιγὰ σιγὰ ἐξελίχθηκε σὲ θαυμάσιο ἐπιστημονικὸ ὄργανισμὸ, σὲ ἓνα εἶδος σημερινοῦ Ἰνστιτούτου. Στὰ 323, ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου, τὸ ἀντιμακεδονικὸ κόμμα, ποὺ φαίνεται πίστευε ὅτι τὸ Λύκειο ἦταν στὴν ὑπηρεσία τῶν Μακεδόνων, κατάγγειλε τὸν Ἀριστοτέλη γιὰ ἀσέβεια, πράγμα τὸ ὁποῖο τὸν ἀνάγκασε νὰ φύγῃ στὴν Χαλκίδα τῆς Εὐβοίας, ὅπου, ὕστερα ἀπὸ μερικὸς μῆνες, πέθανε (322) ἀπὸ ἀρρώστια τοῦ στομάχου.

Έργα. Ἡ συγγραφικὴ δράση τοῦ Ἀριστοτέλη συνδέεται μὲ τὴν διδασκαλία του. Στὰ δημόσια μαθήματά του (ἐξωτερικοὺς λόγους) ἀντιστοιχοῦσε μιὰ σειρά ἔργων ποὺ εἶχαν συνταχθῆ, τὰ περισσότερα, σὲ μορφή διαλόγων. Τὰ ἔργα αὐτὰ προωρισμένα γιὰ τὸ πλατὺ κοινὸ καὶ μὲ λογοτεχνικὲς ἀξιώσεις χάθηκαν ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀθηναίων Πολιτεία, ποὺ μᾶς χάρισε πρὶν μερικὰ χρόνια ἓνας πάπυρος ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Ἔχομε ἐπίσης μικρότερα ἀποσπάσματα ἀπὸ μερικὰ ἄλλα ἔργα (Ἐϋδημο, Προτρεπτικόν, Περὶ φιλοσοφίας κ.ά.). Ὅλα τὰ ἔργα ποὺ ἔχομε σήμερα προέρχονται ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη στοὺς μαθητὲς του στὶς κλειστὲς παραδόσεις του, στὶς ἀκροαματικὲς ἢ ἐσωτερικὲς· αὐτὰ δὲν εἶναι σὲ διαλογικὴ μορφή ἀλλὰ σὲ συνεχῆ λόγο, ὅπως οἱ παραδόσεις τοῦ δασκάλου (πραγματεῖαι). Εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς κανένα ἀπ' αὐτὰ δὲν δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν συγγραφέα τὸν ἴδιο. Ὁ Ἀριστοτέλης κληροδότησε τὰ τετράδια τῶν παραδόσεων του στὸ διάδοχό του Θεόφραστο. Τὰ τετράδια αὐτὰ περνοῦσαν ἀπὸ χερί σὲ χερί ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Σύλλα, ὁ ὁποῖος, ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάληψή τῶν Ἀθηνῶν (86 π.Χ.), τὰ ἔφερε στὴν Ρώμη. Ἐκεῖ τὰ δημοσίευσαν, γύρω στὸ 60 π.Χ., ὁ περιπατητικὸς φιλόσοφος Ἀνδρόνικος ὁ Ρόδιος καὶ ὁ Μικρασιάτης φιλόλογος Τυραννίωνας. Ἡ κριτικὴ βρίσκει πὼς ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἔργα ἔχουν ὑποστῆ μεταγενέστερη ἐπεξεργασία. Γενικὰ ἡ κατάστασις ποὺ ἔχουν παραδοθῆ σὲ μᾶς δὲν εἶναι καλὴ. Τὸ σύνολο τῶν ἀριστοτελικῶν συγγραμμάτων τὸ ὑπολόγιζαν στὴν ἀρχαιότητα ἄλλοι σὲ 400 καὶ ἄλλοι σὲ 1000 βιβλία. Ἀπ' αὐτὰ σώθηκαν 47 ὀλόκληρα ἔργα μικρὰ καὶ μεγάλα μὲ τὸ ὄνομά του καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ μερικὰ ἄλλα· ὅλα ὅμως αὐτὰ δὲν θεωροῦνται γνήσια. Τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη τὰ διαίρουσιν σὲ λογικὰ, φυσικὰ, μεταφυσικὰ, πολιτικὰ καὶ τεχνοκριτικὰ.

1. **Λογικὰ συγγράμματα.** Τὰ λογικὰ συγγράμματα ἀποτελοῦν τὴν συλλογὴ ποὺ στὰ βυζαντινὰ χρόνια ὀνομάστηκε Ὀργάνον (πρῶτος ὁ Δαβίδ ὁ Ἀρμένιος ποὺ ἐξῆσε γύρω στὸ 500 μ.Χ. τὰ ὀνόμασε ἔτσι), δηλ. ἐργαλεῖο γιὰ κάθε γνώση· αὐτὰ εἶναι: α) Κατηγοροίαι, δηλ. ἀποφάνσεις γιὰ τὸ ὄν καὶ τὰ εἶδη αὐτῶν ποὺ ὑπάρχουν. β) Περὶ ἐρμηνείας, ἐξέταση δηλ. τῶν σχετικῶν μὲ τὴν πρότασι καὶ τὴν κρίσι. γ) Ἀναλυτικὰ πρότερα καὶ Ἀναλυτικὰ ὕστερα· τὰ πρῶτα πραγματεύονται τοὺς συλλογισμοὺς, τὰ δευτέραις ἀποδείξεις. δ) Τοπικὰ, ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τίς πιθανὲς ἀποδείξεις καὶ ε) Σοφιστικὰ ἔλεγχοι, ποὺ πραγματεύονται τὰ σοφίσματα καὶ ἀνασκευάζουν τίς λογικὲς μεθόδους τῶν σοφιστῶν.

2. **Φυσικὰ συγγράμματα.** Τὰ σπουδαιότερα ἀπ' αὐτὰ εἶναι: α) Φυσικὴ (8 βιβλία). β) Περὶ οὐρανοῦ (4 βιβλία). γ) Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς (2 βιβλία). δ) Περὶ ζώων ἱστορίας (10 βιβλία)· τὸ δέκατο εἶναι νόθο. ε) Περὶ ζώων μορίων (4 βιβλία). στ) Περὶ ζώων πορείας καὶ Περὶ ζώων κινήσεως (ἀπὸ 1 βιβλίου). ζ) Περὶ ζώων γενέσεως (5 βι-

βλία). η) Περὶ ψυχῆς (3 βιβλία). θ) Μικρά Φυσικά (1 βιβλίο).

Μεταγενέστερα εἶναι (ἴσως ἔργα τοῦ περιπατητικοῦ Στράτωνα τοῦ Λαμψακηνοῦ 287 - 269 π.Χ.) τὰ συγγράμματα: Περὶ μετεώρων, Περὶ κόσμου, Περὶ πνεύματος, Προβλήματα, Περὶ φυτῶν, Περὶ χρωμάτων, Περὶ ἀκουστικῶν καὶ μερικὰ ἄλλα.

3. *Μεταφυσικά συγγράμματα* (13 βιβλία). Ὀνομάστηκαν ἔτσι γιατί στὴν παραδομένη σειρά τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη κατέχουν τὴν μετὰ τὰ φυσικά συγγράμματά του θέση. Ὁ ἴδιος ὀνομάζει τὸ ἔργο — πού δὲν εἶναι ἐνιαῖο σύγγραμμα ἀλλὰ συλλογὴ ἀπὸ παραδόσεις πού τις ἔκαμε σὲ διαφορεῖς καιροὺς — πρῶτη φιλοσοφία, δηλαδή ἐπιστήμη τῶν βασικῶν ἀρχῶν τοῦ κόσμου.

4. *Ἠθικά συγγράμματα*. Αὐτὰ εἶναι: α) Τὰ Ἠθικά Νικομάχεια (10 βιβλία) πού ὀνομάστηκαν ἔτσι ἐπειδὴ γιὰ τὴν ἐκδόσή τους φρόντισε, ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ γιός του Νικόμαχος. β) τὰ Ἠθικά Εὐδήμεια (7 βιβλία), παραδόσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀριστοτέλη ἐκδομένες ὁμῶς μετὰ τὸ θάνατό του ἀπὸ τὸν μαθητὴ του Εὐδήμο τὸ Ρόδιο. γ) τὰ Μεγάλα Ἠθικά (2 βιβλία).

5. *Πολιτικά συγγράμματα*. Τὸ κύριο πολιτικὸ σύγγραμμα τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι τὰ Πολιτικά (8 βιβλία) στὰ ὁποῖα ἐξετάζεται ἡ φύση τῆς πολιτείας καὶ τῶν διαφορῶν πολιτευμάτων. Στὰ πολιτικά συγγράμματα τοῦ φιλοσόφου μπορεῖ νὰ καταταχθῇ καὶ ἡ Ἀθηναίων Πολιτεία πού βρέθηκε στὴν Αἴγυπτο τὸ 1891 καὶ μᾶς δίνει πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὸ πολίτευμα τῶν Ἀθηνῶν. Εἶναι τμημα ἀπὸ συλλογὴ πολιτευμάτων 158 πόλεων, ἡ ὁποία χάθηκε.

6. *Τεχνοκριτικά συγγράμματα*. α) Ρητορικὴ (3 βιβλία), δηλ. περὶ τῆς ρητορικῆς τέχνης. β) Ποιητικὴ, δηλ. περὶ τῆς ποιήσεως. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀποτελιόταν ἀπὸ δύο βιβλία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ δεύτερο θεωρεῖται βέβαιο ὅτι ἦταν ἀφιερωμένο στὴν κωμῶδια καὶ τὸν λαμβο. Δὲν ἔχομε, δυστυχῶς, παρὰ μονάχα τὸ πρῶτο, τὸ σχετικὸ μὲ τὴν τραγωδία, καὶ τὸ ἔπος. Ὅ,τι θετικὸ γνωρίζομε γιὰ τὴν ἀρχαία τραγωδία, καθὼς καὶ ὁ πολυσυζητητὸς ὀρισμὸς τῆς, προέρχεται ἀπὸ τὸ σύγγραμμα αὐτὸ τοῦ Ἀριστοτέλη.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη. Στὴ μεταφυσικὴ ὁ Ἀριστοτέλης παραδέχεται, μαζί μὲ τὸ δάσκαλό του τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Σακράτη, πὼς εἶναι ἀδύνατη ἡ γνώση ἂν δὲν ἀναγάγωμε τὸ μερικὸ στὸ γενικὸ, ἂν δὲν σχηματίσωμε δηλαδή ἔννοιες ἀποκρούει ὁμῶς τὴ βασικὴ ἀντίληψη τοῦ Πλάτωνα πὼς ὑπάρχει ἓνας νοητὸς κόσμος, ὁ κόσμος τῶν ιδεῶν, χωριστὸς ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ καὶ πὼς αὐτὸς περιέχει τις μόνες ἀληθινὲς πραγματικότητες. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ αἰσθητὸς κόσμος ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας. Οἱ ιδέες (εἰδη) δὲν ὑπάρχουν ἔξω ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ κόσμο ἀλλὰ μέσα στὰ αἰσθητά, στὰ πράγματα, καὶ ἀποτελοῦν τὴν οὐσία τους. Ὁ ἀνθρώπινος νοῦς μὲ ἀφαίρεση τις νοεῖ καθεαυτὸς («ἐν τοῖς εἶδεσι τοῖς αἰσθητοῖς τὰ νοητά»). Κάθε ὄν, κάθε

χωριστό πράγμα, αποτελείται από ύλη και εἶδος (μορφή, ιδέα) που είναι αδιάσπαστα ενωμένα. Ἡ ὕλη τοῦ ὄντος είναι μόνον δύναμει ὄν, είναι ἡ δυνατότητα τοῦ πράγματος· τὸ εἶδος, ἡ μορφή είναι κάτι τὸ ἐνεργητικό (ἐνεργεία ὄν), είναι ἡ δύναμη (ἐνέργεια, ἐντελέχεια) που μεταβάλλει τὴ δυνατότητα τοῦ πράγματος σὲ πραγματικότητα. Τὸ εἶδος ἢ μορφή (ἢ ιδέα) δὲν είναι μόνου ἢ ἐννοια καὶ ἡ οὐσία τοῦ κάθε ὄντος, ἀλλὰ καὶ ὁ τελικός του σκοπός (τέλος) καὶ ἡ δύναμη που πραγματοποιεῖ αὐτὸν τὸν σκοπό: τὸ εἶδος είναι ἡ ψυχὴ τοῦ ὄντος, ἡ ζωικὴ ἀρχή του. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν δυνατότητα (δύναμει ὄν) στὴν πραγματικότητα (ἐνεργεία ὄν) γίνεται με τὴν κίνηση, με τὴν ὁρμὴ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ που ὑπάρχει μέσα σὲ κάθε ὄν, με τὴν ἐντελέχεια (ἡ λέξη σημαίνει κάτι που τὴν τελείωση, τὸ σκοπὸ του, «τέλος», τὸν ἔχει μέσα του). Ἡ ζωικὴ αὐτὴ ἀρχή, ἡ ψυχὴ, είναι διαφορετικὴ στὰ διάφορα ὄργανικὰ ὄντα. Στὰ φυτὰ παρουσιάζεται ὡς θρέψη, στὰ ζῶα ὡς θρέψη καὶ αἰσθησι καὶ κίνηση καὶ στὸν ἄνθρωπο σ' ὅλα αὐτὰ προσθέτεται καὶ ὁ νοῦς. Ἡ ψυχὴ τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζώων, ἡ αἰτία δηλ. τῆς ζωῆς τους, είναι ἀχώριστη ἀπὸ τὴν ὕλη καὶ ἀκολουθεῖ τὴν τύχη της, είναι δηλαδή θνητὴ· ἡ ψυχὴ ὅμως τοῦ ἀνθρώπου, ἂν καὶ συνδεμένη με τὴ ζωικὴ ἀρχή, χάρη στὸ νοῦ, δὲν ἐξαρτᾶται ἀπ' αὐτή, ἀλλὰ είναι ἀθάνατη καὶ σύνδεσμος τοῦ ἀνθρώπου με τὸ θεό. Ὁ κόσμος, τὸ σύμπαν, είναι αἰώνιος καὶ ἐνιαῖος καὶ βρίσκεται σὲ ἀδιάκοπη κίνηση, σὲ ἕνα ἀδιάκοπο «γίνεσθαι». Χωρὶς τὴν κίνηση ὁ κόσμος δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῇ. Ἡ τελευταία αἰτία τῆς αἰώνιας αὐτῆς κίνησης δὲν μπορεῖ νὰ βρεῖται παρὰ σ' ἕνα ἀκίνητο «κινουῦν», σὲ ἕνα πρῶτο «κινουῦν», που είναι εἶδος χωρὶς ὕλη, καθαρὴ ἐνέργεια, ἄυλο. Αὐτὸ είναι ὁ θεός, που είναι ἡ ἀρχὴ τῆς κίνησης, ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου, τῶν ὄντων, καὶ ὁ τελικός τους σκοπός.

Στὴν ἠθικὴ παραδέχεται ὅτι ὁ σκοπὸς κάθε ἀνθρώπινης ἐνέργειας είναι ἡ εὐδαιμονία, γιατί αὐτὴ μόνου είναι κάτι που τὸ ἐπιθυμοῦμε γιὰ χάρη τοῦ ἴδιου καὶ ὄχι γιὰ χάρη κανενὸς ἄλλου. Ἡ εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου συνίσταται στὴν ἀρετή, που είναι ἡ σωστή, ἡ λογικὴ ἐνέργειά του στὴ ζωὴ. Πλοῦτος, υγεία, δύναμη καὶ ἐπιρροή είναι καλὰ καὶ μπορεῖ νὰ τὰ ἐπιδιώκη κανεὶς, ἀλλὰ μονάχα ὡς μέσα γιὰ τὴ σωστή ἐνέργεια. ὄχι αὐτὰ καθ'αυτὰ νὰ τὰ ἔχη ὡς σκοπὸ. Φτώχεια, ἀρρώστια καὶ δυστυχία είναι κακὰ γιατί ἀφαιροῦν τὰ μέσα γιὰ τὴ σωστή πράξη. Τὸ θεμελιακὸ ὅμως στοιχεῖο τῆς εὐδαιμονίας ἢ τῆς κακοδαιμονίας δὲν είναι αὐτὰ, ἀλλὰ ἡ ἐσωτερικὴ ἀξιοσύνη, ἡ ἐσωτερικὴ παρόρμηση γιὰ μιὰν ἀξια ζωὴ.

Τὸν ἄξιο, τὸν πραγματικὸν ἄντρα, καὶ τὸ πιὸ δυνατό χτύπημα τῆς μοίρας δὲν μπορεῖ νὰ τὸν ἐξουθενώσῃ οὔτε νὰ τὸν κάμη ἄθλιο. Ἡ σωστή πράξη, ἡ ἀρετή, βρίσκεται στὴν μεσότητα, στὴ μέση δηλ. ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἀκρότητες, τὴν ὑπερβολὴ καὶ τὴν ἔλλειψη· λ.χ. ἡ ἀρετὴ ἀνδρεία βρίσκεται ἀνάμεσα στὴ θορασύτητα (ὑπερβολὴ) καὶ στὴν δειλία (ἐλλειψη). Τὴν ιδέα αὐτὴ τῆς σωστῆς μεσότητας τὴν πῆρε ἡ Ἀριστοτέλης καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἠθικὴ τοῦ μέτρου

(μέτρον ἄριστον, μηδὲν ἄγαν), περισσότερο ὅμως ἀπὸ τις διαιτητικὴς καὶ θεραπευτικῆς θεωρίας τῶν ἰπποκρατικῶν γιατρῶν. Ἡ ἀνεύρεση τῆς σωστῆς μεσότητος εἶναι ἔργο τῆς φρόνησης, δηλαδή τῆς πρακτικῆς διορατικότητος. Ἔτσι ὁ φρόνιμος εἶναι καὶ ἐνάρετος καὶ τὸν εὐφραίνει ἡ ἐκτέλεση τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ ὀραίου (τοῦ ὀρθοῦ), χωρὶς καμμιὰν ἄλλη προσθήκη. Στὴν εὐχαρίστηση αὐτὴ θυσιάζει διὰ τὰ ἄλλα, γιὰτὶ εἶναι ἡ μεγαλύτερη ποῦ μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ δοκιμάσῃ, ἐπειδὴ προέρχεται ἀπὸ τὸν νοῦ ποῦ συνδέει τὸν ἄνθρωπο μὲ τὸ θεό.

Στὴν πολιτικὴν δὲν προσπαθεῖ, ὅπως ὁ Πλάτωνας, νὰ φτειάσῃ ἰδεώδη πολιτεία, ἀλλὰ ἐξετάζει τὰ διάφορα εἶδη τῶν πολιτευμάτων καὶ δείχνει τοὺς νόμους σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους αὐτὰ μεταβάλλονται, διδάσκοντας ὅτι σκοπὸς κάθε πολιτείας πρέπει νὰ εἶναι ὄχι μόνον ἡ ἐξασφάλιση τοῦ δικαίου, ἡ ἀπόκρουση τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν καὶ ἡ διατήρηση τῆς ζωῆς, ἀλλὰ, πρὸ πάντων, ἡ μὲ κατάλληλη ἀγωγή δημιουργία ἐνάρετων πολιτῶν, γιὰτὶ μονάχα ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀληθινὴ εὐδαιμονία. Ἡ ὁρμὴ, ἡ τάση τοῦ ἀνθρώπου νὰ σχηματίσῃ κοινωνία μὲ τοὺς ὁμοίους του, βρίσκεται στὴν ἴδια τὴ φύση του («ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον»).

Ἡ τέχνη γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἔχει διπλὸ ἔργο: πρῶτο νὰ ξεπερνᾷ τὴ φύση, δεῦτερο νὰ τὴν μιμῆται. Ἡ μίμηση ὅμως δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀπλή ἀπεικόνιση τῶν ὄντων ὅπως παρουσιάζονται στὶς αἰσθήσεις μας, ἀλλὰ παράσταση καὶ τῆς ἐσωτερικῆς οὐσίας τους. Τὰ πλάσματά της εἶναι τύποι καθολικῶν νόμων. Ἡ ποίηση ἔχει τὸ δικαίωμα καὶ τὴν ὑποχρέωση νὰ ἐξιδανικεῖ τὴν ἱστορία, γι' αὐτὸ εἶναι καὶ φιλοσοφικώτερη καὶ σοβαρώτερη ἀπ' αὐτὴ («φιλοσοφικώτερον καὶ σπουδαιότερον ποίησις ἱστορίας ἐστίν»). Στὴν Ποιητικὴν τοῦ οὐσιαστικὰ κάνει ἀξιώματα τὴν τέχνην τῶν Ἑλλήνων τραγικῶν, ἰδιαίτερα τὴν τέχνην τοῦ Σοφοκλέη στὸν Οἰδίποδα Τύραννο. Ἡ χάθαρσις, τὸ ξαλάφρωμα δηλ. ἀπὸ τὰ πάθη τοῦ οἴκτου καὶ τοῦ φόβου, ποῦ ἀναφέρεται στὸν περίφημο ὄρισμὸ τῆς τραγωδίας, εἶναι ἔννοια παρμένη ἀπὸ τὴν σύγχρονη ἱατρικὴ καὶ πρέπει νὰ νοηθῆ ὄχι μονάχα ἀπὸ ἀποψὴ ἠθικὴ καὶ αἰσθητικὴ, σὰν κατευνασμός δηλ. καὶ ἱκανοποίηση τῶν παθῶν αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀποψὴ φυσικὴ, σὰν καθαρτικὴ εὐχαρίστηση γιὰ τὸν ἄνθρωπο.

Ὁ Ἀριστοτέλης στὴν Ποιητικὴν τοῦ ἔδωσε γιὰ πρώτη φορὰ στὸν κόσμον τοὺς νόμους τῆς ὑψηλῆς τέχνης, τῆς κλασσικῆς. Νὰ ἓνα μικρὸ ἀπόσπασμα, ὅπου ἐκθέτεται ἡ βασικὴ ἀρχὴ τῆς ἐνόττητας τῆς πράξεως, χωρὶς τὴν ὁποία ἀξιόλογο ἔργο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ: «Πρέπει λοιπόν, ὅπως στὶς ἄλλες μιμητικὲς τέχνες ἡ μίμηση εἶναι μίμηση ἐνὸς πράγματος, ἔτσι καὶ ὁ μῦθος, ἀφοῦ εἶναι μίμηση πράξεως, νὰ εἶναι μιᾶς πράξεως μίμηση καὶ αὐτῆς ὁλόκληρης. Καὶ τὰ μέρη τῶν πραγμάτων νὰ συγχροτοῦνται ἔτσι, ὥστε ἂν μετατεθῆ ἢ ἀφαιρεθῆ κάποιον μέρος, νὰ καταστρέφεται καὶ νὰ διαταράσσεται τὸ ὅλο· γιὰτὶ, ἐκεῖνο τὸ ὅποιο εἴτε ὑπάρχει εἴτε δὲν ὑπάρχει κανένα αἰσθητὸ ἀποτέλεσμα δὲν προκαλεῖ, δὲν εἶναι ὀργανικὸ (οὐσιῶδες καὶ ἀπαραίτητο) μέλος τοῦ συνόλου» (Ποιητ. VIII, 4).

Γλώσσα και ύφος. Ο Κικέρωνας επαινεί τον πλούτο και τη λάμψη του ύφους του Αριστοτέλη. Την κρίση του όμως αυτή τη στηρίζει κυρίως στα έργα του Αριστοτέλη τα γραμμένα σε διαλογική μορφή για πλατύτερους κύκλους (έξωτερικοί, εκδεδομένοι λόγοι). Από αυτούς τους διαλόγους κανένας δεν σώθηκε και αυτά που διατηρήθηκαν, τα διδακτικά του συγγράμματα (υπομνήματα, πραγματεΐαι, ακροαματικοί λόγοι), γραμμένα όλα σε συνεχή λόγο, δεν δικαιολογούν καθόλου την κρίση του Κικέρωνα.

Η γλώσσα του Αριστοτέλη προαναγγέλλει ήδη την Κοινή. Το λεξιλόγιό του είναι γεμάτο από τεχνικούς και επιστημονικούς όρους, τους οποίους εκείνος δημιούργησε ή των οποίων καθόρισε αυστηρά την έννοια· αυτοί οι όροι επαναλαμβάνονται πολύ συχνά. Το ύφος άπλό, γυμνό, χωρίς μεταφορές και παρομοιώσεις, έχει την ακρίβεια, αλλά επίσης και όλη την ξηρότητα, του επιστημονικού ύφους. Τα έργα αυτά δεν γράφθηκαν για το πλατύ κοινό, αλλά, όπως δείχνει και το όνομά τους (ακροαματικοί λόγοι), ήταν παραδόσεις, τα τετράδια δηλαδή που χρησιμοποιούσε ο φιλόσοφος στα μαθήματά του και τα οποία, ασφαλώς, αποτελούσαν την βάση για πια πέρα προφορική ανάπτυξη. Γι' αυτό, ακόμη και στα καλύτερα παραδομένα έργα του, ο τόνος μένει ψυχρός και διδακτικός, όπως ταιριάζει σ' ένα δάσκαλο που απευθύνεται μόνο στο λογικό.

Συμπέρασμα. Λογικός δυνατός και έρευνητής θαυμαστός ο Αριστοτέλης επεξέτεινε και εξαξινόμησε όλη την γνώση της αρχαιότητας. Είναι ο μεγάλος κι ακούραστος οργανωτής της επιστήμης. Δεν του λείπει ή θεωρητική δύναμη· δεν έχει όμως τη φλογερή και καλλιτεχνική ψυχή του Πλάτωνα. Δεν έχει επίσης αξιους συνεχιστές. Μονάχα οι άμεσοι μαθητές του, από τους οποίους ο έπιστημότερος ήταν ο Θεόφραστος, θα συνεχίσουν τις επιστημονικές του έρευνες στον δρόμο που εκείνος χάραξε. Από τον 1. μ.Χ. αιώνα ο ίδρυτής της Περιπατητικής σχολής δεν θα έχη πια συνεχιστές, αλλά μόνο σχολιαστές (υπομνηματιστές). Στον μεσαίωνα τα έργα του Αριστοτέλη μεταφράστηκαν στη συριακή, στην άραβική και στην λατινική και οι ιδέες του είχαν άπλότου κύρος, μολονότι το σύστημά του δεν είναι αλύγιστο. Η σχολαστική θεολογία του μεσαίωνα στηρίζεται έξ ολοκλήρου στην αριστοτελική φιλοσοφία. Σχεδόν ως τα χρόνια του Fr. Bacon (1561 - 1626) και του Descartes (1596 - 1650) ο Αριστοτέλης θεωρούνταν αλάθητος. Στις μέρες μας ακόμη ή αριστοτελική έννοια της έντελέχειας ξαναφάνηκε στις φιλοσοφικές και βιολογικές θεωρίες του Hans Driesch για ζωτική άρχή (νεοβιταλισμός).

ΟΙ ΑΛΛΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ. Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Έκτός από τους πολύ μεγάλους φιλόσοφους συγγραφείς Πλάτωνα και Αριστοτέλη, στην κλασσική εποχή ζούν και άλλοι φιλόσοφοι

πού δὲν ἐνδιαφέρουν βέβαια τόσο ἄμεσα, ὅσο ἐκείνοι, τὴ γραμματολογία, εἶναι ὅμως ἀπαραίτητο νὰ γίνῃ σύντομος λόγος καὶ γι' αὐτούς.

Οἱ συνεχιστὲς τῶν Ἰώνων φυσικῶν. 1. Ἀναξάγορας (500 - 428 π.Χ. περίπου). Γεννήθηκε στὶς Κλαζομενὲς τῆς Ἰωνίας, πολὺ νέος ὅμως (πιθανὸν 20 χρονῶν) ἦλθε κι ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἔμεινε 30 ὀλόκληρα χρόνια. Ἦταν φίλος τοῦ Περικλῆ καὶ ἄσκησε βαθιὰ ἐπιρροή σὲ πολλοὺς σημαντικοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς του. Ἀργότερα δημοσίευσε σὲ πεζὸ λόγο τὸ σύγγραμμά του Περὶ φύσεως. Πιθανὸν τὸ 450 π.Χ. κατηγορήθηκε γιὰ ἀσέβεια κι ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Ἀθήνα καὶ νὰ καταφύγῃ στὴν Λάμψακκο ὅπου καὶ πέθανε τιμημένος.

Δύο πρωτότυπες ἰδέες ἀποτελοῦν τὴ βάση τῆς φιλοσοφίας του.

α) Ἀντὶ νὰ ἀναφέρῃ τις ἀρχὲς τῶν ὄντων, ὅπως ὁ Ἐμπεδοκλῆς, σὲ τέσσερις οὐσίες, παραδέχεται στὴν ἀρχὴ ἓνα ἄπειρο πλῆθος ἀπὸ οὐσίες πού ξεχωρίζουν μὲ τὸ διάφορο ποῖόν τους.

β) Ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σύμπαν ξεχωρίζει μιὰ δύναμη τὴν ὁποία ὀνομάζει νοῦν μὲ τὴν ἐνέργεια τῆς δυνάμεως αὐτῆς γίνονται ὅλες αἱ ἀλλαγὲς στὸν αἰσθητὸ κόσμο.

Ὁ Ἀναξάγορας μὲ τὴ διδασκαλία του γιὰ νοητικὴ ἀρχὴ ξένη πρὸς τὴν ὕλη εἶναι ὁ πρῶτος Ἑλληνας διῆστης φιλόσοφος, κι ὁ τελευταῖος αὐτὸς φυσικὸς τῆς Ἰωνίας εἶναι ὁ πρόδρομος τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη.

2. Λεύκιππος. Ὁ Λεύκιππος (πρῶτο μισὸ τοῦ 5. π.Χ. αἰ.) εἶναι ὁ δημιουργὸς τῆς ἀτομικῆς θεωρίας. Αὐτὸ τὸ ξέρομε ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα πού σώθηκαν ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ μαθητῆ του Δημόκριτου, γιὰτὶ δικό του δὲν σώθηκε τίποτε. Ὁ Θεόφραστος κι ἄλλοι περιπατητικοὶ τοῦ ἀπόδιδαν τὸ ἔργο Μέγας Διάκοσμος πού περιλαμβάνεται στὰ ἔργα τοῦ Δημόκριτου.

3. Δημόκριτος. Ὁ Δημόκριτος γεννήθηκε στὰ Ἄβδηρα γύρω στὸ 460 π.Χ. Ἦταν πνεῦμα περίεργο καὶ ἐρευνητικὸ, ταξίδεψε πολὺ καὶ ἔγραψε πολυάριθμα ἔργα ἀναφερόμενα στὴν φιλοσοφία, τὴ μουσικὴ, τὰ μαθηματικὰ, τὴ φυσικὴ, τὴν ἠθικὴ, τὴν τέχνη. Τὸ κύριο μεταφυσικὸ ἔργο του ἦταν ὁ Μικρὸς Διάκοσμος. Σήμερα σώζονται μόνο μικρὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἔργα του. Πέθανε 90 περίπου χρονῶν.

Γιὰ βασικὰ συστατικὰ τῶν ὄντων ὁ Δημόκριτος παραδεχόταν τὸ πλῆρες (γεμάτο) καὶ τὸ κενὸν (ἄδειο). Τὸ πλῆρες τὸ φανταζόταν χωρισμένο σὲ ἀναρίθμητα μὴ ἀντιληπτὰ ἐξ αἰτίας τῆς μικρότητάς τους σωματάκια, πού, χωρισμένα μὲ τὸ κενὸ τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, δὲν μποροῦν τὰ ἴδια νὰ χωριστοῦν, γι' αὐτὸ λέγονται ἄτομα (ἄκοφτα). Αὐτὰ εἶναι ἀγέννητα, ἀφθαρτα, ὀλότελα ὁμοιόμορφα· δὲν δέχονται καμμιά ποιοτικὴ ἀλλοίωση παρὰ μόνο τοπικὴ ἀλλαγὴ. Οἱ μεταβολὲς στὰ ὄντα καθὼς καὶ οἱ ἰδιότητές τους ἀναφέρονται μόνο σ' αὐτὰ.

Ὁ Δημόκριτος, πού ἔδωσε τὴ βάση γιὰ τὸ σύστημα τοῦ Ἐπικούρου, ἀντιπροσωπεύει τὴν προσπάθεια νὰ ὑποστηριχθῇ συγχρόνως καὶ

ἀπέναντι τῶν Ἐλεατῶν ἢ πραγματικότητα τῆς πολλαπλότητας καὶ τῆς κινήσεως, καὶ ἀπέναντι τοῦ Ἡράκλειτου ἢ ὑπαρξὴ μιᾶς ἀμετάβλητης ἀρχῆς κάτω ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπη ροὴ τῶν ὄντων.

Οἱ σωκρατικὲς σχολές. Ὁ Ἀναξαγόρας ὡς ἓνα σημεῖο προπαρασκευάζει τὸ δρόμο στὸ Σωκράτη· ὁ Δημόκριτος εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴ σωκρατικὴ κίνηση. Οἱ κυριώτεροι μαθητὲς τοῦ Σωκράτη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ἦταν οἱ ἀκόλουθοι:

1. Ὁ *Εὐκλείδης* (περίπου 450 - 380 π.Χ.), ποὺ δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὸν γεωμέτρη, ἴδρυσε τὴν μεγαρικὴ σχολὴ ἢ ὁποῖα ἀνάδειξε πολλοὺς διάσημους φιλοσόφους καὶ μάλιστα τὸν Στίλπιωνα, ἓνα ἀπὸ τοὺς δασκάλους τοῦ Ζήνωνα, τοῦ ἱδρυτῆ τῆς Στοᾶς. Οἱ μεγαρικοὶ συνδύασαν τὴν διδασκαλία τοῦ Σωκράτη μὲ ἐλεατικὲς δοξασίες.

2. Ὁ *Ἀντισθένης*. Ὁ Ἀντισθένης εἶναι ὁ ἱδρυτὴς τῆς κυνικῆς σχολῆς. Γεννήθηκε γύρω στὸ 444 π.Χ. καὶ ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Γοργία καὶ τοῦ Σωκράτη. Ἄνοιξε δική του σχολὴ στὴν Ἀθήνα, στὸ γυμνάσιο *Κυνόσαργες*, ἀπ' ὅπου καὶ τὸ ὄνομα *Κυνικός*. Πνευματώδης καὶ δηκτικός, πολέμησε μὲ πάθος τὸν Πλάτωνα. Καταφρονοῦσε τὸν θεωρητικὸ στοχασμὸ καὶ δίδασκε πὼς ἡ μόνη σίγουρη γνώση εἶναι αὐτὴ τῆς ἀρετῆς. Ἀπὸ τῆ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη διατήρησε μόνο ὅ,τι σχετιζόταν μὲ τὴν πρακτικὴ ἠθικὴ. Ἀπὸ τῆ σχολὴ του βγήκαν ὁ *Διογένης* ἀπὸ τὴν Σινώπη (4. π.Χ. αἰ.) καὶ ὁ *Μένιππος* ἀπὸ τὰ *Γάδαρα* (3. π.Χ. αἰ.).

3. Ὁ *Ἀρίστιππος*. Ὁ Ἀρίστιππος γεννήθηκε στὴν Κυρήνη καὶ ἄσκησε κάμποσο καιρὸ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ σοφιστῆ· κατόπι μπῆκε στὸν σωκρατικὸ κύκλο. Ἰδρυσε τὴ λεγόμενη κυρηναϊκὴ σχολὴ ποὺ δίδασκε πὼς ἡ εὐχαρίστηση πρέπει νὰ εἶναι ὁ ὑπέρτατος σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου.

Τὰ ἀποσπάσματα τῶν φιλοσόφων στίς συλλογὲς τῶν A. Mullach (παλαιότερη) καὶ H. Diels (νεώτερη).

Ἡλιατρικὴ. Ἰπποκράτης. Ἀπὸ πολὺ παλιὰ γύρω στοὺς ναοὺς τοῦ Ἀσκληπιοῦ εἶχαν σχηματισθῆ συντεχνίες γιατρῶν ποὺ τὰ μέλη τους λεγόταν *Ἀσκληπιάδαι*. Οἱ Ἕλληνες γιατροὶ ἦταν περιφημοὶ σ' ὅλον τὸν κόσμον. Οἱ Πέρσες βασιλεῖς τοὺς καλοῦσαν καὶ τοὺς κρατοῦσαν στὴν αὐλὴ τους. Κατὰ τὸν 5. καὶ 4. π.Χ. αἰῶνα οἱ Ἀσκληπιάδες τῆς Κῶ δημιούργησαν μιὰ πλούσια γιατρικὴ φιλολογία. Ὅλα αὐτὰ τὰ συγγράμματα (ὡς ἐμᾶς ἔφθασαν 72) ἀποδίδονται κατόπι στὸν Ἰπποκράτη, τὸν σπουδαιότερο Ἀσκληπιάδῃ τῆς Κῶ. Μόνο μερικὰ ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι δικὰ του· τὰ ἄλλα προέρχονται ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του.

Ὁ *Ἰπποκράτης* γεννήθηκε στὴν Κῶ κατὰ τὸ 460 καὶ πέθανε σὲ βαθιὰ γηρατειά. Τὰ ἔργα ποὺ μὲ βεβαιότητα ἢ ἔρευνα θεωρεῖ δικὰ του εἶναι τὰ *Προγνωστικά*, τὸ πρῶτο βιβλίον τῆς πραγματείας *Περὶ διαίτητος ὀξέων*, τὸ πρῶτο καὶ τὸ τρίτον βιβλίον τῶν *Ἐπιδημιῶν*, οἱ *Ἀφορισμοὶ* καὶ τὸ *Περὶ τῶν ἐν τῇ κεφαλῇ*

τρωμάτων. Πιθανόν γνήσιες θεωρούνται οί πραγματεῖες Περὶ ἄρθρων, Περὶ ἀρχαίης ἰητρικῆς, Περὶ ἀγμῶν, Περὶ χυμῶν, Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων καὶ Περὶ ἰε-
ρῆς νοῦσου. Ὁ Ὀρκος ἔχει συντεθῆ ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ Ἰπποκράτη, ἀπηχεῖ ὅμως τίς ἰδέες του γιὰ τὴν ἀσκησὴ τῆς γιατρικῆς.

Γνήσια καὶ ἀμφιβαλλόμενα ἔργα εἶναι γραμμένα στὴν ἰωνικὴ διά-
λεκτο χωρὶς λογοτεχνικὲς ἀξιώσεις. Οἱ Ἀσκληπιάδες δὲν ἐπηρεάστη-
καν ἀπὸ τὴ λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς τους καὶ γράφουν ὅπως οἱ παλαιότε-
ροι Ἴωνες φυσικοί. Οἱ πραγματεῖες αὐτὲς εἶναι σημαντικὲς γιὰ τὸ πε-
ριοχόμενον τους. Ὁ Ἰπποκράτης εἶναι ἓνα ἔξοχο ἀλλὰ καὶ θετικὸ μυαλό,
ἓνας πραγματικὸς ἐπιστήμονας. Δὲν παραδέχεται πὼς οἱ ἀρρώστιες
προέρχονται ἀπὸ τὴν ὀργὴ τῶν θεῶν οὔτε πὼς ἡ θεραπεία πετυχαίνεται
μὲ τὴ θαυματουργὸ ἐπέμβασή τους. Ἔχει σαφῆ ἀντίληψη γιὰ τίς φυσι-
κὲς αἰτίες τῶν νόσων καὶ γιὰ τὴν ἰσχύ τους. Διακηρύσσει πὼς ἡ γιαντρικὴ
δὲν μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθῆ παρὰ μὲ τὴν ὑπομονηρικὴ παρατήρησιν καὶ
τὴν συσχέτισιν τῶν διαφορῶν περιπτώσεων.

Γ. PHOTOPEIA

Εἰσαγωγή. Εἶναι ἀλήθεια πὼς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνας εἶχαν μιὰ
φυσικὴ εὐγλωττία πού πιθανότατα ὠφέλιτον στὴν προτίμησή τους νὰ
ἄρχουν καὶ νὰ ἄρχονται μὲ τὴν πειθὸ μᾶλλον παρὰ μὲ τὴ βία. Στοιχεῖα
τῆς φυσικῆς αὐτῆς εὐγλωττίας βρῖσκον στὰ δημορικὰ ποιήματα καὶ
στὴν ἱστορία τοῦ Ἡρόδοτου. Στὰ δημορικὰ ποιήματα οἱ ἀρχηγοὶ συχνὰ
ἀγορεύουν καὶ ὁ τέλειος ἥρωας ἔπρεπε νὰ εἶναι «μύθων τε ρητῆρ καὶ ἔρ-
γων πρηνκτῆρ». Στὴν ἱστορία τοῦ Ἡρόδοτου ἐπίσης μερικὰ ἀπὸ τὰ ση-
μαντικὰ πρόσωπα ἐκφωνοῦν λόγους ἀπλοῦς, ἀλλὰ μὲ ἀρκετὰ καλὴ δομῆ.
Οἱ λόγοι ὅμως ὄλων αὐτῶν τῶν «ἀγορητῶν» εἶναι προϊόντα φυσικῆς
καὶ ὄχι ἐντεχνῆς ρητορείας, γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἀσχολεῖται μ' αὐτοὺς
ἡ γραμματολογία.

Ἡ ἔντεχνη ρητορεία ἄργησε νὰ ἐμφανισθῆ. Οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς κα-
θυστερήσεως εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: α) Ὡς τὸ τέλος τοῦ 6. π.Χ. αἰ. ἡ πολι-
τικὴ ζωὴ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων — ἰδιαιτέρα τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου κυρίως
θὰ ἀναπτυχθῆ ἡ ρητορεία — ἐξ αἰτίας τῶν ὀλιγαρχικῶν ἢ τυραννικῶν
πολιτευμάτων δὲν ἔχει λάβει τὴ μορφή πού εὐνοεῖ τὴ ρητορεία. Μετὰ
τὴν εἰσαγωγή τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος στὴν Ἀθήνα, παρουσιάζ-
εται κάποια ἀνάπτυξη τῆς ρητορείας, γιαντί, τόσο οἱ πολῖτες στὰ δικα-
στήρια ὅσο καὶ οἱ πολιτικὸι ἡγέτες στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου, ἔπρεπε
νὰ ὑποστηρίξουν μὲ πειστικότητα τίς ἀπόψεις τους· οἱ περσικοὶ ὅμως
πόλεμοι πού ἀκολούθησαν, ἐμπόδισαν τὴν πιδ πέρα ἀνάπτυξη, γιαντί ἡ
ἀντιμετώπιση τοῦ μεγάλου κινδύνου ἀποτελοῦσε τὴν κύρια φροντίδα
τῆς πόλεως. Καὶ τοῦ Θεμιστοκλῆ ἡ ρητορικὴ δεινότητα, ἡ ὁποία τόσο
ἐπαινεῖται ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, εἶναι φυσικὴ καὶ ὄχι ἔντεχνη. β) Οἱ Ἕλ-
ληνες ὡς τὰ μέσα τοῦ 5. π.Χ. αἰ. δὲν εἶχαν ἀντιληφθῆ ὅτι ὁ λόγος μέσο
δράσεως μποροῦσε νὰ γίνῃ καὶ μέσο αἰσθητικῆς ἀπολαύσεως, γι' αὐτὸ

και δὲν δημοσίευαν τοὺς λόγους τοὺς. Ἀκόμη καὶ ὁ Περικλῆς, ποὺ ἀναμφισβήτητα ἦταν μεγάλος ρήτορας, προετοίμαζε τοὺς λόγους του καὶ ἑσῶς εἶχε καὶ κάποια ρητορική προπαιδεία ἀπὸ τῆς σχέσεως του με τοὺς σοφιστῆς, δὲν μᾶς ἄφησε ὁ ἴδιος κανένα γραπτὸ σημάδι τῆς εὐγλωττίας του. γ) Νομίζουν ὅτι ἡ ρητορεία εἶναι δῶρο τῆς φύσεως, γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχουν, ὡς τὴν ἐποχὴ τῶν σοφιστῶν, οὔτε δάσκαλοι τῆς ρητορικῆς οὔτε κανόνες γιὰ τὴν ἀρτία σύνθεσις ἐνὸς λόγου.

Οἱ ἀρχές τῆς ἐντεχνῆς ρητορείας. Κόραξ καὶ Τεισίαις. Στὴ Σικελία παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἐντεχνῆ ρητορεία. Ἐδῶ, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκδίωξη τῶν τυράννων (467 π.Χ.), δημιουργήθηκαν πολλὰ δίκαια γιὰ ζήτηματα ἰδιοκτησίας. Αὐτὸ ἔγινε ἀφορμὴ νὰ γράψουν δύο ἐμπειροὶ ρήτορες, ὁ Κόραξ καὶ ὁ μαθητὴς του Τεισίαις, ἕνα ἐγχειρίδιο ρητορικῆς τέχνης, μετὰ τὸ ὁποῖο ἔδιδαν ὁδηγίες στοὺς πολίτες πῶς νὰ ὑπερασπίζον τῆς ὑποθέσεις τους στὰ δικαστήρια. Τὸ ἐγχειρίδιο αὐτὸ, ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 465 π.Χ. στὶς Συρακούσες, δὲν σώθηκε· τὸ μνημονεύουν ὅμως ὁ Ἀριστοτέλης (Ρητορ. 1492a, 17) καὶ ὁ Κικέρωνας (Βροῦτος 46). Σ' αὐτὸ ὁ Κόραξ ἔδινε καὶ τὸν ὄρισμὸ τῆς ρητορικῆς (ἀπειθοῦς δημιουργός). Τὴ ρητορική ὁ Κόραξ — καὶ ἄλλοι — δίδασκε μετὰ ἀμοιβῆ καὶ φαίνεται πῶς κέρδιζε ἀπ' αὐτὸ ἀρκετά. Ἐτσι σιγὰ σιγὰ δημιουργήθηκε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ρητοροδιδασκάλου. Ἐκεῖνοι ποὺ ἐργάστηκαν γιὰ τὴν πιὸ πέρα ἀνάπτυξη τῆς ρητορικῆς εἶναι οἱ σοφιστῆς καὶ ἰδιαίτερα ὁ Γοργίας, ποὺ μπορεῖ νὰ ὀνομαστῇ ὁ θεμελιωτὴς τῆς ἐντεχνῆς ρητορείας.

Οἱ σοφιστῆς. Οἱ σοφιστῆς (βλ. καὶ σελ. 175 κ.έ.), ὅπως εἶδαμε, καλλιέργησαν τὴ ρητορική. Δίδασκαν τοὺς πολυάριθμους μαθητῆς τους πῶς νὰ βρίσκουν γιὰ κάθε ζήτημα τὸ φαινομενικὰ σωστὸ (εἰκδὸς) καὶ πῶς μποροῦν νὰ ὑποστηρίξουν μετὰ τὴν ἴδια πειστικότητα τὰ ὑπὲρ καὶ τὰ κατὰ μιᾶς ἀπόψεως (ἰσοσθένεια τῶν λόγων). Οἱ Τετραλόγοι τοῦ Ἀντιφώντα, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, εἶναι ἕνα δείγμα σοφιστικῆς ἐργασίας αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Ἐπειδὴ οἱ σοφιστῆς ἀσχολήθηκαν ἀκόμη καὶ μετὰ τὴ γλώσσα καὶ τὸ ὅρος, συνέβαλαν πολὺ στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐντεχνῆς ρητορείας. Ὁ Πῶλος ὁ Ἀκραγαντῖνος εἶχε γράψει ἕνα εἶδος λεξικοῦ κομψῶν ἐκφράσεων. Ὁ Πρόδικος ὁ Κεῖος κατάγινε μετὰ τὴν ἀκριβῆ διάκριση τῶν συνωνύμων καὶ γενικὰ μετὰ τὴν ἀκρίβεια τῆς ἐκφράσεως. Ὁ Γοργίας ὅμως εἶναι ἐκεῖνος ποὺ περισσότερο ἀπὸ ὅλους τοὺς σοφιστῆς ἀσχολήθηκε μετὰ τὴ μορφή τοῦ λόγου. Αὐτὸς σκέφτηκε νὰ κάμῃ αἰσθητὸ τὸν παραλληλισμὸ ἢ τὴν ἀντίθεση τῶν ἐνοσίων μετὰ τὴν ἀντιστοιχία τύπων καὶ ἤχων (πάρια, παρόμοια, ὁμοιοκάταρτα, παρηγήσεις, παρονομασίες, ἀντικείμενα λέξεις) καὶ ἔγινε ὁ κύριος εἰσηγητὴς τῶν ρητορικῶν σχημάτων ποὺ, ἀπὸ τὸ ὄνομά του, ὀνομάστηκαν γοργίεια.

Μετὰ τῆς ἐργασίας τῶν Σικελιωτῶν ρητοροδιδασκάλων καὶ πρὸ πάντων τῶν σοφιστῶν, ἡ ἐντεχνῆ ρητορεία ἀναπτύχθηκε σημαντικὰ καὶ στὸ τέλος τοῦ 5. π.Χ. αἰῶνα εἶναι πιὰ σπουδαῖο λογοτεχνικὸ εἶδος.

Η ρητορεία στην Αθήνα. "Αν και η ρητορεία πρωτοπαρουσιάστηκε στην Σικελία και οι ρητοροδιδάσκαλοι και οι σοφιστές ήταν από διάφορα μέρη της Ελλάδας, όμως αυτή τελειοποιήθηκε στην Αθήνα, όπως συνέβη μ' όλα σχεδόν τα είδη του έντεχνου λόγου. Τα ρητορικά έργα που σώθηκαν έχουν όλα γραφή από Αθηναίους.

Στην εκκλόγια μεγάλων ρητόρων στην Αθήνα συντέλεσαν και το ύψηλό, γενικά, πνευματικό επίπεδο της πόλεως και το πολίτευμά της.

Στην Αθήνα γίνονταν πολλές δίκες, ιδίως απ' ότου υποχρεώθηκαν οι σύμμαχοι να δικάζονται εκεί. Στα δικαστήρια έπρεπε να ξέρη κανείς (τό είχε ήδη όρίσει ο Σόλωνας) να υπερασπίση τόν έαυτό του. Η Αθήνα ήταν ακόμη μιá πόλη με μεγάλες πολιτικές ελευθερίες και ή ικανότητα να μιλά κανείς πειστικά έξασφάλιζε δύναμη και δόξα. Τό «κλίμα» δηλ. στην Αθήνα ήταν πολύ εύνοικό για την ανάπτυξη της ρητορικής. Τέλος ο μορφωμένος Αθηναίος δοκίμαζε εύχαρίστηση διαβάζοντας τούς ώραίους λόγους, τούς όποιους είχε άκούσει στην Πύυκα ή στα δικαστήρια. Αυτό είχε σάν άποτέλεσμα να δημοσιεύουν, οι μεγάλοι ρήτορες, από τις άρχές του 5. π.Χ. αί. τούς λόγους τους. Όλα αυτά συντέλεσαν στην ανάπτυξη της έντεχνης ρητορείας κατ' έξοχήν στην Αθήνα.

Τά είδη τοϋ ρητορικοϋ λόγου. Οι ρήτορες ή έκφωνούσαν συμβουλευτικούς λόγους στην Έκκλησία τοϋ δήμου ή έγραφαν λόγους που θά άπάγγελλε ο κατήγορος (ή ο κατηγορούμενος) στο δικαστήριο ή, τέλος, έγκωμιάζαν, στίς πανηγύρεις και στίς άλλες συναθροίσεις τοϋ λαοϋ, την πόλη, εκείνους που έπεσαν για την υπεράσπισή της κλπ. Έτσι σχηματίσθηκαν τά τρία είδη τοϋ ρητορικοϋ λόγου: α) τό συμβουλευτικό ή δημηγορικό· β) τό δικανικό· γ) τό έγκωμιαστικό ή πανηγυρικό.

Κάθε ρητορικός λόγος άπαρτίζεται συνήθως από τρία μέρη: α) τό προσίμιο, β) την ύπόθεση ή διήγηση ή άπόδειξη, και γ) τόν επίλογο.

Τό προσίμιο είναι ή άρχή τοϋ λόγου. Σ' αυτό ο ρήτορας προπαρασκευάζει τούς άκροατές στο θέμα και προσπαθεί να τούς κινήση τό ένδιαφέρον για να τόν άκούσουν με προσοχή. Είναι συμμετρικό πρós τά άλλα δύο μέρη τοϋ λόγου, ήρεμο και φυσικό.

Η ύπόθεση ή διήγηση ή άπόδειξη είναι τό κύριο μέρος τοϋ λόγου και έρχεται ως συνέχεια τοϋ προσιμίου. Σ' αυτήν ο ρήτορας εκθέτει τά πράγματα και τις άπόψεις του με σαφήνεια, συντομία και πιθανότητα. Καί φανερώνεται βέβαια ή τέχνη τοϋ ρήτορα σ' όλα τά μέρη τοϋ λόγου του, ιδιáτερα όμως στο τμήμα αυτό.

Ο επίλογος έχει διπλό σκοπό: να ανακεραλαιώση όσα προηγουμένως είπώθηκαν και να άφήση τόν άκροατή με εύνοική έντύπωση για τις άπόψεις τοϋ ρήτορα και με δυσμενή για τις άπόψεις τών αντιπάλων του.

Τόποι στους όποιους κατ' έξοχήν άσκήθηκε ή ρητορεία ήταν ή εκκλησία τοϋ δήμου και τά δικαστήρια, γι' αυτό οι περισσότεροι από τούς

λόγους που σώθηκαν είναι συμβουλευτικοί και δικανικοί, κι ελάχιστοι πανηγυρικοί.

Ἐκκλησία τοῦ δήμου. Ἡ γενική συνέλευση τῶν ἐγγλίκων πολιτῶν στίς ἑλληνικές πόλεις εἶχε διάφορα ὀνόματα· στήν Ἀθήνα ὀνομάζονταν Ἐκκλησία. Σ' αὐτήν συζητοῦσαν τὰ σπουδαιότερα ζητήματα τῆς πολιτείας κι ἐπαιρναν ἀποφάσεις. Ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου στήν ἀρχή συνέρχονταν κανονικά μιὰ φορά σέ κάθε πρυτανεία, δηλ. δέκα φορές τὸ χρόνο· ἀργότερα ὅμως οἱ τακτικές συνελεύσεις αὐξήθηκαν σέ τέσσερεις σέ κάθε πρυτανεία, δηλ. σαράντα συνελεύσεις τὸ χρόνο. Αὐτὲς ἦταν οἱ νόμιμες ἢ κύριες ἐκκλησίες. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη κύρια ἐκκλησία ἦταν μιὰ μόνο σέ κάθε πρυτανεία· οἱ ἄλλες τρεῖς ἦταν τακτικές ἐκκλησίες ἀλλὰ δὲν ὀνομάζονταν κύριες. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτὲς οἱ πρυτάνεις καί, σέ καιρὸ πολέμου, οἱ στρατηγοὶ μπορούσαν νὰ καλέσουν τὸ λαὸ καὶ σέ ἑκτακτες συνελεύσεις τοῦ ὀνομάζονταν σύγκλητοι ἢ κατὰ κλητοὶ ἐκκλησίες, γιατί καλοῦνταν σ' αὐτὲς καὶ οἱ πολίτες ποὺ ἔμεναν στὰ κτήματά τους, μακριὰ ἀπὸ τὴν πόλη, πράγμα ποὺ δὲν γινόταν στίς κύριες ἐκκλησίες. Ἐννοεῖται πὺς οἱ ἀρμόδιοι ἄρχοντες μπορούσαν νὰ ματαιώσουν τὴ σύγκληση καὶ κύριων ἐκκλησιῶν σέ ὀρισμένες περιστάσεις, ἰδίως σέ καιρὸ πολέμου.

Στὰ παλαιότερα χρόνια οἱ ἐκκλησίες γίνονταν στήν ἀγορὰ ἀπὸ τίς ἀρχὲς ὅμως τοῦ 5. π.Χ. αἰῶνα οἱ συνελεύσεις γίνονταν στὸ λόφο τῆς Πνύκας καί, σπανιότερα, στὸ διονυσιακὸ θέατρο, τὸ θέατρο τοῦ Πειραιῶς, ἢ τὸν Κολωνό. Ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς Πνύκας ἦταν ὁρατὰ τὰ Προπύλαια καὶ ὁ Παρθενώνας καὶ ἡ θάλασσα ποὺ εἶχαν καταναυμαχηθῆ οἱ βάρβαροι. Ἡ θεὰ ἔλων αὐτῶν φιλοτιμοῦσε καὶ φρονημάτιζε τὸ λαὸ, γι' αὐτὸ καὶ οἱ Τριάκοντα, ὅσο κυβερνοῦσαν, ἀλλάξαν τὸν τόπο τῆς Ἐκκλησίας.

Οἱ πρυτάνεις (ἢ ἀπὸ 5 δηλ. πρόσωπα, ἐκλεγόμενα μὲ κλῆρο, ἐπιτροπὴ τῆς φυλῆς ποὺ ἐπρυτάνευε, διεύθυνε τίς ὑποθέσεις τῆς βουλῆς καὶ τῆς ἐκκλησίας γιὰ 35 περίπου ἡμέρες τὸ χρόνο) τέσσερεις ἡμέρες πρωτύτερα ἀνακοίνωναν στὸν λαὸ τὴν ἡμέρα ποὺ θὰ γινόταν ἐκκλησία καθὼς καὶ ποιά ζητήματα θὰ συζητοῦνταν σ' αὐτή. Ὁ ἐπιστάτης τῶν πρυτάνεων (ἐκεῖνος δηλ. ἀπὸ τοὺς πέντε πρυτάνεις ποὺ ἦταν πρόεδρος αὐτῆ τὴν ἡμέρα) ὡς τὸ 387 π.Χ., ὁ ἐπιστάτης τῶν προέδρων (οἱ πρόεδροι, 9 τὸν ἀριθμὸ, ἐκλέγονταν μὲ κλῆρο ἀπὸ τὸν ἐπιστάτη τῶν πρυτάνεων, πρὶν νὰ γίνη ἡ ἐκκλησία, ἓνας ἀπὸ κάθε φυλὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρυτανεύουσα· ἓνας ἀπ' αὐτοὺς, μὲ κλῆρο, ἦταν ὁ ἐπιστάτης τῶν προέδρων) ἀπὸ τὸ 387 κι ὕστερα, προέδρευε τῆς ἐκκλησίας καὶ καλοῦσε, μὲ τὸν κήρυκα, τοὺς πολίτες νὰ λάβουν τὸ λόγο. Στὰ παλαιότερα χρόνια μπορούσαν νὰ μιλοῦν μόνο ὅσοι ἦταν πάνω ἀπὸ 50 χρονῶν, ἀπὸ τὸ τέλος ὅμως τοῦ 5. αἰ. π.Χ. τὸ δικαίωμα αὐτὸ τὸ εἶχαν ἔτσι οἱ πολίτες, ἐκτὸς ἀπὸ κείνους ποὺ εἶχαν καταδικασθῆ σέ στέρηση τῶν πολιτικῶν τους δικαιωμάτων (ἀτιμία). Ἀφοῦ ἀκούονταν οἱ λόγοι τῶν ρητόρων, ὁ ἐπιστάτης τῶν πρυτάνεων (ἢ τῶν προέδρων μετὰ τὸ 387) ἐπεψήφισε, ἔβαζε δηλ. σέ ψηφοφορία τὰ ζητήματα καὶ οἱ πολίτες

με ανάταση τῶν χειρῶν (χειροτονία) ἀποφάσιζαν (ἐψηφίζοντο, ἐχειροτόνουσαν). Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ψηφοφορίας ἀναγγέλλονταν ἀμέσως ἀπὸ τὸν ἐπιστάτη καὶ τὸ ψήφισμα καταθέτοταν στὸ μητρώο. Σπουδαῖα ψηφίσματα χαράσσονταν σὲ λίθινες ἢ χάλκινες πλάκες καὶ τοποθετοῦνταν σὲ πολυσύχναστα μέρη.

Τὰ ζητήματα μὲ τὰ ὁποῖα ἀπασχολιοῦνταν ἡ ἐκκλησία ἦταν πολλά: ψήφισα νόμων, ἐκλογή ἀρχόντων, κήρυξη πολέμου, συναψη συνθηκῶν, συμμαχιῶν κλπ. Καμμιά φορὰ ἡ ἐκκλησία εἶχε καὶ δικαστικὴ ἐξουσία. Αὐτὸ συνέβαινε ὅταν εἶχε γίνει μήνυση (εἰσαγγελία) γιὰ ἐγκλημα τὸ ὁποῖο δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ δικασθῆ ἀπὸ τὰ τακτικὰ δικαστήρια ἀπὸ ἔλλειψη νόμου πού νὰ προβλέπη τὴν ἀνάλογη γιὰ τέτοιο ἐγκλημα ποινή. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ δικάζε τὸ ἐγκλημα ὁ λαὸς στὴν ἐκκλησία ἢ τὸ παράπεμπε στὸ ἀρμόδιο δικαστήριον, ἀφοῦ ὠρίζε καὶ τὸν νόμο σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ὁ κατηγορούμενος θὰ δικαζόταν.

Δικαστήρια. Τὰ ἀρχαιότερα δικαστήρια στὴν Ἀττικὴ ἦταν ὁ Ἄρειος Πάγος, τὸ ἐπὶ Παλλαδίῳ, τὸ ἐπὶ Δελφινίῳ, τὸ ἐν Φρεαττοῦ καὶ τὸ ἐπὶ Πρυτανείῳ. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅμως τοῦ Σόλωνα καὶ ἰδίως ὕστερα ἀπὸ τὴν μεταρρύθμιση τοῦ Ἐφιάλτη, τὸ σπουδαιότερο δικαστήριον ἦταν ἡ Ἡλιαία, πού ἔμοιαζε μὲ ἐκκλησία τοῦ δήμου, γιὰτὶ 6000 πολῖτες Ἀθηναῖοι, 600 ἀπὸ κάθε φυλὴ, 30 χρονῶν καὶ πάνω, καὶ οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχαν στερηθῆ τὰ πολιτικὰ τους δικαιώματα, ἐκλέγονταν μὲ κλῆρο γιὰ νὰ δικάσουν τίς δίκες τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ καὶ τῶν συμμαχῶν. Ἀπ' αὐτοὺς οἱ 1000 ἦταν ἀναπληρωματικοὶ καὶ οἱ 5000 τακτικοί· ὅλοι ὠνομάζονταν ἡλιασταί. Ἦταν διαιρεμένοι σὲ 10 τμήματα, ἀπὸ 500 δικαστὲς τὸ καθένα, ἀριθμημένα ἀπὸ τὸ Α ὡς τὸ Κ, καὶ πού πιθανὸν σὲ καθένα ἀντιπροσωπεύονταν ὅλες οἱ φυλές. Γιὰ κάθε δίκη λαμβάνονταν μὲ κλῆρο ἀπὸ ἓνα τμήμα 201, 301, 401 ἢ λιγότερες ἢ καὶ ὀλόκληρο τμήμα ἢ συνενώνονταν δύο καὶ περισσότερα τμήματα, ἀνάλογα μὲ τὴ σημασία τῆς δίκης, πάντοτε ὅμως ὁ ἀριθμὸς ἦταν περιττός (1001, 1501 κλπ.) καὶ ἀντιπροσωπεύονταν ὅλες οἱ φυλές.

Οἱ ἡλιαστές ὕστερα ἀπὸ τὴν κλήρωσή τους ἔδιναν τὸν ἀκόλουθο ὕρκιο: Ἐψηφισάμην κατὰ τοὺς νόμους καὶ τὰ ψηφίσματα τοῦ δήμου καὶ τῆς βουλῆς τῶν Πεντακοσίων, περὶ δ' ὧν ἂν νόμοι μὴ ᾔσιν, γνώμη τῆ δικαιοσύνης καὶ οὔτε χάριτος ἔνεκα οὔτε ἔχθρας.... Καὶ ἀκροάσομαι τῶν τε κατηγορούντων καὶ τῶν ἀπολογουμένων ὁμοίως ἄμφοιν. Ὅμνυμι ταῦτα νῆ τὸν Δία, νῆ τὸν Ἀπόλλω, νῆ τὴν Δήμητρα καὶ εἴη μὲν μοι εὐορκοῦντι πολλὰ καὶ ἀγαθὰ, ἐπιορκοῦντι δ' ἐξώλεια αὐτῶν τε καὶ γένειν.

Οἱ δίκες ἦταν δύο εἰδῶν: δημόσιες (γραφαι) καὶ ἰδιωτικὲς (δίκααι). Γιὰ κάθε εἶδος ἡ διαδικασία ἦταν διαφορετικὴ. Στὶς ἰδιωτικὲς δίκες καταβάλλονταν δικαστικὰ ἔξοδα, τὰ λεγόμενα πρυτανεῖα, καὶ ὁ κατηγορὸς μπορούσε νὰ συμβιβασθῆ μὲ τὸν κατηγορούμενο. Στὶς δημόσιες, ἐπειδὴ ἡ πολιτεία εἶχε συμφέρον νὰ τιμωρηθῆ τὸ ἐγκλημα, δὲν καταβάλλονταν δικαστικὰ ἔξοδα καὶ ὁ κατηγορὸς δὲν μπορούσε νὰ συμ-

βιβαστή με τόν κατηγορούμενο· αν τὸ ἔκανε αὐτὸ τιμωριόταν με πρόστιμο 1000 δραχμῶν.

Μετά τὴ συγκρότηση τοῦ δικαστηρίου καὶ τὴν εἰσαγωγή τῆς δίκης ἔπαιρναν τὸν λόγο πρῶτα ὁ κατήγορος (διώκων) καὶ ἔπειτα ὁ κατηγορούμενος (φύγων), ὁ χρόνος ὅμως τὸν ὁποῖο καθένας ἀπὸ τοὺς ἀντιδίκους εἶχε στὴν διάθεσή του γιὰ νὰ μιλήσῃ ἦταν, στὶς περισσότερες δίκες, ὀρισμένους καὶ μετρίους με εἰδικὸ ὄργανο, τὴν λεγόμενη κλεψύδρα. Αὐτὸ ἦταν καλὸ γιὰτὶ ἀνάγκαιε τοὺς ῥήτορες, ποὺ ἔγραφαν τοὺς λόγους τῶν ἀντιδίκων, νὰ ἀποφεύγουν τοὺς πλατειασμούς, νὰ συγκεντρῶνται στὸ θέμα καὶ γενικὰ νὰ συνθέτουν τὸν λόγο τους με ἐπιμέλεια. Ὑπῆρχαν καὶ δίκες χωρὶς κλεψύδρα, με ἀπεριόριστο τὸ μῆκος τῶν λόγων.

Ἄν καὶ ὁ νόμος ὥριζε ὅτι οἱ ἀντίδικοι ὤφειλαν νὰ μιλήσουν αὐτοπροσώπως στὸ δικαστήριον, ἐν τούτοις ἐπιτρέπονταν φίλος ἢ συγγενὴς ἢ συνήγορος τῶν ἀντιδίκων νὰ συμπληρώσῃ τὸν λόγο τους. Συνήθως ὅμως οἱ ἀντίδικοι δὲν ἐτοίμαζαν οἱ ἴδιοι τὸν λόγο τους, ἀλλὰ κατάφευγαν, ἰδίως ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5. π.Χ. αἰ., σὲ ἔμπειρους ῥήτορες, τοὺς λεγόμενους λογογράφους, ποὺ, ὕστερα ἀπὸ ἀμοιβή, τοὺς συνέτασσαν τὸν λόγο τὸν ὁποῖο κατόπι ἐκείνοι ἀποστήθιζαν καὶ ἔλεγαν στὸ δικαστήριον. Ἀκολουθοῦσε καυστικὴ ψήφοφορία. Σὲ ἰσοψηφία ὁ κατηγορούμενος ἀθώωνοταν. Στὶς ἰδιωτικὲς δίκες, ἂν ὁ κατήγορος δὲν ἔπαιρνε τὸ ἕνα πέμπτο τῶν ψήφων, πλήρωνε πρόστιμο, τὴν λεγόμενη ἐπιωβελία, ἴσο με τὸ ἕνα ἕκτο τῆς ἀξίας τοῦ ἐπίδικου πράγματος· στὶς δημόσιες δίκες, ἂν ὁ κατήγορος δὲν ἔπαιρνε τὸ ἕνα πέμπτο τῶν ψήφων, πλήρωνε στὸ δημόσιο πρόστιμο 1000 δραχμῶν καὶ δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ κἀνῃ μελλοντικὰ τέτοιες καταγγελίες.

Ἡ ἀπόφαση τῶν ἡλιαστῶν ἦταν ὀριστικὴ καὶ μονάχα ἐκεῖνος ποὺ δικαζόταν ἐρήμην μπορούσε μέσα σὲ δύο μῆνες νὰ ξαναδικαστῇ· μπορούσε ἐπίσης νὰ ζητήσῃ νὰ ξαναδικαστῇ, χωρὶς νὰ ὑπάρχουν προθεσμίες γι' αὐτό, ἐκεῖνος ποὺ ἀποδείκνυε πῶς καταδικάστηκε ἀπὸ ψευδομαρτυρίες.

Στὴν ἀττικὴ ῥητορεία διακρίνουν δύο ἐποχές: α) Τὴν ἀπὸ τὸ 415 - 360 π.Χ. περίπου, ὅπου δροῦν οἱ ῥήτορες Ἀντιφῶν, Ἀνδοκίδης, Λυσίας, Ἰσαῖος, Ἰσοκράτης· εἶναι κυρίως ἡ ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς δικανικῆς καὶ ἐπιδεικτικῆς ῥητορείας. β) Τὴν ἀπὸ τὸ 360 - 323 π.Χ. (ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου) ὅπου δροῦν οἱ ῥήτορες Λυκούργος, Αἰσχίνης, Δημοσθένης, Ὑπερείδης, Δειναρχος καὶ Δημάδης· εἶναι κυρίως ἡ ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς πολιτικῆς (συμβουλευτικῆς) ῥητορείας. Ὁ Ἰσοκράτης, ποὺ πέθανε σχεδὸν 100 χρονῶν, δρᾷ καὶ στὶς δύο ἐποχές. Μετὰ τὸ 323 π.Χ. ἡ ἀπονέκρωση τῆς πολιτικῆς ζωῆς ἔβαλε ἀπότομο τέλος ὄχι μόνον στὴν συμβουλευτικὴ ῥητορεία, ἀλλὰ καὶ στὴν δικανικὴ καὶ τίποτε πιά ἀξίολογο δὲν παρήχθη.

Ἡ σπουδὴ τῶν ἔργων τῶν ῥητόρων εἶναι ἀπαραίτητη καὶ γιὰτὶ αὐτὰ καθεαυτὰ ἔχουν μεγάλην ἀξία, ἀλλὰ, ἀκόμη, καὶ γιὰτὶ οἱ ῥήτορες εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ καλλιέργησαν, περισσότερο ἀπὸ ὄλους τοὺς ἄλλους συγ-

γραφεῖς, τὸν πεζὸ λόγον καὶ πλησίασαν τῇ γραφόμενη γλῶσσα στὴν ὁμιλούμενη, παίρνοντας ἀπὸ τὴν τελευταία τύπους καὶ ἐκφραστικούς τρόπους. Τὰ ἔργα τους ἔχουν ἐπίσης μεγάλη ἱστορική ἀξία, γιατί μᾶς δείχνουν τίς τότε ἐπικρατούσες συνθήκες ζωῆς, τίς ἰδέες, τίς πολιτικές καὶ ἠθικές ἀρχές καὶ ρίχνουν φῶς στὴ θρησκεία τῶν χρόνων ἐκείνων. Εἶναι γιὰ μᾶς ἡ κύρια πηγὴ τοῦ ἀττικῆς δικαίου. Ἀπ' αὐτὰ γνωρίζομε τὰ δικαστήρια μιᾶς μεγάλης πόλεως, τοὺς νομικούς, τοὺς δικαστές, τοὺς ἀπατεῶνες καὶ τοὺς συκοφάντες, αὐτοὺς ποὺ ζητοῦσαν νὰ ἐπιπλεύσουν πολιτικὰ μὲ τὴν ψευδῆ καταμήνυση ἐντιμῶν πολιτῶν. Τέλος τὸ διάβασμά τους, σὲ κάθε μορφωμένον ἄνθρωπο, ἀφήνει μιὰν ἐντύπωση ἀνεξάλειπτη.

Οἱ ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΕΡΟΙ ΑΤΤΙΚΟΙ ΡΗΤΟΡΕΣ

Οἱ φιλόλογοι τῆς Ἀλεξανδρείας εἶχαν συντάξει τὸν λεγόμενον κανόνα, ἓνα δηλαδή κατάλογο ποὺ περιεῖχε τὰ ὀνόματα τῶν δέκα σπουδαιότερων ἀττικῶν ρητόρων, αὐτῶν ποὺ θεωροῦνταν ὑπόδειγμα ἀττικισμοῦ. Τὸν κανόνα αὐτὸν μᾶς τὸν διάσωσε ὁ Καικίλιος ἀπὸ τὴν Καλὴ Ἀκτὴ τῆς Σικελίας (ὑπάρχει καὶ γνώμη πὸς αὐτὸς τὸν σύνταξε) ποὺ ζῆ κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 1. μ.Χ. αἰ. Πρῶτος χρονολογικὰ ἀπὸ τοὺς ἀττικούς αὐτοὺς ρήτορες ἔρχεται ὁ Ἀντιφώντας. Οἱ ἄλλοι ἐννέα εἶναι: Ἀνδοκίδης, Ἰσοκράτης, Λυσίας, Ἰσαῖος, Δημοσθένης, Αἰσχίνης, Δείναρχος, Ὑπερείδης, Λυκούργος.

Ἀντιφῶν ὁ Ραμνούσιος (480 - 411 π.Χ.). Ὁ Ἀντιφώντας ἀνήκει στὴ γενιὰ τοῦ Γοργία καὶ τῶν πρώτων σοφιστῶν. Γεννήθηκε τὸ 480 στὸ δῆμο τῶν Ἀθηνῶν Ραμνούντα καὶ ὑπῆρξε δάσκαλος τῆς ρητορικῆς καὶ λογογράφος. Ἐπειδὴ ἔλαβε ἐνεργὸ μέρος στὴν ὀλιγαρχικῆ συνωμοσίᾳ τῶν Τετρακοσίων τοῦ 411 καταδικάστηκε σὲ θάνατο καὶ ἐκτελέστηκε. Ἀπὸ τὸν λόγο ποὺ ἐξεφώνησε στὸ δικαστήριον γιὰ νὰ ὑπερασπίσῃ τὸν ἑαυτό του, βρέθηκεν, τὸ 1913, μερικὰ ἀποσπάσματα σ' ἓνα αἰγυπτιακὸ πάπυρο. Ἦταν ἀριστοκρατικῶν φρονημάτων καὶ περιφρονοῦσε τὸ πλῆθος. Ὁ Θουκυδίδης, ποὺ ὑπῆρξε μαθητὴς του, τὸν ἐπαινεῖ ὑπερβολικὰ καὶ τὸν θεωρεῖ ὡς τὸν σπουδαιότερο ἀπὸ τοὺς ὡς τὴν ἐποχὴ του ρήτορες.

Ἀπὸ τὸ ἔργο του ἔχομε σήμερα τρεῖς δικανικούς λόγους: τὸν Περὶ τοῦ Ἡρώδου φόνου, τὸν Περὶ τοῦ χορευτοῦ καὶ τὴν Κατηγορίαν φαρμακείας κατὰ τῆς μητρειᾶς, καὶ ἓνα εἶδος ἐγχειριδίου ρητορικῶν ἀσκήσεων, τίς λεγόμενες Τετραλογίαις, τρεῖς τὸν ἀριθμὸ, καθεμιὰ ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔχει, γιὰ τὴν ἴδια ὑπόθεση, δύο λόγους ὑπὲρ καὶ δύο κατὰ, σύμφωνα δηλαδή μὲ τὰ διδάγματα τοῦ Πρωταγόρα καὶ τοῦ Γοργία. Τὸ μεγαλύτερο μειονέκτημα τῶν λόγων του εἶναι ὅτι τοὺς λείπει ἡ φυσικότητα καὶ ἡ ἀλήθεια. Τὸ ὄφος του εἶναι βαρὺ καὶ ἡ ὄλη κατασκευὴ τοῦ λόγου παρουσιάζει ἀκαμψία.

Ἀνδοκίδης ὁ Κυδαθηναίος (περίπου 440 - 380 π.Χ.). Κατάγονταν ἀπὸ ἐπίσημο ἰερατικὸ γένος. Εἶχε φρονήματα ἀριστοκρατικά

καί συνδεόταν με τὸν Ἀλκιβιάδην. Θεωρήθηκε πὼς εἶχε ἀνάμειξη στὸ σκάνδαλο τῶν Ἑρμοκοπιδῶν (415) καὶ φυλακίστηκε μαζί με τὸν πατέρα του καὶ μερικοὺς στενοὺς συγγενεῖς του. Ἀπ' αὐτοὺς πείσθηκε νὰ καταδώσῃ τοὺς ἐνόχους γιὰ νὰ ἀπολυθοῦν ἐκεῖνοι καὶ ὁ ἴδιος. Ἡ πράξη του αὐτὴ θεωρήθηκε ἄθλια καὶ περιφρονιόταν ἀπὸ ὅλους. Μὲ εἰδικὸ ψήφισμα καταδικάστηκε σὲ ἐξορία. Δώδεκα χρόνια ἔζησε κἀνοντας τὸν ἔμπορο στὴν Μακεδονία καὶ τὴν Κύπρο. Τὸ 403, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀμνηστία, γύρισε στὴν Ἀθήνα. Τὸ 399 ὁ Μέλητος τὸν κατηγοροῦσε γιὰ ἀσέβεια, ἀνακινώντας τὸ παλαιὸ σκάνδαλο τοῦ 415. Ὁ Ἀνδοκίδης ἀπολογήθηκε μετὰ τὸν σωζόμενον Περὶ τῶν μυστηρίων λόγο του καὶ ἀθωώθηκε. Ἀπὸ τοὺς σωζόμενους λόγους γνήσιοι εἶναι ὁ Περὶ τῆς ἐαυτοῦ καθόδου καὶ ὁ Περὶ τῶν μυστηρίων, ἀμφισβητεῖται ἡ γνησιότητα τοῦ Περὶ τῆς πρὸς Λακεδαιμονίους εἰρήνης καὶ θεωρεῖται νόθος ὁ Κατὰ Ἀλκιβιάδου.

Ὁ Ἀνδοκίδης εἶχε φυσικὰ ρητορικὰ προσόντα, γι' αὐτὸ καὶ τὸ ὄφος του εἶναι ἀπλὸ καὶ ἀνεπιτήδευτο.

ΛΥΣΙΑΣ (περίπου 445 - 380 π.Χ.)

Βίος. Ὁ μεγαλύτερος ρήτορας αὐτῆς τῆς γενιᾶς εἶναι ὁ Λυσίας. Ὁ πατέρας του Κέφαλος, κατὰ παρακίνηση τοῦ Περικλῆ, ἀπὸ τῆς Συρακοῦσες ἦλθε καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀθήνα ὡς μέτοικος. Φαίνεται πὼς ἦταν πολὺ πλούσιος, γιατί σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του ἀνοίξε ἐργοστάσιο κατασκευῆς ἀσπίδων στὸν Πειραιᾶ. Ἀπὸ τὴν Πολιτεία καὶ ἄλλα ἔργα τοῦ Πλάτωνα μαθαίνομε ὅτι ὁ Κέφαλος καὶ τὰ παιδιά του εἶχαν σχέσεις μετὰ τοὺς πρὸ ἐξέχοντες Ἀθηναίους τῆς ἐποχῆς τους.

Ὁ Λυσίας μαζί με τοὺς ἀδελφοὺς του Πολέμαρχο καὶ Εὐθύδημο ἔμεινε ἀρκετὰ χρόνια στὴν πανελλήνια ἀποικία Θουρίου, ὕστερα ὅμως ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τῆς σικελικῆς ἐκστρατείας ἐπέστρεψε στὴν Ἀθήνα (412), ὅπου καὶ ἔμεινε ὡς τὸν θάνατό του. Ἡ ἐξουσία τῶν Τριάκοντα (404) ὑπῆρξε καταστρεπτικὴ γιὰ τὴν οἰκογένεια τοῦ Λυσία. Ὁ ἀδελφός του Πολέμαρχος θανατώθηκε καὶ ἡ περιουσία τους δημεύτηκε· ὁ ἴδιος ὁ Λυσίας μόλις σώθηκε μετὰ τὴ φυγὴ στὰ Μέγαρα.

Μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας, ἐπειδὴ ὁ Λυσίας εἶχε βοηθήσει τοὺς δημοκρατικοὺς μετὰ ὅπλα καὶ χρήματα, ὁ Θρασύβουλος ὑπόβαλε ψήφισμα νὰ δοθοῦν στὸν Λυσία πολιτικὰ δικαιώματα, ἀλλὰ τὸ ψήφισμα πολεμήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀρχίνο ὡς παράνομο καὶ ἀκυρώθηκε. Ἔτσι ὁ Λυσίας ἔμεινε ἰσοτελής, δηλ. προνομιοῦχος μέτοικος (δὲν πλήρωνε τὸ φόρο μετοίκιο οὔτε χρειαζόταν προστατῆ γιὰ νὰ ὑπερασπίσῃ τὰ συμφέροντά του μπροστὰ στὶς ἀρχές καὶ τὰ δικαστήρια).

Στὶς πολιτικὲς αὐτὲς περιπέτειες ὁ Λυσίας ἔχασε τὴν περιουσία του καὶ γιὰ νὰ ζήσει ἀναγκάστηκε νὰ γίνῃ λογογράφος, νὰ γράφῃ δηλ. μετὰ ἀμοιβὴ λόγους γιὰ λογαριασμὸ ἄλλων ποὺ θὰ τοὺς ἔλεγαν στὸ

δικαστήριο. Καί ἦταν λογογράφος περίφημος καὶ περιζήτητος. Ἀπὸ τὸ 403 ὡς τὸ 380 ἔγραψε 233 λόγους. Ὡς ἐμᾶς ἑφθάσαν 35 λόγοι μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Λυσία, ἔχι ὅλοι ἀκέραιοι. Ἡ γνησιότητα μερικῶν ἀπ' αὐτούς, ὅπως τοῦ Κατὰ Ἀνδοκίδου, τοῦ Ἰπὲρ Πολυστράτου, τοῦ δευτέρου Κατὰ Θεομνήστου καὶ τῆς Κατηγορίας πρὸς τοὺς συνουσιαστάς κακολογίων, ἀμφισβητεῖται.

Οἱ λόγοι τοῦ Λυσία εἶναι συμβουλευτικοί, δικανικοί, ἐπιδεικτικοί. Ὁ Λυσίας ὅμως εἶναι κατ' ἐξοχὴν δικανικός ρήτορας. Ὁ καλύτερος καὶ παλαιότερος ἀπὸ τοὺς λόγους του εἶναι ὁ Κατὰ Ἐρατοσθένους, ὁ μόνος τὸν ὅποιον εἶπε ὁ ἴδιος στὸ δικαστήριον γιὰ νὰ ἐπιτύχη τὴν τιμωρία τοῦ ὀλιγαρχικοῦ Ἐρατοσθένη, ὑπεύθυνου γιὰ τὸν φόνο τοῦ ἀδελφοῦ του Πολέμαρχου.

Ἡ τέχνη τοῦ Λυσία. Οἱ λογογράφοι ἔγραφαν λόγους σὲ ἀντιδίκους κάθε κοινωνικῆς τάξεως καὶ μορφώσεως. Ὁ λογογράφος ἔπρεπε, συνθέτοντας τὸ λόγο, νὰ κρύψῃ τὴν τέχνην του, νὰ μιμηθῇ τοὺς διαταγμοὺς τοῦ κοινῶ ἀνθρώπου τοῦ λαοῦ, τοῦ ἰδιώτου, ἔτσι πού οἱ δικαστές, συγκληνόμενοι ἀπὸ τὴν τόση ἀφέλεια καὶ φαινομενικὴ ἀδεξιότητα τοῦ ἀπλοῦ αὐτοῦ ἀνθρώπου, νὰ αἰσθανθοῦν συμπάθεια γι' αὐτὸν καὶ νὰ τοῦ δώσουν δίκιο. Αὐτὸ, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον λογογράφο, τὸ πετυχαίνει ὁ Λυσίας. Δεισιδύει στὴν ψυχὴ τῶν προσώπων καὶ τὰ ἐμφανίζει νὰ μιλοῦν γλῶσσα ἀνεπιτήδευτη, τὴ γλῶσσα ἐνὸς ἀπλοῦ Ἀθηναίου, ἀνίδεου στὰ τεχνάσματα τῆς ρητορικῆς. Διηγοῦνται τὴν ὑπόθεσίν τους καὶ ἀναπτύσσουν τὰ ἐπιχειρήματά τους φαινομενικὰ τόσο τίμια, ὥστε οἱ λόγοι τοῦ ἀντιδίκου νὰ φαίνωνται τεχνητοὶ καὶ ἀπατηλοί. Ἀποτελοῦν ἔτσι οἱ λόγοι τοῦ Λυσία τὸ τελειότερον ὑπόδειγμα ἀπλοῦ καὶ ἀφελοῦς ὄφους.

Γλῶσσα καὶ ὄφος. Ἡ γλῶσσα τοῦ Λυσία εἶναι ἡ καθαρὴ ἀττική. Μεταχειρίζεται λέξεις μὲ σημασίαν αὐστηρὰ καθωρισμένη καὶ γνωστὴ σὲ ὅλους. Στὸν Λυσία δὲν συναντοῦμε καθόλου νομικοὺς ὄρους πού τόσο ἀφθοοῦν στὸν Δημοσθένη. Ὁ Λυσίας εἶναι ἴσως — περισσότερο ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ξενοφῶντα — ὁ πεζογράφος πού δίνει τὴν πιὸ πιστὴ εἰκόνα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὅποιον ἐκφράζονταν ὁ μέσος Ἀθηναῖος τῆς ἐποχῆς του. Ἡ φράση του ἔχει ἐκπληκτικὴ ἄνεση καὶ εὐκαμψία. Εἶναι ὁ ρήτορας πού κατ' ἐξοχὴν ἔχει τὴν αἴσθησιν τῆς κομψότητος καὶ τοῦ μέτρου.

Αὐτὴ ἡ κομψὴ ἀπλότητα, ἡ σαφήνεια, τὸ μέτρο, γιὰ πολλοὺς, στὴν ἀρχαιότητα καὶ στὰ νεώτερα χρόνια, εἶναι ὅ,τι συνιστᾷ τὴν τελειότητα τοῦ ἀττικοῦ πεζοῦ λόγου καὶ ὁ Λυσίας ἀποτελεῖ γι' αὐτοὺς τὸ καλύτερον πρότυπον ἀττικισμοῦ.

Στὰ χρόνια τοῦ Κικέρωνα στὴν Ρώμῃ μερικοὶ προτιμοῦσαν τὸν Λυσία ἀπὸ τὸν Δημοσθένη. Ἐβρισκαν στομφώδεις τοὺς λόγους τοῦ Δημοσθένη ἢ φράση τοῦ Λυσία, λεπτὴ καὶ ἡρεμῆ, τοὺς ἄρεσε περισσότερο. Ὁ Κικέρωνας, χωρὶς νὰ κλείνῃ τὰ μάτια στὰ προτερήματα αὐτὰ τοῦ Λυσία, ἔδειχνε τὸ μεγάλο μειονέκτημα πού ὑπάρχει σ' αὐτὴν τὴν ρητορεία:

τήν ζηρότητα. Ἀρνιόταν νά παραδεχθῆ ὅτι αὐτό τὸ σχεδὸν ξηρὸ ὕψος εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀττικὸ καὶ θεωροῦσε τὸν Λυσία κατώτερο ἀπὸ τὸν Δημοσθένη. Καὶ ὁ Κικέρωνας ἔχει δίκιο. Ὁ Λυσίας δὲν μπορεῖ νά θεωρηθῆ ἀνώτερος ἀπὸ τὸν Δημοσθένη γιὰ τὸν ἴδιον λόγο πού δὲν μπορεῖ νά θεωρηθῆ ὁ Ξενοφώντας ἀνώτερος ἀπὸ τὸν Ἠλάτωνα.

ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ (436 - 338 π.Χ.)

Ὁ Ἰσοκράτης γεννήθηκε τὸ 436 στὴν Ἀθήνα στὸν δῆμο τῆς Ἐρχιᾶς. Ὁ πατέρας του Θεόδωρος ἦταν εὐπορος κατασκευαστὴς αὐλῶν καὶ φρόντισε πολὺ γιὰ τὴ μόρφωση τοῦ γιοῦ του. Ὁ Ἰσοκράτης ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Πρόδικου καὶ ἄκουσε ἐπίσης τὸν Σωκράτη. Ὁ πελοποννησιακὸς πόλεμος κατὰστρεψε οικονομικὰ τὸν πατέρα του καὶ γιὰ νά ζήσει ἀναγκάστηκε νά γίνη, ὅπως ὁ Λυσίας, λογογράφος. Ὅταν τέλειωσε ὁ πόλεμος πῆγε στὴν Θεσσαλία καὶ ἄκουσε μαθήματα ρητορικῆς ἀπὸ τὸν Γοργία. Γύρω στὰ 400 γύρισε στὴν Ἀθήνα καὶ γιὰ 8 περίπου χρόνια συναγωνίζεταν τὸν Λυσία ὡς λογογράφος. Ἀλλὰ ἡ δικανικὴ ρητορεία δὲν τὸν ἐνθουσίαζε· τὴν θεωροῦσε μικρολόγο. Γιὰ τὴν ρητορικὴ εἶχε προσωπικὴς ἀντιλήψεις. Τὸ 393, στὴν Χίο, ἡ ὁποία ὕστερα ἀπὸ τίς νίκαις τοῦ Κόνωνα εἶχε ἐπανέλθει στὴν ἀθηναϊκὴ συμμαχία καὶ ὅπου πιθανὸν ὁ Ἰσοκράτης εἶχε κάποιαν δικινητικὴ θέση, ἀναιεε σχολὴ ρητορικῆς. Εἶχε μερικoὺς μαθητὲς καὶ ἄρχισε νά ἀποκετᾶ φήμη καλοῦ ρητοροδιδάσκαλου. Ὅταν γύρισε στὴν Ἀθήνα (γύρω στὰ 390 π.Χ.) ἴδρυσε σχολὴ ρητορικῆς, ἢ, ὅπως ἐκεῖνος ἔλεγε, σχολὴ φιλοσοφίας· φιλοσοφία ὅμως ὁ Ἰσοκράτης δὲν ἐννοοῦσε τὴν ἀπασχόληση μὲ τὰ μεταφυσικὰ προβλήματα, ἀλλὰ ὅ,τι ἐννοοῦσαν μὲ τὴν λέξη αὐτὴ ὁ Πρωταγόρας καὶ ὁ Γοργίας, δηλ. καλλιέργεια τοῦ ὅλου πνεύματος, ἐνίσχυση τοῦ χαρακτήρα, σχηματισμὸ ὀρθῆς κρίσης καὶ ἀνάπτυξη τοῦ μεγαλύτερου ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα ἀγαθὰ, τῆς γλώσσας. Καὶ ὅλα αὐτὰ ὄχι γιὰ γνώση καὶ ἀποτράβηγμα ἀπὸ τὴ ζωὴ, ἀλλὰ γιὰ δράση.

Ἡ σχολὴ του πραγματικὰ ἔγινε τὸ πανεπιστήμιον τῆς Ἑλλάδας· ἀπὸ ὅλες τίς πόλεις ἔρχονταν μαθητὲς: «Τὸ σπῆτι τοῦ Ἰσοκράτη», γράφει ὁ Κικέρωνας (Β ρ ο ὕ τ ο ς 32), «ὑπῆρξε γιὰ τὴν Ἑλλάδα ὀλόκληρη ἓνα γυμναστήριον καὶ ἓνα ἐργαστήριον εὐγλωττίας». Οἱ πιὸ διαλεχτοὶ ἄνδρες τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 4. π.Χ. αἰῶνα βγήκαν ἀπὸ τὴν σχολὴ του: οἱ πολιτικοὶ καὶ ρήτορες Λυκοῦργος, Ὑπερείδης καὶ Αἰσχίνης, οἱ ἱστορικοὶ Ἐφορος καὶ Θεόπομπος, ὁ ρήτορας Ἰσαῖος καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Εἶχε σχέσεις μὲ τὸν Εὐαγόρα καὶ τὸν Νικοκλῆ, βασιλεῖς τῆς Σαλαμίνας τῆς Κύπρου, μὲ τὸν Ἰάσωνα, τὸν τύραννον τῶν Φερῶν, ἀργότερα μὲ τὸν Φίλιππον τὸν Μακεδόνα. Ἐγινε πλούσιος καὶ ἐνδοξος.

Ὁ Ἰσοκράτης ἐβλεπε ἀρκετὰ ἀντικειμενικὰ τὰ πολιτικὰ πράγματα καὶ τῆς ἰδιαίτερῆς του πατρίδας καὶ ὀλόκληρης τῆς Ἑλλάδας. Στους λόγους του δὲν κάνει στεῖρες ἐπικρίσεις, ἀλλὰ συμβουλεύει τοὺς Ἕλληνας νά ὁμονοήσουν καὶ νά πολεμήσουν τοὺς βαρβάρους. Καὶ ὅταν κατὰ-

λαβε πώς οι παλαιότερες και αξιολογότερες πόλεις τῆς Ἑλλάδας Ἀθήνα, Σπάρτη, Κόρινθος, Θήβα, δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἡγηθοῦν ἐνὸς τέτοιου πολέμου, στράφηκε πρὸς τὸν Φίλιππο τὸν Μακεδόνα γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ ἰδεώδους του. Ἡ μάχη τῆς Χαιρώνειας (338) ἦταν βαρὺ πλῆγμα γιὰ τὸν γέροντα Ἰσοκράτη. Πέντε ἡμέρες ὕστερα ἀπ' αὐτὴν πέθανε ἀπὸ τὴν λύπη του. Ὁ ρήτορας θάφτηκε μὲ δημόσια δαπάνη.

Ἀπὸ τοὺς λόγους του σώθηκαν 21 (3 συμβουλευτικοί, 6 δικανικοί, 12 ἐπιδεικτικοί) καὶ 9 ἐπιστολές. Καλύτεροι θεωροῦνται ὁ Παναηγυριός, ὁ Ἀρεοπαγιτικός καὶ ὁ Περὶ ἀντιδόσεως. Ὁ τελευταῖος εἶναι ὁ μόνος λόγος ποὺ ἐξεφώνησε ὁ ἴδιος. Ἀπὸ τοὺς λόγους θεωρεῖται νόθος ὁ Πρὸς Δημόνικον, ἀπὸ τὶς ἐπιστολές πιθανὸν νόθος οἱ 5, 7, 8 καὶ 9.

Τὸ ὄφος τοῦ Ἰσοκράτη ἔχει τὴν καθαρότητα καὶ τὴν ἐνάργεια τοῦ ὄφους τοῦ Λυσία, ἀλλὰ ὄχι καὶ τὴν συντομία, τὴν φυσικότητα καὶ τὴν ἀπλότητα τοῦ ὄφους ἐκείνου. Κατασκευάζει μακρὰς καὶ πομπῶδεις φράσεις, κληνῆ τῆ συμμετρία στὶς περιόδους καὶ τὶς προτάσεις, τὴ μουσικὴ ἁρμονία στὶς λέξεις καὶ κάνει κατάχρηση ρητορικῶν σχημάτων (πάρσιων, ὁμοιοτέλευτων κλπ.). Ἔτσι ὁ λόγος του καταντᾷ ψυχρὸς, μονότονος καὶ ἐπιτηδευμένος.

Ἰσαῖος (περίπου 420 - 350 π.Χ.). Ὁ Ἰσαῖος γεννήθηκε στὴν Χαλκίδα τῆς Εὐβοίας, ἀλλὰ ἔζησε στὴν Ἀθήνα. Ὑπῆρξεν ὁ δάσκαλος τοῦ Δημοσθένη. Ἐγγραψε πολλοὺς λόγους ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώζονται 10 ἀκέραιοι καὶ μέρος ἀπὸ ἕναν ἀκόμη. Ὅλοι ἀναφέρονται σὲ κληρονομικὰ ζητήματα καὶ εἶναι πολὺ σπουδαῖοι γιὰ τὴν μελέτη τοῦ ἀττικῆ κληρονομικοῦ δικαίου.

Τὸ ὄφος του ἔχει κάποιαν ὁμοιότητα μὲ τὸ ὄφος τοῦ Λυσία, ὕστερὲ ὅμως ἐκείνου σὲ ἀφέλεια καὶ φυσικότητα. Ἀξιοσημείωτη εἶναι στὸν Ἰσαῖο ἡ δύναμη τῆς ἐπιχειρηματολογίας.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ (384 - 322 π.Χ.).

Βίος. Ὁ Δημοσθένης εἶναι ὁ ἀρχηγέτης τῆς δευτέρας γενιᾶς τῶν ρητόρων, ἡ ὁποία ἀπὸ τὸ 360 π.Χ., γιὰ 40 σχεδὸν χρόνια, ἀποδύθηκε σὲ ἀγῶνες τῶν ὁποίων ἐπαθλο θὰ ἦταν ἡ δουλεία ἢ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἀθηναίων καὶ ὁλόκληρης τῆς Ἑλλάδας. Ἦταν γιὸς τοῦ εὐπορου Δημοσθένη καὶ γεννήθηκε τὸ 384 στὴν Ἀθήνα στὸν δῆμο τῆς Παιανίας. Ὁ πατέρας του ἦταν γνήσιος Ἀθηναῖος, ἡ μητέρα του ὅμως ἦταν κόρη Ἀθηναίου καὶ κάποιας γυναίκας ἀπὸ τὴν Σκυθία, γεγονόςς ποὺ ἔδινε τὴν εὐκαιρία στοὺς ἐχθροὺς του, κατ' ἐξοχίην στὸν Αἰσχίνην, νὰ τὸν ἀποκαλοῦν Σκύθη καὶ βάρβαρο καὶ μόνον στὴ γλώσσα Ἑλληνα. Ἐπτά χρονῶν ἔχασε τὸν πατέρα του. Οἱ κηδεμόνες του Ἀφροβος, Δημοφώντας καὶ Θηριππίδης ἀποδείχτηκαν πρόσωπα ἀνέντιμα, δὲν διαχειρίστηκαν τίμια τὴν περιουσία ποὺ ἄφησε ὁ πατέρας του καὶ δὲν φρόντισαν γιὰ τὴν μόρφωσή του. Ὁ Δημοσθένης ὅμως ἦταν ἀπὸ τὴ φύση του φιλομαθὴς καὶ ἐπι-

δόθηκε με αξιοθαύμαστη επίμονη σέ φιλοσοφικές και ρητορικές μελέτες. Δάσκαλο στην ρητορική είχε τον Ίσαίο που τον βοήθησε στην δίκη που κίνησε, μόλις ενηλικιώθηκε, έναντι των κηδεμόνων του. Την δίκη την κέρδισε, αλλά περιουσία για να πάρη δεν υπήρχε. Η ωφέλεια από τη δίκη ήταν πώς ασκήθηκε πρακτικά στους νόμους και γνώρισε καλά τη λειτουργία των δικαστηρίων. Για να αντιμετωπίση τις βιοτικές ανάγκες έγινε λογογράφος. Για να γίνη όμως αξιόλογος ρήτορας είχε να αντιπαλαίση με πολλές φυσικές ελλείψεις του. Τελικά κατώρθωσε να υπερνικήση όλες τις δυσκολίες, γεγονός που δείχνει τη δυνατή του θέληση. Επιμελής και εργατικός δεν ήταν μονάχα στην νεανική ηλικία, αλλά σε ολόκληρη τη ζωή του.

Ο Δημοσθένης τη μεγάλη του δόξα δεν την οφείλει στους δικαστικούς του λόγους, αλλά στους συμβουλευτικούς (πολιτικούς), τους οποίους, από το 355 κι ύστερα, εξεφώνησε σε διάφορες περιστάσεις, και ιδιαίτερα στους λόγους του έναντι του βασιλιά της Μακεδονίας Φιλίππου του Β' και της επεκτατικής του πολιτικής.

Ο παλαιότερος λόγος του, είναι ο Πρὸς Λεπτίνην (354), ο οποίος είχε προτείνει να μὴ μένη κανείς αφορολόγητος (μη δέννα εἶναι ἀτέλη). Ο Δημοσθένης υποστηρίζει ότι πρέπει να συνεχιστῆ ἡ παροχὴ ἀτέλειαι σὲ ἐκείνους που προσφέρουν σπουδαίες διπλωματικές υπηρεσίες. Ἀκολουθοῦν χρονολογικά οἱ λόγοι του Περὶ τῶν Συμμοριῶν (τὸ ἴδιος ἔτος) καὶ ὁ Ὑπὲρ Μεγαλοπολιτῶν (353). Οἱ τρεῖς αὐτοὶ λόγοι ἀποτελοῦν, μπορεῖ κανεὶς νὰ πῆ, τὴν ἀπαρχὴ τῶν σπουδαίων πολιτικῶν λόγων τοῦ μεγάλου ρήτορα.

Ο Δημοσθένης, σύμφωνα με τις ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς του καὶ τὰ ιδεώδη του, εἶδε τὸν Φίλιππο καὶ τὴν αὐξανόμενη δύναμή του ὡς τὸν μεγάλο κίνδυνο ἔχι μονάχα γιὰ τὴν ἐλευθερία τῶν Ἀθηναίων, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐλευθερία ὅλων τῶν ἐλληνικῶν πόλεων.

Στὰ 351 μὲ τὸν πρῶτο Κατὰ Φιλίππου λόγο ἀρχίζει ὁ Δημοσθένης τὸν ἀγῶνα του ἐναντιοῦ Φιλίππου, ἀγῶνα τὸν ὁποῖο ὁ ρήτορας συνέχισε ὡς τὸν θάνατό του (322), γιατί, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν Χαϊρώνεια (338), ὁ Δημοσθένης ζῆ μετὰ τὴ σκέψη τῆς ἐπαναλήψεως τοῦ ἀγῶνα, καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Φιλίππου (336) προσπαθεῖ νὰ κινήση τοὺς Ἀθηναίους ἐναντιοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν διαδόχων του.

Ἡ δραστηριότητα τοῦ ἀναπτύσσει ὁ Δημοσθένης στὸν ἀγῶνα αὐτὸ εἶναι ἐκπληκτικὴ. Ἀγωνίζεται μετὰ τὸν λόγο καὶ μετὰ τὴν πράξη. Πολεμᾷ τὸν Εὐβουλο, ἀρχηγὸ αὐτῆν τὴν ἐποχὴ τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας, καὶ ὑπερμαχεῖ μίαις δυναμικῆς πολιτικῆς ἐναντιοῦ τοῦ Φιλίππου, ποὺ ἀπειλεῖ τις κτήσεις τῶν Ἀθηναίων στὴ Μακεδονία. Ἀγωνίζεται νὰ σώση τὴν Ὀλυνθο ἐκφωνώντας τοὺς τρεῖς Ὀλυνθιακοὺς. Ὄταν ἡ κατάληψη αὐτῆς τῆς πόλεως καὶ οἱ ἐνέργειαι τῶν ὀπαδῶν τῆς εἰρήνης ὠδήγησαν σὲ διαπραγματεύσεις, οἱ ὁποῖαι θὰ ἀπολήξουν στὴν Φιλοκράτεια εἰρήνη (346), ἀνάμεσα στοὺς δέκα πρεσβευτῆς (ἀπεσταλμένους) ποὺ θὰ συζητήσουν μετὰ τὸν Φίλιππο τοὺς ἄρους τῆς εἰρήνης εἶναι καὶ ὁ Δημοσθένης.

Ύστερα από την Φιλοκράτεια ειρήνη, ἃν καὶ καταλαβαίνει πὼς τὰ συμφέροντα τῶν Ἀθηναίων ἔχουν προδοθῆ, ὁμοῦ στὸν λόγο του Περὶ τῆς εἰρήνης (346) εἶναι ἀντίθετος γιὰ μιὰ ρήξη μὲ τὸν Φίλιππο, ἐπειδὴ ἔβλεπε πὼς οἱ Ἀθηναῖοι ἦταν ἀπαράσκευοι. Ἀκολουθεῖ λοιπὸν πολιτικὴ ἀνορθώσεως στὸ ἐσωτερικὸ καὶ συμμαχιῶν στὸ ἐξωτερικὸ. Μαζὶ μὲ τὸν Ὑπερείδην πολεμᾷ τοὺς κακοὺς συμβούλους τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ, οἱ ὅποιοι τὸν ἀπατοῦν, καὶ ἔχει τὴν πρώτη μεγάλη δίκη μὲ τὸν Αἰσχίνην στὴν ὁποία ἐξεφώνησε τὸν Περὶ τῆς παραπρεσβείας λόγου του (343). Σώζεται καὶ ὁ λόγος τοῦ Αἰσχίνην, καὶ ἀπὸ τῆ σύγκριση τῶν δύο λόγων ὁ Αἰσχίνης δείχνεται ἀνώτερος τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ ὁ Δημοσθένης κατώτερος, γιατί ἡ ἐπίθεσή του εἶναι παράφορη καὶ ἡ ἔκθεση τῶν γεγονότων μεροληπτική. Ὁ Αἰσχίνης ἀθωώθηκε. Ὁ Δημοσθένης διατρέχει τὴν Πελοπόννησο καταγγέλλοντας συνεχῶς τὸν Φίλιππο. Ἀποτελεσμα τοῦ ἀγῶνα τῶν ἑνδεκα αὐτῶν χρόνων εἶναι ἡ ἀνοδος στὴν ἐξουσία τοῦ κόμματός του (340).

Ἀπὸ τότε κι ἔπειτα παίρνει ἐνεργὸ μέρος στὴν διοίκηση τῆς πολιτείας. Ἀγωνίζεται νὰ ἀναδιοργανώσῃ τὸ ναυτικὸ καὶ συγχρόνως νὰ βρῆ συμμάχους γιὰ τὸν ἀγῶνα στὴν ξηρά. Στὰ 339 ὁ Φίλιππος περνᾷ τὶς Θερμοπύλες καὶ κυριεύει τὴν Ἑλλάτεια. Ὁ Δημοσθένης, τὴν τελευταία στιγμή, κατορθώνει ὅ,τι ἀπὸ καιρὸ ἐπιδίωκε: τὴν συμμαχία μὲ τοὺς Θηβαίους. Ἡ στρατηγικὴ ὁμοῦ τῶν Μακεδόνων ἦταν ἀνώτερη καὶ παρὰ τὴν γενναιότητά τους οἱ σύμμαχοι συντρίφτηκαν στὴν Χαιρώνεια (338). Ὁ Φίλιππος εἶναι ὀριστικὰ ὁ νικητής.

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Φιλίππου (336) ὁ Δημοσθένης προσπαθεῖ, ἀκόμη μιὰ φορά, νὰ παρασύρῃ τοὺς Θηβαίους σὲ νέους ἀγῶνες ἐναντὶ τῶν Μακεδόνων, πράγμα πὸ τελικὰ πετυχαίνει, ὅταν διαδόθηκε ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος σκοτώθηκε στὴν Ἰλλυρία. Οἱ προσδοκίαι ὁμοῦ τοῦ Δημοσθένη καὶ πάλι διαψεύδονται. Ὁ Ἀλέξανδρος ἐπέρχεται ταχύτατα, καταστρέφει τὶς Θῆβες καὶ ζητεῖ νὰ τοῦ παραδοθοῦν δέκα σημαντικοὶ Ἀθηναῖοι φιλοπόλεμοι ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ ὁ Δημοσθένης. Ὁ ρήτορας Δημάδης, πὸ εἶχε μεσιτέψῃ κι ὕστερα ἀπὸ τὴν Χαιρώνεια, μεσολάβησε καὶ πάλι καὶ ὁ Ἀλέξανδρος ἀρκέστηκε μονάχα στὴν καταδίκη τοῦ στρατηγοῦ Χαρίδημου καὶ δὲν ἐπίμενε στὴν παράδοση τῶν ἄλλων.

Δώδεκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 324, δημιουργήθηκε τὸ ζήτημα Ἀρπαλοῦ. Ὁ Ἀρπαλος, ταμίης τοῦ Ἀλεξάνδρου στὰ Σοῦσα, ἄρπαξε τοὺς βασιλικούς θησαυροὺς καὶ ἦλθε στὴν Ἀθήνα, ὅπου, φανερά, παρακινούσε σὲ ἐπανόσταση ἐναντὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἐπειτα ἀπὸ πολλὰς συζητήσεις, ἀποφασίστηκε νὰ συλληφθῆ ὁ Ἀρπαλος, οἱ θησαυροὶ (πὸ μετρήθηκαν καὶ βρέθηκαν 350 τάλαντα) νὰ κατατεθοῦν στὸν Παρθενῶνα καὶ νὰ ἀποφασίσῃ γι' αὐτοὺς ὁ Ἀλέξανδρος. Τὰ πράγματα ὁμοῦ μπερδεύτηκαν, γιατί ὁ Ἀρπαλος δραπέτευσε καὶ τὰ τάλαντα, ἀφοῦ μετρήθηκαν ἔπειτα ἀπὸ ἀπαίτηση τῶν «μακεδονιζόντων», βρέθηκαν λιγώτερα. Κατηγορήθηκαν διάφοροι, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ ὁ Δημοσθένης, ὅτι πῆραν ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ χρήματα. Ἐγινε δίκη καὶ ὁ Δημοσθένης, παρ' ὅλο πὸς δὲν

ἀποδείχτηκε ἡ ἐνοχή του, καταδικάστηκε σὲ πρόστιμο 50 τάλαντα, ποσὸ πού δὲν μπορούσε νὰ τὸ πληρώσει καὶ γιὰ νὰ μὴ συλληφθῆ καὶ φυλακισθῆ, μὲ τὴν συνδρομὴ φίλων του, δραπετεύει στὴν Αἴγινα καὶ κατοπι στὴν Τροιζήνα.

Ἐννιά μῆνες ἀργότερα πέθανε ὁ Ἀλέξανδρος (323). Ἐπαναστατικὸς ἄνεμος φύσηξε στὴν Ἀθήνα καὶ σὲ ἄλλες ἑλληνικὲς πόλεις. Μία τριήρης ἔφθασε στὴν Αἴγινα γιὰ νὰ μεταφέρῃ στὴν Ἀθήνα τὸν μεγάλο ρήτορα. Ἡ μάχη τῆς Κρανώννας (322) διάλυσε τὰ ὄνειρα αὐτῶν πού εἶχαν ζήσει καὶ κινήσει. Ὁ Ἀντίπατρος ἀπαίτησε τὴν κατάργηση τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος τῶν Ἀθηναίων καὶ τὴν παράδοση τῶν ἀντιμακεδονιζόντων ρητόρων ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ τοῦ Δημοσθένη. Γιὰ νὰ ἀποφύγῃ τὴν παράδοση στὸν Ἀντίπατρο, ὁ Δημοσθένης δραπετεύει καὶ κατάφυγε στὸν νῆσὸν Ποσειδῶνα στὸ νησί Καλαύρεια (σημερινὸ Πόρο). Καὶ ἐδῶ ὅμως ἔφθασαν οἱ ἄνθρωποι τοῦ Ἀντίπατρο καὶ γιὰ νὰ μὴ πέσει στὰ χέρια τους ἔπαιε, ὅπως λέει ὁ Πλούταρχος, δηλητήριο πού εἶχε μαζί του καὶ πέθανε (322).

Ἔργα. Στὸν Δημοσθένη ἀποδίδονται 61 λόγοι (15 συμβουλευτικοί, 15 δικαστικοί, 15 ἀποστολικοί καὶ 31 ἰδιωτικοί δικαστικοί) καὶ 6 ἐπιστολές. Ἀπὸ τοὺς λόγους 36 θεωροῦνται γνήσιοι καὶ 25 νόθοι· οἱ ἐπιστολὲς θεωροῦνται ὅλες γνήσιες. Σχεδὸν ἔχουν σωθῆ ὅλοι οἱ καλοὶ λόγοι του· χάθηκε μονάχα ἐκεῖνος μὲ τὸν ὁποῖο ὑπεράσπιζε τὸν ἑαυτό του στὴν ὑπόθεση τοῦ Ἀρπάλου.

Ἀπὸ τοὺς γνήσιους λόγους τοῦ Δημοσθένη οἱ σπουδαιότεροι εἶναι: ἀπὸ τοὺς συμβουλευτικούς οἱ τρεῖς Ὀλυμπιακοί, οἱ τρεῖς Φιλιππικοί (ἡ γνησιότητα τοῦ τέταρτου εἶναι ἀμφίβολη) καὶ ὁ Περικτῶν ἐν Χερρονήσῳ· ἀπὸ τοὺς δικαστικούς ὁ Πρὸς Λεπτίνην, ὁ Κατὰ Μειδίου, ὁ Περὶ τῆς παραπρεσβείας, καὶ ὁ ἀριστος ὅλων τῶν λόγων τοῦ Δημοσθένη, ὁ Περὶ τοῦ στεφάνου («ὁ σπουδαιότερος λόγος τοῦ σπουδαιότερου ρήτορα»), ὅπως χαρακτηριστικὰ εἰπώθηκε.

Ὁ «Περὶ τοῦ στεφάνου» λόγος. Τὸ 337, λίγο δηλ. ὕστερα ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Χαϊρώνειας, ὁ πολιτικὸς φίλος τοῦ Δημοσθένη Κτησιφώντας πρότεινε νὰ στεφανωθῆ ὁ ρήτορας στὸ θέατρο τοῦ Διονύσου στὰ μεγάλα Διονύσια μὲ χρυσὸ στεφάνι («ἀρετῆς συμπίσσης ἕνεκα καὶ εὐνοίας τῆς πρὸς τὴν πόλιν»). Ὁ Αἰσχίνης ἀμέσως κατάγγειλε τὴν πρόταση τοῦ Κτησιφώντας ὡς παράνομη. Ἡ δίκη ἀναβέβαιονταν γιὰ ἑπτὰ χρόνια. Ἡ καταγγελία οὐσιαστικὰ στρεφόταν ἐναντίον τοῦ Δημοσθένη καὶ τῆς πολιτικῆς του, γι' αὐτό, ὅταν ἡ ὑπόθεση, τὸ 330, ἔφθασε στὸ δικαστήριον τῶν ἡλιαστῶν, ὁ Δημοσθένης παραστάθηκε ὡς συνήγορος τοῦ Κτησιφώντας καὶ μὲ τὸν λόγο του Περὶ τοῦ στεφάνου ὑπεράσπισε ὀλόκληρο τὸν πολιτικὸν του βίον. Ὁ Αἰσχίνης τὴν καταγγελία του τὴν ὑποστήριξε μὲ τὰ ἀκόλουθα τρία ἐπιχειρήματα: α) Ὁ Δημοσθένης ἦταν ἀκόμη ἄρχοντας καὶ ὁ νόμος ἀπαγόρευε νὰ στεφανωθῆ κανεὶς ἐφ' ὅσον διατελοῦσε ὑπεύθυνος ἄρχοντας. β)

Ἡ ἀπονομή τοῦ στεφάνου στὸ διονυσιακὸ θέατρο ἦταν ἀντικανονική. γ) Ὁ Δημοσθένης δὲν ἦταν ἀποδειγμένα «πολίτης ἀγαθός» καὶ ἐπομένως δὲν ἦταν ἄξιος στεφάνου.

Ἡ κατηγορία ὡς πρὸς τὸ νομικὸ τῆς μέρους ἦταν βάσιμη· ὁ Δημοσθένης ὅμως μὲ μεγάλην ἐπιδειξιότητα κάνει ἐλάχιστο λόγο γιὰ τὸ μέρος αὐτὸ τῆς κατηγορίας καὶ ἀπλώνεται στὴν ἐξιστόρηση τῆς ὅλης πολιτικῆς του. Ἔτσι ἔπειτα ἀπὸ ἓνα προοίμιο βαρὺ καὶ σὲ τόνο σχεδὸν θρησκευτικὸ, ὁ Δημοσθένης ἐκθέτει τὴν πολιτικὴ τὴ δική του καὶ τοῦ Αἰσχίνη στὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴ συνάψη τῆς Φιλοκράτειας εἰρήνης καὶ τὴ δράση του ἀπὸ τὸ 346 κ. ὕστερα. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μονάχα ἀναφέρεται στὸ νομικὸ μέρος τῆς κατηγορίας, τὸ ὁποῖο ἀντικρούει σὲ 15 μόνο παραγράφους ἀπὸ τίς 324 τοῦ λόγου. Ἐπιτίθεται κατόπι ἐναντίου τοῦ Αἰσχίνη καὶ κλείνει τὸ λόγο μὲ μιὰν ἀνασκόπηση τῆς πολιτικῆς του πού ᾄδῃγησε στὴν Χαιρώνεια. Ἐποστηρίζει ὅτι ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἦταν ὀρθὴ καὶ ἡ μόνη ἐπιβεβλημένη καὶ ὅτι κάθε ἄλλη θὰ ἀτίμαζε τὴν Ἀθῆνα καὶ τὴν ἱστορία τῆς. Οἱ Ἀθηναῖοι πολεμώντας τὸν Φίλιππο ἔμειναν πιστοὶ στὶς μεγάλες παραδόσεις τους. Ὅπως οἱ πρόγονοὶ τους, ἀγαπίστηκαν καὶ αὐτοὶ γιὰ τὴν ἐλευθερία ὅλων τῶν Ἑλλήνων. Δείχτηκαν ἀντάξιοι τῶν προγόνων τους, γιατί προτίμησαν τοὺς κινδύνους τοῦ πολέμου ἀπὸ μιὰν ὑποταγὴ χωρὶς ἀντίσταση. Αὐτὸ εἶναι σὲ συντομίᾳ τὸ περιεχόμενον τοῦ περιφήμου αὐτοῦ λόγου τοῦ Δημοσθένη παρόμοιον τοῦ ὁποίου σὲ δύναμη καὶ πάθος δὲν ἔχουν νὰ δείξουν οὔτε ἡ ἀρχαιότητα οὔτε οἱ νεώτεροι χρόνοι.

Ἡ ἦττα τοῦ Αἰσχίνη, ὁ ὁποῖος ἐξεφώνησε στὴν δίκη τὸν Κ α τ ἂ Κ τ η σ ι φ ῶ ν τ ο ς λόγο του, ἦταν δεινὴ· δὲν ἔλαβε οὔτε τὸ ἓνα πέμπτο τῶν ψήφων τῶν δικαστῶν καὶ ἀναγκάστηκε νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα καὶ νὰ ἐγκατασταθῇ στὴν Ρόδο.

Ἡ πολιτικὴ τοῦ Δημοσθένη ἐκ τῶν ὑστέρων βέβαια ἀποδείχθηκε λαμπρασμένη, γιατί ὁ Φίλιππος καὶ ὁ Ἀλέξανδρος, τοὺς ὁποίους μὲ τόση προδρότητα πολέμησε ἐκεῖνος, εἶναι αὐτοὶ πού ἔθεσαν τέρμα στὸν ἀλληλοσπαραγμὸ τῶν Ἑλλήνων. ᾄδῃγησαν ἐνωμένο τὸν ἑλληνισμὸ στὸ θρίαμβο καὶ διάδωσαν τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ σὲ ὅλο τὸν τότε γνωστὸ κόσμον. Ὅμως εἶναι ἀναμφισβήτητὴ ἡ ἀγαθὴ προαίρεση τοῦ ρήτορα καὶ ἡ θερμὴ ἀγάπη του γιὰ τὴν ἐλευθερίαν ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνονταν τότε. Ὁ Δημοσθένης, ὅπως καὶ πολλοὶ σύγχρονοὶ του Ἀθηναῖοι, πίστευαν ὅτι δὲν ἦταν ὅπωςδῆποτε ὑποχρεωμένοι νὰ ὑποκύψουν στὸν ζυγὸ ἄλλου, ἔστω καὶ ὀμόφυλου τους, πού ἦταν βέβαια πιὸ δυνατός, ἠθικὰ ὅμως ὑποδεέστερος καὶ μὲ τρόπο ζωῆς διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν δικό τους.

Γλώσσα καὶ ὄφος. Ὁ Δημοσθένης ξέρεי καλά καὶ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐφαρμόσῃ ὅλους τοὺς κανόνες τῆς ρητορικῆς. Οἱ λόγοι του εἶναι σχεδιασμένοι καὶ συνθεμένοι μὲ ἐξαιρετικὴν ἐπιμέλεια. Προσέχει πολὺ στὴν ἐκλογή τῶν κατάλληλων λέξεων καὶ ἐκφράσεων σὰν τὸν καλύτερο στυλίστα: στὴν ἐπίκληση λ.χ. πού κάνει στοὺς νεκροὺς τῆς πόλεως πού ἔπεσαν στοὺς περσικοὺς πολέμους, χρησιμοποιοεὶ τὴ λέξη π ρ ο κ ι ν δ υ ν ε ὑ σ α ν τ α ς γιὰ τοὺς νεκροὺς στὸν Μαραθῶνα, ὅπου οἱ Ἀθηναῖοι

ἀγωνίστηκαν μόνοι στην πρώτη γραμμή (π ρ ό) για όλους τους "Ελληνες, και τή λέξη π α ρ α τ α ξ α μ έ ν ο υ ς για τους νεκρούς στις Πλαταιές, όπου τάχθηκαν δίπλα (παρά) στους άλλους Έλληνες. Οι περίοδοι τών λόγων του δεν είναι ούτε πολύ μακρές, όπως του Ίσοκράτη, ούτε πολύ σύντομες, όπως του Λυσία, αλλά συμμετρικές. Άναντίρρητα και από την άποψη τής κατασκευής του λόγου και τής έκλογής τών λέξεων μπορεί νά αναμετρηθῆ με τόν Λυσία και τόν Ίσοκράτη και νά δειχθῆ πολύ ὑπέροτερός τους.

Άλλά εκείνο πού δίνει τόν ιδιαίτερο χαρακτήρα στους λόγους του Δημοσθένη, πού συναρπάζει και αιχμαλωτίζει, είναι ἡ ἔσωτερική φλόγα, ἡ δ ε ι ν ό τ η ς, όπως εἶπαν οἱ παλαιοὶ («Δεινότης ἐστὶ ἡ τοῦ λέγειν θαυμαστὴ δύναμις, ἡ τό τε λογικὸν συναρπάζουσα καὶ τὰ πάθη ἐξεγείρουσα». Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς). Μορφή και ἰδέα ἐνώνονται ἀξεχώριστα. Ὑπάρχει στους λόγους τοῦ ρήτορα μιὰ ἀκαταμάχητη ἐπιχειρηματολογία καμωμένη ἀπὸ πάθος και λογική. "Ένας λόγος τοῦ Δημοσθένη εἶναι μιὰ ἀνυσίδα ἀπὸ γεγονότα και ἰδέες καταταγμένα ἔτσι πού νά καταπίθουν. Οἱ εἰκόνες, οἱ ἐκφράσεις πού αιχμαλωτίζουν, φαίνονται νά ἀναβλύζουν σάν τὸ νερὸ ἀπὸ τὴν πηγὴ ὅπως εἶπαν «σκέπτεται, αἰσθάνεται, και ὁ λόγος ἀκολουθεῖ». Σωστὰ παρατηρήθηκε πὼς ὁ λόγος τοῦ Δημοσθένη κάποτε ἔχει κάτι τὸ προφητικὸ και μοιάζει με τόν λόγο τοῦ Ἡσαΐα. Σὲ τέτοια ἔργα ἐκεῖνο πού θαυμάζουμε δὲν εἶναι πιά τὸ ὕφος, ἀλλὰ ἡ μεγάλη και δονουμένη ἀπὸ τὸ πάθος ψυχή.

Σ υ μ π έ ρ α σ μ α. Μὲ ἐλάχιστες διαφωνίες (βλ. σελ. 209) ὁ Δημοσθένης θεωρήθηκε σὲ ὅλες τις ἐποχὲς ὁ μεγαλύτερος ρήτορας τοῦ κόσμου. Ὁ Κικέρωνας τὸν ἐβίαζε πάνω ἀπὸ ὅλους. Οἱ μεταγενέστεροὶ ἀποδέχονται αὐτὴν τὴν κρίση. Ὁ Fénelon τὸν προτιμοῦσε ἀπὸ τὸν Κικέρωνα. Ὁ Macaulay θεωροῦσε τὸν Περὶ στεφάνου λόγο σάν ἕνα ἀπὸ τὰ ὀραϊότερα μνημεῖα τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας. "Επειτα ἀπὸ τόσους αἰῶνες τὸ ἔργο του μένει ζωντανὸ και ἐπίκαιρο και μπορεί κανεὶς νά ἀντλήσῃ ἀπ' αὐτὸ ὑψηλά μαθήματα πολιτικοῦ θάρρους και πατριωτισμοῦ.

Άπὸ γλωσσικὴ ἄποψη μπορούμε νά τὸν θεωρήσωμε σάν ἕνα ἀπὸ τοὺς δύο μεγαλύτερους ἀττικούς πεζογράφους· ὁ ἄλλος εἶναι ὁ Πλάτωνας, τοῦ ὁποίου ἡ φράση ὑποτάσσεται σὲ ἕνα ἔσωτερικὸ ρυθμὸ διαφορητικὸ και ὀργανώνεται σύμφωνα με ἄλλους νόμους.

Εἶναι, τέλος, ὁ κληρονόμος ἀλλὰ και ὁ τελευταῖος ἀντιπρόσωπος δύο περίπου αἰῶνων πολιτισμοῦ κατ' ἐξοχὴν ἀττικοῦ. Ἡ τραγωδία και ἡ ἱστορία διαμόρφωσαν τὴ σκέψη του· τὸ ἔνδοξο παρελθὸν τῆς Ἀθήνας ἔκαμε τόσο θερμὴ τὴν ἀγάπη του στὴν πόλη, ὥστε τὴν κατάσθη λατρεία· ἡ λατρεία ὅμως αὐτὴ δὲν εἶχε κάτι τὸ παθητικὸ, ἀλλὰ μετουσιώνονταν σὲ ἐνεργητικὴ και ἀδιάκοπη ἐπιδιώξη ἐκείνου πού θὰ ἔφερε στὴν πόλη δόξα και τιμὴ. Ἀπὸ τὴν λογοτεχνία και τὴς παραδόσεις τῆς Ἀθήνας ἀντλήσε τὸν ἰδεαλισμὸ πού διαπνέει ὅλο του τὸ ἔργο, ἔργο τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴ δ ι α θ ἡ κ ἡ πού ἄφηγε ἡ πόλη τοῦ Μιλτιάδη και τοῦ Περικλῆ πρὶν χάσῃ τὴν ἀνεξαρτησία της. Μιὰ περικοπὴ ἀπὸ τὴ διαθήκη αὐτῆ τῆς

ἐνδοξῆς πόλης πού γράφηκε ἀπό τὸ μεγάλο τέκνο της, τὸν μεγαλύτερο ρήτορα ὅλων τῶν αἰώνων, δείχνει τὸ ἠθικὸ ἀνάστημα καὶ τῶν δύο:

«Οὐ γὰρ ἔστιν, οὐκ ἔστιν, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἀδικοῦντα κάπιορκοῦντα καὶ ψευδόμενον δύναμιν βεβαίαν κτήσασθαι, ἀλλὰ τὰ τοιαῦτ' εἰς μὲν ἀπαξ καὶ βραχὴν χρόνον ἀντέχει, καὶ σφόδρα γ' ἠνθησ' ἐπὶ ταῖς ἐλίσι, ἂν τύχη, τῷ χρόνῳ δὲ φθιρᾶται καὶ περὶ αὐτὰ καταροεῖ. Ὡσπερ γὰρ οἰκίας, οἶμαι, καὶ πλοίων καὶ τῶν ἄλλων τῶν τοιοῦτων τὰ κάπιορκα ἰσχυρότατ' εἶναι δεῖ, οὕτω καὶ τῶν πράξεων τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ὑποθέσεις ἀληθεῖς καὶ δικαίας εἶναι προσήκει». (Ὁ λ υ ν θ . ΙΙ, 10 κ.έ.).

ΟΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ

Στὰ χρόνια τοῦ Δημοσθένη δροῦν καὶ μερικοὶ ἄλλοι ρήτορες πού ἀκολουθοῦν εἴτε τὴν ἴδια πολιτικὴ με ἐκεῖνον, ὅπως ὁ Ὑπερίδης, εἴτε ἀντίθετη, ὅπως ὁ Αἰσχίνης, ὁ Δημάδης καὶ ὁ Δεῖναρχος.

Αἰσχίνης (390 - 314 π.Χ.). Βίος. Ὁ Αἰσχίνης γεννήθηκε γύρω στὸ 390 π.Χ. καὶ φαίνεται ὅτι ἡ οἰκογένειά του ἀνῆκε στὴν κατώτερη κοινωνικὴ τάξη. Κατὰ τὸν πελοποννησιακὸ πόλεμο καταστράφηκε οἰκονομικά, ἀπόκτησε ὅμως κάποια μικρὴ περιουσία κατόπι. Γιὰ νὰ ζήσει ἔγινε στὴν ἀρχὴ δημόσιος γραφέας κι ἔπειτα ἡθοποιός. Ὡς ρήτορας ὑπῆρξεν αὐτοδίδακτος. Στὴν πολιτικὴ ζωὴ παρουσιάστηκε πρώτη φορά τὸ 348. Τῆ χρονιὰ αὐτή, ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ Εὐβούλου στὴν Πελοπόννησο, πρότεινε τὸ σχηματισμὸ μιᾶς ἐνώσεως κατὰ τοῦ Φιλίππου. Κατόπι ὅμως ἡ στάση του ἄλλαξε. Στὰ 346 βεβαίωκε τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου γιὰ τὶς ἀγαθὲς προθέσεις τοῦ Φιλίππου. Ἀπὸ τότε ὁ Δημοσθένης τὸν κατηγοροῦσε συνεχῶς ὅτι ἐξαγοράστηκε ἀπὸ τὸν Φίλιππο, χωρὶς ὅμως νὰ μπορέσῃ νὰ παρουσιάσῃ ποτὲ ἀναμειβήτητες ἀποδείξεις γι' αὐτό. Στὰ 339 ὁ Αἰσχίνης π υ λ α γ ὀ ρ α ς (ἀντιπροσώπος δηλ. τῶν Ἀθηναίων) στὸ συνέδριο τῶν Ἀμφικτιόνων κατέγγειλε τοὺς Λοκροὺς τῆς Ἀμφισσας ὡς ἐνοχοὺς ἱεροσυλίας, πράγμα πού ἔδωσε τὴν εὐκαιρίαν στὸν Φίλιππο νὰ ἀναμειχθῆ ἄλλη μιὰ φορά στὶς ὑποθέσεις τῆς νότιας Ἑλλάδας, ἀνάμειξη πού κατὰληξε στὴν μάχη τῆς Χαιρώνειας. Τὸ 330 ἐξ αἰτίας τῆς ἥττας του στὴν ὑπόθεση τοῦ στεφάνου (βλ. σελ. 214 κ.έ.), ἀναγκάστηκε νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ νὰ ἔλθῃ στὴν ἀρχὴ στὴν Ἐφεσο καὶ κατόπι στὴ Ρόδο, ὅπου ἀνοίξε ρητορικὴ σχολή· στὸ τέλος πῆγε στὴ Σάμο ὅπου καὶ πέθανε, πιθανόν τὸ 314 π.Χ.

Ἔργα. Τοῦ Αἰσχίνη σώζονται τρεῖς λόγοι: ὁ Κατὰ Τιμάρχου, ὁ Περί τῆς παραπρεσβείας καὶ ὁ Κατὰ Κτησιφῶντος, πού ἐκφωνήθηκε τὸ 330 τυπικὰ ἐναντίον τοῦ Κτησιφώντα οὐσιαστικὰ ὅμως ἐναντίον τοῦ Δημοσθένη. Δώδεκα ἐπιστολὲς πού ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς μετὰ τὸ ὄνομά του εἶναι νόθεσ.

Ὡς ρήτορας ὁ Αἰσχίνης εἶναι βέβαια κατώτερος ἀπὸ τὸν Δημοσθένη, ἀλλὰ πάντως ὄχι ἀνάξιος λόγου. Οἱ λόγοι του ἔχουν συντεθῆ με

άρκετη τέχνη. Ὁ Αἰσχίνης δείχνεται πολὺ δυνατὸς στὴν διήγηση. Ὁ Κικέρωνας τὸν τιμοῦσε πολὺ καὶ μετάφρασε τὸν λόγο Κατὰ Κτησιφάντος. Μολοντοὶ οἱ λόγοι τοῦ Αἰσχίνη ἔχουν ἀρκετὴ δύναμη ἐν τούτοις δὲν συγγινοῦν, γιατί τὸς λείπει τὸ πάθος καὶ ἡ ἀλήθεια. Πιθανὸν ὁ ρήτορας δὲν ἦταν πληρωμένο ὄργανο τοῦ Φιλίππου· πάντως ὅμως μὲ τὸς λόγους του καὶ τίς πράξεις του ἐξυπηρετοῦσε ἐντελῶς τὴν μακεδονικὴ πολιτικὴ.

ὑπερείδης (390 - 322 π.Χ.). Βίος. Ὁ ὑπερείδης γεννήθηκε τὸ 390 στὴν Ἀθήνα. ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ἰσοκράτη καὶ κατόπι ἐγινε λογογράφος. Ἀπὸ τὸ 360 ἀναμείχθηκε στὴν πολιτικὴ καί, μερικὰ χρόνια ἀργότερα, ἦταν ἕνας ἀπὸ τὸς ἀρχηγούς τοῦ ἀντιμακεδονικοῦ κόμματος.

Τὸ 343 ὑπῆρξε κατήγορος τοῦ Φιλοκράτη, ὁ ὁποῖος εἶχε διαπραγματευθῆ τὴν εἰρήνην τοῦ 346. Ὡς τὸ 330 οἱ σχέσεις του μὲ τὸν Δημοσθένη ἦταν πολὺ φιλικές. Ἀλλὰ ὁ ὑπερείδης ἦταν περισσότερο ἀδιάλλακτος ἀπὸ τὸν Δημοσθένη στὴν πολιτικὴ ἀπέναντι τῶν Μακεδόνων. Ὑστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Φιλίππου ἐβρισκε τὸν Δημοσθένη πολὺ χλιαρό. Στὴν ὑπόθεση Ἀρπάλου (βλ. σελ. 213) ἦταν ἕνας ἀπὸ τὸς κατήγορους τοῦ Δημοσθένη. Ὑστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐπαίξε ἡγετικὸ ρόλο στὰ δημόσια πράγματα τῶν Ἀθηναίων καὶ αὐτὸς εἶπε τὸν ἐπιτάφιο σ' ἐκείνους ποὺ ἔπεσαν στὸν λαμιακὸ πόλεμο (323). Μετὰ τὴν ἤττα στὴν Κρανώννα (322) πιάστηκε ἀπὸ τὸς Μακεδόνες στὴν Αἴγινα ποὺ εἶχε καταφύγει καὶ θανατώθηκε.

Ἔργα. Οἱ ἀρχαῖοι γνώριζαν 52 γνήσιους λόγους τοῦ ὑπερείδη, ἀπὸ τὸς ὁποῖους ἔχουμε σήμερα 6, δύο σχεδὸν ἀκέρειους καὶ μεγάλα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸς τέσσερεις ἄλλους. Οἱ λόγοι αὐτοὶ βρέθηκαν ἀπὸ τὸ 1847 κι ὕστερα σὲ αἰγυπτιακοὺς παπύρους. Οἱ δύο λόγοι ποὺ σώθηκαν σὲ καλύτερη κατάσταση εἶναι ὁ Κατὰ Ἀθηνογένους καὶ ὁ ὑπερὲρ Εὐξενίππου· οἱ τέσσερεις ἄλλοι λόγοι εἶναι ὁ ὑπερὲρ Λυκόφρονος, ὁ Κατὰ Δημοσθένους (ἐξ ἀφορμῆς τῆς υποθέσεως Ἀρπάλου), ὁ Κατὰ Φιλίππιδου καὶ ὁ Ἐπιτάφιος τὸν ὁποῖον εἶπε ὁ ρήτορας πρὸς τιμὴ τοῦ Λεωσθένη καὶ τῶν ἄλλων Ἀθηναίων ποὺ ἔπεσαν στὸν λαμιακὸ πόλεμο. Πρέπει νὰ σημειωθῆ πὺς ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ ὑπερείδη εἶναι τὸ μοναδικό, χωρὶς ἀμφισβητήσεις, δεῦγμα ἀπὸ αὐτὸ τὸ εἶδος ρητορικῶν λόγων ποὺ τόσο τὸ τιμοῦσαν στὴν ἀρχαιότητα.

Ὁ ὑπερείδης μαζί μὲ τὸν Λυσία θεωροῦνται τὰ πρότυπα τοῦ ἀττικισμοῦ. Οἱ λόγοι του ἔχουν ἄνεση, κομψότητα, ἀφέλεια καὶ μιὰ δρασερότητα ποὺ δὲν τὴν βρίσκουμε σὲ κανέναν ἄλλο ρήτορα. Οἱ παλαιοί, ποὺ μπορούσαν νὰ κρίνουν σωστότερα ἀπὸ μᾶς, γιατί εἶχαν ὅλους τὸς λόγους του, τὸν θεωροῦσαν μόνο ἀπὸ τὸν Δημοσθένη κατώτερο στὴν δεινότητα, ἀνώτερο ὅμως στὴ χάρη (Ψευδολογγίνου «Περὶ ὕψους» 34).

Λυκοῦργος (390 - 324 π.Χ.) Κατάγοταν ἀπὸ τὴν ἱερατικὴ καὶ ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια τῶν Ἐτεοβουταδῶν ποὺ ἦταν ὁμῶς συνδεμένη μετὰ τὴν δημοκρατία. Νέος ἄκουσε τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἰσοκράτη. Ἀνῆκε καὶ αὐτὸς στὸ ἀντιμακεδονικὸ κόμμα, σημαντικὸν ὁμῶς ρόλο στὰ πολιτικὰ πράγματα ἔπαιξε μόνον ὕστερα ἀπὸ τὸ 338. Ἀπὸ τὸ ἔτος αὐτὸ ὡς τὸ 326 διεύθυνε μετ' ἐξαιρετικῆς ἐντιμότητος τὰ οἰκονομικὰ τῆς πόλεως. Ἀποπεράτωσε τὴν κατασκευὴ τοῦ διονυσιακοῦ θεάτρου, ἐπισκεύασε τὸν ναύσταθμον, ναυπήγησε τριήρεις κλπ. Διακρίθηκε περισσότερο ὡς ἄρχοντας παρὰ ὡς ρήτορας. Εἶχε τὴν τιμὴ νὰ εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς δέκα ποὺ ζήτησε ὁ Ἀλέξανδρος νὰ τοῦ παραδώσουν οἱ Ἀθηναῖοι μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν Θηβῶν. Καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ πολιτικοὶ τοῦ ἀντίπαλοι τὸν σέβονταν γιὰ τὴν ἐντιμότητά του καὶ τὸ ἦθος του. Ἡ αὐστηρότητα τῶν ἡθῶν τῶν παλαιῶν Ἀθηναίων, ἡ ἀκεραιότητά τοῦ Ἀριστείδου, ξαναζοῦσαν στὸ πρόσωπὸ του. Θεωρεῖτο μετὰ τοὺς ποιητῆς, ἀντλοῦσε ἀπ' αὐτοὺς ὑψηλὰ σκέψεις καὶ μεγάλα παραδείγματα ποὺ δυνάμωναν τὴν φυσικὴν του ἀρετὴν. Γνωρίζομε ὅτι ἔκαμε ἐπίσημη ἐκδοσὴ τῶν ἔργων τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν γιὰ νὰ ἐμποδίσῃ μεταβολὰς στὸ κείμενον ἀπὸ τοὺς ἠθοποιούς. Πέθανε τὸ 324, λίγο προτοῦ ἔξεσπασῇ τὸ σκάνδαλον Ἀρσάλου.

Ἔργα. Ὁ Λυκοῦργος δὲν μιλοῦσε συχνὰ οὔτε, ὡς φαίνεται, δημοσίευσεν ὅλους τοὺς λόγους του. Δὲν ἦταν ἐπίσης ἐξ ἐπαγγέλματος λογογράφος. Οἱ ἀρχαῖοι γινώριζαν 15 λόγους του, ποὺ, ἐκτὸς ἀπὸ δύο, ἦταν ὅλοι κατηγορίες ἐναντίον κακῶν πολιτῶν. Ὡς ἐμᾶς ἔφθασε μόνον ἕνας, ὁ **Κατὰ Λεωκράτους**. Ὁ Λυκοῦργος κατάγγειλε τὸν Λεωκράτη γιὰτὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν μάχην τῆς Χαϊρώνειας (338) ἐγκατάλειπε τὴν Ἀθήναν καὶ κατάφυγε εἰς τὴν ἀρχὴν εἰς τὴν Ρόδον καὶ κατόπι εἰς τὰ Μέγαρα, ἀντὶ νὰ μείνῃ εἰς τὴν πόλιν καὶ νὰ διακινδυνεύσῃ μαζί με τοὺς ἄλλους πολίτες. Ὁ Λυκοῦργος, ὅταν ὁ Λεωκράτης ἔπειτα ἀπὸ ὀκτὼ χρόνα γύρισε εἰς τὴν Ἀθήναν, τὸν κατάγγειλε. Τυπικὰ ὁ Λεωκράτης πιθανὸν νὰ μὴν εἶχε παραβιάσει κανένα νόμον· οὐσιαστικὰ ὁμῶς ἡ διαγωγὴ του ἦταν διαγωγὴ πολίτη χωρὶς πατριωτισμὸν καὶ θάρρος. Ὁ Λυκοῦργος ζήτησε νὰ τιμωρηθῇ αὐτὴ ἡ ἔλλειψις πατριωτισμοῦ. Ὁ κατηγορούμενος μόλις μετὰ ψῆφον ἔξφυγε τὴν καταδίκη εἰς θάνατον.

Ὁ Λυκοῦργος ἐκφράζει τὴν εὐγενικὴν σκέψιν του κατὰ τρόπο βαρὺ καὶ τραχὺ καὶ δὲν κάνει καμμιὰ παραχώρησιν εἰς τὴν κομψότητα. Οἱ λόγοι του ἔχουν ἐπίσης ἐπαναλήψεις καὶ μακρὰ παρεκβάσεις. Γνωρίζει τοὺς κανόνες τῆς ρητορικῆς τέχνης, ἀλλὰ δὲν τοὺς ἐφαρμόζει, γιὰτὶ ὁ σκοπὸς του δὲν εἶναι νὰ εὐχαριστήσῃ τοὺς ἀχροατῆς, ἀλλὰ κυρίως νὰ τοὺς διδάξῃ καὶ φρονηματίσῃ. Ἀπ' αὐτὸ οἱ παρεκβάσεις καὶ ἡ συχνὴ παράθεσις μύθων καὶ χωρίων ποιητῶν.

Δημάδης (περίπου 384 - 320 π.Χ.). Ὁ Δημάδης, ἀπὸ τὸν δῆμον τῆς Παιανίας, γιὸς λεμβούχου, δὲν ἄκουσε μαθήματα ρητορικῆς· ὑπῆρξε, ὅπως ὁ Αἰσχίνης, αὐτοδίδαχτος. Ἀπὸ τοὺς λόγους του δὲν ἔφθασε κανένας ὡς ἐμᾶς. Ὁ λόγος **Ἵπὲρ τῆς δωδεκαετίας**, ποὺ στὰ

χειρόγραφο φέρεται ως έργο του Δημάδη, είναι άναμφισβήτητα νόθος. Οί παλαιοί θεωρούσαν τους λόγους του τραχείς και άτεχνους, γι' αυτό και δέν τόν περιλάμβαναν στον κανόνα. Η θρασύτητα και ή άνάδειά του υπήρξαν όνομαστές' ώμολογούσε κυνικάτατα ότι ήταν στην ύπηρεσία των Μακεδόνων. Μολοντί «μακεδονίζων» θεωρήθηκε ύποπτος συνωμοσίας έναντίο του Άντίπατρου και καταδικάστηκε σέ θάνατο από τόν Κάσσανδρο, γιό του Άντίπατρου (319 π.Χ.).

Δείναρχος (περίπου 360 - 290 π.Χ.). Ο Δείναρχος ό Κορίνθιος είναι ένας μάλλον άδέξιος λογογράφος. Άπό τό 342 ζήσθη Άθήνα ως μέτοικος. Με την λογογραφία καταπάστηκε τό 336. Στα 307 άναγκάστηκε νά φύγη από την Άθήνα και νά ρθή στην Χαλκίδα της Εύβοίας. Στα 292 μπόρεσε νά γυρίση στην πατρίδα του, την Κορίνθο, όπου και πέθανε λίγο άργότερα. Την φήμη του ως ρήτορα την όφείλει στο ότι, ύστερα από την ήττα στην Κρανώνια (322), έλειψαν όλοι οι μεγάλοι ρήτορες. Τόν ώνόμαζαν «κρίθινο Δημοσθένη». Άπό τους πολλούς λόγους του σώζονται μόνο τρεις: ό Κατά Δημοσθένους, ό Κατά Άριστογείτονος και ό Κατά Φιλοκλέους. Ο σπουδαιότερος άπ' αυτούς είναι ό πρώτος πού τόν έξεφώνησε στην ύπόθεση Άρπάλου.

Μνημονεύομε, τέλος, τόν Δημήτριο τόν Φαληρέα, ό όποιος παίξει κάποιο ρόλο στά ύστερα από τόν θάνατο του Άλεξάνδρου χρόνια (κυβέρνησε την Άθήνα από τό 317 ως τό 307). Αυτός, κατά τόν Κικέρωνα (Βροϋτος 38), χαλάρωσε τόν τόνο της ρητορείας, την γύμνωσε από την δύναμη και την όρμή της. Προτιμούσε ό λόγος του νά τέρπη, όχι νά φρονηματίζη. Μ' αυτόν — άκριβέστερα μετά τόν θάνατο του Δημοσθένη — ή ρητορεία έπαψε νά είναι ύψηλή τέχνη.

Γεννημένη ή ρητορεία με την άθηναϊκή δημοκρατία, άνδρωμένη με τους πολιτικούς άγώνες, πέθανε όταν οι πολιτικές έλευθερίες στην ένδοξη πόλη καταλύθηκαν.

Ο θάνατος του Δημοσθένη δέν άποτελεί σταθμό μονάχα για την άπτική ρητορεία, αλλά για όλόκληρη την έλληνική λογοτεχνία. Πρίν από τόν Δημοσθένη οι Έλληνες ποιητές, ιστορικοί, φιλόσοφοι, ρήτορες δημιουργούσαν, δηλ. παρήγαν έργα, πρωτότυπα, έργα πού όμοιά τους δέν υπήρχαν. Έπειτα από τόν Δημοσθένη, με πολύ λίγες έξαιρέσεις (Μένανδρος, Θεόκριτος), αυτοί πού γράφουν μιμοϋνται, παράγουν δηλ. έργα παρόμοια πρós άλλα πού υπάρχουν.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΡΙΤΗ

ΑΠΟ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ Μ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΩΣ ΤΗΝ
ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ (323 - 27 π.Χ.)

Γενική θεώρηση. 'Εκεῖνο πού χαρακτηρίζει τὴν ἀλεξανδρινή ἐποχὴ εἶναι ἡ κλίση πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ ἡ πολυμαθεία. Οἱ ἐπιστῆμες, ἰδιαίτερα οἱ θετικὲς, κάνουν μεγάλες προόδους. Ἡ ποίηση καλλιεργεῖται καὶ τώρα, ἀλλὰ οἱ ποιητὲς, πού συνήθως εἶναι πολυμαθεῖς, ἀποφεύγουν τὰ παλαιὰ λογοτεχνικὰ εἶδη καὶ προτιμοῦν τὰ μικρὰ ποιητικὰ εἶδη (εἰ δ ὕ λ λ ι α), περισσότερο κατάλληλα γιὰ νὰ δεῖξουν τὴν δεξιότητά τους. 'Επιβλητικὸ μεγαλεῖο τὰ λογοτεχνικὰ ἔργα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων δὲν ἔχουν· δὲν λείπει ὅμως ἐντελῶς ἀπ' αὐτὰ ἡ ὁμορφιὰ καὶ ἡ ἀλήθεια.

Ὁ ἐλληνικὸς κόσμος κατὰ τὸν 3. καὶ 2. π.Χ. αἰῶνα. 'Ενωμένος γιὰ λίγο ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο ὁ ἀρχαῖος κόσμος, διαίρεθηκε ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό του σὲ πολυάριθμα βασίλεια ἀπὸ τὰ ὅποια τέσσερα εἶχαν κάπως μακρότερη ζωὴ: τὸ βασίλειο τῆς Μακεδονίας, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Συρίας καὶ τοῦ Περσίου. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν κυρίως Ἑλλάδα, παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες τοῦ Ἀρατοῦ καὶ τοῦ Φίλοποιμενα νὰ τὴν συνενώσουν στὴν Ἀρχαίῃ Συμπολιτεία, αὐτὴ στὸ ἐξῆς θὰ παύσῃ δευτερεύοντα ρόλο. Στὴν Δύση οἱ πόλεις τῆς Μεγάλῃς Ἑλλάδας βρῖσκονται σὲ πλήρη παρακμὴ· μόνον οἱ Συρακοῦσες θὰ ρίξουν μιὰ τελευταία λάμψη μὲ τὸν Ἰέρωνα Β' (270 - 216 π.Χ.). Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3. π.Χ. αἰῶνα ἡ Ρώμη ἀρχίζει νὰ ἐπεμβαίνει στὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδας (πρῶτος πόλεμος στὴ Μακεδονία 211 - 205). Τὸ 168 ὁ τελευταῖος ὑπερασπιστὴς τοῦ ἐλληνισμοῦ, ὁ βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας Περσεύς, νικεῖται στὴν Πύδνα καὶ τὸ 146 ὀλόκληρη ἡ Ἑλλάδα γίνεται ρωμαϊκὴ ἐπαρχία. Καὶ τὰ ἐλληνικὰ βασίλεια τῆς Ἀνατολῆς ἀργότερα ὑποτάχθηκαν στοὺς Ρωμαίους· διάδωσαν ὅμως στὸ μεταξὺ τὸν ἐλληνικὸ πολιτισμὸ καὶ τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα σὲ πλατιά στρώματα τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ σὲ τέτοιο βαθμὸ, πού καὶ ἀργότερα, ἔταν τοῦ κόσμου ὀλόκληρου δεσπόζῃ ἡ Ρώμη, ὡς τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου, στὴν Ἀνατολὴ καλλιεργοῦνται τὰ ἐλληνικὰ γράμματα καὶ ὁ ἐλληνικὸς πολιτισμὸς. Οἱ κυριώτερες ἐστῖες τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὰ χρόνια αὐτὰ εἶναι τὸ Πέργαμο στὴ Μ. Ἀσία, ἡ Ἀντιόχεια, Λαοδικεα καὶ Σελεύκεια στὴν Συρία, ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ ἡ Πτολεμαῖδα στὴν Αἴγυπτο, ἡ Ρόδος. Οἱ πόλεις αὐτὲς προσελκύουν τοὺς λόγιους, τοὺς ἀρχιτέκτονες καὶ τοὺς γλύπτες. Ἡ Ἀθήνα μένει ἀκόμη σπουδαῖο πνευματικὸ κέντρο καὶ εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ παράδοση τῆς κλασσικῆς τέχνης διατηρήθηκε ἐδῶ περισσότερο χρόνο ἀπὸ ὅπουδήποτε ἄλλου.

Τὰ κέντρα τῶν γραμμάτων. Οἱ μονάρχες τῶν ἐλληνικῶν βασιλείων προστάτευαν τὰ γράμματα καὶ προσκαλοῦσαν στίς αὐλές τους τοὺς λόγιους. Ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἡ πρωτεύουσα τῆς Αἰγύπτου, εἶναι κατὰ τὸν 3. π.Χ. αἰῶνα ἡ πρωτεύουσα τοῦ ἑλληνισμοῦ. Οἱ πρῶτοι Πτολεμαῖοι ἱδρυσαν, στὸ ἐλληνικὸ τμήμα τῆς πόλεως, μιὰν ἀληθινὴ πανεπιστημιακὴ πόλη, τὸ λεγόμενον Μουσεῖο (ἱδρυμα ἀφιερωμένο στίς Μοῦσες, Πανεπιστήμιο θὰ λέγαμε σήμερα) ποῦ περιλάμβανε βιβλιοθήκη, αἰθουσες παραδόσεων, ἐργαστήρια ἀνατομίας, ἀστεροσκοπεῖο, ζωολογικὸ καὶ βοτανικὸ κῆπο κλπ. Ἡ βιβλιοθήκη του, ἡ πλουσιώτερη ποῦ γνώρισε ὁ ἀρχαῖος κόσμος, εἶχε 700.000 τόμους. Διευθυντές της χρημάτισαν λόγιοι σάν τὸν Ἀπολλώνιο τὸν Ρόδιο, τὸν Ἐρατοσθένη τὸν Κυρηναῖο, τὸν Ἀριστοφάνη τὸν Βυζάντιο, τὸν Ἀρίσταρχο τὸν Σαμόθρακα.

Ἀνάλογη ὀργάνωση ὑπῆρχε καὶ στὸ Πέργαμο καὶ τὴν Ἀντιόχεια. Στὸ Πέργαμο τελειοποιήθηκε ἡ κατασκευὴ γραφικῆς ὕλης ἀπὸ δέρματα ζώων (περγαμηνή) καὶ χρησιμοποιήθηκε ἀντὶ τοῦ παπύρου, τοῦ ὁποῖου τὴν ἐξαγωγή ἀπαγόρευαν οἱ βασιλεῖς τῆς Αἰγύπτου. Οἱ Συρακοῦσες γέννησαν τὸ μεγαλύτερο ποιητὴ, τὸν Θεόκριτο. Ἡ Ἀθήνα τέλος διατήρησε τὰ πρωτεῖα στίς φιλοσοφικὲς σπουδές.

Ὁ ἐξελληνισμὸς τῆς Ἀνατολῆς εἶχε ὡς συνέπεια νὰ λάβη ἡ λογοτεχνία χαρακτῆρα κοσμοπολιτικὸ ἐνῶ δηλ. ὡς τὸ τέλος τοῦ 4. π.Χ. αἰ. οἱ λογοτέχνες ἦταν συνδεμένοι στενὰ μὲ τὴν πόλη τους καὶ ἀπευθύνονταν κυρίως στοὺς συμπολίτες τους, τώρα (στὴν ἀλεξανδρινὴ δηλ. ἐποχῇ) οἱ λογοτέχνες δὲν συνδεῖνται στενὰ μὲ ὀρισμένη πόλη, ζοῦν ὡς ἐπαγγελματίες λόγιοι στὰ μεγάλα κέντρα (ιδιαίτερα στὴν Ἀλεξάνδρεια, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐποχῇ ὠνομάστηκε ἀλεξανδρινὴ) καὶ ἀπευθύνονται στὴν πνευματικὴ ἀριστοκρατία (τὸ πολὺ κοινὸ δὲν τοὺς καταλαβαίνει) ὄχι μονάχα τῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ καὶ τῶν ἐξελληνισμένων βαρβάρων. Γλῶσσα τοῦ πεζοῦ λόγου τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶναι ἡ λεγόμενὴ Κοινή (βλ. σελ. 12), φυσικὴ ἐξέλιξη τῆς ἀττικῆς διαλέκτου. Μόνο στὴν ποίηση χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη οἱ διάλεκτοι, ἰδίως ἡ δωρικὴ.

Εἶδαμε ὅτι ἦδη ὁ Ἀριστοτέλης στὸ Λύκειο εἶχε ἀρχίσει νὰ βάζη τὰ θεμέλια γιὰ τὴν εἰδικὴ ἐπιστῆμες, νὰ ἐνθαρρύνῃ τὴν εἰδίκηυση. Ἡ εἰδίκηυση συνεχίζεται καὶ στὴν ἀλεξανδρινὴ ἐποχῇ. Ἔτσι τὰ μαθηματικά μὲ τὸν Εὐκλείδη καὶ ἡ φυσικὴ μὲ τὸν Ἀρχιμήδη ἀποχωρίζονται ἀπὸ τὴν φιλοσοφία ἢ γεωγραφία — ὡς τότε καθαρὰ περιγραφικὴ — γίνονται μὲ τὸν Ἐρατοσθένη ἀληθινὴ ἐπιστῆμη ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος καὶ ὁ Ἀρίσταρχος ὁ Σαμόθρακας ἔβαλαν τίς βάσεις τῆς γραμματικῆς καὶ τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου.

Ἡ παραμέληση τῆς μορφῆς, τοῦ ὕφους, ποῦ εἶχε ἀρχίσει μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, συνεχίζεται. "Ὅλοι σχεδὸν οἱ πεζογράφοι στὰ ἔργα τους προσέχουν μονάχα τὸ περιεχόμενο. Ἀκόμη καὶ τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ Πολύβιου τὸ ἔργο, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς μορφῆς, εἶναι μετρώτατο.

Στὴν ποίηση, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει στὸν πεζὸ λόγο, δίνεται μεγάλη προσοχὴ στὴν μορφή. Οἱ ποιητῆς τῆς περιόδου αὐτῆς προτιμοῦν τὰ μικρὰ ποιήματα, τὰ μικρὰ εἶδη. Πιστεύουν πὼς ἓνα μεγάλο

ἔργο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι καλό· «μέγα βιβλίον, μέγα κακόν», διακηρύσσει ὁ Καλλίμαχος, ὁ ποιητὴς τοῦ τόσο πολὺ ἐκτιμᾶται αὐτὴν τὴν ἐποχὴν.

Τὰ εἶδη στὰ ὁποῖα ἡ ἀλεξανδρινὴ ποίηση δείχεται ἀξιόλογη εἶναι τὸ ἐπύλλιο (ἓνα δηλ. ἐπεισόδιο ἀπὸ μιᾶ παλιὰ ἐπική διήγηση), ἡ ἐλεγεία, τὸ ἐπιγράμμα, τὸ εἰδύλλιο καὶ ὁ μίμος. Στὰ δύο τελευταῖα εἶδη, στὸ εἰδύλλιο καὶ τὸν μίμο, ὁ Θεόκριτος ἀποδείχεται μεγάλος ποιητὴς.

I. ΠΟΙΗΣΗ

Στοὺς κλασσικοὺς χρόνους οἱ ποιητὲς ἐπιδίδονται σ' ἓνα ποιητικὸ εἶδος καὶ ἀπ' αὐτὸ ξεχωρίζουν (τραγικοί, κωμικοὶ κλπ.). Στὴν ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ ὁ ἴδιος ποιητὴς συνθέτει ἔργα τοῦ ἀνήκουν σὲ διάφορα ποιητικὰ εἶδη. Τὰ πρῶτα ποιήματα τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι ἐλεγείες, ἔπη καὶ ἐπιγράμματα. Δυστυχῶς ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ σώθηκε μικρὸ μόνον μέρος· τὸ μεγαλύτερο χάθηκε.

1. ΕΛΕΓΓΙΑ. ΕΠΟΣ. ΔΡΑΜΑ

Ἡ ἐλεγεία. Ἡ ἐλεγεία, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο ποιητικὸ εἶδος, εὐδοκιμεῖ τὰ χρόνια αὐτά, γιατί θεωρεῖται ὡς ἡ πιὸ κατάλληλη γιὰ νὰ ἐκφράσῃ λυρικές καταστάσεις. Δὲν ξέρομε καλά — ἐπειδὴ, ὅπως εἴπαμε, χάθηκαν τὰ περισσότερα ἔργα — ἂν οἱ ἀλεξανδρινοὶ ποιητὲς καλλιέργησαν μόνον τὴν ἀφηγηματικὴ ἐλεγεία ἢ καὶ τὴν προσωπικὴ καὶ ἐρωτικὴ. Πάντως εἶναι βέβαιο ὅτι ἐπίδρασαν πολὺ στοὺς Ῥωμαίους ποιητὲς, ἰδιαιτέρως τὸν Τίβουλλο καὶ τὸν Πρὸπερτιο. Οἱ μεγαλύτεροι ἐλεγεῖοι τοῦ τῶν χρόνων αὐτῶν εἶναι ὁ Φιλίτας ἢ Φιλητᾶς ὁ Κῶος καὶ ὁ Καλλίμαχος ὁ Κυρηναῖος.

Φιλίτας ἢ Φιλητᾶς (περίπου 340 - 270 π.Χ.). Ὁ Φιλίτας γεννήθηκε στὸ νησί Κῶ καὶ ἐκεῖ ἔζησε τὰ πρῶτα χρόνια. Τὸ 294 τὸν προσκάλεσε στὴν Ἀλεξάνδρεια ὁ Πτολεμαῖος Α' γιὰ παιδαγωγὸ τοῦ γιοῦ του καὶ διαδόχου. Αὐτὸς πρῶτος δημιούργησε τὸν τύπο τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐλεγείας. Ἡ πατρίδα τοῦ Κῶος ὑπῆρξε γιὰ πολλὰ χρόνια τόπος ὅπου σύχναζαν πολυάριθμοι ποιητὲς ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ ὁ Θεόκριτος. Ἀπὸ τὸ ἔργο του σώθηκαν μερικὰ ἐπιγράμματα.

Καλλίμαχος (περίπου 315 - 240 π.Χ.). Βίος. Ὁ Καλλίμαχος κατάγοταν ἀπὸ τὴν Κυρήνη, ἦλθε ὅμως καὶ ἔζησε στὴν Ἀλεξάνδρεια. Στὴν ἀρχὴ ἦταν δάσκαλος ἐκεῖ· ὁ Πτολεμαῖος ὁ Φιλάδελφος ὅμως τὸν πρόσεξε, τὸν πῆρε στὴν αὐλὴ καὶ τοῦ ἀνάθεσε ὑπεύθυνα ἐργασία στὴν βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου.

Ἔργα. Ὁ Καλλίμαχος ἔγραψε ἐλεγείες (Αἴτια, Βερενίκης πλόκαμος), τὸ ἐπύλλιο Ἐκάλη, τὴν Ἴβιν (στὸ ποίημα

αὐτὸ περιγελοῦσε τὸν Ἀπολλώνιο τὸ Ρόδιο), ὕμνους, ἰάμβους, μέλη καὶ ἐπιγράμματα. Ἀπ' αὐτὰ ἔχομε 6 ὕμνους (εἰς Δία, εἰς Ἀπόλλωνα, εἰς Ἄρτεμιν, εἰς Δῆλον, εἰς λουτρὰ Παλλάδος, εἰς Δήμητρα), 63 ἐπιγράμματα ποῦ σώθηκαν στὴν Παλατινὴ Ἀνθολογία καὶ ἀπὸ τὰ ὅποια 3 εἶναι ἴσως νόθα, ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν Ἐκάλη (τὸ μεγαλύτερο 15 στίχοι) ποῦ βρέθηκαν σὲ μιὰ ξύλινη πινακίδα τὸ 1893, ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς ἐλεγείες τοῦ Αἴτια (70 στίχοι ἀπὸ τὸ IV βιβλίον ποῦ ἀναφέρονται στὴν ἱστορία τοῦ Ἀκοντίου καὶ τῆς Κυδίπτης) ποῦ βρέθηκαν σὲ παπύρους τὸ 1906, ἀποσπάσματα ἀπὸ τοὺς ἰάμβους (τὸ μεγαλύτερο 75 στίχοι) καὶ ἀπὸ τὰ μέλη. Ἐγράψε ἐπίσης καὶ σὲ πεζὸ λόγο σπουδαῖα ἔργα («Πίνakes τῶν ἐν πάσῃ παιδείᾳ διαλαμψάντων καὶ ὧν συνέγραψαν» καὶ ἄλλα), ποῦ ἔδειχναν τὴν πολυμαθειὰ του ἀλλὰ δὲν σώθηκαν. Ἀπὸ τὰ ποιήματά του τὰ καλύτερα φαίνεται πὼς ἦταν οἱ ἐλεγείες. Οἱ ὕμνοι του δὲν ἔχουν μεγάλη ἀξία καὶ οἱ ἐρευνητὲς πιστεύουν πὼς ποτὲ δὲν ἀπαγγέλθηκαν σὲ θρησκευτικὲς τελετές.

Ὁ Καλλίμαχος εἶναι ὁ τύπος τοῦ πολυμαθοῦς ποιητοῦ. Οἱ σύγχρονοὶ του τὸν θαύμαζαν καὶ οἱ Ρωμαῖοι ποιητὲς ἀργότερα τὸν μιμήθηκαν, ἰδιαίτερα ὁ Προπέρτιος καὶ ὁ Ὀβίδιος.

Τὸ ἔπος. Τὸ ἔπος αὐτὴν τὴν ἐποχὴ δὲν καλλιεργεῖται. Θεωρεῖται ποίημα μακρὸ καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς εἶναι ἀντίθετο πρὸς τὰ μακρὰ ποιήματα. Ἐν τούτοις μερικοὶ ποιητὲς ἔγραψαν ἔπη. Οἱ κυριώτεροι εἶναι: γιὰ τὸ ἥρωικὸ ἔπος ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος, γιὰ τὸ διδαχτικὸ ὁ Ἄρατος ὁ Σολεὺς καὶ ὁ Νίκανδρος ὁ Κολοφώνιος.

Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος (295 - 215 π.Χ. περίπου). Ὁ Ἀπολλώνιος γεννήθηκε στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Καλλίμαχου· ἐπινομάσθηκε Ρόδιος γιατί ἦλθε καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴ Ρόδο, ἔπειτα ἀπὸ τὴν πολεμικὴ ποῦ τοῦ ἔκαμε ὁ δάσκαλός του γιὰ τὸ μακρὸ του ποίημα, τὰ Ἀργοναυτικά. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Καλλίμαχου ἐπίστρεψε στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ ἔγινε διευθυντὴς τῆς βιβλιοθήκης.

Τὰ Ἀργοναυτικά. Ὁ Ἀπολλώνιος θέλησε νὰ γράψῃ ἔπος ὅπως τὰ παλιά, δηλ. μακρὸ, μὲ τολμηροὺς ἥρωες καὶ μὲ σύνθεση ἀπλή. Τὸ ποίημα σώθηκε ἀκέραιο καὶ εἶναι ἀρκετὰ μακρὸ (4 βιβλία, 5835 στίχοι). Ὑπόθεση ἔχει τὸν γνωστὸ μῦθον τῶν Ἀργοναυτῶν. Ἀπὸ τὸ ἔργο λείπει τὸ ἐπικὸ μεγαλεῖο καὶ ἡ ἐνόητα· στίς λεπτομέρειες ὅμως ἔχει ἀρκετὲς ἀρετὲς, ἰδίως θαυμάσιες περιγραφές· στὴν ἐξύμνηση τοῦ ρομαντικοῦ ἔρωτα εἶναι ἀνώτερος καὶ ἀπ' αὐτὸν τὸν Θεόκριτον. Ὁ Ἀπολλώνιος βρῆκε πολλοὺς μιμητὲς καὶ στοὺς σύγχρονους του καὶ ἀργότερα στοὺς Ρωμαίους, ἰδίως στὸν Βεργίλιον. Ἡ Διδῶ καὶ ὁ Αἰνείας τῆς Αἰνείδος εἶναι πιστὰ ἀντίγραφα τοῦ Ἰάσονα καὶ τῆς Μήδειας τῶν Ἀργοναυτικῶν. Ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Ἀπολλωνίου σώθηκαν ἐλάχιστα ἀποσπάσματα.

Ἄρατος ὁ Σολεὺς (περίπου 310 - 245 π.Χ.). Ὁ Ἄρατος, ἀπὸ τοὺς Σόλους τῆς Κιλικίας, ἦταν σύγχρονος καὶ φίλος τοῦ Θεόκριτου. Τὸ ποιήμα του *Φαινόμενα* ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη: τὰ «Φαινόμενα» (στίχοι 732) καὶ τὶς «Διοσημίες» (στίχοι 422). Τὸ πρῶτο μέρος, στὸ ὁποῖο περιγράφεται ὁ ἑναστρὸς οὐρανός, ἦταν τόσο ὀνομαστὸ στὴν ἀρχαιότητα ὥστε πέντε Ρωμαῖοι, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ ὁ Κικέρωνας, τὸ μετάφρασαν στὴν λατινικὴ καὶ ὁ ἀπόστολος Παῦλος, στὴν ὁμιλία του στὸν Ἄρειο Πάγο, μεταχειρίστηκε τὸν τέταρτο στίχο τοῦ προλόγου (αὐτοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν). Τὸ δεύτερο μέρος εἶναι λαϊκὴ μετερεωλογία. Τὸ ποιήμα τὸ μιμήθηκε σὲ πολλὰ μέρη τῶν *Γεωργικῶν* τοῦ Ὁβιδίου.

Νίκανδρος ὁ Κολοφώνιος (ἀκμ. γύρω στὸ 150 π.Χ.). Ὁ Νίκανδρος θαυμάζονταν ἀπὸ τοὺς σύγχρονούς του σὰν ἴσος πρὸς τὸν Ἄρατο. Ἐγράψε πολλὰ πεζὰ καὶ ἔμμετρα. Σώθηκαν τὰ ποιήματά του: *Θηριακὰ* (στίχοι 958), δηλ. φάρμακα γιὰ τὰ δαγκάματα θηρίων, *Ἀλεξιφάρμακα* (στίχοι 630), φάρμακα δηλ. κατὰ τῆς δηλητηριάσεως ἀπὸ φαγητά, καὶ λίγοι στίχοι ἀπὸ τὰ *Γεωργικὰ*. Χάθηκαν τὰ *Μελισσοουργικὰ* καὶ τὰ *Ἐτεροιοῦμενα*. Τὰ «Ἐτεροιοῦμενα» τοῦ Νίκανδρου εἶναι ἡ κύρια πηγὴ τῶν «Μεταμορφώσεων» τοῦ Ὁβιδίου.

Τὸ δράμα. Ἡ δραματικὴ ποίηση στὴν περίοδο αὐτὴ ἔχει νὰ δείξῃ αξιόλογα ἔργα μόνο στὴν κωμωδία (βλ. *Νέα Κωμωδία* σελ. 149 κ.έ.). Τραγωδίες ἐλάχιστες γράφηκαν καὶ αὐτὲς ὄχι αξιόλογες.

Ὁ σπουδαιότερος ἀλεξανδρινὸς τραγικὸς ποιητὴς εἶναι ὁ *Λυκόφρων* ἀπὸ τὴν Χαλκίδα (γεννήθηκε γύρω στὸ 325 π.Χ.), ὁ ὁποῖος ἔγγραψε τὴν τραγωδίαν *Ἀλεξάνδρα ἢ Κασσάνδρα* (στίχ. 1474), ἓνα, οὐσιαστικὰ, συνεχῆ μονόλογο τῆς Κασσάνδρας στὸν ὁποῖο αὐτὴ προφητεύει, σὲ γλῶσσα σκοτεινὴ, τὴν πτώση τῆς Τροίας καὶ τὴν τύχη τῶν ἡρώων τοῦ τρωικοῦ πολέμου. Εἶναι ἡ μόνη τραγωδία αὐτῶν τῶν χρόνων πού σώθηκε καὶ πού δείχνει πόσο κατώτεροι ἦταν οἱ ἀλεξανδρινοὶ τραγικοὶ ἀπὸ ἐκείνους τοῦ 5. π.Χ. αἰώνα.

Τὰ ἀποσπάσματα τῶν ἀλεξανδρινῶν ποιητῶν τὰ βρῖσκει κανεὶς στὴ συλλογὴ τοῦ J. U. Powell.

2. ΒΟΥΚΟΛΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ. ΜΙΜΟΣ. ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ

Ἡ ἀλεξανδρινὴ ποίηση ἔδωσε τὰ πιὸ πρωτότυπα καὶ αξιόλογα ἔργα στὰ λεγόμενα μικρὰ ποιητικὰ εἶδη, τὰ ὁποῖα εἶτε ἀνάστησε (ὅπως τὸ ἐπιγράμμα) εἶτε πρώτη αὐτὴ δημιουργήσε. Τὰ μικρὰ αὐτὰ εἶδη εἶναι τὸ εἰδύλλιο ἢ βουκολικὸ ποίημα, ὁ μῖμος καὶ τὸ ἐπιγράμμα.

Τὸ εἰδύλλιο. Τὸ εἰδύλλιο (ὑποκοριστικὸ τοῦ εἶδος, μικρὸ δηλ. ποίημα πού ἔχει δραματικὸ διάλογο) ἢ βουκολικὸ ποί-

η μ α φαίνεται ότι έχει λαϊκή προέλευση. Ὀνομάστηκε ἔτσι γιατί ὡς κύριο θέμα ἔχει τούς βουκόλους, δηλ. τούς ποιμένες, καὶ τὴ ζωὴ τοῦ ὑπαίθρου. Ἀπὸ τὰ ἄλλα ποιητικὰ εἶδη πῆρε μερικὰ στοιχεῖα: ἀπὸ τὸ ἔπος τὸ μ ε τ ρ ο, ἀπὸ τὸ μέλος τὴ σ τ ρ ο φ ῆ καὶ ἀπὸ τὸ δράμα τὸν δ ι ἄ λ ο γ ο. Ὅπως καὶ ὁ μ ῖ μ ο ς, φαίνεται πὺς καὶ τὸ εἰ δ ὕ λ λ ι ο πρωτοπαρουσιάστηκε στὴν Σικελία, ἀναπτύχθηκε ὅμως σὲ σπουδαῖο λογοτεχνικὸ εἶδος ἀπὸ τὸν Θεόκριτο. Ἐπειτα ἀπ' αὐτὸν τὸ καλλιέργησαν, ὄχι ὅμως μὲ τὴν ἴδια δύναμη, ὁ Μόσχος καὶ ὁ Βίων.

ΘΕΟΚΡΙΤΟΣ (πιθ. 305 - 245 π.Χ.)

Βίος. Οἱ πληροφορίες πού ἔχομε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Θεόκριτου εἶναι ἀόριστες καὶ ἀντιφατικές. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι γεννήθηκε στὶς Συρακοῦσες. Δὲν ξέρομε μὲ βεβαιότητα ἀν ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Φιλίτᾳ τοῦ Κώου. Ἐνας ὑπαινιγμὸς στὸ εἰδύλλιο XVI (Χάριτες ἢ Ἰέρων) στὸν πρῶτο πόλεμο πού ὁ τύραννος τῶν Συρακουσῶν Ἰέρωνας Β' ἔκαμε τὸ 275 π.Χ. ἐναντίο τῶν Καρχηδονίων μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσωμε σχεδὸν μὲ βεβαιότητα τὸ ποίημα γραμμένο τὸ ἔτος αὐτὸ καὶ μᾶς δίνει τὴ μόνη ἀσφαλῆ χρονολογία γιὰ τὸν ποιητὴ. Λίγο ὕστερα ἀπὸ τὴν χρονιά αὐτὴ ὁ Θεόκριτος πῆγε στὴν Κῶ καὶ κατόπι στὴν Ἀλεξάνδρεια, στὴν αὐλὴ τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Φιλάδελφου, ὅπου γνωρίστηκε μὲ τὸν Καλλιμάχο. Τὰ εἰδύλλια XVII (ἐγκώμιον εἰς Πτολεμαῖον) καὶ XV (Συρακοῖσιαι ἢ Ἀδωνιάζουσαι) γράφηκαν στὴν Αἴγυπτο. Τέλος ὁ Θεόκριτος ξαναγύρισε στὴν Κῶ, ὅπου ἔμεινε ὡς τὸν θάνατό του· ἐδῶ ἔγραψε τὰ περισσότερα ποιήματά του.

Οἱ ἐρευνητὲς δέχονται πὺς στὸ εἰδύλλιο VII (Θαλύσια) κάτω ἀπὸ τὸν Σιμιχίδα κρύβεται ὁ ἴδιος ὁ Θεόκριτος. Ὁ Σιμιχίδας εἶναι ἕνας νέος εὐθυμὸς καὶ μὲ διαθέση σκωπτικῆ, χαρακτηριστικὰ πού δὲν εἶναι ἀσμβίβαστα μὲ τὴν εἰκόνα πού σχηματίζει κανεὶς γιὰ τὸ Θεόκριτο ἀπὸ ὅλο τὸ ἔργο του.

* *Ἔργα.* Τὰ ἔργα πού ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Θεόκριτου εἶναι 30 εἰδύλλια, 22 ἐπιγράμματα, ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ποίημα Βερενίκη, καὶ τὸ μικρὸ καὶ ἰδιόρρυθμο ποίημα Σῦριγξ. Ἡ κριτικὴ ἔχει σοβαρὲς ἀμφιβολίες γιὰ τὴ γνησιότητα 9 εἰδύλλιο (τῶν VIII, IX, XIX, XX, XXI, XXIII, XXV, XXVI, XXVII). Ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα θεωρεῖ γνήσια μόνο 8. Γνήσια ἐπίσης θεωρεῖ τὸ ἰδιόρρυθμο ποιηματάκι Σῦριγξ καὶ τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν Βερενίκη. Ὁ περιληπτικὸς τίτλος εἰδύλλια (μὲ τὴ σημασία πού πῆρε ἀργότερα ἢ λέξι, γιὰτὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Θεόκριτου εἰδύλλιο σήμαινε ἀπλῶς μικρὸ ποίημα μὲ ὅποιοδήποτε περιεχόμενον) δὲν ἀνταποκρίνεται στὸ περιεχόμενον ὄλων τῶν ποιημάτων τοῦ Θεόκριτου, γιὰτὶ ὅλα δὲν ἔχουν θέμα τὴ ζωὴ τῶν ποιμένων ἢ τῶν ἀγροτῶν· 7 μόνον ἔχουν τέτοιο θέμα, εἶναι δηλ. ποιήματα βουκολικά (τὰ I, IV - VII, X καὶ XI)· 2 εἶναι μίμοι δραματικοὶ (τὰ XIV καὶ XV) καὶ 2 λυρικοὶ (τὰ II καὶ III)· 3 εἶναι ἐπύλλια

(τὰ XIII, XXII, XXIV)· 4 είναι ἐρωτικά ποιήματα (τὰ XII, XVIII, XXIX, XXX)· τὸ εἰδύλλιο XVI εἶναι εἶδος ἐπιστολῆς στὸν τύραννο Ἰέρανα, τὸ εἰδύλλιο XVII εἶναι ἐγκώμιο τοῦ βασιλιᾶ Πτολεμαίου καὶ τὸ εἰδύλλιο XXVIII συνάδευε τὴν ἀποστολὴ μιᾶς ρόκας στὴν γυναίκα τοῦ φίλου του γιατροῦ Νικία τοῦ Μιλήσιου.

Τὰ πῶς περιφρήμα ἀπ' αὐτὰ εἶναι τὸ εἰδύλλιο I, ὁ Θύρσις, ὅπου ὁ ὁμώνυμος ποιμένας ψάλλει τὰ παθήματα τοῦ μυθικοῦ Δάφνη· τὸ εἰδύλλιο VII, τὰ Θαλύσια, ὅπου περιγράφεται ἐξοχικὸς περίπατος στὴν Κῶ σὲ ἐποχὴ συγκομιδῆς (τοῦ εἰδυλλίου αὐτοῦ, ὅπως εἶπαμε, τὸ ὄλο περιεχόμενο σχετίζεται μετὰ τῆ ζωῆ καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ ποιητῆ), καὶ τὸ εἰδύλλιο XV, αἱ Ἄδωνιάζουσαι, ποὺ εἶναι μίμος, στὸν ὁποῖο περιγράφονται οἱ ἐντυπώσεις δύο μεσαιᾶς τάξεως Συρακουσίων γυναικῶν, τῆς Γοργῶς καὶ τῆς Πραξινοᾶς, ἀπὸ τὴν γιορτῆ πρὸς τιμὴ τοῦ Ἄδωνη ποὺ κάθε χρόνο γιορτάζοταν στὴν Ἀλεξάνδρεια. Τὸ εἰδύλλιο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀληθινὴ μικρὴ κωμωδία σὲ τέσσερα μέρη.

Ἡ τέχνη τοῦ Θεόκριτου. Μετὰ τὴν εὐαισθησία, τὴ φυσικότητα τῆς ἐκφράσεως καὶ τὴν συνθετικὴν ἰκανότητά του ὁ Θεόκριτος δειχνεται στὸ εἶδος τοῦ σπουδαῖος ποιητῆς, ἐφάμιλλος τῶν μεγάλων ποιητῶν τῶν παλαιότερων χρόνων.

Ὁ Θεόκριτος ἔχει τὴν εὐαισθησία τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἔζησε στὴν φύση. Χρώματα, ἤχοι, κίνηση, μυρωδιές, ὅλα τὰ γνωρίσματα τῆς μεσογειακῆς φύσεως, ἀπεικονίζονται στὰ ποιήματά του.

Ἄλλὰ ἡ εὐαισθησία τοῦ Θεόκριτου δὲν ἐκδηλώνεται μονάχα στὴν ἀπεικόνιση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου· παρουσιάζεται ἐπίσης καὶ στὴν ἀπεικόνιση τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς. Οἱ ἥρωες τῶν ποιημάτων του εἶναι πρόσωπα ζωντανά, τὸ καθένα μετὰ τὴν φυσιογνωμία του καὶ τὸν χαρακτήρα του. Ὁ Βουκαῖος καὶ ὁ Μίλωνας τῶν Θεριστῶν (εἰδύλλ. X) εἶναι φιλότιμοι καὶ ἐργατικοί, ἀλλὰ ὁ πρῶτος εἶναι ὄνειροπαρμένος, ἐνῶ ὁ δεύτερος εἶναι θετικός. Ἡ ἴδια ἀντίθεση ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς Συρακούσιες φιλαινάδες στὶς Ἄδωνιάζουσαι: ἀπέναντι στὴν δειλὴ καὶ λιγύλογη Γοργῶ στέκεται ἡ ζωηρὴ καὶ φλύαρη Πραξινοᾶ.

Ἡ ἐπίδειξη ἀρχαιομάθειας λείπει ὅχι μόνο ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῆς ποιήσεως τοῦ Θεόκριτου ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ μορφή. Ὁ ποιητῆς δὲν ἀναζητεῖ σπάνιες λέξεις οὔτε κατατρέβεται σὲ λεπτότατες ἐπεξεργασίες τοῦ στίχου. Χρησιμοποιεῖ τίς διαλέκτους ἀνάλογα μετὰ τὰ θέματά του. Στὸς μίμους καὶ τὰ βουκολικὰ εἰδύλλια ἐπικρατεῖ ἡ δωρικὴ διάλεκτος, γιὰ αὐτὴ ἦσαν ἡ γλώσσα τῶν ἡρώων του. Τὰ εἰδύλλια XII, XVIII, XXIX καὶ XXX, ἐρωτικοῦ περιεχομένου, εἶναι γραμμένα στὴν αἰολικὴ. Τέλος καὶ στοιχεῖα τῆς ἰωνικῆς διαλέκτου ὑπάρχουν στὸ ἔργο του, ἀφθονώτερα, ὅπως εἶναι ἐπόμενο, στὰ ἐπύλλια.

Τὸ ὄφος τοῦ Θεόκριτου ἔχει χροῶμα, κίνηση, φυσικότητα. Τὶς ἀρετὲς αὐτὲς τίς ὀφείλει πρὸ πάντων στὸν συγκεκριμένο χαρακτήρα τῆς ἐκφράσεως. Οἱ ἥρωες τῶν ποιημάτων τοῦ Θεόκριτου ἀγνοοῦν τίς ἀφρημένες λέξεις καὶ τίς ἀόριστες ἐκφράσεις.

Οί εικόνες άφθονούν στο έργο του: ένας θεριστής που θερίζει γρήγορα «καταβροχθίζει» (άποτρώνει) Χ, 6) τὰ στάχυα· ό Κύκλωπας Πολύφημος δέν διώχνει άπλως τή λύπη του με τή μουσική αλλά τήν «βόσκει» (απομαίνει) ΧΙ, 80).

Τό μέτρο τών ποιημάτων του Θεόκριτου είναι τό δακτυλικό έξάμετρο με τήν τομή όμως είτε, σπανίως, στην πρώτη συλλαβή του τετάρτου ποδός (έφθημιμερής τομή) είτε, συνηθέστερα, στην τελευταία συλλαβή του τετάρτου ποδός (βουκολική τομή).

Συμπέρασμα. Ό Θεόκριτος είναι ό μόνος μεγάλος ποιητής τής αλεξανδρινής έποχής και, χρονολογικά, ό τελευταίος από τους μεγάλους ποιητές τής αρχαίας Ελλάδας. Σ' αυτόν ή κομψότητα τής μορφής συνδυάζεται με άληθινή έμπνευση άντλημένη από γνήσια άίσθηση τής φύσεως και παρατήρηση τής ζωής. Δημιουργός του βουκολικού είδους μένει πάντα τό άξεπέραστο πρότυπο. "Όλοι οι κατοπινοί έμπνέονται άπ' αυτόν ή τόν μιμούνται, χωρίς όμως νά μπορούν νά τόν φτάσουν. Και δέν τόν μιμήθηκαν μονάχα στην αρχαιότητα ό Βεργίλιος και άλλοι· είχε και στα νεότερα χρόνια μιμητές (Milton, Shelley, Γάλλοι παρνασσικοί). Χαρακτηριστικά είπώθηκε πώς «ή παγκόσμια βουκολική ποίηση δέν έχει νά δείξει κανένα καλό που νά μήν πηγάζη από τόν Θεόκριτο».

Οί μιμητές του Θεόκριτου. Μόσχος. Βίων. Για τόν Μόσχο (γύρω στο 150 π.Χ.) ξέρομε μονάχα ότι ήταν μαθητής του Άριστάρχου, του μεγάλου κριτικού. Από τὰ ποιήματά του σώθηκαν τρία: Έρωσ δραπετής, Μεγάρα (σύζυγος του Έρακλή) και Εύρωπιη. Η κριτική αμφιβάλλει για τήν γνησιότητα τής Μεγάρας. Από τόν Βίωνα (γύρω στο 100 π.Χ.) έχομε τόν Άδωνιδοσ έπιτάφιο και 17 άλλα μικρότερα ποιήματα. Στόν Έπιτάφιο διηγείται με ευαισθησία και χάρη τους έρωτες του Άδωνη και τής Άφροδίτης, τόν θάνατο του ήρωα, τραυματισμένου θανάσιμα στο κυνήγι από ένα αγριόχοιρο, και τό πένθος τής θεάς στο όποιο μετέχουν και αγροτικές θεότητες. Σώθηκε κι ένας Βίωνος Έπιτάφιος, πιθανό έργο μαθητή του.

Ο μίμος. Ηρώδας. Ό μίμος αρχικά ήταν μιá αναπαράσταση τών λόγων και τών κινήσεων κάποιου· κατόπι σήμαινε ένα είδος μονόπρακτου δράματος που άπεικόνιζε σκηνές από τήν καθημερινή ζωή, ιδιαίτερα από τή ζωή τών κατώτερων κοινωνικών τάξεων. Όπως είδαμε, τό είδος αυτό, λαϊκό στην αρχή, καλλιεργήθηκε τόν 5. π.Χ. αιώνα στη Σικελία από τόν Συρακούσιο Σώφρονα (βλ. σελ. 140). Τόν 3. π.Χ. αιώνα ξαναπαρουσιάζεται και άκμάζει με τόν Θεόκριτο (μερικά ειδύλλια του Θεόκριτου, όπως είπαμε, είναι μίμοι), και πρό πάντων με τόν Ηρώδα.

Ό Ηρώδας ή Ηρώδασ είναι σύγχρονος του Θεόκριτου και του Καλλίμαχου και πιθανό κατάγοταν από τήν Κω ή τις Συρακούσες. Ός τό 1891 γνωρίζαμε μόνο τό όνομά του· τή χρονιά όμως αυτή

αίγυπτιακός πάπυρος τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου μᾶς ἀποκάλυψε 9 μίμους του, 7 ἀκέρειους καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ δύο ἄλλους. Ὁ Ἡρώνδας ἔγραψε τοὺς μίμους του σὲ ἰάμβους σκάζοντας ἢ χωλιζίμβους, δηλ. ἰάμβους τῶν ὁποίων τὸ τελευταῖο πόδι εἶναι τροχαῖος (— — — — — — — — — —), ὅπως ἦταν οἱ ἰάμβοι τοῦ Ἰππώνακτα τοῦ Ἐφέσιου (6. αἰ. π.Χ.).

Οἱ μίμοι τοῦ Ἡρώνδα ἀπεικονίζουν μὲ φυσικότητα καὶ χάρη σικηρὸς ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωῇ, μὲ ἥρωες ἀνθρώπους τῆς κατώτερης κοινωνικῆς τάξης. Στὸν III λ.χ. μίμο μιὰ γυναῖκα, ἡ Μητροτίμη, ἐπισκέπτεται τὸν δάσκαλο Λαμπρίσκο καὶ τὸν παρακαλεῖ νὰ τιμωρήσῃ αὐστηρὰ τὸ γιό της Κότταλο ποὺ κοιτάζει τὰ παιγνίδια καὶ ὄχι τὰ μαθήματα. Στὸν IV μίμο δύο φίλες, ἡ Κυνώ καὶ ἡ Κοκκάλη, ἔρχονται στὸ περίφημο Ἀσκληπιεῖο τῆς Κῶ γιὰ νὰ προσφέρουν τὸ ἀφιέρωμά τους καὶ νὰ θυσιάσουν ἓνα πετεινό, εὐχαριστήρια γιὰ κάποια θεραπεία. Θαυμάζουν τὰ ἀγάλματα τοῦ ναοῦ καὶ συζητοῦν μὲ τὸν νεωκόρο.

Ὁ Ἡρώνδας εἶναι ἀριστοτέχνης στὴν ἀπεικόνιση τῶν ταπεινῶν καὶ ἀσήμαντων ἀνθρώπων. Ὁ ἰδιαιτέρως τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο αὐτοὶ κρῖνουν καὶ ἐκφράζονται, ὁ ἀπλοῖκός θαυμασμός τους, ἡ σφοδρότητα τῶν συγκινήσεών τους ποὺ δίνει στὴν ἐκφρασὴ τους τόσον αὐθορμητισμό, ἀπεικονίζονται μὲ ἀκρίβεια καὶ φυσικότητα. Νὰ λ.χ. πῶς ἀπεικονίζει ὁ ποιητὴς στὸν μίμο IV τὸν θαυμασμό τῆς Κοκκάλης καὶ τῆς Κυνώως γιὰ τὰ γλυπτὰ ποὺ στολίζουν τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κῶ:

—Κοκκάλη, "Α! τί θεῖα ἀγάλματα,
Κυνῶ μου, ποῖος νὰ τὰ 'χη φτειάσει μαρμαρᾶς
καὶ ποῖος ὁ πλούσιος εἶναι, ποὺ νὰ τὰ ὄστησε;
—Κυνῶ. Τοῦ Πραξιτέλη τὰ παιδιά. Δὲν τὰ θωρεῖς
τὰ γράμματα τοῦ βάρου; καὶ τοῦ Πράξωνος
ὁ γιός ὁ Εὐθίας τὰ ὄστησε. Ζωὴ καλὴ
νὰ δῖνη ὁ θεὸς σέ τούτους γιὰ τὰ ἔργα τους.
Κοίτα, καλὴ, τὴν κόρη κείνη ποὺ θωρεῖ
τὸ μῆλο κατὰ πάνω. Δές, δὲν θά 'λεγες,
τὸ μῆλο ἂν δὲν τὸ πάρη, θά τῆς βγῆ ἡ ψυχῆ;

(μετ. Σ. Μενάρδου)

Οἱ μίμοι τοῦ Ἡρώνδα ἔχουν τὴν ἴδια ζωντάνια μὲ τὰ ἀγάλματα ποὺ θαυμάζουν οἱ δύο γυναῖκες στὸν ναὸ τοῦ Ἀσκληπιεῖου.

Τὸ ἐπίγραμμα. Στὴν ἀρχὴ ἀπλὴ ἐπιγραφὴ χαραχμένη σὲ ἓνα μνημεῖο τὸ ἐπίγραμμα, ἔγινε λογοτεχνικὸ εἶδος τὸν 6. αἰῶνα π.Χ. μὲ τὸν Σιμωνίδη τὸν Κεῖο καὶ ἔφτασε, ὅπως εἶδαμε, σὲ μεγάλη ἀκμὴ κατόπι παραμελήθηκε. Οἱ ἀλεξανδρινοὶ τὸ ἀνάστησαν καὶ τὸ ἔκαμαν νὰ γνωρίσῃ καινούργια ἀκμὴ.

Τὸ ἀλεξανδρινὸ ἐπίγραμμα μπορεῖ νὰ ἔχη γιὰ ἀντικείμενό του κάθε θέμα: νὰ χαρακτηρίξῃ κάποιον, νὰ ἐκφράξῃ ἓνα φιλοφρόνημα, νὰ περιγράψῃ ἓνα μνημεῖο ἢ μιὰ τοποθεσίαν κλπ. Τὰ περισσότερα ὁμῶς ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα εἶναι ἢ ἐρωτικὰ ἢ ἀναθηματικὰ ἢ ἐπιτύμβια.

Ἡ συντομία εἶναι ὁ κανόνας γιὰ τὸ ποιητικὸ αὐτὸ εἶδος. Τίς περισσότερες φορές οἱ ἐπιγραμματικοὶ πετυχαίνουν μὲ ἐλάχιστους στίχους νὰ ἀπεικονίσουν τέλεια ὀλόκληρες καταστάσεις. Νὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ πρὸ χαρακτηριστικὰ ἐπιγράμματα:

Τοῦ Λεωνίδα τοῦ Ταραντίνου (ἀκμ. γύρω στὸ 280 π.Χ.):

Ὁ Θῆρις φέρνει ὁ Ξυλουργὸς στὴν Ἀθηναῖ Ἐργάνη
τὸ πριόνι τὸ καμπούρικο, τὴν πήχη τὴ σωστή,
καὶ τὸ σκεπάρνι, τὸ γλιστρὸ ρουκάνι, τὸ τρυπάνι·
τί πιά, θεά, δὲ δύνεται τὴν τέχνη νὰ ἐργαστῆ.

(μετ. Σ. Μενάρδου)

Τοῦ Ἀντίπατρο τοῦ Σιδωνίου (γύρω στὸ 120 π.Χ.):

Ἀρρώστια δὲν ἔφαγ' ἐμᾶς, Βοήσκην καὶ Ροδόπην,
Ρωμαῖος δὲν μᾶς σκότωσε μὲ τὸ πλατὺ σπαθί
μόν' οἱ Ἰδιες, σὰν ἐσκλάβωσαν τὴν Κόρινθο, κατόπι,
ἐμεῖς ἐπροτιμήσαμε τὸν Ἄδη τὸ βαθύ.

(μετ. Σ. Μενάρδου)

Τοῦ Μελέαγρου ἀπὸ τὰ Γάδαρα (γύρω στὸ 100 π.Χ.):

Τὸ στέφανο στὴν κόμη της κοντεύει νὰ μαράνη
κι ἡ κόρη λάμπει ὀλόγελη — τοῦ στεφανιοῦ στεφάνι.

(μετ. Σ. Μενάρδου)

Ὅλοι αἱ γνωστοὶ ποιητὲς τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς ἔγραψαν ἐπιγράμματα, ὑπάρχουν μάλιστα μερικοὶ ποὺ τοὺς ξέρομε μονάχα ἀπὸ αὐτὰ. Τέτοιοι εἶναι: Λεωνίδας ὁ Ταραντῖνος (ἀκμ. γύρω στὸ 280 π.Χ.), Πόσειδιππος (τὴν ἔδια ἐποχῆ), Ἀσκληπιάδης ὁ Σάμιος (γύρω στὸ 290 π.Χ.), Ἀντίπατρος ὁ Σιδωνίος (γύρω στὸ 120 π.Χ.).

Ὁ «Στέφανος» τοῦ Μελέαγρου. Ἡ Παλατινὴ Ἀνθολογία καὶ ἡ Πλανοῦδεια. Ἐνας ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἀλεξανδρινούς ποιητὲς, ὁ Μελέαγρος ἀπὸ τὰ Γάδαρα τῆς Παλαιστίνης, εἶχε τὴν ιδέα νὰ καταρτίσῃ (γύρω στὸ 70 π.Χ.) μιὰ συλλογὴ ἀπὸ τὰ καλύτερα ὡς τότε ἐπιγράμματα στὴν ὁποία ἔδωσε τὸ ὄνομα Στέφανος, γιὰτὶ στὴν εἰσαγωγὴ πρὸς τὰ πρόταξε παρομοιάζει τὴν ποίησι, κάθε ποιητῆ μὲ ὀρισμένο λουλούδι. Ὁ Στέφανος τοῦ Μελέαγρου ὑπῆρξε ὁ πυρήνας τῶν διαφόρων συλλογῶν ἐπιγραμμάτων ποὺ ἀκολούθησαν (τοῦ Φιλίππου τοῦ Θεσσαλονικέσ τὰ μέσα τοῦ 1. π.Χ. αἰ. καὶ τοῦ Ἀγαθίασ τὰ μέσα τοῦ 6. μ.Χ. αἰώνα).

Γύρω στὸ 900 μ.Χ. ὁ βυζαντινὸς λόγιος Κωνσταντῖνος Κεφαλαῖος ἔκαμε τὴν πληρέστερη συλλογὴ ἐπιγραμμάτων (15 βιβλία). Τὰ ἐπιγράμματα τῶν βιβλίων IV - VII καὶ IX - XI τὰ πῆρε ἀπὸ τίς τρεῖς παλαιότερες συλλογές (Μελέαγρου, Φιλίππου, Ἀγαθία), τὰ ἄλλα

τά μάζεψε ὁ ἴδιος. Στὰ ἐπιγράμματα τῶν ἔθνικῶν συγγραφέων πρόσθεσε καὶ 3 βιβλία μὲ ἐπιγράμματα χριστιανῶν συγγραφέων. Ἡ συλλογὴ αὐτὴ τοῦ Κεφαλᾶ ὀνομάζεται Π α λ α τ ι ν ῆ Ἀ ν θ ο λ ο γ ί α, γιατί τὸ χειρόγραφο ποὺ τὴν περιεῖχε βρέθηκε τὸ 1616 ἀπὸ τὸν Γάλλο λόγιο Sau-maise στὴν Heidelberg, στὴ βιβλιοθήκη τῶν παλατινῶν κομητῶν (αὐλικῶν ἀξιωματοῦχων). Στὴν συλλογὴ τοῦ Κεφαλᾶ ὁ βυζαντινὸς μοναχὸς Μάξιμος Πλανούδης τὸ 1299 πρόσθεσε 388 ἀκόμη ἐπιγράμματα καὶ ἄλλα, ποὺ τὰ εἶχε καὶ ὁ Κεφαλᾶς, τὰ ἀντίγραψε ἀπὸ καλῦτερο χειρόγραφο (Anthologia Planudea). Τὰ ἐπιγράμματα αὐτὰ τοῦ Πλανούδη ἐκδίδονται ὡς παράρτημα στὴν Παλατινὴ Ἀνθολογία (Appendix Planudea). Ἡ Παλατινὴ Ἀνθολογία περιέχει ποιήματα 320 ποιητῶν παλαιῶν καὶ νεώτερων.

II. ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ

Η ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ. Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ. Η ΙΣΤΟΡΙΑ. Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ.
Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ. ΟΙ ΕΙΔΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ἀπὸ τὴν σὲ πεζὸ λόγο παραγωγὴ τῶν ἀλεξανδρινῶν χρόνων μόνο ἓνα πολὺ μικρὸ μέρος ἔφθασε ὡς ἡμᾶς· τὸ μεγαλύτερο μέρος χάθηκε. Ἀλλὰ καὶ ἡ χαμένη αὐτὴ λογοτεχνία σὲ μεγάλο μέρος ἐπέζησε στὰ ἔργα τῶν μεταγενέστερων καὶ ἄσκησε μεγάλην ἐπίδραση στὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία τῶν μεταλεξανδρινῶν χρόνων κι ἀκόμη μεγαλύτερη στὴ λατινικὴ λογοτεχνία. Μὲ τὴν ἐπιβίωσή της καὶ τίς ἐπιδράσεις της αὐτὲς ἡ ἀλεξανδρινὴ παραγωγὴ σὲ πεζὸ λόγο κατέχει σημαντικὴ θέση στὴν γραμματολογία.

1. Ἡ γραμματικὴ. Ἡ φιλολογία καὶ ἡ φιλολογικὴ κριτικὴ. Στὸ περιβάλλον τοῦ Μουσείου τῆς Ἀλεξανδρείας, στὴν βιβλιοθήκη ποὺ ἴδρυσε ἡ γενναιδωρία τῶν βασιλέων τῆς Αἰγύπτου, γεννήθηκε ὄχι μονάχα ἡ γραμματικὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ φιλολογικὴ ἐπιστήμη. Ἐδῶ, γιὰ πρώτη φορά, ὁ πολυμαθέστατος Ἑρατοσθένης ὁ Κυρηναῖος (περίπου 300 - 230 π.Χ.), ὠνόμασε τὸν ἑαυτό του φιλόλογο σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς μὲ περιορισμένο ὄριζοντα γραμματικούς. Ἀνάμεσα στοὺς πολυμαθεῖς καὶ τοὺς σοφοὺς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, τὴν πρώτη θέση ἔχουν οἱ διευθυντὲς τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Μουσείου. Αὐτοὶ δημιούργησαν ὄχι μόνο τὴ γραμματικὴ, ἀλλὰ καὶ τὴν κριτικὴ τοῦ κειμένου καὶ τὴν ἱστορικὴ κριτικὴ. Οἱ σοφοὶ αὐτοὶ ἀναζητήσαν τὰ χειρόγραφα, τὰ παρέβαλαν, προσπάθησαν νὰ ἀποκαταστήσουν τὸ κείμενο, ἔκαμαν καταλόγους τῶν ἔργων τῶν παλαιῶν ποιητῶν καὶ πεζογράφων καὶ γενικὰ μᾶς ἔδωσαν πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ ὅλη τὴν προγενέστερη λογοτεχνία.

Οἱ περιφημότεροι ἀπ' αὐτοὺς ἦταν Ζηνόδοτος ὁ Ἐφέσιος (ἀκμ. γύρω στὸ 285 π.Χ.), Ἑρατοσθένης ὁ Κυρηναῖος

(περίπου 300 - 230 π.Χ.), Ἀριστοφάνης ὁ Βουζάντιος (περίπου 257 - 180 π.Χ.) καὶ πρὸ πάντων Ἀρίσταρχος ὁ Σαμόθραξ (περίπου 217 - 145 π.Χ.), ὁ μεγαλύτερος κριτικὸς τῆς ἀρχαιότητος. Ἐκαί, ὅπως εἶδαμε (βλ. σελ. 37), κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ Ὀμήρου, ἐπίσης τοῦ Ἡσιόδου, τοῦ Ἀλκαίου καὶ τοῦ Πινδάρου καὶ ἔγραψε ὑπομνήματα (δηλ. ἐρμηνευτικὰ σχόλια) σὲ πολλοὺς ἄλλους συγγραφεῖς. Ὁ περίφημος κανὼνας τῶν ποιητῶν (κατάλογος τῶν πρὸ ἀξιόλογων παλαιῶν ποιητῶν καταταγμένων κατὰ ποιητικὰ εἶδη), ἂν δὲν καταρτίσθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιον, ἔγινε ὅπωςδῆποτε ἀπὸ μαθητῆς του. Κράτης ὁ Μαλλώτης (ἀκμ. πρῶτον μισθὸ τοῦ 2. π.Χ. αἰ.) ἦταν ὁ ἀρχηγὸς τῆς περγαμηνῆς σχολῆς τοῦ, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἀλεξανδρινήν, περιφρονοῦσε τὴν ἱστορικήν καὶ γραμματικὴν ἐρμηνεία καὶ συνιστοῦσε τὴν ἀλληγορικήν. Λίγο ἀργότερα Διονύσιος ὁ Θραξ (περίπου 170 - 90 π.Χ.) μὲ τὸ σύγγραμμά του Τέχνη Γραμματικὴ, ἔργο πού ἔμεινε κλασσικὸ γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, ἔγινε θεμελιωτὴς τῆς γραμματικῆς. Ἄλλοι μεγάλοι γραμματικοὶ ἦταν οἱ δύο Τυραννῖωνες (ἀρχὲς 1. π.Χ. αἰ.) καὶ ὁ ἀριστάρχειος Δίδυμος ὁ Ἀλεξανδρεὺς (ἀκμ. μέσα 1. π.Χ. αἰ.) πού λέγεται πὺς ἔγραψε 3500 βιβλία, γι' αὐτὸ καὶ ὀνομάσθηκε βιβλιολάθας καὶ χαλκέντερος. Αὐτὸς συγκεκριαλαίωσε ὅλες τὶς προηγουμένες γραμματικὲς μελέτες καὶ τὶς μεταφύτεψε καὶ στὴ Ρώμην.

2. *Ῥητορικὴ*. Ῥητορεία, ὅπως τὴ γνωρίσαμε στὴν προηγούμενη περίοδο, δὲν ὑπάρχει πιά. Στὴν περίοδο αὕτῃ δὲν ὑπάρχουν Ῥήτορες ἀλλὰ Ῥητοροδιδάσκαλοι πού μὲ τὴν Ῥητορικὴ ζητοῦν νὰ προσφέρουν μιὰ γενικώτερη καλλιέργεια στοὺς μαθητῆς τους, ὅπως πίστευε καὶ δίδασκε ὁ Ἰσοκράτης (βλ. σελ. 210). Οἱ σπουδαιότεροι Ῥητοροδιδάσκαλοι ἦταν ὁ Ἡγησίας ὁ Μάγνης (3. π.Χ. αἰ.), ὁ Ἐρμαγὼρας (2. π.Χ. αἰ.) καὶ ὁ Μόλων ὁ Ρόδιος (1. π.Χ. αἰ.). Ὁ τελευταῖος εἶχε ἀνάμεσα στοὺς μαθητῆς του τὸν Κικέρωνα καὶ τὸν Γούλιο Καίσαρα. Ὁ Ἡγησίας εἶναι ὁ ἰδρυτὴς τῆς λεγόμενης Ἀσιανῆς σχολῆς, τὴν ὁποία χαρακτηρίζει ὁ στόμφορ καὶ ἡ ἐπιτήδευσις. Ἡ νέα αὕτῃ Ῥητορικὴ ἔχει πολλοὺς ἀντιπροσώπους καὶ στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Ρώμην.

3. *Ἱστορία*. Στὴν ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ γράφηκαν πολλὰ ἱστορικὰ ἔργα ἀπὸ τὰ περισσότερα ὅμως ἔχομε μονάχα ἀσήμαντα ἀποσπάσματα. Μεγαλύτερα ἀποσπάσματα σώθηκαν ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Αἰγυπτίου ἱερέα τοῦ Σέραπη Μανέθωνα (3. π.Χ. αἰ.) Αἰγυπτιακὰ καὶ τοῦ Βαβυλωνίου ἱερέα τοῦ Μαρτονίκ Βηρωσσοῦ (3. π.Χ. αἰ.) Βαβυλωνιακὰ. Καὶ οἱ δύο ἔγραψαν στὴν ἑλληνικήν. Τὸ ἄριστον καὶ τὸ καλύτερον διατηρημένο (τὰ 5 πρῶτα βιβλία ἀκέρια καὶ ἐκτεταμένες ἐπιτομὲς καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἄλλα 35) ἱστορικὸ ἔργο εἶναι οἱ Ἱστορίαι τοῦ Πολύβιου γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ μιλήσωμε πλατύτερα ἀμέσως παρακάτω. Ἱστορία τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἀλεξάνδρου ἔγραψαν ὁ Πτολεμαῖος (ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἑλληνικῆς δυναστείας στὴν

Αίγυπτο) και ὁ Ἀριστοβούλος (4. π.Χ. αἰ.) ἀπὸ τὴν Κασσάνδρεια πού τοὺς ἐπωφελήθηκε ὁ Ἀρριανός. Ἡμερολόγιο τῆς ἐκστρατείας (ἐφημερίδες) ἔγραψε ὁ Εὐμένης ἀπὸ τὴν Καρδία τῆς Θράκης. Τὴν ἱστορία τῶν ἐλληνικῶν βασιλείων τῆς Ἀνατολῆς ἔγραψαν ὁ Ἰερώνυμος (ἀρχὲς 3. π.Χ. αἰ.) ἀπὸ τὴν Καρδία ἐπίσης, ὁ Δοῦρις (ἴδια ἐποχὴ) ἀπὸ τὴν Σάμο καὶ ὁ Φύλαρχος (δεύτερο μισό 3. π.Χ. αἰ.) ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Ἱστορία τοῦ βασιλιᾶ Πύρρου καὶ ἱστορία τῆς Σικελίας καὶ Κάτω Ἰταλίας ἔγραψε ὁ Τίμαιος ὁ Ταυρομενίτης (περίπου 350 - 254 π.Χ.) πού, στὴν ἐποχὴ του, εἶχε ὄνομα μεγάλου ἱστορικοῦ. Ὁ Πολύβιος τὸν ἐπικρίνει γιὰ τὸ στομφώδες ὕφος του. Ὁ Τίμαιος πρῶτος μεταχειρίστηκε γιὰ τὴν χρονολόγησι τῶν γεγονότων τὴν Ὀλυμπιάδα.

Εἰδικὲς ἢ τοπικὲς ἱστορίες ἔγραψαν ὁ Φιλόχορος (περίπου 330 - 260 π.Χ.) ὁ Ἀθηναῖος Ἀτθίδα (δηλ. ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν), ὁ Δημήτριος (2. π.Χ. αἰ.) ἀπὸ τὴν Σικήψη Περιήγησι τῆς Τρωάδας, ὁ Πολέμων (2. π.Χ. αἰ.) ἀπὸ τὸ Ἴλιο ἕνα περιηγητικὸ ἔργο πολὺ σημαντικὸ γιὰ τὴς ἀρχαιολογικὲς του πληροφορίες καὶ τὴς ἐπιγραφὰς πού διασώζει. Ὁ Ἡρακλείδης ὁ Ποντικὸς (4. π.Χ. αἰ.) καὶ ὁ Ἀντίγονος ὁ Καρύστιος (3. π.Χ. αἰ.) μποροῦν νὰ ὀνομαστοῦν οἱ πρῶτοι ἱστορικοὶ τῆς φιλοσοφίας. Ὁ περιπατητικὸς Δικαίαρχος (3. π.Χ. αἰ.) ἔγραψε ἕνα εἶδος ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ πού εἶχε τὸν τίτλο Βίος Ἑλλάδος καὶ ἕνα γεωγραφικὸ ἔργο (Γῆς περίοδος). Ὁ Σικελιώτης Εὐήμερος (ἔργο του Ἰερά ἀναγραφῆ) καὶ ὁ μαθητὴς του Παλαίφατος (ἔργο του Περί ἀπίστων), πού ἔζησαν στὴς ἀρχὲς τοῦ 3. π.Χ. αἰῶνα, ἔμπασαν τὸν ὀρθολογισμὸ στὴ μελέτη τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου καὶ δίδασκαν πὺς οἱ θεοὶ ἦταν θνητοὶ βασιλεῖς ἢ ἥρωες πού οἱ ἄνθρωποι, μετὰ θάνατο, τοὺς θεοποίησαν ἀπὸ φόβο ἢ εὐγνωμοσύνη. Ὅλων αὐτῶν τῶν ἱστορικῶν τὰ ἔργα ἢ χάθηκαν ἐντελῶς ἢ ἔχομε ἀπ' αὐτὰ ἀσήμενα ἀποσπάσματα.

ΠΟΛΥΒΙΟΣ (περίπου 202 - 120 π.Χ.)

Βίος. Ὁ Πολύβιος, ἀπὸ τὴν Μεγαλόπολη τῆς Ἀρκαδίας, ἦταν γιὸς τοῦ στρατηγοῦ τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας Λυκόρτα καὶ ἀναμειχθῆκε καὶ ὁ ἴδιος στὰ πολιτικὰ πράγματα. Ὅστερα ἀπὸ τὴν μάχη τῆς Πύδνας (168 π.Χ.) ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς 1000 ὁμήρους πού ἡ Ἀχαϊκὴ Συμπολιτεία ὑποχρεώθηκε νὰ παραδώσῃ στὴν Ρώμη. Ἡ εὐνοια τῶν γιῶν τοῦ Αἰμίλιου Παύλου, Σκιπίωνα Αἰμιλιανοῦ καὶ Φάβιου Μάξιμου, στοὺς ὁποίους εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ δανείσῃ κάποτε μερικὰ βιβλία, τοῦ ἐξασφάλισε παραμονὴ στὴν πρωτεύουσα, ἐνῶ τῶν ἄλλων ὁμήρων ἀλλάξε συχνὰ ὁ τόπος τῆς διαμονῆς. Τὸ 150 π.Χ. δόθηκε ἡ ἄδεια νὰ ἐπιστρέψῃ στὴν πατρίδα του μαζί μὲ 300 ἄλλους ἐξόριστους (οἱ ὑπόλοιποι εἶχαν πεθάνει) καὶ φαίνεται πὺς ἔμεινε σ' αὐτὴν τὸ ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς του.

χωρίς όμως να χάσει την επαφή με τους ισχυρούς προστάτες του. Το 147 - 146 είναι μαζί με τον Σικιπίωνα στην πολιορκία της Καρχηδόνας, το 133 με τον ίδιο στη Νουμαντία. Από τις σχέσεις του αυτές με τους επιφανείς Ρωμαίους, ο Πολύβιος είχε την δυνατότητα να φανή χρήσιμος στους συμπατριώτες του ύστερα από την καταστροφή της Κορίνθου (146), και άσφαλώς πρόλαβε μεγαλύτερα δεινά. Στα δύσκολα αυτά χρόνια ήταν ο κύριος μεσίτης ανάμεσα σε Έλληνες και Ρωμαίους, γιατί είχε την εκτίμηση και την εμπιστοσύνη και των δύο. Για να γνωρίσει ο ίδιος τους τόπους όπου διαδραματίστηκαν τα γεγονότα που ιστορεί, ταξίδεψε στην Αφρική, την Ισπανία και την Γαλατία (Γαλλία). Επήγε ακόμη και στις Άλπεις για να εκτιμήσει ο ίδιος τις δυσκολίες που αντιμετώπισε ο Αννίβας όταν τις περνούσε. Αποφάνεται (III, 48) πως το πέρασμα ήταν σχετικά εύκολο.

Έργα. Ο Πολύβιος εκτός των Ιστοριών έγραψε και Φιλοποίμενος βίον, Τακτικά, Περί του έν Ιβηρία πολέμου των Νουμαντινών και Περί της κατά τον Ίσημερινόν οίκήσεως. Από τα έργα του σήμερα έχουμε μόνο τις Ιστορίες και αυτές όχι άκεριες. Από τα 40 βιβλία, από τα όποια αποτελιόταν το έργο, άκερια έχουμε μονάχα τα 5 πρώτα βιβλία για τα άλλα έχουμε μόνο έπιτομές, έκλογές και άποσπάσματα. Τα μεγαλύτερα άποσπάσματα έχουμε από τα βιβλία VI - XVI.

Το σχέδιο του Πολύβιου είναι να ιστορήσει την έκπληκτικά γρήγορη αύξηση της ρωμαϊκής δυνάμεως στην Μεσόγειο από την άρχη του δευτέρου καρχηδονικού πολέμου ως το τέλος του τρίτου μακεδονικού (220 - 168 π.Χ.). Στην διαπραγματεύση όμως του ύλικού έπεξέτεινε το σχέδιό του για να περιλάβη και τα γεγονότα των χρόνων 264 - 220 π.Χ., καθώς και τα ύστερα από το 168 συμβάντα ως την καταστροφή της Κορίνθου και της Καρχηδόνας (146 π.Χ.). Η ιστορία του Πολύβιου ονομάζεται καθολική, γιατί περιλαμβάνει όλα τα ιστορικά γεγονότα που συνέβησαν στην Ελλάδα, Ασία, Ιταλία και Αφρική, μιά κι όλα αυτά σχετίζονταν με τη Ρώμη και την αύξηση της δυνάμεώς της. Οι σχέσεις του με επιφανείς Ρωμαίους του έπίτρεψαν να χρησιμοποιήση τα άρχεϊα του ρωμαϊκού κράτους. Είναι επίσης πιθανό ότι χρησιμοποίησε τα άρχεϊα των βασιλέων της Μακεδονίας.

Ο Πολύβιος υποβάλλει σε άυστηρή κριτική τους ιστορικούς, προγενέστερους και σύγχρονους του: Ο Καλλιस्थένης, ο ιστορικός του Μ. Αλεξάνδρου, δέν καταλάβαινε τίποτε από στρατιωτικά (XII, 17). Ο Φύλαρχος (δευτερο μισό του 3. π.Χ. αιώνα) έγραψε Ιστορία του Ήυρρου άποδείχνει ότι δέν έχει ιδέα από οικονομικά, όταν διηγείται ότι οι Λακεδαιμόνιοι πήραν από την Μεγαλόπολη λεία 6000 τάλαντα, γιατί παρόμοιο χρηματικό ποσό δέν θά μπορούσε να βρῆ κανείς σ' όλόκληρη την Άχαία (II, 62). Ο Θεόπομπος πέφτει συχνά σε αντίρασεις (VIII, 9). Ιδιαίτερα όμως έπιτίθεται έναντίο του Τίμαιου του Ταυρομενίτη που τον θεωρεί ιστορικό του γραφείου, άνίδεο από πολιτικά και

στρατιωτικά. "Όλες αυτές οι επικρίσεις πηγάζουν από μιάν αρχή που την θεωρεί ο Πολύβιος θεμελιώδη για τη συγγραφή αληθινής Ιστορίας: είναι αυτή η πεποίθηση πως η Ιστορία αποτελεί έπιστήμη και άπαιτεί όχι μόνο άπόλυτο σεβασμό στην αλήθεια, αλλά, ακόμη, και μιάν ιδιαίτερη προπαιδεία, ειδικές γνώσεις (ΧΙΙ, 25). 'Ο Πολύβιος είναι ο πρώτος Ιστορικός που κατάλαβε την σπουδαιότητα της γεωγραφίας για την Ιστορία. 'Εκεί όμως που έντελώς καινοτομεί είναι όταν διατυπώνει την γνώμη πως ο Ιστορικός πρέπει απαραίτητα να έχει πολιτική πείρα (ΧΙΙ, 28). Μόνο ο πολιτικός είναι σε θέση να γράψει Ιστορία πραγματική, Ιστορία δηλ. που σπουδάζει τις αιτίες και τις συνέπειες των γεγονότων και επιτρέπει να αποκομίσουμε μαθήματα για τó μέλλον. "Όλα αυτά κάνουν τις 'Ιστορίες του έργο μεγάλης αξίας. Βέβαια ο Θουκυδίδης είχε ήδη δώσει τη μέθοδο για τη σπουδή της Ιστορίας. 'Ο Πολύβιος όμως τη μέθοδο αυτή τη μεταχειρίστηκε ακριβέστερα και πλατύτερα. 'Ακόμη ο Θουκυδίδης έρευνά τα αίτια και εκθέτει τα άποτελέσματα αφήνοντας τόν άναγνώστη να βγάλει τα διδάγματα. 'Ο Πολύβιος δέν αρκείται σ' αυτό: βγάζει ο ίδιος τα διδάγματα από τα γεγονότα για να χρησιμεύσουν στο μέλλον.

'Η κεντρική ιδέα των 'Ιστοριών του είναι πως τó μεγαλειό της ή Ρώμη τó όφείλει στο πολίτευμά της που ήταν κράμα στοιχείων μοναρχίας, ολιγαρχίας και δημοκρατίας.

'Ο Πολύβιος δέν είναι μόνο ένας σπουδαίος Ιστορικός, αλλά και μιá μεγάλη πνευματική προσωπικότητα. 'Εξιτορεί άντικειμενικά τα γεγονότα και κρίνει άμερόληπτα έχθρους και φίλους. Για τίποτε άλλο δέν φροντίζει παρά μονάχα για την αλήθεια.

'Ιστορικός μεγάλος ο Πολύβιος είναι μέτριος ως λογοτέχνης. 'Η διήγησή του, απλή και σαφής, τις περισσότερες φορές καταντá ξερη και μονότονη. Πνεύμα θετικό και ψυχρό δέν έχει εύαισθησία και φαντασία. Δέν είναι σε θέση να ζωντανέψει, όπως τó πετυχαίνει ο Θουκυδίδης, μεγάλα Ιστορικά γεγονότα. 'Ο δραματικός τόνος τού λείπει έντελώς.

Γλώσσα τού Πολύβιου βασικά είναι ή Κοινή, μεταχειρίζεται όμως πολλές λέξεις των έπισήμων εγγράφων της έποχής. 'Η φράση του, τραχιά και άνώμαλη, κάνει δύσκολη την παρακολούθηση των διανοημάτων.

Τό έργο τού Πολύβιου θεωρήθηκε σημαντικό ήδη στην έποχή του. 'Ο Ποσειδώνιος τόν συνέχισε και ο Στράβωνας άντλει άπ' αυτόν. 'Εν τούτοις δέν μπορούμε να πούμε ότι δημιούργησε σχολή. 'Η μέθοδός του ξεπερνούσε τις δυνάμεις των μέτριων 'Ελλήνων Ιστορικών της ρωμαϊκής έποχής. Γι' αυτό μονάχα στα νεώτερα χρόνια μπορούμε να πούμε ότι ο Πολύβιος εκτιμήθηκε όπως τού άξιζει.

Διόδωρος ο Σικελιώτης (περίπου 90 - 20 π.Χ.). 'Ο Διόδωρος έγραψε την Βιβλιοθήκη, Ιστορία δηλαδή παγκόσμια με κέντρο τη Ρώμη, από τούς μυθικούς χρόνους ως την κατάκτηση της Γαλατίας από τόν 'Ιούλιο Καίσαρα (59 π.Χ.). Τό έργο άποτελιόταν από 40 βιβλία από τα όποια έφθασαν ως εμάς δύο όμáδες: α) Τά βιβλία

I - V που αναφέρονται στα πρό του τρωικού πολέμου χρόνια και περιέχουν την ιστορία των αρχαίων λαών της Ανατολής και των Αιγυπτίων καθώς και την ελληνική μυθολογία. β) Τα βιβλία XI - XX που αναφέρονται στην περίοδο από το 480 ως το 302 π.Χ. και περιέχουν την ελληνική ιστορία από τους περσικούς πολέμους ως τους διαδόχους του Μ. Αλεξάνδρου καθώς και την ρωμαϊκή ιστορία των ίδιων χρόνων. Η δεύτερη αυτή ομάδα είναι κατ' ἐξοχήν πολύτιμη σέ ὅ,τι ἀφορᾷ στήν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ρώμης. Ἀπό τὰ ὑπόλοιπα βιβλία ἔχομε μονάχα ἀποσπάσματα. Πρόκειται γιά ἄκριτο συμπύλημα ἀπό ἔργα παλαιότερων ἱστορικών. Ἡ ἔρευνα λ.χ. ἔχει ἀποδείξει ὅτι ὁ Διόδωρος γιά τήν κλασσική ἐποχή ἀντίγραψε σχεδόν κατά λέξη τόν Ἔφορο, γιά τίς κατοπινές τόν Φύλαρχο, τόν Πολύβιο καί τόν Ποσειδώνιο· γενικά δέχεται πῶς τὸ ἔργο του ἔχει ἀξία, γιατί σ' αὐτό βρισκομε ἀποσπάσματα ἀπό ἔργα παλαιότερων ἱστορικών, πού ἂν τὰ εἶχαμε δέν θά προσέχαμε καθόλου τόν Διόδωρο.

Ἐδῶ θά πρέπει νά ἀναφέρωμε καί τόν Ἀθηναῖο Ἀπολλόδωρο (περίπου 180 - 110 π.Χ.) πού συνέχισε στήν Ἀλεξάνδρεια τὸ ἔργο τοῦ Ἐρατοσθένη. Ἀπό τὰ ἔργα του Χρονικά καί Περὶ θεῶν σώθηκαν ἐλάχιστα ἀποσπάσματα. Ἡ ἀποδιδόμενη στὸν Ἀπολλόδωρο Βιβλιοθήκη δὲν εἶναι ἔργο δικό του, ἀλλὰ ἄλλου ἄγνωστου συγγραφέα τοῦ 2. μ.Χ. αἰώνα. Τὸ ἔργο, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία βιβλία, εἶναι ἐπιτομὴ τῆς ἀρχαίας μυθολογίας καί φαίνεται πῶς προωριζόταν γιά τὰ σχολεῖα.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3. καί ὡς τὸ τέλος τοῦ 2. π.Χ. αἰώνα ἀπὸ ἐλληνοιστὲς Ἰουδαίους φαίνεται πῶς συντελέστηκε καί ἡ μετάφραση στήν ἐλληνικὴ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἡ λεγόμενη μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα, πού τόση ἐπρόκειτο νά ἀσκήση ἐπιρροή στὸν κόσμον.

4. *Ἡ γεωγραφία.* Οἱ κατακτήσεις τοῦ Μ. Αλεξάνδρου πλάτυναν τὸν ὀρίζοντα τῶν γεωγράφων, ὅπως καί τῶν ἱστορικών. Ὁ ναύαρχος Νέαρχος, πού ὠδήγησε (325 π.Χ.) τὸν στόλο τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τὸν Ἰνδὸ ποταμὸ στήν Ἐρυθρὰ θάλασσα, ἔγραψε τὸν περίφημο Περὶ πλου. Ὁ Μεγασθένης (ἀκμ. γύρω στὸ 300 π.Χ.), ἐπιφορτισμένος μὲ ἀποστολὴ ἀπὸ τὸν βασιλεῖα τῆς Συρίας Σέλευκο τὸν Νικάτορα κοντὰ στὸν Ἰνδὸ μανάρχη Σανδρόκοττο, διηγεῖται τὸ ταξίδι του στὰ Ἰνδικά του. Ὁ Πυθέας ὁ Μασσαλιώτης (τέλος τοῦ 4. αἰ. π.Χ.) ἐξερεύνησε τίς δυτικὲς ἀκτὲς τῆς Ἰσπανίας καί τῆς Γαλλίας κι ἔφθασε ὡς τὰ Βρετανικὰ νησιά, ἴσως καί πρὸ πέρα ἀκόμη. Τὸ ἔργο του μὲ τὸν τίτλο Περὶ ὠκεανῶν γάθηκε, τὸ χρησιμοποίησε ὅμως ὁ Στράβωνας.

Μὲ τὸν Ἐρατοσθένη — γιά τὸν ὁποῖο μιλήσαμε καί πρὸ πάνω — ἡ γεωγραφία παύει νά εἶναι περιγραφικὴ. Ὁ Ἐρατοσθένης μὲ τὰ Γεωγραφικά του βάζει τὰ θεμέλια τῆς ἐπιστημονικῆς γεωγραφίας. Καθορίζει πρῶτος γεωγραφικὸ μῆκος καί πλάτος καί καταρτίζει τὸν πρῶτο χάρτη τῆς γῆς. Μὲ ἀπλὴ ἀλλὰ ὀρθὴ μέθοδο ὑπολόγισε,

μέ σχετική ακρίβεια, τὸ μήκος τῆς περιφερείας σὲ 250.000 στάδια (τὸ ἀκριβὲς εἶναι 216.000 στάδια). Μὲ εὐφυῆ ἐπίσης μέθοδο ἀποχώρισε τοὺς πρῶτους ἀριθμοὺς (κ ὁ σ κ ι ν ο ν τ ο ὦ Ἐ ρ α τ ο σ θ ἔ ν ο υ ς). Σοφὸς ἐγκυκλοπαιδικὸς ὁ Ἐρατοσθένης ἐγραψε ἀκόμη καὶ Χ ρ ο ν ο γ ρ α φ ῖ α ς, ὅπου γιὰ πρώτη φορά ἐγινε σαφὴς διάκριση μυθικῶν καὶ ἱστορικῶν χρόνων. Οἱ ἱστορικοὶ χρόνοι ἀρχίζαν μὲ τὴν ἄλωση τῆς Τροίας τοῦ ὁ συγγραφέας ὑπολόγισε πὼς συνέβη τὸ 1184 π.Χ.

5. Ἡ φιλοσοφία. Ἡ Ἀθήνα ἔμεινε τὸ κυριώτερο φιλοσοφικὸ κέντρο καὶ τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου. Οἱ μεγάλες φιλοσοφικὲς σχολὲς ὀργανώθηκαν σὲ πραγματικὰ πανεπιστήμια. Καθεμιά ἀπ' αὐτὲς ἔχει ἐπὶ κεφαλῆς ἓνα ἀρχηγὸ πὸν ὀνομάζεται σχολάρχης, ἀρκετοὺς δασκάλους γιὰ τὰ διάφορα μαθήματα καὶ πλῆθος μαθητῶν.

Ἡ Ἀκαδημία. Ἄν καὶ οἱ διάδοχοι τοῦ Πλάτωνα δὲν διήτησαν ἀμετάβλητη τὴν διδασκαλία του — ἰδιαίτερα ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τῆ θεωρίας τῶν ἰδεῶν — ἐν τούτοις ἡ σχολὴ διατηρεῖ τὸ ὄνομα «Ἀρχαία Ἀκαδημία» καὶ στὰ χρόνια πὸν σχολάρχες εἶναι ὁ Σπεύσιππος (διάδοχος τοῦ Πλάτωνα), ὁ Ξενοκράτης, ὁ Πολέμων καὶ ὁ Κράτης. Ὁ πῶ γνωστός φιλόσοφος τῆς ἀρχαίας Ἀκαδημίας εἶναι ὁ Κράντωρ (330 - 270 π.Χ. περίπου) συγγραφέας μιᾶς μικρῆς πραγματείας Περὶ πένθους, πὸν πῆρε σπουδαία θέση ἀνάμεσα στὰ παρηγορητικὰ (παραμυθητικὰ) συγγράμματα τῆς ἀρχαιότητος καὶ εἶναι τὸ πρότυπο γιὰ ὅλα τὰ μεταγενέστερα ἔργα αὐτοῦ τοῦ εἶδους.

Ἡ Νέα Ἀκαδημία ἀρχίζει μὲ τὸν Ἀρκεσίλαο ἀπὸ τὴν Πιτάνη τῆς Αἰολίδας (σχολάρχης ἀπὸ τὸ 268 - 241 π.Χ.) πὸν πρῶτος ἀνάπτυξε τὴν θεωρία τῆς πιθανότητος γιὰ τὴ γνώση (πὼς δηλ. ὁ ἄνθρωπος δὲν πρέπει νὰ ἔχη τὴν ἀξίωση νὰ γνωρίσῃ τὴν ἀλήθεια, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀρκῆται στὸ πιθανὸ) καὶ ἀνοίξε τις πόρτες τῆς Ἀκαδημίας στὸν σκεπτικισμό. Ὁ Καρνεάδης ὁ Κυρηναῖος (214 - 129 π.Χ., σχολάρχης ἀπὸ τὸ 156 - 137 π.Χ.) ἀνάπτυξε ἀκόμη περισσότερο τις ἰδέες τοῦ Ἀρκεσίλαου καὶ διεξήγαγε ἄγριο πόλεμο ἐναντίον τῶν στωικῶν. Ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ τὸν Κλειτόμαχο (περίπου 187 - 106 π.Χ.) οἱ σχολάρχες τῆς Ἀκαδημίας Φίλων ὁ Λαρισαῖος (110 - 85 π.Χ.), πὸν χρημάτισε καὶ δάσκαλος τοῦ Κικέρωνα, καὶ Ἀντίοχος ὁ Ἀσκαλωνίτης (πέθανε τὸ 69 π.Χ.) ἐγκατέλειψαν τὸ σκεπτικισμό καὶ ξαναγύρισαν στὶς διδασκαλίαι τοῦ Πλάτωνα στὶς ὁποῖες ὅμως ἀνακάτευαν καὶ στωικὰς ἰδέαι, ἐγιναν δηλ. καὶ αὐτοὶ ἐκλεκτικοί.

Τὸ Λύκειο. Ἡ περιπατητικὴ σχολὴ ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη δείχνει μικρὴ δραστηριότητα, γιὰτὶ ὁ ἰδρυτὴς καθώρισε μὲ αὐστηρότητα τὴ φιλοσοφικὴ διδασκαλία τῆς σχολῆς. Ἔτσι οἱ μαθητῶν ρίχτηκαν στὴν ἀνάπτυξη διαφόρων ἐπιστημονικῶν κλάδων, σύμφωνα μὲ τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα τοῦ δασκάλου. Οἱ γνωστότεροι ἀπ' αὐτοὺς εἶναι ὁ Εὐδήμος ἀπὸ τὴν Ρόδο, ὁ Δικαίαρχος ἀπὸ τὴν Μεσσήνη, ὁ Στράτων ὁ Λαμψακηνός, ὁ Ἀριστόξενος ὁ Ταραντῖνος, ὁ θεωρητικὸς τῆς μουσικῆς, καὶ πρὸ πάντων ὁ Θέοφραστος.

Θεόφραστος (περίπου 372 - 287 π.Χ.). Ὁ πρῶτος διάδοχος τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ Λύκειο ἦταν ὁ μαθητὴς του Θεόφραστος ἀπὸ τὴν Ἑρεσὸ τῆς Λέσβου. Τὸ πραγματικὸ του ὄνομα ἦταν Τύρταμος. Θεόφραστος (θεϊκὸς ὀμιλητὴς) ὀνομάστηκε ἀπὸ τὸν δάσκαλό του. Γιά 34 χρόνια διεύθυνε σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ δασκάλου τοῦ Λύκειο καὶ εἶχε πολλοὺς μαθητὲς· ἔγραψε ἐπίσης πολλὰ συγγράμματα ἀπὸ τὰ ὅποια σώθηκαν μερικὰ. Ἀπ' αὐτὰ τὸ Περὶ φυτικῶν ἱστοριῶν εἶναι συστηματικὴ φυτολογία καὶ φυτογεωγραφία συγχρόνως, τὸ Περὶ φυτικῶν αἰτιῶν εἶναι εἶδος φυσιολογίας τῶν φυτῶν. Μὲ τὰ δύο αὐτὰ ἔργα του ὁ Θεόφραστος ἔγινε ὁ θεμελιωτὴς τῆς φυτολογίας. Σώθηκε ἐπίσης ἓνα μέρος (Περὶ αἰσθησέων) ἀπὸ τὸ ἔργο του Φυσικῶν δόξαι πού εἶναι ἡ κυριώτερη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴν παλαιότερη ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Γνωστότερος στὸ πολὺ κοινὸ εἶναι ὁ Θεόφραστος ἀπὸ τὸ ἔργο του Χαρακτῆρες, τὸ ὁποῖο, ἂν καὶ δὲν σώθηκε ἀκέραιο, ὅμως δείχνει καὶ τὴ δύναμη τοῦ νοῦ τοῦ συγγραφέα καὶ τὴ βαθιὰ γνώση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Τὸ σχέδιο γιὰ καθένα ἀπὸ τοὺς Χαρακτῆρες εἶναι ὁμοίμορφο: ἔπειτα ἀπὸ ἓνα σύντομο ὄρισμό, κατὰ τὸ σύστημα τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀριθμοῦνται τὰ γνωρίσματα τοῦ χαρακτῆρα (πράξεις, κινήσεις, λόγια) κατὰ τρόπο λιτὸ καὶ συγκεκριμένο. Ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει καταλήξει σὲ ἀσφαλῆ συμπεράσματα ἂν τὸ ἔργο ἦταν ἀρχικὰ αὐτοτελὲς ἢ ἀποτελοῦσε μέρος μεγαλύτερης πραγματείας Ἡθικῶν τοῦ Θεόφραστου. Τὸ προοίμιο καθὼς καὶ τὰ ἠθικὰ συμπεράσματα στὸ τέλος τῶν χαρακτῆρων 1, 2, 3, 6, 8, 17 καὶ 29 εἶναι ὅπως-δῆποτε νόθα.

Ἡ Στωαί. Ἡ στωικὴ φιλοσοφία εἶναι δημιουργημὰ τριῶν κυρίως ἀνδρῶν, τοῦ Ζήνωνα, τοῦ Κλεάνθη καὶ τοῦ Χρύσιππου, πού ἡ ἰδιαίτερη συμβολὴ τοῦ καθενὸς εἶναι δύσκολο νὰ καθοριστῇ. Ὁ Ζήνων (333 - 262 π.Χ.), ἀπὸ τὸ Κίτιο τῆς Κύπρου, εἶναι ὁ ἰδρυτὴς τῆς σχολῆς. Ἀπὸ τὸν διάδοχό του Κλεάνθη (304 - 232 π.Χ.) ἔχομε τὸν περίφημο Ὑμνο στὸν Δία. Ὁ Χρύσιππος (280 - 205 π.Χ.), διαλεκτικὸς ἐξαιρέτος καὶ ἐκπληκτικὰ πολυμαθὴς, φαίνεται ὅτι εἰσήγαγε στὴ σχολὴ τὸ πνεῦμα τῆς ἔρευνας, γι' αὐτὸ ἀποκαλεῖται «ὁ δεῦτερος ἰδρυτὴς τοῦ στωικισμοῦ». Σύμφωνα μὲ τὸν Διογένη τὸ Λαέρτιο ἔγραψε 705 ἔργα ἀπὸ τὰ ὅποια ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς μερικὰ ἀποσπάσματα. Ὅσες πληροφορίες ἔχομε γιὰ τὸν παλαιότερο στωικισμό, τίς ἔχομε κυρίως ἀπ' αὐτόν.

Ἡ στωικὴ φιλοσοφία. Ὁ στωικισμὸς ἔπαιξε σπουδαῖο ρόλο στὸν ἀρχαῖο κόσμο κυρίως μὲ τὴν ἠθικὴ του. Ἡ ἠθικὴ ὅμως αὐτὴ συνδέεται στενὰ μὲ μιὰ φυσικὴ καὶ μιὰ θεολογία. Οἱ στωικοὶ ξεχωρίζουν παντοῦ στὸ σύμπαν ἓνα στοιχεῖο παθητικὸ, τὴν ὕλη, καὶ ἓνα στοιχεῖο ἐνεργητικὸ, τὸν λόγος, πού εἶναι μιὰ ζεστὴ πνοή. Αὐτὴ ἡ πνοὴ ἀποτελεῖ τὴν ψυχὴ τοῦ κόσμου καὶ εἶναι ὁ θεός. Ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ εἶναι καμωμένη ἀπ' αὐτὴ τὴν πνοὴ καὶ ἐπομένως εἶναι ἓνα κομματάκι ἀπὸ τὸν θεό. Ἡ ἀνώτατη ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς τῶν στωικῶν εἶναι νὰ ζοῦμε

σύμφωνα με την φύση («όμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν»), δηλαδή σύμφωνα με τὸν παγκόσμιο νόμο πού κυβερνᾷ τὸν κόσμο. Ἡ ἠθικὴ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά μιὰ θεληματικὴ ὑπόταξη στὴν παγκόσμια τάξη· κακοί, «ἀφρονες», εἶναι ἐκείνοι πού ζητοῦν νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὴν τάξη αὐτή.

Ἄξι μόνον πρέπει νὰ εἰμαστε ἀπαθείς καὶ νὰ ἀπέχουμε ἀπὸ τὶς ἡδονές (ἀπέρχοι), ἀλλὰ καὶ ὑπομονὴ καὶ ἐγκρατέρευση πρέπει νὰ δεῖχνουμε στὶς λύπες καὶ τὶς συμφορὲς τῆς ζωῆς (ἀνέχοι). Ἔτσι ὁ σοφὸς πού ὑποτάσσει ὅλα στὸ λόγο εἶναι πάντοτε ἐνάρετος καὶ πάντα εὐτυχισμένος, ἀφοῦ τὸ ὑπέρτατο ἀγαθὸ εἶναι ἡ ἀρετὴ.

Ὁ στωικισμὸς μετὰ τὸν 2. π.Χ. αἰ. Παναίτιος. Ποσειδώνιος. Ἡ τάση γιὰ ἐκλεκτικισμὸ (δηλαδή ἡ τάση γιὰ συγχώνευση τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν, γιὰ παραμερισμὸ τῶν διαφορῶν καὶ ἔξαρση τῶν ὁμοιοτήτων, ἰδιαιτέρως στὰ σπουδαῖα ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψησμεῖα), πού εἶναι γενικὴ ἀπὸ τὸν 2. αἰῶνα π.Χ., ἀντιπροσωπεύεται στὸ στωικισμὸ ἀπὸ τὸν Παναίτιο καὶ τὸν Ποσειδώνιο. Ὅπως οἱ Ἀκαδημεικοὶ δανείζονται πολλὰ ἀπὸ τὸ στωικισμὸ, ἔτσι ὁ Παναίτιος καὶ ὁ Ποσειδώνιος πῆραν διδασκαλίες τῆς Ἀκαδημίας, καὶ ὁ Παναίτιος διακήρυξε πὺς ὁ Πλάτωνας εἶναι ὁ Ὀμηρος τῶν φιλοσόφων.

Ὁ Παναίτιος (περίπου 185 - 100 π.Χ.), ἀπὸ τὴν Λίνδο τῆς Ρόδου, ἔζησε πολὺν καιρὸ στὴ Ρώμη, ὅπου σχετίστηκε μετὰ τὸν κύκλιο τοῦ Σκιπίωνα τοῦ Αἰμιλιανοῦ καὶ εἶχε βαθιὰν ἐπίδραση σὲ πολλοὺς ἐγκριτοὺς Ρωμαίους, καθὼς καὶ στὸν Ἑλληνα ἱστορικὸ Πολύβιο, πού ζοῦσε ὡς δευτερός στὴ Ρώμη. Ἐγράψε πολλὰ συγγράμματα, τὰ ὅποια χάθηκαν καὶ μόνον γιὰ τὸ ἔργο του Περὶ τοῦ καθήκοντος μποροῦμε νὰ σχηματίσουμε μιὰν ἰδέα ἀπὸ τὰ δύο πρῶτα βιβλία τοῦ De officiis τοῦ Κικέρωνα πού στηρίζονται στὸ ἔργο τοῦ Παναίτιου.

Ὁ Ποσειδώνιος (περίπου 135 - 51 π.Χ.) ἀπὸ τὴν Ἀπάμεια τῆς Συρίας, εἶναι ἐκεῖνος πού σχετίστηκε ἀκόμη πιὸ στενὰ μετὰ τὴν πνευματικὴ ἀριστοκρατία τῆς Ρώμης. Ἐκαμε πολλὰ ταξίδια (Βόρεια Ἀφρική, Ἰσπανία, Γαλιλία) καὶ τὸ 98 π.Χ. ἐγκαταστάθηκε στὴν Ρόδο, ὅπου ὁ Κικέρωνας, τὸ 77 π.Χ., ἤλθε καὶ παρακολούθησε τὰ μαθήματά του καὶ ὅπου τὸν ἐπικατέφθηκε δύο φορές ὁ Παρμήνιος τιμνώντας στὸ πρόσωπό του τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα. Εἶχε προσωπικὲς σχέσεις μετὰ πολλοὺς ἐγκριτοὺς Ρωμαίους. Ἦταν ἀναμφισβήτητα ὁ καθολικώτερος νοῦς πού γνώρισε ἡ Ἑλλάδα ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, γιὰ τὴν δὲν ἦταν μόνον φιλόσοφος, ἀλλὰ ἐπίσης φυσικός, θεωρητικός τῆς ρητορικῆς, ἱστορικός. Ἀνάμεσα στὰ πολυάριθμα συγγράμματά του, ἀπὸ τὰ ὅποια μόνον μικρὰ ἀποσπάσματα ἔχομε, ἀναφέρομε τὸ ἔργο Ἰστορία ἡ μετὰ Πολύβιον, στὸ ὅποιο πραγματεύεσταν τὰ γεγονότα ἀπὸ τὸ 145 - 85 π.Χ. Ὁ Ποσειδώνιος ἀνάπτυξε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὶς μυστικὲς τάσεις τοῦ στωικισμοῦ καὶ τοῦ πλατωνισμοῦ καὶ ἄνοιξε ἔτσι τὸ δρόμο στὸ νεοπλατωνισμὸ τοῦ 3. μ.Χ. αἰ. Πάντως ἡ κοσμοθεωρία του θεμελιώνεται στὸ σύνολο τῶν ἐμπειρικῶν γνώσεων τῆς ἐποχῆς του καὶ ἀσκεῖ γαληνευτικὴ ἐπίδραση στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ. Θεωρεῖται τὸ τελευταῖο

μεγάλο δημιουργικό μυαλό του ἑλληνισμοῦ στήν λογοτεχνία καί τήν επιστήμη (Rostovtzeff).

Ὁ Ἐπίκουρος καί ἡ σχολή του. Ἡ ἐπικουρική σχολή ἔχει νά παρουσιάσῃ ἕνα μόνο μεγάλο ὄνομα, τοῦ ἱδρυτῆ της, γιατί οἱ μαθητές τοῦ Ἐπίκουρου θεώρησαν τή διδασκαλία του δόγματα τέλεια καί ἀμετάβλητα. Ὁ Ἐπίκουρος (341 - 270 π.Χ.) ἦταν γιός Ἀθηναίου κληρούχου καί γεννήθηκε στήν Σάμο. Νέος ἄκουσε στήν Τέω τὸ δημοκριτικὸ φιλόσοφο Ναυσιφάνη, ἔκαμε (323 π.Χ.) τὴν ἐφηβεία του (στρατιωτικὴ θητεία) στήν Ἀθήνα καί ὕστερα ἐπιδόθηκε, στήν Κολοφώνα, σὲ δωδεκάχρονη ἀτομικὴ μελέτη· γι' αὐτὸ θεωροῦσε τὸν ἑαυτὸ του αὐτοδίδακτο. Τὸ 310 ἱδρυσε σχολὴ στὴ Μυτιλήνη πού ὕστερα ἀπὸ λίγο τὴν μετέφερε στὴ Λάμψαχο καί τελικά, τὸ 306, στήν Ἀθήνα. Ἐκεῖ ἔκαμε μόνιμη ἔδρα της τὸ σπίτι του καί τὸν κήπο του πού μὲ διαθήκη τὰ ὥρισε ἰδιοκτησία τῆς σχολῆς, γι' αὐτὸ τοὺς μαθητές του — ἀνάμεσά τους ἦταν καί γυναῖκες καί δούλοι — τοὺς ἔλεγαν «φιλοσόφους τοῦ κήπου» (οἱ ἀπὸ τῶν κήπων). Πολὺ ἄδικα τὸ ὄνομα τοῦ Ἐπίκουρου ἔγινε συνώνυμο μὲ τὴν φιλήδονη ζωὴ ὅσοι τὸν γνώρισαν ἐγκωμιάζον τὴ λιτὴ ζωὴ του, τὴν πραότητα καί τὴν καλωσύνη του.

Ἀπὸ τὰ πολλὰ συγγράμματα τοῦ Ἐπίκουρου ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς μικρὰ ἀποσπάσματα: τρεῖς ἐπιστολές (στὸν Ἡρόδοτο Περὶ φύσεως, στὸν Πυθολκῆ Περὶ Μετεώρων καί στὸν Μενουκέα Περὶ ἠθικῆς) πού βρίσκονται στὸ δέκατο βιβλίο τοῦ Διογένη Λαέρτιου, οἱ «βασικὲς διδασκαλίες» του (Κύρια δόξαι), συλλογὴ δηλ. ἀπὸ 40 σκέψεις πού ἀποτελοῦσαν εἶδος μικρῆς κατηχήσεως τοῦ ἐπικουρισμοῦ, πού μᾶς τίς διάσωσε ἐπίσης ὁ Λαέρτιος, καί τὰ ἀποσπάσματα πού βρέθηκαν στοὺς ἡρακλειωτικὸς κυλίνδρους ἀπὸ μερικὰ ἔργα τοῦ Ἐπίκουρου καί ἀπὸ τὸ κύριό του Περὶ φύσεως. Ἡ ἀνάγνωση τῶν κυλίνδρων δὲν ἔχει ἀκόμη τελειώσει.

Ἡ ἐπικουρικὴ φιλοσοφία. Ἡ ἐπικουρική ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμον (τὸ σύμπαν) στηρίζεται στήν ἀτομιστικὴ θεωρία τοῦ Δημόκριτου. Τὰ βασικὰ συστατικὰ τοῦ κόσμου εἶναι γιὰ τὸν Ἐπίκουρο, ὅπως γιὰ τὸν Δημόκριτο, τὰ ἄτομα καί τὸ κενό. Ἡ ὕλη ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄτομα τὰ ὑποτα, μὲ τοὺς διάφορους συνδυασμούς τους, δημιουργοῦν τὴν ποικιλία τῶν ὄντων. Παραδέχεται πὼς ὑπάρχουν θεοὶ («θεοὶ μὲν γὰρ εἰσὶ ἑναργῆς γὰρ αὐτῶν ἐστὶν ἡ γνώσις»), ἀλλὰ αὐτοὶ ζοῦν εὐδαίμονες μακριὰ ἀπὸ τὸν κόσμον, στὰ μετὰκόσμια, δὲν ἐπεμβαίνουν στὴν πορεία του καί, δὲν φροντίζουν καθόλου γι' αὐτὸν («ἀλειτούργηται καί ἀπρονοήτοι εἰσι»), γιατί, ἂν νοιάζονταν, θὰ ταραζόταν ἡ μακαριότητά τους. Ἡ ψυχὴ καί τὸ πνεῦμα εἶναι ἐπίσης ὕλικά, ἀλλὰ ἔχουν σχηματισθῆ ἀπὸ τέσσερα πολὺ λεπτὰ συστατικὰ: πύρινο, ἀέρινο, κάτι σάν ζεστὴ πνοή (πνευματικόν), καί ἕνα τέταρτο πού δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τοῦ δώσῃ ὄνομα (ἀκατονόμαστον). Στὸν θάνατο σκορπίζονται τὰ ψυχικὰ ἄτομα καί ἔτσι, ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο, δὲν ὑπάρχομε πιά ὁλοσδιόλου. Αὐτὴ ἡ ἐξήγησι τοῦ σύμπαντος ἐξαφανίζει, κατὰ τὸν Ἐπίκουρο,

τους δύο εφιάλτες του ανθρώπου: το φόβο του θανάτου και το φόβο των θεών.

Ἡ ἐπικουρικὴ ἠθικὴ στηρίζεται στὴν ἀντίληψη πὼς τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ εἶναι ἡ εὐχαρίστηση (ἡ δ ο ν ῆ)· καὶ αὐτὸ εἶναι ὀλοφάνερο γιὰ τὸν Ἐπίκουρο, γιατί ὅλοι οἱ ζωντανοὶ ὀργανισμοὶ αὐθόρμητα ἀναζητοῦν τὴν εὐχαρίστηση (ἡ δ ο ν ῆ) καὶ ἀποφεύγουν τὸν πόνο (ἔ λ γ ο ς). Φυσικὰ ὑπάρχουν εὐχαριστήσεις πού ἔχουν ὡς ἐπακόλουθο πόνο, καμμιά φορά πολὺ μεγάλο: ὁ σοφὸς θὰ ἀποφύγει αὐτὲς τὶς ἀπατηλὲς ἡδονές. Ἡ ἀληθινὴ ἡδονὴ βρίσκεται στὴν ἀ τ α ρ α ξ ί α, στὴν κατάσταση δηλ. ἐκείνη πού ὁ ἄνθρωπος, ὁ σοφός, εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπὸ κάθε εἶδος ταραχῆς τῆς ψυχῆς καὶ ἀπὸ κάθε ἐπιθυμία.

Ἡ ὅλη διδασκαλία τῆς Σχολῆς συνοψίζεται σὲ δώδεκα λέξεις, τὶς ὁποῖες ὁ ἐπικουρεὸς Διογένης, ἀπὸ τὰ Οἰνόανδα τῆς Λυκίας, στίς ἀρχὲς τοῦ 3. μ.Χ. αἰῶνα, χάραξε στοὺς τοίχους μιᾶς στοᾶς τῆς μικρῆς αὐτῆς πόλης μαζί μὲ ἄλλες φράσεις ἀπὸ συγγράμματα τοῦ Ἐπικούρου ἢ μαθητῶν του:

Ἄφοβον ὁ θεός· ἀναισθητον ὁ θάνατος· τὸ ἀγαθὸν εὐκτητον· τὸ δεινὸν εὐεκκατέρητον.

Ὁ σκεπτικισμός. Ὁ ἰδρυτὴς τῆς σκεπτικῆς σχολῆς Πύρρων ὁ Ἡλεῖος (περίπου 365 - 275 π.Χ.) ἀναζήτησε τὴν εὐτυχία στὴν ἀποχὴ ἀπὸ κάθε κρίση, κάθε ὀρισμὸ (ἐ π ο χ ῆ, ἀ φ α σ ί α). Ποτέ νὰ μὴ λέμε: «αὐτὸ εἶναι ἔτσι», παρὰ μονάχα: «αὐτὸ φαίνεται ἔτσι». Τὸ μυστικὸ τῆς εὐτυχίας βρίσκεται στὸ νὰ σιωποῦμε καὶ νὰ μὴ βεβαιώνουμε τίποτε.

Ἡ διδασκαλία αὐτὴ, ἐντελῶς ἀρνητικὴ, ἦταν φυσικὸ νὰ μὴν ἀσκήση ἐπιρροὴ στὴν λογοτεχνία. Μόνον ὁ μαθητὴς τοῦ Πύρρωνα Τίμων ὁ Φλιάσιος (περίπου 350 - 260 π.Χ.) ἐμπνεύστηκε ἀπ' αὐτὴν καὶ ἔγραψε τοὺς Σίλλουσι, σατιρικὰ ποιήματα στὰ ὁποῖα μαστίγωνε τοὺς δογματικοὺς φιλοσόφους.

6. *Οἱ εἰδικὲς ἐπιστήμες.* Στὴν ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ἐπιστῆμη γνώρισε τὴ μεγαλύτερὴ τῆς ἀνάπτυξη σὲ ὅλους τοὺς κλάδους. Τὰ πιὸ περίφημα ὀνόματα εἶναι τοῦ Εὐκλείδη καὶ πρὸ πάντων τοῦ Ἀρχιμήδη. Ὁ Εὐκλείδης ἔζησε στὴν Ἀλεξάνδρεια στὰ χρόνια τοῦ Πτολεμαίου Α' (γύρω στὰ 300 π.Χ.). Ἀπὸ τὰ ἔργα του ἔχομε τὰ Στοιχεῖα τῆς γεωμετρίας, τὰ Δεδομένα (δηλ. εἰσαγωγὴ στὴν ἀναλυτικὴ γεωμετρία), τὰ Ὀπτικά καὶ τὰ Κατοπτρικά. Τὰ Στοιχεῖα ἔχουν μεταφρασθῆ σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς γλώσσες καὶ χρησιμοποιοῦνταν στὴν Ἀγγλία, ὡς πρὶν λίγα χρόνια, σὰν διδακτικὸ βιβλίο.

Ὁ Ἀρχιμήδης (287 - 212 π.Χ.) ἔζησε στίς Συρακοῦσες στὰ χρόνια τοῦ Ἱέρωνα Β'. Στὴν γεωμετρία, τὴ φυσικὴ, τὴ μηχανικὴ ἄνοιξε νέους, γόνιμους δρόμους. Πρῶτος ἐφάρμοσε τὰ μαθηματικὰ στὴν μηχανικὴ. Ἐγράψε πολλὰ συγγράμματα σὲ δωρικὴ διάλεκτο ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται: Περὶ σφαιράς καὶ κυλίνδρου, Περὶ τῶν

όχουμένων, Κύκλου μέτρησις, Περί κωνοειδέων και σφαιροειδέων, Περί ἐλίκων, Περί ἰσορροπιῶν, Ψαμμίτης κ.ά.

Ἀναφέρομε ἀκόμη τοὺς ἀστρονόμους Ἀρίσταρχο τὸν Σάμιο, τὸν πρόδρομο τοῦ Κοπέρνικου (ἀρχές τοῦ 3. π.Χ. αἰ.), ποῦ πρῶτος διδάξε πὼς ὄχι ὁ ἥλιος ἀλλὰ ἡ γῆ κινεῖται γύρω στὸν ἥλιον καὶ τὸν ἄξονά της (ἰτὰ μὲν ἀπλανέα τῶν ἀστρων καὶ τὸν ἄλιον μένειν ἀκίνητα, τὸν δὲ γὰν περιφέρεισθαι περὶ τὸν ἄλιον κατὰ λοξοῦ κύκλου περιφέρειαν») καὶ Ἰππάρχου ἀπὸ τῆς Νίκαια (μέσα τοῦ 2. αἰ. π.Χ.) ποῦ ἔγινε ὁ θεμελιωτὴς τῆς τριγωνομετρίας, τὸν φυσικὸ Ἡρώνα τὸν Ἀλεξανδρέα (δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ἔζησε στὰ ἀλεξανδρινὰ χρόνια ἢ τὸν 1. μ.Χ. αἰῶνα) ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔχομε μιὰ περίεργη πραγματεία Περὶ αὐτοματιοποιητικῆς, στὴν ὁποία μιλάει γιὰ κάποια αὐτόματη μηχανὴ ποῦ μπορούσε νὰ παραστήσῃ στὸ θέατρο ναυάγιο καὶ πυρκαϊά, τὸν φυσιοδίφη Ἀλέξανδρο ἀπὸ τὴν Μύνδο καθὼς καὶ τοὺς γιατροὺς Ἡρόφιλο καὶ Ἐρασίστρατο ποῦ θεμελίωσαν τὴν Ἀνατομικὴ καὶ πρῶτοι μελέτησαν τὸν ἐγκέφαλο καὶ τὸ νευρικὸ σύστημα.

Συμπέρασμα. Ἄν καὶ λιγώτερο λαμπρὴ ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἢ ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ, ἔχει ἐν τούτοις νὰ δεῖξῃ συγγραφεῖς ἀρκετὰ σημαντικούς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν μεγάλο ἱστορικὸ Πολύβιο καὶ τοὺς σπουδαίους εἰδικοὺς ἐπιστήμονες, ἔζησαν ἐπίσης τὴν ἐποχὴ αὕτῃ οἱ ἰδρυτὲς δύο μεγάλων φιλοσοφικῶν σχολῶν, τῆς στωικῆς καὶ τῆς ἐπικουρικῆς, καθὼς καὶ ἀξιόλογοι μαθητὲς τους. Στὴν ποίησις ἡ ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ ἔχει νὰ δεῖξῃ μερικὰ ἔξοχα δημιουργήματα. Ὁ Θεόκριτος, ὅπως εἶδαμε, εἶναι μεγάλος ποιητὴς, ἐφάμιλλος τῶν μεγαλυτέρων ποιητῶν τοῦ πέμπτου αἰῶνα. Οἱ Ρωμαῖοι ἐλεγειακοὶ τοῦ 1. π.Χ. αἰ. ἐμπνέονται ἀπὸ τοὺς ἀλεξανδρινούς ποιητὲς καὶ ὁ Βεργίλιος ὀφείλει πολλὰ σ' αὐτούς· ἀλλὰ καὶ ἡ νεώτερη ποίησις ὀφείλει πολλὰ στοὺς ἀλεξανδρινούς.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΕΤΑΡΤΗ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΩΣ
ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 6. Μ.Χ. ΑΙΩΝΑ (27 π.Χ. - 599 μ.Χ.)

Γενική θεώρηση. Ἡ περίοδος αὐτὴ δὲν ἔχει βέβαια νὰ δείξει ἀριστουργήματα ὅπως ἡ ἀττική, ἔχει ὅμως νὰ παρουσιάσῃ μερικά ἀξιόλογα ἔργα, ἰδίως γιὰ τὸ περιεχόμενό τους. Ἡ κύρια προσπάθεια τῶν λογίων στὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου στρέφεται στὴν ἀναζωογόνηση τῆς κλασικῆς παραδόσεως με ἐξωτερικὴ ἀπομίμηση καὶ κατόπι στὴν ἀπλὴ συντήρηση τῆς παραδόσεως αὐτῆς. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ παρουσιάζεται καὶ ἡ χριστιανικὴ γραμματεία, ἡ ὁποία καὶ ἀξιόλογη εἶναι καὶ περισσότερο πρωτότυπη καὶ γνήσια — τουλάχιστο στὶς ἀρχές της — ἀπὸ τὴ σύγχρονή της ἐθνικὴ. Ἡ περίοδος αὐτὴ συνήθως ὑποδιαιρεῖται στὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ὡς τὴ κτίση τῆς Κωνσταντινουπόλεως (27 π.Χ. - 330 μ.Χ.) ποὺ μπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ ρωμαϊκὴ, καὶ στὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὴ κτίση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς τὸ τέλος τοῦ 6. μ.Χ. αἰῶνα (330 - 599 μ.Χ.) ποὺ μπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ βυζαντινὴ.

Στὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ὡς τὴν κτίση τῆς Κων(σταντι)πόλεως κέντρο τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων εἶναι ἡ Ρώμη. Οἱ Ρωμαῖοι, ἀφοῦ κατὰκτησαν τὴν Ἑλλάδα, κατακτῆθηκαν, χωρὶς νὰ τὸ θέλουν, ἀπὸ τὸν ἀνώτερο ἐλληνικὸ πολιτισμό, μάθαιναν τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα ποὺ — ὅπως λέει ὁ Κικέρωνας — τὴν μιλοῦσαν «σχεδὸν ὅλα τὰ ἔθνη». Ἡ ρωμαϊκὴ ἀριστοκρατία μορφώνονταν με "Ἕλληνες δασκάλους καὶ οἱ Ρωμαῖες δέσποινες ἔλεγαν «τὰ πάντα ἑλληνιστί» (omnia Graece), ὅπως ἀναφέρει με πικρα ὁ Γιουβενάλης. Οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες προστατεύουν τὰ ἐλληνικὰ γράμματα, ἰδρύουν σχολές ἢ ἐνισχύουν τίς ὑπάρχουσες καὶ τιμοῦν τοὺς ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων.

Στὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὴν κτίση τῆς Κων(σταντι)πόλεως ὡς τὸ τέλος τοῦ ἔκτου μ.Χ. αἰῶνα κέντρο τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων γίνεται ἡ Κων(σταντι)πόλη καὶ ὁ ἐλληνισμός, ὁ ὁποῖος τόσο συντέλεσε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὴν διάδοση καὶ ἀνάπτυξη τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, συνδέεται πολὺ στενὰ με τὸν χριστιανισμό καὶ με τὴν δημιουργικὴ πνοή του παράγει ἔργα (ἰδίως θρησκευτικὸς ὕμνος καὶ ρητορικὸς λόγος) ἐφάμιλλα μ' ἐκεῖνα τῶν κλασικῶν χρόνων.

I. ΠΟΙΗΣΗ

Ἡ ποίηση ὡς τὸ τέλος τοῦ 3. μ.Χ. αἰῶνα εἶναι ἐξάρτημα τῆς «αὐτῆς σοφιστικῆς» καὶ δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσῃ τίποτε ἀξιόλογο. Οἱ ποιη-

τές εξαντλούνται, όπως οι σοφιστές, σε θέματα αφηγηματικά ή περιγραφικά και τα ποιήματά τους είναι, σχεδόν όλα, διδακτικού περιεχομένου. Κατά τον 5. και τον 6. όμως αιώνα η ποίηση γίνεται πιο πηγαία και ρίχνει την τελευταία της λάμψη με τις μυθολογικές εποποιίες του Κόιντου του Σμυρναίου, του Νόννου και του Μουσαίου.

Οι σπουδαιότεροι ποιητές διδακτικού περιεχομένου ποιημάτων είναι: Ο Διονύσιος ο Περιήγητης (άρχες 2. αϊ. μ.Χ.) έγραψε την Περιήγησιον τῆς Οἴκουμένης, ποίημα από 1187 εξάμετρους στίχους, που ώφειλε την έπιτυχία του στη συντομία του και στο κομψό του ύφος.

Ο Όππιανός (τέλος 2. μ.Χ. αϊ.) από την Κιλικία έγραψε τὰ Ἀλίουτικὰ (5 βιβλία), όπου περιγράφει τὰ ψάρια, τις συνήθειές τους, τους τρόπους αλιείας κλπ., με μεγάλη παραστατικότητα, ακρίβεια και χάρη. Ένα άλλο διδακτικό ποίημα, τὰ Κυνηγετικά (4 βιβλία), που μᾶς παραδόθηκε ως έργο του ίδιου, είναι έργο άλλου ποιητή με το ίδιο όνομα που κατάγοταν όμως από την Ἀπάμεια τῆς Συρίας και ζούσε το πρώτο μισό του 3. μ.Χ. αιώνα.

Βάβριος. Για την πατρίδα του και τη ζωή του δεν ξέρομε σχεδόν τίποτε. Θεωρεῖται πιθανό ότι ζούσε στην Ἀσία στο τέλος του 2. μ.Χ. αϊ. Η συλλογή του περιλαμβάνει 123 μύθους σε χωλιαμβους και πιθανώτατα βασίζεται σε συλλογή αισώπειων μύθων σε πεζό λόγο, γιατί τὰ θέματα όλα είναι δανεισμένα από την αισώπεια παράδοση. Η ποίηση του Βάβριου είναι στην πραγματικότητα πεζός λόγος σε στίχους. Όποιαδήποτε όμως και αν είναι η ποιητική αξία των μυθιάμβων του Βάβριου, αυτοί χρησιμοποιήθηκαν τόσο πολύ στη διδασκαλία των παιδιών ώστε έγιναν νωρίς κλασσικό έργο.

Στους τρεις τελευταίους αιώνες τῆς περιόδου αὐτῆς (4. - 6. αϊ. μ.Χ.) η ποίηση άνακτὰ κάπως τὰ δικαιώματά της και σχεδόν όλα τὰ εἶδη της αντιπροσωπεύονται στην τελευταία αὐτῆ λάμψη της, ιδιαίτερα τὸ ήρωικό έπος και τὸ επίγραμμα. Η επίδραση τῆς δεύτερης σοφιστικῆς στους ποιητές εξακολουθεῖ νὰ είναι σημαντική. Οι σπουδαιότεροι αντιπρόσωποι του ήρωικού έπους είναι οἱ ακόλουθοι:

Κόιντος Σμυρναῖος (πιθ. 4. μ.Χ. αϊ.). Δεν γνωρίζομε τίποτε για τὸ πρόσωπο του ποιητῆ ούτε εἶμαστε βέβαιοι για τὸν αἰώνα που έζησε. Στο έπος του Τάμεθ' Ὁμηρον (14 βιβλία), ὁ ποιητῆς αφηγείται τὰ γεγονότα που συνέβησαν από εκεί που τελειώνει ἡ Ἰλιάδα ως εκεί που αρχίζει ἡ Ὀδύσσεια (θάνατος του Ἀχιλλέα, ἡ φιλονικία για τὰ όπλα του, κατασκευή του ξύλινου ίππου, άλωση τῆς Τροίας, περιπέτειες των Ἑλλήνων κατά την έπιστροφή κλπ.). Η διήγηση είναι σαφῆς και ὁ στίχος σωστός, λείπει όμως από τὸ ποίημα ἡ αληθινῆ έπιχίπνοή. Είναι πιθανό ότι ἡ Πενθεσίλεια που μονομαχεῖ με τὸν Ἀχιλλέα υπῆρξε τὸ πρότυπο τῆς Μαξιμῶς, τῆς αντιπάλου του Διγενῆ Ἀκρίτα.

Νόννος (μέσα του 5. μ.Χ. αϊ.). Ὁ Νόννος, ὁ ὁποῖος έζησε στην Πανόπολη τῆς Αἰγύπτου, είναι ὁ ποιητῆς των Διονυσιακῶν, του

μακρότερου ελληνικού ποιήματος (48 βιβλία, 21.000 στίχοι). Ἰπόθεση τοῦ ποιήματος εἶναι οἱ μῦθοι τοῦ Διόνυσου καὶ ἰδιαίτερα ἡ ἐκστρατεία του ἐναντίο τῶν Ἰνδῶν. Ὁ Νόννος ἔχει φαντασία καὶ πολυμάθεια, ἀλλὰ τοῦ λείπουν ἐντελῶς οἱ ἀρετὲς ποὺ κάνουν ἓνα ἔργο κλασσικό: τὸ μέτρο καὶ ἡ χάρη. Ὁ Νόννος στὰ γηρατεία του ἔγινε χριστιανὸς καὶ ἔκαμε Π α ρ ά φ ρ α σ ι ν τ ο ῦ κ α τ ά Ἰ ω ά ν ν η ν Εὐ α γ γ ε λ ί ο υ σ ἐ ἐξάμετρους στίχους. Ἐδῶ φαίνονται ἀκόμη πρὸ πολὺ τὰ μειονεκτήματά του, γιατί ἡ ἀσιανὴ ρητορεία του δὲν συμβιβάζεται καθόλου μὲ τὴν ἀπλότητα καὶ τὴν ἀφέλεια τοῦ ὕφους τῶν εὐαγγελικῶν διηγήσεων.

Στὸν Νόννο παρουσιάζονται οἱ πρῶτες μετρικὲς ἰδιορρυθμίες ποὺ προαναγγέλλουν τὸν «πολιτικὸν» στίχο, τὸ μέτρο δηλ. ποὺ στηρίζεται στὸν τόνο καὶ ὄχι στὶς μακρὲς καὶ βραχεῖες συλλαβές (προσωδία).

Τὸν Νόννο μιμοῦνται καὶ μερικοὶ ἄλλοι ποιητὲς τοῦ 5. αἰῶνα, ὅπως ὁ Τ ρ ι φ ῖ δ ὠ ρ ο ς ποὺ ἔγραψε τὴν Ἰ λ ί ο υ ἄ λ ω σ ι ν καὶ ὁ Κ ὀ λ λ ο υ θ ο ς ἀπὸ τὴν Λυκόπολη τῆς Αἰγύπτου ποὺ ἔγραψε τὴν Ἐ λ έ ν η ς ἄ ρ π α γ ῆ ν. Τοῦ Νόννου τὴν ἐπίδραση ἔχει ὑποστῆ καὶ ὁ Μ ο υ σ α ῖ ο ς (ἀρχὲς τοῦ 6. μ.Χ. αἰ.) ποὺ ἔγραψε τὸ ἐρωτικὸν ποίημα Τ ἄ κ α θ' Ἡ ρ ῶ κ α ῖ Λ έ α ν δ ρ ο ν (340 στίχοι), «τὸ τελευταῖο λουλούδι τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ποιήσεως». Ὁ Μουσαῖος δείχνεται ἀνώτερος ἀπὸ τὸν Νόννο στὴν εὐλικρίνεια τῆς συγκινήσεως καὶ τὴν τέχνη τῆς διηγήσεως. Τὸ θέμα τοῦ ποιήματος φαίνεται ὅτι εἶναι παρμένο ἀπὸ κάποιαν ἀλεξανδρινὴ ἐλεγεία.

Τὸ ἐπίγραμμα. Τὸ μικρὸ γραμματειακὸ εἶδος τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς, τὸ ἐπίγραμμα, δὲν ἔπαψε νὰ καλλιεργῆται καὶ στὴν ρωμαϊκὴ καὶ βυζαντινὴ ἐποχῇ. Κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Μελέαγρου (βλ. σελ. 230) κάνουν συλλογὲς ἐπιγραμμάτων ὁ Φ ἰ λ ι π π ο ς ὁ Θεσσαλονικέας (μέσα 1. π.Χ. αἰ.) καὶ ὁ Ἀ γ α θ ί α ς (δεύτερο μισὸ τοῦ 6. μ.Χ. αἰ.). Ὁ τελευταῖος, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δικά του, περιλάβε καὶ πολλὰ ἐπιγράμματα ἄλλων ποιητῶν.

Οἱ σπουδαιότεροι ἀπὸ τοὺς ἐπιγραμματοποιούς, τῶν ὁποίων ἐπιγράμματα περιλάβε στὴν συλλογὴ του ὁ Ἀγαθίας, εἶναι ὁ Μ η τ ρ ὀ δ ὠ ρ ο ς (ἐποχῇ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου), ὁ Π α λ λ α δ ᾶ ς (5. αἰ.), ὁ Μ α κ ε δ ὀ ν ι ο ς, ὁ Π α ὕ λ ο ς Σ ι λ ε ν τ ι ᾶ ρ ι ο ς καὶ ὁ Ἰ ο υ λ ι α ν ὀ ς ὁ Αἰγύπτιος (μέσα τοῦ 6. μ.Χ. αἰ.) Οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς ἦταν ἀνώτεροι κρατικοὶ ὑπάλληλοι ἢ αὐλικοί. Τὰ ἐπιγράμματά τους εἶναι ἀρκετὰ πνευματώδη καὶ κομψά. Ἀπὸ τὸν Παῦλο τὸν Σιλεντιᾶριο ἔχομε, σὲ ἀρχαίους ἐξάμετρους, καὶ μιὰ περιγραφή τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας (Ἐ κ φ ρ α σ ι ν), ὅταν, ὕστερα ἀπὸ τὸν σεισμὸ τοῦ 558 μ.Χ., ξαναχτίστηκε ὁ τροῦλλος του.

II. ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ

Ὁ πεζὸς λόγος στὴν περίοδο αὐτὴ ἔχει νὰ παρουσιάσῃ προϊόντα ποσοτικὰ καὶ ποιοτικὰ ἀξιολογώτερα ἀπὸ ὅ,τι ἡ ποίηση. Στὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου αὐτῆς οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς δέχονται τὴν ἐπίδραση τοῦ λα-

τινικοῦ κλασικισμοῦ, ἰδιαίτερα οἱ ρητοροδιδάσκαλοι. Ἡ ἐπίδραση αὐτὴ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ ἀρχίσῃ ἀγώνας ἐναντίο τοῦ ἀσιανισμοῦ, τοῦ στόμου δηλ. καὶ τῆς ἐπιτηδεύσεως στοὺς ρητορικοὺς λόγους, καὶ ἔντονη προσπάθεια ἐπανόδου στὴν κλασσικὴ παράδοση. Οἱ πρῶτοι κήρυκτες αὐτῆς τῆς ἐπανόδου στὴν κλασσικὴ παράδοση (κυρίως μὲ ἐξωτερικὴ ἀπομίμηση, ἀπομίμηση δηλ. τοῦ ὕφους καὶ πρὸ πάντων τῆς γλώσσας τῶν ἀττικῶν συγγραφέων) εἶναι ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεὺς καὶ ὁ Καικίλιος ἀπὸ τὴν Καλὴ Ἀκτὴ. Ἡ κίνηση ὀνομάστηκε ἀττικισμὸς καὶ μολονότι γενικώτερα ἐβλάψε τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, γιατί προκάλεσε τὸν γλωσσικὸ διχασμὸ (βλ. καὶ σελ. 13), ἔφερε ὅμως κάποια πνευματικὴ ἀναγέννηση τὸν 2. μ.Χ. αἰ. Ἡ ἀναγέννηση αὐτὴ φανερῶνται πρὸ πάντων στὴν φιλολογικὴ κίνηση ποὺ ὀνομάζεται δεύτερη σοφιστικὴ· τὰ καλύτερα ὅμως ἔργα τῆς περιόδου αὐτῆς προέρχονται ἀπὸ συγγραφεῖς ποὺ δὲν δέχτηκαν τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἢ τὴν δέχτηκαν λιγώτερο.

1. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Ἡ ἐνότητα τοῦ ἀρχαίου κόσμου στὴν ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία πλάτυνε τὸν ὀρίζοντα τῶν ἱστορικῶν καὶ τῶν γεωγράφων καὶ τὰ ἔργα τους, εἴτε ἱστορικὰ εἴτε γεωγραφικὰ εἶναι, ἀναφέρονται σὲ ὅλον τὸν ἀρχαῖο κόσμο. Οἱ σπουδαιότεροι ἱστορικοὶ τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι:

Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεὺς (ἀκμ. δεῦτερο μιστὸ 1. π.Χ. αἰ.). Ὁ Διονύσιος, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀλικαρνασσὸς τῆς Καρίας, ἤλθε τὸ 30 π.Χ. στὴν Ρώμη, ὅπου ἔμεινε 20 χρόνια διδάσκοντας τὴ ρητορικὴ. Ἔμαθε λατινικὰ καὶ μελέτησε τὴν ρωμαϊκὴ λογοτεχνία, ἰδιαίτερα τὸν Κικέρωνα. Εἶχε μαθητὲς ἀρκετοὺς ἀριστοκράτες Ρωμαίους. Ὁ Διονύσιος ἔγραψε ἓνα ἱστορικὸ ἔργο, τὴν Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία καὶ μερικὰ ἄλλα κριτικὰ ποὺ εἶναι καὶ σπουδαιότερα. Ἡ Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία ἀποτελεῖται ἀπὸ 20 βιβλία ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς ἀκέρεια τὰ δέκα πρῶτα καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐνδέκατου καὶ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἐπιτομὲς καὶ ἀποσπάσματα. Τὸ ἔργο εἶναι ἱστορία τῆς Ρώμης ἀπὸ τοὺς μυθικοὺς χρόνους ὡς τὸν πρῶτο καρχηδονικὸ πόλεμο (264 π.Χ.), ἀποτελοῦσε δηλ. εἶδος εἰσαγωγῆς καὶ συμπλήρωσης τῆς ἱστορίας τοῦ Πολύβιου. Στὸ ἔργο τὴν πρώτη θέση ἔχει ἡ ρητορικὴ καὶ ὄχι ἡ ἱστορία, γιατί γιὰ τὸν Διονύσιον ἡ ἱστορία εἶναι ἐξάρτημα τῆς ρητορικῆς· ἐν τούτοις, ἐπειδὴ διασώζει εἰδήσεις παλαιότερων Ρωμαίων χρονογράφων, τῶν ὁποίων τὰ ἔργα χάθηκαν, καὶ ἄλλες παραδόσεις, μᾶς εἶναι πολύτιμο γιὰ τὴν παλαιότερη ἱστορία τῆς Ρώμης.

Πιὸ ἀξιόλογα εἶναι τὰ κριτικὰ συγγράμματα τοῦ Διονύσιου (Περὶ μιμῆσεως, τρεῖς φιλολογικὲς ἐπιστολές, δύο πρὸς Ἀμμαῖον Περὶ τῆς Δημοσθένους λέξεως καὶ Περὶ τοῦ Θουκυδίδου χαρακτῆρος καὶ μία πρὸς Πομπήιον Περὶ Πλάτωνος), ἰδιαίτερα τὸ Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων, στὸ ὁποῖο πρα-

γματεύεται την σύνθεση τῶν λέξεων στὸν ἔντεχνο λόγο. Ἀπὸ τὴν πραγματεία του Περὶ τῶν ἀρχαίων ρητόρων σώθηκαν τὰ μέρη ποὺ ἀναφέρονται στοὺς ρήτορες Λυσία, Ἴσοκράτη, Ἰσαῖο καὶ Δημοσθένη. Μερικὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Διονύσιου χάθηκαν. Ὁ Διονύσιος, ὅπως εἴπαμε, εἶναι ὁ κυριώτερος ὑπέρμαχος τοῦ ἀττικισμοῦ.

Φλάβιος Ἰώσηπος (περίπου 37 - 105 μ.Χ.). Ὁ Ἰώσηπος (τὸ ὄνομά του εἶναι ἐξελληνισμένος τύπος τοῦ ἐβραϊκοῦ Ἰωσήφ) πῆρε ἐνεργὸ μέρος στὴν ἐπανάσταση τῶν Ἑβραίων ἐναντίο τῶν Ρωμαίων (66 μ.Χ.) καὶ πιάστηκε αἰχμάλωτος, ἐλευθερώθηκε ὁμως δυὸ χρόνια ἀργότερα. Στὴν πολιορκία καὶ τὴν ἄλωση τῆς Ἱερουσαλήμ (70 μ.Χ.) ἦταν στὸ στρατόπεδο τῶν Ρωμαίων. Φαίνεται ὅτι κέρδισε τὴν ἐκτίμηση τοῦ Βεσπασιανοῦ καὶ τοῦ Τίτου, οἱ ὅποιοι τὸν ἔκαμαν Ρωμαῖο πολίτη. Ἐγράψε τὴν Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία (20 βιβλία), δηλ. ἱστορία τῶν Ἑβραίων ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου ὡς τὰ χρόνια τοῦ Νέρωνα, Περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου, ἔργο ποὺ περιέχει τὴν ἱστορία τῶν Ἑβραίων ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Ἱερουσαλήμ ἀπὸ τὸν Ἄντιοχο Δ' τὸν Ἐπιφανῆ (170 π.Χ.) ὡς τὴν καταστροφὴ τῆς ἀπὸ τὸν Τίτο (70 μ.Χ.), καὶ Κετὰ Ἀπίωνος, ὅπου προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀρχιαιότητα τοῦ ἐβραϊκοῦ λαοῦ καὶ τὴν σπουδαιότητα τοῦ πολιτισμοῦ του. Μέτριος ὡς συγγραφέας ὁ Ἰώσηπος — δὲν ἤξερε καλὰ τὰ ἑλληνικὰ — εἶναι πολὺ χρήσιμος γιὰ τὶς πληροφορίες του.

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ (περίπου 46 - 120 μ.Χ.)

Βίος. Ἡ ζωὴ τοῦ Πλουτάρχου μᾶς εἶναι πολὺ γνωστὴ ἀπὸ τὸ ἴδιον του τὸ ἔργο. Γεννήθηκε στὴν Χαιρώνεια τῆς Βοιωτίας ἀπὸ οἰκογένεια εὐπορῆ καὶ ἀριστοκρατικῆ. Ἐκαμε καλὲς σπουδὲς στὴν Ἀθῆνα καὶ βρισκόταν ἐκεῖ ὅταν τὸ 66 μ.Χ. ἦλθε ὁ Νέρωνας στὴν Ἑλλάδα. Ταξίδεψε στὴν Ἀσία, τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ σὲ διάφορες πόλεις τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἑλλάδας. Δυὸ τουλάχιστο φορές ἐπισκέφθηκε τὴν Ρώμη καὶ ἔκαμε ὁμιλίες πάνω σὲ ἠθικὰ θέματα. Φαίνεται πὼς τὰ λατινικὰ δὲν τὰ ἔμαθε καλὰ, γι' αὐτὸ καὶ ἡ γνωριμία του μὲ τὴν ρωμαϊκὴ λογοτεχνία εἶναι περιωρισμένη. Πάντως δὲν παράλειψε νὰ συμβουλευθῇ στὴν Ρώμη ἔγγραφα καὶ ἀρχεῖα ποὺ εἶχε ἀνάγκη γιὰ νὰ γράψῃ τοὺς Παραλλήλους βίου. Ὁ Τραϊανὸς τοῦ ἔδωσε κάποιον πολιτικὸ ἀξίωμα στὴν ἰδιαιτέρῃ του πατρίδα, τὴ Χαιρώνεια, ὅπου πέρασε τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ζωῆς του καὶ ὅπου ἔγραψε τὰ περισσότερα ἔργα του. Οἱ συμπατριῶτες του τὸν τίμησαν μὲ διάφορα ἀξιώματα· ἔγινε ἐπίσης ἱερέας τῶν Δελφῶν. Πέθανε στὴν Χαιρώνεια λίγο ὕστερα ἀπὸ τὸ 120 μ.Χ.

Συγγράμματα. Τὰ συγγράμματα τοῦ Πλουτάρχου διαιροῦνται σὲ δύο ομάδες: τὰ Ἡθικὰ καὶ τοὺς Παραλλήλους βίου. Γιὰ τὴν δευτέρῃ αὐτῆ ομάδα τῶν ἔργων του κατατάσσεται ὁ Πλούταρχος στοὺς ἱστορικούς. Δὲν πρέπει ὁμως νὰ νομισθῇ ὅτι ὁ Πλούταρχος εἶναι ἱστορικός ὡς τὸ Θουκυδίδη καὶ τὸν Πολύβιο· καὶ στοὺς Παραλλή-

λήλους βίους ὁ Πλούταρχος εἶναι περισσότερο ἠθικολόγος καὶ ἡ ἀξία τῶν ἱστορικῶν του εἰδήσεων ἐξαρτᾶται ἐντελῶς ἀπὸ τὶς πηγές πού χρησιμοποιοῦει.

Τὰ Ἡθικὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ 83 πραγματεῖες (μερικὲς εἶναι νόθεσ) ἠθικοῦ κυρίως περιεχομένου, ἀλλὰ πού περιέχουν ἐπίσης καὶ πολλὰς ἄλλες πολυτίμες πληροφορίες: ἱστορικές, ἀρχαιολογικές, γραμματολογικὲς κλπ.

Οἱ Παράλληλοι βίοι εἶναι συλλογὴ 50 βιογραφιῶν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων. Οἱ 46 ἀπ' αὐτὲς ἀποτελοῦν 23 ζευγάρια σὲ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα βιογραφεῖται ἓνας Ἕλληνας καὶ ἓνας Ρωμαῖος, πού στὸ τέλος παραλληλίζονται (ἀπὸ αὐτὸ καὶ τὸ ὄνομα παράλληλοι) καὶ συγκρίνονται. Στὶς τέσσερις ἄλλες βιογραφοῦνται μεμονωμένα ὁ Ἀρταξέρξης ὁ Μνήμονας, ὁ Ἄρατος, ὁ Γάλλβας καὶ ὁ Ὀθωνας.

Οἱ βιογραφίες αὐτὲς τοῦ Πλουτάρχου, πού διαβάζονται εὐχάριστα, δὲν εἶναι μυθιστορίες. Ὁ Πλούταρχος, ὅπως ἐδειξε ἡ ἔρευνα, χρησιμοποιεῖ πηγές ἀξιοπίστες, ἔργα πού σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὰ γεγονότα καὶ τὰ πρόσωπα πού βιογραφεῖ. Στὸν βίο λ.χ. τοῦ Περικλῆ ἀναφέρει ὅτι χρησιμοποίησε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη, τὸν ἱστοριογράφου Σησίμβροτο τὸν Θάσιο καὶ τοὺς κωμικοὺς ποιητὲς Κρατῖνο, Εὐπολῆ, Πλάτωνα, Ἀριστοφάνη, ὅλους σύγχρονους μὲ τὸν Περικλῆ.

Ὁ Πλούταρχος δὲν εἶναι βέβαια πρωτότυπος στοχαστής· εἶναι ὅμως ἀναμφισβήτητα μιὰ ἐπιβλητικὴ προσωπικότητα πού τὴ χαρακτηρίζει ἰδεαλισμὸς καὶ πίστη στὶς ἀρετὲς τοῦ ἔθνους του. Δὲν γράφει ἀπὸ λογοτεχνικὴ ματαιοδοξία. Ἐκεῖνο πού τὸν παρορμᾷ εἶναι ἡ ἐπιθυμία νὰ φανῆ χρήσιμος στοὺς φίλους του, τὴν γενέτειρά του, τὴν πατρίδα του Ἑλλάδα. Δὲν εἶναι, ὅπως οἱ σοφιστὲς, ἓνας «ξεριζωμένος». Δὲν ζητᾷ πλατὺ πεδίο δράσης, ὅπως ἐκεῖνοι. Μένει στὴν μικρὴ γενέτειρά του γιὰ νὰ μὴν τὴν κάμῃ μικρότερη μὲ τὴν ἀποδημία του. Πατριώτης θερμὸς εἶναι φυσικὸ νὰ στρέφῃ συχνὰ τὴ σκέψη του στὸ ἐνδοξο παρελθὸν τῆς χώρας του καὶ νὰ ἀποδείχνῃ ὅτι τὸ ἔθνος του ἄφροσά μποροῦσε νὰ δεχτῆ σύγκριση μὲ τὸ ρωμαϊκὸ ἀκόμη καὶ σὲ πεδία — ὅπως τὰ στρατιωτικὰ καὶ ἡ τέχνη νὰ κυβερνᾷς — ὅπου οἱ Ρωμαῖοι πίστευαν τοὺς ἑαυτοὺς τους μοναδικούς. Σὲ μιὰν ἐποχὴ πού στὰ πνεύματα κυριαρχεῖ ἡ σύγχυση — ἀποτέλεσμα τῆς παρακμῆς τῆς θρησκείας καὶ τῆς φιλοσοφίας — ἀναζητεῖ στὴ σοφία τῶν προγόνων τοὺς ἠθικοὺς ἐκείνους κανόνες πού θὰ στηρίζουν καὶ θὰ κατευθύνουν τὶς συνειδήσεις.

Ὡς φιλόσοφος ὁ Πλούταρχος, ἂν καὶ συνήθως λέγεται πλατωνικός, εἶναι μὲ τὴν πῶ πλατιὰ ἔννοια ἐκλεκτικός. Δὲν ὑπάρχει φιλοσοφικὴ διδασκαλία — ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπικουρικὴ — ἀπὸ τὴν ὁποία νὰ μὴ δανείζεται κάτι. Ἡ πρωτοτυπία του δὲν βρισκείται στὴν καλὴ ἀνάμειξη αὐτῶν τῶν διδασκαλιῶν, ἀλλὰ στὴν πρακτικὴ ἢ ἠθικὴ ἢ ἡ του, τῆς ὁποίας τὰ οὐσιώδη θεωρητικὰ θεμέλια εἶναι ἡ πίστη στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ ἡ ἀποδοχὴ θεϊκῆς πρόνοιας γιὰ τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον. Τὰ θεω-

ρητικά αυτά θεμέλια ελάχιστα τὰ συζητεῖ· ἐκεῖνα ποὺ τὸν ἀπασχολοῦν εἶναι τὰ πρακτικὰ προβλήματα τῆς ζωῆς.

Τὸ πρόβλημα τῆς οἰκογένειας καὶ τῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν φαίνεται ὅτι τὸν ἀπασχόλησε περισσότερο ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα. Ἡ γενικὴ χαλάρωση τῶν ἠθῶν στὴν ἐποχὴ τοῦ ἀποτελοῦσε μιὰ σοβαρὴ ἀπειλὴ γιὰ τὸ θεσμὸ τῆς οἰκογένειας. Ὁ Πλούταρχος ἀντιλήφθηκε τὴν σπουδαιότητα τοῦ ζητήματος καὶ ἀσχολεῖται μ' αὐτὸ σὲ ἀρκετὲς πραγματεῖες. Ἐξετάζει τὰ καθήκοντα τῶν συζύγων, τῶν γονέων, τῶν παιδιῶν, τῶν ἀδελφῶν· δείχνει πὼς μονάχα στὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ βρίσκεται ἡ εὐτυχία, πὼς ἡ οἰκογένεια εἶναι τὸ πρῶτο καὶ τὸ καλύτερο σχολεῖο ἀρετῆς. Ἔχει πολὺ σωστὲς ἰδέες γιὰ τὴν ἀνατροφή καὶ τὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν, γιατί «ἡ ἀγωγή εἶναι τὸ μόνον ἀνθρώπινο ἀγαθὸ ποὺ εἶναι ἀθάνατο καὶ θεϊκόν». Ἀληθινὴ ἐκπαίδευση δὲν εἶναι τὸ φόρτωμα τοῦ νοῦ μὲ γνώσεις, ἀλλὰ ἡ παρόρμησή του νὰ στοχάζεται ὅπως ὁ ἴδιος λέει: «ὁ νοῦς δὲν μοιάζει μ' ἓνα βάζο ποὺ πρέπει νὰ τὸ γεμίσουμε, ἀλλὰ μὲ μιὰν ἐστία ποὺ πρέπει νὰ τὴν ἀνάψουμε». Καὶ γιὰ μιὰ τέτοια παρόρμηση τοῦ νοῦ τὰ ἔργα του εἶναι γεμάτα ἀπὸ λαμπρὰ παραδείγματα· οἱ ἥρωές του δὲν κάνουν ἀπλῶς κήρυγμα γιὰ τὸ ἀγαθόν, ἀλλὰ τὸ πράττουν, καὶ δὲν ἐκθέτουν μόνον θεωρίες γιὰ τὴν ἀλήθεια, ἀλλὰ ἀγωνίζονται καὶ πεθαίνουν γι' αὐτή. Γι' αὐτὸ σ' ὅλες τῖς ἐποχὲς διαβάστηκαν πολὺ τὰ ἔργα τοῦ Πλούταρχου καὶ θεωρήθηκαν ὡς τὰ πιὸ κατάλληλα γιὰ μιὰ σωστὴ διαπαιδαγώγησι τῶν νέων.

Ἡ γλώσσα τοῦ Πλούταρχου εἶναι στὴν βάση ἡ ἀττικὴ, ἀλλὰ μὲ πολλὰς παραχωρήσεις στὴν Κοινή, τὴ γλώσσα δηλαδὴ ποὺ μιλοῦσαν στὴν ἐποχὴ του. Συγγραφέας πολυμαθῆς ὅπως ἦταν ὁ Πλούταρχος, εἶναι φυσικὸ νὰ χρησιμοποιοῦν λέξεις καὶ ἐκφράσεις ἀπὸ τὴ λογοτεχνία ὅλων τῶν ἐποχῶν. Στὴν κίνησι τῶν Ἀττικιστῶν δὲν παίρνει μέρος· τὸ ἴδιον στέκεται μακριὰ ἀπὸ τὴν κίνησι ποὺ ὀνομάζεται δευτέρη σοφιστικὴ. Ἡ ὅλη κατασκευὴ τοῦ λόγου στὸν Πλούταρχο εἶναι μᾶλλον ἄτεχνη καὶ οἱ προτάσεις μακρὲς· ἔτσι, μερικὲς φορές, δύσκολα μπορούμε νὰ παρακολουθήσωμε τὴν σκέψι του. Στους Παράλληλους βίους ἡ γλώσσα του εἶναι πιὸ στρατὴ. Ὁ Πλούταρχος ἀποφεύγει μὲ τόση φροντίδα τὴν χασμωδία ὥστε νὰ μπορούν νὰ θεωρηθοῦν νόθεοι οἱ πραγματεῖες ἐκεῖνες ποὺ τοῦ ἀποδίδονται καὶ στίς ὁποῖες ὑπάρχει χασμωδία.

Χάρη στίς ἀρετὲς ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω ὁ Πλούταρχος εἶχε μιὰ λαμπρὴ λογοτεχνικὴ τύχη. Ἡ Ἀναγέννησι στους Παράλληλους βίους τοῦ Πλούταρχου βρῆκε τὰ ἀρχαῖα ἰδεώδη καὶ ὅτι ἀποκάλεσε «ρωμαϊκὴ ἀρετή». Ἡ θαυμάσια μετάφρασι τῶν ἔργων του στὴ γαλλικὴ ἀπὸ τὸν Amyot ἦταν τὸ πιὸ διαδομένο στὴν Εὐρώπη βιβλίον τῶν 16. καὶ 17. αἰῶνα. Ὁ Σαίξπηρ τρεῖς τραγωδίαι του, τὸν Ἰούλιο Καίσαρα, τὸν Κοριολανὸ καὶ τὸν Ἀντώνιο καὶ Κλεοπάτρα, τίς ἐμπνεύστηκε ἀπὸ τοὺς ὁμώνυμους Βίους τοῦ Πλούταρχου. Ὁ Πλούταρχος ἦταν ὁ ἀγαπημένος συγγραφέας τοῦ Francis Bacon, τοῦ Montesquieu, τοῦ Rousseau. Ἀλλὰ καὶ στὸν 19. αἰ. καὶ στὰ χρό-

νια μας ό Πλούταρχος είναι ένας από τούς συγγραφείς τής αρχαιότητας που διαβάζονται περισσότερο σ' όλον τόν κόσμο.

Ἡ ἀναγέννηση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων τὸν 2. καὶ 3. μ.Χ. αἰώ-
να φανερώνεται καὶ στὴν ἱστοριογραφία· οἱ ἱστορικοὶ ὁμῶς γιὰ τούς
ὁποίους θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω δὲν εἶναι ἀνεξάρτητοι, ὅπως ὁ Πλού-
ταρχος, ἀλλὰ μιμοῦνται τούς ἱστορικούς τῶν κλασσικῶν χρόνων. Ὁ
'Αρριανὸς λ.χ. θέλει νὰ εἶναι ἕνας δεύτερος Ξενοφώντας, ὁ Κάσσιος Δί-
ωνας ἕνας ἄλλος Θουκυδίδης. Τὰ ἔργα τους ἀν καὶ δὲν ἔχουν πρωτοτυ-
πία εἶναι ἀρκετὰ ἀξιόλογα.

ΑΡΡΙΑΝΟΣ (περίπου 95 - 175 μ.Χ.)

Βίος. Ὁ Φλάβιος Ἀρριανὸς γεννήθηκε στὴν Νικομήδεια τῆς
Βιθυνίας καὶ ἦταν Ρωμαῖος πολίτης. Πολὺ νέος ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ
στωικοῦ Ἐπίκτητου, τοῦ φιλοσόφου αὐτοῦ ἀγίου, καὶ φαίνεται πὼς ἡ
διδασκαλία του τοῦ ἔκαμε βαθύτατη ἐντύπωση. Τὴν ἐντύπωση αὐτὴ μᾶς
τὴ διασώζει στὰ ἔργα του *Διατριβὰ* (4 βιβλία), πού εἶναι τὰ μαθή-
ματα τοῦ Ἐπίκτητου, καὶ *Ἐγχειρίδιον*, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἐπι-
τομὴ τῶν «*Διατριβῶν*». Τὰ βιβλία αὐτά, ἰδιαιτέρως οἱ «*Διατριβές*», πού
μᾶς διασώζουν τὸ χαρούμενο καὶ ἐνθουσιῶδες κήρυγμα τοῦ Ἐπίκτητου
γιὰ ἀνθρωπιὰ καὶ ψυχικὴ γαλήνη, διαβάστηκαν καὶ θαυμάστηκαν πολὺ
καὶ στὴν ἀρχαιότητα καὶ στίς μέρες μας. Ὁ Ἀρριανὸς ἀναενέωνε τὴν
παράδοση τῶν παλαιότερων ἱστορικῶν πού ἦταν καὶ ἀνθρωποὶ τῆς δρά-
σεως. Ἀξιωματικὸς στίς ρωμαϊκὲς λεγεῶνες πολέμησε τούς Ἀλανούς
ἐπὶ Ἀδριανοῦ, τὸ 130, πῆρε πολιτικὰ ἀξιώματα· ἀπὸ τὸ 131 - 137 ἦταν
διοικητὴς τῆς Καππαδοκίας. Τὸ 147 τὸν βρῖσκομε ἄρχοντα στὴν Ἀθήνα.
Λίγο ἀργότερα φαίνεται ὅτι ἀποτραβήχτηκε στὴν γενέτειρά του, ὅπου
ἔζησε τὸ ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς του καὶ ἔγραψε τὰ περισσότερα ἔργα του.

Ἔργα. Ὁ Ἀρριανὸς, ὅπως εἴπαμε, ἔχει ὡς πρότυπό του τὸν Ξε-
νοφῶντα ἀπὸ τὸν ὁποῖο δανείστηκε καὶ τούς τίτλους μερικῶν ἔργων του.
Ἔτσι ἔγραψε τίς *Διατριβές* καὶ τὸ *Ἐγχειρίδιον*, ὅπως ἐκεῖνος
τὰ *Ἀπομνημονεύματα*, τὴν *Ἀνάβασση* τοῦ Ἀλεξάν-
δρου, ὅπως ἐκεῖνος τὴν *Ἀνάβασση* τοῦ Κύρου· ἐπίσης *Κυνη-
γετικὸ*. Ἄλλα συγγράμματα τοῦ Ἀρριανοῦ πού σώθηκαν εἶναι ἡ
Ἰνδικὴ καὶ ὁ *Περὶ πλοῦς* τοῦ Εὐξείνου Πόντου, σπου-
δαίου καὶ τὰ δύο γεωγραφικοῦ περιεχομένου, *Τέχνη τακτικὴ*
(δηλ. περὶ πολεμικῆς τέχνης) καὶ ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν *Ἀλανικὴ*
(ἱστορία τῆς χώρας τῶν Ἀλανῶν) πού ἐπιγράφεται *Ἐκταξις κατ'*
Ἀλανῶν. Κάθησαν τὰ Βιθυνικὰ, τὰ Παρθικὰ καὶ τὰ μετ'
Ἀλέξανδρον.

Ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ του ἔργα τὸ καλύτερο εἶναι ἡ *Ἀνάβασις*
Ἀλεξάνδρου, πού εἶναι καὶ τὸ καλύτερο ἀπ' ὅλα τὰ ἔργα πού ἔχο-
με ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα γιὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρο. Τὸ βιβλίον δὲν ἱστορεῖ
μόνο τὴν ἐκστρατεία τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου στὴν Ἀσία, ἀλλὰ ὅλα τὰ γεγο-

νότα από την στιγμή της ανόδου στον θρόνο του Μ. Ἀλεξάνδρου ὡς τὸν θάνατό του. Ἀπὸ τὸ ἔργο ἀπόκλεισε ἀδίστακτα τὶς μυθώδεις πηγές (κυριῶς τὸν βίο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου τοῦ Ψευδοκαλλισθένη πού ὁ πυρήνας του εἶχε σχηματισθῆ στις ἀρχές τοῦ 1. π.Χ. αἰ., τὴν ὀριστικὴ του ὁμως μορφή τὴν ἔλαβε τὸν 3. μ.Χ. αἰ.) πού εἶχε χρησιμοποιήσει ἕνας προγενέστερος ἱστορικός τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ὁ Ρωμαῖος Κόιντος Κοῦρτιος Ροῦφος (μέσα τοῦ 1. μ.Χ. αἰ.), ἀν καὶ οἱ πηγές αὐτές ἦταν σὲ μεγάλη ὑπόληψη αὐτὴ τὴν ἐποχὴ πού κυριαρχεῖ ἡ σοφιστικὴ. Ὁ ἴδιος μᾶς λέει ὅτι ἡ ἀφήγησή του στηρίζεται στις ἱστορίες τοῦ Πτολεμαίου καὶ τοῦ Ἀριστόβουλου, σύγχρονων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ πού ἔλαβαν μέρος στὴν ἐκστρατεία. Ἐπίσης καὶ σὶὸ σύγγραμμά του Ἰνδικὴ ἀντλήσε ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν σύγχρονων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, Νέαρχου καὶ Μεγασθένη.

Σχετικὰ μὲ τὴν γλῶσσα, παρατηροῦμε πὼς ὁ Ἀρριανός, ὅπως ὁ Λουκιανός, εἶναι οἱ μόνοι ἀπὸ τοὺς ἀττικιστὲς συγγραφεῖς πού μιμοῦνται καλύτερα τὴν ἀττικὴ διάλεκτο τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς.

Ἀππιανός (ἀκμ. γύρω στὸ 160 μ.Χ.). Ὁ Ἀππιανός, σύγχρονος σχεδὸν μὲ τὸν Ἀρριανό, ἦταν Ἕλληνας ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, ἀργότερα ὁμως ἔγινε στὴν Ρώμη ὅπου ἀσκοῦσε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ δικηγόρου· κατόπι ἔγινε ὑπάλληλος τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους πιθανὸν στὴν Αἴγυπτο. Ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου (161 - 180 μ.Χ.) ἔγραψε τὰ Ρωμαϊκὰ, δηλαδὴ ρωμαϊκὴ ἱστορία ἀπὸ τὰ μυθικὰ χρόνια ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Βεσπασιανοῦ. Τὸ ἔργο ἀρχικὰ ἀποτελιόταν ἀπὸ 24 βιβλία ἀπὸ τὰ ὁποῖα σήμερα ἔχομε σχεδὸν πλήρη τὰ βιβλία 6 - 8 (ἱστορία τῆς Ἰσπανίας, ἱστορία τοῦ Ἀνίβα, ἱστορία τῆς Λιβύης), τὸ δεῦτερο μέρος τοῦ 9 (ἱστορία τῆς Ἰλλυρίας) καὶ τὰ 11 - 17 (ἱστορία τῆς Συρίας, ἱστορία τοῦ Μιθριδάτου, ἱστορία τῶν ἐμφυλίων πολέμων), καθὼς καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἄλλα. Τὸ ἔργο τοῦ Ἀππιανοῦ εἶναι πολὺτιμο γιὰ τὴν ἱστορίαν γιὰ τὰ ὅποια δὲν ἔχομε πληροφορίες ἀπὸ ἄλλου καὶ γιὰ τὴν ἀντιλεῖ ἀπὸ πολὺ καλὲς πηγές. Ἐπὶ πλέον ὁ Ἀππιανός γράφει — πράμα σπάνιο γιὰ τὴν ἐποχὴ — μὲ σαφήνεια καὶ χωρὶς στόφο καὶ ἐπιτήδευση.

Κάσσιος Δίων Κοκκητιανός (155 - 235 μ.Χ.). Ὁ Κάσσιος Δίων Κοκκητιανός γεννήθηκε στὴν Νίκαια τῆς Βιθυνίας, ἀλλὰ νωρὶς ἦλθε καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Ρώμη ὅπου καὶ ἔλαβε διάφορα πολιτικὰ ἀξιώματα καὶ δύο φορές ἔγινε ὑπατος. Ἐγραψε Ρωμαϊκὴν ἱστορίαν ἀπὸ τοὺς μυθικοὺς χρόνους ὡς τὴν ἐποχὴ του. Τὸ ἔργο ἀποτελιόταν ἀπὸ 80 βιβλία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχομε σχεδὸν πλήρη 25 βιβλία, δηλ. τὰ βιβλία 36 - 60, πού ἱστοροῦν τὰ γεγονότα ἀπὸ τὸ 68 π.Χ. ὡς τὸ 47 μ.Χ. Γιὰ τὰ βιβλία 61 - 80 ἔχομε τὴν ἐπιτομὴ τοῦ Ξιφιλίνου (βυζαντινοῦ λόγιου τοῦ 11. μ.Χ. αἰ.), τῶν βιβλίων 1 - 21 καὶ 44 - 80 τὸ περιεχόμενο κατὰ ἕνα μεγάλο μέρος διασώζεται καὶ σ' ἕνα εἶδος ἱστορικοῦ ἐγχειριδίου (Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν) τοῦ βυζαντινοῦ λόγιου τοῦ 12. αἰ. Ἰωάννη Ζωναρᾶ.

Τὰ τμήματα πού σώθηκαν ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Κάσσιου εἶναι πολὺτιμα, γιατί μᾶς πληροφοροῦν γιὰ μιὰ σπουδαιότατη περίοδο τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας γιὰ τὴν ὁποία δὲν ἔχομε εἰδήσεις, ἐπειδὴ χάθηκαν τὰ ἔργα τῶν σύγχρονων πρὸς τὰ γεγονότα ἱστορικῶν. Ἄν καὶ δὲν ἔχει τὸ ἱστορικὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα τοῦ Πολύβιου, ὅμως ἐργάστηκε εὐσυνείδητα. Οἱ χρονολογίες του εἶναι ἀκριβεῖς καὶ οἱ ἀφηγήσεις του σαφεῖς καὶ οὐσιώδεις. Ἀντίθετα οἱ δημηγορίες πού παρεμβάλλει — κατὰ τὸ σύστημα τοῦ Θουκυδίδη — εἶναι πολὺ μικρῆς ἀξίας. Ὁ Κάσσιος ἀπομιμνεῖται τὸν Θουκυδίδη καὶ στὴν γλῶσσα καὶ στὸ ὕφος.

Ἡ ρωδιανὸς (περίπου 170 - 255 μ.Χ.). Ὁ Ἡρωδιανὸς κατάγεται ἀπὸ τὴ Συρία, ἀλλὰ ἔζησε στὴν Ρώμη ὅπου εἶχε θέση αὐτοκρατορικοῦ ὑπαλλήλου. Ἐγραψε *Τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστορία* (8 βιβλία), δηλ. ἱστορία τῶν γεγονότων ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου (180 μ.Χ.) ὡς τὴν ἀνοδο στὸ θρόνο τοῦ Γορδιανοῦ τοῦ Γ' (238 μ.Χ.). Ἐπειδὴ εἶναι σύγχρονος πρὸς τὰ ἱστορούμενα, τὸ ἔργο του ἔχει μεγάλη ἀξία. Ἀπὸ τὸν Ἡρωδιανὸ κυρίως ξέρομε τὰ σχετικά μὲ τὴν βασιλεία τοῦ Κόμμοδου, τοῦ Σεπτίμιου Σεβήρου, τοῦ Καρακάλλα, τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου.

Εἶδος ἱστορικοῦ βιβλίου εἶναι καὶ τὰ *Στρατηγήματα* τοῦ Μακεδόνα ρήτορα Πολύαινου (μέσα τοῦ 2. μ.Χ. αἰ.), συλλογὴ στρατιωτικῶν τεχνασμάτων ἀντλημένων ἀπὸ παλιότερες φιλολογικῆς πηγῆς.

Ἐδῶ πρέπει νὰ μνημονευτοῦν ἀκόμη ὁ γεωγράφος *Στράβωνας* καὶ ὁ περιηγητὴς *Παυσανίας*.

Στράβων (περίπου 64 π.Χ. - 19 μ.Χ.). Ὁ Στράβωνας γεννήθηκε στὴν Ἀμάσεια τοῦ Πόντου ἀπὸ οἰκογένεια πού κατάγονταν ἀπὸ τὴν Κρήτη. Εἶναι ὁ γεωγράφος τῶν μέσων χρόνων ὅπως ὁ Ὅμηρος ὁ ποιητής. Ἐζήσε μερικὰ χρόνια στὴν Ρώμη (ἀπὸ τὸ 29 - 24 π.Χ. γιὰ πρώτη φορά, καὶ πάλι ἀργότερα) καὶ περιηγήθηκε ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου. Ἀπὸ τὰ συγγράμματά του ἔχομε, μὲ μερικὰ κενά, τὰ *Γεωγραφικὰ* σὲ 17 βιβλία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ 1 καὶ 2, πού περιέχουν τὴν φυσικὴ καὶ μαθηματικὴ γεωγραφία, ἀποτελοῦν τὴν εἰσαγωγή, τὰ βιβλία 3 - 10 εἶναι γεωγραφία τῆς Εὐρώπης, τὰ 11 - 16 τῆς Ἀσίας καὶ τὸ 17 τῆς Ἀφρικῆς. Ὁ Στράβωνας, ἀντίθετα ἀπὸ ὅλους τοὺς ὡς τὴν ἐποχὴ του γεωγράφους πού καταγίνονται μόνον μὲ τὰ περίεργα (θαυμάσια) κάθε χώρας, βασιζεῖ τις περιγραφές του στὴν κλιματολογικὴ κατάσταση καὶ ἔδαφικὴ σύσταση τῶν διαφόρων χωρῶν. Ἀποδείχνει πόσο οἱ φυσικοὶ ὄροι (περιβάλλον) ἐπιδρῶν στὴν ἱστορικὴ πορεία τῶν λαῶν. Βέβαια τὸ ἔργο περιέχει καὶ ἀνοκτεῖς πλάνες, γιατί τὰ μέσα ἐρευνῆς ἦταν τότε πολὺ περικυριωμένα· ἀλλὰ ὁ Στράβωνας μένει πάντα ὁ πρῶτος μὲ ἀληθινὴ ἐπιστημονικὴ ἀντίληψη γεωγράφος καὶ τὸ ἔργο του πολὺτιμο, ἰδίως γιὰ τὴν ἱστορικὴ γεωγραφία. Ἡ γλῶσσα τοῦ Στράβωνα εἶναι, μὲ λίγες ἰδιορρυθμίες, ἡ Κοινὴ τῆς ἐποχῆς.

Παυσανίας (2. μ.Χ. αιώνας). Ὁ περιηγητὴς Παυσανίας κατάγοταν ἀπὸ τὴν περὶ τὸ Σίλυλο Μαγνησία, νοτιώτερα ἀπὸ τὴν Τρωάδα. Ἦταν, φαίνεται, εὐκατάστατος, ἀγαποῦσε τὰ ταξίδια καὶ ἤθελε νὰ μαθαίνει. Τὸ ἔργο του Ἑλλάδος περιήγησις, σὲ 10 βιβλία, εἶναι καὶ σήμερα ὁ καλύτερος ὁδηγὸς γιὰ τὶς ἀρχαιολογικὰς ἐρευνες. Ὁ συγγραφέας ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν Ἀττικὴν, στὴν ὁποία ἀφιερώνει τὸ πρῶτο βιβλίον, διατρέχει ὀλόκληρην τὴν Πελοπόννησον, ἔρχεται κατόπι στὴν Βασιλίαν καὶ καταλήγει στὴν Φωκίδα. Περιέρχεται ἔτσι ὅλη τὴν κάτω τῶν Θερμοπυλῶν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα καὶ περιγράφει κυρίως τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα δὲν παραλείπει ὅμως νὰ ἀναφέρῃ καὶ διάφορα ἄλλα περιεργὰ πράγματα, κατὰ τὴν συνήθειαν τῆς ἐποχῆς. Συχνὰ εἶναι στὸ ἔργο του αἱ ἱστορικὲς καὶ μυθολογικὲς παρεκβάσεις. Οἱ ἱστορικὲς του πληροφορίες δὲν ἔχουν τὴν ἴδια ἀξία μὲ τὶς τοπογραφικὰς καὶ ἀρχαιολογικὰς. Γενικὰ τὸ βιβλίον τοῦ Παυσανία εἶναι πολὺτιμο. Οἱ ἀνασκαφαὶ τῶν Δελφῶν ἐπικύρωσαν ἀκόμη μιὰ φορά τὴν ἀκρίβειαν τῶν πληροφοριῶν του. Τὸ ἔργο, γιὰ τὸ ὁποῖον ὁ Παυσανίας δούλεψε πολλὰ χρόνια, φαίνεται πῶς συμπληρώθηκε γύρω στὰ 175 - 180 μ.Χ.

Ἡ γλῶσσα τοῦ Παυσανία εἶναι ἡ ἀττικίζουσα τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ μὲ πολλὰς ἰδιορρυθμίας καὶ ἀρχαϊσμούς πού κάνουν μερικὰς φορές τὴν ἔκφρασίν του ἀσαφῆ.

Εἶδος περιηγητικῶν βιβλίων εἶναι καὶ ἡ σωζόμενη ἐπιτομὴ (πού ἐπιγράφεται *Περὶ πόλεων*) τοῦ ἔργου Ἑθνικὰ τοῦ Στέφανου τοῦ Βυζαντινοῦ (ἀρχὲς τοῦ 6. μ.Χ. αἰ.), καθὼς καὶ ὁ *Συνέκδημος* τοῦ Ἱεροκλέους (μέσα περίπου τοῦ 6. μ.Χ. αἰ.), ἀπογραφικὸ ἐγχειρίδιον τῶν ἐπαρχιῶν καὶ πόλεων τοῦ βυζαντινοῦ κράτους.

Οἱ ἱστορικοὶ τοῦ 4. - 6. μ.Χ. αἰ. Στοὺς μετὰ τὸν Μ. Κωνσταντῖνον χρόνους ἡ ἱστοριογραφία ζέπεσε. Οἱ ἱστορικοὶ τοῦ 4. καὶ 5. μ.Χ. αἰ. ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν δευτέραν σοφιστικὴν στὸ ὕφος καὶ ἀπὸ τὸ νεοπλατωνισμὸν στὶς θρησκευτικὰς δοξασίας. Μόνον τὸν 6. αἰ. ζῆ ἕνας ἀξιόλογος ἱστορικός, ὁ Προκόπιος. Ὁ Εὐνάπιος (4. μ.Χ. αἰ.) ἔγραψε Ἱστορικὰ Ἀπομνημονεύματα πού χάθηκαν, καὶ Βίους σοφιστῶν, οἱ ὅποιοι σώθηκαν καὶ εἶναι πολὺ σπουδαῖοι γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ νεοπλατωνισμοῦ. Συνεχιστὲς τοῦ Εὐνάπιου εἶναι ὁ Ὀλυμπιόδωρος καὶ ὁ Πρίσκος. Ἀπὸ τὸν τελευταῖον ἔχομε ἕνα ἀπόσπασμα στὸ ὁποῖον ἐκθέτει τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴν μετάβασίν του στὴν αὐλὴν τοῦ βασιλεῖος τῶν Οὐννων Ἀττίλα.

Ὁ Ζώσιμος (περίπου 450 - 510 μ.Χ.) μᾶς διάσωσε στὴν Νέα ἱστορίαν του (6 βιβλία) μέρη ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Εὐνάπιου καὶ τοῦ Ὀλυμπιόδωρου. Ἡ ἱστορία του ἀρχίζει ἀπὸ τὴν βασιλείαν τοῦ Ὀκταβιανοῦ καὶ φθάνει ὡς τὸ ἔτος 410. Θερμὸς εἰδωλολάτρης ὁ Ζώσιμος, ἀποδίδει τὴν παρακμὴν τοῦ ἀρχαίου κόσμου στὴν ἐπικράτησιν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ στὴν ὀργὴν τῶν θεῶν γιὰ τὴν παραμέλησιν τῆς λατρείας τους.

Προκόπιος (περίπου 500 - 563 μ.Χ.). Ὁ Προκόπιος, ἀπὸ τὴν Καισάρεια τῆς Παλαιστίνης, ἔζησε στὰ χρόνια τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ

ἦταν ἀνώτερος ὑπάλληλος τῆς αὐλῆς. Τὸ 562 ἔγινε καὶ ἑπαρχὸς Κωνσταντινουπόλεως. Εἶναι ὁ ἀξιολογώτερος Ἑλληνας ἱστορικὸς ὕστερα ἀπὸ τὸν Πολύβιο. Τὰ ἔργα τοῦ Προκόπιου εἶναι: α) *Τῶν καθ' ἑαυτὸν ἱστοριῶν ὀκτὼ βιβλία*, στὸ ὁποῖο περιγράφει ἀπὸ αὐτοφάσι (ἦταν συνοδὸς καὶ σύμβουλος τοῦ στρατηγοῦ Βελισάριου στὶς ἐκστρατείες) τοὺς ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ πολέμους ἐναντίο τῶν Περσῶν, τῶν Βανδάλων καὶ τῶν Γότθων καὶ μερικὰ ἄλλα γεγονότα τῶν ἐτῶν 407 - 551 μ.Χ. β) *Περὶ κτισμάτων*, δηλ. περιγραφή τῶν λαμπρῶν οἰκοδομημάτων τοῦ Ἰουστινιανοῦ· τὸ βιβλίον εἶναι πολύτιμο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς τέχνης. γ) *Ἀνέκδοτα*, ἔργο στὸ ὁποῖο μὲ πολὺ πικρὰ λόγια ἐπικρίνει τὴν Θεοδώρα καὶ τὸν Ἰουστινιανόν. Ὁ Προκόπιος γιὰ νὰ ἀποφύγῃ τὴν διώξιν παράγγειλε καὶ ἐκδόθησαν τὰ *Ἀνέκδοτα* ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό του. Ἡ ἀξιοπιστία αὐτοῦ τοῦ ἔργου εἶναι ἀμφίβολη. Ὁ Προκόπιος ξέρεי καλὰ τὸν Ἡρόδοτο καὶ πρὸ πάντων τὸν Θουκυδίδη, ποὺ τὸν ἔχει γιὰ πρότυπο, καὶ γράφει γλῶσσα σχεδὸν ἀττικῆ. Τὰ λάθη καὶ οἱ πολυλογίες τῶν ἄλλων βυζαντινῶν ἱστορικῶν δὲν ἀπαντοῦν σ' αὐτόν.

Ἀγαθίας (περίπου 536 - 592 μ.Χ.). Ὁ Ἀγαθίας στὸ ἔργο του *Περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ*, τὸ ὁποῖο ἔγραψε μετὰ τὸν θάνατο τοῦ αὐτοκράτορα, συνεχίζει τὴν ἱστορία τοῦ Προκόπιου καὶ περιγράφει τοὺς πολέμους τοῦ Ναρσῆ ἐναντίο τῶν Γότθων, τῶν Βανδάλων, τῶν Φράγκων καὶ τῶν Περσῶν. Τὸ ἔργο ἔχει ἀξία μονάχα γιὰ τὸ συγγραφέας εἶναι σύγχρονος μετὰ τὰ ἱστορούμενα. Ἡ γλῶσσα εἶναι ἀρχαϊζουσα καὶ τὸ ὕφος ἐπιτηδευμένο. Ὁ Ἀγαθίας, ὅπως εἶπαμε (βλ. σελ. 245), ἔγραψε καὶ ἐπιγράμματα καὶ κατάρτισε, ὅπως ὁ Μελέαγρος, *Συλλογὴ νέων ἐπιγραμμάτων*, στὴν ὁποία πρόσθεσε καὶ τὰ δικὰ του.

2. ΡΗΤΟΡΙΚΗ. ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ. Ἡ ΔΕΥΤΕΡΗ ΣΟΦΙΣΤΙΚΗ

Ρητορικὴ καὶ λογοτεχνικὴ κριτικὴ. Εἶδαμε διὸ ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Δημοσθένη ἡ ἀττικὴ ρητορεία ζέπεσε καὶ διὸ ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 3. π.Χ. αἰ. μετὰ τὸν Ἡγησία τὸ Μάγνητα παρουσιάστηκε ἡ λεγόμενὴ *ἄσιανὴ* ρητορεία, τῆς ὁποίας τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ εἶναι ὁ στόμφος καὶ ἡ ἐπιτηδεύση. Ἡ ρητορικὴ αὕτὴ διδάσκεται πιά καὶ στὶς φιλοσοφικὰς σχολὰς καὶ στρέφεται σὲ γενικὰ φιλοσοφικὰ θέματα (θέσεις, διατριβές). Σιγὰ σιγὰ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα μεταφυτεύεται καὶ στὴν Ρώμην καὶ Ἑλληνες ρήτορες (Ἀπολλόδωρος ἀπὸ τὸ Πέργαμον, Θεόδωρος ἀπὸ τὰ Γάδαρα καὶ ἄλλοι) τὴ διδάσκουν στοὺς ἐπιφανεῖς Ρωμαίους.

Στὰ χρόνια ὁμοῦ τοῦ Ὀκταβιανοῦ ἀρχίζει μιὰ ἀντίδραση — κυρίως μετὰ τὸν Καϊκίλιο ἀπὸ τὴν Καλὴ Ἀκτὴ καὶ τὸν Διόνυσον τὸν Ἀλικαρνασσέα — ἐναντίο τῆς ἄσιανῆς ρητορείας καὶ ἐνα κήρυγμα ἐπιστροφῆς στοὺς ἀττικοὺς ρήτορες. Ἔτσι παρουσιάστηκε ὁ *ἀττικισμὸς* καὶ οἱ *ἀττικιστὲς* ρήτορες, οἱ ὁποῖοι ὑποστηρίχθησαν ἀπὸ τὸν Αὐγουστο καὶ τελικὰ ἐπικράτησαν.

Ἡ νέα αὐτῆ ρητορικὴ μὲ τὴν θεωρίαν τῆς τῆς μιμήσεως, χωρὶς νὰ τὸ θέλῃ, θέτει ζητήματα λογοτεχνικῆς κριτικῆς καὶ αἰσθητικῆς: Ποῖο εἶναι τὸ καλύτερο εἶδος ρητορείας; Ποῖα εἶναι τὰ καλύτερα πρότυπα γιὰ μίμηση; Ἀπαντήσεις σὲ τέτοια περίπου ἐρωτήματα ἀποτελοῦν τὰ ἔργα τοῦ Καικίλιου καὶ τοῦ Διονύσιου τοῦ Ἀλικαρνασσοῦ. Ἔργο πιθανοῦ τοῦ Καικίλιου εἶναι ὁ λεγόμενος Κ α ν ὼ ν (ὁ γνωστός κατάλογος τῶν δέκα σπουδαιότερων ἀττικῶν ρητόρων βλ. σελ. 207). Ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ ἔχομε μονάχα ἀποσπάσματα.

Προϊόντα τέτοιων τάσεων εἶναι οἱ πραγματεῖες «Περί ἐρμηνείας» καὶ «Περί ὑψους». Τὸ Περί ἐρμηνείας σύγγραμμα, ποῦ ἀποδίδεται σὲ κάποιον Δ η μ ῆ τ ρ ι ο γιὰ τὸν ὅποιον δὲν ξέρομε τίποτε, φαίνεται ὅτι γράφηκε τὸν 1. μ.Χ. αἰ. καὶ εἶναι ἓνα ἐγχειρίδιον ρητορικῆς μὲ παρεμβάσεις λογοτεχνικῆς κριτικῆς καὶ αἰσθητικῆς. Στὴν πραγματεία αὐτῆ συναντοῦμε γιὰ πρώτη φορά τὴ γνωστὴ διαίρεση τοῦ ὕψους σὲ ὑψηλὸ, μέσο (ἢ γλαφυρὸ) καὶ ἰσχνὸ (ἢ ἀπλό). Ὁ ἀγνωστος συγγραφέας παραθέτει καλοδιαλεγμένα κομμάτια ἀπὸ ποιητῆς καὶ πεζογράφους.

Πολὺ σπουδαιότερη γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ κριτικὴ καὶ τὴν αἰσθητικὴ εἶναι ἡ Περί ὑψους («Διονυσίου ἢ Λογγίνου Περί ὑψους») ὀνομαστὴ πραγματεία ποῦ ὡς τις ἀρχὲς τοῦ 19. αἰ. ἀποδιδόταν στὸν Κ ά σ σ ι ο Λ ο γ γ ί ν ο (220 - 273 μ.Χ.), ἡ ἔρευνα ὁμῶς ἔδειξε ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι δική του καὶ ὅτι γράφηκε πολὺ νωρίτερα, πιθανώτατα στὰ μέσα τοῦ 1. μ.Χ. αἰώνα. Ὁ συγγραφέας, παρ' ὅλες τὶς εἰκασίαι ποῦ ἔγιναν, μένει ἀκόμη ἀγνωστος. Τὸ ἔργο ἔφθασε ὡς ἐμᾶς σὲ κακὴ κατάσταση. Ἐχει ἕξι μεγάλα χάσματα καὶ μποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς μόλις τὰ δύο τρίτα ἀπ' αὐτὸ σώθηκαν. Παρ' ὅλα αὐτὰ τὸ μικρὸ αὐτὸ σύγγραμμα εἶναι τὸ σπουδαιότερο ἔργο λογοτεχνικῆς κριτικῆς καὶ αἰσθητικῆς ποῦ ἔχομε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Οἱ κρίσεις τοῦ συγγραφέα δείχνουν δυνατὸ νοῦ καὶ λεπτὴ καλαισθησία. Ὑψος στὸν λόγο, γράφει ὁ ἀγνωστος συγγραφέας, παρέχουν οἱ ὑψηλὲς ἰδέαι («ὑψος μεγαλοφροσύνης ἀπήχημα» IX, 2), τὸ ὑψηλὸ καὶ εὐγενικὸ φρόνημα («ἀδύνατον μικρὰ καὶ δουλοπρεπῆ φρονούντας καὶ ἐπιτηδεύοντας... θαυμαστόν τι καὶ τοῦ παντός αἰῶνος ἐξενεγκεῖν ἄξιον» IX, 3), τὸ πάθος καὶ ἡ ἀληθινὴ συγκίνηση («πάθος ὑψους μετέχει τοσοῦτον, ὅποσον ἡθος ἡδονῆς» XXIX, 2)· δὲν παραγνωρίζει ὁμῶς καὶ τὴν ἀξία τῆς μορφῆς, τὸ ἐπιμελημένο δηλ. ὕφος («φῶς τῶ ὄντι ἴδιον τοῦ νοῦ τὰ καλὰ ὀνόματα» XXX, 1). Ἀληθινὰ ὠ ρ α ῖ ο καὶ ὑ ψ η λ ὸ εἶναι ἐκεῖνο ποῦ ἀρέσει πάντα καὶ σὲ ὅλους («ὄλως δὲ καλὰ νόμιζε ὕψη καὶ ἀληθινὰ τὰ διὰ παντός ἀρέσκοντα καὶ πᾶσι» XII, 4)· αὐτὸ μιλάει στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ μόνο του καὶ τὴν κάνει νὰ γεμίσῃ ἀπὸ ἀνεκφραστὴ χαρὰ («φύσει γάρ πως ὑπὸ τάληθοῦς ὑψους ἐπαίρεται τε ἡμῶν ἡ ψυχὴ καὶ γαῦρόν τι ἀνάστημα λαμβάνουσα πληροῦται χαρᾶς καὶ μεγαλαυχίας, ὡς αὐτὴ γεννήσασα ἄπερ ἤκουσε» VII, 3). Κάνει ἐνδιαφέρουσες συγκρίσεις τῆς Ἰλιάδας καὶ τῆς Ὀδύσσειας, τοῦ Δημοσθένη καὶ τοῦ Κικέρωνα. Ὡς τὰ ἀριστα ὑποδείγματα ὑψηλοῦ λόγου βρίσκει τὰ ἔργα τοῦ Ὀμήρου, τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Δημοσθένη· γιὰ τὸν τελευταῖο μιλάει

μέ τον μεγαλύτερο ένθουσιασμό. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ μνημόνευση (IX, 9) τῶν πρώτων στίχων τῆς «Γενέσεως» (τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς Π. Διαθήκης) ὡς δείγματος ὑψηλοῦ λόγου καὶ μεγαλοπρεποῦς ἐμφανίσεως τοῦ Θεοῦ.

Ἡ δεύτερη σοφιστικὴ. Ὁ 2. μ.Χ. αἰ. χαρακτηρίζεται πρὸ πάντων ἀπὸ τὴν ἀναγέννηση τῆς ἐπιδεικτικῆς ρητορείας. Τὸ ὄνομα δεύτερη σοφιστικὴ δόθηκε στὴν φιλολογικὴ αὐτὴ κίνηση, γιατί αὐτὴ ἔχει μερικὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὴν σοφιστικὴ τοῦ 5. π.Χ. αἰ. Ὅπως ἐκεῖνοι οἱ σοφιστὲς πῆγαιναν ἀπὸ πόλη σὲ πόλη, ἔκαναν ἐπίδειξη τῆς τέχνης τους καὶ δίδασκαν τὴν ρητορικὴ παίρνοντας χρήματα, ἔτσι καὶ οἱ ρητοροδιδάσκαλοι ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1. μ.Χ. αἰῶνα, ἄρχισαν νὰ ἐπισκέπτονται τὰ μεγάλα κέντρα τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους — ἰδιαίτερα τὴν Ρώμη — καὶ νὰ κάνουν ἐπίδειξη τῆς τέχνης τους. Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 2. μ.Χ. αἰ. οἱ ρητοροδιδάσκαλοι αὐτοὶ λέγονται σοφιστὲς καὶ ἡ ὅλη κίνηση — πού ἀσκει βαθύτατη ἐπίδραση σὲ ὅλοκληρη τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν χρόνων ἐκείνων — δεύτερη σοφιστικὴ.

Οἱ σοφιστὲς αὐτοὶ δὲν ἀποβλέπουν τόσο νὰ πείσουν τοὺς ἀκροατὲς τους ὅσο νὰ τοὺς καταπλήξουν μὲ τὴν πολυμαθεῖά τους, τὸν στόμφο, ἀκόμη καὶ μὲ τὶς χειρονομίες. Εἶναι φυσικὸ πὺς γιὰ μιὰ τέτοια τεχνητὴ καὶ ἐντυπωσιακὴ ρητορεία ἡ γλῶσσα πού μιλοῦταν, ἡ Κοινή, δὲν ἦταν τὸ κατάλληλο ὄργανο. Γράφουν λοιπὸν οἱ σοφιστὲς σὲ γλῶσσα ἀττικίζουσα. Φυσικὰ ἡ ρητορικὴ αὐτὴ μόνο στὸν γλωσσικὸ τύπο εἶναι ἀττικὴ στὴν οὐσία εἶναι ἐκείνου πού ζητοῦσε νὰ καταπολεμήσῃ: Ἀσιανή.

Ἡ δεύτερη σοφιστικὴ σημείωσε τὴ μεγαλύτερη ἀκμὴ τῆς στά χρόνια τῶν Ἀντωνίνων (2. μ.Χ. αἰ.). Οἱ σπουδαιότεροι ἀπὸ τοὺς σοφιστὲς εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

Ἀντώνιος Πολέμων (μέσα 2. μ.Χ. αἰ.). Δίδασκε στὴν Σμύρνη καὶ θεωροῦνταν σπουδαῖος. Ὁ αὐτοκράτορας Ἀδριανὸς τὸν διάλεξε γιὰ νὰ πῆ τὸν πανηγυρικὸν στὰ ἐγκαίνια τοῦ Ὀλυμπίου τῶν Ἀθηνῶν. Σῶζονται δύο λόγοι του ἐπιτάφιοι.

Ἡρώδης ὁ Ἀττικὸς (101 - 177 μ.Χ.). Ὁ πλούσιος Ἀθηναῖος πού στόλισε τὴν γενετείρά του μὲ τὸ ὠδεῖο πού ἔχει τὸ ὄνομα του καὶ μὲ ἄλλα κτίσματα. Ἦταν σπουδαῖος ρήτορας καὶ εἶχε πολλοὺς μαθητὲς ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ τὸν Ρωμαῖο Ἀῦλο Γέλλιο, τὸν συγγραφέα (στὴ λατινικὴ) τῶν Ἀττικῶν νυκτῶν. Ἀπὸ τὰ ἔργα του σώθηκε μόνον ὁ λόγος Περὶ πολιτείας. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἀττικοῦ στοὺς σύγχρονους του καὶ τοὺς μεταγενέστερους ἦταν πολὺ μεγάλη.

Ἀἴλιος Ἀριστείδης (περίπου 129 - 189 μ.Χ.). Διάσημος στὴν ἐποχὴ του ἦταν καὶ ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης ἀπὸ τὴν Βιθυνία τοῦ Πόντου, ἀλλὰ πού ἔζησε πολὺν καιρὸ στὴ Σμύρνη, ἱερέας τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Νέος ταξίδεψε στὴν Αἴγυπτο, Ἰταλία καὶ Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὰ ἔργα του ἔχομε 55 λόγους καὶ μερικὲς ἐπιστολές. Οἱ καλύτεροι ἀπὸ τοὺς λόγους του εἶναι ὁ Περὶ ρητορικῆς, ὑπεράσπιση τῆς ρητορικῆς πού τὴν ἐπικρίνει ὁ Πλάτωνας στὸν «Γοργία», ὁ Παναθηναϊκός,

στὸν ὁποῖο συνοψίζει σὲ ἄδρες γραμμὲς τὴν ἱστορία τῶν Ἀθηναίων, ὁ Πρὸς Πλάτωνα ὑπὲρ τῶν τεσσάρων, ὅπου ὑπερασπίζεται τοὺς Ἀθηναίους πολιτικούς, Μιλτιάδη, Θεμιστοκλῆ, Κίμωνα καὶ Περικλῆ, τοὺς ὁποίους εἶχε ἐπικρίνει πάλι ὁ Πλάτωνας, καὶ ὁ Περὶ τῆς Ρώμης ποὺ ἀποτελεῖ τὴν καλύτερη παρουσίαση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας στὸν 2. μ.Χ. αἰώνα.

Μάξιμος ὁ Τύριος (μέσα 2. μ.Χ. αἰ.). Ὁ Μάξιμος εἶναι ὁ τύπος τοῦ ρήτορα φιλοσόφου. Ἔχομε 41 Διαλέξεις, δηλ. πραγματεῖες του πάνω σὲ φιλοσοφικά θέματα.

Δίων ὁ Χρυσόστομος (περίπου 40 - 120 μ.Χ.). Ὁ Δίωνας, ποὺ γιὰ τὴν εὐγλωττία του ὠνομάστηκε Χρυσόστομος, γεννήθηκε στὴν Προύσα τῆς Βιθυνίας. Ἦταν μαζὶ φιλόσοφος καὶ ρήτορας. Ζοῦσε στὴν Ρώμη ὡς τὸ 82 μ.Χ. Τὴν χρονιά ὅμως αὐτὴ ὁ Δομιτιανός, γιὰ ἄγνωστο λόγο, τοῦ ἀπαγόρευσε τὴν διαμονὴν στὴν Ἰταλία καὶ τὴν πατρίδα του Προύσα. Ἀναγκάστηκε τότε νὰ ζῆ περιπλανώμενος καὶ φαίνεται πὼς ὑπόφερε πολὺ. Μετὰ τὴν πτώση τοῦ Δομιτιανοῦ (96) ἔπαψε νὰ εἶναι ἀφ' ὑψηλοῦ δάσκαλος τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ μεταβλήθηκε σὲ φιλογερό ἀπόστολο τοῦ στωικισμοῦ. Ἀπόχτησε φήμη ἔξοχου ρήτορα καὶ ὁ αὐτοκράτορας Τραϊανός τοῦ ἔκαμε τὴν τιμὴ νὰ τὸν ἀκούσῃ σὲ δύο λόγους του Περὶ βασιλείας.

Ἀπὸ τὰ ἔργα του ἔχομε 80 λόγους φιλοσοφικοῦ καὶ ἠθικοῦ κυρίως περιεχομένου.

Ὁ σοφιστὴς ὅμως ποὺ ξεπερνᾷ ὅλους τοὺς ἄλλους σὲ φήμη καὶ σὲ πραγματικὴ ἀξία καὶ μπορεῖ νὰ δεχτῆ σύγκριση μὲ τοὺς μεγάλους συγγραφεῖς τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς εἶναι ὁ Λουκιανός.

ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ (περίπου 120 - 200 μ.Χ.)

Βίος. Ὁ Λουκιανὸς κατάγονταν ἀπὸ τὰ Σαμόσατα, μικρὴ πόλη στὴς ὄχθες τοῦ Εὐφράτη, στὴν βόρεια Συρία. Οἱ δικοὶ του τὸν προώριζαν γιὰ γλύπτη, ἀλλὰ ἐκεῖνος παράτησε γρήγορα τὴν τέχνη αὐτὴ καὶ ἔγινε σοφιστὴς. Στὴν ἀρχὴ ἔκανε τὸν δικηγόρο στὴν Ἀντιόχεια, ἔπειτα ὅμως προτίμησε νὰ γυρίζῃ τίς πόλεις, ὅπως οἱ σοφιστὲς, γιὰ νὰ κερδίζῃ χρήματα μὲ ἐπιδεικτικὰ ἀπαγγελλίες. Ταξίδεψε ἔτσι στὴν Μικρὰ Ἀσία, τὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Γαλατία (Γαλλία). Λίγο ὕστερα ἀπὸ τὸ 160 ὁ Λουκιανὸς ἦλθε πάλι στὴν Ἀνατολή. Οἱ περιοδεῖες τοῦ ἐξασφάλισαν κάποιαν οἰκονομικὴ ἄνεση καὶ ταυτόχρονα τοῦ ἔδωσαν τὴν εὐκαιρία νὰ καταλάβῃ πόσο κούφια ἦταν ἡ σοφιστικὴ. Πῆρε τότε τὴν ἀπόφαση νὰ τὴν σατιρίσῃ. Ἐγκαταστάθηκε λοιπὸν στὴν Ἀθήνα καὶ ἀφωσιώθηκε στὴ σπουδὴ τῆς φιλοσοφίας, κοντὰ στὸν στωικὸ Δημόνακτα, καὶ στὴν συγγραφή τῶν διαλόγων του.

Γιὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του δὲν ἔχομε πολλὰ εἰδήσεις· ξέρομε μόνο ἀπὸ τὰ ἔργα του ὅτι ξανάρχισε τὰ ταξίδια καὶ τίς ρητορικὰς ἐπιδείξεις καὶ ὅτι στὸ τέλος πῆρε κάποια καλὴ δικαστικὴ θέση στὴν Αἴγυπτο. Ἀγνοοῦμε πότε ἀκριβῶς πέθανε.

Ἔργα. Στὸν Λουκιανὸ ἀποδίδονται 83 συγγράμματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα 70 περίπου ἢ ἔρευνα θεωρεῖ γνήσια. Αὐτὰ εἶναι ἐπιδεικτικοὶ λόγοι, σατιρικοὶ διάλογοι καὶ δύο μικρὲς πλαστὲς ἱστορίαι Ἀληθοῦς Ἰστορίας α', β' καὶ Λούκιος ἡ ὄνος. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔργο, γιὰ γλωσσικοὺς κυρίως λόγους, θεωρεῖται νόθο. Ἡ ἔρευνα πιστεύει πὺς τόσο ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὅσο καὶ ὁ Ρωμαῖος Ἀπουλῆιος στὸ μυθιστόρημά του γιὰ τὸν γάιδαρο ἀντλοῦν ἀπὸ τὶς χαμένες Μεταμορφώσεις τοῦ Λούκιου ἀπὸ τὴν Πάτρα πού τὸν μνημονεύει ὁ Φώτιος. Στὸν Λουκιανὸ ἀποδίδονται ἀκόμη 2 δραματικὰ παιγνίδια καὶ 53 ἐπιγράμματα.

Τὸ κριτικὸ πνεῦμα εἶναι, ὡς γνωστὸ, σπάνιο στοὺς αἰῶνες τῆς παρακμῆς. Μὲ τὸ πνεῦμα αὐτὸ ξεχωρίζει ὁ Λουκιανὸς ἀνάμεσα σὲ ὄλους τοὺς σύγχρονους του. Σὲ ἐποχὴ πού δὲν ὑπῆρχε προσωπικὴ σκέψη, ὅπου οἱ φιλόσοφοι καὶ οἱ ῥήτορες ἀνῆκαν σὲ σχολὲς πού ἀναμασοῦσαν τὶς παλιὰς διδασκαλίας, ὁ Λουκιανὸς πραγματεύεται δια τὰ ζήτηματα μὲ πλήρη ἀνεξαρτησία. Στὸ ἔργο του, τὸ τόσο ποικίλο, ξεχωρίζουν οἱ φιλοσοφικὲς καὶ θρησκευτικὲς σάτιρες, οἱ κοινωνικὲς καὶ ἠθικὲς, καὶ οἱ φιλολογικὲς.

Ὁ Λουκιανὸς θεωρητικὰ δὲν εἶναι σκεπτικιστής, εἶναι ὅμως στὴν πράξη. Ἡ κριτικὴ του εἶναι καθαρὰ ἀρνητικὴ. Διακηρύσσει τὴ χρεοκοπία τῆς φιλοσοφίας, χωρὶς νὰ βάζῃ τίποτε στὴ θέση της. Ὁ Λουκιανὸς δὲν δέχεται ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἐπιστῆμη γιατί «ὕπάρχουν πολλὲς φιλοσοφίαι καὶ καμμιά δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν ἄλλη οὔτε στὶς ἀρχὲς οὔτε στοὺς σκοποὺς» (Παράσιτος 27) καὶ γιὰ νὰ ἐκλέξῃ κανεὶς τὴν καλύτερη «χρειάζεται διακόσια χρόνια γιὰ νὰ τὶς γνωρίσῃ ὅλες» (Ἔρμους 48). Τὸ καλύτερο πού ἔχει κανεὶς νὰ κάμῃ εἶναι νὰ μὴ προσκολληθῇ σὲ τίποτε καὶ νὰ ζῆσῃ μιὰ ζωὴ φρόνιμη ὅπως οἱ ἀπαιδεῦτοι (Μένιππος ἢ Νεκρομαντεία 21). Στὶς θρησκευτικὲς του σάτιρες ὁ Λουκιανὸς δείχνει τὶς ἀντιφάσεις τῶν διαφόρων μύθων καὶ σχεδὸν παρουσιάζει τοὺς θεοὺς γελοίους. Στὶς κοινωνικὲς καὶ ἠθικὲς του σάτιρες μὲ πολὺ πνεῦμα σατιρίζει στοὺς ἀρχαίστες τῆς ἐποχῆς του πού δὲν ἔγραφαν γιὰ νὰ ἐκφράσουν ἰδέες, ἀλλὰ μονάχα γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦσαν παλιὰς σπάνιες λέξεις.

Δὲν πρέπει ὅμως κανεὶς νὰ νομίσῃ ὅτι ὁ Λουκιανὸς γράφει μόνο γιὰ νὰ μᾶς κἀνθὴ καὶ γελάσωμε. Τὸ ἔργο του διαπνέεται ἀπὸ βαθύτατη ἀγάπη γιὰ τὸν ἄνθρωπο, υπερασπίζει θαρραλέα τὴ γνήσια ἐλληνικὴ «παίδευση» καὶ ἀσφαλῶς διδάσκει περισσότερο ἀπὸ πολλοὺς ἀνόητους ἠθικολόγους σύγχρονους του καὶ μεταγενέστερους.

Ἡ τέχνη του. Ὁ Λουκιανὸς σπούδασε τὴν τέχνη τοῦ διαλόγου στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν κωμικὸ ποιητὴ Μένανδρο. Ἀπὸ τοὺς κωμικοὺς (κυρίως ἀπὸ τὸν Μένιππο τὸν Γαδαρηνὸ) πῆρε τὸ δηκτικὸ πνεῦμα. Ὁ Ἀριστοφάνης τὸν δίδαξε πῶς μιὰ ποιητικὴ φαντασία μπορεῖ νὰ χρωματίζῃ τὶς σκηνὲς τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Ὁ ἴδιος στὸν Δίς κατηγόρο ἡμῶν (34) μᾶς ἐξηγεῖ τὴν τέχνη του, δηλ. πῶς τὸν πλατωνικὸ διάλογο πού χανόταν, ὅπως λέει, στὰ σύννεφα καὶ σὲ σκοτεινὲς ἀναζητήσεις,

τὸν προσγείωσε καὶ τὸν συνταίριασε μὲ τὴν κωμωδία. Πραγματικὰ οἱ διάλογοι τοῦ Λουκιανοῦ ἔχουν τὴν ζωντάνια καὶ τὴ λεπτὴ χάρι τῶν κωμωδιῶν τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ τοῦ Μενάνδρου. Σχεδὸν εἶναι μίμοι σὲ πεζὸ λόγο. Οἱ χαρακτηριστὲς τῶν προσώπων διαγράφονται προσεκτικὰ. Κωμικὴ ἀλήθεια καὶ ποικιλία, λεπτὸ χιοῦμορ, φανταστικὲς καὶ ἀστεῖες ἐπινοήσεις, αὐτὰ ἀπαρτίζουν τὸ «πνεῦμα» τοῦ Λουκιανοῦ.

Ἀποφεύγοντας τὶς ὑπερβολὲς τῶν ἀττικιστῶν ὁ Λουκιανὸς κατορθώνει νὰ γράψῃ σχεδὸν ὅπως οἱ καλύτεροι ἀττικοὶ πεζογράφοι. Ξέρει αὐτὸς ὁ «βάρβαρος», ὅπως αὐτοκαλεῖται, πὺ δὲν ἔχει μητρικὴ γλῶσσα τὴν ἑλληνικὴν, ὅλες τὶς δυνατότητες τῆς ἀττικῆς διαλέκτου, ἰδιαιτέρα τὴν χρῆση τῶν συνδετικῶν μοριῶν πὺ δίνουν στὸν λόγο τόσες λεπτὲς ἀποχρώσεις. Τὸ ὕφος του χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰν ἐκπληκτικὴ σαφήνεια καὶ κωμικότητα.

Ὁ Λουκιανὸς παρ' ὅλες τὶς ἀναμφισβήτητες ἀρετὲς του δὲν ἄσκησε ἐπίδραση στὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία, γιὰτὶ οἱ σύγχρονοὶ του συγγραφεῖς καὶ οἱ μεταγενέστεροι δὲν τοῦ συγχώρησαν ὅτι χλεύασε τὴν σοφιστικὴν καὶ τὴ φιλοσοφίαν, τελευταῖα προπύργια τῆς εἰδωλολατρίας στὴν πάλαι τῆς μὲ τὸ χριστιανισμὸ. Ἀντίθετα, στὰ νεώτερα χρόνια ἀγαπήθηκε καὶ διαβάστηκε πολὺ. Καὶ στὶς μέρες μας ὁ Λουκιανὸς διαβάζεται εὐχάριστα, γιὰτὶ ἀνήκει στοὺς συγγραφεῖς ἐκείνους πὺ ποτὲ δὲν παλιώνουν.

Ἄλλοι σοφιστὲς. Ἄλλοι σοφιστὲς, ὕστερα ἀπὸ τὸν Λουκιανὸν, εἶναι ὁ Ἀλκίφρων (μέσα τοῦ 2. μ.Χ. αἰ.), ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔχομε τὶς Ἐπιστολὰς πὺ μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴ ζωὴ στὴν Ἀθήνα τὸν 4. καὶ 3. π.Χ. αἰ., ὁ Καλλιθένης (3. μ.Χ. αἰ.) ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔχομε τὶς Ἐκφράσεις, δηλ. περιγραφὲς ἀγαμάτων, καὶ οἱ τέσσερες Φιλόστρατοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁμοῦς συγγραφεὰς τῶν σωζομένων ἔργων θεωρεῖται πιθανὸν ὅτι εἶναι ὁ δεῦτερος Φιλόστρατος (περίπου 165 - 245 μ.Χ.) ὁ λεγόμενος Φλάβιος ἢ Ἀθηναῖος. Τὸ ἔργο του Ἰὰ εἰς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον (8 βιβλία) τὸ ἔγραψε ὕστερα ἀπὸ ἀπαίτηση τῆς αὐτοκράτειρας Ἰουλίας Δόμινας, συζύγου τοῦ Σεπτίμιου Σεβήρου. Ἡ εὐπιστία τῆς ἐποχῆς εἶχε δημιουργήσῃ ἀπὸ τὸν νεοπυθαγόρειο Ἀπολλώνιο τὸν Τυανέα (μέσα τοῦ 1. μ.Χ. αἰ.) ἓνα εἶδος «θεοῦ ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους». Ἡ κοινὴ γνώμη τοῦ ἀπόδιδε θαύματα. Ὁ Φιλόστρατος διηγεῖται τὰ θαυμαστὰ ἐπεισόδια αὐτοῦ τοῦ ἐποικοδομητικῶ θρύλου. Μεγαλύτερη ἀξία γιὰ τὴν ἱστορίαν τῶν γραμμάτων ἔχει τὸ ἔργο του Βίοι σοφιστῶν. Τοῦ ἀποδίδονται ἐπίσης Ἐπιστολὰς καὶ Ἐκφράσεις ἢ Εἰκόνας, περιγραφὲς δηλ. ζωγραφικῶν ἔργων. Ἄλλοι τὶς Εἰκόνας (ἢ Ἐκφράσεις) τὶς ἀποδίδουν στὸν τρίτο Φιλόστρατο, πὺ ζῆ τὴν ἴδια ἐποχὴν μὲ τὸν πρῶτο.

Κλαύδιος Αἰλιανὸς (περίπου 175 - 235 μ.Χ.). Παρὰ τὶς ἐπιγραφὲς τους τὰ δύο μεγάλα ἔργα τοῦ Ρωμαίου Αἰλιανοῦ Ποικίλη ἱστορία (βιβλία 14) καὶ Περὶ ζῶων ἰδιότητος (βιβλία 17) εἶναι σοφιστικῆς ἐμπνεύσεως. Ὁ συγγραφεὰς ἐξετάζει τὸν βίον τῶν ζῶων

ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως. Ἐπαινεῖ τὴν ἀφοσίωση τοῦ σκύλου, τὴν εὐφροσύνη τοῦ ἐλέφαντα, τὴν ἐπιτηδειότητα τῶν μελισσῶν κλπ. Ἡ Ποικιλία ἱστορίας εἶναι μιὰ συλλογὴ ἀπὸ ἀνέκδοτα καὶ περιγραφές.

Ἀθήναιος (ἀκμ. γύρω στὸ 200 μ.Χ.). Ὁ Ἀθηναῖος κατάρχεται ἀπὸ τὴ Ναύκρατη τῆς Αἰγύπτου. Ἔργο του εἶναι οἱ Δειπνοσοφισταὶ σὲ 15 βιβλία, ὅπου 29 λόγοι συντρώγουν καὶ συζητοῦν γιὰ φαγητά, ποτά, γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν συμποσίων, γιὰ μουσική, χορὸ καὶ πολλὰ ἄλλα θέματα. Ἡ πολυμαθεῖα τοῦ Ἀθηναίου εἶναι ἐκπληκτικὴ. Ἀναφέρει πάνω ἀπὸ 700 συγγραφεῖς καὶ 1500 ἔργα. Τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπ' ὅσα ξέρομε γιὰ τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων προέρχεται ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτοῦ Ἀθηναίου.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ (δεύτερο μισὸ 2. - πρῶτο μισὸ τοῦ 3. μ.Χ. αἰ.) ὁ Ἐρμολογὸς ἀπὸ τὴν Ταρσό ἔγραψε διάφορα ρητορικὰ ἔργα (Προγυμνάσματα, Περὶ ἰδεῶν, Περὶ εὐρέσεως κλπ.) γράφονται ἐπίσης καὶ τὰ πρῶτα γραμματικὰ ἔργα καὶ τὰ πρῶτα λεξικά. Ἔτσι ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Δύσκολος γράφει τὴν Σύνταξιν, ὁ γιός του Ἡρωδιανὸς τὴν Καθολικὴν προσωδίαν καὶ Περὶ μονήρους λέξεως, ὁ Ἡφαιστίων τὸ Ἐγχειρίδιον περὶ μέτρων, ὁ Ἀρποκρατίων τίς Λέξεις τῶν δέκα ρητόρων, ὁ Φρύνιχος τὸν Ἀττικιστὴν, ὁ Πολυδεύκης τὸ Ὄνομαστικόν. Τὰ τρία τελευταῖα ἔργα ἀνταποκρίνονται στὴν προσπάθεια ποὺ γίνεται τὸν 2. μ.Χ. αἰῶνα νὰ δημιουργηθῇ γλώσσα γραφόμενη διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ὁμιλούμενη καὶ ποὺ νὰ βασίζεται στὸ λεξιλόγιο καὶ στὶς χρήσεις τῆς ἀττικῆς διαλέκτου. Τὸν 5. μ.Χ. αἰῶνα ὁ Ἡσύχιος ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια ἔγραψε τὸ πολῦτιμο Λεξικόν του.

Ἡ δευτέρα σοφιστικὴ ἀκμάζει περισσότερο τὸν 4. μ.Χ. αἰῶνα. Χωρὶς ἐξαίρεση οἱ σοφιστὲς τοῦ 4. αἰ. εἶναι θερμοὶ εἰδωλολάτρες. Οἱ σπουδαιότεροι ἀπ' αὐτοὺς εἶναι:

Λιβάνιος (περίπου 314 - 393 μ.Χ.). Ὁ Λιβάνιος, ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια τῆς Συρίας, εἶναι ὁ σοφιστὴς ἀπὸ τὸν ὅποιο ἔχομε τὰ περισσότερα ἔργα. Στὴν ἀρχὴ δίδασκε στὴν Κων(σταντινού)πολη, κατόπι ὅμως — γύρω στὸ 354 — ἐγκαταστάθηκε στὴν γενέτειρά του. Ἐκεῖ εἶχε γιὰ μαθητὲς τοὺς μελλοντικοὺς μεγάλους ῥήτορες τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, τὸν ἅγιο Βασίλειο, τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Ναζιανζηνὸ καὶ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο. Πιστὸς ἐθνικὸς ὁ Λιβάνιος εἶναι ἀνεκτικὸς καὶ ἔχει δυνατὸ καὶ ἀνεξάρτητο χαρακτῆρα: ὅταν ὁ αὐτοκράτορας Ἰουλιανὸς ἀπαγόρευε στοὺς χριστιανούς τὴν διδασκαλίαν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, ὁ Λιβάνιος ἀποδοκίμασε τὸ μέτρο· ὅταν ὁ Ἰουλιανὸς πέθανε καὶ ἦταν ἐπικίνδυνον νὰ ὑπερασπίσῃ κανεὶς τὴ μνήμη του, ὁ Λιβάνιος τοῦ ἀφιέρωσε δύο λόγους (Μονωψιδίαν ἐπὶ Ἰουλιανῶ καὶ Ἐπιτάφιον ἐπὶ Ἰουλιανῶ).

Τοῦ Λιβάνιου ἔχομε 65 λόγους, διάφορες μελέτες, προγυμνάσματα, ἠθικὰ διατριβὰς, βίβλιν τοῦ Δημοσθένη καὶ εἰσαγωγὰς (ὑποθέσεις) στοὺς λόγους του, καὶ μιὰ συλλογὴ Ἐπιστολῶν πολῦτιμων γιὰ τὴν

ιστορία τοῦ 4. μ.Χ. αἰ. Οἱ 24 τελευταῖες ἐπιστολές ἀντιπροσωπεύουν ἀλληλογραφία τοῦ Λιβάνιου μὲ τὸν καλιό του μαθητῆ ἄγιο Βασίλειο.

Ἰμέριος (περίπου 310 - 395 μ.Χ.). Μαθητὴς στὴν ἀρχὴ τοῦ Λιβάνιου ὁ Ἰμέριος ἀπὸ τὴν Βιθυνία, ἤλθε κατόπι στὴν Ἀθήνα ὅπου συνέχισε τὶς σπουδές του κι ἔπειτα ἀσκήσε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ σοφιστῆ. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς 24 λόγους του ποὺ ἔχομε σχετίζονται μὲ γεγονότα τῆς σχολικῆς ζωῆς.

Θεμιστιος (περίπου 317 - 388 μ.Χ.). Καθηγητὴς τῆς ρητορικῆς στὴν Κων/πολη ἐργάστηκε πολὺ γιὰ τὰ γράμματα καὶ προετοίμασε μὲ τοὺς μαθητές του τὴν ἴδρυση τοῦ πανεπιστημίου τῆς Μαγναύρας (425). Μολονότι ἔθνικός, ὅπως ὁ Λιβάνιος καὶ ὁ Ἰμέριος, καὶ σύμβουλος τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἔλαβε ἀξιώματα καὶ ἀπὸ τοὺς χριστιανούς αυτοκράτορες, ὁ Θεοδόσιος μάλιστα τοῦ ἀνάθεσε τὴν ἐκπαίδευση τοῦ διαδόχου Ἀρκάδιου. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς 33 λόγους του ποὺ σώθηκαν εἶναι ἐπιδεικτικοί.

Στοὺς σοφιστὲς καταλέγεται καὶ ὁ αὐτοκράτορας Ἰουλιανὸς (331 - 363 μ.Χ.) ποὺ ὀνομάστηκε ἀποστάτης, γιὰτὶ ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸν χριστιανισμό καὶ προσπάθησε νὰ ἀναστήσει τὴν εἰδωλολατρία. Ὁ Ἰουλιανὸς ἔγραψε πολλὰ ἔργα ἀπὸ τὰ ὅποια ἔχομε ἀρκετοὺς Λόγους, δύο σάτιρες, τὸν Μισοπώγωνα ἢ Ἀντιοχικὸν καὶ τοὺς Καίσαρας ἢ Συμπόσιον, καὶ πολλὰς Ἐπιστολές. Τὸ κυριώτερο ἔργο τοῦ Ἰουλιανοῦ Κατὰ Γαλιλαίων (βιβλία 3), δηλ. ἐναντίο τῶν χριστιανῶν, χάθηκε καὶ μὴν ἰδέα γι' αὐτὸ παίρνομε ἀπὸ τὴν ἀνασκευή ποὺ τοῦ ἔκαμε ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Κύριλλος.

Οἱ τελευταῖοι σοφιστὲς. Οἱ τελευταῖοι σοφιστὲς ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχομε ἔργα εἶναι ὁ Προκόπιος ὁ Γαζαῖος καὶ ὁ μαθητὴς του Χορρίκιος (ἀρχές 6. αἰ.). Ἀπὸ τὸν πρῶτο ἔχομε ἐπιστολὲς καὶ ἀπὸ τὸν δεῦτερο λόγους. Καὶ οἱ δύο εἶναι χριστιανοί.

Μὲ τὸν Λιβάνιο καὶ τὸν Ἰουλιανὸ ἡ σοφιστικὴ ἔριξε τὴν τελευταία της λάμψη. Ἡ εἰδωλολατρικὴ παράδοση, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ ὑποστῆριγμα τῆς σοφιστικῆς, φαινόταν πιά ἀναχρονισμός. Στὸ ἐξῆς ἡ ρητορεία θὰ καλλιεργηθῆ μονάχα στοὺς κόλπους τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας.

Ἀπανθίσματα καὶ Ἀνθολόγια. Φαίνεται πὼς ἀπὸ τὸν 5. μ.Χ. αἰ. τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς τοὺς διάβαζαν σχεδὸν σὲ συλλογὲς ἐκλεκτῶν ἀποσπασμάτων (Ἀπανθίσματα, Ἀνθολόγια). Ἐνα τέτοιο ἔργον εἶναι τὸ Ἀνθολόγιον Ἰωάννου τοῦ Στοβαίου (μέσα 5. μ.Χ. αἰ.), ποὺ καταστὰ πολὺτιμο γιὰτὶ μᾶς διάσωσε πολλὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ παλαιούς ποιητὲς καὶ πεζογράφους ποὺ τὰ ἔργα τους δὲν τὰ ἔχομε σήμερα.

Στὴν ἴδια κατηγορία ἀνήκουν καὶ οἱ συλλογὲς Παροιμιῶν (Ζηνόβιου, Σέλευκου, Διογενειανοῦ κ.ἄ.) καθὼς καὶ τὰ πολὺ μεταγενέστερα ἔργα, τὸ Μυριόβιβλο ἢ Βιβλιοθήκη τοῦ πατριάρχου Φωτίου (9. μ.Χ. αἰ.) καὶ τὸ μεγάλο, ἐγκυκλοπαιδικὸ θὰ

λέγαμε, λεξικό Σ ο ύ δ α¹ (10. μ.Χ. α.) που έχει περίπου 12000 λέξεις από τα όποια 1000 βιογραφικού περιεχομένου. Είναι κι αυτό πολύτιμο μονάχα για τὸ ὕλικό που μᾶς διάσωσε.

3. ΤΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

Ἡ γένεση τοῦ μυθιστορήματος. Ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια τῆ γένεση τοῦ μυθιστορήματος τὴν συνέδεαν μετὰ τῆ δευτέρῃ σοφιστικῇ, μετὰ τὰ γυμνάσματά της, τοὺς πλαστοῦς λεγόμενους λόγους. Οἱ παπυρολογικὲς ὁμῶς ἐρευνες ἔδειξαν ὅτι τὸ γραμματειακὸ αὐτὸ εἶδος γεννήθηκε πολὺ πρὶν ἀπὸ τῆ δευτέρῃ σοφιστικῇ. Τὸ 1893 βρέθηκε σ' ἓνα πάπυρο τοῦ 1. π.Χ. αἰ. ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Νίνου στὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἡ βασικὴ ὑπόθεση ὅλων τῶν ἑλληνικῶν μυθιστορημάτων: περιπέτειες καὶ δοκιμασίαι σὲ ξένες χώρες καὶ θάλασσες ἐνὸς ζεύγους ἐρωτευμένων, ποὺ καταλήγουν ὁμῶς πάντοτε σὲ εὐτυχὲς τέλος. Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἀνάγκασε τοὺς ἐρευνητὰς νὰ ἀνεβάσουν τὴν γένεση τοῦ ἑλληνικοῦ μυθιστορήματος σὲ χρόνους πρὶν ἀπὸ τὸν 1. π.Χ. αἰ. Πιστεύουν ἐπίσης πὼς ἡ προέλευση τοῦ μυθιστορήματος εἶναι μᾶλλον λαϊκὴ καὶ ὄχι ἀπὸ τὰ γυμνάσματα τῆς «δευτέρῃ σοφιστικῆς». Οἱ τοπικὲς ἱστορίαι μπόρουν νὰ ἐξελιχθοῦν σὲ προσωπικὸ μυθιστόρημα τὴν ἐποχὴν ποὺ ἐνδιαφέρον δὲν εἶχε πιά ἡ πόλις - κράτος, ἀλλὰ τὸ ἄτομο, ὅταν, στὴν ἱστοριογραφίαν, ὁ ἐρωτὰς καὶ τὰ ἄλλα ἀνθρώπινα αἰσθήματα ἐπαῖσαν νὰ ἔχουν ἀπρόσωπο χαρακτῆρα, ἐντελῶς γενεαλογικῶς, κι ἀπόκτησαν ἀνθρώπινο ἐνδιαφέρον, μέσα δηλ. στὴν ἀλεξανδρινὴν ἐποχὴ. Πρόδρομοι τοῦ μυθιστορήματος θεωροῦνται τὰ «Μιλησιακά» Ἀριστείδου τοῦ Μιλησίου (περὶ τὸ 160 π.Χ.), ποὺ δὲν σώζονται, καὶ τὰ «Ἐρωτικὰ παθήματα» Παρθενίου τοῦ Νικαέως (1. π.Χ. αἰ.) τὰ ὁποῖα σώζονται.

Ἀνεξάρτητα ὁμῶς ἀπὸ τὴν γένεση τοῦ γραμματειακοῦ αὐτοῦ εἴδους, εἶναι γεγονός, πὼς τὰ ἑλληνικὰ μυθιστορήματα ποὺ σώθηκαν, εἶναι σύγχρονα μετὰ τὴν δευτέρῃ σοφιστικῇ καὶ ἔχουν δεχθῆ τὴν ἐπίδρασίν της.

Οἱ μυθιστοριογράφοι. Ἀπὸ τὴν περίληψιν ποὺ δίνει ὁ Φώτιος στὴν Βιβλιοθήκην του ξέρομε τὸ φανταστικὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἀντωνίου Διογένους (πιθ. 1. μ.Χ. αἰ.) Τὼν ὑπερτήν Θεούλην ἀπίστων. Πιθανὸν γὰρ νὰ εἰρωνευθῆ τὸν Διογένη γι' αὐτὸ του τὸ σύγγραμμα ἔγραψε ὁ Λουκιανὸς τὸ ἔργο Ἀληθειῶς ἱστορίας α', β'. Ὁ Φώτιος ἐπίσης ἀναφέρει τὰ Βαβυλωνιακά

1. Ἡ λέξις σοῦδα κοντά στ' ἄλλα σημαίνει κι ἔντεχνα κατασκευασμένη οἰκοδομή. Χρησιμοποιήθηκε σάν τίτλος τοῦ λεξικοῦ μεταφορικὰ γιὰ νὰ δηλωθῆ ὅτι τὸ ὕλικό μαζεύτηκε ἐπίπονα ἀπὸ πολλὰς πηγὰς καὶ συναρμολογήθηκε. Ὡς πρὶν λίγα χρόνια τὸ ἔργο ἀναφερόταν ὡς «λεξικὸ τοῦ Σουίδα». Ὁ τίτλος «Σουίδα» ὀφείλεται σὲ ἐρευνα τῶν P. Maas καὶ Fr. Dölger. Συγγραφεὺς Σουίδα εἶναι ἀνύπαρκτος.

του Σύρου Ἰάμβλιχου (τέλος 2. μ.Χ. αί.), ἀσχετου μὲ τὸν ὁμώνυμο νεοπλαταϊνικό, πού ἀποτελιόνταν ἀπὸ 39 βιβλία.

Τὸ ἀρχαιότερο μυθιστόρημα πού σώθηκε εἶναι τοῦ Χαρίτωνος ἀπὸ τὴν Ἀφροδισία τῆς Καρίας Τὰ κατὰ Χαιρέαν καὶ Καλλιρρόην (8 βιβλία). Τὸ ἔργο φαίνεται ὅτι γράφηκε ἀρχῆς τοῦ 2. μ.Χ. αἰ. Ὁ συγγραφέας διηγεῖται τίς περιπέτειες τοῦ Χαιρέα καὶ τῆς γυναῖκας του Καλλιρρόης, πού, ἀπὸ κάποια παρεξήγηση, χώρισαν. Στὸ τέλος ἐνώνονται πάλι καὶ ζοῦν εὐτυχισμένοι. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ (περιπέτειες καὶ δοκιμασίες σὲ ξένες χώρες καὶ θάλασσες ἐνὸς ζεύγους ἐρωτευμένων, πού πάντα μένουν πιστοὶ ὁ ἓνας στὸν ἄλλο, καὶ εὐτυχῆς ἐνωσὴ τους στὸ τέλος) θὰ ἀποτελέσῃ τὴ βάση γιὰ ἅλα τὰ ἑλληνικὰ μυθιστορήματα.

Τὸν 2. μ.Χ. αἰ. Ξενοφῶν ὁ Ἐφέσιος ἔγραψε Τὰ κατ' Ἀνθειαν καὶ Ἀβροκόμην Ἐφεσιακὰ (5 βιβλία), ἔπου ἐκθέτει τὰ ἀτυχήματα πού χωρίζουν εὐθὺς μετὰ τὸν γάμο τους τὴν νέα Ἀνθεια καὶ τὸν ὄραϊο Ἀβροκόμη.

Τὰ κατὰ Λευκίππην καὶ Κλειτοφῶντα (8 βιβλία) τοῦ Ἀχιλλέως Τατίου φαίνεται ὅτι γράφηκαν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 2. μ.Χ. αἰ. Μᾶς παρουσιάζουν δύο ἐρωτευμένους νὰ φεύγουν στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ νὰ ἀρχίζουν ἔτσι τίς περιπέτειές τους.

Γύρω στὰ 200 μ.Χ. ὁ Λόγγος, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ξέρομε τίποτε, ἔγραψε τὸ ἔξοχο βουκολικό μυθιστόρημα Τὰ κατὰ Δάφνιν καὶ Χλόην (4 βιβλία). Παρακολουθοῦμε σ' αὐτὸ τὴν ἀνάπτυξη ἐρωτικοῦ αἰσθήματος ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἔκθετα παιδιὰ πού ἀνατρέφονται ἀπὸ δυὸ οἰκογένειες βοσκῶν στὴν Λέσβο, κοντὰ στὴν Μυτιλήνη, σὲ περιβάλλον ἀγροτικό καὶ ποιμενικό, καὶ γίνονται κι αὐτὰ βοσκοί. Τὸ ἔργο ἄρесе καὶ διαβάστηκε πολὺ στὴν Ἀναγέννηση καὶ κατόπι. Ἐχει μεταφραστῆ σὲ πολλὲς εὐρωπαϊκὲς γλώσσες.

Γιὰ τὸ πολὺ γνωστὸ μυθιστόρημα Τὰ περὶ Θεαγένην καὶ Χαρίκλειαν Αἰθιοπικὰ (10 βιβλία) τοῦ Ἡλιόδωρου ἀπὸ τὴν Ἐμεσα τῆς Συρίας, πού εἶναι τὸ τελευταῖο ἀρχαῖο μυθιστόρημα, ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει ἀκόμη καταλήξει σὲ ἀσφαλὲς συμπέρασμα ἀν γράφηκε στὰ μέσα τοῦ 3. ἢ τοῦ 4. μ.Χ. αἰ. Ἀναφέρεται κι αὐτὸ στὶς περιπέτειες δύο ἐρωτευμένων, τοῦ Θεαγένη καὶ τῆς Χαρίκλειας. Τρικυμίες, ληστεῖες στὴ στεριά καὶ στὴν θάλασσα, πόλεμοι, προδοσίες καὶ πολλὰ ἄλλα ἐμπόδια ἀναβάλλουν τὴ λύση, τὸ γάμο δηλ. τῶν δύο ἐρωτευμένων. Ὁ συγγραφέας τοποθετεῖ τὴν ὑπόθεση στὰ χρόνια τῆς περσικῆς κυριαρχίας στὴν Αἴγυπτο. Καὶ τὸ μυθιστόρημα αὐτὸ — πού τὸ ἐξέδωσε καὶ ὁ Κοραῆς — ἄρесе καὶ διαβάστηκε πολὺ. Ἡ εἶδηση ὅτι ὁ Ἡλιόδωρος σὲ ὄριμη ἡλικία ἔγινε ἐπίσκοπος Τρίκκης στὴν Θεσσαλία εἶναι μεταγενέστερη ἐπίνοηση.

Ἄλλοι αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς δέχτηκαν τὴν ἐπίδραση τῆς δεύτερης σοφιστικῆς καὶ μερικὲς φορὲς ἀντιγράφου ὁ ἓνας τὸν ἄλλον. Ἐκεῖνοι πού ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν εἶναι, ἀναμφισβήτητα, ὁ Ἡλιόδωρος καὶ ὁ Λόγγος. Ὁ πρῶτος γιὰ τὴν πλοκὴ καὶ τὴ δύναμη τῆς διηγήσεως, ὁ δεύτερος γιὰ τὴ φυσικότητα, τὴν ἀφέλεια καὶ τὴν παραστατικότητα τῶν περιγραφῶν. Νομίζει κανεὶς ὅτι εἶναι ὁ Θεόκριτος πού γράφει σὲ πεζὸ λόγο.

4. Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Οι φιλόσοφοι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι περισσότερο ἐκλαϊνευτές καὶ προπαγανδιστές παρὰ πρωτότυποι στοχαστές. Σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ οἱ ὡς τότε ἠθικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀξίες κλονίζονται καὶ οἱ ἀνατολικὲς θρησκείες μὲ τὸ μυστικισμό τους γοητεύουν τὰ πλήθη, αὐτοὶ ἀγωνίζονται νὰ κατευθύνουν τὴς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων. Ἡ δραστηριότητά τους αὐτὴ ἐπανεὶλημμένα ἀνησύχησε τὴς ρωμαϊκὲς ἀρχές. Στὰ 71 μ.Χ. ὁ Βεσπασιανὸς διατάζει νὰ ἐκδιωχθοῦν ἀπὸ τὴ Ρώμην οἱ φιλόσοφοι καὶ τὸ 93 ὁ Δομιτιανὸς τοὺς διώχνει ἀπὸ ὅλοκληρῆ τὴν Ἰταλία.

Ὁ πλατωνισμὸς καὶ ὁ πυθαγορισμὸς καὶ παλαιότερα, τώρα ὅμως περισσότερο, δέχτηκαν τὴν ἐπίδραση τῶν θρησκειῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ἔτσι γεννήθηκε ὁ νεοπυθαγορισμὸς καὶ ὁ νεοπλατωνισμὸς ποὺ σιγὰ σιγὰ μοιάζουν περισσότερο μὲ θρησκείες παρὰ μὲ φιλοσοφικὰ συστήματα. Ὁ νεοπλατωνισμὸς στὸ τέλος θὰ ὑποσκελίσῃ ὅλες τὴς ἄλλες διδασκαλίες καὶ θὰ ἀποτελέσῃ τὸ κέντρο συνενώσεως ὅλων τῶν εἰδωλολατρῶν στὸν ἀγῶνα τους ἐναντίου τοῦ χριστιανισμοῦ.

Ὁ σπουδαιότερος νεοπυθαγόρειος εἶναι ὁ Ἀπολλώνιος ἀπὸ τὰ Τύανα (μέσα τοῦ 1. αἰ. μ.Χ.), τοῦ ὁποῦ τοῦ τῆ ζωῆ καὶ τῆ δράση ἐξιστόρησε, ὅπως εἶπαμε, τὸν 3. μ.Χ. αἰ. ὁ δεῦτερος Φιλίστρατος. Ὁ Ἀπολλώνιος ζοῦσε ἀσκητικὰ, ὅπως ὁ Πυθαγόρας, καὶ δὲν ἐτρῶγε κρέας. Ἐκαμε μακρινὰ ταξίδια στὴν Ἀσία κατὰ τὰ ὁποῖα δίδασκε καὶ — ὅπως πίστευε ὁ κόσμος — ἔκανε θαύματα. Ἡ ζωὴ του ἦταν ὑποδειγματικὰ συνεπὴς πρὸς τὴν διδασκαλία του.

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ κατάγονται καὶ τὰ λεγόμενα Χρυσᾶ ἔπη, μιὰ συλλογὴ ἀπὸ γνῶμες ποὺ ἀποδίδονται ψευδῶς στὸν Πυθαγόρα.

Ἀπὸ τοὺς στωικοὺς γνωστότεροι αὐτὰ τὰ χρόνια εἶναι ὁ Κορνοῦτος (στὰ χρόνια τοῦ Νέρωνα) καὶ ὁ Μουσώνιος (στὰ χρόνια τοῦ Βεσπασιανοῦ), ὁ δάσκαλος τοῦ Ἐπίκτητου.

Φίλων ὁ Ἰουδαῖος (1. αἰ. μ.Χ.). Ὁ Φίλωνας ἐξελληνισμένος Ἰουδαῖος τῆς Ἀλεξανδρείας, ἀγωνίζεται νὰ συμβιβάσῃ τὸν Ἰουδαϊσμὸ μὲ τὸν πλατωνισμό. Κατὰ τὴν ἀντίληψή του ὁ Πλάτωνας, ὁ Ἄριστοτέλης καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες φιλόσοφοι ἀντλοῦν ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη. Τὰ περισσότερα συγγράμματά του εἶναι ἐρμηνευτικὰ σχόλια στὴν Π. Διαθήκη. Χρησιμοποιεῖ τὴ λεγόμενὴ ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία ποὺ τὴν ἔμαθε ἀπὸ τοὺς στωικοὺς. Κάτω ἀπὸ τὸ γράμμα, κάτω ἀπὸ τὴν κατὰ λέξη ἔννοια, κρύβεται μιὰ ἔννοια πνευματικὴ καὶ μυστικὴ. Μὲ τὴν τάση του αὐτὴ καὶ τὸ μυστικισμό του γίνεται ὁ πρόδρομος τῶν νεοπλατωνικῶν τοῦ 3. μ.Χ. αἰ. καὶ τῶν θεολόγων τῆς ἀλεξανδρινῆς σχολῆς (Ἐριγένη καὶ ἄλλων).

Ἐπίκτητος (περίπου 50 - 138 μ.Χ.). Βίος. Ὁ Ἐπίκτητος ἦταν δούλος ἀπὸ τὴν Ἱεράπολη τῆς Φρυγίας καὶ ἀνάπηρος (κουτσός) ἀπὸ πολὺ νέος. Στὰ χρόνια τοῦ Νέρωνα ζοῦσε στὴν Ρώμην δούλος κάποιου Ἐπαφρόδιτου, εὐνοούμενου τοῦ αὐτοκράτορα. Ἀργότερα ὁ κύριός του τὸν ἀπελευθέρωσε καὶ τὸν ἄφησε νὰ παρακολουθήσῃ τὰ μαθήματα τοῦ

στωικοῦ Μουσώνιου. Ὄταν τὸ 93 μ.Χ. ὁ Δομιτιανὸς ἐδιώξε ὅλους τοὺς φιλοσόφους ἀπὸ τῆς Ρώμης, ὁ Ἐπίκτητος ἦλθε στὴ Νικόπολη τῆς Ἠπείρου ὅπου ἀνοίξε σχολή. Ἐκεῖ τὸν ἄκουσε ὁ ἱστορικός Ἀρριανός.

Ἔργα. Ὁ Ἐπίκτητος δὲν ἔγραψε τίποτε καὶ τὰ δύο συγγράμματα ποὺ τὸν ἔκαναν διάσημο, συντάχθηκαν ἀπὸ ἓνα μαθητὴ τοῦ, τὸν ἱστορικό Ἀρριανό. Μὲ τὴ βοήθεια σημειώσεων, ποὺ εἶχε κρατήσει, ὁ Ἀρριανὸς σύνθεσε πρῶτα τὶς Διατριβὲς σὲ ὀκτὼ βιβλία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχομε σήμερα τὰ τέσσερα· ἔπειτα μάζεψε τὶς πρὸ ἀγαπημένες γνώμες τοῦ δασκάλου τοῦ στὸ Ἐγχειρίδιο, ἓνα εἶδος κατηχήσεως στὸν στωικισμό ποὺ δίδασκε ὁ Ἐπίκτητος.

Ὁ Ἐπίκτητος στὴ διδασκαλία τοῦ ἀποφεύγει τὰ γενικά καὶ ἀφηρημένα· δίδασκει τοὺς μαθητὲς τοῦ μὲ συγκεκριμένα παραδείγματα ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ. Ἐκεῖνο ποὺ ἐπαναλαμβάνει συχνὰ εἶναι ὅτι καμμιά ἀνθρώπινη δύναμη δὲν μπορεῖ νὰ λυγίσῃ τὴ βούλησιν τοῦ σοφοῦ. Ὁ σοφὸς εἶναι ἀπαθής. Ἡ γλώσσα τοῦ εἶναι ἡ Κοινὴ. Τὸ ὕφος τοῦ εἶναι πηγαῖο, ἀνεπιτήδευτο, ἐκπληκτικὰ ζωντανό.

Ἄν καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Ἐπίκτητου δὲν εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου πρωτότυπη, οἱ Διατριβὲς καὶ τὸ Ἐγχειρίδιο εἶναι τὰ ἀριστουργήματα τῆς στωικῆς φιλολογίας.

Μάρκος Αὐρήλιος (122 - 180 μ.Χ.). Ὁ Μ. Αὐρήλιος ἦταν γαμπρὸς τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς, ὁ ὁποῖος, τὸ 146, τὸν ἔκαμε συνάρχοντά του. Τὸ 161 ἔγινε αὐτοκράτορας. Πέθανε τὸ 180 σὲ μιὰν ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Γερμανῶν. Ὁ Μ. Αὐρήλιος ἄκουσε πολλοὺς δασκάλους, τελικὰ ὅμως τὸν κέρδισαν οἱ στωικοί.

Οἱ στωικοὶ συνήθιζαν—ὅπως οἱ παλαιοὶ πυθαγόρειοι—νὰ ἐξετάζουν τὴ συνείδησή τους. Αὐτὸ τὸ ἔκανε καὶ ὁ Μ. Αὐρήλιος, ἀκόμη κι ὅταν ἦταν ἀπασχολημένος μὲ τὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις. Τὶς σκέψεις του τὶς σημείωνε κι ἔτσι ἀπαρτίστηκε ἡ συλλογὴ ποὺ ὀνομάζεται Ἰάσις ἐαυτοῦν (12 βιβλία). Τὸ ἔργο, ποὺ σώθηκε ἀκέραιο, εἶναι ἓνα εἶδος ἡμερολογίου τοῦ αὐτοκράτορα· τὸ ἡμερολόγιο ὅμως αὐτὸ δὲν περιέχει—ὅπως συνήθως τὰ ἡμερολόγια—γεγονότα σὲ χρονολογικὴ σειρά, ἀλλὰ μονάχα σκέψεις ποὺ γεννήθηκαν στὸ νοῦ τοῦ ἀπὸ τὰ γεγονότα. Οἱ στοχασμοὶ αὐτοῦ τοῦ φιλοσόφου αὐτοκράτορα—γραμμμένοι ἑλληνικά—ἀποσπένουν, ὅσο κανένα ἄλλο ἔργο τοῦ στωικισμοῦ, ἐγκαρτέρηση καὶ ἀνθρωπιὰ. Πολὺ αὐστηρὸς στὸν ἑαυτό του ὁ Μ. Αὐρήλιος, εἶναι πολὺ ἐπιεικὴς στοὺς ἄλλους. Ἡ φράση τοῦ, βαριά καὶ δυσκίνητη, εἶναι σχεδὸν ἀφοριστικὴ.

Σέξτος ὁ Ἐμπειρικός (μέσα 2. αἰ. μ.Χ.). Ὁ σκεπτικισμὸς μᾶς εἶναι γνωστὸς κυρίως ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Σέξτου ποὺ, ἐπειδὴ ἦταν ἐμπειρικός γιατρός, πῆρε τὴν προσωνομία Ἐμπειρικός. Σώθηκαν δύο συγγράμματά του: α) Πυρρώνειοι ὑποτυπώσεις (3 βιβλία), ὅπου συνοψίζει τὴ διδασκαλία τοῦ ἰδρυτῆ τῆς σκεπτικῆς σχολῆς Πύρωνα, καὶ β) Σκεπτικά, ποὺ ἀπαρτίζουνται ἀπὸ 6 βιβλία Πρὸς μαθηματικούς καὶ 5 Πρὸς δογματικούς, ὅπου ἐκθέτει τὰ ἐπιχειρήματα μὲ τὰ ὁποῖα οἱ σκεπτικοὶ ἀπόδειχναν τὴν

κενότητα όχι μόνο της δογματικής φιλοσοφίας, αλλά και όλων των «μαθημάτων», των επιστημών δηλ. που αποτελούσαν την εγκύκλια παιδεία, τις artes liberales.

Διογένης Λαέρτιος (περίπου 200 - 250 μ.Χ.). Η μόνη ιστορία της φιλοσοφίας που έχουμε από την αρχαιότητα είναι οι Βίοι και γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφία εὐδοκιμησάντων (10 βιβλία) του Διογένη από την Λαέρτη της Κιλικίας. Ο συγγραφέας δεν διακρίνεται ούτε για το συγγραφικό του ταλέντο ούτε για το κριτικό του πνεύμα, παρ' όλα αυτά όμως το έργο του είναι πολύτιμο για τις πληροφορίες του. Ο Διογένης κάνει μιάν επισκόπηση όλων των φιλοσοφικών σχολῶν και δίνει για κάθε φιλόσοφο, από τον Θαλή ως τον Έπικουρο, μία σύντομη βιογραφία, σύνοψη της διδασκαλίας του και κατάλογο τῶν έργων του. Πολλές φορές παρεμβάλλει ανέκδοτα και άστεια. Ο Διογένης, κοντά σε άλλα, μάς διάσωσε τις τρεις επιστολές και τις «Κύριες δόξες» του Έπικουρου.

Ο νεοπλατωνισμός. Ο νεοπλατωνισμός, όπως είπαμε πιο πάνω, υποσκέλιζε τελικά όλες τις άλλες φιλοσοφικές διδασκαλίες και αποτέλεσε το κέντρο συνενώσεως τῶν ειδωλοκρατῶν στὸν ἀγνόα τους ἐναντίο τοῦ χριστιανισμοῦ. Δημιουργός του νεοπλατωνισμοῦ θεωρεῖται ὁ Αἰγύπτιος Ἀμμώνιος Σακκάς (περίπου 175 - 244 μ.Χ.), που ἦταν πρώτα χριστιανός και κατόπι ἔγινε πλατωνικός (κανένα ἔργο του δὲν σώθηκε). Πραγματικὸς ὅμως ἰδρυτὴς τῆς νεοπλατωνικῆς σχολῆς εἶναι ὁ μαθητὴς του Πλωτῖνος.

Πλωτῖνος (205 - 270 μ.Χ.). Ο Πλωτῖνος γεννήθηκε στή Λυκόπολη τῆς Αἰγύπτου και κατόπι ἦλθε στήν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου γιὰ 11 χρόνια ἄκουσε τὸν Ἀμμώνιο. Τὸ 244 ἦλθε στή Ρώμη, ὅπου δίδασκε ὡς τὸν θάνατό του χωρὶς νὰ δημοσιεῖση τίποτε. Τὸ μεγάλο του ἔργο, τὶς Ἐννεάδες (ἔξ ὁμάδες ἀπὸ ἐνιαῖα συγγενικὲς κατὰ τὸ περιεχόμενον πραγματεῖες, ἀπ' αὐτὸ κι ὁ τίτλος τοῦ ἔργου), τὶς ἐξέδωσε μετὰ τὸ θάνατό του ὁ μαθητὴς του Πορφύριος.

Ο Πλωτῖνος ζοῦσε ζωὴ σύμφωνα με τὶς φιλοσοφικὲς του ἀρχές, δηλ. ἐντελῶς ἀσκητικῇ. Περίωρισε ὑπνο και φαγητὸ στὸ ἀπολύτως ἀπαραιτήτο, ἀπόφευγε τὸ κρέας, ἔμεινε ἄγαμος, δὲν δεχόταν καλλιτέχνες νὰ τοῦ κάμῃ τὸ πορτραῖτο ἢ τὸν ἀνδριάντα, νὰ κάμῃ αὐτὸ εἰδωλον ἐνὸς εἰδώλου», ὅπως ἔλεγε, κι ἐγκωμιάζε τοὺς ὀπαδοὺς του ποὺ ἀπαριόνταν τὰ πάντα και ζοῦσαν ἀσκητικῶς. Τέσσερις φορές ἀξιώθηκε, ὅπως λέει ὁ Πορφύριος, με τὴν ἔκσταση νὰ ἐνωθῇ με τὴν θεότητα.

Ο Πλωτῖνος ἔχει μόνον ὀρίζει ὡς μοναδικὸ σκοπὸ τῆς φιλοσοφίας τὴ γνώση τῆς θεότητας, ἀλλὰ διακηρύσσει ὅτι ὁ ὕψιστος βαθμὸς αὐτῆς τῆς γνώσεως εἶναι ἡ ἔνωση με τὴν θεότητα, ποὺ πετυχαίνεται ἔχει με τὸ λογικὸ, ἀλλὰ με τὴν ἔκσταση. Με τὴν μυστικὴ αὐτὴ πλευρὰ ὁ νεοπλατωνισμὸς ἀποκρίνονταν στοὺς πόθους μιάς ἐποχῆς ἠθικῶς ἀνήσυχης και θρησκευτικῶς δεισιδαίμονος· δικαιολογοῦσε ὅμως, με τὴ θεωρία γιὰ «μεσάζοντα ὄντα» και τὴν ἄλλη γιὰ «συμπάθεια» ποὺ ἐνώνει τὰ ὄντα, τὴν πο-

λυθεία, τὴν ἀστρολογία καὶ τὴ μαγεία. Ἔτσι, σὸ τέλος, ὁ νεοπλατωνισμὸς γίνεται ἀλληλέγγυος μὲ τὴν εἰδωλολατρία.

Πορφύριος (234 - 303 μ.Χ.). Μαθητὴς τοῦ Πλωτίνου ὁ Πορφύριος κατάγοταν ἀπὸ τὴν Τύρο καὶ ὀνομάζοταν ἀρχικὰ Μάλχος. Στὴν Ἀθήνα ὁ δάσκαλός του Κάσσιος Λογγίνος τὸν ὀνόμασε Πορφύριος. Σχεδὸν σὲ ὅλα ἀκολουθεῖ τὸν Πλωτῖνο γιὰ τὴν ἐκθεση καὶ ἐξήγηση τῆς διδασκαλίας τοῦ ὁποίου ἔκαμε ὅ,τι μποροῦσε. Ἐγραψε ἓνα μεγάλο ἔργο (15 βιβλία) *Κατὰ Χριστιανῶν* ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώθηκαν λίγα ἀποσπάσματα. Ἀπὸ τοὺς χριστιανούς συγγραφεῖς θεωρήθηκε ὡς ὁ πιὸ ἐπικίνδυνος ἐχθρὸς τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ὁ αὐτοκράτορας Θεοδόσιος Β' διάταξε νὰ καταστραφῇ τὸ ἔργο του μὲ τὴ φωτιά. Ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔργα του ἔχομε μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα σπουδαιότερα εἶναι ὁ *Βίος Πλωτίνου* καὶ ἡ πραγματεία *Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων*, στὴν ὁποία μιλά γιὰ τὴν ἀξία τῆς ἐγκράτειας.

Κάσσιος Λογγίνος (περίπου 220 - 273 μ.Χ.). Ζοῦσε στὴν Ἀθήνα ὅπου δίδασκε ρητορική καὶ φιλοσοφία. Ἐπειτα ἀπὸ 30 χρόνων διδασκαλία ἐκεῖ ἔφυγε καὶ ἦλθε κοντὰ στὴν βασίλισσα τῆς Παλμύρας Ζηνοβία γιὰ τὴν ἀφοσίωσή του πρὸς τὴ βασίλισσα αὐτή, ὅταν τὴν νίκησε ὁ Αὐρηλιανός, τὸν καταδίκασε σὲ θάνατο. Ἀπὸ τὰ ἔργα του ἔχομε μιὰ μόνο πραγματεία *Περὶ ρητορικῆς τέχνης*. Ἡ ὀνομαστὴ πραγματεία «Περὶ ὕψους», ὅπως εἶπαμε (βλ. σελ. 255), δὲν εἶναι ἔργο δικό του.

Ἰάμβλιχος (περίπου 275 - 330 μ.Χ.). Ὁ Ἰάμβλιχος κατάγοταν ἀπὸ τὴ Χαλκίδα τῆς Συρίας καὶ ἦταν μαθητὴς τοῦ Πορφύριου, ἀπομακρύνεται ὅμως ἐντελῶς ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ διδασκαλία — καὶ τὴ φιλοσοφία γενικὰ — καὶ πλησιάζει πολὺ στὶς θρησκείες τῆς Ἀνατολῆς. Πιστεῖει στὴ μαγεία καὶ σὲ διάφορα μυστήρια. Εἶναι περισσότερο θεολόγος παρὰ φιλόσοφος. Ἐμβλημα του: μὴ ἀμφιβάλῃς γιὰ κανένα θαῦμα καὶ γιὰ καμμιά θρησκεία. Ἀπὸ τὰ ἔργα του ἔχομε *Περὶ τοῦ πύθθαγορικοῦ βίου*, τὸν *Προτρεπτικὸν λόγον ἐπὶ φιλοσοφίαν* καὶ τὸ *Περὶ μυστηρίων*.

Κατὰ τὸν 5. καὶ 6. αἰ. μ.Χ. τὰ κυριώτερα κέντρα τοῦ νεοπλατωνισμοῦ εἶναι τὸ Πέργαμο, ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ ἡ Ἀθήνα. Ἡ ὀργάνωση τῶν σχολῶν στὰ κέντρα αὐτὰ εἶναι ἡ ἴδια. Ἐκεῖνο ποὺ τίς διαφοροποιεῖ εἶναι ἡ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη σημασία ποὺ δίνει καθεμιά στὶς ἐπιστήμες. Ἀπὸ τὴ σχολὴ τῆς Ἀλεξανδρείας βγήκαν πρὸ πάντων μαθηματικοί, ὅπως ὁ Θέων καὶ ἡ θυγατέρα του Ὑπατία (σκοτώθηκε τὸ 415 μ.Χ. ἀπὸ φανατικούς χριστιανούς). Ἡ μυστικὴ τάση παρουσιάζεται περισσότερο στὴ σχολὴ τοῦ Περγάμου, στὴν ὁποία ἀνήκουν ὁ Μάξιμος καὶ ὁ Χρυσάνθιος, οἱ δάσκαλοι τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ. Οἱ περιφημότεροι ὅμως νεοπλατωνικοὶ δίδαξαν στὴν Ἀθήνα, ὅπως ὁ Συριανὸς (πέθ. τὸ 430 μ.Χ.) καὶ πρὸ πάντων ὁ Πρόκλος (περίπου 410 - 485 μ.Χ.). Ὁ Πρόκλος κατάγοταν ἀπὸ τὴν Λυκία γεννήθηκε ὅμως στὴν Κωνσταντινούπολη. Στὴν Ἀθήνα ἤρθε 20 χρόνων κι ἔμεινε ὡς τὸν θάνατό του. Εἶχε νοῦ συστηματικὸ καὶ ἀνάπτυξε γόνιμη δράση, συμμερι-

ζόταν όμως τον θρησκευτικό ένθουσιασμό της σχολής του, τιςπίστεις και τις δεισιδαιμονίες της. Σώθηκαν αρκετά έργα του από τα όποια σπουδαιότερα είναι ή Στοιχειώσις θεολογική, ή Στοιχειώσις φυσική, τὰ Ὑπομνήματα εἰς τὸν Τίμαιον (τοῦ Πλάτωνος) καὶ ὁ Ὑμνοὶ ποὺ κατατάσσονται ἀνάμεσα στὰ καλύτερα ποιητικὰ προϊόντα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς.

Ἵστερα ἀπὸ τὸν Πρόκλο ἡ νεοπλατωνικὴ σχολὴ τῶν Ἀθηναίων δὲν θὰ ζήσῃ πολὺ· θὰ κλειστῆ στὰ 529 μὲ διαταγὴ τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ καὶ θὰ δημευτῆ ἡ σημαντικὴ περιουσία της. Οἱ τελευταῖοι της ἀντιπρόσωποι στὸν 6. αἰ. εἶναι ὁ Δαμάσκιος, ὁ τελευταῖος σχολάρχης, καὶ ὁ Σιμπλίκιος στὸν ὅποιο χρωσᾶμε Ὑπομνήματα σὲ πολλὰ ἀριστοτελικὰ ἔργα καὶ στὸ «Ἐγχειρίδιον» τοῦ Ἀρριανοῦ, τὸ ἔργο ποὺ συνοψίζει τὴν διδασκαλία τοῦ Ἐπίκτητου. Τὰ ἔργα του αὐτὰ ἔχουν μεγάλη ἀξία καὶ μαρτυροῦν ὄχι μονάχα πολυμαθεῖα, ἀλλὰ καὶ ἀνεξάρτητὴ καὶ καθαρὴ διανόηση, μέσα πάντοτε στὰ πλαίσια τῆς νεοπλατωνικῆς παράδοσης.

5. *Οἱ εἰδικὲς ἐπιστῆμες.* Οἱ ἐπιστῆμες ποὺ καλλιεργοῦνται περισσότερο αὐτὴ τὴν ἐποχὴ εἶναι τὰ μαθηματικὰ καὶ ἡ ἱατρικὴ. Ἀναφέρουμε τοὺς μαθηματικούς Νικόμαχο ἀπὸ τὰ Γέρασα καὶ Θέωνα ἀπὸ τὴ Σμύρνη (καὶ οἱ δύο 2. αἰ. μ.Χ.), τὸν Διόφαντο τὸν Ἀλεξανδρέα (3. αἰ. μ.Χ.), τὸν γιατρό Διοσκουρίδη (δεύτερο μισὸ 1. μ.Χ. αἰ.), συγγραφέα εἰδους φαρμακολογίας (Περὶ ὕλης ἱατρικῆς). Οἱ σπουδαιότεροι ὅμως ἐπιστῆμονες αὐτῆς τῆς ἐποχῆς καὶ γιὰ τὶς ἐργασίες τους καὶ γιὰ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξαν στὴν ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν εἶναι ὁ Πτολεμαῖος καὶ ὁ Γαληνός.

Ὁ Κλαύδιος Πτολεμαῖος (περίπου 100 - 170 μ.Χ.), ἀπὸ τὴν Πτολεμαίδα τῆς Ἀνω Αἰγύπτου ποὺ ἔζησε ὅμως στὴν Ἀλεξάνδρεια, ἔγραψε ἀξιόλογα συγγράμματα ἀπὸ τὰ ὅποια δύο εἶναι σπουδαιότερα: α) Ἡ Μαθηματικὴ σύνταξις (13 βιβλία), ποὺ ἴσως εἶχε καὶ τὸν τίτλο Μεγίστη σύνταξις ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ μετάφραση τοῦ ὅποιου προήλθε τὸ συνηθισμένο σήμερα ὄνομα τοῦ ἔργου Ἀλμαγέστη. Στὸ ἔργο αὐτὸ ἐκθέτει τὸ ἀστερονομικὸ σύστημα ποὺ φέρει τὸ ὄνομά του καὶ τὸ ὅποιο βασίζεται στὶς ἀνακαλύψεις τῶν μεγάλων ἀστρονόμων τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς, ἰδιαίτερα τοῦ Ἰππαρχοῦ ἀπὸ τὴν Νίκαια τῆς Βιθυνίας (βλ. σελ. 242). Οἱ ἀστρονομικὲς θεωρίες τοῦ Πτολεμαίου ἐδέσποζαν ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Κοπέρνικου καὶ τοῦ Κέπλερ. β) Ἡ Γεωγραφικὴ ὑφήγησις (βιβλία 8) στὴν ὅποια συνοψίζεται ὅλη ἡ γεωγραφικὴ ἐπιστῆμη τῆς ἀρχαιότητος.

Ὁ Γαληνός (περίπου 129 - 200 μ.Χ.), ἀπὸ τὸ Πέργαμο, εἶναι στὸ μεσαίωνα γιὰ τὴν ἱατρικὴ δ,τι ὁ Πτολεμαῖος γιὰ τὴ γεωγραφία καὶ τὴν ἀστρονομία, δηλ. αὐθεντία. Ἀνάμεσα στὰ πολυάριθμα συγγράμματά του τὰ σπουδαιότερα εἶναι ὁ Προτρεπτικὸς ἐπ' ἱατρικὴν τέχνην καὶ ἡ Θεραπευτικὴ μέθοδος. Ὁ Γαληνός δὲν ἔγραψε μόνον συγγράμματα ποὺ ἀναφέρονται σὲ δλους τοὺς κλάδους

τῆς λατρικῆς, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ συγγράμματα ἠθικά, λογικά καὶ ρητορικά. Τὸ κυριώτερον ἀπ' αὐτὰ εἶναι τὸ Περὶ τῶν Ἰπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (9 βιβλία).

6. Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Γενικὴ θεώρησις. Ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού ὁ χριστιανισμὸς πέρασε τὰ σύνορα τῆς Παλαιστίνης καὶ ἄρχισε νὰ διαδίδεται ἀνάμεσα στοὺς ἔθνικούς, δηλ. ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνους πού δὲν ἦταν Ἰουδαῖοι κατὰ τὸ θρησκευμα, χρησιμοποίησε τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ Ἑλληνες ἢ ἐξελληνισμένοι Ἀσιάτες ἦσαν ἐκεῖνοι πού τὸν κήρυσσαν στοὺς κατοίκους τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Ἀκόμη καὶ στὴν Ρώμῃ καὶ σὲ ὅλη τὴ Δύση οἱ πρῶτες χριστιανικὲς κοινότητες ἀποτελέστηκαν κυρίως ἀπὸ Ἑλληνες ἢ ἐξελληνισμένους Ἀσιάτες. Ἑλληνες ἀπὸ τὴ Σμύρνη ἱδρυσαν τὶς ἐκκλησίες τῆς Λυὸν καὶ τῆς Βιέννης καί, στὸ τέλος τοῦ 2. μ.Χ. αἰ. ἀκόμη, ἑλληνικὰ ἔγραψε ὁ Εἰρηναῖος, ὁ ἐπίσκοπος τῆς Λυὸν, τὰ ἔργα του. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ὑπῆρξε ὡς τὰ μέσα τοῦ 3. μ.Χ. αἰ. ἡ μόνη γλῶσσα τῆς λειτουργίας καὶ σ' αὐτὴ γράφθηκαν τὸ δεύτερον μιστὸ τοῦ 1. μ.Χ. αἰ. τὰ 27 βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη εἶχε ἤδη μεταφραστῆ στα ἑλληνικὰ ἀπὸ ἑλληνομαθεῖς Ἰουδαίους τῆς Ἀλεξάνδρειας (βλ. σελ. 236).

Οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς ἱκανοποιοῦνται μὲ τὴν λαϊκὴ γλῶσσα, τὴν Κοινή. Μόνον οἱ μεγάλοι ρήτορες τοῦ 4. μ.Χ. αἰ. (Βασίλειος, Γρηγόριος, Χρυσόστομος κ.ἄ.) ἔχουν δεχθῆ τὴν ἐπίδραση τοῦ νεοαττικισμοῦ.

Ἡ χριστιανικὴ γραμματεία τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων. Ὡς τὰ μέσα τοῦ 2. μ.Χ. αἰ. ἡ χριστιανικὴ γραμματεία ἀναπτύσσεται στὸ περιθώριον τῆς εἰδωλολατρικῆς κοινωνίας μὲ τὴν ὁποία φαίνεται ὅτι δὲν ἔχει καμμιά ἐπαφή. Τὰ ἔργα αὐτῆς τῆς περιόδου ἀναφέρονται στὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων καὶ στὶς σχέσεις ἀναμεταξύ τους. Οἱ ἐκφραστικοὶ τρόποι καὶ οἱ ἰδέες ἀντλοῦνται ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ συγγράμματα αὐτὰ εἶναι ἐπιστολές: Ἐπιστολὴ πού ἀποδίδεται στὸν ἀπόστολο Βαρνάβα, Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους Κλήμη ἐπισκόπου Ρώμης, Ἐπιστολὴς (7 συνολικά) τοῦ Ἰγνατίου ἐπισκόπου Ἀντιοχείας, Ἐπιστολὴ πρὸς Φιλιππησίους τοῦ Πολύκαρπου ἐπισκόπου Σμύρνης. Ἡ πιὸ γνωστὴ ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς αὐτὲς εἶναι ἡ Ἐπιστολὴ πρὸς Ρωμαίους τοῦ Ἰγνατίου. Ὁ συγγραφέας ἐκφράζει σ' αὐτὴ τὸν ἄμετρο πόθο του γιὰ τὸ μαρτύριον («ἄφετέ με θηρίων εἶναι βοράν, διὼν ἐστὶ Θεοῦ ἐπιτυχεῖν» IV,1· «ζῶν γὰρ γράφω ὑμῖν, ἐρῶν τοῦ ἀποθανεῖν» VII,2). Ὁ Ποιμὴν τοῦ Ἐρμᾶ (γράφηκε γύρω στὸ 140 μ.Χ.) ἀνήκει στὴν προφητικὴ φιλολογία, τῆς ὁποίας πρότυπο εἶναι ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2. μ.Χ. αἰ. ἡ χριστιανικὴ γραμματεία δὲν εἶναι

πιά δυνατό να απομονωθῆ ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἐθνικὴ καὶ νὰ ἀγροηθῆ ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν γραμμάτων. Εἶναι, ἄλλωστε, καὶ ποιητικὰ καὶ ποσοτικὰ σημαντικὴ. Οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς τῆς περιόδου αὐτῆς ἢ ἀποκρούουν τὴς ἐναντίο τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπιθέσεις τῶν ἐθνικῶν συγγραφέων, ἢ ἀναιροῦν τὴς διάφορες αἰρετικὰς διδασκαλίαις ποὺ ἄρχισαν νὰ παρουσιάζονται. Ἀναδεικνύονται ἔτσι ἀπὸ τὴν δευτέρη πεντηκονταετία τοῦ 2. μ.Χ. αἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς σημαντικοί, καθόλου κατώτεροι ἀπὸ τοὺς σύγχρονους ἐθνικοὺς.

Οἱ πρῶτοι συγγραφεῖς αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ὀνομάζονται ἀπολογηταί (δηλ. ὑπερασπιστὲς τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπέναντι τῶν εἰδωλολατρῶν καὶ τῶν Ἰουδαίων) καὶ τὰ συγγράμματά τους ἀπολογίαί. Αὐτὲς εἴτε ἔχουν τὴ μορφή ἀναφορῶν καὶ ἀπευθύνονται στοὺς Ρωμαίους αὐτοκράτορες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ζητοῦν καὶ γιὰ τὸ χριστιανισμὸ τὴν ἴδια ἀνοχὴν ποὺ ὑπάρχει καὶ γιὰ τὴς ἄλλες θρησκείαις, εἴτε εἶναι μικρὲς διατριβὲς καὶ ἀπευθύνονται στὴν κοινὴ γνώμη, τὴν ὁποία θέλουν νὰ διαφωτίσουν σχετικὰ μὲ τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία. Ἡ ἀρχαιότερη ἀπὸ τὴς ἀπολογίαις εἶναι τοῦ Κοδράτου (γύρω στὸ 125 μ.Χ.), ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχομε ἓνα μικρὸ ἀπόσπασμα. Σώθηκαν ὁμως οἱ ἀπολογίαις τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου Ἀριστείδη (μέσα τοῦ 2. μ.Χ. αἱ.), τοῦ Τατιανοῦ (περὶ τὸ 170 μ.Χ.), τοῦ Ἀθηναγόρα (γύρω στὸ 180 μ.Χ.) καὶ τοῦ Ἰουστίνου (100 - 165 μ.Χ.).

Συγγενὴς μὲ τὴν ἀπολογία εἶναι καὶ ὁ προτρεπτικὸς (ἐνν. λόγος), παρακίνησις δηλ. γιὰ ἀποδοχὴ τοῦ χριστιανισμοῦ. Τέτοιος προτρεπτικὸς εἶναι ἡ Ἐπιστολὴ πρὸς Διόγνητον, ποὺ ἀποδίδεται ἄλλοτε στὸν Ἰουστίνον καὶ ποὺ ἡ κριτικὴ ἔδειξε ὅτι δὲν εἶναι ἔργο δικό του. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψὴ τῆς μορφῆς καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψὴ τοῦ περιεχομένου εἶναι τὸ καλύτερον χριστιανικὸν ἔργο τοῦ 2. μ.Χ. αἱ. Στὴν ἴδια κατηγορίαν ἀνήκουν καὶ τὰ Τρία βιβλία πρὸς Ἀυτολύκον τοῦ ἐπισκόπου Ἀντιοχείας Θεοφίλου (γύρω στὸ 180 μ.Χ.).

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2. μ.Χ. αἱ. παρουσιάζονται καὶ οἱ πρῶτοι ἀντιαιρετικοὶ συγγραφεῖς, οἱ λόγιοι δηλ. χριστιανοὶ ποὺ ὑπερασπίζουσι τὸν χριστιανισμὸ ἀπέναντι τῶν αἰρετικῶν, κυρίως τῶν λεγόμενων Γνωστικῶν. Οἱ σπουδαιότεροι ἀντιαιρετικοὶ συγγραφεῖς εἶναι ὁ Εἰρηναῖος (125 - 202 μ.Χ.) ποὺ ἔγραψε τὸν Ἐλεγχον καὶ τὴν ἀνατροπὴν τῆς ψευδωνύμου γνώσεως καὶ ὁ Ἰππόλυτος ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὰ Φιλοσοφοῦμένα.

Στὸ τέλος τοῦ 2. μ.Χ. αἱ. ἓνας στωικὸς φιλόσοφος ποὺ ἔγινε χριστιανός, ὁ Πάνταινος, τοποθετήθηκε ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπον Δημήτριον προϊστάμενος τῆς κατηχητικῆς σχολῆς τῆς Ἀλεξάνδρειας ποὺ σιγὰ σιγὰ τὴν ἀνύψωσε σὲ θεολογικὴ. Ἡ σχολὴ αὐτὴ θὰ παῖξῃ πολὺ σπουδαῖον ρόλον στὴ διαμόρφωσιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Στὴν κατηχητικὴν αὐτὴν σχολὴν μορφώθηκαν καὶ δίδαξαν ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς καὶ ὁ Ὠριγένης, οἱ δημιουργοὶ τῆς χριστιανικῆς θεολογίας.

Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς (160 - 215 μ.Χ.). Ὁ Κλήμης

ήταν πιθανόν Ἀθηναῖος. Ἄκουσε τὸν Πάνταινο κι ἔπειτα τὸν διαδέχτηκε στὴν σχολή. Τὰ σπουδαιότερα ἔργα του εἶναι: Λόγος προτρεπτικός πρὸς Ἑλληνας, Παιδαγωγός (3 βιβλία) καὶ Στρωματεῖς (8 βιβλία). Τὸ τελευταῖο αὐτὸ σύγγραμμα εἶναι πολὺτιμο γιὰ τὴν γραμματολογία, γιατί περιέχει πολλὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἔργα ἀρχαίων συγγραφέων πού δὲν τὰ ἔχομε σήμερα.

Ὁ Κλήμης προσπαθεῖ νὰ βάλῃ τὴν φιλοσοφία στὴν ὑπηρεσία τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὅχι μόνο, λέει, δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστα πίστη καὶ γνώση, ἀλλὰ ἡ γνώση φωτίζει τὴ συνείδηση τοῦ χριστιανοῦ καὶ τὴν προστοιμάζει νὰ δεχθῇ τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία.

Ὁ Ῥιγένης (185 - 254 μ.Χ.). Ὁ Ῥιγένης γεννήθηκε στὴν Ἀλεξάνδρεια ἀπὸ γονεῖς χριστιανούς. Μαθητὴς στὴν ἀρχὴ τοῦ Κλήμη τὸν διαδέχτηκε πολὺ νέος στὴν διεύθυνση τῆς κατηχητικῆς σχολῆς. Ἀργότερα πῆγε στὴν Καισάρεια τῆς Παλαιστίνης ὅπου ἄνοιξε νέα σχολή. Πέθανε στὴν Τύρο τῆς Φοινίκης λίγο ὕστερα ἀπὸ τὸν διαωγμὸ τοῦ Δεκίου, κατὰ τὸν ὁποῖο φυλακίστηκε καὶ βασανίστηκε.

Ὁ Ῥιγένης ἔγραψε πολλὰ καὶ σπουδαῖα συγγράμματα. Τὰ σπουδαιότερα ἀπ' αὐτὰ εἶναι: τὰ Ἑξαπλᾶ, ἀριστωμένα στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τῆς Π. Διαθήκης, τὸ Περὶ ἀρχῶν, πού ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ἀπόπειρα συγγραφῆς χριστιανικῆς δογματικῆς, καὶ τὸ Κατὰ Κέλσου στὸ ὁποῖο ἀνασκευάζει τίς ἐναντίο τοῦ χριστιανισμοῦ κατηγορίες τοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου Κέλσου πού περιέχονταν στὸ ἔργο του Ἀληθὴς λόγος. Τὸ ἔργο τοῦ Κέλσου χάθηκε, ἀλλὰ εἶναι δυνατὸ νὰ λάβωμε σχεδὸν πλήρη ἰδέα γι' αὐτὸ ἀπὸ τὴν ἀναίρεση τοῦ Ῥιγένη. Ἐγραψε ἐπίσης ὁ Ῥιγένης σχόλια καὶ ὑπομνήματα σὲ διάφορα βιβλία τῆς Ἀγ. Γραφῆς.

Ἡ χριστιανικὴ γραμματεία ἀπὸ τὸν 4. ὡς τὸν 6. αἰ. Ἐπειτα ἀπὸ τὴν προπαρασκευὴ πού ἔγινε κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες ἦταν φυσικὸ νὰ ἀκολουθήσῃ πρόοδος καὶ ἀκμὴ, ἀφοῦ μάλιστα, ἀπὸ τίς ἀρχῆς τοῦ 4. αἰ., ὁ χριστιανισμὸς δὲν καταδιώκοταν καὶ σιγά σιγά ἔγινε ἡ ἐπίσημη θρησκεία τοῦ κράτους. Οἱ χριστιανοὶ πλήθυναν καὶ ἀνάμεσά τους ἦταν πολλοὶ πού εἶχαν μορφωθῆ στὶς εἰδωλοατρικὲς ρητορικὲς καὶ φιλοσοφικὲς σχολές. Πολλοὶ ἐπίσης χριστιανοὶ φοιτοῦσαν στὶς σχολές αὐτές.

Ἡ χριστιανικὴ ρητορεία, πού, κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες, εἶχε παρουσιαστῆ μὲ τὴ μορφή τῆς ὁμιλίας, τοῦ λόγου δηλ. σὲ οἰκεῖο τόνο ὅπως ταίριαζε στὶς ὀλιγάριθμες σχετικὰ συναθροίσεις τῆς διωκόμενης θρησκείας, ἀπὸ τὸν 4. αἰ. παρουσιάζεται μὲ τὴ μορφή τοῦ ἐπιδεικτικοῦ λόγου καὶ εἶναι μερικὲς φορὲς ἐφάμιλλη μὲ τὴν ἀττικὴ ρητορεία.

Ἡ ποίηση καλλιεργεῖται τὸν 4. αἰ. ἀπὸ τὸν Γρηγόριο τὸν Ναζιανζηνό, ἀλλὰ ἡ εἰλικρινὴς ἔμπνευση καταστρέφεται ἀπὸ τοὺς ρητορισμοὺς. Ἀξιόλογη ποίηση ἔχομε μόνο τὸν 6. αἰ. μὲ τὸν Ρωμανὸ (βλ. σελ. 276).

Οἱ σπουδαιότεροι συγγραφεῖς τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

Εὐσέβιος (265 - 340 μ.Χ.). Ὁ Εὐσέβιος, ἐπίσκοπος Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης, εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς γονιμώτερους συγγραφεῖς τοῦ 4. αἰ. Ἦταν φίλος καὶ σύμβουλος στὰ θρησκευτικὰ ζητήματα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Ἐγραψε πολλὰ ἔργα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ σπουδαιότερα εἶναι ἡ *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευὴ* καὶ ἡ *Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις*, ἀπολογητικοῦ καὶ τὰ δύο περιεχομένου, καὶ τὰ ἱστορικὰ ἔργα *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* (10 βιβλία) καὶ *Χρονικά* (2 βιβλία). Ἡ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* τοῦ Εὐσέβιου εἶναι ἡ κυριώτερη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴν ἀρχαία Ἐκκλησία καὶ δίκαια χαρακτηρίστηκε ὡς τὸ πολυτιμότερο ἔργο τῆς μεταποστολικῆς ἐποχῆς. Τὰ *Χρονικά*, πού σώθηκαν μόνο σὲ λατινικὴ καὶ ἀρμενικὴ μετάφραση, εἶναι σπουδαία πηγὴ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Μέγας Ἀθανάσιος (295 - 373 μ.Χ.). Ὁ μέγας Ἀθανάσιος, ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, ὑπῆρξεν ὁ πρόμαχος τῆς Ὁρθοδοξίας ἐναντίο τοῦ ἀρειανισμοῦ, γι' αὐτὸ καταδιώχθηκε ἀπὸ τοὺς ἀρειανούς αυτοκράτορες Κωνσταντίο καὶ Οὐάλη, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν ἐθνικὸν αὐτοκράτορα Ἰουλιανό. Πέντε φορές ἐξωρίστηκε καὶ 16 χρόνια τῆς ζωῆς του τὰ πέρασε ἐξόριστος.

Τὰ περισσότερα συγγράμματα τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου ἀναφέρονται, ὅπως εἶναι φυσικό, στὴν αἴρεση τοῦ Ἀρείου («Τέσσαρες λόγοι κατὰ Ἀρειανῶν», «Ἀπολογητικὴ κατὰ Ἀρειανῶν», «Ἀπολογία πρὸς τὸν βασιλέα Κωνσταντίον», «Ἀπολογία περὶ τῆς ἑαυτοῦ φυγῆς» κ.ά.). Ἐγραψε ἐπίσης τὴν βιογραφία τοῦ ἱδρυτῆ τοῦ μοναχισμοῦ ἁγίου Ἀντωνίου.

Ὁ μέγας Ἀθανάσιος εἶναι κυρίως ὁ ἄνθρωπος τῆς δράσεως καὶ γι' αὐτὸ τὰ συγγράμματά του δονοῦνται ἀπὸ τὴν ἀκλόνητὴ πίστη του στὴν ὀρθότητα τῶν ἀπόψεών του, δὲν διακρίνονται ὅμως γιὰ κομψότητα ὅρους.

Μέγας Βασίλειος (330 - 379 μ.Χ.). Ὁ μέγας Βασίλειος γεννήθηκε στὴν Καισάρεια τῆς Καππαδοκίας. Οἱ γονεῖς του ἦταν χριστιανοὶ καὶ ἀρχετὰ εὐποροί. Ἄκουσε στὴν Ἀθήνα τὸν ἐθνικὸν σοφιστὴ Ἰμέριο καὶ στὴν Ἀναύχεια τὸν ἐπίσης ἐθνικὸν Λιβάνιο. Ὁ ἴδιος δίδαξε λίγο καιρὸ τῆ ρητορικῆ στὴν Καισάρεια. Τὸ 370 ἔγινε ἐπίσκοπος στὴν γενέτειρά του.

Ὁ μέγας Βασίλειος ἔγραψε πολλὰ καὶ σπουδαῖα ἔργα: λόγους, πραγματεῖες θεολογικοῦ περιεχομένου, ἐπιστολές. Ὁ Βασίλειος περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο μεγάλους ρήτορες τοῦ 4. αἰ., Γρηγόριο τὸν Ναζιανζηνὸ καὶ Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο, μπορεῖ νὰ συγκριθῆ με τοὺς ρήτορες τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς. Βέβαια καὶ ὁ ἴδιος — ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι δύο — δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀπαλλαγμένος τοῦ στόμφου καὶ τῆς ἐπιτηδεύσεως πού χαρακτηρίζουν τὴν ἄσιανή ρητορεία στὴν ὁποία μωρφώθηκαν ἀλλὰ ὁ μέγας Βασίλειος χαλιναγωγεῖ τὴ φαντασία του περισσότερο ἀπὸ ἐκείνους, συνθέτει τὸ ὅλο ἀρτιώτερα, ἀνταποκρίνεται πληρέστερα στὶς ἀπαιτήσεις τῆς κλασσικῆς ρητορείας. Ἡ σχεδὸν ἄττικὴ γλῶσσα του

καί τὸ φροντισμένο ὕφος του μαρτυροῦν ἀδιάκοπη μελέτη τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Δημοσθένη. Στὴν πραγματεία του Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὀφελοῦντο λόγων ἀναγνωρίζει τὴν ἀξία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ καθορίζει τὴ θέση τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπέναντί της.

Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός (329-390 μ.Χ.). Ὁ Γρηγόριος γεννήθηκε στὴν Ἀριανζὸ τῆς Καππαδοκίας καὶ ἦταν γιὸς τοῦ ἐπισκόπου Ναζιανζοῦ Γρηγορίου. Σπούδασε στὴν Ἀθήνα ρητορικὴ μαζὶ μὲ τὸν Βασίλειο καὶ οἱ δύο νέοι συνδέθηκαν μὲ στενὴ φιλία. Τὸ 372 ἔγινε ἐπίσκοπος Σασιμῶν στὴν Καππαδοκία καὶ τὸ 381 πατριάρχης Κων/πόλεως. Ἐπειδὴ μερικοὶ ἐχθροὶ του δημιούργησαν ζήτημα ὡς πρὸς τὴν κανονικότητα τῆς ἐκλογῆς του, ὁ Γρηγόριος παραιτήθηκε καὶ ἦλθε στὴν γενέτειρά του ὅπου ἔμεινε ὡς τὸν θάνατό του.

Ὁ Γρηγόριος ἔγραψε λόγους, ἐπιστολές καὶ ποιήματα. Ἀπὸ τοὺς λόγους του οἱ πρὸ ὀνομαστοὶ εἶναι οἱ θεολογικοὶ πρὸς τοὺς ἐξεφρόνησε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὀνομάστηκε Θεολόγος. Τὰ ποιήματά του, πρὸς ἑξερνοῦν τὰ 400, ἔχουν μικρὴ ποιητικὴ ἀξία. Εἶναι γραμμένα (ἐκτὸς ἀπὸ δύο) σὲ ἀρχαϊκὴ γλῶσσα καὶ σὲ ἀρχαῖα μέτρα. Τὰ πρὸ ἀξιόλογα ἀπ' αὐτὰ εἶναι τὰ ἐπιγράμματα.

Ὁ Γρηγόριος μέτριος ὡς ποιητὴς εἶναι ἔξοχος ὡς ρήτορας. Οἱ λόγοι του διακρίνονται γιὰ τὸ ὕφος τῶν νοημάτων, τὴ θερμότητα τοῦ αἰσθήματος καὶ τὴν πλοῦσια φαντασία.

Γρηγόριος ὁ Νύσσης (335-394 μ.Χ.). Ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ὁ τρίτος ἀπὸ τοὺς μεγάλους Καππαδόκες, ἦταν νεώτερος ἀδελφὸς τοῦ μεγάλου Βασιλείου. Σπούδασε καὶ αὐτὸς στὶς ρητορικὲς σχολές καὶ γιὰ λίγο ἄσκησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ρήτορα. Τὸ 372 ἔγινε ἐπίσκοπος Νύσσης στὴν Καππαδοκία. Ἐγραψε πολλὰ συγγράμματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ πρὸ ἀξιόλογα εἶναι ὁ Μέγας κατηχητικὸς λόγος καὶ οἱ πραγματείες Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου, Περὶ παρθενίας καὶ τὰ Μακρίνεια. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔργο, πρὸ ἀναφέρεται στὴν συνομιλία πρὸς εἶχε ὁ συγγραφεὴς μὲ τὴν ἀδελφὴν του Μακρίνη τὴν παραμονὴ τοῦ θανάτου της, εἶναι γραμμένο σὲ διαλογικὴ μορφή καὶ μοιάζει μὲ τὸν «Φαίδωνα» τοῦ Πλάτωνα καὶ τὸ πρῶτο βιβλίον τῶν «Τουσκουλανῶν συζητήσεων» τοῦ Κικέρωνα.

Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (345-407 μ.Χ.). Ὁ Ἰωάννης, πρὸς γιὰ τὴν εὐγλωττία του ὀνομάστηκε Χρυσόστομος, γεννήθηκε στὴν Ἀντιόχεια ἀπὸ γονεῖς χριστιανούς. Πολὺ μικρὸς ἔχασε τὸν πατέρα του καὶ τὴν ἀνατροφή του τὴν ἐπιμελήθηκε ἡ μετέρα του, ἡ ὀνομαστὴ γιὰ τὴν ἀρετὴ της Ἀνθούσα. Παρακολούθησε στὴν Ἀντιόχεια τὰ μαθήματα τοῦ σοφιστῆ Λιβάνιου καὶ γιὰ λίγο ἄσκησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ συνηγόρου. Τὸ 386 ὁ ἐπίσκοπος τὸν χειροτόνησε ἱερέα καὶ τοῦ ἀνάθεσε τὸ κήρυγμα στὶς ἐκκλησίες τῆς Ἀντιόχειας. Ὁ Χρυσόστομος τόση φήμη ἀπόκτησε γιὰ τὴν εὐγλωττία του καὶ τὴν ἀρετὴν του ὥστε, ὅταν χήρεψε ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος τῆς Κων/πόλεως, ὁ αὐτοκράτορας Ἀρκάδιος καὶ

ὁ πρωθυπουργὸς Εὐτρόπιος αὐτὸν ἔκριναν ὡς τὸν πιὸ κατάλληλο γιὰ νὰ τὸν καταλάβῃ (398). Ὁ Χρυσόστομος μόλις ἔγινε ἀρχιεπίσκοπος Κων/πόλεως ἀνάλαβε ἀγώνα ἐναντίο τῆς διεφθαρμένης ἀριστοκρατίας καὶ ὠρισμένων ἀξιωματούχων τῆς ἐκκλησίας ποὺ δὲν στέκονταν στὸ ὕψος τους. Τὰ ἀνορθωτικὰ μέτρα τοῦ Χρυσόστομου προκάλεσαν τὴν ἀντίδραση ἐκείνων ποὺ θίγονταν ἀπ' αὐτά, οἱ ὅποιοι, στὸ τέλος, κατώρθωσαν — κυρίως μὲ τὴ βοήθεια τῆς αὐτοκρατορίας Εὐδοξίας καὶ τοῦ πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Θεόφιλου ποῦ, ἀπὸ προσωπικὲς αἰτίες, μισοῦσαν ἐπίσης τὸ Χρυσόστομο — νὰ καταδικασθῇ ὁ μεγάλος ἱεράρχης, τὸ 404, ἀπὸ σύνοδο σὲ καθάρωση καὶ ἐξορία. Πέθανε στὴν ἐξορία τὸ 407.

Ὁ Χρυσόστομος ἔγραψε πολλὰ καὶ σπουδαῖα συγγράμματα: πραγματείες, λόγους, ἐξηγητικὲς ὁμιλίες σὲ διάφορα βιβλία τῆς Ἀγ. Γραφῆς, ἐπιστολές. Ἀπὸ τίς πραγματείες οἱ σπουδαιότερες εἶναι οἱ Περὶ Ἰερωσύνης καὶ Περὶ κατανύξεως. Ἀπὸ τίς ἐρμηνευτικὲς του ἐργασίες ὑποδειγματικὴ θεωρεῖται ἡ ἐρμηνεία τῆς Πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Ἀπὸ τοὺς λόγους σπουδαιότεροι εἶναι οἱ 21 λόγοι Περὶ τῶν ἀνδριάντων καὶ ὁ λόγος Εἰς Εὐτρόπιον. Περιήγημα εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ τελευταίου αὐτοῦ λόγου:

«Ἄει μὲν, μάλιστα δὲ νῦν, εὐκαιρον εἰπεῖν ματαιότης ματαιοτήτων, τὰ πάντα ματαιότης. Ποῦ νῦν ἡ λαμπρὰ τῆς ὑπατείας περιβολή; ποῦ δὲ αἱ φαιδραὶ λαμπάδες, ποῦ δὲ οἱ κρότοι καὶ οἱ χοροὶ καὶ αἱ θαλίαι καὶ αἱ πανηγύρεις; ποῦ οἱ στέφανοι καὶ τὰ παραπετάσματα; ποῦ ὁ τῆς πόλεως θόρυβος καὶ αἱ ἐν ἵπποδρομίαις εὐφημιαὶ καὶ τῶν θεατῶν αἱ κολακείαι; Πάντα ἐκεῖνα σίχεται καὶ ἄνεμος πνεύσας ἀθρόον τὰ μὲν φύλλα κατέβαλε, γυμνὸν δὲ ἡμῖν τὸ δένδρον ἔδειξε καὶ ἀπὸ τῆς ρίζης σαλευόμενον... Ποῦ νῦν οἱ πεπλασμένοι φίλοι, ποῦ τὰ συμπόσια καὶ τὰ δεῖπνα; ποῦ ὁ τῶν παρασίτων ἔσμος καὶ ὁ δι' ὅλης ἡμέρας ἐρχόμενος ἄκρατος καὶ αἱ ποικιλίαι τῶν μαγεύρων τέχναι καὶ οἱ τῆς δυναστείας θεραπευταὶ οἱ πάντα πρὸς χάριν ποιοῦντες καὶ λέγοντες; Νῦν ἦν πάντα ἐκεῖνα καὶ ὄναρ καὶ ἡμέρας γενομένης ἡρακλίσθη ἄνηθ ἦν ἑαρίνα καὶ παρελθόντος τοῦ ἔαρος ἄπαντα κατεμαράνθη· σκιά ἦν καὶ παρέδραμε· κηπνὸς ἦν καὶ διελύθη· πομφόλυγες ἦσαν καὶ διερρόγησαν· ἀράχνη ἦν καὶ διεσπάσθη...».

Ὁ Χρυσόστομος εἶναι μίᾳ ἀπὸ τίς μεγαλύτερες μορφές τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Ἐχει πλήρη συνείδηση τῆς ἀποστολῆς του καὶ εἶναι ἀλύγιστος στὴν ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντός του. Ἐξοχος ρήτορας, ἀποφουγεί τις ἀκατάληπτες θεωρίες καὶ ζέρει νὰ ἐπωφεληθῆ τις περιστάσεις καὶ τις εὐκαιρίες καὶ μὲ δύναμη νὰ διαλαθῆ τις σκέψεις του καὶ τὰ συναισθήματά του. Μεταχειρίζεται πολὺ πετυχημένες εἰκόνες, μεταφορές καὶ παρομοιώσεις καὶ γράφει γλώσσα ἀπλή καὶ σαφῆ.

Ὁ Χρυσόστομος, ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς γιὰ τὴ λαμπρὴ ἐπισκοπικὴ καὶ συγγραφικὴ δράση τους θεωροῦνται στὴν Ὁρθόδοξο Ἐκκλησίᾳ ὡς οἱ τρεῖς μεγαλύτεροι ἱεράρχες καὶ διδάσκαλοι καὶ ἡ μνήμη τους συνεοράζεται στίς 30 Ἰανουαρίου. Γιὰ τὴ σοφία τους καὶ τὸ ρόλο τους στὴν συμφιλίωση ἑλληνισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ εἶναι καὶ οἱ προστάτες τῶν γραμμάτων καὶ ἡ κοινὴ μνήμη τους ἐορτῆ τῆς παιδείας.

Διόδωρος ὁ Ταρσοῦ (325 - 392 μ.Χ.) καὶ ὁ μαθητὴς του

Θεόδωρος ὁ Μοψουεστίας (350 - 428 μ.Χ.) ἀντίταξαν στήν ἀλληγορική ἐρμηνεία τῆς ἀλεξανδρινῆς σχολῆς τήν γραμματική καί ἱστορική ἐρμηνεία καί μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὡς οἱ πρόδρομοι τῆς νεώτερης ἐρμηνευτικῆς τῶν Γραφῶν.

Ἀπό τίς συμπαθέστερες μορφές τῆς Ἐκκλησίας εἶναι καί ὁ ἐπίσκοπος Πτολεμαΐδας τῆς Ἀφρικῆς *Συνέσιος* (περίπου 370 - 413 μ.Χ.) ἀπό τήν Κυρήνη. Ὁ *Συνέσιος* ἦταν μαθητής τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσόφου Ἰππατίας καί χριστιανός καί ἐπίσκοπος ἐγίνε (410) ἔπειτα ἀπό παράκληση τῶν συμπατριωτῶν του γιά νά μπορῆ νά τοὺς βοηθῆ καλύτερα, γι' αὐτό καί ἡ προσχώρησή του στὸν χριστιανισμό δὲν ἐγίνε χωρὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφυλάξεις. Ἰπεράσπισε τοὺς συμπολίτες του ἐπαυελιημένα καί ἀπὸ τοὺς ἐπιδρομεῖς ἰθαγενεῖς καί ἀπὸ τοὺς αὐθαίρετους αὐτοκρατορικοὺς ὑπαλλήλους.

Πρὶν γίνῃ χριστιανὸς ὁ *Συνέσιος* ἐγράψε μερικὰ ἔργα σοφιστικῆς καί νεοπλατωνικῆς ἐμπνεύσεως ὕστερα ἀπὸ τὴν προσέλευσή του στὸν χριστιανισμό ἐγράψε σὲ δωρικὴ διάλεκτο ὕμνους (σῶζονται 10, ὁ δέκατος ἦμῶς θεωρεῖται νόθος) στοὺς ὁποίους ἀνακατεῦνται νεοπλατωνικὲς καί χριστιανικὲς ἀντιλήψεις. Ἀπὸ τὰ σὲ πεζὸ λόγο ἔργα του ποὺ σώθηκαν τὰ κυριώτερα εἶναι ὁ λόγος *Περὶ βασιλείας*, ἡ πραγματεία *Δίων ἢ περὶ τῆς καθ' ἑαυτὸν διαγωγῆς* καί τὸ εὐθυμογράφημα *Φαλάκρας ἐγκώμιον*. Τὸ σπουδαιότερο ὅμως ἔργο του εἶναι οἱ 156 *Ἐπιστολές* του (ἡ τελευταία νόθη) ποὺ δὲν ἔχουν τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τίς πλαστὲς ἐπιστολὲς τῶν σοφιστῶν, ἀλλὰ, συνδεμένες μὲ τὴν πλούσια σὲ δράση ζωὴ του, ἀναφέρονται σὲ γεγονότα καί εἶναι γεμάτες πληροφορίες γιά τὴν κοινωνία τῆς ἐποχῆς του. Κατὰ τὸν Φώτιο («χάριτος καί ἡδονῆς ἀποσταζέουσι μετὰ τῆς ἐν τοῖς νοήμασι ἰσχὺς καί πυκνότητος»).

Ὁ *Θεοδώρητος* (περίπου 393 - 460 μ.Χ.), ἐπίσκοπος Κύρου τῆς Συρίας, εἶναι χρονολογικὰ ὁ τελευταῖος ἀπὸ τοὺς μεγάλους χριστιανούς συγγραφεῖς. Ἐγράψε *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία* τῶν ἐτῶν 323 - 428 μ.Χ. καί πολὺ σπουδαῖα ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα σὲ διάφορα βιβλία τῆς Ἀγ. Γραφῆς. Ἰστερα ἀπὸ τὸν Θεοδώρητο σπουδαίους συγγραφεῖς δὲν ἔχομε παρὰ μόνον τὸν *Ψευδοδιονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτη*, πρόσωπο μυστηριώδες, ποὺ οἱ ἐρευνητὲς πιστεύουν πὼς πιθανὸν ἔζησε στὸ τέλος τοῦ 5. μ.Χ. αἰ. Τὰ συγγράμματά του περιέχουν πολλὰ νεοπλατωνικὲς ἀντιλήψεις καί φανερῆ εἶναι ἡ ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ νεοπλατωνικοῦ Πρόκλου (περίπου 410 - 485 μ.Χ.). Θεωρεῖται ὁ πατέρας τοῦ χριστιανικοῦ μυστικισμοῦ.

Οἱ *συνεχιστὲς τοῦ Εὐσέβιου*. Οἱ *Ἐκκλησιαστικὲς ἱστορίες* τοῦ *Σωκράτους* (μέσα τοῦ 5. μ.Χ. αἰ.), τοῦ *Σωζομενοῦ* (ἴδια ἐποχὴ), τοῦ *Φιλοστόργιου* (γύρω στὸ 430 μ.Χ.) καί τοῦ *Θεοδώρητου*, γιά τὸν ὁποῖο μιλήσαμε προηγουμένως, συνεχίζουν τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τοῦ Εὐσεβίου. Σ' αὐτὲς πρέπει νά προστεθῆ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τοῦ Εὐάγγριου τοῦ σχολαστικοῦ (περίπου 535-598 μ.Χ.), ποὺ ἐξιστορεῖ τὰ ἐκκλησιαστικὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 431-594 μ.Χ.

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ μοναχισμοῦ δημιούργησε πλούσια φιλολογία ποῦ ἀναφέρεται στὴ ζωὴ καὶ τὴν δράση μεγάλων ἀσκητῶν. Μνημονεύομε τὸν Βίο τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου, ποῦ τὸν ἔγραψε ὁ μέγας Ἀθανάσιος, καὶ τὴ Λαυσαϊκὴ Ἱστορία ἢ Λαυσαϊκὸν ἢ Λαυσαϊκὸν τοῦ Παλλάδιου (περίπου 365 - 430 μ.Χ.), σειρά ἀπὸ βιογραφίης σπουδαίων μοναχῶν τῆς Αἰγύπτου, Παλαιστίνης, Συρίας, Ρώμης καὶ Καμπανίας. Τὸ ἔργο ὠνομάστηκε ἔτσι γιατί ἀφιερώνεται σὲ κάποιον ἀξιωματοῦχο τῆς αὐτῆς τοῦ Θεοδοσίου Β' ποῦ λεγόταν Λαῦσος.

Ποίηση. Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 2. μ.Χ. αἰ. μερικοὶ χριστιανοὶ συγγραφεῖς (ὅπως λ.χ. ὁ Βαρδεσάνης, ὁ Ἀρμόνιος, ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρέας) ἔγραψαν καὶ σὲ ἔμμετρο λόγο. Τὸν 3. καὶ 4. αἰ. ἐκεῖνοι ποῦ γράφουν ποιήματα εἶναι ἀκόμη περισσότεροι (Ἄρειος, Μεθόδιος, Ἀπολινάριος, Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Συνέσιος). Τὰ ἔργα ὅμως αὐτὰ εἶναι γραμμένα σὲ ἀρχαϊκὴ γλῶσσα καὶ σὲ ἀρχαῖα μέτρα καὶ γι' αὐτὸ ποτὲ δὲν ἔγιναν κτῆμα τοῦ λαοῦ. Ἀπὸ τὸν 5. αἰ. ὅμως ἡ χριστιανικὴ ποίηση ἄρχισε σιγὰ σιγὰ νὰ λυτρώνεται ἀπὸ τὰ δεσμὰ αὐτά, νὰ μὴ λαβαίνει ὑπόψη τὸ μακρὸ ἢ τὸ βραχὺ τῶν συλλαβῶν (προσωδία), ἀλλὰ μόνο τὸν ἀριθμὸ τῶν συλλαβῶν καὶ τὸν τόνο τῶν λέξεων. Ἔτσι δημιουργήθηκαν ἀξιόλογα θρησκευτικὰ ποιήματα, μερικά ἐφάμιλλα πρὸς τὰ δημιουργήματα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων λυρικῶν. Οἱ χριστιανοὶ ποιητὲς συνήθως μελοποιοῦσαν τοὺς ὕμνους τους γι' αὐτὸ λεγόταν καὶ μελωδοί. Πρόδρομος τῆς ρυθμικῆς ἢ τὸνικῆς αὐτῆς ποιήσεως εἶναι ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, ποῦ δύο ποιήματά του τὰ ἔγραψε κατὰ τὸν τρόπο αὐτό.

Ἡ τονικὴ ποίηση ἀκμάζει πρὸ πάντων τὸν 6. αἰῶνα μὲ τὸν μεγάλου ποιητὴ Ρωμανό.

Ρωμανὸς ὁ μελωδὸς (ἀκμ. γύρω στὰ 535 - 555 μ.Χ.). Ὁ Ρωμανὸς κατάγοταν ἀπὸ ἐβραϊκὴ πιθανὸν οἰκογένεια τῆς Ἑμεσας τῆς Συρίας πῆρε ὅμως ἑλληνικὴ μόρφωση καὶ σὲ ἑλληνικὸ περιβάλλον, στὴν Κων/πολι ὅπου ἤλθε καὶ ἔζησε, ἔγραψε τὰ θρησκευτικὰ ποιήματά του. Ἡ ἔρευνα θεωρεῖ ὡς πολὺ πιθανὸν ὅτι στὴν πατρίδα του Συρία εἶχε γνωρίσει τὴν ποίηση τοῦ Ἐφραίμ τοῦ Σύρου (περίπου 305 - 373 μ.Χ.) καὶ πῶς αὐτὸ ἄσκησεν ἐπίδραση, στὴν διαμόρφωση τῆς δικῆς του ποιήσεως Ἡ νέα μετρικὴ τὸν βοήθησε στὴ σύνθεση τῶν ποιημάτων του καὶ στὴν ἔκφραση τῆς βαθιᾶς καὶ εἰλικρινοῦς θρησκευτικότητάς του. Ὁ Ρωμανὸς σύνθεσε καὶ μελοποίησε πολλοὺς ὕμνους ποῦ ἀναφέρονται σὲ χριστιανικὲς γιορτὲς καὶ βιβλικὰ ἢ ἐκκλησιαστικὰ πρόσωπα. Περιφέρμος εἶναι ὁ ὕμνος στὴν γέννηση τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ὁποῦ το λαιμρὸ προοίμιο εἶναι τὸ γνωστὸ :

Ἡ Παρθένος σήμερον
τὸν ὑπερούσιον τίκτει,
καὶ ἡ γῆ τὸ σπῆλαιον
τῷ ἀπροσίτῳ προσάγει·
ἄγγελος μετὰ ποιμένων
δοξολογοῦσι,

μάγοι δὲ μετὰ ἀστέρος
 ὁδοιποροῦσι·
 δι' ἡμᾶς γὰρ ἐγεννήθη
 παιδίον νέον,
 ὁ πρὸ αἰώνων Θεός.

Ὁ Ρωμανὸς εἶναι ἀναμφισβήτητα μεγάλος ποιητὴς καὶ ὁπωσδήποτε ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ποιητές. Ἔχει γνήσια ἐμπνευση, πλοῦτο ιδεῶν, παραστατικότητα, μεστή καὶ δυνατὴ γλώσσα. Γιὰ τὰ χαρίσματά του αὐτὰ ὀνομάστηκε Πίνδαρος τῆς χριστιανικῆς ποιήσεως. Τὸ κυριώτερο μειονέκτημα τῶν ποιημάτων του εἶναι ἡ ἀνατολίτικη τάση του γιὰ ὄγκο, μέγεθος.

Τὸν 6. αἰ. συντάχθηκε πιθανὸν καὶ ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος, δηλ. ἡ ἀπὸ 24 στροφῆς ἀκολουθία μετὰ τὴν ὁποία ἐξυμνεῖται ἡ Θεοτόκος καὶ ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Γιὰ τὸν χρόνον τῆς συντάξεως καὶ τὸν συγγραφέα δὲν ὑπάρχει ἀκόμη ὁμοφωνία. Πάντως ἡ ἔρευνα κλίνει νὰ δεχθῆ ὅτι ὁ ὕμνος γράφηκε τὸν 6. αἰ. ἀπὸ τὸν Ρωμανὸν πρὸς ἐξύμνησιν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου καὶ ὅτι ἀργότερα, ἐπὶ Ἡρακλείου, ἐξ ἀφορμῆς τῆς καταστροφῆς τῶν ἐπιδρομῶν Ἀβάρων (626) καὶ τῆς σωτηρίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πού ἀποδόθηκε στὴν Θεοτόκον, προσετέθη στὸν ὕμνον, ἀπὸ τὸν πατριάρχη Σέργιον, τὸ κοντάκιον «Τῆ ὑπερμάχῳ στρατηγῶ». Ἔτσι ὁ ὕμνος κοντὰ στὸν θρησκευτικὸ πῆρε καὶ ἐθνικὸν χαρακτῆρα καὶ καθιερώθηκε, ἀργότερα, νὰ ψάλλεται στὶς ἐκκλησιαστικὰ τμηματικὰ στὸν ἑσπερινὸν κάθε Παρασκευῆς στὶς τέσσερις πρῶτες ἑβδομάδες τῆς μεγάλης Σαρακοστῆς, καὶ ὀλόκληρος τὴν Παρασκευὴ τῆς πέμπτης ἑβδομάδας. Ὁ ὕμνος ὀνομάστηκε «ἀκάθιστος», γιὰτὶ ἀκάθιστος (χωρὶς νὰ καθίσουν δηλ. οἱ πιστοὶ) ψάλλονταν ἅλη ἢ πρὸς ἐξύμνησιν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου ἀκολουθία.

Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5. μ.Χ. αἰ. ἀρχίζει ἡ παρακμὴ τῶν χριστιανικῶν γραμμάτων (μετὰ ἐξαιρέσιν τὴν ποίησιν ποὺ ἀκμάζει, ὅπως εἶδαμε, τὸν 6. αἰ.). Ἡ κυριώτερη αἰτία τῆς παρακμῆς εἶναι ἡ ἐπικράτησις τῆς ὑπερσυντηρητικῆς ἀντιλήψεως ὅτι ὅλα τὰ ζητήματα ἔχουν λυθῆ ἀπὸ τοὺς μεγάλους πατέρας τῆς ἐκκλησίας τοῦ 4. καὶ 5. αἰ. καὶ ὅτι στοὺς μεταγενέστερους δὲν μένει ἄλλο ἔργο παρὰ ἡ σύνοψις, ἐπέξεργασία ἢ διασκευὴ ἐκείνων ποὺ οἱ πατέρες ἔγραψαν. Ἡ ἀντίληψις αὕτη τόσο ἐπιβλήθηκε, ὥστε ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς τὸν 8. αἰ. ἔλεγε : «ἐρῶ ταιγαροῦν ἐμὸν οὐδέν». Ἀλλὰ καὶ ὁ καθορισμὸς, μετὰ τὶς συνόδους, τῶν χριστιανικῶν δογμάτων κατὰ τὸν 4. καὶ 5. αἰ. περιώρισε τὴν ἔρευνα. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν ἔλειψαν καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸν 5. αἰ. οἱ σπουδαῖοι — γιὰ τὴν ἐποχὴ τους — συγγραφεῖς, ὅπως ὁ πρῶτος σχολαστικὸς θεολόγος Λεόντιος ὁ Βυζάντιος (485 - 543), ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Σεβῆρος (470 - 538), ὁ Μάξιμος ὁ ὁμολογητῆς (580 - 662), ὁ συγγραφέας τοῦ «Λειμῶνος» ἢ «Λειμωναρίου» Ἰωάννης Μόσχος (545 - 620), ὁ δογματικὸς Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς (περίπου 665 - 753) καὶ ἄλλοι. Ὅλοι ὅμως αὐτοὶ δὲν διακρίνονται γιὰ πρωτοτυπία καὶ δὲν μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μετὰ τοὺς μεγάλους πατέρας τοῦ 4. καὶ 5. αἰῶνα.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΓΕΝΙΚΟ

Σημειώθηκαν τὰ κυριώτερα ὀνόματα καὶ πράγματα. Οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν στὶς σελίδες. Ἡ συντομογραφία κ.έ. ἔπειτα ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ δείχνει πὺς ἐκεῖ γίνεται πῶς διεξοδικὸς λόγος γὰρ τὸ ὄνομα ἢ τὸ πρᾶγμα.

Ἀγάθαρχος ὁ Σάμιος 102 Ἀγαθίας 254 Ἀγάθων τραγικὸς 135 Ἀγίας Τροϊζήνιος 43 Ἀγών 94 Ἀθανάσιος ὁ μέγας 272 Ἀθήναιος 260 Ἀλιανὸς Κλαύδιος 259 Ἀΐλιος Ἀριστείδης 256 Ἀινείας τακτικὸς 175 Ἄϊνος 61 Ἀιολικὴ διάλεκτος 11 κ.έ. Ἀισχίνης ὁ ρήτορας 217 Ἀισχύλος 109 κ.έ. Ἄισωπος 61 Ἀισώπειοι μῦθοι 78 Ἀκάθιστος Ὑμνος 277 Ἀκαδημία ἀρχαία 237—νεά 237 Ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ 221 κ.έ. Ἄλεξις 148 Ἄλκαϊος 62 κ.έ. Ἄλκιφρων 259 Ἄλκιμαν 68 Ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία 264 Ἀμμώνιος Σακοῦς 266 Ἀναγνώρισις ἢ ἀναγνωρισμὸς 107 Ἀνακρέων 64 κ.έ. Ἀνακρεόντεια ποιήματα 65 Ἀναξαγόρας 199 Ἀναξίμανδρος 79 Ἀναξιμένης 79 Ἀναστανῆρια 89 Ἀνδοκίδης 207 Ἀνδρόνικος ὁ Ρόδιος 194 Ἀνθεστήρια 90 Ἀνθολογία Παλατινὴ 230 Ἀνθολογία Πλανούδη 231 Ἀντίγονος ὁ Καρύστιος 233 Ἀντίμαχος ὁ Κολοφώνιος 43. 83 Ἀντίοχος ὁ Συρακοῦσιος 80 Ἀντίπατρος ἐπιγραμμματοποιὸς 230 Ἀντισθένης ὁ κωμικὸς 200 Ἀντιφάνης κωμικὸς 148 Ἀντιφῶν ὁ Ραμνοῦσιος 207 Ἀντώνιος Διογένης 262 Ἄοιδοὶ 23	Ἀπολλόδαρος ὁ Ἀθηναῖος 236 Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος 224 Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεύς 259. 264 Ἀπολογηταὶ 270 Ἀπουλήσιος ἀπὸ τὰ Μάδουρα 258 Ἀποσπάσματα ἀλεξανδρινῶν 225—κωμικῶν 149—λογογράφων 81—λυρικῶν 77—προσωκρατικῶν 52.—τραγικῶν 135. Ἀππιανὸς 251 Ἄρατος ὁ Σολεῖς 225 Ἀρέθας ὁ Καισαρείας 19 Ἀρίσταρχος ὁ Σάμιος 242 Ἀρίσταρχος ὁ Σαμόθραξ 232 Ἀριστείδης ὁ Μιλήσιος 262 Ἀριστείδης ὁ ρήτορας 256 Ἀριστίππος ὁ Κυρηναῖος 200 Ἀριστόβουλος 233 Ἀριστοτέλης 193 κ.έ. Ἀριστοφάνης 144 κ.έ. Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος 232 Ἄριων 68 Ἀρκεσίλαος 237 Ἀρκτίνος ὁ Μιλήσιος 43 Ἄρποκρατίων 260 Ἄρριανὸς 250 Ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ 23 κ.έ. Ἀρχίλοχος 60 κ.έ. Ἀρχιμήδης 241 Ἀσιανισμὸς 246 Ἄτη 57 Ἄττιδογράφοι 80 Ἄττικὴ διάλεκτος 11 κ.έ. Ἄττικισμὸς, Ἄττικιστὲς 13 κ.έ. Ἄυλος Γέλλιος 82 σημ. Ἄφοδος 99 Ἄχαιὸς ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια 135
	Βάβριος 244 Βαχυλίδης 72 Βασιλείος ὁ μέγας 272 Βατραχομουμαχία 42 Βηρωσὸς 232 Βιβλίον (χειρογράφων) σχήματα 17 κ.έ. Βιβλιοθήκη Ἀλεξανδρείας 222 Βίβλος 236.269

- Βίων βουκολικών 288
 Βουκολική ποίηση 225 κ.έ.
 Βυζαντινή εποχή 243 κ.έ.
- Γαληνός 268
 Γεωγραφία 246
 Γλώσσα ελληνική 8 κ.έ.
 Γλώσσες 20
 Γνωμική ποίηση 58
 Γοργίας 177
 Γραμματείας αρχαίας περίοδοι 22
 Γραμματική 231
 Γραμματολογία 5 κ.έ.
 Γραφή ελληνική 7 — Ιερογλυφική Α 7
 — Ιερογλυφική Β 7 — γραμμική Α 7
 — γραμμική Β 7 κ.έ. — μεγαλογράμ-
 ματη 19 — μικρογράμματα 19
 Γραφικές ύλες 16 κ.έ.
 Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός 273
 Γρηγόριος ο Νύσσης 273
- Δακτυλικόν εζάμετρον 34
 Δακτυλοπέτριτοι 76
 Δακτυλικός 268
 Δαικηλικαί 84 σημ. 1
 Δαίναρχος 220
 Δημάδης 219
 Δημηγόρται Θουκυδίδου 162
 Δημήτριος ο Φαληρεύς 220
 Δημητρίου «Περὶ ἔρμηνείας» 255
 Δημόκριτος 199
 Δημοσθένης 221 κ.έ.
 Διαθήκης Παλαιάς μετάφραση 236
 Διαθήκη Καινή 269
 Διαίρεση (μετρ.) 34
 Διάλεκτοι ελληνικαί 10 κ.έ.
 Διάλογος φιλοσοφικός 176
 Διατριβή 265
 Διδασκαλία 93, 95
 Δίδυμος ὁ Ἀλεξανδρεὺς 232
 Διθύραμβος 67 κ.έ.
 Δικιάρχος 233
 Δικαστήρια 205
 Δίκτυς 42
 Διογένης Λαέρτιος 266
 Διογένης Οἰνοανθεὺς 241
 Διογένης Σινωπεύς 200
 Διόδωρος Σικελιώτης 235 κ.έ.
 Διόδωρος ὁ Ταρσοῦ 274
 Διονύσια μεγάλα 92 — μικρά 91
 Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς 246
 Διονύσιος ὁ Θραξ 232
 Διονύσιος ὁ περιηγητὴς 244
 Διονύσος 84 κ.έ.
 Διοσκουρίδης 268
 Διόφαντος 268
- Δισσοὶ λόγοι 131
 Δίφιλος κωμικός 149
 Δίων ὁ Συρακόσιος 182
 Δίων ὁ Χρυσόστομος 257
 Δογματικόν μέτρον 109
 Δράμα 83 κ.έ.
 Δραματικοὶ ἄγῶνες 93
 Δρώμενα 84 σημ. 4
 Δύσκολος Μενάνδρου 150 κ.έ.
 Δωρική διάλεκτος 11 κ.έ.
- Ἐβδομήκοντα μετάφραση 236
 Ἐγκώμιο 66
 Εἰδικῆς ἐπιστῆμες 241
 Εἰδύλλιο 225
 Εἰρηναῖος 270
 Εἰρωνεία τραγική 107—σοικρατική 180
 Ἐκαταῖος ὁ Μιλήσιος 80 κ.έ.
 Ἐκδόσεις ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγρα-
 φῶν 22
 Ἐκκλησία τοῦ δήμου 204
 Ἐλάσματα χρυσᾶ 50, 88
 Ἐλεάται, ἐλεατική σχολή 51
 Ἐλεγεία, ἐλεγείον 55 κ.έ. 223 κ.έ.
 Ἐλλάδικος-Μυτιληναῖος 80
 Ἐλληνική γλώσσα 8 κ.έ.
 Ἐλληνικῆς γραμματείας (ἀρχαίας)
 ἄξια 5 κ.έ.
 Ἐλληνικῆς γραμματείας (ἀρχαίας) πα-
 ράδοση 15 κ.έ.
 Ἐλληνικός πολιτισμὸς 13 κ.έ.
 Ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ κέντρα 14
 Ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ χαρακτηριστικὰ
 14 κ.έ.
 Ἐμβαστήριον 56, 66
 Ἐμβόλιμα χορικά 108
 Ἐμμέλεια 99
 Ἐμπεδοκλῆς ὁ Ἀκραγυκτινὸς 52
 Ἐνδυμασίαι ἡθοποιῶν 100
 Ἐντελέγεια 196
 Ἐξάμετρον 34
 Ἐξόδος 108
 Ἐπεισόδιον 10,
 Ἐπιγένης ὁ Σικελιώτης 109
 Ἐπίγραμμα 71, 229
 Ἐπική ποίηση 25 κ.έ.
 Ἐπικός κύκλος 43 κ.έ.
 Ἐπικουρική φιλοσοφία 240
 Ἐπίκουρος 240
 Ἐπίκτητος 264
 Ἐπιμενίδης ἀπὸ τὴν Κρήτην 50
 Ἐπινίκιο ἢ ἐπίνικος 66 κ.έ.
 Ἐπιτάφιος Περικλέους 163 κ.έ.
 Ἐπίχαρμος 139
 Ἐπος ἥρωικὸν 25 κ.έ. — διδακτικὸν 44
 κ.έ. — θρησκευτικὸν 49 κ.έ. — παρω-

- δικό 52 κ.έ. — φιλοσοφικό 51 κ.έ.
 'Επτά σοφοί 77 κ.έ.
 'Ερατοσθένης ὁ Κυρηναῖος 231.237
 Εὐάγριος ὁ σχολαστικός 275
 Εὐάγριων ὁ Κυρηναῖος 43
 Εὐδῆμος ὁ Ρόδιος 195.237
 Εὐήμερος 233
 Εὐῆνος ὁ Πάριος 177
 Εὐθυμένης ὁ Μασσαλιώτης 80
 Εὐκλείδης ὁ Μεγαρεὺς 200
 Εὐκλείδης ὁ Ἀλεξανδρεὺς 241
 Εὐμένης ἀπὸ τὴν Καρδία 233
 Εὐνάπιος 253
 Εὐπολις κωμικός 148
 Εὐριπίδης 124 κ.έ.
 Εὐσέβιος ἱστορικός 272
 Εὐστάθιος ὁ Θεσσαλονίκης 41
 'Εφορος ἱστορικός 174
- Ζηνόδοτος ὁ 'Εφέσιος 231
 Ζήνων ὁ Ἐλεάτης 79
 Ζήνων ὁ Κιτιεὺς 238
 Ζώσιμος 253
- 'Ηγησίας ἀπὸ τὴν Μαγησια 232
 'Ηθοποιοί 99 κ.έ.
 'Ηλιόδωρος 263
 'Ηρακλείδης ὁ Ποντικός 233
 'Ηράκλειτος 79 κ.έ.
 'Ηρηννα 65
 'Ηρόδοτος 153 κ.έ.
 'Ηρώδας ἢ 'Ηρώνδας ὁ Κῶος 228
 'Ηρώδης ὁ Ἀττικὸς 256
 'Ηρωδιανὸς ἱστορικός 252
 'Ηρων φυσικός 242
 'Ησιόδος 44 κ.έ.
 'Ησύχιος 260
- Θαλῆς 79
 Θαλήτας 68
 Θεάτρο ἀρχαῖο 96 κ.έ.
 Θεμιστιος 261
 Θεόγριος 58 κ.έ.
 Θεοδώρητος ὁ Κύρου 275
 Θεόδωρος ὁ Κυρηναῖος 187
 Θεόδωρος Μοφουεστίας 275
 Θεόκριτος 226 κ.έ.
 Θεολογεῖον 103
 Θεόπομπτος 174
 Θεόφραστος 238
 Θεσπς 88.109
 Θεών ὁ Σμυρναῖος 268
 Θεουκιδίδης 157 κ.έ.
 Θεράσυλλος 183
 Θερασύμαχος 177
 Θρῆνος 66
- Θυμέλη 96
- 'Ιαμβλικὴ ποίηση 59 κ.έ. — μέτρον 60
 'Ιάμβλιχος νεοπλατωνικός 267
 'Ιβυκος 69
 'Ιγνάτιος ὁ Ἀντιοχείας 269
 'Ιεροκλῆς 253
 'Ιερώνυμος ἀπὸ τὴν Καρδία 233
 'Ιλιὰς 26 κ.έ.
 'Ιμέριος 261
 'Ιουλιανὸς 261
 'Ιουστίνος 270
 'Ιππαρχος ἀπὸ τὴν Νίκαια 242
 'Ιππίας ὁ Ἡλείος 177
 'Ιπποκράτης 200 κ.έ.
 'Ιππόλυτος 270
 'Ιππῶναξ ὁ 'Εφέσιος 61
 'Ισαῖος 211
 'Ισοκράτης 210 κ.έ.
 'Ιστορία 153 κ.έ.
 'Ιωάννης ὁ Δαμασκηνὸς 277
 'Ιωάννης Στοβαῖος 261
 'Ιωάννης ὁ Χρυσόστομος 273
 'Ιων ἀπὸ τὴν Χίος 135
 'Ιωνικὴ διάλεκτος 10 κ.έ.
 'Ιώσηπος 247
- Κάδμος ὁ Μιλήσιος 80
 Κάθαρσις 197
 Καικίλιος ἀπὸ τὴν Καλὴ Ἀκτὴ 246
 Καينὴ Διαθήκη 269
 Καλλιμάχος 223
 Καλλίνος 55 κ.έ.
 Καλλισθένης 175
 Καλόγερος 89
 Κανὼν τῶν δέκα ρητόρων 207
 Καρνεάδης 237
 Κάσσιος Δίων 251
 Κάσσιος Λογγίνος 267
 Κεφαλαῖς 230
 Κινάθων 43
 Κινησίας 83
 Κλασσικὴ ἐποχὴ 82
 Κλασσικός, κλασσικὸ 82 σημ.
 Κλεάνθης στοιχικός 238
 Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς 270
 Κοινὴ 12 κ.έ.
 Κόνιτος Κούρτιος Ροῦφος 251
 Κόνιτος Σμυρναῖος 244
 Κόλλουθος 245
 Κοιμῆς 108
 Κόραξ ρητοροδιδάσκαλος 202
 Κόρδαξ 142
 Κόριννα 65
 Κορυφαῖος (χοροῦ) 99
 Κράντωρ 237

- Κράτης κωμικός 143
 Κράτης ὁ Μαλλώτης 232
 Κρατῖνος κωμικός 143
 Κρατίππος 175
 Κτησίας 174
 Κύκλια ἔπη 43 κ.έ.
 Κύπρια ἔπη 43
 Κωδικῶν συλλογές 18 κ.έ.
 Κῶμος 138
 Κωμωδία 137 κ.έ. — ἀρχαία 141 —
 ἄττικὴ 140 — μέση 148 — νέα 149
 — σικελιωτικὴ 139
- Λάθη χειρογράφων 20 κ.έ.
 Λᾶσος ὁ Ἑρμιονεὺς 67
 Λέσχης 43
 Λευκίππος 199
 Λεωνίδας ὁ Ἐαριντῖνος 230
 Λήνια 91
 Λήνηι ἢ ληναί 86 σημ.
 Λιβάνιος 260
 Λογαιδικὸν μέτρον 76
 Λογγίνου «Περὶ ὕψους» 255
 Λόγγος 263
 Λογεῖον 103
 Λογογράφοι 80
 Λουκιανὸς 257 κ.έ.
 Λούκιος ὁ Πατρεὺς 258
 Λυκοῦργος ὁ ρήτορας 219
 Λυκόφρων 225
 Λυρικὴ ποίησις 53 κ.έ.
 Λυσίας 208 κ.έ.
- Μάγνης 143
 Μανέθων 232
 Μάξιμος ὁ Τύριος 257
 Μαργίτης 42
 Μάρκος Αὐρήλιος 265
 Μεγαρικὴ φάρσα 138
 Μεγασθένης 236
 Μελανοπίδης 83
 Μελέαγρος ὁ Γαδαρηνὸς 230
 Μέλος 62
 Μένανδρος 150 κ.έ.
 Μηχανές ἀρχαίου θεάτρου 103
 Μιμερμος 56 κ.έ.
 Μίμος 140.228
 Μοίρα 31
 Μόσχος 228
 Μουσαῖος 245
 Μουσικὰ ὄργανα 54 κ.έ.
 Μουσικὴ ἀρχαία 54 κ.έ.
 Μουσώνιος 264
 Μυθιζμβοί 61
 Μυθιστόρημα 262
 Μύθοι Αἰσώπου 78
- Μύθος 61
 Μυριόβιβλος 261
 Μύρτις 65
 Μυστήρια 50
- Νέαρχος 236
 Νεοπλατωνισμὸς 266
 Νεοπυθαγορισμὸς 264
 Νεόφρων 135
 Νικανδρὸς ὁ Κολοφώνιος 225
 Νόμος 83
 Νόννος ὁ Πανοπολίτης 244
 Νόστοι 28. 43
- Ξάνθος ἀπὸ τὴν Λυδία 80
 Ξενοφάνης 51
 Ξενοφῶν 167 κ.έ.
 Ξενοφῶν ὁ Ἐφέσιος 263
 Ξένων 38
- Ὀδύσεια 28 κ.έ.
 Ὀμηρίδαι 24
 Ὀμηρικὸ ζήτημα 36 κ.έ.
 Ὀμηρικὸς κόσμος 31 κ.έ.
 Ὀμηρικοὶ ὕμνοι 42
 Ὀμηρος 25 κ.έ.
 Ὀππιανὸς 244
 Ὀρφεὺς 50
 Ὀρφικά 50 κ.έ.
 Ὀρχήστρα 96
- Παιάν 66
 Παλλαδᾶς 245
 Παλλάδιος 276
 Παλαίφατος 233
 Παλατινὴ Ἀνθολογία 230
 Παναίτιος 239
 Πάνταινος 270
 Πανύασις 83
 Παπύρων συλλογές 18
 Παράβασις 142
 Παρθένια 66
 Παρθένιος Νικαεὺς 262
 Παρμενίδης 51
 Πάροδος 99.108
 Παροίγια 66
 Παῦλος Σιληντιάριος 245
 Πανσανίας περιηγητὴς 253
 Πεζὸς λόγος 77 κ.έ.
 Περίακτοι 102
 Περιπατητικὴ σχολή 193
 Περιπέτεια 106
 «Περὶ ὕψους» πραγματεία 255
 Πίγρης 42.43
 Πίνδαρος 73 κ.έ.
 Πλανούδης 231

- Πλάτων 181
 Πλατωνική φιλοσοφία 188
 Πλατωνικός διάλογος 189 — μύθοι 191
 Πλούταρχος 247 κ.έ.
 Πλωτίνος 266
 Πολέμων σοφιστής 256
 Πολύκιος 252
 Πολύβιος 233 κ.έ.
 Πολυδεύκης 260
 Πορφύριος 267
 Ποσειδώνιος 239
 Πράξιλλα 65
 Πρατίνος 109
 Πρίσκος 253
 Προάγων 94
 Πρόδικος ο Κεῖος 177
 Πρόκλος 267
 Προκρίπιος ἀπὸ τὴν Καισάρεια 253
 Πρόλογος 107
 Προσημνητική ποίηση 23
 Προσκήνιον 102
 Προσῳδία 66
 Προσωπεῖα 100
 Πρωταγόρας 176 κ.έ.
 Πτολεμαῖος στρατηγός 232
 Πτολεμαῖος μαθηματικός 268
 Πυθαγόρας 79
 Πυθαγόρειοι 182
 Πυθέας 236
 Πύρρων Ἡλείος 241
 Πῶλος σοφιστής 177
- Ραψῳδοὶ 24
 Ρητορεία 201 κ.έ.
 Ρητορικοῦ λόγου εἶδη 203 — μέρη 203
 Ρωμαϊκὴ ἐποχὴ 243
 Ρωμανὸς ὁ μελωδὸς 276
- Σαπφὼ 63 κ.έ.
 Σατυρικό δράμα 136 κ.έ.
 Σέξτος ὁ ἐμπειρικός 265
 Σημωνίδης ὁ Ἀμοργίνος 61
 Σίκινης 137
 Σῶλοι 241
 Σιμπλίσιος 268
 Σιμωνίδης ὁ Κεῖος 70 κ.έ.
 Σκεπτικὴ φιλοσοφία 241
 Σκηνὴ 102
 Σκηνογραφία 102
 Σκόλια 66
 Σκύλας ὁ Καρυανδεὺς 80
 Σόλων 57 κ.έ.
 Σούδα ἢ Σουῖδα λεξικό 262 σημ.
 Σουσαρίων 139
 Σοφιστές, σοφιστικὴ 175 κ.έ.
 Σοφιστικὴ δευτέρα 256
- Σοφοκλῆς 116 κ.έ.
 Σπεύσιππος 237
 Στασίμων 108
 Στασίνοσ 43
 Στέφανος ὁ Βυζάντιος 253
 Στέφανος, συλλογὴ ἐπιγραμμάτων 230
 Σησίχορος 69
 Στίλπων ὁ Μεγαρεύς 200
 Στοβαχίου Ἀνθολόγιον 261
 Στράβων 252
 Στράτων ὁ Λαμψακηνὸς 195
 Στωικὴ φιλοσοφία 238 κ.έ.
 Συνέσιος ὁ Κυρηναῖος 275
 Σχόλια 20
 Σωζομενὸς ἱστορικός 275
 Σωκράτης 178 κ.έ.
 Σωκράτης ἱστορικός 275
 Σώφρων 140
- Ἰάτιος Ἀχυλλέας 263
 Τεισίασ ρητοροδιδάσκαλος 202
 Τελέσιλλα 65
 Τέρπανδρος 54
 Τηλεγόνοια 43
 Τιμάκιος ὁ Τουρομενίτης 233
 Τιμόθεος ὁ Μιλήσιος 83
 Τίμων ὁ Φλιάσιος 241
 Τομὴ βουκολικὴ 34 — ἐφημεμερὴς 34
 — πενθημεμερὴς 34 — κατὰ τρίτον
 τροχαῖο 34
 Τονισμὸς 20
 Τραγωδία 104 κ.έ. Τραγωδίας γένεσις,
 104 — ὀρισμὸς 105 — μέρη κατὰ ποιόν
 105 — μέρη κατὰ ποσόν 107
- Τριάδες 69
 Τριλογία 93
 Τριφιδωρος 245
 Τυραννίων γραμματικὸς 194
 Τυρταῖος 56
- Ὑβρις 112
 Ὑμέναιος 66
 Ὑμνος 66
 Ὑμνοι ὁμηρικοί 42
 Ὑμνοι ὄρφικοι 50
 Ὑπατία 267
 Ὑπερείδης 218
 Ὑποκριταὶ 99
 Ὑπόσχημα 66
- Φαλλικά ἄσματα 83 σημ. 2
 Φαλλὸς 138
 Φερεκράτης 143
 Φερεκίδης ἀπὸ τὴν Σύρον 77
 Φιλήμων κωμικός 149
 Φιλιτᾶς ἢ Φιλητᾶς ὁ Κῶος 223

Φίλιππος ὁ Ὀπούντιος 184
 Φίλιστος 174
 Φιλοσοφία 175 κ.έ.
 Φιλοστόργιος 275
 Φιλόστρατοι 259
 Φιλόχορος Ἀθηναῖος 233
 Φύλων ὁ Ἀλεξανδρεὺς 264
 Φύλακες 84 σημ. 1
 Φόρμης 139
 Φρόνιχος τραγικός 109
 Φρόνιχος ἀττικιστῆς 260
 Φύλαρχος 233
 Φυσικὸι φιλόσοφοι 78 κ.έ.
 Φωκυλίδης 59
 Φώτιος πατριάρχης 261

 Χαρίτων 263
 Χάρων ὁ Λαμψακηνὸς 80
 Χιωνίδης 143

Χοιρίλος ὁ Ἀθηναῖος 109
 Χοιρίλος ὁ Σάμιος 83
 Χορευτῶν ἀριθμὸς 99
 Χορηγοὶ 93
 Χορική ποιήση 66 κ.έ.
 Χορὸς 99 — τραγωδίας 99 — κωμωδίας
 142 — σατυρικοῦ 95.137
 Χριστιανικὴ γραμματεία 269 κ.έ.
 Χρυσᾶ ἔπη 264
 Χρύσιππος στωικός 238
 Χωλιμβος 60
 Χωρίζοντες 38

 Ψευδοδιονύσιος Ἀρεοπαγίτης 275

 Ὠδεῖον 94
 Ὠδὴ 62 κ.έ.
 Ὠλῆν 23
 Ὠριγένης 271

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ παρατιθέμενη βιβλιογραφία δὲν εἶναι πλήρης. Προτιμήθηκε νὰ ἀναφερθοῦν μονάχα τὰ πρὸ σημαντικὰ ἔργα καὶ ἐκεῖνα πρὸς, λίγο ἢ πολὺ, χρησιμοποιήθηκαν στὴν σύνταξιν τῆς πρώτης ἢ αὐτῆς τῆς ἔκδοσης τοῦ βιβλίου.

- Adcock, F. E., *Thucydides and his history*, Cambridge 1963.
- Ἀριστοτέλους, *Περὶ ποιητικῆς*. Εἰσαγωγή, κείμενον, μετάφρασις ὑπὸ Σ. Μενάρδου - Ι. Συκουτρῆ, ἔκδ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1937.
- Blass, Fr., *Die Attische Beredsamkeit*, Leipzig 1898.
- Bieber, Margaret, *History of the Greek and Roman Theater*, 2nd edit., Princeton 1961.
- Βουρβέρη, Κωνστ. Ι., *Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἀρχαιολογίαν καὶ τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν*, Ἀθῆναι 1967.
- Chadwick, John, (μετ. Δ. Τζωρτζίδη), *Γραμμικὴ Β, ἡ πρώτη ἑλληνικὴ γραφή*, Ἀθῆναι 1962.
- A Companion to Homer*, by A. J. B. Wace, F. H. Stubbings and others, London 1962.
- The Oxford Companion to Classical Literature*, Oxford 1951.
- Croiset, A. et M., *Histoire de la Littérature Grecque*, vol. 1 - 5, Paris 1935.
- Ἰδιων, *Manuel d'histoire de la Littérature Grecque*, 5ème édit., Paris 1938.
- Dinsmoor, William, *The Architecture of Ancient Greece*, 3rd edit., London 1950.
- Dodds, E. R., *Euripides Bacchae*, Introduction and Commentary, London 1953.
- Flacelière, R., *Histoire littéraire de la Grèce*, Paris 1962.
- Γεωργούλη, Κ. Δ., *Ἀριστοτέλης, Θεσσαλονίκη* 1962.
- Girard, J., *Etudes sur la poésie Grecque*, Paris 1928.
- Gomme, A. W., *A Historical Commentary on Thucydides*, vol. 1 - 3, 2nd edit., Oxford 1956.
- Groningen, B. A. Van, *Short Manual of Greek Palaeography*, 2nd edit., Leiden 1955.
- Guthrie, W. K. C., *The Greeks and their Gods*, Boston 1955.
- Haigh, A. E., *The tragic drama of the Greeks*, 5th edit., Oxford 1946.
- Harrison, Jane E., *Prolegomena to the study of Greek religion*, New York 1955.

- Ἰδίας, *Ancient Art and Ritual*, London 1951.
- Ἰδίας, *Themis*, Cambridge 1927.
- Humbert, J., et Berguin, H., *Histoire de la Littérature Grecque*, Paris 1947.
- Θεοδωρακοπούλου, Ἰ. ω., *Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα*, Β' ἐκδ., Ἀθῆναι 1947.
- Jaeger, W., *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford 1947.
- Jeanmaire, H., *Dionysos, Histoire du culte de Bacchus*, Paris 1954.
- Κακούρη, Κατερίνας, *Διονυσιακά*, Ἀθῆναι 1963.
- Κακριδῆ, Ι. Θ., *Ὀμηρικὲς ἔρευνες*, Ἀθῆναι 1944.
- Ἰδίου, *Ὀμηρικὰ θέματα*, Ἀθῆναι 1954.
- Kirk, G. S., *The songs of Homer*, Cambridge 1962.
- Kitto, H. D. F., *Greek Tragedy, A literary study*, 3rd edit., London 1961.
- Kranz, W., *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, μετ. Θρ. Σταύρου, Ἀθῆναι 1951.
- Laurand, L., *Littérature Grecque*, 5ème édit., Paris 1926.
- Lesky, A., *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, μετ. Ἀγαπητοῦ Γ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 1964.
- Lord, A. B., *The Singer of Tales*, Cambridge Mass. 1960.
- Μενάρδου, Σίμου, Στέφανος, Ἀθῆναι 1924.
- Μιστριώτου, Γ., *Ἑλληνικὴ Γραμματολογία*, τόμ. 1-2, Ἀθῆναι 1894-1897.
- Μπαλάνου, Δημ. Σ., *Πατρολογία*, Ἀθῆναι 1930.
- Murray, G., *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, μετ. Σίμου Μενάρδου, Ἀθῆναι 1922.
- Μυλλέρου, Κ. Ο., *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας*, μετ. Α. Κυπριανοῦ καὶ Χρ. Μαντζάκου, τόμ. 1-3, Ἀθῆναι 1885-1886.
- Nilsson, M., *Geschichte der Griechischen Religion*, vol. 1-2, München 1941-1950.
- Ἰδίου, *The Minoan - Mycenaean Religion*, 2nd edit., London 1950.
- Norwood, G., *Greek Comedy*, London 1931.
- Ἰδίου, *Greek Tragedy*, London 1920.
- Page, D., *History and the Homeric Iliad*, Berkeley Calif. 1959.
- Παπαχατζῆ, Νικ., *Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις*, Ἀττικά, Ἀθῆναι 1954.
- Ἰδίου, *Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις*, Κορινθιακὰ καὶ Λακωνικά, Θεσσαλονίκη 1963.
- Pickard - Cambridge, A. W., *Dithyramb, Tragedy and Comedy*, 2nd edit. revised by T.B.L. Webster, Oxford 1962.
- Ἰδίου, *The dramatic festivals of Athens*, Oxford 1953.
- Ἰδίου, *The Theater of Dionysos in Athens*, Oxford 1946.

- Rose, H. J., *A Handbook of Greek Literature*, 4th edit., London 1950.
- Ρωμαίου, Κ. Α., *Λαϊκές λατρείες της Θράκης*, 'Αρχεῖον Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ, τόμ. 11, 1944 - 1945.
- Schmid, W., - Stählin, O., *Geschichte der Griechischen Literatur*, vol. 1 - 5, München 1929 - 1948.
- Σιγάλα, Ἀντωνίου, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γραφῆς*, Θεσσαλονίκη 1934.
- Susemihl, F., *Geschichte der Griechischen Literatur in der Alexandrinerzeit*, vol. 1 - 2, Leipzig 1891 - 1892.
- Trypanis, C. A., *Medieval and Modern Greek Poetry*, Oxford Univ. Press, London 1951.
- Τσοπανάκη, Α. Γ., *Εἰσαγωγή στὸν Ὅμηρο*, Θεσσαλονίκη 1966.
- Webster, T. B. L., *From Mycenae to Homer*, London 1960.
- Ἰδίου, *Greek Art and Literature 700 - 530 B.C.*, London 1959.
- Ἰδίου, *Studies in Menander*, 2nd edit. Manchester 1960.
- Wright, W. C., *A Short History of Greek Literature*, London 1907.
- Zeller, E. - Nestle, W., *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, μετ. Χ. Θεοδωρίδη, Θεσσαλονίκη 1941.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	Σελ. 3
Εισαγωγή	» 5
Α. Γραφή	» 7
Β. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα	» 8
Γ. Οἱ διαλέκτοι	» 10
Δ. Ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς	» 13
Ε. Ἡ παράδοση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματικῆς	» 15
ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ	» 23
1. Ποίηση	» 23
Α. Ἐπικὴ ποίηση	» 25
1. Ἡρωικὸ ἔπος. Ὅμηρος	» 25
"Ἄλλα ποιήματα ἀποδιδόμενα στὸν Ὅμηρο	» 42
Κύκλια ἔπη	» 43
2. Διδακτικὸ ἔπος. Ἡσίοδος	» 44
3. Θρησκευτικὸ ἔπος	» 49
4. Φιλοσοφικὸ ἔπος	» 51
5. Παροδικὸ ἔπος	» 52
Β. Λυρική ποίηση	» 53
1. Ἡ ἐλεγεία (Καλλίνος, Τυρταίος, Μίμνερμος, Σόλων, Θεόγνις, Φωκυλίδης)	» 55
2. Ἰαμβικὴ ποίηση (Ἀρχίλοχος, Σημωνίδης ὁ Ἀμοργῆνος, Ἰππώναξ)	» 59
3. Ἡ ὠδή (Αἰκαίος, Σαπφώ, Ἀνακρέων)	» 62
4. Χορική ποίηση (Αἰκμάν, Στησίχορος, Ἴβυκος, Σημωνίδης ὁ Κεῖος, Βακχυλίδης, Πίνδαρος)	» 66
II. Οἱ ἀρχές τοῦ πεζοῦ λόγου	» 77
Α. Οἱ ἑπτὰ σοφοί	» 77
Β. Οἱ αἰσώπειοι μῦθοι	» 78
Γ. Οἱ πρῶτοι φιλόσοφοι	» 78
Δ. Οἱ λογογράφοι	» 80
ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	» 82
1. Ποίηση	» 83
Α. Ἐπικὴ καὶ λυρική ποίηση	» 83
Β. Τὸ δράμα (Ἔνεση. Εἶδη. Διονυσιακὸς γιωρτές. Χρόνος πα-	

ραστάσεων. Δραματικοί αγώνες. Τὸ ἀρχαῖο θέατρο. Χορός, ἤθοποιοὶ καὶ λοιπὰ μέσα ἀρχαίου θεάτρου)	Σελ.	83
1. Ἡ τραγωδία (Οἱ παλαιότεροι τραγικοί. Αἰσχύλος. Σοφοκλῆς. Εὐριπίδης. Οἱ μικρότεροι τραγικοί)	»	104
2. Τὸ σατυρικὸ	»	136
3. Ἡ κωμωδία (Οἱ ἀρχεῖς. Ἡ ἀττική κωμωδία. Ἡ ἀρχαία κωμωδία. Ἀριστοφάνης. Ἡ μέση κωμωδία. Ἡ νέα κωμωδία. Μένανδρος)	»	137
II. Πεζὸς λόγος	»	153
A. Ἱστορία (Ἡρόδοτος. Θουκυδίδης. Ξενοφῶν. Οἱ ἄλλοι ἱστορικοί)	»	153
B. Φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη (Σοφιστές. Σωκράτης. Πλάτων. Ἀριστοτέλης. Οἱ ἄλλοι φιλόσοφοι. Ἰπποκράτης).	»	175
Γ. Ρητορεία (Οἱ ἀρχεῖς. Ἡ ρητορεία στὴν Ἀθήνα. Οἱ παλαιότεροι ἀττικοὶ ρήτορες. Λυσίας. Ἰσοκράτης. Δημοσθένης. Οἱ ἄλλοι ρήτορες)	»	201
ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΗ ΕΠΟΧΗ	»	221
I. Ποίηση	»	223
1. Ἑλεγεία. Ἔπος. Δράμα	»	223
2. Βουκολικὴ ποίηση. Θεόκριτος. Μίμος. Ἐπίγραμμα	»	225
II. Πεζὸς λόγος	»	231
1. Ἡ γραμματικὴ. 2. Ἡ ρητορικὴ. 3. Ἡ ἱστορία. Πολύβιος.		
4. Ἡ γεωγραφία. 5. Ἡ φιλοσοφία (Τὸ Λύκειο. Ἡ Στοά. Ἐπίκουρος. Ὁ σκεπτικισμὸς)	»	231
ΡΩΜΑΪΚΗ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ	»	243
I. Ποίηση	»	243
II. Πεζὸς λόγος	»	245
1. Ἱστορία καὶ γεωγραφία (Ηλούταρχος. Ἀρριανός. Στράβων)	»	246
2. Ρητορικὴ. Λογικοτεχνικὴ κριτικὴ. Ἡ δευτέρα σοφιστικὴ (Λουκιανός)	»	254
3. Τὸ μυθιστόρημα	»	262
4. Φιλοσοφία (Ἐπίκτητος. Πλωτῖνος)	»	264
5. Οἱ εἰδικὲς ἐπιστῆμες (Πτολεμαῖος, Γαληνός)	»	268
6. Ἡ χριστιανικὴ γραμματεία (Ἀπολογητές. Οἱ συγγραφεῖς τοῦ 4. αἰ. Ἡ ποίηση)	»	269
Εὐρετήριον γενικὸν	»	278
Βιβλιογραφία	»	284

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

1. *Λεξικὸν Ἀνωμάτων Ρημάτων* (αἱ σημασίαι, οἱ χρόνοι, ἡ κλίσις, τὰ παράγωγα, ἡ ἔτυμολογία, ἡ σύνταξις, αἱ συνηθέστεραι φράσεις, τὰ σύνθετα καὶ ἡ σημασία των, τὰ συνώνυμα, τὰ ἀντίθετα). Συνιστᾶται διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 72032)6-7-1954 ἐγγράφου τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Παιδείας.
2. *Ὁδηγὸς γιὰ τὶς Ἐκθέσεις* (προετοιμασία, τεχνική, πρακτικὰ ὀδηγίαι, σχέδια καὶ διαγράμματα ἐκθέσεων, ὑποδειγματικὰ ἐκθέσεις, ἀναλύσεις πεζογραφημάτων καὶ ποιημάτων, λόγοι καὶ ὁμιλίαι, ὀρθογραφικὸς ὀδηγὸς δημοτικῆς καὶ καθαρευούσης, πίνακες ἐνοιῶν, φιλοσοφικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ὄρων μετὰ συντόμου ἀναλύσεως αὐτῶν, πίνακες λέξεων καὶ φράσεων, θέματα).
3. *Ἐκλεκτὰ μέρη ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη*: Τὸ προοίμιον, ἡ μεθοδολογία, τὰ πλαταϊκά, ὁ «ἐπιτάφιος» καὶ οἱ δύο ἄλλοι λόγοι τοῦ Περικλῆ, τὰ γεγονότα τῆς Πύλου καὶ τῆς Σφακτηρίας, ἡ μάχη τῆς Ἀμφιπόλεως, ὁ διάλογος τῶν Μηλιῶν, ἡ ἐκστρατεία εἰς τὴν Σικελίαν, ἡ μεταπολίτευσις τοῦ 411 κ.λ.π., μεταφρασμένα καὶ σχολιασμένα (συντακτικὰ, γραμματικὰ, πραγματολογικὰ) μετὰ παράθεσιν τοῦ κειμένου καὶ γενικὴ εἰσαγωγή εἰς τὸν Θουκυδίδη καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ.